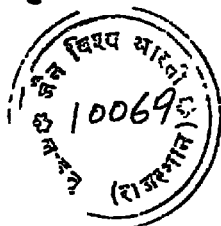

સંશોધન ગ્રંથમાલા—ગ્રંથાંક ૬૬

શેઠ ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૧

ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા

૫૫ વર્ણમાન પ્રધાનગાર કિ

જેન 1૬૫૩ માર્તી, લાઢનૂં

સંપાદકો

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને નિવૃત્ત અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

અને

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

શેઠ ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન

અમદાવાદ-૯

પ્રથમ સંસ્કરણ

વિ. સં ૨૦૨૮

ઈ. સ. ૧૯૭૧

10069

કિંમત રૂ. ૬-૭૫ પૈસા

પ્રકાશક :

હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રી

અધ્યક્ષ,

ગો ગે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,

૨ ઊ માર્ગ, અમદાવાદ-૬

મુદ્રક :

શશિકાન્ત જી વૈરા

વ્યવસ્થાપક,

મજૂર મુદ્રણાલય, બડ,

અમદાવાદ-૧

પ્રસ્તાવના

(૧)

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના એક એકમ તરીકે છે. લૌગિક મર્યાદાઓને લઈને તેમજ એમાં વસેલી માનવ-જાતિઓની વિશિષ્ટતાને લઈને ગુજરાત એક એકમ બન્યું છે ને તેથી એ ઇતિહાસનો વિષય થાય છે.

કાલના માપમા આવે એવો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઈ. પૂ. ચોથા સૈકાના છેલ્લા ચરણમાં શરૂ થાય છે, જ્યારે એની પહેલાનો માનવ-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આજ પાષાણયુગથી શરૂ થાય છે. ૧ લી મે, ૧૯૬૦ થી ગુજરાત ભારત સંઘમાં અલગ સમકક્ષ રાજ્યનો દરજ્જો ધરાવતું થયું એને અહીં એની ઉત્તરમર્યાદા તરીકે રાખવામાં આવ્યું છે ગુજરાતનો પ્રાદેશિક ઇતિહાસ આ પ્રદેશને માટે “ગુજરાત” નામ પ્રયોજાયું તે પહેલાં ઘણાં વહેલો શરૂ થાય છે સોલંકી કાલ પહેલાં આ પ્રદેશ પશ્ચિમે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘કચ્છ’ નામે, ક્યારેક ઉત્તરે ‘આનર્ત’ નામે અને ક્યારેક દક્ષિણે ‘લાટ’ નામે જાણીતો હતો “ગુજરાત” વર્તમાન નામ આ પ્રદેશ માટે સોલંકી કાલમાં પ્રચલિત થયું

અર્વાચીન દેમે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખાવેો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થયો એ અગાઉ પ્રાચીન રાજ્ય શૌ તથા રાજ્યોના ચરિત્રોનું છૂટું છવાયું નિરૂપણ થતું આવડા કાલથી મુઘલ કાલ સુધીનો લગભગ એક સદસ્યાબ્દનો સળંગ ઇતિહાસ “મિરાતે અહમદી” (૧૮ મી સદી)માં લખાયો અર્વાચીન દેમે ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ લખવાની પહેલ કાર્યસે *Rajan-Maharaj* ૧૮૫૬માં કરી ને વધુ પ્રમાણિત સાધનસામગ્રીના આધારે મુખર્ષી ઇલાકાના ગેઝેટિયરના અંક ૧ ના ભાગ ૧ રૂપે, ડો. લગવાનલાલ ઈંદ્રજીના લખાણ પરથી, એ ૧૮૯૬ માં પ્રકાશિત થયો ૧૯૩૭ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન એના જુદા જુદા તબક્કાઓ વિશે વિશિષ્ટ સંશોધનઅથ તૈયાર થયા

૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્ય રચાતાં પુરાતત્વ-સંશોધનને વધુ પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું ને ગુજરાતનો સળંગ અને સર્વાંગી ઇતિહાસ નવેસર તૈયાર કરવાની યોજના પશુ મૂર્ત સ્વરૂપ પામી ગુજરાત રાજ્ય સરકારે બો. જે. વિદ્યાલાલને ઘડેલી

“ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ”ની અથમાલાની યોજના મંજૂર કરી તે નવેમ્બર, ૧૯૬૭માં એની કાર્યવાહી શરૂ થઈ.

(૨)

આ અથમાલા માટે ભો. જી. વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ કાર્યવાહક સમિતિએ તા ૫-૧૨-૧૯૬૭ ના રોજ નીચે પ્રમાણે નિયુક્તિ કરી :

સંપાદકો

- ૧ શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ
- ૨ ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

સલાહકાર સમિતિ

- ૧ મુનિ શ્રી જિનવિજયજી
૨. આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય રં. માંકડ
૩. ડૉ. હસમુખ ધી. સાર્કિયા
- ૪ ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા
- ૫ શ્રી. અનંતરાય મ રાવળ
૬. આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ પ્રા. શુક્લ
- ૭ ડૉ. છોટુભાઈ ર નાયક

સ પાદકૌએ ધડેલી અથમાલાની તાત્કાલિક રૂપરેખા પર વિગતે ચર્ચાવિચારણા કરી સલાહકાર સમિતિએ તા. ૧૯-૧૨-૧૯૬૭ ની બેઠકમાં એને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. આ યોજના અનુસાર ગુજરાતના ઇતિહાસની આ અથમાલામાં આઠ પાયાણુ-યુગથી માંડીને ૧૯૬૦ સુધીનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે નવ અથોમાં ફાળવવામાં આવ્યો છે :

- ૧ ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા
(પ્રાગ-ઇતિહાસ અને આઘ-ઇતિહાસ સહિત)
૨. મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ
(લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી લગભગ ઈ સ. ૪૭૦)

૩. મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલ (લગભગ ઈ. સ ૪૭૦ થી ૯૪૨)
૪. સોલકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨ થી ૧૩૦૪)
૫. સલ્તનત કાલ (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૫૭૩)
૬. મુઘલ કાલ (ઈ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૫૮)
૭. મરાઠા કાલ (ઈ. સ. ૧૭૫૮ થી ૧૮૧૮)
૮. બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૪ સુધીનો)
- ૯ આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦)

અંથ ૨ થી દરેક અંથમા પહેલા રાજકીય ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે. એની અંદર રાજ્યતંત્રનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે એ પછી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ખંડમા સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, લિપિ અને ધર્મસંપ્રદાયોનાં પ્રકરણ આવે છે છેલ્લે પુરાતત્ત્વના ખંડમાં સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનમાંથી મળતી માહિતી, સ્થાપત્યકીય સ્મારકો, શિલ્પકૃતિઓ અને ચિત્રકલાનુ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે આમ અહીં રાજકીય ઇતિહાસની સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસા આલેખવાનું યોગ્ય છે. આ માટે તે તે વિષયના વિદ્વાનોને પ્રકરણ તૈયાર કરવા વિનંતી કરવામાં આવે છે મળેલાં પ્રકરણોનું સંપાદન કરવામા એકસરખી પદ્ધતિ, સંદર્ભ-નોંધ, પ્રમાણિત માહિતી, તર્કયુક્ત અર્થઘટન ઇત્યાદિનુ યથાશક્ય ધ્યાન રાખવામાં આવે છે, છતાં અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયોની બાબતમાં ફરક રહેવાના. આથી આ પ્રકરણોમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોએ આપેલાં મતવ્ય તે તે વિદ્વાનનાં છે એ ખ્યાલમા રાખવું ધટે, સપાદકોને એ સર્વ મતવ્યો સ્વીકાર્ય છે એમ માની લેવું નહિ વળી આ પ્રકરણો પૃષ્ઠ-સંખ્યાની મર્યાદાને અનુલક્ષીને સંક્ષેપમાં લખાયાં હોઈ, એમાની વિગતો માટે જેમને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેમને અથને અ તે આપવામાં આવેલી સંદર્ભસૂચિ ઉપયોગી નીવડશે

(૩)

આ અંથ ૧, પછીના અંથોમાં આવતા ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા રૂપે છે, આથી એમાં પહેલા ખંડમાં ભૌગોલિક લક્ષણો, ભૂસ્તર-રચના અને ગુજરાતના વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક વિસ્તાર તથા એનાં પ્રાચીન-અર્વાચીન નામોને લગતો પ્રાસ્તાવિક ખંડ આપવામાં આવ્યો છે ખંડ ૨ માં પહેલાં પ્રાચીન-ઇતિહાસ અને આલ્પ-ઇતિહાસનાં

લક્ષણો તથા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણની જુદી જુદી વ્યાખ્યાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ને પછી ગુજરાતમાં એ અન્વેષણો દ્વારા મળેલી આલ્પપાષાણયુગ, મધ્ય પાષાણયુગ, અત્ય પાષાણયુગ અને નૂતન પાષાણયુગની પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપવામાં આવી છે. એ પછીનાં બે પ્રકરણોમાં ગુજરાતની આલ્પ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપાઈ છે, જેમાં પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ, હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ તેમજ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. લોથલમાં મળેલી સંસ્કૃતિ સિત્તેરેક પૃથ્વી જટલા વિસ્તારથી પહેલવહેલી આ અંચમાં નિરૂપાઈ છે. અન્ય સ્થળોમાં દેસલપર, રંગપુર, રોજડી (શ્રીનાથગઢ) અને પ્રભાસ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણોની જેમ આનુશ્રુતિક જ્ઞાતો પણ આલ્પ-ઐતિહાસિક કાલ વિશે કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. ખડકોમાં શાયંતો, ભુગુઓ, હેઠપો અને યાદવોને લગતા આનુશ્રુતિક જ્ઞાતોની રૂપરેખા આલેખવામાં આવી છે. યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયના પ્રશ્નની ચર્ચા એમાં પરિશિષ્ટ-રૂપે આપવામાં આવી છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આલ્પ-ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે, પરંતુ અંચ રામ ઐતિહાસિક કાલ શરૂ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિકારૂપે ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળો, અહીં આવી વસેલી પ્રાચીન જાતિઓ અને પ્રાચીન કાલમાં અહીં પ્રયોજાયેલી કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય આપવાનું આવશ્યક જણાતાં, ખડક ઊમેરવામાં આવ્યો છે એમાં ખાસ કરીને અંચ ર-૩-૪ને આવરી લેતા પ્રાચીન કાલને લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ ભૂમિકાને લઈને પછીના એ અંચમાં એ વ્યાખ્યા પૂર્વપરિચિત બની રહેશે ગુજરાતનાં પ્રાચીન પ્રદેશો, પર્વતો, વનો-ઊપવનો, નદીઓ, તીર્થો અને નગરોનો આટલો વિગતવાર અને સદર્શ-પ્રમાણિત પરિચય આ ખડક જ નહિ, આખાય અંચનું વિસ્તૃત પ્રકરણ છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા જુદા જુદા સવતો અને એનાં વર્ષ તથા માસ ગણવાની સંશોધનાત્મક પદ્ધતિઓની સમીક્ષા પણ પહેલવહેલી આ અંચમાં રજૂ થઈ છે.

(૪)

અમારી આ આખી યોજનાનો મુખ્ય આધાર ગુજરાત રાજ્ય સરકારના માતર અનુદાન પર રહેલો છે. આ અથમાલ તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવા માટે ૭૫% અનુદાન આપવાનું મંજૂર કરી સરકારે અમારી સંસ્થાને ઇતિહાસના વિષયમાં ગુજરાતની પ્રજાની તથા ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવાની આ જે મહાન

તકે આપી છે તેને માટે એનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો જોઈએ છે. ગુજરાત રાજ્યના હાવાનિયામકશ્રીના વિભાગ તરફથી આ બાબતમાં અમને પહેલેથી જ સક્રિય સહકાર તથા સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે તેને માટે અમે એ વિભાગના સંચાલકોનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ

ગુજરાતને લાંબા વખતથી લાગતા એક મોટા ઈષ્ટિસતને દ્વિત કરતી આ યોજનાને પાર પાડવામાં રાજ્ય સરકારનું સક્રિય પ્રોત્સાહન હંમેશાં આજી રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ

અમારી આ યોજના અંગે કિંમતી સલાહસૂચનો આપવા માટે સલાહકાર સમિતિના સર્વ વિદ્વાન સભ્યોનો ઉપકાર માનીએ છીએ

અમારા નિમત્રણનો સ્વીકાર કરી જે અનેક વિદ્વાનોએ આ અંતર્ગત પ્રકરણ તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે સહુનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. એમાં અધ્યા. કે. કા. શાસ્ત્રીએ ઉઠાવેલ જહેમત ખાસ નોંધપાત્ર છે.

અમારા સંપાદન-કાર્યમાં તેમજ પૂરકવાચનમાં અમારા સહ-કાર્યકર અધ્યા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ સતત સક્રિય સાથ આપ્યો છે તથા નકશાઓ, આલેખો, ફોટોગ્રાફો, સંદર્ભસૂચિ અને શબ્દસૂચિમાં અમારા બીજા સહ-કાર્યકર ડૉ. કાંતિલાલ કે. સોમપુરાએ સક્રિય મદદ કરી છે એની અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

ફોટોગ્રાફો માટે અમને જે સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓના સૌજન્યનો લાભ મળ્યો છે તેઓનો અમે અન્યત્ર ત્રણરવીકાર કર્યો છે. આ અંતર્ગત પ્રકાશિત થયેલાં તમામ ચિત્રો માટે ભારત સરકારનાં તથા રાજ્ય સરકારનાં લાગતાં વળગતાં ખાતાઓના સૌજન્યની સાભાર નોંધ લઈએ છીએ.

અંશ ૧-૨ માંના નકશાઓ સરકારની મંજૂરી મુજબ પ્રકાશિત થયા છે.

ગુજરાતની શૈક્ષણિક તથા સાહિત્યિક સમ્પ્રદાયો તેમજ ઇતિહાસરસિક વ્યક્તિઓ આ અંતર્ગત સક્રિય આવકાર તથા પ્રોત્સાહન આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બો. જે. વિલાસવન

૨. ડૉ. માર્ગ

અમદાવાદ-૯

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૭૧

રસિકલાલ ડૉ. પરીખ

હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી

સંપાદક

અનુક્રમણી

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમણી	૧૦
નકશાઓ અને ચિત્રો	૧૬
ત્રણસનીકાર	૧૭
સ હોપસચિ	૧૮
શુદ્ધિપત્રક	૨૦

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

લે હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અધ્યક્ષ, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૧ ભૌગોલિક સ્થાન	૩
૨. ભૌગોલિક રચના	૩
૩. કુદરતી વિભાગો	૭
૪ જમીનના મુખ્ય પ્રકાર	૨૮
૫. આબોહવા	૩૧
૬. ખનિજો	૩૨
૭. માનવ-કવન ૫૨ અક્ષર	૩૪

અકરણુ ૨

ભૂસ્તર-રચના

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ, એલએલ, ખી, પીએચ. ડી.
ડાયરેક્ટર, ડેક્કન કોલેજ પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

૧. આદ્ય કે અજુવમય યુગના સ્તર	૩૮
૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જુવમય યુગના સ્તર	૩૮
૩ દ્વિતીય કે મધ્ય જુવમય યુગના સ્તર	૩૯
૪. તૃતીય કે નૂતન જુવમય યુગના સ્તર	૪૦
૫ અનુ-તૃતીય (કે ચતુર્થ) કે માનવજુવમય યુગના સ્તર	૪૨

અકરણુ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાચસ્પતિ'

માનાહર્ અધ્યાપક, ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ અને
માનાહર્ અધ્યક્ષ, ગુજરાત શાળા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, અમદાવાદ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક	૪૧
૨. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામો	૪૮

ખાંડ ૨

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

અકર ૪

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને અદ્ય-ઇતિહાસ

(અ) લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ,
એલએલ ખી., પીએચ. ડી.

૧. લિન લિન યુગ	૫૭
૨ પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ	૫૬
(આ) લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ એ.,
પીએચ. ડી	
સ્થળતપાસ, ઉત્ખનન, અર્થઘટન, સમયાંકન	૬૧

પ્રકરણ ૫

પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ,
એલએલ ખી., પીએચ. ડી

૧. આદ્ય પાષાણયુગ	૬૬
૨. મધ્ય પાષાણયુગ	૭૬
૩. અંત્ય પાષાણયુગ	૮૧
૪. નૂતન પાષાણયુગ	૯૧

પ્રકરણ ૬-૭

આધ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. એસ. (શિકારીપુર) આર. (રંગનાથ) રાવ, એમ. એ
સુપરિન્ટેન્ડિંગ આર્કિયોલોજિસ્ટ, આર્કિયોલોજિકલ
સર્વે બોર્ડ ઇન્ડિયા, સાઉથ-વેસ્ટ સર્કલ, ચીરંગાબાદ

૧. પ્રાસ્તાવિક	૯૫
૨. ગુજરાતની પ્રાગ-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ	૯૬
૩. ગુજરાતનાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ	૧૦૪
૪. લોચન	૧૦૮

(અ) સ્થળ	૧૦૮
(આ) નગર-આયોજન	૧૧૦
(ઇ) સ્થાપત્ય	૧૨૧
(ઈ) કળાઓ અને હુન્નરો	૧૨૪
(ઉ) સ્મશાન અને દાટવાના રિવાજ	૧૪૪
(ઊ) સિંધુ લિપિ	૧૪૬
(એ) ગુજરાતના હડપ્પીય લોકોનો ધર્મ	૧૫૨
(ઐ) સમય	૧૫૪
(ઓ) વેપાર	૧૫૬
(ઔ) વસ્તી-સ્તરોના તબક્કા	૧૬૩
(અ) સિંધુ સભ્યતાની પડતી	૧૭૬
૫ કચ્છ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો	૧૭૭
૬. હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી	૧૭૯
૭. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ	૧૮૭
૮. પ્રાચીન લોહયુગ	૧૯૦
૯. ઉપસંહાર	૧૯૩

ખંડ ૩

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આધ-ઐતિહાસિક કાલ

પ્રકરણ ૮

શાર્યાંતો, ભૃગુઓ અને હૈહયો

લે. સુભનાથહેન શશિકાંત શાહ, એમ એ., પીએચ ડી.

ઇતિહાસના અધ્યાપક, આર એ. આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ	૧૯૬
૨. શાર્યાંતો	૨૦૩
૩. ભૃગુઓ અને હૈહયો	૨૦૭

પ્રકરણ ૬

યાદવો

લે. સુમનાબહેન શશિકાંત શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.

યાદવો

૨૨૩

પરિશિષ્ટ : યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન

૨૪૭

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ પ્રાચીન સ્થળો,
ભતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦-૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉદ્દેશો

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાયસ્પતિ'

અને

પ્રિયબાળાબહેન જી. શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી., ડી. લિટ.

આચાર્યા, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

૧. પ્રદેશવાચક નામો	૨૫૩
૨. પર્વતો	૨૮૩
૩. વનો અને ઉદ્યાનો	૨૬૨
૪. નદીઓ	૩૧૩
૫. ક્ષેત્રો-તીર્થો	૩૨૧
૬. મોટાં અને નાનાં નગર	૩૩૬

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

લે. ઉષાબહેન શશિકાંત કાન્હેરે, એમ. એ.,

સમાજશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાતા, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી	૪૩૦
ગુજરાતમાં સિંધુ સંસ્કૃતિ અને જાતિઓ	૪૩૦
પુરાણોમાં જાતિઓના ઉલ્લેખ	૪૩૨
ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ	૪૩૫

પ્રકરણ ૧૩

કાલગણના

લે ભારતીબહેન કાંતિલાલ ઠાકર, એમ. એ., પીએચ ડી.

ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક, સરદાર પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પ્રાસ્તાવિક			૪૭૩
૧. શક સંવત	૪૭૪	૭. સિંહ સંવત	૪૯૦
૨. કથિક સંવત	૪૭૮	૮. વીરનિર્વાણ સંવત	૪૯૨
૩. ગુપ્ત સંવત	૪૭૯	૯. હિજરી સન	૪૯૩
૪. વલ્હી સંવત	૪૮૦	૧૦. આર્મેનિયન સંવત	૪૯૫
૫. કલચુરિ સંવત	૪૮૩	૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત	૪૯૫
૬. વિક્રમ સંવત	૪૮૭	૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ	૪૯૭
વંશાવળીઓ			૫૦૭
સંદર્ભસૂચિ			૫૦૯
પરિભાષા			૫૪૪
શબ્દસૂચિ			૫૪૭

નકશાઓ અને ચિત્રો

નકશાઓ

- ૧ ગુજરાત-શૂરચના
- ૨ ગુજરાત રાજ્ય
- ૩ આઘ અને મધ્ય પાપાણ્યુગનાં સ્થળ
- ૪ અંત્ય પાપાણ્યુગનાં સ્થળ
- ૫ સિંધુ સામ્રાજ્ય અને એનો દરિયાપારનો વેપાર
- ૬ ગુજરાતનાં હડપ્પીય સ્થળો
- ૭ ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળ
- ૮ દ્વારકાનો દાવો કરતાં સ્થળ
- ૯ આઘ-ઐતિહાસિક ભારત

ચિત્રો

પૃષ્ઠ	આકૃતિ
૧	૧-૧૬ લઘુ પાપાણ્યુ, હથિયારો
૨	૧૭ નગર-આયોજન, લોથલ
	૧૮ વખાર, લોથલ
૩	૧૯-૭૪ માટીનાં વાસણ, લોથલ
૪	૭૫-૭૮ ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૫	૭૯-૮૭ મુદ્રાઓ, લોથલ
૬	૮૮-૧૦૮ માટીનાં વાસણો, રોજડી
૭	૧૦૯ નદીનું દૃશ્ય, હીરપુર પાસે
	૧૧૦-૧૧૧ હાથકુહાડી અને પતરી
૮	૧૧૨ પતરી
	૧૧૩-૧૧૪ હાથકુહાડી
૯	૧૧૫-૧૧૬ પતરી અને હાથકુહાડી, કરજણ
	૧૧૭-૧૧૮ પતરી અને હાથકુહાડી, રોજડી
૧૦	૧૧૯-૧૨૦ મધ્ય પાપાણ્યુગનાં હથિયાર
	૧૨૧, ૧૨૩ સ્કેપર
	૧૨૨ એકમુખ હાથકુહાડી
૧૧	૧૨૪ ગેડાના ખભાનું હાડકું, લાંધણ
	૧૨૫ સ્ત્રીનું હાડપિંજર, લાંધણ
૧૨	૧૨૬ વખાર, લોથલ

૧૩	૧૨૭	ગટર અને ખાળ-કોઠી, લોથલ
૧૪	૧૨૮	ખાનગી મોરીઓ અને જાહેર ગટર, લોથલ
૧૫	૨૨૯	બજારનો રસ્તો, લોથલ
૧૬	૧૩૦	ધક્કો, લોથલ
૧૭	૧૩૧	નિર્ગમ-માર્ગ, ધક્કો, લોથલ
૧૮	૧૩૨	મણકાની લકી, લોથલ
	૧૩૩	ચિત્રિત વાસણ, લોથલ
૧૯	૧૩૪	ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૨૦	૧૩૫	માટીનો પકવેલો જુપલ, લોથલ
	૧૩૬	ધરાની અખાતની મુદ્રા
૨૧	૧૩૭-૧૪૦	મુદ્રાઓ, લોથલ
	૧૪૧-૧૪૨	મુદ્રાકો, લોથલ
૨૨	૧૪૩	સોનાના દાગીના, લોથલ
૨૩	૧૪૪	મણકા, લોથલ
૨૪	૧૪૫	પથ્થરનાં તોલાં, લોથલ
	૧૪૬	તાળાનાં ઓળરો અને હથિયારો, લોથલ
૨૫	૧૪૭	સોગટાં, લોથલ
૨૬	૧૪૮	ખેવડું દફન, લોથલ
૨૭	૧૪૯	એકવડું અને બેવડું દફન, લોથલ
૨૮	૧૫૦	પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોથલ
	૧૫૧	વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોથલ
૨૯	૧૫૨	મકાનો, મોરીઓ વગેરે, રંગપુર
૩૦	૧૫૩	ચમકતાં લાલ મૃતપાત્ર, રંગપુર
૩૧	૧૫૪	પ્રભાસ મૃતપાત્ર, સોમનાથ

પ્રસ્તુત્વીકાર

ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયા

ડેકન કોલેજ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ એન્ડ

રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

શ્રી. એસ. આર. રાવ

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા

પૃષ્ઠ ૧;

પૃષ્ઠ ૭ થી પૃષ્ઠ ૧૧

નકશાઓ ૫, ૬ અને ૯

પૃષ્ઠ ૨ થી ૬;

પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૩૧

સંક્ષેપ-સૂચિ

સંસ્કૃત

લક્ષ્મી. વ્યા.

અગ્રાધ્યાયી વ્યાકરણ

હિંદી

મા. પ્રા. હિ.

ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા

ગુજરાતી

ખં. ઇ

ખંભાતનો ઇતિહાસ

ગુ. ઐ. લે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો

ગુ. પા. અમદા.

ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

ગુ. મ. રા. ઇ.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

જૈ. આ. ગુ.

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત

પુ. ગુ.

પુરાણોમાં ગુજરાત

મૈ. ગુ.

મૈત્રકકાલીન ગુજરાત

અંગ્રેજી

A. B. O. R. I.

Annals of Bhandarkar Oriental
Research Institute

A. H. D.

Ancient History of the Deccan

A. I. H. T.

Ancient Indian Historical Tradition

A. S. I.

Archaeological Survey of India

B. G.

Bombay Gazetteer

Bom. Gaz.

Catalogue

Catalogue of the Indian Coins
in British Museum

C. I. C. B. M

C. I. I

Corpus Inscriptionum Indicarum

E. H. N. I.

Early History of North India

E. I.

Epigraphia Indica

I. A.

Indian Antiquary

I. E.	Indian Epigraphy
I. H. Q.	Indian Historical Quarterly
I. N. C., G. G.	Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar Souvenir, A Glimpse of Gujarat
J A. O. S	Journal of American Oriental Society
J. A. S. B. (N. S.)	Journal of the Asiatic Society of Bengal (New Series)
J. B. B R A. S.	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
J.B.B R A S. (N.S.)	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (New Series)
J. G. R S.	Journal of the Gujarat Research Society
J. I. H.	Journal of Indian History
J. M. S. U.	Journal of M S. University of Baroda
J O. I.	Journal of Oriental Institute, Baroda
J. R A S.	Journal of the Royal Asiatic Society
M.A.D An Rep.	Annual Report of the Mysore Archaeological Department
N. C.	Numismatic Chronicles
N I A.	New Indian Antiquary
P. H A I.	Political History of Ancient India
P. I. H. C.	Proceedings of Indian History Congress
S. H. C G. E G.	Studies in Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮	આવેલુ	આવેલો
૯	૨૦	ભાગતી	ભાગની
૧૬	૧૭	ફળ ૫	ફળદ્રુપ
૨૨	૫	ધુરડ	ધુકુડ
"	"	નિરોળાવાળી	નિરોળાવાળી
"	૭	માંડછી	માંડવી
૩૨	૩૧	દેખાય છે	દેખાય છે. છોટા ઉદેપુર તાલુકામાં આંબાકુંગરમાં ફ્લો રાષ્ટ્રિનો મોટો જથ્થો મળ્યો છે.
૩૩	૧૮	એન્ડોટ્રોન	સેન્ડોટ્રોન
૪૧	૧૮	Eligocene	Oligocene
૪૨	૨૩	ચતુર્થ	ચતુર્થ છે
૪૬	૧૯	એન્-સીઓમાં	એન્-સીઓમાં ૩૨
૪૮	૫	ગણાતો.	ગણાતો. ૧૫૨
"	૯	છૂટીછવાઈ	છૂટીછવાઈ
૪૯	૧૫-૧૮	રાખ....P.89	(૨૬ કરો)
"	૧૯	૨	૧
"	૨૧	૩	૨
"	૨૭	૪	૩
"	૨૮	૫	૩૨
		વડોદરા	વડોદરા.
૫૦	૨૫	૬	૪
૫૧	૨	૭	૫
"	૮	૮	૬
"	૧૧	૯-૧૦	૭-૮

૫૧	૧૭	૧૧	૯
”	૨૧	૧૨	૧૦
”	૨૫	૧૩	૧૧
”	૨૮	૧૪	૧૨
”	૩૦	૧૫	૧૩
”	૩૨	૧૬	૧૪
૫૨	૨	૧૭	૧૫
”	૪	૧૮	૧૫અ
		(ર્ણા) પાલનાર્	(ર્ણા) પાલનાર્ત્વ
”	૫	૧૯	૧૬
”	૯	૨૦	૧૭
”	૧૧	૨૧	૧૮
”	૧૨	૨૨	૧૯
”	૧૩	૨૩	૨૦
”	૧૫	૨૪	૨૧
”	૧૭	૨૫	૨૨
”	૨૦	૨૬	૨૩
”	૨૧	૨૭	૨૪
”	૨૪-૨૫ વચ્ચે	—	૨૫-૨૭ જુઓ નીચે પ્રકરણ ૧૦.
૫૩	૨૫	E.I, Vol. II	E.I., Vol. I
૫૭	૨	ગ્રાગ	ગ્રાગ
૫૮	૪	અતિહાસિક	ઐતિહાસિક
૬૮	૩	ઉત્તર	અંત્ય
૭૨	૧૧	fallen	pollen
૭૬	૭	(ધ)	(ધ)
”	૨૩-૨૪ વચ્ચે	વસ્તુતઃ ...પ્રચલિત છે	(૨૬ કરો.)
૮૩	૨	હીરપુર	હીરાપુર
૮૯	૨૮	કેનેથ	કેરીનેથ
૯૨	૫	અનાવતી	અતાવતી
૯૪	૫	JMSU	JGRS
૯૬	૨૦	(શ્રીનાથગઢ)	(૨૬ કરો.)

૬૭-૧૨૭	૧	‘પશુ’] પ્રાગ્	ફૂલું’] આદ્ય-
પૈકી એકી પાનાં			
૬૭	૧૩	લોકો	લોકો
૬૮	૧૨	bolws	bowls
”	૧૩	unfurnished	unburnished
”	૨૪	શ્રીનાથગઢ(૨ ગપુર)માં	૨ ગપુરમાં
”	૩૧	શ્રીનાથગઢ	૨ ગપુર
૧૦૪	૧૧	૧૯૩૪માં	૧૯૩૪-૩૫માં
”	૧૫	૧૯૩૭	૧૯૪૭
૧૦૫	૨૬	સો	૫૦
૧૦૮	૨	અનુક્રમે નર્મદા અને ઢાઢર	અનુક્રમે ભરૂચ તાલુકામાં નર્મદા
”	૩	નજીક	નજીક અને આમોદ તાલુકામાં
”	૩૦	સ પાઠક	સંપાદકો
૧૧૦	૧૬	પશ્ચિમ	પૂર્વ
૧૧૩	૬	૩૬	૩૦૬
૧૧૮	૧૦	૨.૫ કિ. મી. (દિાઢ	૨ કિ મી (સવા
૧૧૯	૧૦	વાલ	વાળ
૧૨૧	૨૬	કેમકે	કેમકે
૧૨૨	૨	છાપડુ	છાપડું
૧૨૩	૨૨	પ્રાપ્ત	પ્રાપ્તિ
૧૨૮	૨૭	માનવ	મત્સ્ય
૧૨૯	૧૨	બકરી	હરણો
૧૩૧	૨૫	ધરેણાઓમાં	ધરેણાઓમાં
૧૩૯	૩	૧૩૬	૧૪૬
૧૪૪	૮	દ્દનો	દ્દનો
૧૪૯	૫	આસ્તત્વ	અસ્તિત્વ
૧૫૧	૨૦-૨૧	૨૮	૧૮
૧૫૩	૧૫	ઉચિત	ઉચિત
૧૭૭	૧૫	૧૦	૫
૧૭૯	૧૬	૧૧	૬

૧૭૬	૩૦	શૃંખલા	શૃંખલા
૧૮૧	૧૦	ચાર્ટ	ચર્ટ
૧૮૭	૨૭	૧૨	૭
૧૯૦	૧૯	૧૩	૮
૧૯૧	૭	<i>Ibid.,</i>	<i>op cit.,</i>
૧૯૩	૧૩	૧૪	૯
૧૯૪	૩૩	7-207	7, 207
૨૦૧	૧૦	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૨૦૪	૨૮	કર્ચનોમ હાભારતમાં	કર્ચનો મહાભારતમાં
૨૧૩	૧૭	જમદગિની	જમદગિન
૨૧૭	૨૮	૩, ૪	૨-૪
૨૫૫	૨૧	આનત	આનર્ત
૨૫૬	૬	પ્રભાસસાં	પ્રભાસમાં
૨૫૭	૧૩	શ્રદ્ધેય	શ્રદ્ધેય
૨૫૯	૩	ચક્રપાલિત	ચક્રપાલિત
૨૬૫	૨	સભાપત્વ	સભાપર્વ
૨૭૦	૯	૬૭૬)માં ૧૪૪	૬૭૬)માં ૧૪૫
૨૯૦	૪	માનદંડે	માનદંડ
૨૯૨	૨	એને	અને
૨૯૭	૨	ગુ. અ. લે.	ગુ. ઐ. લે.
	૨૮	૫	૬
૩૦૩	૧૪	મરણંદી	શારણંદી
		જ્યોતિષ	જ્યોતિષ
૩૦૬	૧૩	5-80	5, p. 12
૩૨૮	૨૯	છે	છે ૫૯અ
૩૨૧	૧૪	૯૮	૮૯
૩૨૮	૨૪	સં ધ	સંખધ
૩૩૨	૨૨	૧ ૧	૧૭૧
૩૩૬	૨૧	૨૯૪	૧૯૪
”	૨૯	‘માહિઅની’	‘માહિઅતી’

૩૪૭	૧૭	૨૭૭ અ	૨૭૭ આ
૩૫૩	૧૪	સંગણવાળ	સંગણવાળા
૩૫૮	૫	બાપભટ્ટસરિ	બાપભટ્ટસરિ
૩૬૦	૨	‘મ ડલકરણ’	‘મહાકુર્ગાધિકરણ’
૩૬૫	૩૦	ધડહડિ	ધડહડિકા
૩૬૬	૨	થારાપદ	થારાપદ
૩૬૮	૧૩	હટું.	હટું ૪૫૦
૪૦૨	૧૭	મોડાસા	મોડાસા
૪૦૩	૧૪	મ લાદનપુર	મહલાદનપુર
૪૧૪	૧૨	બળેજ	બળેજ
	૨૦	ગુ. લ.	ગુ. ઐ લે
૪૧૬	૬	ગુ અ લે	ગુ ઐ લે.
૪૨૦	૨૪	જુઓ...૫૧૭૪	જુઓ ઉપર પૃ. ૫૨૪.
૪૨૧	૨૨	પૃ. ૧૨	પૃ. ૧૨; જુ.મ., પૃ. ૨૭, ૫ ૧૭૪
૪૨૨	૬	પૃ. ૪૮	લે ૪૮
૪૨૬	૨૧	વિવિધ	ત્રિવિધ
૪૩૮	૧૬	કરાડા	કરાડે
	૨૨	અ ગે	અ ગેના
૪૪૫	૨	પૂનરીપણું	પૂનરીપણું
૪૬૬	૨૫	બહુ સંખ્યાના	ઠીક ઠીક
		અસંભવિત	સંભવિત
૪૭૩	૨૧	આપ્યા	આપ્યા
૪૭૫	૮	ક્ષત્રપો કાર્દમક	ક્ષત્રપો કાર્દમક
૪૭૮	૩	(વર્ષ)	(વર્ષ)
૪૮૬	૧૦	ધશરસેન	ધશરસેન
૪૮૯	૧૦	વૃહત્કથા	વૃહત્કથાકોશ
૪૯૬	૬	૮ મી	૮મી-૯મી
૫૦૦	૩૧	ભરતમાં	ભારતમાં
૫૦૧	૮	The	The
૫૦૨	૨૦	વિદ્વનો	વિદ્વાનો
	૧૮	સ્થલ	સ્થલ

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

૧. ભૌગોલિક સ્થાન

ભારતનો જે ભૂમિપ્રદેશ હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાય છે તે ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો હોઈ પશ્ચિમ ભારતની અંતર્ગત ગણાય છે.

હાલ ગુજરાત એટલે વહીવટી દૃષ્ટિએ ભારત સંઘમાંનું ગુજરાત રાજ્ય એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. આ પ્રદેશ ૨૦ ૧° ઉત્તર અને ૨૪ ૭° ઉત્તર અક્ષાંશની તથા ૬૮ ૪° પૂર્વ અને ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલું છે.

એની ઉત્તરે મારવાડ (રાજસ્થાન), ઉત્તરપૂર્વે મેવાડ (રાજસ્થાન), પૂર્વે માળવા (મધ્ય પ્રદેશ) અને ખાનદેશ (મહારાષ્ટ્ર), દક્ષિણપૂર્વે મહારાષ્ટ્રનો નાસિક જિલ્લો, દક્ષિણે કેરળ (મહારાષ્ટ્ર) અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે, જ્યારે ઉત્તરપશ્ચિમે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) આવેલો છે.

ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી સમયે ભારતના સર્વેક્ષણ અનુસાર ૧,૮૭,૧૧૫ ચોરસ કિલોમીટર (૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ) હતો ૧ એ પછી ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેની પશ્ચિમ સીમામાં થોડા ફેરફાર થતાં, ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં એકંદરે થોડો ઘટાડો થયો છે, પરંતુ હજી એના ચોક્કસ આંકડા બહાર પડ્યા નથી ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ભારત સંઘના સમગ્ર વિસ્તારના લગભગ ૧૭મા ભાગ જેટલો છે

૨. ભૌગોલિક સ્થાન

ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર કુદરતી ભૌગોલિક એકમો તરીકે અલગ તરી આવે છે (નકશો ૧)

કચ્છ

કચ્છ ગુજરાતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું છે. એની અંદર ઉત્તરે મોટા રણનો અને પૂર્વે તથા દક્ષિણપૂર્વે નાના રણનો સમાવેશ થાય છે કચ્છની દક્ષિણે કચ્છનો અખાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વ ભાગ આવેલા છે અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે મોટા રણની ઉત્તરે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) છે, મોટા અને નાના રણની પૂર્વે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ આવેલો છે. કચ્છનો કુલ વિસ્તાર લગભગ ૪૪,૧૮૫.૪ ચો. કિ. મી (૧૭,૦૬૦ ચો. મા.) હતો, તેમાં મુખ્ય ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૦,૮૭૫.૪ ચો. કિ. મી (૮,૦૬૦ ચો. મા.) છે, જ્યારે રણનો વિસ્તાર લગભગ ૨૩,૩૧૦ ચો. કિ. મી (૯,૦૦૦ ચો. મા.) હતો.

આ પ્રદેશ કાંઠા પાસેના ભીની અને પોચી જમીનવાળો હોવાથી એનું 'કચ્છ' નામ પડ્યું છે ૨ કચ્છનાં રણ એ રેતીનાં રણ નહિ, પણ ખારાપાટનાં વેરાન પ્રદેશ (હરિણ) છે. આ પ્રદેશ ધણી છીજરા છે તે ચોમાસામાં એમાં બધે પાણી ફરી વળે છે એક બાજુ નદીઓ અને વહેણાઓનાં પાણી ઠલવાય છે તે બીજી બાજુ ભરતી અને પવનને લઈને સમુદ્રનું જળ લાંબે સુધી અંદર ફેલાય છે. ૩ પરિણામે રણનો ધણો ભાગ ત્યારે જળબંધાકાર થઈ જાય છે તે કચ્છનો વસ્તીવાળો પ્રદેશ ટાપુ જેવો બની રહે છે.

હાલ ન્યાં કચ્છનાં રણ આવેલાં છે ત્યાં પુરાતન કાળમાં સમુદ્રનાં નીર વહેતાં હતાં એવું દર્શાવતી નિશાનીઓ મળે છે ૪ પછી વેદકાલીન સરસ્વતી કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં થઈ વહેતી ને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને મળતી એવું ૫ માલૂમ પડે છે ૫ પૂર્વમાંથી આવતી લૂણી નદી પશ્ચિમે છેક કોરીનાળ સુધી વહી અરબી સમુદ્રને મળતી ને એવી રીતે બનાસ નદી પણ પશ્ચિમે આગળ વધી કચ્છના અખાતને મળતી એવું ૬ ય સંભવિત લાગે છે. ૬ સિંધુ અને બીજી કેટલીક નદીઓ કચ્છની ઉત્તરે સમુદ્રસંગમ કરતી. એમાંની કોઈ નદીઓ અધવચ્ચ લુપ્ત થઈ ગઈ, તો કોઈ નદીઓ વહેણ બદલી સિંધુમાં લળી ગઈ ૭ સિંધુનાં મુખ પણ સમય જતાં વધુ ને વધુ પશ્ચિમ તરફ ખસતાં ગયાં છેવટે એનો 'પૂરણ' નામે એક ફાટો જ કચ્છમાં બાકી રહ્યો, જે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળતો. સિંધુ નદીના મુખની એ પૂર્વ શાખાનું વહેણ પણ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં ઝારાના યુદ્ધ પછી સિંધના અમીર ગુલામશાહે મોરારમાં બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતું અટકાવી દીધું. ૮ પરિણામે લખપતની ઉત્તરે આવેલા ૭૭ઈ પ્રદેશના ડાંગરનાં ખેતરોની ફળદ્રુપતા ચાલી ગઈ. સિંધના અમીરોનું

રણુ સહુ' કામ ૧૮૧૬ માં ધરતીકંપના કુદરતી ઉપદ્રવ વડે પૂરું થયું. ડોરીનાળની પશ્ચિમે આવેલ મોટા વિસ્તારની જમીન નીચે નમી જતાં ત્યાં એકાએક ખાડું પાણી ફરી વળ્યું; અને સાથેસાથે મોટા રણમાં ૫.૫ મીટર (૧૮ ફૂટ) ઊંચો, ૮૦ કિ. મી (૫૦ માઈલ) લાંબો અને ૧૬ થી ૨૪ કિ. મી (૧૦ થી ૧૫ માઈલ) પહોળો જમીનનો વિસ્તાર ઊંચો ઉપસી આવતાં, સિંધુનાં વહેણ આડે એવો કુદરતી બંધ બધાઈ ગયો કે સિંધુનાં પાણી હંમેશને માટે કચ્છમાં આવતાં અટકી ગયાં. આનાથી સિંધને વધુ લાભ થયો ને એથી ત્યાંના લોકોએ એને 'અલ્લાહને બંધ' (અલ્લાહનો બંધ) તરીકે બિરદાવ્યો. નદીઓના કાંપથી અને ધરતીકંપથી આમ દરિયાની ખાડી તથા નદીઓનાં પાત્ર પુરાતાં ગયાં ને કચ્છનો એ પ્રદેશ ક્ષણદ્વય મટી ખારોપાટ થવા લાગ્યો.૯

ચોમાસામાં જળબંબાકાર થતો એ પ્રદેશ શિયાળામાં સુકાવા મારે છે ત્યારે એની સપાટી ઉપર તથા એની નીચેના સ્તરમાં ખારના પોપડા જામે છે. રણનો ખારથી છવાયેલો ભાગ 'ખારો' કહેવાય છે જ્યાં રેતી અને માટીની અત્યંત ખારીક રજથી મિશ્ર થયેલો કાળો અને ઘણો કડવો ક્ષાર હોય છે તે જમીનને 'ખારીસરી' કહે છે. રણનો ઊંચો ભાગ 'લાણાસરી' કહેવાય છે. એ જમીન ચોમાસા પછી લાંબા વખત લગી સુકાતી નથી ને એના પર ધોળા છારી બાકે છે ઝાકળ પડતાં એ તરત જ ભીની થઈ જાય છે.

મોટું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૨૫૬ કિ મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ લગભગ ૧૨૮ કિ મી (૮૦ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. નાનું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૧૨૮ કિ મી (૮૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૬ થી ૬૪ કિ મી (૧૦ થી ૪૦ માઈલ) પહોળું છે. ૧૦ રણમાં ઝાંઝવાં દેખાય છે મોટા રણને દક્ષિણ કિનારે ત્રણ મોટા ટાપુ આવેલા છે : પચ્છમ, ખડીર અને પ્રાંથડ (ખેલા) પચ્છમમાં દક્ષિણે બનીતો રણદીપકંપ છે.

કચ્છની મુખ્ય ભૂમિમાં ભૂજ તાલુકાની ઉત્તરે બની અને ખાવડાને બનેલો પચ્છમ નામે પ્રદેશ આવે છે, જેમા વરતી ઘણી ઓછી છે આ પ્રદેશની ત્રણ બાજુએ મોટું રણ આવેલું છે. ચોમાસામાં એની દક્ષિણે પાણી ભરાતાં એ ટાપુ થઈ જાય છે વાગડની ઉત્તરે પ્રાંથડ નામે એવો દીપકંપ છે, જે પણ ચોમાસામાં ટાપુ બની જાય છે એનું મુખ્ય ગામ ખેલા છે. ખાવડા અને પ્રાંથડની વચ્ચે ખડીર નામે ટાપુ આવેલો છે. એની ચારે બાજુ રણ આવેલું છે, જેમાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ જાય છે

સૌરાષ્ટ્ર

પુરાતન કાળમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલો દ્વીપ હતો. કચ્છના નાના રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે ભાલ-નળકાંઠાનો નીચી ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં પહેલાં સમુદ્રની ખાડી હતી.^{૧૧} લૂણી, બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી વગેરે નદીઓ વાટે સતત જમા થતા કાંપને લઈને એ છીછરી ખાડી પુરાઈ જતાં ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું.^{૧૨} તે સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપ દ્વીપકલ્પ બની ગયો. ભાલ-નળકાંઠાની જમીન-સપાટી ધણી નીચી હોવાથી ચોમાસામાં એનો ધણો ભાગ જળબંબાકાર થઈ જાય છે. નળકાંઠામાં નળ સરોવર નામે મોટું સરોવર છે તે એ પુરાઈ ગયેલી ખાડીનો અવશેષ-ભાગ છે.^{૧૩} સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પનો વિસ્તાર લગભગ ૫૯,૩૬૫ ચૅલ ચોરસ કિ. મી. (૨૨,૯૨૧ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

તળ-ગુજરાત

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને ધણી વાર ‘દ્વીપકલ્પીય ગુજરાત’ તરીકે અને ગુજરાતના બાકીના ભાગને ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ને સામાન્ય રીતે ‘તળ-ગુજરાત’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ એની પશ્ચિમે આવેલા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશો સાથે ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક તથા વહીવટી દૃષ્ટિએ ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની જેમ અલગ એકમ તરીકે તરી આવતો નથી, છતાં એ ઉત્તરે આડાવલી (અરવલ્લી), પૂર્વે વિંધ્ય અને દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાઓ દ્વારા પડોશના પ્રદેશો(આરવાઝ, મેવાઝ, માળવા, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કેંકણ વગેરે)થી પ્રાકૃતિક રીતે ધણે અંશે અલગ પડે છે. પશ્ચિમે એ કચ્છના મોટા રણ તથા નાના રણની પૂર્વ સીમા દ્વારા કચ્છથી અને ભાલ-નળકાંઠા દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પથી અલગ પડે છે; મહીના મુખથી હમણાગાના મુખ નજીક સુધીની એની પશ્ચિમ સીમા ખંભાતના અખાત તથા અરબી સમુદ્રના તટને આવરી લે છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને વહીવટની દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના પડોશી પ્રદેશોથી લગભગ અલગ રહેલો છે. ગુજરાત રાજ્યની વર્તમાન સીમા અનુસાર તળ-ગુજરાતનો વિસ્તાર હાલ લગભગ ૮૩,૫૬૩.૭૬ ચોરસ કિ. મી. (૩૨,૨૬૪ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સહીઆથી ગુજરાતના આ ત્રણેય પ્રદેશ પશ્ચિમ ભારતના એક સંકલિત પ્રદેશરૂપે સંચોળવા છે.

૩. કુદરતી વિભાગ

પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આ સમસ્ત પ્રદેશના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પડે છે: ૧. કુંગરાળ પ્રદેશ, ૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ અને ૩. સમુદ્રતટનો પ્રદેશ. ૧૪ (નકશો ૧)

૧. કુંગરાળ પ્રદેશ

આઝાવલી (અરવલ્લી), જે ભારતનો સહુથી પ્રાચીન પર્વત છે, તેનો મોટો ભાગ રાજસ્થાનમાં આવેલો છે આશુ એ એનું ૧,૭૦૭ મીટર (૫,૬૦૦ ફૂટ) ઊંચાઈ ધરાવતું સહુથી ઊંચું શિખર છે હાલ વહીવટી દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાનમાં આવેલું ગણાય છે, પરંતુ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન-ગુજરાતની હદ પર આવેલું છે પ્રાચીન કાળની જેમ અર્વાચીન કાળમાં પણ એ ગુજરાત સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે આઝાવલીની હાર આશુ આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશી આમતેમ ફટાટી પાવાગઢ આગળ વિંધ્યમાં લળી ન્ય છે આશુની દક્ષિણે આરાસુરની પર્વતમાળા આવેલી છે તેમાં અંબાજી માતાનું સ્થાનિક જાણીતું છે. અંબાજી પાસે કોટશ્વર આગળથી સરસ્વતી નદી ઊગમ પામે છે. નજીકમાં ગબરનો કુંગર આવેલો છે આરાસુર પર્વતમાં આરસની ખાણો છે. ગુજરાતનાં અનેક સુંદર મંદિરોમાં આ આરસનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.

આ પ્રદેશ હાલ બનાસકાંઠા જિલ્લાના દ્વાંતા તાલુકામાં ગણાય છે, એની પશ્ચિમે તથા ઉત્તરપશ્ચિમે કુંગરા આવેલા છે, જેમાં જસોર સહુથી ઊંચો (૧,૦૬૭ મીટર=૩,૫૦૦ ફૂટ) છે ત્યાં વાંસની ઝાડી ધણી છે. બાહારામ કુંગર કુદરતી સૌંદર્યથી રમણીય લાગે છે. એમાંથી નીકળતી બાહારામ નદી બનાસને મળે છે

કુંગરામાંથી સફેદ પથ્થર નીકળે છે તેમાંથી ચૂનો અને ધંટીઓ બનાવાય છે.

આ કુંગરાળ ભાગમાં વરસાદ ધણો પડે છે, પણ જમીન પથ્થરિયા છે, આથી ત્યાં મકાઈ, બાજરી, કઠોળ વગેરે પાક થાય છે કુંગરાળ પ્રદેશમાં સાગ, સીસમ, ખેર, સાહડ, ધામણ, બાવળ, મહુડા, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે એ ધમારતી કામમાં તથા બળતણમાં વપરાય છે. હરડાં, ખેડાં અને આમળાં, કાળી તથા ઘોળી મૂસળી, લાખ, ચૂંદર, મધ અને મીણ પણ જંગલની પેદાશ છે. અહીં કેસડાં, ટીબટુ, ઝીઝી અને આખરાનાં પાન પણ થાય છે.

એ જંગલોમાં વાઘ, રીંછ, દીપડા, વરુ, ઝરખ, સ્વર, હરણ, સાબર, શિયાળ, સસલા વગેરે પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. કુંગર પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલોની છે.

આશુ આગળથી આરાસુર થઈને ગુજરાતમાં ફેલાતો આડાવલીનો ફટિ બનાસકાંઠાથી મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લા તરફ વળે છે. મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં તારંગા નામનો નાનો પર્વત આવેલો છે, અને એની આજુબાજુ નાની નાની ટેકરીઓ છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડખલા, ઇંડર, વિજયનગર અને લિલોડા તરફ આડાવલીનો જે ફટિ જાય છે તેના કુંગરાઓ બહુ જાંચા નથી. વધુમાં વધુ માંડ ૧૫૨ મીટર (૫૦૦ ફૂટ) જાંચા હોય છે. એમાં ઇંડરનો કુંગર એના ગઢ માટે જાણીતો છે. આ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વરસાદ વધારે પડે છે. કુંગરાઓમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, વરુ, સ્વર, રોઝ, સાબર વગેરે રાત્રી જાનવરો વસે છે. આ પ્રદેશમાં જંગલ આવેલાં છે તેમાં સાગ, સીસમ, વાંસ, ખેર, ટીબડુ, મહુડા વગેરે મોટાં ઝાડ થાય છે, સરકટ પણ થાય છે. કોઈ સ્થળોએ મોટાં ઘાસનાં ખીડ પણ છે. કુંગરોમાંથી બાધકામ માટેના પથ્થર મળે છે આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે લોકોનો મુખ્ય ધંધો લાકડાં કાપવાનો, કાલસા પાકવાનો, પથ્થરો ખોદવાનો અને ગૂંદર અને લાખ એકઠાં કરવાનો છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાથી જતી કુંગરમાળા દક્ષિણે પંચમહાલ જિલ્લામાં આગળ વધે છે. ત્યાં ઠેર ઠેર કુંગરા આવેલા છે તેમાં પાવાગઢનો કુંગર જાણીતો છે એ કુંગર પર જૂનો કિલ્લો અને મહાકાળીનું મંદિર છે. એ જમીનની સપાટીથી ૭૬૨ મીટર (૨,૫૦૦ ફૂટ) જાંચો છે એની તળેટી પાસે ચાંપાનેર વસેલું છે. પાવાગઢની દક્ષિણપૂર્વે શિવરાજપુર સુધી વિસ્તરેલી કુંગરીઓની હારમાં મેંજેનીઝ ધાતુની ખાણો આવેલી છે. દાહોદ પાસે રતનમાળના કુંગર છે. કુંગરોના પ્રદેશમાં સાગ, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે, જેમાં વાઘ, ચિત્તો, વરુ વગેરે રાત્રી જાનવરો જોવા મળે છે દેવગઢનો કુંગર દેવાલયો અને ગઢ માટે જાણીતો છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે.

છોટાઉદેપુરથી આગળ જતાં આ કુંગરમાળા દક્ષિણની વિધ્ય પર્વતમાળા સાથે લળી જાય છે. આ કુંગરમાળામાં ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) જાંચી ટેકરીઓ આવેલી છે નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત આવેલો છે તેમાં રાજપીપળાના કુંગર ૧૬ દિ. મી (૧૨ માઈલ)ના ઘેરાવાના

છે એ કુંગરમાળાના કુંગર સામાન્ય રીતે ૬૧ થી ૯૧ મીટર (૨૦૦ થી ૩૦૦ ફૂટ) ઊંચા હોય છે. ઊંચા કુંગરોમાં સતિયા દેવતું શિખર સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૯૬ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચું છે. રાજપીપળાના કુંગર અશીકની ખાણો માટે જાણીતા છે. રતનમાળની ઉત્તરે આવેલ કુંગરમાળા ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) જેટલી ઊંચી છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં પથ્થર તથા ઇમારતી લાકડાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

તાપીની દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળા શરૂ થાય છે. નંદરખાર-સોનગઢ-વાંસદા-ધરમપુર-વાપીની પાસે એની દક્ષિણપૂર્વ ધાર આવેલી છે. સુરત જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં તારાપોરનો કુંગર, અસિકાનો કુંગર, સોનગઢનો કુંગર, ખાડ આંખાનો કુંગર વગેરે નાના કુંગર આવેલા છે માંગરોળથી ધરમપુર તરફ જતી કુંગરમાળા શરૂઆતમાં ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) પહોળી છે તે દક્ષિણમાં જતાં ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ) જેટલી સાંકડી થઈ જાય છે. સમુદ્રતટ પાસે છૂટીછવાઈ ટેકરીઓ આવેલી છે; દા. ત. દમણ પાસે. પારનેરાનો કુંગર પણ સહ્યાદ્રિનો જ ભાગ છે ડાંગનો પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૪૫૭-૬૧૦ મીટર (૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો અને ખડકાળ છે એનો પશ્ચિમ દાળ ગાઢ જંગલોથી છવાયેલો છે. કુંગરોનાં ઊંડાં કોતરોમાં અનેક નદીઓ અને ઝરણાંનાં મૂળ રહેલાં છે. ડાંગનો પ્રદેશ જંગલની આવક માટે જાણીતો છે. આ કુંગરમાળામાં આવેલું સાલેરમુલેરના કિલ્લાવાળું શિખર એ સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાનાં ઉત્તુંગ શિખરોમાંનું એક છે. ૧૫ અહીં વરસાદ ધણો પડે છે. ડાંગમાં મોટા ભાગતી વસ્તી ડાંગીઓ(બીલો)ની છે. ડાંગમાં અડધોઅડધ જંગલ સાગનાં છે, ઉપરાંત સીસમ, સાદડ, ખેર, વાંસ વગેરે પણ ખરાં. હરડાં, આમળાં વગેરેનાં તો અહીં વનનાં વન છે અહીં નાગલી, ખંટી, મકાઈ, યાવટો અને કોદરા જેવાં હલકાં ધાન્ય જ પાકે છે સારા ધાસચારાના અભાવે ઘેર નાના કઢનાં હોય છે જંગલમાં વાઘવરુનો ભય પણ ધણો. ઊંચા કુંગર પર આવેલું સાપુતારાતું સ્થળ ધણું રમણીય છે.

આમ ગુજરાતની ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે આડાવલીની, પૂર્વ સીમા પાસે વિંધની અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પાસે સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળાની ધાર આવેલી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કુંગરીઓ અને ટેકરીઓ ધણે ઠેકાણે ફેલાયેલ છે, પરંતુ જેને કુંગરો કહી શકીએ તેવી હારમાળા બે છે. ઉત્તર તરફની હાર રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલ કોટડા-પીડા ગામની પૂર્વે આવેલા વેરાન કુંગરાથી શરૂ થઈ ત્યાંથી ઉત્તર તરફ સાંકડી થતી જાય છે; એ આણંદપુર તથા લાડલા ગામ આગળ સપાટ

પ્રદેશ બની રહે છે. એનો મધ્ય ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૫ મીટર (૧૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આગળ ઉત્તર તરફ વર્કાનેરની પાસે થઈ મોરબી પાસેના મેદાન સુધી જઈ એ અટકી પડે છે. એ પહેલાં એમથી એ ફાટા પડે છે : ઉત્તર તરફનો ફાટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની ઉતરે છે તે 'માંડવના કુંગર' તરીકે ઓળખાય છે; એ થાન આગળ રહીને જાય છે ને કાંગકા પાસેના મેદાનમાં બંધ પડે છે. દક્ષિણ તરફનો ફાટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની દક્ષિણે છે તેને 'હાંગાનો કુંગર' કહે છે; એ ચોટીલા આગળ રહીને જાય છે નીચાં અને ઉજ્જડ ટેકરાટેકરીઓથી શરૂ થઈ ધીમે ધીમે એ ઊંચા કુંગરોમાં વિકસે છે ભાદર નદીના દક્ષિણ કાંઠા પર ઓસમનો કુંગર છે; એ ૩૦૫ મીટર (૧,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ચોટીલા કુંગર શંકુ આકારનો અને ૩૫૭ મીટર (૧,૧૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. નૈર્ઋત્યમાં આવેલ બરડાના કુંગર ૪૮ કિ. મી (૩૦ માઈલ)ના ઘેરાવામાં પથરાયેલા છે; એનું વેણ નામે શિખર ૬૨૫.૮ મીટર (૨,૦૫૦ ફૂટ) ઊંચું છે એનાથી થોડું નીચું એની પૂર્વે 'આભપરા'નું શિખર છે જેઠવાઓની પ્રાચીન રાજધાની ધૂમધીના અવશેષ ત્યાં ઇશાન બાજુની ખીણમાં નજરે પડે છે વળી 'ત્યાં જાતજાતની વનસ્પતિઓ થાય છે બરડાની આસપાસના પ્રદેશમાં ઢોર-ઉછેરનો ધંધો સારો ચાલે છે ગોપ અને આલેચ કેટલાક માઈલ દૂર ઇશાને અને અગ્નિખૂણે આવેલા છે. એમાંના ધણા કુંગરા વેરાન છે કોઈ ઢેંકાણે થોરિયાની આછી આછી ઝાડી છે, તે પશ્ચિમના ભાગની ખીણોમાં વૃક્ષો અને વાંસની ઝાડી જેવામાં આવે છે ઉત્તરપૂર્વ-દક્ષિણપશ્ચિમ જતી આ પર્વતમાળા લગભગ ૨૪૦ કિ. મી. (૧૫૦ માઈલ) લાંબી છે. ૧૯

આ પર્વતમાળાની દક્ષિણે જે 'ધાર' આવેલી છે તે પૂર્વપશ્ચિમ ફેલાયેલી છે; એની લંબાઈ ૧૮૦ કિ. મી. (૧૦૦ માઈલ)ની છે. પશ્ચિમમાં માંજરાળ (સોરઠ) પાસેથી શરૂ થઈ એ પૂર્વ તરફ જાય છે. એનાથી ઠીક ઠીક દૂર ઇશાનખૂણે ગિરનાર પર્વત આવે છે. એ સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૧૧૬ મીટર (૩,૬૬૦ ફૂટ) ઊંચો છે. એ ૨૪ કિ. મી (૧૫ માઈલ) લાંબો અને ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) પહોળો છે એનું સૌથી ઊંચું શિખર ગોરખનાથનું છે. ઉપરાંત અંબાજી, દત્તાત્રેય, કાળકા અને ઝોઘડનાં શિખર છે. અંબાજીના શિખરની દક્ષિણ-પશ્ચિમના ઢોળાવમાં જેનોનાં આરસનાં સુંદર દેરાસર બંધાયાં છે. ગિરનારની અંદરની ઉત્તર તળેટી પાસે ભરતવન અને શેઠાવન જેવાં કેટલાંક સુંદર વન આવેલાં છે. આ વન ધણાં ગીચ છે. એમાં રાયણ, જાંબુ, સીતાફળ અને વાંસની ઝાડીઓ આવેલી છે ત્યાં દીપડા વગેરે રાત્રી જાનવરો રહે છે. ગિરનારની બાજુમાં પશ્ચિમે આવેલો દાતાર

કુંગર ૮૪૭ મીટર (૨,૭૭૬ ફૂટ) ઊંચો છે, જ્યારે બેંસલો કુંગર ૬૯૮ મીટર (૨,૨૯૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આ ગિરિઓની ખીણમાં અગાઉ ગિરિનગર વસેલું; ને હાલ નજીકમાં જૂનાગઢ વસેલું છે. આ કુંગરો જનજનતાનાં શ્રદ્ધાની ઝાડીઓથી છવાયેલા છે.

આ કુંગરોની દક્ષિણે જતી પર્વતમાળા પૂર્વ તરફ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) સુધી લંબાઈને અમરેલી જિલ્લાના મેદાનમાં મળી જાય છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ જંગલથી છવાયેલો છે, એ 'ગીર' તરીકે ઓળખાય છે. એમાં સહુથી ઊંચી ટેકરી સાકરવાની છે, જે ૬૪૦ મીટર (૨,૧૦૦ ફૂટ) ઊંચી છે. આ પ્રદેશ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબો અને ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) પહોળો છે. એનો વિસ્તાર ૧,૨૫૭ ૪૪ ચો. કિ. મી. (૪૮૫.૪ ચો. માઈલ) જેટલો છે. ગીરનાં જંગલ વનરાજ સિંહની વસ્તી માટે જાણીતાં છે. હાલ એશિયામાં સિંહની વસ્તી અહીં જ રહેલી છે. ગીર પ્રદેશની પૂર્વે 'નાના ગીર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંના કુંગર મોરધારના કુંગર કહેવાય છે છૂટક છૂટક કુંગરા-રૂપે ઉત્તરપૂર્વ તરફ જતી એ હાર શેત્રુંજી નદીની પાર આગળ વધી શિહોરની પડોશમાં જમીન સરસી થઈ જાય છે. એમાં શેત્રુંજીનો કુંગર આવેલો છે તે ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ત્યાં જૈનોનું મોટું તીર્થધામ છે. એની તળેટીમાં પાલીતાણા વસેલું છે. લોચનો કુંગર ૬૧૦ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે આ કુંગરોમાં આછી આછી ઝાડીઓ છે. તળાવ અને સાણાના કુંગરોમાં ગુફાઓ કાંચેલી છે. તુલસીસ્થામના કુંગર પર ઊંચા પાણીનાં ઝરણુ છે. શિહોર પાસેનો કુંગર ૨૭૪ મીટર (૯૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે ૧૭ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર અને ગીરના પ્રદેશમાં વરસાદ સહુથી વધુ પડે છે. અહીંના લોકો દોરદાંખર ઉછેરવાનો ધંધો કરે છે. માલધારીઓ અને એમનાં દોર ધણાં કદાવર અને જોરાવર હોય છે.

કચ્છમાં મોટા પર્વતો કે કુંગરો નથી, પણ નાના કુંગરોની ત્રણ પૂર્વપશ્ચિમ હાર આવેલી છે; એને 'ધાર' કહે છે મોટા રણના એટા પચ્ચમ, ખડીર અને પ્રાંચડમા થઈ ચાલી જાય છે તે 'ઉત્તર ધાર' કહેવાય છે એમાં ખાવડાનો કાળો કુંગર સહુથી ઊંચો છે; એ ૪૩૬ મીટર (૧,૪૪૦ ફૂટ) ઊંચો છે. મધ્ય ધાર તળ-કચ્છની ઉત્તર હદ પર આવેલી છે. એ લખપત, નખત્રાણા, જૂજ, બચાઉ અને રાપર તાલુકામાં વિસ્તરેલી છે. નખત્રાણા તાલુકામાં આવેલ વિજોધર કુંગર (૮૮૬ મીટર=૨,૯૧૮ ફૂટ) એમાં સહુથી ઊંચો છે; ૧૮ એમાં ધરતીકંપ કે એવા કોઈ કારણે લગભગ પૂર્વપશ્ચિમ ૫ મીટરથી લઈ પંદરેક મીટર જેટલી

મથાળેથી ૬૦ થી ૯૦ મીટર ઊભી ફાટ પડેલી જોવા મળે છે કચ્છની મુખ્ય ભૂમિની વચ્ચે થઈને જતી ધારને 'દક્ષિણ ધાર' કહે છે એ માતાના મઠ (તા લખપત) પાસેથી શરૂ થઈ, દક્ષિણપૂર્વે રોહા (તા નખત્રાણા) પાસે થઈ પૂર્વમાં અંબર સુધી ફેલાઈ છે આ ધારમાં સહુથી ઊંચો કુંગર નનામો છે, જેની ઊંચાઈ ૪૩૪ ફિ. મી (૧,૪૨૪ ફૂટ) છે એ ધણે દૂરથી દેખાય છે.

કચ્છમાં મોટાં જંગલો નથી, પરંતુ ધણે ઠેકાણે લીંબડા, આંબલી, બાવળ, વડ, પીપળા, ખાખરા, અરણી, પીલુ, ખેર, ગૂગળ, ખેરડી, ખીજડા વગેરે થાય છે જંગલમાંથી લાકડાં ઉપરાંત મધ, ગૂદર, ગૂગળ વગેરે પણ મળે છે બન્ની વિભાગમાં તેમજ આડવા વગેરે કુંગરોની રખાલોમાં ધાસ બહુ જ થાય છે

૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ

ગુજરાતમાં અંદરનો ધણો પ્રદેશ સપાટ છે.

તળ-ગુજરાતનો ઉત્તરપૂર્વ, પૂર્વ અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પર આવેલ કુંગરાળ પ્રદેશ સિવાયનો બાકીનો, ધણોખરો પ્રદેશ સપાટ છે ને એમાં અનેક નદીઓનાં નીર વહે છે.

આશુ તરફથી આવતી બનાસ નદી રીસા થઈ, રાધનપુરની દક્ષિણે થઈ ખે ફાંટામાં કચ્છના નાના રણમાં વિલીન થાય છે આશુની તળેટીમાં વસેલી ચંદ્રાવતી નગરી એના કિનારા પાસે આવેલી હતી. એ નદીના બાઠાની જમીન ફળદ્રુપ છે ચોમાસામાં રેલ આવે છે ત્યારે એનો પટ મુખ પાસે લગભગ ૧૩ ફિ મી (૮ માઈલ) જેટલો વિસ્તરે છે આરાસુર પાસે કાટેશ્વર નજીકથી ઊગમ પામતી સરસ્વતી નદી સિદ્ધપુર અને પાટણ થઈ કચ્છના નાના રણમાં લુપ્ત થાય છે તારગામાંથી નીકળી વાલમ અને પંચાસર પાસે થઈ વહેતી રૂપેણ નદી પણ એ રણમાં લુપ્ત થાય છે સમુદ્રસંગમ ન પામતી આ ત્રણેય નદીઓ 'કુંવારકા' કહેવાય છે એમાં બનાસ નદી મોટી છે ને જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે ત્યાંથી પશ્ચિમનો ધણો પ્રદેશ ઉજ્જડ, રેતાળ અને ક્ષારવાળો છે. સુંજપુર (તા સમી) પાસે ૯૫ ફિ. મી. (૬ માઈલ) ઘેરાવાનું 'નાગદાસર' નામે સરોવર છે. બનાસકાંઠામાં ૩૦ થી ૫૦ સે. મી. જેટલો ઝોછો વરસાદ પડે છે કાંકરેજની આસપાસના પ્રદેશમાં ધાસનાં મોટાં ખીડ છે ત્યાં સારી જાતનાં ગાયબળદ ઉછેરવામાં આવે છે.

સાબરમતી ગુજરાતની એક મોટી નદી છે ને એની ઉપનદીઓનો પરિવાર ધણો મોટો છે. આડાવલી પર્વતના દક્ષિણપશ્ચિમ ફાંટા આગળથી નીકળતી સાબર

નદીમાં પ્રાંતીજની ઉત્તરે હાથમતી નદી મળે છે ત્યાંથી તે 'સાબરમતી' તરીકે ઓળખાય છે. અમદાવાદ શહેર એના કાંઠા પર વસેલું છે. ત્યાંથી દક્ષિણે વહેતાં રહુ (તા. માતર) પાસે ખારી નદી એમાં મળે છે. ધોળકાની દક્ષિણપૂર્વે આવેલ વૌઠા અને માતરની દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ પાલ્લા વચ્ચે થઈ પસાર થતાં વાત્રક નદી એમાં મળે છે કુંગરપુરની હદમાંથી વહેતી વાત્રક નદીમાં માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠીનાં નીર મળ્યાં હોય છે. આ રીતે સાબરમતી-વાત્રકના સંગમમાં એકંદરે સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, વાત્રક, માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠી એ સાત નદીઓનાં નીર સંગમ પામે છે. ધોળકા તાલુકાની દક્ષિણપૂર્વે હટે ભોગાવો સાબરમતીમાં મળે છે. ખંભાત તાલુકાના દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણામાં આવેલા વડગામ પાસે સાબરમતી ખંભાતના અખાતને મળે છે. હાથમતી નદીના કાંઠા પર લિલોડા અને હિંમતનગર છે; માઝુમ નદીના કાંઠા પર મોડાસા આવેલું છે, સાબરકાંઠા જિલ્લાની દક્ષિણે એ નદી વાત્રકમાં મળે છે. વાત્રક નદી ગુજરાતની પૂર્વ સીમા નજીક કુંગરપુરા પર્વતમાંથી નીકળીને લાંબે સુધી મહી નદીને સમાંતર વહી ખેડા જિલ્લામાં આતરસૂબા, હળધરવાસ, ધોડાસર અને મહેમદાવાદ પાસે થઈને દક્ષિણપશ્ચિમ તરફ વહે છે મહેમદાવાદની પશ્ચિમે સમાદરા આગળ વાત્રકને મેશ્વો નદી મળે છે. પછી વાત્રક દક્ષિણ તરફ વહે છે. ખેડા પાસે શેઠી નદી વાત્રકને મળે છે. શેઠી નદી પચમહાલની હદમાં આવેલા ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળી ઠાસરા, ડાકૌર અને થામળા પાસે થઈ ખેડા તરફ વહે છે; ત્યાં મહોર નદી એને મળે છે આ મહોર નદીમાં લૂણી નદી મળી હોય છે મહોર નદીનો સંગમ થતાં શેઠી નદીનો પ્રવાહ સાંકડો મટી વિશાળ બને છે. શેઠીની જોમ મહોર નદી પછું ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળે છે કપડવંજ અને કઠલાલ મહોર નદીને કાંઠે આવેલા છે કપડવંજની પશ્ચિમે વરાંસી નદી મહોર નદીને મળે છે. લૂણી નદી લક્ષ્મી આગળથી નીકળે છે અને મહીસા ને અલીલા વચ્ચે થઈને વહે છે મેશ્વોની પશ્ચિમે ખારી નદી વહે છે ને એ મુખે પાંચ-છ કિ. મિ (ત્રણ-ચાર માઈલ)ને અંતરે સાબરમતીને મળે છે આ સમસ્ત નદી-પરિવારમાં સાબરમતી અને વાત્રક નદી મુખ્ય છે.^{૧૯} વાત્રક અને એની દક્ષિણપૂર્વે વહેતી મહી નદીની વચ્ચેનો 'ચરોતર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ એની ગોરાકુ જમીનની ફળદ્રુપતા માટે જાણીતા છે^{૨૦} વાત્રક નદીની ઉત્તરનો ભાગ દસકોશી તરીકે ઓળખાય છે. ક્યારી જમીન અને નહેરોને લીધે ત્યાં ડાંગર વિશેષ પાકે છે

મહી નદી^{૨૧} ઇંદોર પાસેના વિખ્યાયળમાંથી નીકળે છે; ત્યાંથી આશરે દોઢસો માઈલ લગી એ માળવામાં થઈ વહે છે. ત્યાંથી એ કુંગરપુર-વાંસવાડાના

વાગડ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી એ પાલ અને માળમાં થઈ ચરોતરમાં વહે છે. દરમ્યાન પૂર્વમાંથી ભાદર, અનાસ, પાનમ, મેસરી વગેરે નદીઓ મહીને મળે છે. જનોડ(તા. વાડાસિનોર)થી સહેજ વળાંક લઈ મહી નદી દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુ વાંકીચૂકી વહે છે. વનોડાથી મહી નદીનો પટ વિશાળ થતો જાય છે. ઠાસરાની નજીકમાં ગળતી નદી મહીને મળે છે ત્યાં ગળતીશ્વરનું તીર્થ આવેલું છે. ખંભાતના અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે એનાં પાણી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે એની દક્ષિણે વાસદ આવેલું છે બામથુગામ-ગંભીરા આગળ નદી પશ્ચિમ તરફ વળાંક લે છે ધુવારણ પાસે મહી નદી 'મહીસાગર' બને છે ને ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી-સાગર સંગમ પાસે ઉત્તરમાં ખંભાત અને દક્ષિણમાં કાવી બંદર આવેલાં છે. મહી નદીની કુલ લંબાઈ ૪૮૦ થી ૫૬૦ કિ. મી (૩૦૦ થી ૩૫૦ માઈલ)ની છે. વહેરાખાડીથી ખંભાતના અખાત સુધીનો ૮૦ કિ. મી (૫૦ માઈલ)નો પટ 'મહીસાગર' કહેવાય છે, એ પટ આશરે લગભગ એક કિ. મી (આશરે અર્ધો માઈલ) પહોળો છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર મોટાં, પહોળાં, જાડાં અને લયાનક કોતરે પડેલાં છે ચોમાસામાં એનાં પાણી ઘોડાવેગે દોડતાં હોય છે. ગુજરાતની મોટી નદીઓમાં નર્મદા અને તાપી પછી મહી નદી આવે છે, પછી સાબરમતી ને પછી વાત્રક.

મહી-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ પણ કૃળદ્રુપ છે. આ પ્રદેશમાં કેટલીક નાની નદીઓ વહે છે. પાવાગઢના કુંગરમાંથી નીકળી વડોદરા પાસેથી વહેતી વિશ્વામિત્રી નદી કરજળ તાલુકાના પિંગલવાડા પાસે ઢાંદર નદીને મળે છે. એની દક્ષિણે આજવા (વાઘોડિયા મહાલ) પામે લગભગ ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) લાંબું અને ૫ કિ મી (૩ માઈલ) પહોળું સરોવર આવેલું છે. ઢાંદર નદી ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે; એ જંબુસરની દક્ષિણે થઈ, મહીના મુખની દક્ષિણે ૩૨ કિ મી (૨૦ માઈલ) પર ખંભાતના અખાતને મળે છે. છાટાઉદેપુર તરફથી ઓર નદી જંબુગામ પાસે થઈ સંખેડા તરફ વહે છે ત્યાં જીછ નદી એને મળે છે. સંખેડાથી દક્ષિણે જતાં હીરણ નદી ઓરમાં મળે છે ને ત્યાંથી આગળ જતાં આસિફ-કરનાળા વચ્ચે ઓર નદી નર્મદાને મળે છે. ઓરને 'ઓરસગ' પણ કહે છે. ભરૂચથી ૨૪ કિ મી. (૧૫ માઈલ) પશ્ચિમે ભૂખી નદી નર્મદાના મુખને મળે છે

નર્મદા એ ગુજરાતની સહુથી મોટી નદી છે. વિંધ્ય પર્વતમાળાના અમરકંટક કુંગરમાંથી નીકળતી રેવા અને સાતપૂડા પર્વતમાળાના મેક્લ પર્વતમાંથી નીકળતી નર્મદા માંડલા નજીક મળે છે. આ નદી લગભગ ૧,૨૮૦ કિ. મી. (૮૦૦ માઈલ)

લાંબી છે મધ્ય પ્રદેશ અને માળવામાંથી આવી એ હાંદેશ્વર પાસે ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે. સુરપાણેશ્વર (તા નાંદોદ) પાસે મોખડીધાટ નામે ઓળખાતો સુરપાણનો ધોધ આવેલો છે ત્યાંથી ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલા નવાગામ આગળ મોટો બંધ બાંધવાની યોજના છે. રાજપીપળાના કુંગરમાંથી નીકળી રાજપીપળા-નાંદોદ પાસે થઈ વહેતી કરજણ નદી ૩૬ ગામ પાસે નર્મદાને મળે છે. આગળ જતાં કાવેરી નદી શુકલતીર્થની સામે ઝળડિયા પાસે નર્મદાને મળે છે. એ પછી અમરાવતી નદી અંકલેશ્વર તાલુકાની પૂર્વ સીમા પાસેથી વહી માંડવા પાસે (ભરૂચથી પૂર્વે ૬ કિ. મી = ૬ માઈલ પર) નર્મદાને મળે છે. કપીરવડ બેટને ફરતી વહી નર્મદા શુકલતીર્થ તથા ભરૂચ પાસે થઈ પસાર થાય છે. નર્મદા નદી ભરૂચથી વસેક કિ મી. (બારેક માઈલ) આગળ જઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે નર્મદામાં બારે માસ ધણું પાણી રહે છે ને એ જાંડી અને પહોળી હોવાથી એમાં દૂર સુધી પનાઈઓમાં સફર કરી શકાય છે. એમાં એના મુખથી ભરૂચ સુધી મોટાં વહાણ અને ઝળડિયા સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે કીમ નદી આવેલી છે એ રાજપીપળાના કુંગરોમાંથી નીકળે છે; એ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે અને દક્ષિણે ખંભાતના અખાતને મળે છે.

તાપી નર્મદા પછીની ખીણ મોટી નદી છે; એ એકંદરે ૭૫૨ કિ મી. (૪૭૦ માઈલ) જેટલી લાંબી છે. એ મધ્ય પ્રદેશના માલ પ્રદેશમાંથી નીકળી ખાનદેશ થઈ ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે ને લગભગ ૨૨૪ કિ મી. (૧૪૦ માઈલ) સુધી ગુજરાતમાં વહે છે માંડવી, કામરેજ, વરિયાવ, સુરત અને રદિર પાસે થઈ એ કુમસ આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ત્યાં ખંભાતનો અખાત પૂરે થાય છે. રાજપીપળાના કુંગરોમાંથી નીકળી માંડવી તાલુકામાં થઈ વહેતી વરેલી નદી પિપરિયા પાસે તાપી નદીને મળે છે. તાપીના મુખમાં કેટલાક નાના નાના બેટ છે, જેના પર અવારનવાર પૂરનાં પાણી ફરી વળે છે. મુખથી અંદરના ભાગમાં ૪૦ કિ મી (૨૫ માઈલ) સુધી આ નદીમાં હોડીઓ ફરી શકે છે. ભરતીના દિવસોમાં નાનાં વહાણ પણ ફરે છે. તાપી નદીમાં ચોમાસામાં ઘણી વાર ભારે પૂર આવે છે. તાપીની દક્ષિણે પાંચ નોંધપાત્ર નદીઓ છે: મીઠોળા સોનગઢ પાસેના કુંગરમાંથી નીકળે છે; એ ૬૪ કિ મી. (૪૦ માઈલ) લાંબી છે ને બારડોલી અને પલસાણા પાસે થઈને વહે છે પીપળનેરના કુંગરમાંથી નીકળતી પૂણા ૮૦ કિ મી (૫૦ માઈલ) લાંબી છે; એના કાંઠા પર મહુવા,

નવસારી અને જલાલપુર આવેલાં છે. અંધિકા નદી ડાંગના જંગલમાંથી નીકળે છે, એ ૬૪ કિ મી (૪૦ માઈલ) લાંબી છે. એના મુખથી ૧૯ કિ મી. (૧૨ માઈલ) અંદર ગણદેવી આવેલું છે ત્યાંસુધી એમાં કારતીની અસર પહેંચે છે વાંસદાના કુગરમાંથી નીકળતી કાવેરી અને ધરમપુરના કુગરમાંથી નીકળતી ખરેરા નદી બિલિમોરા પાસે અંધિકામાં મળે છે ધરમપુરના કુગરમાંથી નીકળીને ઔરંગા નદી ઉત્તરપશ્ચિમે વલસાડ તરફ વહે છે; ત્યાં ૬.૫ કિ મી (૪ માઈલ) અંદરના ભાગમાં વલસાડ આવેલું છે. ધરમપુરની ઉત્તરેથી વહેતી વાંકી નદી તીથલ પાસે સમુદ્રને મળે છે. તીથલ હવા ખાવાતું રચળ છે. ધરાસણમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ઔરંગાની દક્ષિણે પાર નદી આવેલી છે. ઉનાળામાં એનો પ્રવાહ સાંકડો હોય છે, જ્યારે ચોમાસામાં એમાં ભારે પૂર આવે છે. પારડી એના કાંઠા પાસે આવેલું છે. પારડી દક્ષિણે કોલક નદી વહે છે દમણગંગા એ ગુજરાતની સહુથી દક્ષિણમાં આવેલી મોટી નદી છે તાપીની દક્ષિણે આવેલી આ બધી મોટી નદીઓ સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળે છે ને ૧૧૨ થી ૧૨૮ કિ મી (૭૦ થી ૮૦ માઈલ)ની લંબાઈ ધરાવે છે. ખીજ અનેક નાની નદીઓ પણ વહે છે.

તળ-ગુજરાતમાં આ સપાટ પ્રદેશ ધણો ફળ પાડે છે. ઉત્તરમાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરપૂર્વથી દક્ષિણપશ્ચિમ તરફનો છે મધ્ય ભાગમાં વીરમગામ, અમદાવાદ, ચરોતર, વડોદરા અને લશ્ચના પ્રદેશ આવેલા છે વીરમગામ આસપાસનો રૂપેણ નદીનો પ્રદેશ રેતાળ અને કાળી જમીનવાળો છે. ભાલ પાસેનો અમદાવાદનો પ્રદેશ શેરડી માટે ધણો અનુકૂળ છે એના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં ડાંગર અને ધર્ધ પાકે છે ચરોતરનો પ્રદેશ વિવિધ પાક માટે ધણી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે ડભોઈ અને સખેડા વચ્ચે રેતાળ મેળવણી ધણી છે નર્મદા-વિસ્તારમાં સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ અને પૂર્વનો કુંગરાળ પ્રદેશ આગળ ફેલાતાં સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ સાંકડો બને છે, પરંતુ સાનપૂડા અને સહ્યાદ્રિની વચ્ચે એ પ્રદેશ પાછો વિસ્તૃત બને છે અહીં નો કાળી જમીન કપાસ માટે ધણી માફક આવે છે. તાપીની દક્ષિણે આ પ્રદેશ સાંકડો થતો જાય છે ને દમણગંગા પાસે તો એ ધણો સાંકડો થઈ જાય છે નાની સાંકડી નદીઓમાં આવતા પૂરને લઈને એ ધણો થોવાઈ જતો હોય છે, છતાં નવસારી, વલસાડ અને પારડીની કાળી જમીન સારી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે

ઉત્તર ગુજરાતના, રણ તરફના પશ્ચિમ ભાગમાં આમોહવા ધણી વિપત્તિ છે આડાવધીની ગિરિમાળા તરફના ભાગમાં ગરમી અને કંડી કંઈક ઓછી પડે છે,

ખનાસકાંઠામાં વરસાદ ઓછો પડે છે તેથી ત્યાં ખેતી ઓછી થાય છે, બ્યારે ધાસ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. મુખ્ય પાક બાજરી છે; ઉપરાંત ખનાસકાંઠામાં ઘઉં અને સાબરકાંઠામાં મગફળી, કપાસ અને મકાઈ થાય છે.

કાંકરેજ અને વઢિયાર પ્રદેશ ધાસના ભંડાર સમા હોઈ, ત્યાં દોરઉછેરનો ધંધો મોટા પાયા પર ચાલે છે. કાંકરેજ ગાય અને વઢિયારી ભેંસ પ્રખ્યાત છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં છરુ, વરિયાળી, ઐરંડા અને ઇસબગોળનો પાક પુષ્કળ થાય છે. અનાજમાં ખાસ કરીને બાજરી અને કઠોળ થાય છે. પાતાળકૂવા અને નહેરોની સગવડ વધતાં ઉત્તર ગુજરાતની ખેતી સમૃદ્ધ થતી જાય છે. પાટણમાં રેશમી ભાતીગર તાણાવાણાથી પટાળાં બનાવવાનો કસબ સૈકાઓથી ખીલેલો છે બહુચરાણી આસપાસના આવેલા ચુંવાળ પ્રદેશમાં બાજરી, ઓખા અને ચણા સારા પ્રમાણમાં થાય છે.

સાબરકાંઠામાં મગફળીનો પાક ઘણો થાય છે. પ્રાંતીજની આસપાસની જમીનમાં ઊંચ મળી આવે છે તેમાંથી સાશુ અને છે. લાકરોડા પાસે સાબરમતીના લાકામાં સકરેટી પુષ્કળ થાય છે ઈડરમાં ખરાદી કામનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

પંચમહાલ, હોટાઉદેપુર અને ડાંગ વિસ્તારમાં બીલ વગેરે આદિવાસીઓની વસ્તી વધારે છે. મહી નદી પર સંતરામપુર પાસે કડાણુનો અને વાડાસિનોર પાસે વણાકબોરીનો બધ બાધવામાં આવ્યા છે. કલોલ અને શેરથા પાસે ખનિજ તેલક્ષેત્ર છે.

અમદાવાદ એક મોટું ઔદ્યોગિક શહેર છે એની આબાદી મુખ્યત્વે કાપડઉદ્યોગને લઈને છે. વેપારમાં પણ કાપડનો વેપાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે

પંચમહાલમાં મકાઈ અને મગફળીની ખાસ પેદાશ છે, એ ઉપરાંત બાજરી, કપાસ, કઠોળ વગેરે પણ થાય છે. ગોધરા નજીક દુવામાં ઊંના પાણીના કુંડ છે

કપડવંજની ઈશાનનો પ્રદેશ ‘માળ’ નામે ઓળખાય છે ત્યાંની જમીન કાળી છે તેમાં કપાસનો પાક થાય છે રેતાળ જમીનમાં મગફળી અને કચારી જમીનમાં ડાંગર થાય છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાણુનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે એની નજીક આવેલા લસડામાં ઊંના પાણીના કુંડ છે.

ચરોતરની જમીન ધણી રસાળ અને ફળદ્રુપ છે સિંચાઈની સગવડ વધતાં ત્યાંની ધરતી બારે માસ લીલીજમ રહે છે ચરોતરની ગોરાકુ જમીનમાં તમાકુનો ધણો પાક થાય છે. તમાકુ ઉપરાંત ડાંગર, બાજરી, કઠોળ, કેદારા, તલ, કપાસ વગેરેનો પાક થાય છે. ફળ અને શાકભાજી પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે અહીંના પાટીદાર ખેતીના તથા પશુપાલનના ધધામાં ધણા કુશળ છે શિયાળો ખુશતુમાં છે ને ચોમાસામાં મધ્યમસરનો વરસાદ પડે છે અનુકૂળ આબોહવાને લઈને અહીં વસ્તી ગીચ છે મહી નદીના મુખ આગળ આવેલું હુવારણ ગુજરાતનું સૌથી મોટું વિદ્યુત-મથક છે ખંભાત અકીક અને હાથવણાટના જરીકામના ઉદ્યોગ માટે આજે પણ જાણીતું છે. ખંભાત પાસે હુણેજમાં ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસ મળેલ છે. સેવાલિયામાં કપચી, સિમેન્ટ અને ચૂનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ છે. મહી નદી પર વિશાળ બંધ બંધાતાં ચરોતરના ધણા ભાગમાં સિંચાઈની સગવડ વધી છે. મહીના દક્ષિણકાંઠા પાસે આવેલા વાકળ પ્રદેશની જમીન પણ ગોરાકુ અને રસાળ છે. અંકલેશ્વરની આજુબાજુ ખનિજ તેલનો ભંડાર મળ્યો છે વડોદરા અને ભરૂચમાં કાપડની મિલો છે લાકડા અને લાખની પેદાશવાળા પ્રદેશમાં આવેલા સંખેડાનું લાકડા પરતું ખરાદીકામ જાણીતું છે વડોદરામાં રસાયણો, દવાઓ, ખાતર વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ પણ ખીલ્યા છે

હાદર અને કામ નદીની વચ્ચે કાનમનો પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંની જમીન કાળી અને કસવાળી છે અહીં વરસાદ પૂરતો અને નિયમિત પડે છે. ગુજરાતમાં સહુથી વધુ અને સારી જાતનો કપાસ અહીં પાકે છે અહીં ઠેર ઠેર કપાસ લોઢનાનાં જિન છે વળી ડાંગર, તુવેર અને તમાકુ પણ થાય છે નદીના લાકાની જમીનમાં શાકભાજી સારાં થાય છે, જ્યારે સમુદ્ર-કાંઠા નજીકના 'બારા' પ્રદેશમાં ઘઉં સારા થાય છે

દક્ષિણ ગુજરાતની જમીન કાળી અને કાંપવાળી છે તે ખેતીવાડી માટે ધણી અનુકૂળ છે અહીં વરસાદ પણ ધણો પડે છે, આથી આ પ્રદેશમાં ડાંગર અને શેરડીનો પાક પુષ્કળ થાય છે, ઉપરાંત કપાસ અને જુવાર પણ સારાં પાકે છે અહીં આંબા, કેળ અને ચીકુની વાડીઓ આવેલી છે દક્ષિણ ગુજરાત લીલીજમ વાડીઓનો પ્રદેશ છે નહેરોની સગવડ થતાં એની ફળદ્રુપતામાં વધારો થતો રહે છે. એમાં તાપી નદી પરનો કાકરાપાડાનો બંધ ખાસ નોંધપાત્ર છે શેરડીના પાકને લઈને અહીં ગોળ બનાવવાનાં કેલુ અને ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. ખેતીવાડીમાં અહીંના અનાવળા ખાલણો ધણા કુશળ છે.

અહીંના દૂળળા, ધોડિયા, નાયકા વગેરે આદિવાસીઓ ખેતીવાડીના કામમાં એમને ધણી મદદ કરે છે સુરત કાપડના વણાટકામ અને જરીકામ માટે ધણા સમયથી જાણીતું છે. ઊધનામાં અનેક પ્રકારના ઉલોગ ખીલ્યા છે નવસારીમાં કાપડની મિલો અને અનેક પ્રકારનાં કારખાનાં છે વલસાડ પાસે રંગ અને રસાયણો બનાવવાનું કારખાનું છે. બિલિમોરા લાકડાના વેપારનું જાણીતું મથક છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાસીઓની વસ્તી નોંધપાત્ર છે

સૌરાષ્ટ્રમાં અંદરનાં સપાટ મેદાનો એક દરે ખેતીને લાયક છે. દક્ષિણપશ્ચિમ અને દક્ષિણના ભાગ ધણા દુળદુપ છે, બાકીના ધણા પ્રદેશમાં વાડ વિનાનાં ખેતર અને ઝાડપાન વિનાનાં વેરાન મેદાનો નજરે પડે છે. ઘણે ઠેકાણે, ખાસ કરીને ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે, ખારાપાટ જામે છે. લાલનો ધણો ભાગ ચોમાસામાં જળથળ બાકાર થઈ જાય છે શિયાળામાં ત્યાં ધઉનો મળ્લખ પાક થાય છે. ઉનાળામાં ત્યાં સખત તાપ અને ગરમ પવનને લઈને રણ જેવો તપાટ લાગે છે. વરસાદ ધણો ઓછો પડે છે ને ઝાડપાન તથા લીલોતરીતું પ્રમાણ પશુ ધણું ઓછું છે આ પ્રદેશનો મુખ્ય પાક ધઉ છે લાલના ધઉ પ્રખ્યાત છે અહીં ધઉ ઉપરાંત કપાસ અને ચણાનું પશુ વાવેતર થાય છે. અમુક ભાગમાં ડાંગર પશુ પાકે છે ધોળકાની આજુબાજુ જમકળ અને દાડમની વાડીઓ છે. ધોળકાની સૂંક ખૂબ વખણાય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓ ધણી, પશુ નાની નાની છે મોટામાં મોટી નદી લાહર છે. એ જસદણ (જિ રાજકોટ)ની ઉત્તરે આવેલા મદાવા કુંગરમાંથી નીકળી, જેતપુર અને કુતિયાણા (જિ. જૂનાગઢ) થઈ નવીખદર (તા. પોરખંદર) પાસે અરબી સમુદ્રને મળે છે. એ નદીની કુલ લંબાઈ ૧૯૨ કિ મી (૧૨૦ માઈલ) જેટલી છે એ કુંગરમાંથી એક ખીણ નદી નીકળીને પૂર્વ બાજુ વહે છે ને રાણપુર (તા. ધંધુકા) થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે, એને સુકલાહર કહે છે એ લગભગ ૧૧૨ કિ મી (૭૦ માઈલ) લાંબી છે પહેલાં એ ધંધુકા પાસે થઈ વહેતી ને એનું મુખ ધોલેરાની ખાડીરૂપે હતું, હાલ એ એની ઉત્તરે આવેલ સાબરમતીના મુખમાં મળે છે ને ધોલેરાની ખાડી પુરાઈ ગઈ છે શેત્રુજી નદી ગીરના ચાંચાઈ કુંગરમાંથી નીકળી ધારી અને અમરેલી પાસેથી પસાર થતી પૂર્વ તરફ વહી તળાજા પાસે ખંભાતના અખાતને મળે છે, એ લગભગ ૧૬૦ કિ મી (૧૦૦ માઈલ) લાંબી છે ગીરમાંથી નીકળી દક્ષિણપશ્ચિમે વહી અરબી સમુદ્રને મળતી અનેક નાની નદીઓ છે તેઓમા પ્રભાસપાટણ પાસે સમુદ્રસગમ પામતી હીરણ (હિરણ્યા) અને સરસ્વતી નોંધપાત્ર છે. ભેંસાણ (જિ જૂનાગઢ)

પાસેના હુંગરોમાંથી નીકળતી ઉમેણુ અને ઓઝત નદી પશ્ચિમ તરફ વહી વંથળી પાસે સંગમ પામી નવીબંદર પાસે ભાદર નદીને મળે છે ઓઝત નદી લગભગ ૬૦ કિ. મી (૫૬ માઈલ) લાંબી છે ઉત્તર ધારમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી નદીઓમાં આજી નદી રાજકોટ પાસે થઈ અને ઊંડ નદી ક્રોળની પશ્ચિમે થઈ કચ્છના અખાતને મળે છે. આલેચની હુગરમાળામાંથી નીકળી જામનગર પાસે થઈ વહેતી નાગમતી અને રંગમતી નદીઓ, અલિયા-ખાડા પાસે થઈને વહેતી રૂપારેલ નદી, ગોપ પાસેથી નીકળતી સસોઈ, ફુલઝર નદી, ખલાળિયા પાસે થઈ વહેતી સિંહણુ અને ઘી નદી વગેરે પણ કચ્છના અખાતને મળે છે મચ્છુ નદી વાંકાનેર અને મોરબી પાસે થઈ કચ્છના નાના રણમાં વિલીન થાય છે મચ્છુ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી (સિસેરેક માઈલ) લાંબી છે નાના રણની પૂર્વે આવેલા ખારાપાટમાં ધણું મીઠું પકવવામાં આવે છે નળદાંડામાં ડાંગરનો પાક સારો થાય છે નળ સરોવર લગભગ ૩૨ કિ મી. (૨૦ માઈલ) લાંબું અને ૬.૫ કિ મી (ચાર માઈલ) પહોળું છે. એની સરેરાશ ઊંડાઈ ૧૨૨ થી ૧૮૩ મીટર (ચારથી છ ફૂટ) છે એનું પાણી ચોમાસામાં મીઠું હોય છે, પણ તળની જમીનના ખારને લઈને તરત જ ખારાશ પડતું થઈ જાય છે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમ બાજુએ બુરુ અને ઊચું ધાસ ઊગે છે એમાં ખીડ જાતનો કંદ થાય છે. એમાં થેગ જાતનું ખીંચું કંદમૂળ પણ થાય છે. સરોવરમાં ધણા નાના નાના ટાપુ આવેલા છે, જેઓમાં પાનવડ સહુથી મોટો છે. અહીં માછલાં ધણાં થતાં હોઈ આહાર માટે, વેચાણ માટે તેમજ નિકાસ માટે પકડવામાં આવે છે. શિયાળામાં અહીં દેશવિદેશનાં જાતજાતનાં પખી આવે છે ૨૨ લાલની કાળી જમીનમાં ઘઉં ઉપરાંત ચણાનો પાક પુષ્કળ થાય છે. વઢવાણ પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો તથા લીમડી પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો પૂર્વમાં વહી, ભાલમાં થઈ સાબરમતીને મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજી અનેક નાની નદીઓ આવેલી છે, પરંતુ ચોમાસા સિવાય એમાં જાગ્યેજ પાણી રહે છે

ગોહિલવાડનો મુખ્ય પાક મગફળી છે વળી જુવાર, કપાસ, ડાંગર, બાજરી અને શેરડીનો પાક થાય છે. ટેકરીઓ વચ્ચે આવેલા શિહોરમાં ધાતુકામ અને ચિનાઈ માટીના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

લીબડી આસપાસ કપાસ અને તમાકુ પાકે છે કાંગ્રામાં કૂતાના પાણીમાંથી મીઠું બનાવવામાં આવે છે. થાનની આસપાસના પ્રદેશમાં ચિનાઈ માટી પુષ્કળ મળી આવે છે તેમજ ત્યાં ધાસચારો ધણો થાય છે.

થાન, મોરબી અને જામનગરમાં ચિનાઈ માટીનાં વાસણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. મગફળીના પુષ્કળ પાકને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે.

રાજુલા બાંધકામના પથ્થરની ખનિજસંપત્તિ માટે જાણીતું છે.

રાજકોટની આસપાસનાં મેદાનોમાં ઘઉં, જુવાર, યાજરી, કપાસ, મગફળી અને શેરડી સારા થાય છે. રાજકોટમાં અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

જામનગરમાં પણ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ વિકસ્યા છે; એમાં હાથવણાટ અને જરીકામનો હુન્નર જાણીતો છે.

અમરેલી જિલ્લામાં તેલની ધાણી અને કપાસનાં જિન મુખ્ય છે. કોડીનાર તાલુકામાં શેરડીનો સારો પાક થાય છે તેથી અહીં ગોળ અને ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે. સમુદ્રકંઠે મીઠું પકવવાનો અને માછલાં પકડવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાના સપાટ પ્રદેશના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતીના મુખ્ય પાક મગફળી અને કપાસ છે. એ ઉપરાંત જુવાર, યાજરી, ઘઉં, ડાંગર, મગ, અડદ, કેરી, શેરડી વગેરે પાક થાય છે અનેક સ્થળોએ મકાન બાંધવા માટેના સફેદ પથ્થરની ખાણો આવેલી છે. માળિયામાં ચૂનાના પથ્થરની ખાણો છે. જૂનાગઢમાં સફેદ પથ્થરની ખાણો પણ છે. પોરબંદર નજીક બરડા કુલરને દક્ષિણ છેડે આદિવાસી ગામ પાસેની ખાણો એના ઈમારતી સફેદ પથ્થર માટે જાણીતી છે.

કચ્છમાં કુલરોની ધારો પૂર્વપશ્ચિમ આવી હોવાથી ત્યાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરદક્ષિણ તરફનો છે. કચ્છની કેટલીક નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે તે કચ્છના મોટા રણમાં લુપ્ત થઈ જાય છે, તો કેટલીક નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે તે અરબી સમુદ્રને કે કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદીઓની લંબાઈ ઘણી ઓછી છે તે વરસાદનું પ્રમાણ પણ ઘણું ઓછું છે, આથી કચ્છમાં બારે માસ વહેતી હોય તેવી ખાસ કોઈ નદી નથી. નાનાં નદીનાળાં એમાસા પૂરતાં પાણીથી ઇશકાય છે. ઉનાળામાં તો એમાંની કોઈકમાં જ ક્યાંક ધરા બની જતાં થોડું પાણી મળી રહે વરસાદનું વહી જતું પાણી રોટ્ટી રાખવા માટે હવે લગભગ બધાં નદીનાળા ઉપર આડબધો બાંધવામાં આવ્યા છે.

ઉત્તરવાહિની નદીઓમાં ખારી નદી અને દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ડુંકાવતી નદી મુખ્ય છે. ખારી દક્ષિણ ધારના આડવા કુલરમાંથી નીકળી બૂજ

પાસે થઈ મોટા રણમાં પડે છે. આ નદી લગભગ ૪૮ કિ. મી (૩૦ માઈલ) લાંબી છે. એના પર કસ્યાણુપર પાસે બધ બાંધી તળાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમજ રુદ્રમાતા પાસે મોટા બધ બાંધી ત્યાંથી નહેરો કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત કાળી, નારા, કુરડ, ભૂખી, નિરોળાવાળી, કાયલો, ખારી, ચાંગ, સારણુ, માલણુ વગેરે નાની નદીઓ કચ્છના મોટા રણ તરફ વહે છે. દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં રુદ્રમાવતી નદી ચાડવા કુંગરમાંથી નીકળી માંડછી આગળ કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદી પર કોળચોરા આગળ બધ બાંધી 'વિન્યસાગર' તળાવ કરવામાં આવ્યું છે ને એમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. અહીં આંબા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેની વાડીઓ આવેલી છે ખીજ દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ફલી, ખારી, તેરાવાળી, નાયરો, કનકાવતી વગેરે અરબી સમુદ્રમાં અને ખારોડ, નાગમતી, ભૂખી, ખોચી વગેરે કચ્છના અખાતને મળે છે, જ્યારે વાગડની નાની નદીઓ મોટે ભાગે નાના રણમાં લુપ્ત થાય છે કોરીનાળમાં સિંધુ નદીનાં જળ આવતાં બધ થયાં ને કચ્છની ઉત્તરે તથા પૂર્વે આવેલી છીછરી ખાડી ખારાપાટના રણમાં ફેરવાઈ ગઈ ત્યારથી કચ્છમાં ધાન્યસંપત્તિ ઘણી ઘટી ગઈ નદીઓના બધોને લઈને ખેતીની પેદાશમાં હવે કંઈક વધારો થવા પામ્યો છે. કચ્છમાં જુવાર, બાજરી, કઠોળ, મગફળી અને તેલીબિયાં થાય છે. સિંચાઈની સગવડ હોય ત્યાં ઘઉં, શેરડી વગેરે થાય છે વાગડમાં કપાસ થાય છે કચ્છમાં વનસ્પતિનું વિપુલ વૈવિધ્ય રહેલું છે; એમાં શીંગવર્ગ તથા તૃણવર્ગની વનસ્પતિ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. બન્ની અને વાગડ વિભાગમાં ઉનાળામાં ગરમીનું અને શિયાળામાં ઠંડીનું પ્રમાણમાં ઘણું રહે છે ત્યાં વનસ્પતિ મોટે ભાગે કાંટાળી કે રક્ષ હોય છે, જ્યારે વચલાં વાંધાઓમા સુદર વાડીઓ છે બન્ની વિભાગમાં ધાસ સારું થતું હોવાથી ત્યાં ગાયો, બગદો, ભેંસો, ઘેટાં, બકરાં, ઘોડા, બિટ વગેરે ઉછેરવાનો ધંધો સારો ચાલે છે રણમાં કેટલેક ઠેકાણે 'ધુડખર' (જગલી ગધેડાં) નામે જનવર થાય છે. ૨૩ કચ્છમાં વનસ્પતિની જેમ પક્ષીઓની પણ વિપુલ વિવિધતા રહેલી છે વિદેશીથી ભારતમા આવતાં યાયાવર પક્ષીઓ માટે કચ્છ એક અગત્યનું મથક છે ૨૪ ભારતભરમાં કચ્છનું મોટું રણ 'હજ' અથવા 'સુરખાળ' નામે સુદર ૫ ખીઓની એકમાત્ર પ્રજનનભૂમિ છે. આ મોટાં ૫ ખી રણના છીછરા પાણીમા થતી ઝીણી છવાત તથા બારીક વનસ્પતિ ખાઈને રહે છે. ક્ષારવાળા વેરાન પ્રદેશમાં મીઠાના અગરો છે. કચ્છમાં વરસાદ આખા વર્ષમાં સરેરાશ ૧૫ થી ૩૦ સે. મી. (૬ થી ૧૨ ઇંચ) જેટલો જ પડે છે આખોહવા વિષમ છે. ઠંડી સારા પ્રમાણમાં પડે છે; ગરમીનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક

વધારે હોય છે વિસ્તારના પ્રમાણમાં વસ્તી ઘણી ઓછી છે 'પીવાનું' પાણી કૂવાઓ મારફત મળી રહે છે. એકંદરે આ પ્રદેશ સૂકો છે ને એનું હવામાન આરોગ્યદાયી છે

૩. સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ

ભારતના પૂર્વસમુદ્રતટ કરતાં પશ્ચિમસમુદ્રતટ ઓછા તોફાની હવામાનવાળો અને ઓછા રેતીપ્રવાહવાળો છે; એમાંય એનો ઉત્તર ભાગ બંદર બાંધવા તથા વિકસાવવા માટે ઠીક ઠીક અનુકૂળ છે

ગુજરાતની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને એના અખાત આવેલા છે ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એકંદરે ૧,૬૦૦ કિ. મી (૧,૦૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે.

ઉત્તરમાંથી આવતી સાબરમતી નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે, ત્યાં એનો પટ લગભગ સાત કિ. મી (સાડા ચાર માઈલ) પહોળો બને છે. આ ભાગ 'કેપાલીની ખાડી' કહેવાય છે. ઉત્તરપૂર્વ તરફથી આવતી મહી નદી છેવટના ભાગમાં પશ્ચિમ તરફ વળી બદલપુર પાસે મહીસાગર બને છે ને ખંભાતનીચે પેલે પાર ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનો પટ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) જેટલો પહોળો થાય છે ને ત્યાં ભરતી વખતે પાણીની સપાટી ૬.૭ મીટર (૨૨ ફૂટ) ઊંચી જાય છે.^{૨૫} અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે મહીનાં પાણી વાસદની ઉત્તરે આવેલી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે. એમાસામાં પૂર આવે છે ત્યારે મહીસાગરનાં પાણી ઘોડાવેગે દોડતાં હોય છે. ખંભાત પાસે સાબરમતીના અને મહીના મુખ આગળ પાણીનો લગભગ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) પહોળો અને ૪૮ કિ. મી (૩૦ માઈલ) લાંબો વાંકોચૂકો પટ થાય છે, જે ખંભાતની દક્ષિણપશ્ચિમે પહોળો થતો જાય છે.^{૨૬} એક જમાનામાં ખંભાત હિંદના બંદર તરીકે દેશવિદેશમાં ખ્યાતિ ધરાવતું હતું.^{૨૭}

મહી નદીના મુખથી તાપી નદીના મુખ સુધીનો અખાતનો પૂર્વ કિનારો લગભગ ૧૨૮ કિ. મી (૮૦ માઈલ) લાંબો છે. અખાતના મથાળા અને મુખ વચ્ચેનો ભાગ પ્રમાણમાં સાંકડો છે. એની સરેરાશ પહોળાઈ ૧૬ કિ. મી. (૧૨ માઈલ) છે મુખ આગળ અખાતની પહોળાઈ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) જેટલી છે અખાતના કિનારે ઠેર ઠેર રેતીના ઢગ ખડકાયેલા પડ્યા છે. એની વચ્ચે જાંડા પાણીની સાંકડી પટ્ટી છે. આ પટ્ટી અને ધોલેરાની ખાડી વચ્ચે જીઓ ટેકરા આવેલા છે; એને લીધે ખંભાત બંદર પાસે વહાણોને આવવા

જવોનો માર્ગ દૂર ધકેલાયો છે વળી એ સાંકડા માર્ગને લઈને સમુદ્રની મોટી ભરતી વખતે અખાતનાં પાણી મોટા ધુધવાટા સાથે પૂરપાટ ઝડપે અંદર ધસી આવે છે ભરતીઓટ થયા પછી ખભાતના ધક્કા આગળની ખુલ્લી જમીન ઉપરથી સપાટ લાગે, પરંતુ એમાં પગ મૂકતાં માણસ અંદર ખૂંપી જાય છે. ચોમાસામાં સાબરમતી અને મહીમાં પૂર આવે છે ત્યારે એમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો, પ્રાણીઓ વગેરે ખેંચાઈ આવે છે. અખાતમાં મળતી નદીઓ મારફતે દર વર્ષે ધણો બધો કાદવ ધસડાઈ આવે છે. એમાંના ધણો સમુદ્રનાં મોજાંના જોરને લીધે તથાઈ જાય છે, છતાં જે થોડો કાંપ ત્યાં ફરી રહે છે તેનાથી અખાતના મથાળાનો ભાગ ધીમે ધીમે પુરાયા કર્યો છે અને નદીઓના પટ ઊંચા આવતા ગયા છે. ૨૮

અખાતના પૂર્વ ભાગમાં મહીની દક્ષિણે ઢાઢર, નર્મદા, કૌમ, તાપી વગેરે નદીઓ મળે છે. કાંઠાના ભાગમાં ધણી ખાડીઓ આવેલી છે. મોટી નદીઓના કાંઠાઓની જમીન ભાઠાની છે અને સમુદ્રકાંઠાની જમીન ખારવાળી છે મહીના મુખ પાસે ઉત્તર તટ પર ખભાત અને દક્ષિણ તટ પર કાવી અંદર છે, જ્યારે ઢાઢર નદીના મુખ પાસે ટંકારી બંદર છે મહી અને નર્મદા વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા પાસે ખારો પાટ આવેલો છે નર્મદા નદીના મુખ આગળ એના ઉત્તર તટ પાસે દહેજ બંદર છે ત્યાંથી વહાણો અખાતને સામે પાર સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરોએ જાય છે હાલ આ બંદરને વિકસાવવામાં આવે છે નર્મદામાં એના મુખથી ભરતી સુધી મોટાં વહાણ અને ઝંખડિયા સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે

નર્મદા ખભાતના અખાતને મળે છે ત્યાં એનું મુખ લગભગ ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. એ મુખપ્રદેશમાં મોખરે આલિયા નામે મોટો ટાપુ છે એની ને ભરતીની વચ્ચે કેટલાક નાના બેટ આવેલા છે તેઓમાં ધનુરિયા બેટ સહુથી મોટો છે; એની જમીન ફળદ્રુપ છે નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે આવેલું ભરતી ગુજરાતનું ધણું જૂનું બંદર છે; ૨૯ એ સમુદ્રતટથી ચોવીસેક કિ. મી. (પંદરેક માઈલ) જેટલું અંદરના ભાગમાં આવેલું છે નદીના પૂરણને લીધે આ બંદરનો વેપાર ઘટતો ગયો છે હજી ત્યાં માછી તથા ખારવા લોકોની ઠીક ઠીક વસ્તી છે. સમુદ્રકાંઠે મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. ભરતીની પૂર્વે શુકલતીર્થને પેલે પાર એક ટાપુમાં અનેક વડવાઈઓવાળો જૂનો જગી કપીરવડ આવેલો છે. સમુદ્રકાંઠા પાસે નાળિયેરી તથા તાડનાં ઝાડ નજરે પડે છે નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા અંકલેશ્વર પાસે ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. નર્મદાના મુખથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે કૌમ નદીનું મુખ આવેલું છે.

કીમ અને તાપીની વચ્ચે લગવાતું નાતું બંદર છે. તાપી નદીને ડાબે કાંઠે સુરત એક મોટું બંદર હતું ૩૦ પછી નદીના કાંપને લઈને તાપીનું સુખ છીછરું થતું ગયું તે બંદરની પડતી થઈ. હાલ સુરતની પશ્ચિમે આવેલા મગદલ્લા બંદરને વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે. તાપીના સુખની પશ્ચિમે હજીરા અને પૂર્વે હુમસ નામે હવાખાવાનાં સ્થળ આવેલાં છે મીઠોળા નદી તાપીથી આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે એના સુખને 'સચીન' કહે છે. પૂર્ણા મીઠોળાથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે. પૂર્ણાના સુખની દક્ષિણે આવેલા દાંડીમાં મીઠું ખનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે પૂર્ણાની દક્ષિણે ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ) પર અંબિકા અને અંબિકાથી ૧૩ કિ મી (આઠ માઈલ) દક્ષિણે ઔરંગા નદી સમુદ્રને મળે છે અંબિકાના કિનારા પાસે ગણદેવી અને બિલિમોરા વસેલાં છે. ધરાસણા(તા વલસાડ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે ઔરંગાના કિનારા પાસે વલસાડ આવેલું છે વલસાડ પાસે આવેલું તીથલ હવાખાવાનું સ્થળ છે. ઔરંગાના સુખથી ૯.૫ કિ મી (છ માઈલ) દક્ષિણે ઉમરસાડી આગળ પાર નદી સમુદ્રને મળે છે પારના સુખથી આઠ કિ મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે કાલક નદી ઉદ્ભવાડા પાસે સમુદ્રને મળે છે દમણગંગા દમણ પાસે સમુદ્રને મળે છે. નવસારીની દક્ષિણે બિલિમોરા, વલસાડ, ઉમરસાડી, મરોલી, ઉમરગામ વગેરે નાનાં બંદર આવેલાં છે કીમથી દમણગંગા સુધીના સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ રેતીના ટેકરાઓ અને ખારાપાટથી ભરપૂર છે.

કચ્છના અખાતના મથાળાથી સુખ સુધીના સૌરાષ્ટ્રનો ઉત્તર દિશાનો સમુદ્રકાંઠો લગભગ ૨૫૬ કિ. મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે એ કિનારા પર નવલખી, જોડિયા, ખેડી, સિંચા, સલાયા, પીંડારા, ખેટ, ઝોખા, આરંભાડા વગેરે બંદર આવેલાં છે. હરથલ અને જોડિયા વચ્ચેનો ભાગ સાંકડો મટોડાવાળો અને તમરિયાની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે આજી અને જોડ નદી જોડિયા પાસે અખાતને મળે છે જોડિયા બંદરી વેપારનું મથક છે જોડિયાથી ઝોખા સુધીના ભાગમાં સમુદ્રતટ છ થી નવ કિ મી. (ચારથી છ માઈલ) સુધી બંદર વિસ્તરે છે; એની પાસે સંખ્યાબંધ ખડકો અને નાના ખેટ આવેલા છે. કિનારા પાસે આવેલી તમરિયાની ઝાડીઓ ખલાસીઓને સીમાચિહ્નની ગરજ સારે છે. જામનગરની ખાડીમાં ખેડી બંદર આવેલું છે તે એની ઉત્તરે રાત્રી ટાપુમાં પણ નાતું બંદર આવેલું છે. સિંચામાં સિમેન્ટનું મોટું કારખાનું છે. સલાયા પાસે મીઠાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. જૂના જમાનામાં એ વહાણવટા માટે ધણું જાણીતું હતું. ઝોખા પાસેનો શંખોદ્ધાર ખેટ સામાન્યતઃ 'ખેટ' નામે ઓળખાય છે

દારકાની ભૂશિર કચ્છના અખાતને અરબી સમુદ્રથી જુદો પાડે છે આ ભૂશિરને જગત-ભૂશિર કહેતા દારકા પશ્ચિમ ભારતનું મોટું તીર્થધામ છે દારકા પશ્ચિમ ભારતનું આરું ગણાતી. આ ભૂશિરથી સમુદ્રકાંઠા ઉત્તરપૂર્વ ત્રાંસ લઈ ઓખા બહર તરફ અને દક્ષિણપૂર્વ ત્રાંસ લઈ દીવ ટાપુ તરફ વિસ્તરે છે. આ કિનારો લગભગ ૨૫૬ કિ મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે એ કિનારા પર દારકા, મિયાણી, પોરબહર, માધવપુર, શીલ, માંગરોળ, વેરાવળ, સુત્રાપાડા, કોડીનાર વગેરે બહર આવેલાં છે આ કિનારા પાસે આવેલો પ્રદેશ સામાન્યતઃ સપાટ છે ને એની પાસે પવનથી ફૂંકાઈને થયેલા રેતીના ટેકરાઓની હારની હાર નજરે પડે છે દારકાની ઉત્તરે મીઠાપુરનું મોટું ઉદ્યોગનગર છે. દારકામાં સિમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું છે. એની દક્ષિણે ઓખામઢી પાસે મીઠાના મોટા અગર છે વેરાવળમાં મત્સ્ય-ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે ઓઝત સાથે ભાદર નદી નવીબંદર આગળ સમુદ્રને મળે છે ત્યાં અગાઉ મોટું બંદર હતું. માણાવદરથી નવીબંદર સુધીનો ભાગ નીચાણનો હોઈ ત્યાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ રહે છે, એ ભાગને 'ધેડ' કહે છે માધવપુરથી પ્રાચી સુધીનો 'લીલી નાધેર' તરીકે ઓળખાતો કાંઠાપ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ અને રળિયામણો છે અહીં નાળિયેરીનાં વૃક્ષો, નાગરવેલના મડપો અને આંબાની વાડીઓ નોંધપાત્ર છે દીવનો ટાપુ ૧૧ કિ મી (સાત માઈલ) લાંબો છે દીવ પાસેના કિનારાથી ગોપનાથ સુધીનો દક્ષિણતટ લગભગ ૧૨૮ કિ મી. (૮૦ માઈલ) લાંબો છે આ તટ આગળનો પ્રદેશ ધણો રમણીય છે ભૂશિરો, મેદાનો અને તાડવૃક્ષોથી શોભતા આ પ્રદેશમાં અનેક બંદરો અને શહેરો આવેલાં છે; એમાં નવાબંદર, બક્ષરાબાદ અને મહુવા નોંધપાત્ર છે નવાબંદર દેલવાડા પાસે આવેલું છે; ત્યાં વહાણવટા અને માછીમારીનો ધંધો ચાલે છે ગોપનાથ ભૂશિરથી ખભાતનો અખાત શરૂ થાય છે. આ અખાતનો પશ્ચિમ તટ લગભગ ૧૧૨ કિ મી (૭૦ માઈલ) લાંબો છે. અહીં સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવતી શેત્રુંજી, કાળુભાર, ઉતાવળી, સુકલાદર, ભોગાવો વગેરે નદીઓ અખાતમાં મળે છે આ કિનારા પર તળાબ, ઘોઘા, ભાવનગર, ઘોલેરા વગેરે બહર આવેલાં છે ભાવનગરની ખાડો અંદરના ભાગમાં અગાઉ છેક વલ્લીપુર સુધી હતી, નેહીના કાંપને લઈને એ માઈલો સુધી પુરાઈ ગઈ. શેત્રુંજી નદીના મુખથી અંદરનો ભાગ નીચો હોવાથી ત્યાં જુવાળ વખતે પાણી ફરી વળે છે ગોપનાથ અને ઘોઘા વચ્ચેનો ૩૨ કિ મી. (૨૦ માઈલ)નો કિનારો જરા ઊંચો છે અહીં ક્રોતર ધણા છે; ગામની નજીક ઝાડ પણ ધણાં છે. ઘોઘા આગળનો કિનારો પણ જરા ઊંચાણમાં છે. ભાવનગર અને ખૂણબંદર (ઘોલેરા પાસે) વચ્ચેના ભાગનો કાંઠો તમરિયાની ઝાડીઓથી ઘવાયેલો છે.

એમાં વચ્ચે વચ્ચે નકામું બરછટ ધાસ ભી છે એમાં ઘણી ખાડીઓ છે. ભરતી વખતે પાણી અંદરના ભાગમાં ધણે દૂર સુધી પથરાય છે થોધા પાસે પીરમનો બેટ અને ભાવનગર પાસે રોહિયો બેટ છે થોલેરાતું બંદર ખાડી પુરાઈ જવાથી નાતું થઈ ગયું છે

કચ્છની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા દક્ષિણે કચ્છનો અખાત આવેલ છે. સમુદ્રનો કિનારો ઉત્તરપશ્ચિમથી દક્ષિણપૂર્વ તરફ દળતો છે અને અખાતનો કિનારો લગભગ અર્ધે સુધી દક્ષિણપૂર્વ તરફ અને મુદ્રા બંદર પાસેથી ઉત્તરપૂર્વ તરફ દળે છે આખો કિનારો લગભગ ૩૨૦ કિ મી (૨૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે એ ઘણાખરો સીધો છે માત્ર કયાંક કયાંક નાની નાળો આવેલી છે પશ્ચિમે આવેલ કેરીનાળ સિંધુના લુપ્ત પૂર્વમુખનો અવશેષ છે, એની પાસે આવેલું નારાયણ સરોવર પણ હાલ ઘણું નાતું થઈ ગયું છે. કેટલેક અને લખપતનાં પુરાણાં બંદર ધણે અંશે પુરાઈ ગયાં છે કચ્છ તરફનો કાંઠો નીચો, સપાટ અને મટોડાવાળો છે ને એમાં તમરિયાની ઝાડીઓ હોય છે સમુદ્રકાંઠાની અબડાસા તાલુકાથી માંડવી, મુદ્રા અને અંબર તાલુકા સુધીની જમીન સપાટ અને ફળદ્રુપ છે આબા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેનાં ફળો તેમજ કપાસ, મગફળી, બાજરી વગેરે પાક થાય છે. સમુદ્રકાંઠા પાસેનો આ સપાટભાગ 'કંઠી' તરીકે ઓળખાય છે. એના પશ્ચિમ છેડા પાસે આવેલી જમીની ખાડીમાં આઠદસ નાના બેટ આવેલા છે, જેમાના ઘણાખરા ઉજ્જડ છે. જમીન બંદર પર મીઠાના અગર છે રુક્માવતીના મુખ પાસે આવેલું માંડવી બંદર વહાણવટા માટે જાણીતું છે. કેવડી અને ભૂખીના સંગમ પર આવેલ મુદ્રાના બંદરમાં મીઠાના અગર આવેલા છે. એની ઈશાને આવેલુ ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થ તરીકે જાણીતું છે અંબરની દક્ષિણે તૂણાતું જૂનું બંદર છે, જ્યાંથી હાલ માછલીનું ખાતર પૂરું પાડવામાં આવે છે મીઠાનું મોઢું કારખાતું ધરાવતા જૂના કંડલા પાસે નવું કંડલા બંદર બાંધવામાં આવ્યું છે. કરાચી પાકિસ્તાનમાં જતાં ભારત સરકાર તરફથી આ બંદરને મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવે છે કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી વાગડ પ્રદેશની જમીન કાળી અને કપાસને અનુકૂળ છે, એની બંને બાજુએ રણ હોવાથી ત્યાં ઠંડી અને ગરમીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. કચ્છની પૂર્વે તથા ઉત્તરે આવેલી છીછરી ખાડીઓ સમય જતાં રણમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. રણમાં જ્યારે ઉનાળામાં કેરીનાળમાંથી અરબી સમુદ્રની અને નકટી, કંડલા તથા હંરથલની નાળોમાંથી અખાતની મોટી ભરતીનાં પાણી ચડે છે ત્યારે એ સાથે અસંખ્ય દરિયાઈ કીટાણુઓ, ચંખલાં વગેરે એ ચોઈ આવે છે ૩૧ કંડલા અને હંરથલની ખાડી વચ્ચેનો ભાગ સંકેડો,

મોડાડાવાળો અને તમરિયાની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે સમુદ્રકાંઠે કીચડવાળી નાળોમાં ચેરિયાં (તવર) ઊગે છે તે કિનારા ધોવાતા અટકાવે છે અને દુકાળના વખતમાં એના પાનનો લીલો ચારો ઢોરોને રાહતરૂપ નીવડે છે ચેરનાં જંગલોમાં ઊંટ-ઉછેરનો ધંધો ચાલે છે કચ્છના કાંઠાનો પ્રદેશ દરિયાખેડ તથા વહાણોના બાંધકામ માટે જાણીતો છે. અહીં તરેહતરેહનાં માછલાં મળતાં હોઈ મત્સ્ય-ઉદ્યોગ સારો ખાલ્યો છે; હવે મીઠાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસવા લાગ્યો છે કંડલામાં મીઠાનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

કચ્છનો અખાત અને કચ્છના નાના રણનો દક્ષિણકાંઠો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને અલગ પાડે છે કંડલાથી હરથલની નાળમાં ચર્ધને અખાતને દક્ષિણકાંઠે આવેલ નવલખી બંદરે જવાનો સમુદ્રમાર્ગ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો સહુથી સીધો અને ટૂંકો માર્ગ છે. અખાતમાં પાણીની ઊંડાઈ કચ્છ તરફના ભાગ કરતાં સૌરાષ્ટ્ર તરફના ભાગમાં વધારે છે. અખાતના મુખ આગળ એ સૌરાષ્ટ્રના કાંઠા પાસે રપ થી ૩૦ વામ (વામ=પાા ફૂટ) ઊંડું છે. ત્યાંથી અંદરના ભાગમાં જતાં ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે છેક મથાળા આગળ ઊંડાઈ એકે ત્રણ વામ જેટલી જ છે. હરથલની ખાડીમાં ઠેકઠેકાણે ૬ થી ૧૨ વામની ઊંડાઈ છે ૩૨ અખાતના મુખ આગળ ભરતી ૪.૫૧ મીટર (૧૪.૮ ફૂટ) અને મથાળા આગળ ૬.૧૬ મીટર (૨૦ ૨ ફૂટ) ચડે છે ૩૩ અખાત મથાળા આગળ ૧૩ કિ મી (આઠ માઈલ) અને મુખ આગળ ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) પહોળો છે

ગુજરાતનાં બંદરોમાં કંડલાને સહુથી મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે, ત્યાં ધણું વહાણ આવી શકે તેવો મોટો ધક્કો બાંધવામાં આવ્યો છે ઓખા અને ભાવનગરમાં જહાજો કિનારે ધક્કા ઉપર નાંચી શકે છે તે બારે માસ કામ કરી શકે છે નવલખી, જામનગર અને સિંક્લા પણ બારમાસી બંદરો છે, જ્યારે માંડવી, પોરબંદર, વેરાવળ અને ભરૂચ બંદર ઓખાસા સિવાય કામમાં આવે છે. કંડલા ઉચ્ચ કક્ષાનું બંદર છે, માંડવી, ખેડી, નવલખી, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, ભાવનગર અને ભરૂચ મધ્યમ કક્ષાનાં બંદર છે, તે બાકીનાં નાનાં બંદર છે. ૩૪

૪. જમીનના મુખ્ય પ્રકાર ૩૫

ઉત્તર ગુજરાતની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ છે તે એમાં જાડી રેતીનું પ્રમાણ ધૂણું છે. સેદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજન એમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તળ જમીન જોદીને તૈયાર કરેલા કૂવાનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં હોઈ પીત કે

સિંચાઈ માટે લાગ્યેજ કામ લાગે છે. ઊંડાં બોરિગો દ્વારા સારું પાણી મળી શકે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં ક્ષારતુ પ્રમાણ વધારે છે. કોઈકોઈ સ્થળે કાળી જમીન પણ જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં કાળી અને ગોરાકુ એ બે જાતની જમીન આવેલી છે. કાળી જમીનમાં ચીકણી માટીનું પ્રમાણ બહુ નથી; એમાં માટી લગભગ ૨૦ ટકા અને રેતી લગભગ ૪૦ ટકા છે. આમાંની કેટલીક જમીન ઊંડી છે ને ચોમાસામાં પાણી ચૂસીને સધરી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ સંધરેલા પાણીને ઉપયોગ કઠોળ અને ધઉના શિયાળુ પાકને ખાસ અનુકૂળ નીવડે છે. કાળી જમીનની તળે થોડી ઊંડાઈએ ચૂનાના કંકરના થર આવેલા હોઈ એ ક્ષાર નુકસાનકારક નીવડે છે ગોરાકુ જમીન ફળદ્રુપ છે ને ખાતર અને સિંચાઈની ભેગવાઈ થતાં સારું ઉત્પાદન આપે છે.

ચરોતરની જમીન એકઠરે ધણી ફળદ્રુપ છે. આ જમીન ઝીણી રેતી અને માટીના મિશ્રણની કુમાશવાળી જમીન છે વધારે સારી જાતની જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ દસ ટકાથી વધુ અને રેતીનું પ્રમાણ ૭૦ ટકાથી ઓછું હોય છે. સાબરમતી અને મહી નદીના કાંઠાની જમીન ઝાંખા પીળા રંગની અને દાણાદાર છે; એ નમૂનેદાર ગોરાકુ જમીન છે. અંદરના વિસ્તારમાં જમીનનો રંગ ઝાંખો ભૂખરો થાય છે ને ખેસર જમીન સાથે એ લાળી જાય છે. ખેસર જમીન રંગે ભૂખરી છે; કાળી અને લાકાની જમીન કચડાં એવો રંગ ઝાંખો છે. નીચાણવાળા વિસ્તારમાં કાળી જમીન મળી આવે છે; એ નદીઓનાં પૂરનાં પાણીથી જમા થયેલ સારાં પોષક દ્રવ્યો ધરાવે છે. આ દ્રવ્યો માંડ છ થી આઠ ફૂટ ઊંડે પહોંચે છે ને તેથી એ જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી. નદીના કાંઠાની લાકાની જમીન ફળદ્રુપ છે ને એમાં ખાતર વિના પણ સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે.

પંચમહાલ જિલ્લાની જમીન ગુજરાતના અન્ય વિભાગોની જમીનથી ધણી જુદી પડે છે આ જમીન ધસડાઈ આવેલા કાંપની નહિ, પણ નીચે રહેલા ગ્રેનાઈટ અને નીસના ખડકોમાંથી છૂટા પડેલા કણોની બનેલી છે. એ ઝાંખા રંગની, છીછરી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે. નીચાણના ભાગોમાં આવેલી જમીન રંગે કાળી, માટીવાળી અને ફળદ્રુપ છે; એમાં પાણી સંધરી રાખવાની શક્તિ ધણી હોવાથી એમાંથી દર વર્ષે ખરીક (ચોમાસુ) તથા રવી (શિયાળુ) પાક લેવાય છે. બિંચાણવાળા સ્થળોની જમીન પથરાળ, કાંકરાવાળી, છીછરી, ઝાંખી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે.

વડોદરા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં ગોરાટ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાળી જમીન મળી આવે છે આ બંને જાતની જમીન કાંપવાળી છે. કાળી જમીનમાં ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી રેતી આવેલી છે, જ્યારે ગોરાટ જમીનમાં ૬૦ થી ૮૦ ટકા રેતી હોય છે આ વિસ્તારની કાળી જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી; એતુ અંતરપડ રેતાળ છે, જેમાં કેટલેક સ્થળે મરડિયા અને કેટલેક સ્થળે માટી આવેલ છે. ગોરાટ જમીનમાં સેંદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજન પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. દક્ષિણમાં આવેલી કાળી જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ નથી, જ્યારે પૂર્વમાં આવેલી કાળી જમીનમાં એ વધુ છે આ વિભાગમાં જે ગોરાટ તરીકે ઓળખાય છે તે ખરી રીતે મધ્યમ કાળી જમીન છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં કપાસને અતુકૂળ કાળી જમીન આવેલી છે નદીઓના કાંપને લઈને કાળી જમીન ઠીક ઠીક જાંડી હોય છે ઉનાળામાં એમાં જાંડી ચિરાડો પડે છે આ ચિરાડો ઘણી વાર ૧ ઇંચ પહેાળી અને ૧૦ ફૂટ જેટલી જાંડી હોય છે, આથી કાળી જમીન પોતાની મેળે જ ખેડાય છે એવું કહેવાય છે. પશ્ચિમ તરફ જતાં જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે સમુદ્રકાંઠા તરફ ખારી જમીનના પટ આવે છે કાળી જમીનમાં માટી, કાંપ અને રેતીનું લગભગ સરખું પ્રમાણ હોય છે; મુખ્યત્વે એમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે ભારે વરસાદમાં પાણીથી ચિરાડો ભરાઈ જાય છે ત્યારે ભારે ચીકાસને લીધે એને ખેડી શકાતી નથી, જેમાં પાણીનો નિતાર સારી રીતે ચર્પી શકેલા હોય તેવા થરવાળી જમીનને જ સિંચાઈ માફક આવે છે ખરીફ પાકને બદલે ઘઉં, અળશી, ચણા વગેરે રવી પાક માટે એ માફક આવે છે ભાઠાની જમીન તથા ગોરાટ જમીન બાગાયત માટે કામ લાગે છે નદીઓના કાંઠા પર જમા થયેલ કાંપની ક્ષણદ્રુપ જમીનને ‘ભાઠાની જમીન’ કહે છે ભાઠાની જમીનમાં લગભગ ૨૦ ટકા માટી અને ૬૦ ટકા રેતી હોય છે; ગોરાટ જમીનમાં રેતીનું પ્રમાણ ૮૦ ટકા જેટલું અને માટીનું પ્રમાણ ૬ થી ૧૦ ટકા જેટલું જ હોય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતીને લાયક જમીન મોટે ભાગે સપાટ અને મધ્યમ કાળી જાતની છે હુંગરાળ પ્રદેશમાં છીછરી અને મોટે ભાગે મરડિયાવાળી જમીન છે, એમાં માટીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ને એ ઓછી ક્ષણદ્રુપ છે. પાતાળ કૂવાઓમાંના મોટા ભાગનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં નીકળે છે

ભાલની જમીન કાળી અને બેજનો સમ્રદ કરે તેવી છે, ક્ષારને કારણે કેટલીક જમીન પડતર રહે છે

ઋષ્ટ્રની જમીન છીછરી અને પથ્થરવાળી છે મોટા ભાગની જમીન ખારવાળી છે ત્યાંની ખેતીને લાયક જમીનમાં નાષ્ટ્રોજનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

વરસાદની ઋતુમાં ગુજરાતની જમીનોમાં સે દ્રિય દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વધારે રહે છે જમીન સુકાઈ જતાં એ દ્રવ્ય છૂટાં પડી જાય છે સિંચાઈ દ્વારા જમીનને બીની રાખવામાં આવે તો એ જમીનમાં સે દ્રિય દ્રવ્ય પૂરતા પ્રમાણમાં રહે છે. ગુજરાતની જમીનોમાંથી ખેતીની મોસમમાં પાકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી પોટાશિયમ નોર્ષ એ ત્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

૫. આબોહવા^{૩૬}

ગુજરાતની આબોહવા એક દરે સમશીતોષ્ણ છે ઉત્તરના ભાગોમાં આબોહવા સૂકી અને દક્ષિણના ભાગોમાં ભેજવાળી હોય છે. અરબીસમુદ્ર અને અખાતોની અસર નીચેના ભાગોમાં ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે ને આબોહવા વધારે ખુશતુમા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે. પૂર્વ સીમા પર આવેલા વન-આવ્શાદિત પર્વતો અને કુંગરોને લીધે પણ આબોહવામાં ગરમીની તીવ્રતા ઓછી રહે છે.

સામાન્ય રીતે અહીં શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ એમ ત્રણ ઋતુઓ આવે છે શિયાળો સામાન્ય રીતે નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી રહે છે. વધારેમાં વધારે ઠંડી જાન્યુઆરીમાં પડે છે શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન દિવસે ૨૧° થી ૩૮° સે (૭૦° થી ૧૦૦° ફે) સુધી અને રાત્રે ૧° થી ૨૦° સે (૩૦° થી ૬૭° ફે.) સુધી રહે છે આ ઋતુ દરમ્યાન આકાશ સ્વચ્છ હોય છે ને ઉત્તર તરફના ઠંડા સૂકા પવન વાય છે પશ્ચિમ દિશાથી તોફાની વાયરા વાય છે ત્યારે સખત ઠંડીનું મોળુ ફરી વળે છે, લય કર પવન ફૂંકાય છે, ને ક્યારેક વરસાદ પણ પડે છે.

માર્ચ મહિનામાં ઉનાળો બેસતા ધીમે ધીમે ઉષ્ણતા વધતી જાય છે. મે માસમાં સખત ગરમી પડે છે. જૂનમાં આકાશમાં વાહળો ઘેરાતાં ગરમીનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે ઉનાળામાં સામાન્ય રીતે ૩૭° થી ૪૭° સે (૯૮° થી ૧૧૬° ફે.) સુધી ઉષ્ણતામાન રહે છે

ગુજરાતમાં વર્ષનો ૬૦ થી ૬૫ ટકા જેટલો વરસાદ ચોમાસા દરમ્યાન પડે છે. આ વરસાદ દક્ષિણપશ્ચિમ દિશામાંથી આવતા ભેજવાળા પવનો પર તથા બંગાળના ઉપસાગરમાં થતા દબાણની વધઘટ પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે

વધારે વરસાદ જુલાઈમાં પડે છે. કિનારાની પટ્ટી પર ભરૂચ સુધી વરસાદનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તે ઉત્તર તરફ જતા ઘટતું જાય છે. વડોદરાની પૂર્વે આવેલા છોટાઉદેપુર-બારિયા પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે એમાં સાતપૂડા અને વિંધ્ય હારમાળાના પશ્ચિમ છેડાની અસર કારણરૂપ છે. આડાવધી પર્વતના દક્ષિણ છેડાની અસરને લઈને આશુ પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે. ગિરનાર પર્વત અને ગીરની કુંગરમાળાની અસરને લીધે જૂનાગઢથી લઈને જિલ્લાના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ભરૂચ-ડીસાથી પશ્ચિમ તરફ વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ગુજરાતમાં સદૃશી વધુ વરસાદ ડાંગ પ્રદેશમાં પડે છે; ત્યાં ગયા દાયકામાં એક વર્ષે ૧૯૪૨ સે મી જેટલો વરસાદ પડેલો. બનાસકાંઠામાં વરસાદ ૭૮ સે મી જેટલો ઓછો પડે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સરેરાશ વરસાદ ૫૦ સે. મી થી ૬૨ સે મી. પડે છે, જ્યારે કચ્છમાં માંડ ૩૦ સે. મી. જેટલો વરસાદ પડે છે; ત્યાં ક્યારેક આઠ સે. મી જેટલો ઓછો વરસાદ પણ નોંધાયો છે. સપ્ટેમ્બરમાં ચોમાસું હઠવા લાગે છે તે ઓકટોબરમાં ઋતુમાં ઘણું પરિવર્તન થાય છે. ચોમાસા અને શિયાળા વચ્ચેના આ માસમાં આબોહવા ખુશનુમા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે

સિંચાઈ માટે નદીઓ, કૂવાઓ અને તળાવો ઉપરાંત હવે નહેરો અને પાતાળકૂવાઓની સગવડ થતી જાય છે.

૬. ખનિજો

ગુજરાતમાં ખનિજસંપત્તિ વિશે વધુ ને વધુ શોધખોળ થતી જાય છે ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનાં મથક ખલાતના અખાતની આસપાસના વિસ્તારમાં લગભગ બધી બાબુએ ઠેકઠેકાણે મળતાં જાય છે કેટલીક જગ્યાએ કાલસા અને લિગનાઈટનો જથ્થો મળવા લાગ્યો છે. ધાતુઓમાં સોના અને રૂપા જેવી કિંમતી ધાતુઓની નિશાનીઓ મળવા લાગી છે, પરંતુ એ આખતમાં હજી વધુ અન્વેષણ કરવું પડે એમ છે

લોહમય ધાતુઓમાં કેટલાંક સ્થળોએ લોખંડ ગાળવાનો ધ ધો ગ્રાહ્યો હતા, પરંતુ હાલ લોખંડની કાચી ધાતુઓ (હિમેટાઈટ વગેરે)ની કાર્ષક સ્થળોએ નિશાની મળે છે પંચમહાલ જિલ્લામાં શિવરાજપુર પાસે માર્કલો સુધી મેંગેનિઝની કાચી ધાતુ પથરાયેલી છે. છોટાઉદેપુર, બારિયા વગેરે કેટલાક બીજાં સ્થળોએ પણ મેંગેનિઝ મળી આવવાની નિશાનીઓ દેખાય છે પોલાદને સખત કરવામાં મેંગેનિઝની જેમ જેનો ઉપયોગ થાય છે તે ટ્રાન્ઝનની કાચી ધાતુ

આડાવલીના સ્ફટિકોમાંથી તથા પંચમહાલ જિલ્લાના ફિલિટના પથ્થરોમાંથી મળી આવે છે. બિન-લોહ ધાતુઓમાં અહીં તાંબુ, સીસું, જસત અને એલ્યુમિનિયમની ધાતુઓ મળે છે બનાસકાંઠામાં શિરોહી તથા અંબાજી નજીક તાંબુ ગાળવાની લાટીઓ હતી શિરોહી પાસે, છોટાઉદેપુર પાસે, લાયાવદર પાસે અને શિહોર પાસે તાંબાની કાચી ધાતુ હોવાનું જાણવા મળે છે. બનાસકાંઠા અને પંચમહાલમાં સીસાની કાચી ધાતુ મળે એમ લાગે છે. પંચમહાલમાં જાંબુધોડા પાસે જસતની કાચી ધાતુ મળે એમ જણાય છે. ખેડા જિલ્લામાં કપડવંજ તાલુકામાં બોક્સાઈટનો મોટો જથ્થો પડેલો છે બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ નીકળે છે પંચમહાલ અને છોટાઉદેપુરના પ્રદેશોમાં યુરેનિયમ વગેરે મળવાની નિશાની મળી છે ને ઈંડર પાસે થોરિયમની કાચી ધાતુનાં એ ધાણ મળ્યાં છે. આ ધાતુઓ અણુશક્તિના ઉત્પાદનમાં ઉપયોગી છે.

બનાસકાંઠામાં કેટલીક જગ્યાએ કલાઈ, તાંબુ અને મેંગેનીઝ નીકળે છે. એ ઉપરાંત અમુક સ્થળોએ ગંધક, અખરખ, સુરોખાર, ધસિયું મીઠું, અડદિયો પથ્થર, આરસ, ખડી, રાતી માટી, પીળા માટી વગેરે નીકળે છે

આંધકામ માટેના પથ્થરોમાં ઝેનાઈટ સંખેડા તાલુકામાં અને ઝેનાઈટ-નાઈસ બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં મળે છે સારી જાતનો એન્ડરોટાઇન ગુજરાતમાં અખૂટ પ્રમાણમાં મળે છે, ખાસ કરીને હિંમતનગર, નાયકવા (પંચમહાલ) અને સોનગઢ પાસે તેમજ દ્રાગદ્રા પાસેની ખાણોમાં. ક્વાર્ટ્ઝાઈટ સેન્ડરોટાઇન વડોદરા જિલ્લાના બાધ સ્તરોમાં તેમજ રાજપીપળા પ્રદેશમાં મળે છે. સુરત જિલ્લામાં અને ઈંડર પ્રદેશમાં મળી આવતો ચૂનાનો પથ્થર આંધકામ માટે સારો કામ લાગે છે, પરંતુ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં મળી આવતો ‘પોરબંદર પથ્થર’ એ માટે સર્વોત્તમ છે. સ્લેટ પંચમહાલ જિલ્લાની ખાણોમાં સારા પ્રમાણમાં રહેલો છે

સુશોભન માટેના પથ્થર પણ ગુજરાતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. પાલણપુર, ઈંડર, પંચમહાલ અને વડોદરા વિસ્તારમાં મળતા ઝેનાઈટ-નાઈસ નકશી કામ માટે સારા કામ લાગે છે ને એના પર લારે પોલિશ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં આરસપહાણનો પણ સારો જથ્થો છે બનાસકાંઠામાં આરાસુર વિસ્તારમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સફેદ આરસપહાણ મળે છે. ઈંડર, શિરોહી, પાલણપુર અને પંચમહાલમાંથી પણ સફેદ આરસપહાણ મળે છે રાજપીપળામાંથી સફેદ, કાળો અને લીલો આરસપહાણ મળી આવે છે. સંખેડા તાલુકામાંથી લીલો, ગુલાબી, જૂખરો, નીલ અને પીળો આરસપહાણ મળે છે.

ગુજરાતમાં ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે એમાં ચૂનાનો પથ્થર ધણો કામ લાગે છે. એ ખાસ કરીને પોરબંદર, માંગરોળ-સોરઠ, બનાસકાંઠા અને વાડાસિનોર વિસ્તારમાં મળે છે તળ—ગુજરાતમાં નદીઓના કાંપમાં અને જમીનનાં આવરણો નીચે મળતો કંકર પણ ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે કામ લાગે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં, ઈંડર પાસે અને સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં ચિનાઈ માટી મળી આવે છે. ગુજરાતમાં બોક્સાઈટ ઉપરાંત સ્ટીમ્પાઈટ, ડોલોમાઈટ, સિલિકા અને ફેલ્ડસ્પાથ જેવા અદ્રાવ્ય પદાર્થ પણ કેટલેક ઠેકાણે મળે છે. વડોદરા, સાબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાં કાચ બનાવવા માટેની રેતી પૂરી પાડતો રેતીનો પથ્થર કેટલીક જગ્યાએ મળે છે. વડોદરા જિલ્લામાં, રાજપીપળા પાસે અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં રગ બનાવવા માટેની વિવિધ માટી મળે છે.

અર્ધ—કિંમતી પથ્થરોમાં અઝીક સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. અઝીકની ખાણો ખાસ કરીને રાજપીપળા પાસે આવેલી છે કેટલેક ઠેકાણે અઝીક ઉપરાંત ફિલ્ડ, જેસ્પર અને કાર્નેલિયન પણ મળે છે.

એસ્બેસ્ટોસ સાબરકાંઠામાં ઈંડર પાસે જ મળ્યો છે નિષ્ક્રમ (હરસોઠ) રાજપીપળા પાસે, ઝોખામડળમાં, ઘોઘા પાસે, નવાનગર પાસે અને કચ્છના તટપ્રદેશમાં મળે છે ઈંડર, દાંતા, છોટાઉદેપુર અને જામુઘોડા પાસે ઊતરતી કોટિયું અબરખ મળે છે ભરૂચ, જંજીસર, જૂનાગઢ અને કચ્છમાં મળતી ઊસના જેવી માટી ખનિજ તેલક્ષેત્રોના શારકામમાં તેમજ ખનિજ તેલ અને વનસ્પતિ તેલો શુદ્ધ કરવામાં વપરાય છે દક્ષિણ ગુજરાતમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં તથા ખારાઘોડા (જિ અમદાવાદ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે કચ્છના રણતુ મીઠું કંકર હોઈ ભાગ્યેજ વપરાય છે

ભૂસ્તરીય અન્વેષણો તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ—યોજનાઓ દ્વારા ગુજરાતમાં વધુ ને વધુ ખનિજસંપત્તિ મળવા સહવ છે

૭. માનવ-જીવન પર અસર ૩૯

ગુજરાતમાં કેટલીક આદિમ જાતિઓના માનવ વસતા. તેઓમાંના ધણા પહાડો અને જંગલોમાં વસતા, અરણ્ય-સંસ્કૃતિ ધરાવતા અને લડાયક વૃત્તિના હતા સમુદ્રકાંઠા પાસે વસતા તથા નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી નદીઓના કાંઠા પાસે વસતા માછીમારો મછવા ચલાવવાનો અને વહાણવટાનો ય ધધો

કરતા થયા. ગુજરાત દેશના ધોરીભાગોથી કંઈક દૂર રહી જતું, છતાં મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ખાનદેશ વગેરે પડોશી પ્રદેશો સાથે એ હીક હીક વ્યવહાર ધરાવતું વળી સમુદ્રકાંઠાને લઈને એ સિંધ અને કોંકણ જેવા પ્રદેશો સાથે જળમાર્ગેથી વ્યવહાર ધરાવતું, આથી સમય જતાં દેશના અને દુનિયાના ખીજા ભાગોમાંથી અવારનવાર કેટલીક અન્ય જાતિઓનાં માનવકુલ અહીં આવી વસ્યાં. એમાંની કેટલીક જાતિઓ લડાયક વૃત્તિની હતી તે બહુધા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખુદ્શાં મેદાનોમાં વસીને પોતપોતાના પ્રદેશનાં સંરક્ષણ તથા વિસ્તાર માટે તેમજ પરસ્પર ટંટાકિસાદ તથા વેરઝેર માટે ક્યારેક ધીંગાણાં કરી બેસતી, પરંતુ બાકીના સમયમાં ખેતી, પશુપાલન અને હુન્નરકલાઓના ધંધારોજગાર સંભાળતી તળ-ગુજરાતના કળદ્રુપ વિસ્તારોમાં વસતી પ્રજા બહુધા ખેતી અને હુન્નર-ઉદ્યોગના વ્યવસાયમાં પરાયણ રહેતી ને એમાંના કેટલોક વર્ગ વેપારવણુજ ખીલવતો. સમુદ્રકાંઠા પાસે માછલાં મારવા ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે મીઠું પકવવાનો ધંધો ચાલતો. ખારવાઓ દેશવિદેશના વહાણવટામાં પાવરધા થતા ગયા ને સાહસિક વેપારીઓ સમુદ્રપારના વેપારવણુજને વિકસાવવા લાગ્યા. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ભૂ-ભાગની રક્ષતાએ તથા અલ્પ વિકસિતતાએ આ સાહસિકતાને સવિશેષ ખીલવી. ભરૂચ, વલબી, વેરાવળ, મર્ગરોળ-સોરઠ, પોરબંદર, દ્વારકા, માંડવી, ખંભાત, સુરત વગેરે બંદરો દેશવિદેશના દરિયાઈ વેપારનાં મથક બન્યાં. ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપના દેશોની સફર ખેડતા, ત્યાં પોતાની પેઢીઓ ખોલતા, ને ક્યારેક ત્યાં કાયમી વસવાટ પણ કરતા. મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતના પાટીદારો પણ કમાણી કરવા દેશાવર જવામાં સક્રિય ભાગ લેતા થયા. આમ પ્રાકૃતિક લક્ષણોએ માનવજીવનનાં ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો ને પરિણામે ગુજરાતની પ્રજાના માનસમાં મુખ્ય પ્રકૃતિ વેપારીની ઘડાઈ. મળતાવડો સ્વભાવ, ક્લહભીરુતા, શાંતિપ્રિયતા, ધરછોડની વૃત્તિ, દૂર દેશી, વિશાળ દષ્ટિ ધર્યાદિ લક્ષણો વ્યાપક બન્યાં. જે આગંતુકો, નિર્વાસિતો, વેપારીઓ અને આક્રમણકારો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા તે સહુને ગુજરાતે પોતાનામાં સમાવી લીધા ને એ સહુમાં વસેઓછે અંશે એ લક્ષણ ખીલતાં ગયાં.

નાનાંમોટાં રજવાડાં સ્થપાતાં એમાં લડાયકવૃત્તિ ઉપરાંત મુત્સદ્દીગીરી અને કાવાદાવાની વૃત્તિ પણ હીક હીક ખીલી આ વૃત્તિ સખ્યાબંધ રજવાડાં ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રમાં સવિશેષ ખીલી રાજાઓ, અધિકારીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ અને સાહસિકોમાં કેટલાક મેધાવી તરીકે પણ તેજસ્વી નીવડ્યા. સ્વભાવની સમનાએ પ્રજાના મોટા વર્ગમાં ધાર્મિકતા અને ભાવિકતાના સંસ્કાર ખીલ્યા.

વેપારવણુજની વૃત્તિએ સંપત્તિ તથા સંખ્યાવતની ભાવના વધારી તેમજ મોટા વેપારભિલોગ ખીલવ્યા, તેા વિદ્યાકલાની અભિરુચિએ સાહિત્ય, કલા અને હુનરની અભિવૃદ્ધિ કરી

પાદટીપો

1. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i)*, p. 89. ગુજરાત રાજ્યના સર્વેક્ષણ ખાતા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ત્યારે ૧,૮૪,૦૩૪.૫ ચોરસ કિ.મી. અથવા ૭૧,૦૫૫.૮ ચોરસ માઈલ હતો (એજન) ત્યાર પછી આ વિસ્તારમાં ઠીક ધટાડો થયો છે ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતાના ૧૯૬૮ના તથા ૧૯૬૯ના વાર્ષિક સંક્ષેપ-ગ્રંથમાં તથા ૧૯૭૦ની મેજ ડાયરીમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ૧,૮૭,૦૬૧ ચોરસ કિ. મી. જણાવ્યો છે, જે ભારતના સર્વેક્ષણ ખાતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૧-૧-૧૯૧૧ નો વિસ્તાર છે. (પૃ. ૧)

૨. સંસ્કૃત શબ્દકોશ કચ્છનો અર્થ કિનારો તેમજ અનૂપ (marsh) આપે છે અમરગઢ 'જલપ્રાયમનૂપ સ્યાત્ પુતિ કચ્છતયાવિષ્વ.' (પંક્તિ ૫૭૭) આપે છે

૩. રામસિંહ રાહોડ, "કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન", પૃ ૨૫૧

૪ એજન, પૃ. ૨૪૩-૪૪

૫. એજન, પૃ ૨૪૪

૬-૮. એજન, પૃ ૨૪૫

૯ સિકંદરે ઈ પૂ ૩૨૫માં આ પ્રદેશની સુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં મોટું સરોવર હતું ને એમાં ધણી મોટા દરિયાઈ માછલા થતાં સિકંદરે સિંધુ નદીને માગે એમાં જ સફર કરેલી ને ખીજ સફર દરમ્યાન ત્યાં વહાણોની સલામતી માટે ખંદરી બાંધ્ય બાંધવાનું ફરમાવેલું (B. G., Vol. V, p 15). *Periplus* (૧લી સદી)માં કચ્છના રણની જગ્યાએ ઇરિનાન(ફરિજ)નો અખાત (નાનો ને મોટો) જણાવ્યો છે ને એ બંનેમાં પાણી સાવ ઊંડાં હોવાનું નોંધ્યું છે (ફકરો ૪૦).

૧૧-૧૨ B. G., Vol. VIII, p 1

૧૩. એજન, પૃ. ૫૫૬ ચોમાસામાં એનું પાણી મીઠું હોય છે, પણ જમીનની અંદર રહેલા ક્ષારને લઈને એ તરત જ ખારાશ પડતું થઈ જાય છે.

૧૪. V. A. Janki, "Physical Features", *Indian National Congress, 66th Session, Bhaunagar, Souvenir, Part III*, pp. 1. ff.

૧૫. નર્મદાશંકર લા કવિ, "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૨-૩; શિવશંકર શુક્લ, 'પહાડો, નદીઓ અને યાત્રાધામો', ગુજરાત-એક પરિચય, પૃ. ૫૨

૧૬-૧૭ B. G., Vol VIII, pp. 9 ff, શિવશંકર શુક્લ, એજન, પૃ. ૫૬-૫૭

૧૮ વજુન માટે જુઓ રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પ્રકરણ ૧૬ (પૃ. ૧૫૭-૧૬૧).

૧૯. ‘અરોતર સર્વસંગ્રહ’, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૨-૧૭

૨૦. કૃષ્ણપતાને લઈને “અરોતર” નો અર્થ સામાન્યતઃ ‘અરુતર’ (વધારે સુંદર-રજિયામણો) ધરાવવામાં આવતો, પરંતુ એનો ખરો અર્થ “અતુરુતર(ચત)” અર્થાત્ ૧૦૪ ગામોનો સમૂહ થાય છે વિનયચંદ્ર-સુરિની કાવ્યશિક્ષા(પૃ ૫૩)માં પેટલાદ વગેરે ૧૦૪ ગામોના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ આવે છે. ‘અરોતર’ નો પણ એ જ અર્થ છે (“અરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ ૮૫૨-૫૫)

૨૧ જોગન, પૃ. ૮-૧૦

૨૨ B. G., Vol VIII, pp 559 f

૨૩ રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પૃ. ૧૧

૨૪. જોગન, પૃ. ૧૩-૧૪

૨૫-૨૬. ‘અરોતર સર્વસંગ્રહ’, વિભાગ ૧, પૃ ૧૭

૨૭ રતનભક્ષિરાવ લીમશવ, “ખંભાતનો ઇતિહાસ”, પૃ ૫, ૬ અને ૧૩

૨૮ ‘અરોતર સર્વસંગ્રહ’, વિભાગ ૧, પૃ ૧૭-૨૦

૨૯. A S. Altekar, *A History of Important Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, pp. 33 ff

૧૦ ઇશ્વરભાઈ ઈ દેસાઈ, “સૂરત સોનાની ખૂરત”, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨

૩૧. રામસિંહ રાઠોડ, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૨૨૬

૩૨. B. G., Vol. VIII, p. 13

૩૩. જોગન, પૃ ૧૪

૩૪ H P. Oza, “Seo-coast”, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir*, Part III, pp. 64 ff

૩૫. *Census of India, 1961. Vol V, Gujarat Part I-A (i)*, p 96; અને ચંદ્રભાઈ શાહ, ‘સુમિપ્રકાશ’, “ગુજરાત એક પરિચય”, પૃ. ૫-૧૨ના આધારે.

૩૬. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat Part I-A (i)*, pp. 114 ff; B. N. Desai, ‘Meteorology’, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 47 ff

૩૭ S S. Merh, ‘Mineral Resources’. *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 18 ff

૩૮ ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયાની નોંધ પરથી

પ્રકરણ ૨

ભૂસ્તર-રચના^૧

ગુજરાતની ધરતીની સપાટી નીચે જે જુદા જુદા ભૂ-સ્તર મળ્યા છે તે, એ ભૂસ્તરોમાં મળેલાં ખનિજો તથા જુદી જુદી જીવયોનિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો સાથે, સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. આદ્ય કે અજીવમય યુગના સ્તર - આ સ્તર સર્વથી પ્રાચીન હોઈ Archaean (પુરાતન કે આદ્ય) તરીકે ઓળખાય છે એ પૃથ્વીના ધગધગતા પેટાળ પર બધાયેલો પહેલો સ્તર હોવા સંભવે છે. આ સ્તરના આદ્ય વિભાગમાં નાઈસ (gneiss) નામે પાષાણ-પડ મળે છે. એમાં ઘેનાઈટ અને પેગ્મેટાઈટ નામે પાષાણ-પડ પણ દેખા દે છે. આદ્ય સ્તરનો અંત્ય વિભાગ ભારતના ભૂસ્તર-શાસ્ત્રમાં “ધારવાડ વર્ગ” તરીકે ઓળખાય છે આ વર્ગના સ્તર ખનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, પચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં મળે છે.^૨ એ સ્ફટિક સ્લેટ, વેળુપાષાણ અને આરસપહાણના રૂપમાં દેખા દે છે ખનિજ સંપત્તિની દૃષ્ટિએ આ સ્તર બહુ અગત્યનો છે. શિવરાજપુરની મેંગેનીઝની ખાણ અને મોતીપુરાના લીલા આરસપહાણની ખાણો આ સ્તરની છે. ગુજરાતમાં મેંગેનીઝ ઉપરાંત બૉક્સાઈટ, હીમેટાઈટ વગેરેની સામગ્રી રહેલી છે. બૉક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ અને હીમેટાઈટમાંથી લોખંડ મળે છે.^૩ અગાઉ ગુજરાતમાં ધણાં સ્થળોએ લોખંડ ગળાતું હતું એવું માલૂમ પડે છે^૪ ભારતના બીજા ભાગોમાં આ સ્તરમાંથી લોખંડ, કોમિયમ, તાણુ, સોનુ, સીસું વગેરે ધાતુઓ અને હીરા-માણિક વગેરે કિંમતી પથ્થર પણ મળે છે આ આદ્ય યુગ દરમ્યાન જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ભાગ્યેજ થઈ હતી, આથી એને અજીવમય (Azoic) યુગ ગણવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જીવમય યુગના સ્તર - એની ઉપર જીવયોનિઓના અવશેષો ધરાવતા જે સ્તર મળે છે તેના ચાર યુગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પહેલા યુગને “પ્રથમ યુગ” કે “પ્રાચીન જીવમય યુગ” કહે છે. એના સ્તર ભારતમાં

ખાસ કરીને પંજાબની નિમક-પર્વતમાળા (Salt-Range)માં મળે છે. આ યુગના સ્તરોમાં આદ્ય માંસમય પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં આ યુગના “દિલ્લી વિભાગ” તરીકે ઓળખાતા વિભાગના સ્તર ગુજરાતમાં દાતા, પાલણપુર અને ધરની આસપાસ મળે છે.^૫

૩. દ્વિતીય કે મધ્ય જીવમય યુગના સ્તર - અહીં દ્વિતીય અથવા મધ્યજીવમય (Mesozoic) યુગના બે વિભાગના સ્તર મળે છે :

(અ) વચલા વિભાગને “જૂરાસિક વિભાગ” કહે છે^૬ આ વિભાગના સ્તર કચ્છમાં મળે છે એ સ્તર વિશાળ સમુદ્રમાં બંધાયેલા વેળુ અને ચૂર્ણમય પાપાણુના છે ને અદારસો મીટરથી વધારે જાડા છે. આ સ્તરોમાં અશ્મીભૂત સમુદ્ર-પ્રાણીઓ તેમજ કપાલપાદ વર્ગની એમોનાઈટ તથા ખીજ સખ્યાબંધ જીવચોનિઓના અવશેષ રહેલા છે આવા પ્રાણીઓની ઓછામાં ઓછી છ હજાર થોનિઓ ઓળખવામાં આવી છે ધ્રાંગધ્રામાં કચ્છના ઊંચા પ્રકારના સ્તર મળી આવે છે.^૭ આ અવશેષોને હિમાલયના કે ઉત્તરના જૂરાસિક યુગના કોઈ પણ અવશેષો સાથે સંબંધ જણાતો નથી, પરંતુ એ માડાગારકરના એ યુગનાં પ્રાણીઓના અવશેષો સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. કચ્છમાં સેકડો ચોરસ માઈલ સુધી પથરાયેલા આ સ્તર રાજસ્થાનના જેસલમેર પ્રદેશ સુધી વિસ્તરેલા છે ને એ સૂચવે છે કે હિંદ-આફ્રિકા ખંડના સમયના ગુજરાતના કિનારા પર યુરોપ-એશિયાઈ ખંડના ‘ટેથિસ’ સમુદ્રનો એક ફાંટો આવતો હતો, જે હાલના જૂમધ્ય સમુદ્રથી વિપુલવૃત્ત ચર્મને ઠેક ચીનના અંદરના ભાગ સુધી પહોંચતો

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનો સહુથી જૂનો સ્તર જૂરાસિક યુગનો છે. આ સ્તર એ સમયના હિંદ-આફ્રિકા-ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડનો અવશેષ છે, તેથી એ બહુ ઉપયોગી તેમજ રસપ્રદ હકીકત પૂરી પાડે છે. આ વિશાળ દક્ષિણ ખંડને ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં “ગોંડવાના” નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ સ્તરમાં બહુ ઊંચાનાં વર્ગનાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વનસ્પતિઓ તથા પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળે છે. આ યુગની ખાસ વિશેષતા એની વનસ્પતિ હતી હજારો વર્ષની આ વનસ્પતિને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસાની કોલસાની ખાણોમાં વર્ષોથી વિપુલ લાભ મળ્યા કરે છે સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાંગધ્રા અને વઢવાણ પાસે છૂટાછવાયા નરમ વેળુ-પાપાણુ-સ્તરોમાં તથા કચ્છમાં જૂન અને ઊંચા પાસેના એવા સ્તરોની વિશાળ

પટીમાં પૂર્વ ભારતની ખાણોની કારણભૂત વનસ્પતિઓ પછીની વનસ્પતિઓના અસ્તીભૂત અવશેષ મળે છે આ અવશેષ “ગોંડવાના યુગ”ના ઉત્તરાર્ધના છે એ સમયે વનસ્પતિઓનું પ્રમાણ ઘટતું જતું હતું.

(આ) “ગોંડવાના યુગ” પૂરો થતાં ઉત્તરનો યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્ર ફરી એક વાર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને નર્મદા ખીણમાં છેક અંદર સુધી ફરી વળ્યો હતો આ યુગનો ઇતિહાસ તે “નિમાડ” અને “અહમદનગર” નામથી જાણીતા વેળુપાષાણુ સ્તરોમાં તથા “બાધ” અને “લામેટા” સ્તરોમાં સચવાઈ રહ્યો છે આ સ્તરોનો ઉદ્ભવ કચ્છમાં અને વઢવાણ પાસેનાં એક એ સ્થળોએ તથા ઝાંખવા, અલીરાજપુર, છોટાઉદેપુર અને રેવાકાંઠાનાં છૂટાછવાયાં સ્થળોએ થયો જણાય છે. આ સમુદ્રના તળ પર લદાયેલા રેતી, માટી અને ચૂનાના શરોના તથા એમાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના અવ્યાસ પરથી જણાય છે કે આ સ્તરો મધ્ય જીવમય યુગના Cretaceous (ચાક) નામના અંત્ય વિભાગના છે. આ સ્તરોની જડાઈ ૧૮-૨૧ મીટરની જ છે, છતાં એ ગુજરાતનો એક કિમતી યુગ છે, કેમકે એના પરથી એ સમયનાં ભૌગોલિક લક્ષણો, જળચર તથા સ્થળચર પ્રાણીઓ અને પૃથ્વીના ખીજ ભાગો સાથેના સંબંધ જાણવા મળે છે આ સ્તરોમાં ઉદરસર્પી પ્રાણીઓ, સર્પો, અજગરો, મગરો વગેરેના, ક્રાચખા, માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓના અને નરમ માંસમય પ્રાણીઓના તથા પરવાળાના અસ્તીભૂત અવશેષ મળે છે. આ સ્તર મુખ્યત્વે નર્મદા ખીણમાં અને ઉત્તરમાં વાડાસિનેાર સુધી પથરાયા છે સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને ભરૂચ જિલ્લામાં તથા ખેડા જિલ્લાના અમુક ભાગમાં એ ખાસ જોવા મળે છે.^૮

૪. તૃતીય કે નૂતન જીવમય યુગના સ્તર - મધ્ય જીવમય યુગના અંતે ગુજરાત સહિત સમસ્ત પશ્ચિમ ભારતમાં ભયંકર આગનેય ફોબ થયો. દક્ષિણ રાજસ્થાનથી માંડીને છેક ધારવાડ સુધી અને સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને છેક નાગપુર સુધીના પ્રદેશમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. ભૂગર્ભમાંથી ધગધગતો રસ (લાવા) ચીરા અને ફાટો વાટે બહાર નીકળી સેંકડો મીટર જડા સપાટ સ્તરોમાં પથરાવા લાગ્યો આ સ્તરોનો અઢારસો મીટર જીવો ઢગલો થયો અને એમાંથી એક મોટા ઉચ્ચ પ્રદેશ બન્યો. એનો દેખાવ પગથિયાં જેવાં હોવાથી એને “ટ્રેપ” કહેવામાં આવે છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં એને “ડેક્કન ટ્રેપ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ભૂગોળમાં એને “પશ્ચિમ ઘાટ” કહે છે હાલ આ ટ્રેપ ૫,૧૮,૦૦૦ ચોરસ કિ. મી ના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે અને એમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ-ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ એ યુગમાં ગુજરાતનો કિનારો પશ્ચિમમાં ફર સુધી

જતો; સંભવતઃ અરબી સમુદ્રને પેલે પાર પૂર્વ આફ્રિકા અને માડાગાસ્કર સાથેનો જમીન-માર્ગ મારફતનો સંબંધ હજી વૃદ્ધો ન હતો. સાતપૂડાના આગળ ઢળતા કુંગરાઓ, સહ્યાદ્રિમાળા, ગિરનાર અને પાવાગઢના કુંગરો અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ લાવાનાં સપાટ પડોના ખવાઈ-ધોવાઈ ગયેલા અવશેષ જ છે. અકીક અને એની વિવિધ જતો (કાર્નેલિયન, જેસપર વગેરે) આ “લાવા” પડોની અંદર વરાળનાં કાણાં અને ફાટો ભરાઈ જવાથી બન્યા હતા. લાવાનાં પડો ધસાઈ વૃદ્ધી-ફૂટી જવાથી આ અકીકના ઉપલેા છૂટા પડે છે. સભવતઃ લાવા-પડો ભાગી જવાથી રૂના પાકને લાયક કાળી માટી થાય છે આ સમયે મધ્ય જીવમય યુગનો અંત આવતાં વૃત્તન જીવમય (Neozoic) યુગ શરૂ થયો.

સમુદ્રે ફરી એક વાર ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણના ચિહ્ન સમુદ્રમાં બંધાયેલા ચૂના, પથ્થર અને માટીના સ્તરોમાં દેખાય છે, જેમાં સમુદ્રની છિપોલી સંખ્યાબંધ નજરે પડે છે આ સ્તર ૩૦ મીટર જડા છે આ અસ્ખીભૂત છિપો સિંકા ઘાટના (nummulitic) અર્થાત્, ચકાકાર હોય છે એમાં મુખ્યત્વે નરમ માંસમય શરીરવાળાં (mollusc), કાણાવાળા શરીરના (foraminifera) અને પરવાળાંની અસ્ખીભૂત સમુદ્ર-છિપોના સમાવેશ થાય છે આ વૃત્તન જીવમય યુગના આધુનિક-અરુણોદય (eocene) અને આધુનિક-અત્યદય (ellogocene) વિભાગના છે, જેમાં વર્તમાન જીવચોનિઓનું અનુક્રમે નહિવત્ અને અત્યદય પ્રમાણ હોય છે.

આ સ્તરની ઉપર ૧,૨૧૬ મીટર રેતી, કાંકરી અને માટીના બંધાયેલા “ગ્રેવલ” સ્તર છે ખલાતના તથા રતનપુર(રાજપીપળા)ના અકીક આ સ્તરની ખાણોમાથી નીકળે છે. આ ખતાવે છે કે સમુદ્ર કિનારા સુધી જ ભિમટ્યો હતો અને પછી તરત જ ગુજરાતમાંથી હમેશને માટે પાછો વળતાં છીજરો થવા લાગ્યો હતો. સમુદ્ર પાછો વળતાં જે જમીન પાછી નીકળી તેના પર જુદી જુદી જાતના હાથીઓ, વાગોળનારાં પ્રાણીઓ, હરણો, ગિરાફ, કુક્કર અને હિંસક શિકારી પ્રાણીઓ વસતાં હતાં આ છિપોલીવાળા સ્તર સુરત જિલ્લામાં, ભરૂચ જિલ્લામાં અને ખલાતના અખાતની બંને બાજુએ (વડોદરા અને ભાવનગર પાસે) આવેલા છે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ઓખા પાસે એ સવિશેષ જોવા મળે છે ૯ એમાં અંકલેશ્વર પાસે ખનિજ તેલનું સમૃદ્ધ ક્ષેત્ર મળી આવ્યું છે. ખલાતના અખાતમાં તથા એની આસપાસમાં ખનિજ તેલ અને ગેસનો વિપુલ જથ્થો હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. ૧૦

આ સ્તર આધુનિક-અદ્ય (miocene) યુગના ગણાય છે,^{૧૧} કેમકે એમાં વર્તમાન જીવ્યેાનિઓનું પ્રમાણ પહેલાંનાં કરતાં કંઈક વધુ છે

કચ્છમાં તૃતીય યુગના સ્તર આધુનિક-અરુણોદય, આધુનિક-અત્યદ્ય અને આધુનિક-અદ્ય યુગના છે ૧૨

ડેક્કન ટ્રેપના સ્તરોની ઉપર સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના ભાગ પર “દ્વારકા સ્તર” બંધાય છે ને એની ઉપર વેળુપાષાણના “સિવાલિક સ્તર” બંધાય છે. ખજાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ બેટમાં એનો સારો અભ્યાસ થયો છે. એમાં વાગોળતાં પ્રાણીઓ, હાથી, કુચ્છર, બકરાં, ગેડા, ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ તથા ખીજાં સસ્તન પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળે છે “સિવાલિક સ્તર”ને મળતો સ્તર “પેરબ્રદર પથ્થર”નો છે. એ સ્તર પવનથી ઊડેલી ચૂનાવાળી રેતથી અને સમુદ્રમાં બંધાયેલાં ચૂનાનાં પાષાણપડોથી બંધાયેલો છે. એ ૩૦ થી ૬૦ મીટર જાડો હોય છે આ સ્તરમાંથી ધરો અને સુદર ઇમારતો બાંધવા માટેના પથ્થર સહેલાઈથી મળી શકે છે

આ યુગના અંતભાગમાં ભારતની ભૂતળ-રચનામાં બે ભારે ફેરફારો થયા : દક્ષિણના ગોડવાના ખડોનો મોટો ભાગ નીચે ખેસી ગયો, એના પર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળ્યાં, ભારત આફ્રિકાથી તફાળુ છૂટી પડી ગયું અને અરબી સમુદ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો; ખીજા બાજુ ઉત્તરના યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્રનું તળિયું ઊંચે ઊપસી આવ્યું ને એમાંથી હિમાલય પર્વત ઊંચે આવવા લાગ્યો

તૃતીય યુગના આ અત્ય ભાગમાં વર્તમાન જીવ્યેાનિઓનું અધિકતર પ્રમાણ રહેલું છે, આથી એને “આધુનિક-અધિકતર (Pliocene)” યુગ કહે છે આ યુગમાં સસ્તન પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો.

૫. અનુ-તૃતીય કે ચતુર્થ માનવજીવમય યુગના સ્તર - આ યુગનાં પહેલા વિભાગને “આધુનિક-અધિકતમ (Pleistocene) યુગ” કહે છે, કેમકે એમાં વર્તમાન જીવ્યેાનિઓના અવશેષ સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે ૧૩ એના સ્તર આધુનિક યુગના સ્તરની નીચેના હોઈ, એને “અધઃ-આધુનિક (Sub-recent) યુગ” પણ કહે છે. માનવના પ્રાકૃર્ણવર્ણ ચિહ્નો આ યુગમાં દેખાય છે. આ યુગ દરમ્યાન ઉત્તર ગોળાર્ધમાં એકાંતરે ઠંડી આબોહવા અને પછી સરખામણીએ ગરમ આબોહવાના વારાફરતી સાતેક વાર પરિવર્તન થયા ઠંડીના યુગને “હિમયુગ” (glacial age) કહે છે ને બે હિમયુગો વચ્ચેના યુગને “અન્તર્હિમ

યુગ" (inter-glacial age) કહે છે. આ યુગના સ્તરોમાં માનવદેહના નહિ, પણ માનવકૃત હથિયારોના અવશેષ મળે છે. એના જૂનામાં જૂના નમૂના ગુજરાતમાં ખીજા હિમયુગના કે બહુ તો ખીજા અન્તર્હિમ યુગના સ્તરોમાં મળે છે ૧૪ આમ ધરતીના લાંબા ઇતિહાસમાં માનવનો ઇતિહાસ છેક આજકાલનો લાગે છે.

આધુનિક કાલના સ્તર સપાટી પર બધાયેલા છે પવનને લીધે પથ્થરો કોરાઈ જવાથી અને કોરવાઈને લાંગી-તૂટી જવાથી માટી બને છે ને એ વર્ષાઋતુમાં અતિશય વરસાદને લીધે અનેક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે ફલવાય છે. આમ નદીનાં જુદાં જુદાં જિયાં-નીચાં પાત્રો વડે બાજુ અગાશીઓ બધાય છે, રેલો આવે છે અને ગ્રેવલ(gravel)ના સ્તર બધાય છે. ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં આ સ્તર નદીના કાંપથી બધાયેલો છે કાંપમાં સુખ્યત્વે રેતી, માટી અને ચૂનખડી (મરડિયા) હોય છે અને એ સંકેતો મીટર જીડો હોય છે આ કાંપ વડે પાપાણુપડોતું ભૂતળ તદ્દન ઢંકાઈ ગયું છે આ સ્તર સમુદ્રના કિનારા બાજુ બહુ જાડો હોય છે ને જેમ જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ તેમ એ પાતળો થતો જાય છે. આ કાંપની ઉપર રેતીના જેવી માટીનો સ્તર પથરાયો છે, જે ધણો ફળદ્રુપ છે.

ગુજરાતની માટીઓમાં કાળી ચીકણી માટી ખાસ નોંધપાત્ર છે એ બહુ ઝીણા અણુઓની બનેલી, થોડાક ચૂનાવાળી અને ચૂદેલી માટીના ગુણવાળી હોય છે એને બીની કરતાં એ બહુ ચીકણી થાય છે અને તેથી એમાં બીનાશ લાગેો વખત ટકી રહે છે. એમાં લોહક્ષાર, ચૂનો અને મેગ્નેશિયમ કાર્બોનેટ રહેલાં છે ચૂનાનો ક્ષાર ચૂનખડી-રૂપે પ્રસરેલો હોય છે વળી એમાં વનસ્પતિનો છૂટાછવાયો સેદ્રિય પદાર્થ પણ હોય છે. આ માટી બહુ ફળદ્રુપ હોય છે ને એમાં સહેજે પણ ખાતર વગર તેમજ એક પણ વર્ષ ખાલી રાખ્યા વગર વાવેતર થઈ શકે છે.

આ સપાટ પ્રદેશ વલસાડ નજીક એકદમ સાંકડો હોય છે, ને ઉત્તર તરફ એ વિશાળ થતો જાય છે. વલવાણુ તથા ગોધરા વચ્ચે ૩૦૦ ઉપરાંત કિલોમીટરનો આવો સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે.

ભરૂચ-વડોદરાથી ઉત્તર બાજુ જતાં આ માટીનો સ્તર વધારે અને વધારે રેતાળ થતો જાય છે અને પાલણપુરની નજીકનો પ્રદેશ લગભગ રેતાળ અને ઉજળું થઈ જાય છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળમાં કચ્છના અખાતમાં સિંધુ નદી એનો કાંપ ઠાલવતી એ નિઃશંક છે. વળી સિંધુ નદીનું પાન એના વર્તમાન મુખ કરતાં ધણું પૂર્વ તરફ હતું. સમય જતાં એ નદી પશ્ચિમ તરફ ઢળી ત્યારથી કચ્છનો અખાત પુરાતો ગયો. પરિણામે એનો દક્ષિણ ભાગ ધીરે ધીરે પુરાઈ ગયો ને નીચાણનો પ્રદેશ બની રહ્યો.

રણોની રેતી અને ખારોપાટ આ સમયનાં છે આ સ્તરોએ તળ-ગુજરાતનાં પ્રાચીન ભૂકવચોને ઢાંકી દીધાં છે. ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓનાં ઊંચાં-નીચાં ઉપપાત્રો, પવનથી ઊડતી ઝીણી બદામ-રંગી રેતાળ માટીના જડા થરો, સાબરમતી અને મહીની ખીણોમાં ૩૦-૬૦ મીટર ઊંડાં પ્રેરાયેલાં વાંધાંઓ અને નાળાંઓ, Lateriteના લાલ-ખીળા લોહમય સ્તરો-રેતીના ઢગલાઓ અને સૌરાષ્ટ્રના ઉપકિનારાઓ આ આધુનિક યુગના છે. ૧૫ ખંભાત અને કચ્છના અખાતો પુરાઈ જવાથી ધણી નવી જમીન મળી છે. સિંધુની સરખામણીએ ગુજરાતની નદીઓની ખીણો ધણી પ્રાચીન છે. કોઈ સ્થળોએ અખાતો અને નદીઓની ખીણો પુરાઈ ગઈ, તો કોઈ સ્થળોએ અખાતો વધારે ઊંડા ખોદાઈ ગયા કોઈ જગાએ, જેમકે કચ્છમાં ૧૮૧૬ ના જેવા, મોટા ધરતીકંપ થયા અને જમીન ઉપર આવી કે નીચે ખેસી ગઈ. ગુજરાતમાં માનવના પ્રાદુર્ભાવ પછી આવાં ભૂસ્તર-પરિવર્તન ઘણાં જૂજ થયાં છે.

પાઠટીપો

૧. ડી. એન. વાડિયા, ‘ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના’, “ગુજરાતની કીર્તિગાથા”, પૃ. ૩-૧૬ અને ૧૮૦ પરથી સુધારાવધારા સાથે હૃદયુત

૨ S. S. Merh, “Geology and Mineral Resources”, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, p. 16.

૩ એન. પૃ. ૨૦-૨૧

૪ એન. પૃ. ૨૦

૫. એન. પૃ. ૧૭

૬ આ યુગના ત્રણ વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે: ૧. ટ્રાયાસિક, ૨. જૂરાસિક અને ૩ ક્રિટેસિયસ ટ્રાયાસિક એટલે ત્રણ પડવાળા સ્તરનો, જૂરાસિક એટલે ક્રાસ-લિવર્ટસલેન્ડ પ્રદેશમાં આવેલા જૂરા પર્વતમાં મળેલા સ્તરનો, ક્રિટેસિયસ એટલે ચાકના સ્તરનો.

૭. જોળન, પૃ. ૧૭

૮. જોળન, પૃ. ૧૭

૯. જોળન, પૃ. ૧૮ સૌરાષ્ટ્રમાં આગ્નેય થરની ઉપર માટીજ પથરાઈ છે એવું અગાઉ મનાતું (ડી. જોન. વાહિયા, 'ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના', 'ગુજરાતની ઇતિહાસ', પૃ. ૧૨), પરંતુ ત્યાં પણ નદીઓએ એવલનો કાંપ કાઢવેલો એવો પુરાવો જાદરમાં જોવા મળ્યો છે (હ. ધી. સાંકળિયા, 'સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના', 'પથિક', વર્ષ ૭, અંક ૧૧-૧૨, પૃ. ૨૫-૩૦).

૧૦. વિગતો માટે જુઓ જોળન, પૃ. ૧૬

૧૧. જોળન, પૃ. ૧૮

૧૨. જોળન, પૃ. ૧૮

૧૩. શરૂઆતમાં આ યુગને તૃતીય યુગનો અત્ય વિભાગ માનીને એને એ યુગના અન્ય વિભાગોના જેવું આ નામ આપવામાં આવેલું (ડી. પી. દેરાસરી, 'ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન', ઉત્તરાધ, પૃ. ૭૫). હવે આ યુગ ચતુર્થ યુગની અંતર્ગત ગણાતા, એને માટે sub-recent શબ્દ વિશેષ પ્રયોજાય છે

૧૪ Stuart Piggott, *Prehistoric India*, p. 29

૧૫. સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચનાની વિગતો માટે જુઓ હ. ધી. સાંકળિયા, 'સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના', 'પથિક', વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ. ૨૫-૩૦.

પ્રકરણ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક

ઈ સ. ૧૯૬૦માં મુ'બઈ રાજ્યના ભાષાકીય દ્વિભાગીકરણથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવાં બે અલગ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ત્યારથી ગુજરાતના લગભગ બધાં જિલ્લાં બિન બિન પ્રદેશોનું વહીવટી સંયોજન સંધાયું છે એ અનુસાર હાલ એમાં નીચેના જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે :

૧ કચ્છ, ૨ જામનગર, ૩ જૂનાગઢ, ૪ અમરેલી, ૫. ભાવનગર, ૬. રાજકોટ, ૭ સુરેન્દ્રનગર, ૮. બનાસકાંઠા, ૯. સાબરકાંઠા, ૧૦. મહેસાણા, ૧૧. ગાંધીનગર, ૧૨ અમદાવાદ, ૧૩ ખેડા, ૧૪. પંચમહાલ, ૧૫ વડોદરા, ૧૬. ભરૂચ, ૧૭ સુરત, ૧૮ વલસાડ અને ૧૯. ડાંગ^૧ (નકશો ૨)

રાજકીય પરિવર્તનો અનુસાર ગુજરાતના વિસ્તારમાં જુદા જુદા કાળમાં વધઘટ થતી રહી છે.

૧૯૪૭ માં ભારત આઝાદ થયું એ પછી રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ થતાં મુ'બઈ રાજ્યમાં ગુજરાતનાં જિલ્લાં જિલ્લાં વિભાગોનું જિલ્લાઓ-રૂપે વહીવટી સંયોજન થતું ગયું તે એ જિલ્લાઓના વિસ્તારમાં થોડાકે જરૂરી ફેરફાર થતા ગયા.^૨

એ અગાઉ બ્રિટિશ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુ'બઈ પ્રલાકાના ઉત્તર વિભાગના જિલ્લાઓમાં^૩ તથા સ્થાનિક રાજ્યોની અમુક એજન્સીઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું.

મરાઠાઓના શાસનકાળમાં તળ-ગુજરાતના ધણા ભાગ તેઓની સીધી સત્તા નીચે હતા, જ્યારે બીજા થોડા ભાગ રજવાડાંઓની સત્તા નીચે ચાલુ રહ્યા^૪ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને કચ્છમાં મુખ્યત્વે રજવાડાંઓની સત્તા પ્રવર્તતી, પરંતુ એમાંનાં ધણાં રાજ્યો પાસેથી પેશ્વા અને ગાયકવાડ ખડણી વસૂલ કરતા

મુઘલ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક સ્ત્રોત (પ્રાંત) ગણાતું. આ સ્થામાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા દસ સરકારો (બિલ્લાઓ) ઉપરાંત કુંગરપુર, વાંસવાડા, સૂંચ (રેવાકાંઠા), શિરોહી, સુલેમાનગઢ (કચ્છ) અને રામનગર (ધરમપુર) એ છ જગીરોનો સમાવેશ થતો. ૧ એમાંથી શિરોહી, કુંગરપુર અને વાંસવાડા હાલ રાજસ્થાન રાજ્યમાં ગણાય છે.

ગુજરાતની સલ્તનતના સમયમાં સલ્તનતમાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા ૧૪ સરકાર^૧ ઉપરાંત જોધપુર, નાગોર, શિરોહી, કુંગરપુર, વાંસવાડા, નંદરબાર, બાગલાણ, દંડરાજપુર (જ. જરા), સુબર્ક અને વસર્ક એ ૧૦ સરકારોનો પણ સમાવેશ થતો. એ હાલ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રનાં પડોશી રાજ્યોમાં ગણાય છે.

સોલંકી (ચૌહાણ) રાજાઓના સમયમાં એની જહોજલાલી દરમ્યાન ગુર્જરદેશ(ગુજરાત)નાં મંડળોમાં હાલના વિસ્તારમાં આવેલા પ્રદેશો ઉપરાંત રાજસ્થાનના સાંચોર (જોધપુર), આણુ-ચંદ્રાવતી, મેવાડ વગેરે પ્રદેશોનો તેમજ મધ્યપ્રદેશના અવંતિ (ઉજ્જૈન) તથા બીલસા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો. ૭ વળી એ રાજ્યની આણુ ઉત્તરપૂર્વે રાજસ્થાનમાં કિરાકુ, નડૂલ, જલોર અને સાંબર (અજમેર) સુધી પ્રવર્તતી. ૮

એ અગાઉના કાલમાં ગુજરાતમાં કોઈ એક સર્વોપરી સત્તા નહોતી. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર સૈન્યવોની સત્તા નીચે, દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ઉત્તરના પ્રતીહારોના આધિપત્ય નીચે, ઉત્તર ગુજરાત ચાવડાઓની સત્તા નીચે, તથા ઉત્તરપૂર્વ ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના શાસન નીચે હતાં. ૯

ત્રૈતક કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાત પર ત્રૈતકોની સત્તા પ્રવર્તતી એમની સત્તા પશ્ચિમ માળવા પર પણ પ્રસરી હતી. ૧૦ દક્ષિણ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ ઉપર મુખ્યત્વે ગુર્જરોની લાટ શાખાની અને દક્ષિણ ભાગ ઉપર દક્ષિણના ચાલુક્યોની લાટ શાખાની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. ૧૧

ગુપ્ત-શાસન કાલમાં સુરાષ્ટ્રનો વહીવટી વિભાગ અલગ ગણાતો. ૧૨ ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તા સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત પ્રાયઃ કચ્છ અને ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાનમાં પ્રવર્તતી, બન્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટોની સત્તા સ્થપાઈ હતી. ૧૩

પશ્ચિમી ક્ષત્રિયોની સત્તા શરૂઆતમાં છેક પુષ્કરથી નાસિક સુધી અને સુરાષ્ટ્રથી મંદસોર (માળવા) સુધી પ્રસરેલી; ૧૪ આગળ જતાં એ દક્ષિણમાં નર્મદા

સુધી સીમિત થઈ, પરંતુ ઉત્તરમાં છેક વિદિશા (બીલસા - પૂર્વ માળવા) સુધી વિસ્તરતી હતી ૧૫ આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે કોઈ એક નામ પ્રયોજનનું હોય એવું જણવા મળતું નથી કાર્દમક ક્ષત્રપોના સમયમાં આનંત-સુરાષ્ટ્રનો એક વહીવટ વિભાગ ગણાતો. કેન્દ્ર તથા શ્વેત્ર (સાબરકાંઠા) એનાથી અલગ ગણાતા. વળ આકર અવતિ, નીવત, અનૂપ, મરુ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષા વગેરે પ્રદેશોનો પણ એ ક્ષત્રપ રાજ્યમાં સમાવેશ થતો ૧૬ કાર્દમક ક્ષત્રપોના રાજધાની ઉજ્જનમાં હતી, છેવટમાં એ સૌરાષ્ટ્રમાં, પ્રાયઃ ગિરિનગરમાં, હતી. ૧૭

એ અગાઉના કાલમાં ભારતીય-યવન રાજ્યોની સત્તાની છૂટીછવાઈ નિશાનીઓ સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મળે છે, ૧૮ પરંતુ એમના સમસ્ત રાજ્યનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મળતું નથી.

મૌર્ય શાસનનો સીધો પુરાવો સુરાષ્ટ્ર માટે જ મળે છે, પરંતુ એમાં કેન્દ્ર અને તળ-ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થતો હશે, કેમકે આસપાસના ખીજ વહીવટી વિભાગો રાજસ્થાન, માળવા અને કોંકણ હોવાનું માલૂમ પડે છે ૧૯ એ સમયે આ પ્રદેશનો શાસક (રાષ્ટ્રધ્ય) ઉજ્જનના કુમાર ઉપરાજની આજુ નીચે હોવો સંભવિત છે ૨૦

આમ હાલમાં ગુજરાતનો જે વિસ્તાર છે તે છેક ચૌલુક્ય (સોલંકી) કાળથી માંડીને સુધલ કાળ સુધી આ પ્રદેશની અંતર્ગત ગણાતો અને એમાં એ ઉપરાંત આસપાસના કેટલાક પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ થતો એ અગાઉ એના રાજકીય તથા વહીવટી સંયોજનમાં ધણી વધઘટ થતી ખ્રિષ્ટિ કાલ દરમ્યાન વિભક્ત થયેલા જિલ્લાઓ અને સ્થાનિક રાજ્યોના સંયોજન દ્વારા હાલ આ ગુજરાતી-ભાષી પ્રદેશના ધણાખરા ભાગોનું 'ગુજરાત' રાજ્યમાં સંયોજન સધાયું છે, જ્યારે સીમા પરના કેટલાક મિશ્રજાણવાળા પ્રદેશ પડોશના રાજ્યોમાં મુકાયા છે ૨૧. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામો

આ પ્રદેશ માટે હાલનું 'ગુજરાત' નામ છેલ્લાં સાતસો - સાડા સાતસો વર્ષથી પ્રચલિત છે આ પ્રદેશ માટે એ નામનો પહેલવહેલો જ્ઞાત ઉલ્લેખ 'આણુરાસ'(ઈ. સ. ૧૨૩૩)માં મળે છે ૨૨ આ પ્રદેશ સોલંકી (ચૌલુક્ય) કાળમાં 'ગુર્જર દેશ' તરીકે ઓળખાયો લાગે છે ૨૩ એ નામનો પહેલો જ્ઞાત પ્રયોગ ક્ષેમેન્ડની 'ઓરિયન્ટલિસ્ટિક'(ઈ સ ૯૯૭)માં આવે છે ૨૪ 'ગુજરાત'ના મૂળમાં 'ગુર્જર' કે 'ગુજ' શબ્દ રહેલો છે. ૨૫ એ નામ આ પ્રદેશને સોલંકી કાળ પહેલાં લાગુ પડ્યાના ઉલ્લેખો મળ્યા નથી.

કચ્છ^{૨૫} અને સૌરાષ્ટ્ર^{૨૬} પ્રાકૃતિક એકમ હોઈ એના નામ ઘણી પ્રાચીનતા ધરાવે છે “કચ્છ” નામ પાણિનિના સમય(ઈ પૂ ૫ મી સદી^{૨૭})માં પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડે છે^{૨૮} સૌરાષ્ટ્ર માટે અગાઉ સંસ્કૃતમાં સુરાષ્ટ્ર (અથવા સુરાષ્ટ્રા) અને પ્રાકૃતમાં સુરફું^{૨૯} ૩૫ પ્રયોજનનું^{૩૦} આગળ જતાં એમાથી “સૌરાષ્ટ્ર” અને “સૌરાષ્ટ્ર” ૩૫ પ્રચલિત થયાં મરાઠા કાલમાં એને બદલે “કાઠિયાવાડ” નામ પ્રચલિત થયું ને એ બ્રિટિશ કાલમાં ચાલુ રહ્યું આઝાદી પછી વળી “સૌરાષ્ટ્ર” નામ પુનઃ પ્રચલિત થયું

પરંતુ આ એ દ્વીપકલ્પોના પ્રાકૃતિક વિભાગો સિવાયના મુખ્ય ભૂમિના સમગ્ર પ્રદેશ માટે પ્રાકૃ-સૌરાષ્ટ્રી કાલમાં એવું કોઈ નામ ૩૬ થયેલું કે કેમ તેમજ એ બે વિભાગો સહિતના આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ સર્વ-સામાન્ય નામ પ્રયોજનનું કે કેમ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

પુરાણોમાં આપેલ વૃત્તાંત પ્રમાણે આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં આનુશ્રુતિક વૃત્તાંત પ્રમાણે શાર્યાતોનો રાજ્ય-પ્રદેશ “આનર્ત” નામે ઓળખાતો ને એમની રાજધાની કુશરથલી હતી, જે યાદવોના સમયમાં “દારવતી” તરીકે સંસ્કરણ પામી.^{૩૦} આ ઉદ્દેશ્ય અનુસાર ત્યારે આનર્તમાં સૌરાષ્ટ્રનો (કે ઓછામાં ઓછું એના દારવતી પ્રદેશનો) સમાવેશ થતો.^{૩૧} આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં આ નામ તળ-ગુજરાતના, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના, અલગ પ્રદેશ માટે પ્રયોજનનું આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ એ અગાઉ કદી એક સમયે લાગુ પડ્યા હોય, તો ક્યારેક સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત સહિતનો આ સમસ્ત પ્રદેશ “આનર્ત” તરીકે ઓળખાયો હોવો સભવે ૩૨ ક્ષત્રપ કાલમાં તો એ નામનો પ્રયોગ ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો જણાય છે ૩૩ આનંદપુર (વડનગર) “આનર્તપુર” તરીકે પણ ઓળખાતું એ પરથી ત્યારે એ આનર્તદેશનું પાટનગર હોવાનું સૂચિત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત ઉપરાંત શ્વભ (સાબરકાંઠા)નો પ્રદેશ પણ અલગ ગણાતો પુરાણોમાં આંતરનર્મદ, લાનુકચ્છ, માહિય (મહીકાંઠો), સારસ્વત (સરસ્વતીકાંઠો), કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત “અપરાંત” (પશ્ચિમ સીમા)ના પ્રદેશ ગણાયા ૩૫ આ પરથી તળ-ગુજરાતમાં આનર્ત ઉપરાંત બીજા અનેક અલગ પ્રદેશ ગણાતા હોવાનું માલૂમ પડે છે. તળ-ગુજરાત માટે કે સમસ્ત ગુજરાત માટે આરંભિક

ઐતિહાસિક કાલમાં કોઈ એક નામ પ્રયોજાયુ હોય એવું જાણવા મળતું નથી. મૈત્રક કાલ દરમ્યાન કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, વડાલી (હરિ પાસે), ખેટક (ખેડા), સૂર્યાપુર (ગોધરા પાસે), શિવભાગપુર (શિવરાજપુર), સંગમખેટક (સંખેડા), ભરુકચ્છ (ભરૂચ), નાદીપુર (નાદોદ), અક્ષરેશ્વર (અક્ષરેશ્વર), કંતારગ્રામ (કંતારગ્રામ-સુરત પાસે), નવસારિકા (નવસારી) વગેરે પ્રદેશો ને વહીવટી વિભાગો પ્રત્યક્ષિત હતા. ૩૬ પશ્ચિમ માળવા માટે “માલવક” નામ પ્રયોજાતું. ૩૭ એ સમયે અગાઉતું “આનર્ત” નામ પ્રત્યક્ષિત રહ્યું હાગતું નથી એ સમયના અભિલેખોમાં આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ નામ પ્રયોજાયું નથી, પરંતુ યુગ્મન સ્વાંગ માલવકને “દક્ષિણ લાટ” અને વલ્લી દેશને “ઉત્તર લાટ” તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૮ અને “આર્યમ જુશ્રીમૂલકલ્પ” (આઠમી સદી)માં પણ આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે “લાટ-જનપદ” નામ પ્રયોજેલું જણાય છે. ૩૯ એ પરથી ત્યારે આ સમસ્ત પ્રદેશ “લાટ” નામથી ઓળખાતો હોવો સંભવે છે.

એ પછી થોડાં વર્ષોમાં દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક શાખા નવસારી પ્રદેશમાં સ્થપાઈ ત્યારે એ શાખાની સત્તા નીચેના પ્રદેશ માટે શુ નામ પ્રયોજાતું એ જાણવા મળતું નથી, પરંતુ એ પછી ત્યાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રવર્તી, ને એ સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પ્રસારી ત્યારે એ બધા પ્રદેશ “લાટ મંડલ” તરીકે ઓળખાતો એ સ્પષ્ટ છે. ૪૦

દસમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉત્તરના સોલંકીઓ (ચૌલુક્યો)ની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે અગાઉ દક્ષિણ રાજસ્થાનના હિલ્લમાલ પ્રદેશ માટે પ્રયોજાયેલું “ગુર્જર” નામ ગુજરાતના નવા રાજ્યપ્રદેશને લાગુ પડયું. ૪૧ ને “લાટ” નામ દક્ષિણ (તથા મધ્ય) ગુજરાત માટે પ્રત્યક્ષિત રહ્યું આગળ જતાં “લાટ” નામનો પ્રયોગ દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત થયો. સોલંકી રાજ્યની સત્તા જેમ જેમ દક્ષિણમાં પ્રસારતી ગઈ તેમ તેમ “ગુર્જર” નામનો પ્રયોગ વિસ્તરતો ગયો. ને છેવટે એ નામ સમસ્ત તળ-ગુજરાત માટે પ્રત્યક્ષિત થયું આગળ જતાં “ગુર્જરદેશ” કે “ગુર્જરભૂમિ” ને બદલે “ગુજરાત” રૂપ પ્રત્યક્ષિત થયું, જેનો પહેલો જાત પ્રયોગ વાઘેલા કાલ દરમ્યાન તેરમી સદીનો મળ્યો આ પૂર્વે સૂચવાયો જ છે. ૪૨

મુસ્લિમ શાસનકાલ દરમ્યાન આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' નામ પ્રચલિત રહ્યું. એમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો પણ સમાવેશ થતો. આ નામ મુઘલ અને મરાઠા કાલ સુધી પ્રચલિત રહ્યું; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે વારાફરતી એના અમુક ભાગ મેળવીને એને મુ'બઈ ખલાકાના જિલ્લારૂપે ભેળવવા માંડ્યા ને સ્થાનિક રાજ્યોનાં જુદાં જુદાં જૂથો માટે એજન્સીઓ રચવા માંડી ત્યારથી 'રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાત હિન્નહિન્ન થઈ ગયું', છતાં ભાષાકીય તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ 'ગુજરાત'નું અસ્તિત્વ ચાલુ રહ્યું ને દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતું ગયું. આઝાદી આવતાં મુ'બઈ ખલાકાને બદલે મુબઈ રાજ્ય થયું તેમાં સ્થાનિક સ્થાનો વિલીન થતાં એના જિલ્લા હમેરાયા ને છેવટે ૧૯૬૦માં મુ'બઈ રાજ્યનું ભાષાકીય ધોરણે દિલાગીકરણ થયું ત્યારે એક વહીવટી પ્રદેશ તરીકે ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. હાલ આ નામ સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ સહિતના સમસ્ત ગુજરાતીભાષી પ્રદેશ માટે પ્રયોજ્ય છે.

પાદટીપો

૧ રાજ્ય સર્વેક્ષણ ખાતા તરફથી આપવામાં આવેલા આંકડા પ્રમાણે, (હારતના વડા સર્વેક્ષક તરફથી મળેલા આંકડા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ અથવા ૧,૮૭,૧૭૫ ચોરસ કિ. મી. થાય છે.) *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i) p 89*

૨. વલસાડ અને ગાધીનગરના જિલ્લા ૧૯૬૧ પછી રચાયા છે; એ પહેલાં એ વિસ્તારો અનુક્રમે સુરત અને અમદાવાદ-મહેસાણા જિલ્લાની અંતર્ગત હતા.

૩ ૧૯૫૧માં અમરેલી, બનાસકાંઠા, સાળરકાંઠા, મહેસાણા, વડોદરા અને ડાંગ જિલ્લા હમેરાયા. ૧૯૫૬માં થયેલ રાજ્યપુનર્વિઠનામાં બનાસકાંઠા જિલ્લાનો આશુરોડ તાલુકો રાજસ્થાનમાં મુકાયો અને ગોહિલવાડ, હાલવાડ, મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર, હાલાર અને સોરઠ (જેને માટે ૧૯૫૯માં અનુક્રમે ભાવનગર, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ, ભખનગર અને જૂનાગઢ એવા નવા નામ પ્રયોજ્યા) અને કચ્છ જિલ્લા હમેરાયા. વિગતો માટે જુઓ *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i), pp. 90 ff.*

૪ અમદાવાદ, ખેડા, પચમહાલ, સુરત અને ભરૂચ

૫ એના બે વિભાગ હતા : રાજકોટ અને વડોદરા રાજકોટ વિભાગમાં રાઠ્યાતમાં કચ્છ સંસ્થાન, કાઠિયાવાડના ગોહિલવાડ, હાલાર, હાલવાડ અને સોરઠ પ્રાંત તથા વડોદરા સંસ્થાનના અમરેલી (અને ઝોપામંડળ) વિભાગનો સમાવેશ થતો આગળ જતાં કચ્છ, જૂનાગઢ, નવાનગર, ભાવનગર, ચોરખંદર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, ગોંડલ, ભદ્રરાખાદ, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ક્રોળ, લીમડી, રાજકોટ અને વઢવાણનાં સંસ્થાનોનો 'વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ

૧૭. રામ મહાક્ષત્રમ રુદ્રદામા ૧ લાના જૂનાગઢ શેલલેખ (Ibid, pp 169 ff) ના આધારે

૧૮ આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનાં(ણાં)પાલનાર્ત્રિચુકેન (Ibid, p 174)

૧૯. પૂર્વપરાકરાવન્ત્વનૂપનીવૃદાનર્ત્તસુરાષ્ટ્રમરુક્ષસિન્ધુસૌવીરકુકુરાપરાંતનિવા - દાદીનાં સમગ્રાણાં...વિષયાણાં પતિના । (Ibid, p 172)

આ પ્રદેશોના, ખાસ કરીને ‘અપરાંત’ના, સ્થળનિર્ણય માટે જુઓ હમાશંકર જોશી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૧-૧૨.

૨૦. રસેશ જમીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાતઃ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ”, પૃ. ૧૩૫, ૧૯૬-૧૪, ૨૦૬

૨૧. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૫૪-૫૫

૨૨. D. R. Bhandarkar, *As'oka* p 47

૨૩. H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 22

૨૪. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘સંસ્કૃત વાક્યમયમાં ગુજરા ના ભૌગોલિક દૃષ્ટિકોણો આરંભ’, *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol. 11 p. 384

૨૫. સોલંકી (ચૌહાણ) રાજાઓના અભિલેખોમાં “ગુર્જર-મંડલ”, “ગુર્જર” “ગુર્જર-ધરણી” ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રયોજાયા છે (જિ. વ આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, લેખ નં. ૧૪૪, ૧૫૫, ૧૬૭, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૦ અને ૨૨૪)

૨૬. કે. કા. શાસ્ત્રી, *એબન*, પૃ. ૩૮૦

૨૭. ગુજ-ગુજ્જર-ગુર્જરમાં અરબી આત પ્રત્યય લાગવાથી “ગુજરાત” એ થયું જણાય છે પ્રાકૃતમાં એવું “ગુજ્જરતા” અને સંસ્કૃતમાં “ગુર્જરજા” રૂપાંતર થયું N B Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol II. pp. 198 ff, કે કા શાસ્ત્રી, “અનુશીલન”, પૃ. ૧૨૨-૩૨

૨૮. M R. Majmudar (Ed), *Chronology of Gujarat*, Vol, I, p. 25

૨૯. કે. કે શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ ૪૨-૪૪, ડ. ગ. શાસ્ત્રી, “મેત્રકાલીન ગુજરાત”, ભાગ ૧, પૃ ૧૭૧-૭૩, કે. કા શાસ્ત્રી, *એબન*, પૃ ૩૭૪-૭, “સોરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ : માગધાળ-સોરાઠ”, પૃ. ૧-૩

૩૦. હમાશંકર જોશી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૩૬-૩૮, ૬૩-૧૪

૩૧. જોળન, પૃ ૩૭-૩૮. ડો. સાકળિયા એમા આખા સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, પણ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ કરે છે.

એ કુચસ્થલી-દ્વારવતીના ઉલ્લેખ પરથી લાગે છે, પરંતુ અસલ દ્વારકા ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું હજી તો ચર્ચાસ્પદ રહ્યું છે.

૩૨. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મતે રુદ્રદામાના લેખથી જૂના કાળમા સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત બેથને સાથે લઈને એ સમગ્ર દેશ માટે 'આનત' નામ વપરાતું હતું એમ લાગે છે ("ગ્ર. મ. રા. ઇ", પૃ ૪૫)

૩૩ ખાસ કરીને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશ માટે

૩૪. જુઓ ઉપર પા ટી. ૧૯

૩૫. હમાશંકર જોશી, "પુરાણોમા ગુજરાત", પૃ. ૫-૭

૩૬ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, "ભૈરવકાંઠીન ગુજરાત", લાગ ૧, પૃ ૭ અને ૯

૩૭. જોળન, પૃ ૧૯૫-૨૦૨

૩૮ Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol II, pp 243 and 246

૩૯ વલ્લભીના રામ શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યના રાજ્યપ્રદેશનો એ "લાહાના જનપદઃ" તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ને એનો વિસ્તાર ઉજ્જય તથી સમુદ્રતીરપથ"ત-પશ્ચાદેશપથ"ત જણાવે છે (શ્લોક ૫૮૬)

૪૦ દુ કે. શાસ્ત્રી, "ગ્ર. મ રા ઇ", પૃ ૪૧

આ રાષ્ટ્રકૂટોત્ત પાટનગર ખેટક હતું ને એમનો રાજ્યપ્રદેશ "લાટ મંડલ" કહેવાતો. ખેટક મંડલનો સમાવેશ લાટ દેશમા થતો H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 267

આલિયરના અલિલેખ(૯ મી સદી)માં આનંદપુરને લાટમંડલની અંતર્ગત જણાવ્યું છે. (E. I., Vol. II, p. 156)

૪૧ દુ કે શાસ્ત્રી, "ગ્ર મ. રા ઇ", પૃ. ૪૭, ૧૪૧-૪૩

૪૨ જુઓ ઉપર પા ટી ૨૪

1

1 1 1

1 1 1

1

1 1

1

1

1 1

1

1

1

ખંડ રે

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

પ્રકરણ ૪

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

૧. લિપ્ત લિપ્ત યુગો

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ

તે તે ભૂભાગની ભૂમિ પર માનવનો પ્રાદુર્ભાવ કે સંચાર થયો ત્યારથી એના જીવનનું જે ધડતર થવા લાગ્યું તેને માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં ‘સંસ્કૃતિ’ કહે છે.^૧ એમાં માનવની ધડેલી ચીજો, માલમત્તા, હુન્નરો, ટેવો, વિચારો, મૂલ્યો વગેરેના સામાજિક વારસાનો સમાવેશ થાય છે.^૨ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રમાણિત વિગતવાર વર્તતાંને ‘ઇતિહાસ’ કહે છે. ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને નિશ્ચિત સમયાંકન અનિવાર્ય ગણાય છે. આ સાધનોનો આધાર લિખિત સામગ્રી અને એમાં થયેલા સમયનિર્દેશ પર રહેલો છે. આ સામગ્રી સમકાલીન અને/અથવા અનુકાલીન હોય છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસ

પરંતુ માનવ કંઈ સંસ્કૃતિના છેક ઉગમકાલથી લેખનકલા જાણતો ને પ્રયોજતો થયો નહોતો. સંસ્કૃતિનાં શરૂઆતનાં હજારો વર્ષોનો વર્તતાં અલિખિત રહ્યો છે. એ કાલની સંસ્કૃતિના વર્તતાં માટે અન્ય સમકાલીન સાધનો દ્વારા કેટલીક રૂપરેખાત્મક માહિતી મળે છે, જેમાં લિખિત ઉદ્દેશોના અભાવે કોઈ માનવવિશેષો, સ્થળવિશેષો કે ધર્મનાવિશેષોની સંઘાત્મક વિગતો પૂરી શકાતી નથી; આથી સંસ્કૃતિના આ પ્રાગ્-અક્ષરજ્ઞાન કે નિર્-અક્ષરજ્ઞાન કાલને ‘પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^૩ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલના ઉપલબ્ધ વર્તતાંને ‘પ્રાગ્-ઇતિહાસ’ કહે છે. કોઈ પણ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ સમજવા માટે એની પ્રાગ્-ઐતિહાસિક ભૂમિકા જાણવી જરૂરી છે.

ઐતિહાસિક કાલની સરખામણીએ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ ધણી લાંબો છે ઐતિહાસિક કાલ ભારત જેવા દેશમાં છેલ્લાં પાંચેક હજાર વર્ષનો જ છે, જ્યારે પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમયપટ અઢીથી પાંચ લાખ વર્ષ જેટલો વિસ્તરે છે; આથી પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલને 'યુગ' (age) સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે,

પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલમાં માનવ-કૃત ટકાવે ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી, આથી એ યુગને 'પાષાણયુગ' કહે છે એ ચીજોમાં મુખ્યત્વે હથિયારોનો સમાવેશ થાય છે પાષાણનાં હથિયારો ધડવાની જુદી જુદી હુન્નરપદ્ધતિ પરથી પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના જુદા જુદા તબક્કા જાણવા મળે છે ને એ અનુસાર પાષાણયુગના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવે છે.^૪ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ આ પાષાણયુગોનો બનેલો છે.

આદ્ય-ઇતિહાસ

લેખનકલાની શોધ થતાં માનવ-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અજબ પરિવર્તન આવે છે. હવે વ્યક્તિવિશેષો, સ્થળવિશેષો અને ધર્મનાવિશેષોની વિગતવાર માહિતી મળી શકે છે ને એના સમયાંકન વિશે ચોક્કસ અનુમાન તારવી શકાય છે, પરંતુ એમાં કેટલીક વાર એવું બને છે કે એ પુરાતન કાલના અભિલેખો ઉપલબ્ધ થયા હોવા છતાં આપણને એની કિંચિત્તે બિલકલી શકતી ન હોય ને એને લઈને એમાં લખેલી હકીકતનો આપણે ઉપયોગ કરી શકતા ન હોઈએ. કેટલીક વાર કોઈ પુરાતન કાલનું સાહિત્ય શબ્દબદ્ધ થયું હોવા છતાં કિંચિત્તે ન થયું હોય ને કંઈસ્થ પરંપરા દ્વારા જ પછીની પેઢીઓમાં સંક્રાંત થતું હોય અથવા એ કિંચિત્તે થયું હોય તોપણ એ કાલની લેખનસામગ્રી કાળબળે નષ્ટ થઈ હોય ને માત્ર એની ઉત્તરોત્તર નકલો દ્વારા લખાયેલી ધણી ઉત્તરકાલીન પ્રતિઓ દ્વારા જ ઉપલબ્ધ રહી હોય. વળી એમાં ઉદ્ભિખિત વ્યક્તિઓ કે ધર્મનાઓ વિશે નક્કર સમકાલીન પુરાવો પૂરો પાડે તેવી કોઈ અભિલેખિત સામગ્રી મળતી ન હોય; આથી સમકાલીન લખાણોની પ્રાપ્તિના કે એના પૂરકના અભાવે એ કાલના ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને ચોક્કસ સમયાંકન ઉપલબ્ધ થતાં નથી તો એ કાલને 'ઐતિહાસિક' કેવી રીતે કહેવાય ? આથી કેટલાક એને 'પ્રાગ-ઐતિહાસિક' ગણાવે છે, પરંતુ લેખનકલાના જ્ઞાન તથા વિનિયોગને લઈને એને પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલથી જુદો પાડવો જરૂરી છે.^૫

આ કાલ આમ તો ઐતિહાસિક કાલનો આરંભિક તબક્કો જ છે, પરંતુ ન્યાસુધી ઇતિહાસ માટે અનિવાર્ય એવા સમકાલીન પુરાવા અને એવી લિપિબદ્ધ માહિતી મળે નહિ, ત્યાંસુધી આ કાલને ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે. ૧

આ કાલ દરમ્યાન માનવ ધાતુકામનો હુનર બહુ દીર્ઘ ધાતુની ચીજો ધડતો થયો હતો. આમ હવે ‘પાપાણ્યયુગ’ને બદલે ‘ધાતુયુગ’ પ્રવર્ત્યો. ધાતુયુગના આરંભિક તબક્કામાં એ સુખ્યત્વે તાંબાનો ઉપયોગ કરતો ને આગળ જતાં તાંબામાં ક્ષય મેળવી કાંસાનો ઉપયોગ કરતો, આથી આ યુગને ‘તામ્રયુગ’ કે ‘તામ્ર-કાંસ્યયુગ’ કહે છે. શરૂઆતમાં એ તાંબા ઉપરાંત પાપાણ્યો ય દીક દીક ઉપયોગ કરતો, તેથી એને ‘તામ્ર-પાપાણ્યયુગ’ કહે છે. ભારતમાં આ યુગની હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મોટાં સ્થળોનાં ખડેરોમાં નાના સખ્યાબંધ અભિલેખ મળ્યા છે, આથી એ સંસ્કૃતિને ‘બ્રાહ્મ-ઐતિહાસિક’ ન ગણાય. ૨ છતાં એ અભિલેખોની લિપિ હજી નિશ્ચિત રીતે બેકલી થકી ન હોઈ એમાં લખેલી હકીકત ઉપયોગી નીવડી નથી, આથી આ સંસ્કૃતિને હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં વેદસાહિત્ય રચનામાં બ્રાહ્મ-પ્રાણિનીય છે, પરંતુ એનો સમકાલીન પુરાવો ઉપલબ્ધ થયો નથી. એવી રીતે પુરાણોમાં પ્રાચીન રાજવંશો તથા ઋષિકુલો વિશેની અનુશ્રુતિઓ બ્રાહ્મ-બુદ્ધકાલને લગતી છે, પરંતુ એની ઐતિહાસિકતા માટે પણ કંઈ નક્કર પુરાવો મળ્યો નથી. ભારતના ઇતિહાસમાં ભગવાન શુદ્ધ તથા મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન મગધરાજ બિંબિસારથી શરૂ થતા વર્તમાનની ઐતિહાસિકતા પ્રતિપાદિત થઈ છે, આથી એ પહેલાંના કાલને લગતી આ સર્વ અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલી વ્યક્તિઓ તથા ધર્મનાઓને પણ હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે. ૮

૨. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણો

પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી

બ્રાહ્મ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના વર્તમાનનો સર્વ આધાર એ કાલની પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી પર રહેલો છે. આ સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મ-અક્ષરજ્ઞાન હોઈ એમાં કોઈ લિખિત કે અલિલિખિત સામગ્રીની અપેક્ષા રહેતી નથી. એમાં તો સુખ્યત્વે મોનવે ધડેલાં પાપાણ્યાં હથિયારો, માનવોના અને માનવોની સાથે સંકળાયેલાં

પ્રાણીઓના દેહાવશેષ, માનવે ધડેલાં વાસણો, માનવે કંઠારેલાં ચિત્રાંકનો ખત્યાદિ સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ સામગ્રી મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ દ્વારા અને કેટલેક અંશે ઉત્ખનન દ્વારા મળી હોય છે.

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક સંસ્કૃતિઓ અતુકાલીન આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જાણવા મળે છે. આ બે પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે હજી કોઈ એકતા કે સમકાલીનતા સિદ્ધ થઈ નથી.^૬

પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પરથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિ જેવી જે કેટલીક સંસ્કૃતિઓ જાણવા મળી છે તે મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા જાણવા મળી છે. આ સામગ્રીમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, ઇમારતો, પથ્થર તાંબા અને કાંસાની ચીજો, સોનું રૂપું હાથીદાંત વગેરેની ચીજો, હાડપિંજરો, ખોપરીઓ, અસ્થિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ

પુરાવસ્તુકીય અવશેષોની શોધ કેટલીક વાર અનાયાસ કે અકસ્માત થતી હોય છે ને એ શોધ કેટલીક વાર અન્ય ક્ષેત્રના માણસો દ્વારા થતી હોય છે, પરંતુ એ અવશેષોનો પ્રાગ્-ઇતિહાસ તથા ઇતિહાસની પ્રમાણિત સાધનસામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે પુરાવસ્તુવિદ્યાના જાણકારો એની ને એની સાથે સંબંધન એવા સર્વવિધ અવશેષોની પદ્ધતિસર શોધ કરે, એ અવશેષોને એનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને પ્રાપ્તિસ્તરોના સંદર્ભમાં તપાસે અને એ ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીના પદ્ધતિસર અભ્યાસ પરથી તે તે યુગ કે કાલની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ વિશે તર્કશુદ્ધ અનુમાનો તારવે ત્યારે જ એ પ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિક અને પ્રમાણિત નીવડે છે.

પુરાવસ્તુવિદ્યાનો વિષય હવે સામાજિક વિજ્ઞાનો કે માનવવિદ્યાઓમાં સીમિત ન રહેતાં વિજ્ઞાનની અંતર્ગત ગણાવા લાગ્યો છે. એ વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીની શોધ માટે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પદ્ધતિઓની જાણકારી તથા પ્રાયોગિક આવડત જરૂરી બને છે ને એમાં ઉપલબ્ધ થયેલી સાધનસામગ્રીના અર્થઘટન માટે ભૂસ્તરવિદ્યા, અભિલેખવિદ્યા, પ્રાચીન લાપાઓ ઇત્યાદિ અનેક

સંલગ્ન વિદ્યાઓની જરૂરી જાણકારી ધરાવવી જોઈએ છે. ૧૦ આવશ્યક સામગ્રીની શોધ અને ઉપલબ્ધ સામગ્રીનું અર્થઘટન એ બંને પ્રક્રિયાઓ પુરાવરતુક્રીય અન્વેષણનાં મહત્વનાં પાસાં છે

સ્થળતપાસ^{૧૧}

માનવ-વસવાટના સ્થળ પાસે સ્વાભાવિક રીતે તૂટેલી ને નકામી ચીજોનો ઢગલો જામતો જાય છે તે એ ઢગલો એક જ જગ્યાએ થયા કરે તો એ દિનપ્રતિદિન મોટો થતો જાય છે. વસવાટની કુટિરો કે ઇમારતો જીર્ણુશીર્ણુ થતાં એના અવશેષો આ ઢગલામાં ભરેલાં કરે છે કેાઈ સ્થળ લાંબા વખતના વસવાટ પછી કેાઈ કારણે વેરાન બને તો એ સ્થળે નાનોમોટો ટેકરા કે ટીબો થયો હોય છે. આવા ઢગલાઓ કે ટેકરાઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ધણી વાર એના ભૂપૃષ્ઠ પર નળિયાં, ફીકરાં, ઈટાળા વગેરે અવશેષ નજરે પડે છે. કેટલીક વાર એ સ્થળે વરસાદ કે નદીનાળા વડે ધોવાણું થવાથી અથવા કેાઈ પ્રાણીઓએ કે માણસોએ પોતાને માટે કરેલા ખોદાણુથી ભૂપૃષ્ઠની નીચેના અવશેષ પથ્થુ બહાર આવે છે, એટલું જ નહિ, એ ટીબા કે ટેકરાની અંદર દટાયેલાં ખડેરોના જુદા જુદા સ્તર પથ્થુ ખુલ્લા થાય છે. ભૂપૃષ્ઠ પર કે એની અંદર થોડાધણા દટાઈ રહેલા કેખાતા અવશેષોને ધણી વાર નાનાં જોબરો વડે ખોતરીને બહાર કાઢવામાં આવે છે

બ્રાહ્મ-ઐતિહાસિક વસવાટનાં સ્થળ નદી અને તળાવ જેવાં જળાશયો પાસે મળે છે એ સ્થળોએ એ સમયનાં જુદી જુદી જાતના પથ્થરનાં મોટાં કે નાનાં હથિયાર મળી આવે છે એની સાથે કેાઈ વાર અસ્મીભૂત અસ્થિઓ કે હાડપિંજરો મળે છે રેતીના કેટલાક ટીબાઓના ભૂપૃષ્ઠ પરથી ખાસ કરીને પથ્થરનાં નાનાં-નાનાં હથિયાર મળે છે. પાવાણુયુગના અંતિમ તબક્કાના ઘરોમાંથી ક્યારેક તૂટેલાં માટીનાં વાસણોની ઠીકરીઓ પથ્થુ હાથ લાગે છે. આ અવશેષો ક્યા સ્તરમાંથી મળે છે એ નોંધવામાં આવે છે આવા અવશેષ ધણી વાર નદીકાંઠાની ભેખડોમાં મળે છે. નદીનો પ્રવાહ એના પાત્રની સપાટીમાં ફેરફાર કરતો હોય છે પ્રવાહનો વેગ ધીરો હોય ત્યારે એ નદીના પાત્રમાં કાંપ, ક્યારે વગેરે પાથરી દે છે તે પરિણામે એની સપાટી ઊંચી આવે છે; અને બ્યારે પ્રવાહ વેગીલો હોય ત્યારે એ કાંપ, ક્યારે વગેરેને દૂર તાણી જાય છે તે પાત્ર-સપાટીને ઊંડી લઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે નદીના મુખ પાસે પુરાણુ થતું હોય છે તે

નદીનો પ્રવાહ વેગીયો હોય ત્યારે એનાં પાણી કાંઠાની પાર બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાતાં હોય છે, જ્યારે નદીના મૂળ પાસે ઢોળાવને લઈ પ્રવાહનો વેગ વધારે રહેતો હોઈ એ ધોવાણ વડે ખીણને વધુ ને વધુ જાંડી બનાવતો હોય છે. સામાન્ય રીતે નદીઓ ચોમાસામાં વેગ ધારણ કરતી હોય છે ને એનો પ્રવાહ ધણા ભાગના પાત્રની સપાટીને જાંડી ને જાંડી કરતો હોય છે. નદીમાં પૂર આવે ત્યારે આ પ્રક્રિયા વધારે વેગીલી બને છે. અંદરના ભૂભાગમાં આવેલા ટેકરાઓમાં માનવ-વસવાટના સ્તર, ઉપરથી નીચે જતાં વધુ ને વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવતા હોય છે, જ્યારે નદીના પ્રવાહથી વારે વારે થતા જતા ધોવાણની પ્રક્રિયાને લઈ ને નદીકાંઠા પાસેના વસવાટ-સ્તર સામાન્ય રીતે ઉપરથી નીચે જતાં ઓછી ને ઓછી પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.

આલ-ઐતિહાસિક કાલનાં વસવાટ-સ્થળોએ ટેકરાઓના ભૂપૃષ્ઠ પર માટીનાં વાસણોનાં ઠીકરાં, માટીની પકવેલી ચીળે, પથ્થર તાંબુ વગેરેની ધડેલી ચીળે વગેરે પ્રકારના અવશેષ નજરે પડે છે. ધણી વાર એની ધારોમાં ઇમારતોની ઈંટોના ચર પથ્થુ દેખા દે છે. ઈંટોના કદ પરથી વસાહતના સમય વિશે કેટલુંક અનુમાન થઈ શકે છે આ બધા પ્રકારના અવશેષોમાં માટીનાં વાસણો ને એની ઠીકરીઓ સહુથી વધુ ઉપયોગી નીવડે છે. એ વાસણ પકવેલાં હોઈ ધણા લાંબા કાલ સુધી ટકી રહે છે ને ઘર-વપરાશમાં સહુથી વધુ પ્રચલિત હોઈ ઠેકઠેકાણે મળી રહે છે. કોઈ સ્થળની વસ્તી એ સ્થળ છોડી બીજે વસવા જાય ત્યારે એ બને તેટલી ચીળે પોતાની સાથે લઈ જાય છે, પરંતુ માટીનાં ધણાં વાસણ ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દે છે આ બંને કારણોને લઈ ને પ્રાચીન વસવાટનાં સ્થળોએ માટીનાં નાનાં અખડિત કે મોટાં ખડિત વાસણોના અવશેષ હરહંમેશ ખાસ મળ્યા કરે છે. જુદા જુદા સમયે માટીનાં વાસણો ધડવાની જુદી જુદી જાતની હુન્નરશૈલીઓ પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડતું હોઈ, આ અવશેષો પરથી તે તે વસાહતનું સમયાંકન કરવાનું સરળ પડે છે. ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વાસણ બહારથી થયેલી આયાત સૂચવે, તો એ પણ સમયાંકન માટે ખાસ મહત્ત્વ નીવડે છે. આમ માટીનાં વાસણો, જે ખાસ કરીને ઠીકરીઓરૂપે મળે છે તે, પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાં એક મહત્ત્વનું સાધન બની રહે છે.

ઉત્ખનન

સ્થળતપાસને પરિણામે જે સ્થળે મહત્ત્વના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં મળવાનો સંભવ જણાય તે સ્થળે કેટલીક વાર ઉત્ખનન કરવામાં આવે છે.

ઉત્ખનનની પ્રવૃત્તિ ધણી ખર્ચાળ હોવાથી સ્થળની પસંદગી હેતુપુરઃસર અને ચોજનાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. પહેલાં ઉત્ખનન કરવા લાયક સપાટી નક્કી કરી એ જગ્યા સાફ કરવામાં આવે છે ને એમાં અનુકૂળ લંબાઈ અને પહોળાઈની ખાઈ કે ખાઈઓ ખોદવાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ઉત્ખનન ધીમે ધીમે અને સાવધતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ઉત્ખનન દરમ્યાન એમાંથી નીકળતા દરેક નાનામોટા અવશેષને વીણી લેવામાં આવે છે એમાંથી નીકળતી માટીને બરાબર તપાસી દૂર નખાવવામાં આવે છે જે જે અવશેષ જે જે જગ્યાએ મળ્યા હોય તે તે જગ્યાનું ચોક્કસ સ્થાન એના સ્તરના સદર્જ સાથે તે તે અવશેષ અંગે તરત જ નોંધવામાં આવે છે. ઉત્ખનનના સ્થળની નજીકમાં એક સપાટ ચોકમાં આડાં ઊભાં ખાનાં પાડીને એમાં જુદી જુદી ખાઈનાં જુદા જુદા સ્તરનાં ઠીકરો ગોઠવવામાં આવે છે ઉત્ખનન દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર મળતા જુદા જુદા સ્તરોનું નિરીક્ષણ તથા પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, કેમકે એ સાપેક્ષ કાલાનુક્રમ માટે ધણું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

બને ત્યાં, ન્યાંસુધી માનવ-વસવાટના કંઈ ને કંઈ અવશેષ મળ્યા કરે તેટલી ઊંડાઈ સુધી ઉત્ખનન કરવામાં આવે છે ને ત્યાં થયેલા માનવ-વસવાટના જુદા જુદા તબક્કાઓમાં છેક સહુથી જૂના તબક્કા સુધીનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉત્ખનનને 'ઊંડું ઉત્ખનન' કહે છે એનો સુખ્ય હેતુ જુદા જુદા સ્તરોમાં મળતા અવશેષો દ્વારા તે તે સમયની સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી મેળવવાનો તેમજ ત્યાં જુદા જુદા સમયે વસેલી સંસ્કૃતિઓનો સમય-અન્યથ નક્કી કરવાનો હોય છે એમાંના કોઈ અમુક સ્તરમાં મળી આવેલ ઇમારત કે વસવાટનો આસપાસનો વિસ્તાર જાણવા માટે કે જુદી જુદી ખાઈઓના સમકાલીન સ્તરો વચ્ચેનાં અનુસંધાન જાણવા માટે કેટલીક વાર મૂળ ખાઈની મર્યાદાને બાજુ પર લંબાવીને ઉત્ખનનને સમતલ રીતે વિસ્તારવામાં આવે છે એને 'સમતલ ઉત્ખનન' કે 'સપાટ ઉત્ખનન' કહે છે.

આગ્-ઐતિહાસિક વસાહતોના ઉત્ખનનમાં મોટે ભાગે પથ્થરનાં હથિયારો, હાડકાં કે હાડપિંજરો, અને કેટલીક વાર માટીનાં વાસણો કે અન્ય ચીજોના અવશેષ હાથ લાગે છે. આધ-ઐતિહાસિક વસાહતનાં સ્થળોએ ઇમારતી અવશેષો મળતા હોઈ એનાં મકાનો, રસ્તાઓ, મોરીઓ, કિલ્લા વગેરેનાં તલમાન તપાસી તે તે નગર કે ગ્રામના આયોજનનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે દટાઈ ગયેલાં ખડેરોમાં ઇમારતોની દીવાલોના છત સુધીના ભાગ તથા એના ઊવણુ ટકી રહેતાં ન હોઈ એના ઊર્ધ્વ-દર્શનનો ધણો ઓછો ખ્યાલ આવે છે કાચી ઈંટો

કરતાં પાકી ઈંટોની ઇમારતોના અવશેષ વધારે સારી હાલતમાં જળવાયા હોય છે આ ઇમારતોની અંદર તથા એની આસપાસ માટીનાં વાસણો, પથ્થર તથા ધાતુનાં ઓળરો અને હથિયારો, ધરગથુ ઉપયોગ હુનરકલા તથા મોજશોખ માટે બનાવેલી વિવિધ ચીજો, દફનાવેલાં શબ, અરિથપાત્રો કે ભસ્મપાત્રો વગેરે અનેક પ્રકારના નાનામોટા જંગમ અવશેષ મળે છે. હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં નગરોમાં ધણી વાર અભિલેખો ધરાવતી મુદ્રાઓ તથા કેટલાંક એવાં મુદ્રાંક પશુ પ્રાપ્ત થાય છે ઉત્ખનન સ્થળતપાસને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે ને મોટી વસાહતોનાં ખંડોનાં સ્થળોએ કરાયેલા મોટા પાયા પરના ઉત્ખનન દ્વારા તે તે વસાહતના લોકજીવનનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિપુલ માહિતી મળે છે. અલખત આ માહિતી પાદાર્થિક અવશેષો દ્વારા મળતી હોઈ મોટે ભાગે લોકજીવનના ભૌતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે; શબનિકાલની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ, દફનાવેલાં શબ પાસે મૂકેલાં મૃતપાત્રો, માતાજીની નાની મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારના અવશેષો પરથી તેમજ અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો તથા શિલ્પો પરથી અમુક સામાજિક રીતરિવાજો તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પશુ ઝાંખી થાય છે આમ સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાકીય 'અવેષણુ' માટેની ધણી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે.

અર્થઘટન ૧૩

સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાવસ્તુકીય અવશેષો મળે એ પછી એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી એ સામગ્રીનું યથાયોગ્ય અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, જે પરથી તે તે સમયની તે તે સ્થળની સંસ્કૃતિનો ધણો ઇતિહાસ નિરૂપી શકાય સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પ્રવૃત્તિ પૂરી થયે એમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલી સામગ્રીનો અભ્યાસ કરીને એને લગતો વિગતવાર સચિત્ર અહેવાલ તૈયાર કરવામાં અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલાં તે તે સ્થળના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા સ્તરમાં મળેલા અવશેષોનો યથાતથ વૃત્તાંત આપવામાં આવે છે ને પછી એ સામગ્રી પરથી તે તે સંસ્કૃતિ વિશે ક્લિત થતો ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે આમાં અનુમાનો તારવવામાં અને સંભાવનાઓની અટકળ કરવામાં અને તેટલી સાવધતા રાખવામાં આવે છે એમાંની ધણી સામગ્રીનો સંગીન અભ્યાસ કરવામાં સ્તરવિદ્યા, પ્રાણિવિદ્યા, જીવવિદ્યા, ખનિજવિદ્યા, યાતુવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર કૃત્યાદિ અનેક વિદ્યાઓના પ્રાથમિક જ્ઞાનની તેમજ તે તે વેદાના નિષ્ણાતોના અહેવાલની આવશ્યકતા રહે છે

ભૌતિક અવશેષો દ્વારા તે તે સમયનાં હાડપિંજરો, ઓળરો, હથિયારો, ધરવપરાશ હુનરકલા અને મોજશોખની ચીજો, ઇમારતો વગેરે અનેકવિધ

પદાર્થોના નક્કર ખ્યાલ આવે છે, પરંતુ લિખિત કે અલિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે એ સંસ્કૃતિનાં કોઈ વ્યક્તિનામોની તેમજ તે તે પ્રગ્નની વિચારસરણીઓની માહિતી મળતી નથી એ એની એક મોટી મર્યાદા છે. ઐતિહાસિક કાલની વસાહતોના ઇતિહાસના અન્વેષણમાં લિખિત-અલિખિત સાધનો અને ભૌતિક અવશેષો પરસ્પર પૂરક બની તે તે સંસ્કૃતિનાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ એ બંને પ્રકારનાં પાસા પર પ્રકાશ પાડવામાં ઉપયોગી નીવડે છે લિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે આ સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે પણ ઉપલક્ષ્ય અંદાજ તારવવા પડે છે.

સમયાંકન^{૧૪}

ઐતિહાસિક કાલનાં લખાણોમાં ધણી વાર મળે છે તેવી સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ વગેરેની ચોક્કસ કાલગણના. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ સંબંધી ઉપલબ્ધ ન હોઈ, એની કાલગણના માટે બીજી કેટલીક પદ્ધતિઓ પ્રયોજવામાં આવે છે ને એ પરથી પણ એના ઉપલક્ષ્ય અંદાજ મળે છે એમાં કેટલીક વાર માત્ર સાપેક્ષ કાલગણના જ તારવી શકાય છે. વળી આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે શતાબ્દીઓના અને પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ માટે સહસ્ત્રાબ્દીઓના કે લક્ષાબ્દીઓના ય અંદાજ મૂકવા પડે છે.

પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સાપેક્ષ સમયાંકન માટે બે પ્રકારની પદ્ધતિઓ પ્રયોજાય છે : ૧. આંતર અને ૨. બાહ્ય. આંતર પદ્ધતિઓમાં તે તે સમયના ઉપલબ્ધ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપને આધાર લેવામાં આવે છે, જ્યારે બાહ્ય પદ્ધતિઓમાં તે તે પદાર્થનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને બીજી આનુષંગિક બાબતોના આધાર લેવામાં આવે છે.

આંતર પદ્ધતિઓમાં કેટલાક પદાર્થોના વિશિષ્ટ નિર્માણને લઈને એનું સમયાંકન કરવાનું સરળ બને છે આવી અનુકૂળતા ખાસ કરીને લાકડામાં અને પકવેલી માટીમાં હોય છે.

લાકડું સૂકા પ્રદેશોમાં લાંબો વખત ટકે છે. વનસ્પતિમાં વૃક્ષ વધારે દીર્ઘજીવી છે ને પોતાના જીવનકાલ દરમ્યાન વિશિષ્ટ રીતે વિકસે છે એનાં થડ તથા ડાળની અંદર વર્ષે વર્ષે મોટાનાના કોશનાં વલય રચાયા હોય છે તે પરથી

એનું સમયાંકન કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં લાકડું લાંબા કાલ લગી લાગ્યેજ ટકે છે, તેથી આ વૃક્ષ-સમયાંકનની પદ્ધતિ અહીં ખાસ ઉપયોગી નીવડતી નથી.

એવી રીતે માટીની પકવેલી ચીજોમાં તે તે સમયનાં ચુંબકીય વૃત્ત સ્થિર થયાં હોય છે, તેથી એને આધારે પણ એનું સમયાંકન કરી શકાય છે, કેમકે ચુંબકવૃત્તો જે ધ્રુવબિંદુઓને અનુલક્ષીને રચાતાં હોય છે તે ધ્રુવબિંદુઓના સ્થાન જુદે જુદે સમયે બદલાયા કરે છે. પ્રાચીન-ચુંબકત્વની આ પદ્ધતિ હજી આરંભિક દશામાં છે.

એવી રીતે પદાર્થોમાં થતાં રાસાયનિક કે ભૌતિક પરિવર્તનો પરથી પણ સમયાંકનનાં અનુમાન કરવામાં આવે છે એમાં ધાતુને કાટ લાગવાનો વેગ, પથ્થરની સપાટી પર થયેલી પાણીની અસરનું પ્રમાણ, અસ્થિઓ અશ્મીભૂત થવાનો વેગ, અસ્થિઓમાં થતા ક્લોરીનના વધારાનું તથા નાઇટ્રોજનના ઘટાડાનું પ્રમાણ વગેરે પરથી સમયાંકન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ સર્વ પદ્ધતિઓ સ્થાનિક તથા સાપેક્ષ હોઈ એના પરથી અનુમાનો તારવવામાં ધણી સાવધાની રાખવી પડે છે.

ચોક્કસ સમયાંકન માટે તાજેતરમાં સી-૧૪ ની પદ્ધતિ સહુથી વધુ કામચાળ નીવડી છે. પૃથ્વી પરનાં સર્વ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ પોતાના જીવનકાલ દરમિયાન કિરણોત્સર્ગ-ક્રિયા તથા રેડિયો-પ્રવૃત્તિ દ્વારા સી-૧૪ સંગ્રહાણો કાર્બન ગ્રહણ કરતાં હોય છે એ એના મૃત્યુ બાદ ધીમે ધીમે ઘટતા જઈ ૭૦,૦૦૦ વર્ષમાં સંપૂર્ણ હુત થાય છે, આથી મૃત વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓના અવશેષોમાં હાલ રહેલા સી-૧૪ નું પૃથક્કરણ કરીને મૂળ પદાર્થમાં એના થયેલા ઘટાડાનું પ્રમાણ શોધી એ પરથી એના મૃત્યુને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એનો અંદાજ કાઢી શકાય છે ભારતની કેટલીક આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે આ પદ્ધતિનો લાલ લેવામાં આવ્યો છે.

ન્યારે પદાર્થ પોતે સમયાંકન માટે મદદરૂપ નીવડે એમ ન હોય ત્યારે આંતર પદ્ધતિઓને બદલે બાહ્ય પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. પાપાલુનાં ઓળંગર તથા માટીનાં વાસણ જેવા પદાર્થો પૈકી પ્રસિદ્ધ સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોને મીમા-સ્ત લ ગણીને અન્ય સ્થળોએ મળતા એવા પદાર્થોને એના બાદ

ઘાટ વગેરે પરથી સરખાવવામાં આવે છે તે એમાં જણાતા સામ્ય પરથી સમકાલીનતાના ધોરણે એનું સાપેક્ષ સમયાંકન કરવામાં આવે છે; માનવે ધરેલી આ પદ્ધતિને ‘ચીજોના રૂપસામ્યની-આકારના સામ્યની-પદ્ધતિ’ કહે છે આમાં સમય ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કારણ પશુ રહેતાં હોઈ, આ પદ્ધતિમાં ઘણી સાવધતા રાખવી પડે છે રૂપસામ્ય કરતાં સ્તરવિદ્યા સમયાંકન માટે વધુ શ્રદ્ધેય ગણાય છે સામાન્યતઃ નીચલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ પ્રાકૃકાલીન અને ઉપલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ અનુકાલીન એવો કાલ-ક્રમ રહેલો હોઈ એ પરથી તે તે સ્તરમાં દટાયેલી સંસ્કૃતિઓનો કાલ-ક્રમ નક્કી કરી શકાય છે ને જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોના રૂપસામ્ય પરથી તે તે સ્તરનું સાપેક્ષ સમયાંકન પણ તારવી શકાય છે આ પદ્ધતિ ભારતની અનેક સ્થળોએ મળેલી પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સબધમાં ઉપયોગી નીવડી છે, છતાં પદાર્થોના પ્રાપ્તિસ્તરોનો ક્રમ ક્યારેક એના નિર્માણનો કાલ-ક્રમ ન દર્શાવતો હોય એવું પણ બને છે, તેથી આ પદ્ધતિમાં પણ નિશ્ચિત અનુમાનો તારવવામાં સાવધતા રાખવી રહે છે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે સ્તરવિદ્યાની પદ્ધતિ ખાસ ઉપયોગી નીવડે છે ને એ માટે સ્તર-રચનાની પ્રક્રિયા તેમજ તે તે સ્તરનું રાસાયનિક બંધારણ તપાસવાની જરૂર પડે છે આ માહિતી ભૂસ્તરવિદ્યા દ્વારા સુલભ બને છે

આમ સ્થળતપાસ તથા ઉત્ખનન દ્વારા જે પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પરથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ વિશે ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે તેમજ અમુક આંતર તથા બાહ્ય પદ્ધતિઓની મદદથી એનું સાપેક્ષ કે અદાદ સમયાંકન કરી શકાય છે,

પાદ્ધતિઓ

૧. “સંસ્કૃતિ” શબ્દ અહીં “Culture” ના પર્યાયરૂપે પ્રયોજાય છે. “Culture” નો મૂળ અર્થ “બેઠાણું” થાય છે.

૨. Malinowski, “Culture”, *Encyclopaedia of Social Sciences*, Vol. IV, pp. 621 ff.

૩ H. D. Sankalia, *Pre-history and Protohistory in India and Pakistan*, Introduction. p ix

૪. અગાઉ પ્રાચીનપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ અને નૂતનપાષાણયુગ એવા વિભાગ પાડવામાં આવેલા; હવે એને બદલે આદ્યપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ, ઉત્તરપાષાણયુગ વગેરે વિભાગ પ્રયોજાય છે (*Ibid.*, Introduction, pp. xix-xxii)

૫-૮ Heras, "Pre-history or Proto-history?" *JBORS*, Vol. XXVIII, pp. 113 ff., ડ. ગં. શાસ્ત્રી, હરપ્પા ને મોહેન્નો-દરો, પૃ. ૪-૬; H. D. Sankalia, *op. cit.* pp. ix-x

૯. આ પ્રશ્નની ચર્ચા મટિ જુઓ B. Subbarao, *The Personality of India*, Appendix I ("Archaeology and Tradition"); M. R. Majumdar, *Chronology of Gujarat*, Vol. I, pp. 8 f.

૧૦. ૨ ના. મહેતા, પુરાવસ્તુવિદ્યા, પૃ. ૩-૮

૧૧ એચન, પ્રકરણ ૧; H. D. Sankalia, *An Introduction to Archaeology*, pp. 6 ff.

૧૨ ૨. ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૭; H. D. Sankalia, *ibid.* pp. 19 f.

૧૩. ૨ ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૯; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 22 ff.

૧૪. ૨. ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૪; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 20 f.

પ્રકરણ ૫

ગ્રાન્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. આદ્યપાષાણયુગ

પાષાણ-યુગોની સંસ્કૃતિઓ ગ્રાન્-ઐતિહાસિક ગણાય છે, કેમકે એ યુગોમાં લેખનકલાનું અસ્તિત્વ નહોતું અને માનવકૃત ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી હતી હુનરકલા તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ યુગોના પ્રાચીન-પાષાણયુગ તથા નૂતનપાષાણયુગ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે; પ્રાચીન-પાષાણયુગના આદ્ય, મધ્ય અને અંત્ય એવા ત્રણ તબક્કા પાડવામાં આવ્યા છે.

આદ્યપાષાણયુગના અવશેષોની પહેલી શોધ

ગુજરાતમાં ગ્રાન્-ઐતિહાસિક શોધ પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં થઈ. રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટ નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રી હિંદી સરકારની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ વડોદરા રાજ્યની સેવામાં જોડાઈ એ રાજ્યનું આર્થિક દૃષ્ટિએ ભૂસ્તરનિરીક્ષણ કરતા હતા, ત્યારે એમને ત્યાંના સાબરમતીના પટમાં સાદોલિયા (તા. પ્રાંતિજ) ગામની સામે આવેલા અનોડિયા-કોટ (તા. વિળપુર) નામે ઓળખાતા સ્થળે હાથે ધડેલાં પથ્થરનાં બે હથિયાર અને પેદામણી (તા. વિળપુર) પાસે એવું એક હથિયાર મળેલું^૨ (નકશો ૩) આ હથિયાર નદીના અર્વાચીન પાત્રમાંથી મળેલાં, પરંતુ એ સ્પષ્ટતઃ નદીના પ્રાચીન પાત્રમાંથી નીચે પડ્યાં હોય એમ લાગેલું. સાબરમતી નદીમાં દર વર્ષે ચોમાસામાં પ્રવાહ વડે થતા ખોદાણને લઈને સમય જતાં એવું પાત્ર નીચે ને નીચે ઊતરતું જાય છે; ને બીજી બાજુ એના ઉપલા થર પર પવનને લઈને ઊડીને આવતી રેતી જેવી માટીનો થર વધતો જાય છે,^૩ આથી ત્યાં વસતિ-સ્તરોનો ક્રમ ઊલટો જોવા મળે છે.^૪

નવી શોધો

આવા હથિયાર ત્યાં નદીના આઘ પટમાં યથાવત્ મળે તો એની પુરાતનતાની પ્રતીતિ થાય ૧૯૪૧માં આવા હથિયાર નદીના આઘ પટમાં મળ્યાં^૫ લાંબણજી જેવાં સ્થળોએ ઉત્ખનન પણ કરવામાં આવ્યાં પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધજૂથોની પ્રવૃત્તિ ૧૯૪૯ સુધી ચાલુ રહી, ત્યાર પછી ૧૯૫૨, ૧૯૫૪, ૧૯૫૬ અને ૧૯૬૩ માં લાંબણજીમાં વધુ ઉત્ખનન થયાં^૬ મહી નદીની ભેખડોમાં આવાં હથિયાર શોધાયાં.^૭ તાજેતરમાં સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળોએ, દક્ષિણ ગુજરાતમાં છેક વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લા સુધી તેમજ કચ્છમાં પણ આવાં પથ્થરનાં હથિયાર મળ્યાં છે^૮

માણસે ઘડેલાં હથિયારો

નદીના પટમાંથી મળતા આવા પથ્થરોના આકારને ઝીણવટથી તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે એના એ આકાર કુદરતી રીતે ઘડાયા નથી, પરંતુ માણસોના હાથે ઘડાયા છે એમાં માણસે જુદી જુદી ભતનાં હથિયાર ઘડવાની હુનરકલા કેળવી હોવાનું માલૂમ પડે છે અચુક પ્રકારનાં હથિયારોમાં એક બાજુએથી ધીરે ધીરે પતરીઓ પાડી કોર અને ધાર બનાવી લાગે છે એમાં દરેક ધારમાં નિયંત્રણ માલૂમ પડે છે અને દરેક ધારને નીકળતી પતરી આગળ એકેક પગથિયું થયેલું દેખાય છે ધણાં હથિયારોમાં એક લાગ ધારવાળો કે અણીવાળો હોય છે, બ્યારે બીજો લાગ અણુઘડેલો કે ગોળ હોય છે આ બીજી બાજુએ એને હાથમાં પકડતાં ફાવે છે. કેટલાંક હથિયાર બીજા પથ્થરો વડે ઘડાયાં લાગે છે, તો કેટલીક ઘણી નાની અને સરખા કદની પતરીઓ લાકડાના કે હાડકાના નળાકાર હથોડા વડે પાડી હશે એમ જણાય છે. ગમે તેમ, આ પથ્થર સ્પષ્ટતઃ માણસે ઘડેલા હથિયાર હોઈ એ કાલની માનવ-સંસ્કૃતિના અવશેષ હોવાનું માલૂમ પડે છે. સાપેક્ષ કાલગણનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ માનવ-સંસ્કૃતિનો સહુથી પુરાતન કાલ દર્શાવે છે; અર્થાત્ એ હથિયારો ધડનાર માનવ એ પ્રદેશનો આદિ માનવ હતો.

આદિમાનવના વસવાટનો વિસ્તાર

એક સમયે એવું માનવામાં આવતું હતું કે આદિમાનવ કેવળ ઉત્તર ગુજરાતમાં એટલે સાબરમતીને તીરે જ વસતો હતો, પરંતુ તાજેતરની શોધોએ બતાવ્યું છે કે આ માન્યતા સાચી નથી હવે આપણે કહી શકીએ કે આદિમાનવ

ગુજરાતના પાંચેય કુદરતી વિભાગોમાં અર્થાત્ (૧) ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ કિંવા શાખાઓના તીરે, (૨) મધ્ય ગુજરાતમાં મહી, ઓરસંગ, કચ્છ અને નર્મદાના તટે, (૩) દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાર, અંબિકા વગેરે નદીઓના કાંઠાઓ નજીક, (૪) સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર, સુધી વગેરે નદીઓના કિનારાના પ્રદેશમાં, અને (૫) કચ્છમાં ભૂખી વગેરેના તટ-પ્રાંતમાં વસતો હોતો.

એ કાલનું હવામાન

ગુજરાતના આ પાંચેય વિભાગોમાં ભૂસ્તરો અને હવામાનનો ફરક દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો સમગ્ર પ્રદેશ સેંકડો મીટર માટીવાળી રેતીથી ઘવાઈ ગયેલો નેવામાં આવે છે સાબરમતી આ પ્રદેશને કાપીને ૩૦-૩૨ મીટરથી પણ વધારે નીચે ઊતરી ગઈ છે, અને એના કાંઠાના પ્રદેશમાં અસંખ્ય કોતરો (શ્વેત્ર) નેવામાં આવે છે આ જ કારણ છે કે એનું સંસ્કૃત શુદ્ધ નામ શ્વેત્રવતી (વાંધાંઓવાળી-કોતરોવાળી) છે.

આવું જ દૃશ્ય થોડેક અંશે મહી, ઓરસંગ અને નર્મદાની ખીણોમાં પણ નજરે પડે છે, જોકે ઓરસંગ અને નર્મદાની ખીણોમાં કાળી માટી ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં નેવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતનો ડાંગ વિભાગ એટલે ગુજરાતનું વન-ધન અહીં હજુ પણ ૨૫૦ થી વધુ સે. મી. (૧૦૦ થી વધુ ઈંચ) વરસાદ પડે છે; આઠ મહિના તડકો પણ એટલો જ પ્રમળ રહે છે. આમ ઋતુઓમાં ધણું જ વૈવિધ્ય હોવાથી ખડકોમાં લેટરાઈટ થવાની પ્રક્રિયા (lateritization) થવાથી ભૂતલ લાલ-પીળી માટીથી ઘવાઈ ગયું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આનાથી ઊલટું દેખાય છે. અહીં સપાટ ખડકાળ જમીન છે, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનો કેટલોયે પ્રદેશ એક સમયે સમુદ્રના પાણી નીચે હતો. વળી ઘણો ભાગ મહારાષ્ટ્રની માફક જવાળામુખીના લાવા રસથી બનેલો હોવા છતાં એ યુગની પછીના અને આ યુગની પહેલાંના પણ ભૂસ્તરો કયાંક કયાંક નેવામાં આવે છે દા ત. ધ્રાંગધ્રા, વઢવાણ વગેરે સ્થળોએ વરસાદ ઓછો અને અનિયમિત છે, જોકે હજુ જૂનાગઢ અને રાજકોટના પ્રદેશો વર્ષમાં એકએ વાર ભારે વરસાદ અનુભવી લે છે.

આમ તો કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો જ એક ભાગ કહેવાય, કારણ કે એનાં ભૂસ્તર-રચના અને હવામાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમી સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશ જેવાં જ છે.

આમ ભૂસ્તરીય અને હવામાનની દૃષ્ટિએ થોડાંધણું બેઠ હોવા છતાં આ સમગ્ર ભૂભાગમાં આદિમાનવ વિચરતો હતો એવા સમયે હવામાન હાલ કરતાં નિશ્ચિત રીતે જુદું હતું વરસાદ વધારે પડતો, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કંતો હાલ જેટલો પડતો હશે કે એનાથી કંઈ વધારે

એ કાલનાં જંગલ

જંગલો પણ હાલ કરતાં વધારે ગાઢ હતાં, જેમાં બાવળ, પીપળા, પીંપર, વડ, ખજૂરી (જલ્લી) વગેરે ઝાડો ઊગતાં હોવાં જોઈએ; જોકે આ અનુમાન પર આવવા માટે આ વનસ્પતિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils) કે એનાં ફૂલોના ડગ્ગણ (fallen grains) હજી શોધાયા નથી.

આ જગલોમાં જાત જાતનાં કાળિયાર, બડાસિંગ વગેરે મૃગો, જલ્લી ગાય, ભેંસ, હુલ્લર, સીધા લાંબા ઈંતવાળો હાથી અને હિંસક પ્રાણીઓ વિચરતાં હતાં, છતાં ગુજરાતમાં એક પણ રથજેથી આ પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા નથી, પણ ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલાં ધણાંખરા પ્રાણીઓના અવશેષ નર્મદાની ખીણમાં હોય ગાળાદ-નરસિંગપુર વિભાગમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી, પ્રવરા, ધોઠ, ભીમા વગેરે નદીઓમાં મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી જ શકીએ કે આ પ્રાણીઓ ગુજરાતમાં પણ વસતા હોવાં જોઈએ.

આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતું બીજું પણ એક કારણ છે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણ-પૂર્વે ખંભાતના અખાતમાં પીરમ એટમાં “આધુનિકતમ જીવમય યુગ” નાં કેટલાય પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા છે એ યુગમાં આ પ્રાણીઓના અસ્તિત્વને આનાથી સમર્થન મળે છે ૧૦

એ કાલની નદીઓ

ન્યારે આદિપાણીયુગનો માનવ ગુજરાતમાં વસતો હતો ત્યારે બધી નદીઓ હાલ કરતાં બહુ વિશાળ પટોમાં વહેતી, એમની ભેખડો પણ નહિ જેવી જ જિંચી હતી, કારણ કે આ આઘ નદીઓ આની પૂર્વે બંધાયેલા સમુદ્રમાંથી ઉપર નીકળી આવેલા ખડકો ઉપર વહેતી હતી આ ખડકો, તેથી જ, બહુ ધોવાયા નહોતા અને હાલ જેવામાં આવે છે તેવી જિંચી ભેખડો અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. લગભગ આધુનિક કાળમાં જ નદીઓએ પોતાનાં જૂનાં આરંભનાં પાત્રો ઉધાડા પાડ્યા ત્યારે આ ભેખડો દેખાવા લાગી (પૃ ૭, આકૃતિ ૧૦૯). આમ બધી નદીઓ, હકીકતે, ‘નવી’ નદીઓ કહેવાય.

વરસાદનું પ્રમાણ વધારે હોવાને લીધે અને ખીજ નૈસર્ગિક કારણોને લઈને નદીઓ હાલ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે મોટા ઉપલો પોતપોતાના પટમાં લાદતી, કેટલેક સ્થળે ભૂતલમાં નદીના પટમાં ખાડા-ટેકરા હોવાથી એ સ્થળો આવા ઉપલોથી ભરાઈ જતાં અને એમાંથી ઢગલાઓ રચાતાં ટેકરા સર્જતા.

એ કાલનો માનવ

આવે સમયે, જ્યારે વરસાદનું જોર તેમજ પ્રમાણ ઓછું થવા આવ્યું હતું ત્યારે માનવ પહેલી જ વાર આ નદીઓના તટ ઉપર વસવા લાગ્યો. આ માનવ કેવો હતો એ આપણે કહી શકતા નથી, કારણ કે ગુજરાતમાં કે ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે આ આદિમાનવનાં પોતાના હાડપિંજર કે એના કોઈ ભાગ પણ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી, તેથી હમણાં તો આ માનવનું જીવન કેવું હશે એનું આપણું રેખાચિત્ર આપણે દોરી શકીએ છીએ માનવ આ સમયે તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હતો, કંદમૂળ અને પ્રાણીઓના શિકાર ઉપર જ એનું જીવન પસાર કરતો. કપડાંલત્તા કે ઢાગીના હતા જ નહિ; ભેંકે સંભવિત છે કે એ જંગલનાં ફૂલોથી તથા રંગબેરંગી પાંદડાથી માથું, કાન વગેરેને સુશોભિત કરતો હશે.

શિકાર કરવાને કે કંદમૂળ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવાને માનવ પાસે પથ્થરનાં હથિયાર હતાં એ તો નિઃશક છે, પણ આ ઉપરાંત અસ્થિ અને લાકડાંનાં હથિયાર હોવાનો પણ સંભવ છે પૃથ્વી ઉપર જૂનામાં જૂનો લાકડાનો જ ટોચવાળો ભાલો ઇન્ડોન્ડમાં કેટલાંય વર્ષો ઉપર મળ્યો હતો. વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મક્કાપાસગાર નામની ગુફામાં અસ્થિના અસંખ્ય અવશેષ મળ્યા છે, જેના પરથી એમ માનવામાં આવે છે કે માનવે સૌથી પહેલાં મારેલા પ્રાણીઓનાં અસ્થિ—ખાસ કરીને લાંબાં અસ્થિ—હથિયાર તરીકે વાપર્યાં હોય આમ પાષાણયુગ પહેલાં અસ્થિનાં હથિયારોનો યુગ હોવાનો સંભવ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે

હથિયારો બનાવવા વપરાયેલા પથ્થરની જાતો

ગુજરાતમાં અને આખા ભારતમાં એ યુગનાં, હજુ સુધી, પથ્થરનાં હથિયાર જ મળ્યા છે, કારણ કે પથ્થર જ આટલા લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે અસ્થિ અને લાકડું, અમુક સંયોગો બાદ કરતાં, દૂંકા સમયમાં નાશ પામે છે.

જોકે ગુજરાતના પાંચે વિભાગોમાંથી આ પ્રથમ કે આઘપાપાણ્યુગનાં હથિયાર મળ્યાં છે, તોપણ જે પથ્થર વપરાયા છે તેમાં ખડકની જાતોની દૃષ્ટિએ ભેદ માલુમ પડી આવે છે

સાબરમતી વગેરે ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” (quartzite) નામના ખડક(પાષાણપડ)માંથી બનાવેલાં હથિયાર મળે છે આ ખડકો ઉત્તરે આડાવલીની પર્વતમાળામાં જોવામાં આવે છે અને પૃથ્વીનાં ધણાં જ પ્રાચીન પડોમાં તેઓની ગણતરી થાય છે આદિમાનવે પણ, જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં, આ જ ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં છે

મહી અને ઓરસ ગમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” ઉપરાંત “ક્વાર્ટઝ” (quartz) નામના સફેદ પથ્થરમાંથી બનાવેલાં હથિયાર જોવામાં આવે છે રાજપીપળા પાસે કરજણ નદીમાં અને દક્ષિણે ડાંગમાં બસાલ્ટ (basalt) નામના ખડકમાંથી એ બનાવ્યાં છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર ઉપર રોઝી (શ્રીનાથગઢ) અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે ભૂખી નદીનાં હથિયાર “બસાલ્ટ”નાં જ બનાવેલાં છે, જ્યારે પીંડારા અને કાગત્રા નજીકથી પ્રાપ્ત થયેલાં હથિયાર ધૃત રેતીના પથ્થર(sand stone)-માંથી બનાવેલાં છે ૧૧ આનો અર્થ એવો જ થાય છે કે આદિમાનવે જ્યાં જ્યાં જે જે અનુકૂળ કાચો માલ (ખડક) મળ્યો ત્યાં ત્યાં તે તે ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં.

હથિયારોના પ્રકાર

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ-ચાર પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એના અભ્યાસ પરથી એના ઉપયોગ અને એના ધડતર વિશે અનુમાન થઈ શકે છે.

(અ) સૌથી સહેલાં અને પહેલાં ઉપયોગ કે ઉપયોગનાં અડધિયાંમાંથી બનાવેલાં હથિયાર છે આમાં પણ બહુ ધડતર જોવામાં આવતું નથી. નીચલી બાજુ સપાટ હોય તેવા ઉપયોગનાં જે અડધિયાં કરીને કે કુદરતી ભાંગેલાં હોય તેવાં અડધિયાં લઈને, આવી ભાંગેલી બાજુએ ગોળાકાર પથ્થરના હથોડાથી કાઢકે ઘાટ આપી તીક્ષ્ણ પણ વાંકીચૂકી ધારવાળાં હથિયાર બનાવતા આવાં હથિયારોને “ઉપયોગમાંથી બનાવેલાં હથિયાર” (Pebble Tools) કહે છે.

આવાં હથિયાર સાબરમતીમાં ધરોઈ અને વધાસણા (તા ખેરાળ) આગળ, મહીમાં વાસદ (તા આશુ'દ) પાસે અને પાર નદીની ખીણમાં મળ્યાં છે. આ હથિયાર ઝડોનાં થડોમાં ખાંચા કરવા માટે, અસ્થિ ભાંગવા માટે વગેરે કામમાં આવતાં હશે.

(આ) ચોરસ કે લંબચોરસ, કાંઈકે ગોળાકાર ધારવાળી, હેતુપુરઃસર કાઢેલી પતરીઓ (Flakes) (પૃ. ૭, આકૃતિ ૧૧૧) સાધારણ રીતે એક જ બાજુએ ધારવાળી હોય છે, જ્યારે એની સામેની બાજુએ નીચે તરફ ભિપ્સેલો ભાગ (Bulb of Percussion) દેખાય છે. દૂંકમાં, એ પહોળી ધારવાળી પતરીઓ છે. આવી પતરીઓ શિકાર કરેલાં પ્રાણીઓ કાપવાને કે ઝાડની ડાળીઓ કાપવાને ખપખા આવે હેતુપુરઃસર ભાંગેલી આવી પતરીઓ નખત્રાણા (કચ્છ) પાસે ભૂખી નદીની ભેખડોમાં છેક નીચલા સ્તરમાં ૧૯૬૭માં યથાવત્ સ્થિતિમાં મળી છે. ૧૨ આ “ બસાટ ” ની બતાવેલી છે

(ઇ) લગભગ (આ) ના જેવાં જ, પણ એની ધારવાળી બાજુ બહુ પહોળી નહિ, કારણ કે આ ધાર પતરીની દૂંકી બાજુએ હોય છે ખીણું, આ ધારની સામેની બાજુ સહેજ જડી અને U ના જેવી ગોળાકાર કે ચોરસ, કે કોઈકે વાર V ના જેવી સાંકડી પણ હોય છે. આવી પતરીઓની લાંબી બાજુઓ સાધારણ રીતે જડી અને ઘડેલી હોય છે, જ્યારે ધારવાળો ભાગ કુદરતી રીતે —ઉપલી અને નીચલી સપાટીઓ મળવાથી—ધારદાર હોય છે. ધાર સાધારણ રીતે સીધી, કોઈકે વાર સહેજ આડી કે સહેજ ગોળાકાર હોય છે ને એની બાજુઓ બહાર જતી જોવામાં આવે છે; જવલ્લે જ ધારમાં ખાડો હોઈ અંતર્ગોળ હોય છે.

આવી પતરીઓ (Cleavers) (પૃ. ૮, આકૃતિ ૧૧૨; પૃ. ૯, આકૃતિ ૧૧૫) ખાસ અમુક જગ્યાએ, મોટા ઉપલો કે ખડકોમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

ધાર અને હાથાવાળા ભાગના આકાર પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા આઠ પ્રકારમાં આને વિભાજિત કરી શકાય. એ ઝટકાથી ઝાડ કે પ્રાણીઓનાં માંસ તથા અસ્થિ કાપવાને માટે કામમાં આવતી હશે, તેથી આને “ ઝટકાથી કાપવાનાં હથિયાર ” કહીએ તો ખોટું નથી.

પ્રયોગો કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે આવાં હથિયાર (Cleavers) ઝાડ ધીરવાને માટે નહિ, પરંતુ પ્રાણીઓનાં શરીર કાપવાને માટે મુખ્યત્વે કામમાં

આવતાં હશે કે આવતાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે આવાં સંકેતો હથિયારો ધાર તપાસતાં કોઈકે જ હથિયારોની ધાર અરબચડી જોવામાં આવી છે. ગં ચીરવામાં તો એક જ દિવસમાં ધાર છુટી થઈ જાય

આવાં હથિયાર સાબરમતી, ઓરસંગ, કરજણ, ડાંગ અને પીડારા પાસે મળી આવ્યાં છે

(૪) હથિયારોની (આ) અને (૫) જાતનાં હથિયાર ધડવામાં પતરીઓ વપરાતી, એમાં (૫) જાતનાં હથિયાર ધડવામાં વધારે હોશિયારી વાપરવી પડતી, પરંતુ (૬) જાતનું હથિયાર તો ઉપલ કે પતરીમાંથી બનાવવામાં આવતું શરમાં એ લંબજોળ ઉપલોમાંથી બનાવાતું એમાં પણ પ્રારંભમાં એક જ બાબુનો ભાગ એકઠે ફટકા આપી ભાંગવામાં આવતો આમ કેટલાંકે આવાં હથિયારોમાં હાથાવાળો ભાગ ઉપલોના જેવો જ રહ્યો છે, જ્યારે આગલો ભાગ છુટ્ટો કે તીક્ષ્ણ અણીદાર કે છલની જેમ પાતળો, આગળ પડતો ને બંને તરફથી ધડેલો જોવામાં આવે છે

આ હથિયારની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની નીચલી અને ઉપલી-બંને સપાટી સહેજ કે અડધી કે આખી ધડવામાં આવી હોય છે, એટલે એ બંને બાબુએથી ધડેલાં “bifacial” (“દ્વિમુખ, અર્થાત્ દ્વિપૃષ્ઠ-સરકારિત”) હથિયાર તરીકે એ હવે ઝોળખાય છે

સૌથી પ્રારંભમાં જ્યારે આવા હથિયારની શોધ થઈ ત્યારે એને “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) સંજ્ઞાથી ઝોળખવા માંડ્યું, કારણ કે કોઈ પણ હાથ સિવાય હાથમાં સીધું પકડીને આ વાપરવામાં આવતું હશે ત્યાર પછી એ શોધનારના નામ પરથી “બુશે” (Boucher) પણ કહેવાયું; જોકે આ નામ બહુ આવકાર પામ્યું નહિ વસ્તુતઃ એ જડી ટોચવાળી છુરિકા (છરી) જેવું હોવા છતાં એને માટે “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) નામ જ પ્રચલિત છે

સમય જતાં, હજારો અને લાખો વર્ષ વીતતાં માનવ આ હથિયારમાં હુધારો કરતો જ રહ્યો, એ એટલે સુધી કે આદ્યપાષાણયુગના અંતમાં પા એક અતિશય સુંદર, ચારે તરફથી સીધી ધારવાળું, બહુ જડું નહિ તેમ જ પાતળું નહિ, એવું સમ (સરખું) હથિયાર બન્યું આનો આકાર હવે પીપળાના પાનના કે હૃદયના કે બદામના આકાર જેવો લાગે. આવા પાતળાં અને બહુ જ મ (સરખાં) હથિયાર પતરીઓમાંથી બનાવવામાં આવતાં આન નામ

“હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) લાંબા વખતથી રૂઢ થયું હોઈ સગવડ ખાતર આપણે એ નામ ચાલુ રાખીએ તો ખોટું નથી આમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એનો ઉપયોગ કુહાડી તરીકે નહિ, પરંતુ જમીનમાંથી કંદ-મૂળ વગેરે કાઢવા માટે અને એવાં બીજાં કામો માટે, તથા પ્રાણીઓનો શિકાર કરવા માટે થતો હશે, પણ ઝાડ કાપવાને માટે નહિ.

પ્રયોગો કરતાં મારૂમ પડ્યું છે કે એનાથી ઝાડ ચિરાય છે ખરું, પણ એ જમીનમાં ખોદવાને વધારે અનુકૂળ આવે છે. લગભગ બધા જ પ્રકારની હાથ-કુહાડીઓ (પૃષ્ઠ ૭, આકૃતિ ૧૧૦; પૃષ્ઠ ૮, આકૃતિ ૧૧૩-૧૧૪; પૃષ્ઠ ૯, આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૭, પૃષ્ઠ ૧૦, આકૃતિ ૧૨૦) સાબરમતી, ઝોરસંગ અને કરજણની ખીણોમાંથી મળી આવી છે ડાંગમાંથી સુખ્યત્વે ‘કલીવર્સ’ અને ઉપલોમાંથી બનાવેલાં હથિયાર (Pebble-Tools) મળ્યાં છે, જ્યારે રોઝડીમાંથી એક એ કુહાડીઓ (પૃષ્ઠ ૯, આકૃતિ ૧૧૬-૧૧૭) મળી છે. કુચમાંથી પણ હજી એક એ કુહાડીઓ જ મળી છે.

આમ હમણાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી ઉપર વર્ણવેલા આઠપાષાણયુગનાં ચાર પ્રકારનાં હથિયાર મળ્યાં છે એટલે, આમાં અદર અદર તકાવત છે, પરંતુ એ ઉપલક્ષ્યો અને ખડકની પ્રકૃતિને લીધે છે, ખાસ ધડવાની કળાને લીધે નહિ.

સમયાંકન

આ હથિયારો કે એના બનાવનારાઓનો સમય કયો? આ કૂટ પ્રશ્ન છે. એને વિશે જોઈએ તેવો આનુષંગિક અભ્યાસ થયો નથી, પરંતુ હથિયારોના પ્રકાર અને એને ધડવાની કળા પરથી તેમજ એ જે રીતે સાબરમતી, ઝોરસંગ, ભાદર અને ભૂખીના સૌથી નીચલા અને ખડકની ઉપર ચૂનાથી બધાયેલા રેતી અને ઉપલોના સ્તરોમાં મળે છે, તેના ઉપરથી આપણે કહેવું જોઈએ કે જ્યારે ગુજરાતમાં નદીઓ પ્રથમ વાર વહેવા લાગી અને સમય જતાં હવામાનમાં ફેરફાર થતાં એના તટો ઉપર માનવ વસતો થયો તે સમયના માનવનાં આ હથિયાર છે. આ રીતે ગુજરાતનો આ આદિમાનવ થયો; જોકે પૃથ્વીના તલ ઉપરનો એ આદિમાનવ નહિ હોય. આનું કારણ એટલું જ કે ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સાબરમતીને તીરે સ્તરો પ્રમાણે હથિયારોની બનાવટમાં પરિવર્તન જોવામાં આવતું નથી સૌથી નીચલા અને પ્રથમ બધાયેલા સ્તરમાં એક બાજુ ખૂબ જ સાદાં ઓઘડોઘડ અને બીજી બાજુ સારાં, સુપ્રમાણ અને સુદર એવાં બને

પ્રકારનાં હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” જોવામાં આવે છે, એટલે ગુજરાતના આદિમાનવને શરૂઆતથી જ આવાં બે પ્રકારનાં હથિયાર બનાવવાની કળા હસ્તગત હતી એમ માનવું રહ્યું. આવાં સુંદર સુપ્રમાણ્ય હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” પુરાવસ્તુવિદ્યાની પારિભાષિક ભાષામાં “મધ્ય પ્લીસ્ટોસીન” યુગના અંતમાં કે “ઉપલા પ્લીસ્ટોસીન” યુગની શરૂઆતમાં પશ્ચિમ સુરોપ અને આફ્રિકામાં પ્રાપ્ત થયાં છે અને આવી સ્થિતિ હાલ સમગ્ર ભારતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે પૃથ્વીતલ ઉપરના આદિમાનવની સરખામણીમાં ભારત કે ગુજરાતનો આદિમાનવ સૌથી જૂનો નહોતો. જે કાંઈ થોડી કિરણોત્સર્ગ-ક્રિયા (Carbon-14) પદ્ધતિ પ્રમાણે સમયાંકન આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશિયામાં નક્કી થયાં છે તે જોતાં આવાં હથિયાર બનાવતો માનવ ગુજરાતમાં આજથી ૫૦,૦૦૦-૧,૦૦,૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે વસતો હશે.

ગુજરાતનો આદિ-માનવ અને આફ્રિકા

આમ હોવાથી એટલું પણ સંભવિત છે કે ગુજરાતનો આદિ-માનવ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારેથી આવ્યો હોય, જે કારણ કે આ ખંડમાં ત્રણ સ્થળોએ, અને ખાસ કરીને “ઓલ્ડુવાઈ ગોર્જ” (Olduvai Gorge) માં માનવનાં શરીરો અને એનાં હથિયારોની ઉત્કૃષ્ટિને ત્યાંના બદલાતા સ્તરો સાથે સરખાવી શકાય છે, એટલે ઉત્કૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ આ એક આદર્શ સ્થળ છે.

અહીં આફ્રિકા અને ગુજરાત વચ્ચેના સંબંધની જે સકચતાનો નિર્દેશ કર્યો છે તેને માટે આજથી થોડાક સમય પૂર્વે સહેજ પણ પુરાવો નહોતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને ખીંડારા (જિ. જામનગર) પાસે પ્રાપ્ત થયેલાં “કલીવર્સ” અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે ભૂખી નદીમાંથી મળેલાં હથિયારો પરથી એ સંભવિત જણાયું છે કે જ્યારે આફ્રિકા અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે જમીનનો માર્ગ હતો કે સમુદ્રની સપાટી બહુ નીચે ગઈ ન હતી ત્યારે માનવ સહેલાઈથી ભારતમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર દ્વારા પ્રવેશ્યો હોય.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં એક સકચતાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેની લવિષ્યના સંશોધકોએ વધારે અને જાત જાતના અભ્યાસથી ચક્રાસક્તી કાઢી જોઈએ. ગુજરાતનો કે ભારતનો આદિમાનવ કેવો હતો એ જાણવાને આપણી પાસે અત્યારે એના દેહાવશેષોની કોઈ સામગ્રી નથી.

૨. મધ્યપાષાણયુગ^{૧૪}

માનવનું જીવન આમ હજારો વર્ષ ચાલ્યું. માનવનાં હથિયારોમાં જરૂર ફેરફાર થયા હતા, પરંતુ અત્યારની દૃષ્ટિએ તે તદ્દન ધીરા લાગે છે. આ ફેરફારો સાથેસાથ હવામાનમાં પણ થતા રહ્યા હતા એવા સબળ પુરાવા મળે છે.

ભૂસ્તરો અને હવામાન

ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ સિવાય, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓની ભેખડોમાં ચૂનાથી ઘટ્ટ થયેલું રેતીનું એક ખીણ પડેલું જોવામાં આવે છે અને એના ઉપર પીળચટ્ટી કે બદામી રંગની માટીનો સ્તર હોય છે. કેઈ કેઈ સ્થળે સૌથી નીચે ઉપલ રેતી અને લાલ માટી, એના ઉપર આ એ નવા સ્તરો, અને સૌથી ઉપર કાળી માટીનો સ્તર, એમ પાંચ સ્તરોવાળી લગભગ સપૂર્ણ ભેખડ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ નવા સ્તરો-પડોનું બધારણ બતાવે છે કે આઘપાષાણયુગના અંતમાં હવામાનમાં ફેરફાર થયેલો. વરસાદ ફરીથી ભેરથી વરસવા લાગ્યો, એને કારણે નદીઓએ એના પટ રેતી અને ઉપલોથી ભરવાનું ચાલુ કરી દીધું. આમ છતાં, નોંધવું જોઈએ કે આ નવા કાંપમાં પહેલાંના જેવા મોટા ઉપલો જેવા મળતા નથી, પરંતુ “બસાલ્ટ”ને બદલે અઘીક જેવા ખડકોના નાના નાના ઉપલ એમાં દેખાય છે, એટલે આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે વરસાદ પહેલાંના જેવો તીવ્ર નહિ હોય કે જેનાથી હુગરો ધોવાઈ જતાં મોટા મોટા ઉપલો નદીઓના પટોમાં ધસડાઈ આવવાનું બને જલદું, હાલમાં થઈ રહ્યું છે તેમ, ધોવાણ ઉપલકિયું અને જમીનની સપાટી પરનું એટલે કે ગરમી, પવન અને કિચિત્ વરસાદને લીધે થતું આમ મુખ્યત્વે જાડી રેતી અને “બસાલ્ટ”ના ખડકોમાં ઉદ્ભવેલા અઘીક વગેરે જાતના રંગબેરંગી ઘટ્ટ પોતવાળા ઉપલો ધસડાઈ આવતા.

વરસાદ ઓછો થતાં નદીઓના પટ પહેલાંની માફક ભરાઈ ગયા. આ ભરાવાથી પહેલાંના બંધાયેલા સ્તરો ઢંકાઈ ગયા.

હથિયારો અને સંસ્કૃતિ

આવા સમયમાં માનવના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવતાં અને એનાં સમકાલીન પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરતા પથ્થરોનાં હથિયાર અને પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવરા અને ગોદાવરીના તટપ્રદેશમાં નેવાસા તેમજ કાળેગાંવ

આગળ મળ્યા. ત્યાર પછી (આસામ અને કેરલને બાદ કરતાં) આખા ભારત-વર્ષમાં, ગુજરાત સુધી, આ સમયના પથ્થરોનાં હથિયારોની શોધ થઈ આલ્પ-પાષાણયુગના સ્તરોની ઉપર અને અત્ય-પાષાણયુગના સ્તરોની નીચે, એટલે કે લગભગ વચ્ચેવચ્ચના સ્તરોમાં, આ હથિયારો જોવા મળે છે ખેડા જિલ્લામાં મહોર નદીને કાંઠે આવાં હથિયાર મળ્યાં છે; ૧૫ દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં પણ મળ્યાં છે ૧૬ અહીં કહેવું જોઈએ કે આવી અખંડ ભેખડો કેટલેક જ સ્થળે યથાવત્ સ્થિતિમાં સચવાઈ રહેલી હોય છે અને જોવામાં આવે છે. દા ત લાદર ઉપર રોઝડી (શ્રીનાથગઢ) આગળ અને જેતપુર આગળ, નહિ તો આ ભેખડો સામાન્ય રીતે જૂની ભેખડોની સાથે કે ઉપર લદાયેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક વાર જૂની ભેખડો પૂર્ણપણે ધોવાઈ નષ્ટ થઈ હોય છે અને કેવળ મધ્યપાષાણયુગની રેતી અને નાના ઉપલોથી રચાયેલ ખડક અને એની ઉપર પીળી માટીવાળી ભેખડ જોવામાં આવે છે.

આમ સ્તરો અને હવામાનની દૃષ્ટિએ “મધ્યપાષાણયુગ”નું શુદ્ધ અસ્તિત્વ માલૂમ પડી આવે છે, પણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે આ યુગનાં હથિયારો. આલ્પપાષાણયુગના પથ્થરો કરતાં સાધારણ રીતે નાના અને બહુ જ ઘટ્ટ, સુંદર પોતવાળા, રંગ-બેરંગી પથ્થરો, જેવા કે “ચર્ટ” (Chert), જેસ્પર (Jasper), અગેટ (Agate) અને “ફ્લિન્ટ” (Flint). સુંદર “ફ્લિન્ટ” ગુજરાતમાં કચ્છે મળતું નથી, પણ લગભગ એના જેવા “ચેર્ટોન” (Chertton) ખડકો ધ્રાંગધ્રા પાસે છે અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં અમિકા નદીમાં અગેટની ખાણો ભરૂચ જિલ્લાના ઝઘડિયા પાસે છે બાકી સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જ્યાં જ્યાં “બસાલ્ટ”ના ખડકો છે ત્યાં ત્યાં એની બખેલોમાં આના નાનામોટા ઉપલો મળી આવે છે.

હથિયારો સાધારણ રીતે નાનાં છે અને મુખ્યત્વે જાડી કે પાતળી પતરીઓ (Flakes) કે આવા સપાટ ઉપલોમાંથી બનાવેલાં છે (પૃ ૭, આકૃતિ ૧૧૫). જાડા, ગોળ, આખા અને આખા ઉપલો ક્વચિત્ જ વાપરેલા જોવામાં આવે છે. આવા સપાટ ઉપલો કે પતરીઓ વાપરવાનું કારણ એવું હશે કે માનવના જીવનમાં આ સમયે થોડાક ફેરફાર થયો હતો જોકે એનું જીવન જગલી જ રહ્યું હતું, આમ છતાં શિકાર કરવાની રીતમાં અને રહેણીસરણીમાં થોડાક ફેરફાર થયા હશે, એવું પથ્થરનાં આવાં અસંખ્ય હથિયારો મળે છે એના અભ્યાસ પરથી માલૂમ પડે છે.

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ચામડાં અને ઝાડોની છલ કાઢવા, સાફ કરવા અને ધસવા માટે ત્રણચાર જાતની કોરવાળા “સ્કેપર્સ” (scrapers) અને કાણાં પાડી સીવવા વગેરે કામ માટેનાં અણીદાર હથિયાર મળે છે. આમાંનાં નાનાં, પાતળાં અને અણીવાળાં હથિયાર ભાલાની ટોચ તરીકે કે કદાચ બાણની ટોચ તરીકે વપરાયાં હોય.

લાકડાંનાં કે અસ્થિનાં બીજાં મોટાં હથિયારો પણ આવાં નાનાં હથિયારોની મદદથી માનવ બનાવતો હશે.

આનો અર્થ એ થયો કે માનવ હવે ચામડાનાં કપડાં કે વસ્ત્રો પહેરતો થયો હતો અને આધેથીય આણીઓનો શિકાર કરતો હતો.

આમ માનવ-જીવનમાં થોડીક ઉત્ક્રાંતિ નિહાળી શકાય છે.

ગુજરાતના આઘપાણ્ણયુગનાં અને મધ્યપાણ્ણયુગનાં આમ આછાં દર્શન થવા લાગ્યાં છે

૩. અંત્યપાણ્ણયુગ ૧૭

શોધ અને લેક્ષણી

જેમ રોબર્ટ પ્લુસ કૂટને આ યુગનાં હથિયાર નદીના પાત્રમાંથી મળ્યાં હતાં, તેમ જમીનની સપાટી પરથી—ખાસ કરીને નાનામોટા ટીંબાઓ પરથી—ગુજરાતમાં (૧૯૪૭ પહેલાંના વડોદરા રાજ્યના) કડી પ્રાંતમાં સાબરમતીના તટ પાસે, વાત્રક કાંઠામાં, વડોદરા પ્રાંતમાં ઝોરસંગ અને હીરણ્ય નદીના કાંઠા પાસે, નવસારી પ્રાંતમાં કીમ અને તાપીના તટ પાસે અને સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી પ્રાંતના ઝોખામંડળમાં, અને વળા (વલ્લભીપુર) પાસે નાનાં પથ્થરનાં હથિયારો અને હીકરાં મળ્યાં હતાં ૧૮ ઉત્તર ગુજરાતમાં જેણે પગપાળા મુસાફરી કરી હશે તેને તો માલૂમ હશે કે આ પ્રદેશમાં પગ ભરાઈ આવે તેવી, પણ ફળદ્રુપ રેતીના પ્રચંડ હોય સિવાય, નથી એકેય ટેકરી કે ખડક; કૂટરને હાંકી કાઢવા એક પથ્થરનો ટુકડો જોઈતો હોય તો એ પણ મળતો નથી ! (આ આણીઓને પણ આ વાતની ખબર લાગે છે, કારણ કે આપણે મારવાને હાથ ઊગામીએ તોપણ કૂતરાંઓ ખસતાં જ નથી ! આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી એ જાણ્યા સિવાય એ આમ વર્તે નહિ) લાકડાંની પણ બહુ અછત હોય છે. આવા ફળદ્રુપ રેતાળ પ્રદેશમાં ટીંબાઓ પર અગ્નિકના ઘડેલા પથ્થરો—ખતરીઓ મળતાં કૂટને સહજ પ્રતીત થયું કે આ હથિયારો બીજા એક પાણ્ણયુગના માનવની હયાતી સૂચવે

છે. પથ્થરનાં હથિયારો સાથે ઠીકરાં પણ મળ્યાં હતાં, એટલે કૂટે આને “નવો પાષાણયુગ” કહ્યો, કારણ કે માનવ જંગલી અવસ્થામાંથી રખડો-રઝળો મટી એક જગ્યાએ ઠીકામ થવા લાગ્યો. સ્થાયી થતાં એને વાસણોની જરૂર લાગી હશે એમ માટીનાં વાસણોની ઉત્પત્તિ થઈ જણાય છે.

આમ કૂટે ગુજરાતમાં બે પાષાણયુગો—એક જૂનો અને બીજો નવો—થઈ ગયા હોવાની કલ્પના કરી પ્રથમ પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો નદીના આલ્પ પટમાં મળતા હતા અને બીજા યુગના અવશેષો હાલના ગુજરાતની સપાટી પરથી; અને આ બે વચ્ચે કોઈ સ્થળે લગભગ ૬૧ મીટર(૨૦૦ ફૂટ)નું અંતર હતું, આથી કૂટે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે આ બે પાષાણયુગો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડ્યું હોવું જોઈએ

૧૯૪૧માં ગુજરાતના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધપ્રસારના જે ચોજના શરૂ થઈ તેનો એક ઉદ્દેશ કૂટની આ માન્યતા કેટલે અંશે ખરી હતી એ પણ તપાસવાનો હતો. ૧૯ આથી ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જે સ્થળોએ કૂટને આવાં નાનાં અકીકનાં હથિયાર અને ઠીકરાં મળ્યાં હતાં તેમાંનાં થોડાંક—વિજાપુર તાલુકામાં હીરપુરા, ગઢડા, પેદામલી, કુદેડા; મહેસાણા તાલુકામાં મેલિ, મૂલસણ અને આખળ, કડી તાલુકામાં ડાંગરવા અને કૈયલ, અને મધ્ય ગુજરાતમાં મહીને કાંઠે જલમપુરા અને વાસદ; ઓરસગને કાંઠે બહાદરપુર, વડેલી, બોડેલી; અને હીરણને કાંઠે શ્રીગામ કલ્બી—એ સ્થળોએ આ શોધકજૂથે શોધ ચલાવી આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને છેક છેડે ખેરાળુ તાલુકામાં હડોલ અને એની આસપાસ રંગપુર અને ઓટલપુર તેમજ મહેસાણા તાલુકામાં લાંધણજ, સિદ્ધપુર તાલુકામાં રણછોડપુરા અને ઓરસગને કાંઠે ઢોકલિયા—એવાં તદ્દન નવાં સ્થળો પણ તપાસ્યાં.

એવી રીતે બનાસ, મહી અને નર્મદા નદીના કાંઠા પાસે પણ આવાં હથિયાર મળ્યાં છે રંગપુર(જિ. સુરેન્દ્રનગર)માં આવાં ભૌમિતિક તથા અ-ભૌમિતિક હથિયાર મળ્યાં છે. ૨૧ જેખા(જિ. સુરત)માં નૂતન પાષાણયુગના સ્તરમાં તથા લોથલ (જિ. અમદાવાદ) અને પ્રભાસ(જિ. જૂનાગઢ)માં તામ્રપાષાણયુગના સ્તરોમાં આ કાલનાં દૂકાં સર્માતરભુજ પાનાં જેવાં હથિયાર મળ્યાં છે.

આ શોધખોળથી એટલું તો પુરવાર થયું કે આખાં ગુજરાતમાં એક સમય એવો હતો, જ્યારે માનવ નાનાં અકીકના હથિયાર વાપરતો ૨૨ (પૃ. ૧, આકૃતિ ૧-૧૬). આ હથિયારોને “લઘુપાષાણ હથિયારો” કહે છે, અને એ પરથી આ યુગને “લઘુપાષાણયુગ” તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો

લાંધણુજ અને હીરપુર સ્થળોએ ટીંબાઓ પર ખોદકામ કરતાં હીકરાંઓ ફક્ત સપાટી પર જ અને એનાથી ઊંડે ૦.૬ મીટર (ત્રણ ફૂટ) સુધી જ મળ્યાં, જ્યારે અફ્રીકનાં હથિયારો મોટા, quartzite ના ઉપલો અને એના ટુકડાઓ, વાટવાને કે ધસવાને બનાવેલી વેળુ-પાપાણુની નાની નિશાઓના ટુકડા અને હજારો અશ્મીભૂત થયેલાં હાડકાના ભાંગેલા ટુકડા, પ્રાણીઓના હાથપગ, જડબાં, કરોડ, ખભા (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૪) વગેરેના અવશેષો લગભગ ૨૧૪ મીટર (૭ ફૂટ) ઊંડે સુધી મળ્યા. ૨૩

આ પરથી એટલું તો સાબિત થયું કે સપાટી પરનાં અને એનાથી નીચે ૦.૬ મીટર (ખે ફૂટે) મળતાં હીકરાઓને અઢીકનાં ઓબરો સાથે કેઈ સંબંધ નથી હીકરા કેવળ સપાટી પરથી જ મળતાં હોવાથી એ આધુનિક સમયનાં હોવાં નોંધીએ તેઓની બનાવટ વગેરેના અભ્યાસ પરથી પણ આ અનુમાન ખડુ લાગે છે. આમ હોવાથી જે માનવ અફ્રીકના ઉપલો લાવતો અને એમાંથી જુદાં જુદાં હથિયાર ધડતો તે નવા પાપાણુયુગનો નહિ, પણ એની પહેલાંના સમયનો હોવો નોંધીએ એમ લાગે છે અથવા એ નવા પાપાણુયુગમાં પ્રવેશ કરતો માનવ હોવો નોંધીએ, એમ ૦.૬ થી ૧.૨ મીટર (૩ થી ૪ ફૂટ) પર મળતાં થોડાંક હીકરાંની એક જાત પરથી અને ખોદકામમાંથી મળેલી એ વસ્તુઓ—એક quartzite નો ગોળ, વચ્ચે કાણું પાડેલો પથ્થર અને બીજો chlorite schist નો લીસો, ધસેલો, મોટા છરાના પાના જેવો પથ્થર સ્પષ્ટ છે. આથી આજે હવે આને “નૂતનપાપાણુયુગ” તરીકે નહિ, પણ પ્રાચીન પાપાણુયુગના “અંત્યપાપાણુયુગ” તરીકે ઓળખવામા આવે છે.

ચૂનારૂપ થયેલા માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો

આથી પણ વધારે અગત્યની શોધ એ છે કે નાના હથિયારો સાથે ચૂનારૂપ થયેલાં હાડકાઓ—મુખ્યત્વે પ્રાણીઓના અવશેષો અને માનવનાં હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે.

લાંધણુજમાં અંધારિયા ટીંબાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા માનવના (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૫) અને પ્રાણીઓના અવશેષો મોઢે—જે—દડોના અવશેષો કરતાં વધારે જૂના હોવાનો સંભવ છે. ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટે કાર્બન ૮¹⁴ ના આધારે એનો જે સમય આંક્યો છે તે ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦૦૦ની આસપાસનો છે ૨૪

જેમ જેમ શુભરાતમા ધારે ખોદકામ થશે તેમ તેમ “અંત્યપાપાણુયુગ”ના સંસ્કૃતિ અને માનવ પર વધારે પ્રકાશ પડશે; હાલ તો મુખ્યત્વે નાના પ્રકારનાં

હથિયાર—પથ્થરનાં અને હાડકાંનાં, નાના, વાટવાના કે ઘસવાના પાટા, ભાંગવા-
કરવા માટે પથ્થરના મોટા હથોડા, ચળકાટ લાવવા કે રંગ ચડાવવા માટે વાપરેલા
પથ્થરો અને પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય હાડકાંઓ પરથી આ યુગના માનવની સંસ્કૃતિનો
અને એ સમયની આબોહવાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે

હથિયારો માટે વપરાયેલા પથ્થરો

આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે જૂના પાષાણયુગના માનવની માકક આ
યુગના માનવે ન તો સાબરમતીમાં બ્યાંત્યાં મળતાં quartzite ઉપલોનાં
હથિયાર બનાવ્યાં કે ન બીજા પથ્થરોને એવી રીતે ઘડ્યાં Quartziteના ઉપલો
એણે વાપર્યાં જ નથી એમ તો નહિ, એણે આ ઉપલો વાપર્યાં તો છે, પણ
કેવળ હથોડા તરીકે જ.

આ માનવે ખાસ હથિયારો બનાવવા જુદી જુદી જાતના અકીકનો ઉપયોગ
કર્યો છે આમાંના નહિ જેવા જ— quartz અને amazonite જેવા—સાબરમતીમાં
મળના હશે; બાકીના બધા જ કાંતો કપડવંજ પાસે માઝમ નદીની ખીણમાંથી,
અથવા અમદાવાદ પાસેથી, અથવા છેક રાજપીપળામાં આવેલા રતનપુરની જાણીતી
ખાણોમાંથી આણેલા હોવા જોઈએ ઉત્તર ગુજરાતના સપાટ રેતાળ પ્રદેશમાં
પથ્થરનો એક પણ ટુકડો મળવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં નજીકની સાબરમતી મૂકી આટલે
દૂરથી કાચી સામગ્રી લાવવાની જરૂર શી ? કેવળ કાચી સામગ્રી અને એમાંથી
નીકળતાં નૈસર્ગિક, ભાતભાતનાં રંગીન હથિયારોનું આકર્ષણ કે આ પથ્થરોની
કઠિનતા, અને હથિયારો બનાવવા માટે વપરાતી નવી કળા અને ઢબ ? ખરું
કારણ ગમે તે હો, એટલું તો નિઃશંક છે કે કાચી સામગ્રી, એમાંથી બનાવેલાં
હથિયારો અને એમાં વપરાયેલી કળાથી આ સંસ્કૃતિ અગાઉના આદ્ય-મધ્ય-
પાષાણયુગ કરતાં તદ્દન જુદી પડે છે. પહેલાંનો માનવ આ માનવ કરતાં જુદો
હતો, પણ આ સંસ્કૃતિ બીજા દેશોમાંથી આવી એટલે કે માનવસંસ્કૃતિના
પ્રસારને લીધે આમ થવા પામ્યું કે કેમ એ તો શોધવું રહ્યું.

હથિયારોના પ્રકાર

અકીકના જુદા જુદા પ્રકારો જેમ પથ્થરોના રંગ અને તેઓની આંતર
રચના પ્રમાણે પડે છે તેમ હથિયારોના, તેઓના આકાર અને ધાર પ્રમાણે,
જુદા જુદા વર્ગો નીચે મુજબ પાઠી શકાય :

પ્રથમ તો સર્વ હથિયારોના—

(૧) Core (ગાભો) અને

(૨) Flakes (પતરીઓ)

એમ બે મુખ્ય વિભાગો થાય છે.

Core (ગાભો) એટલે ઉપલોભાંથી ઉપલી પતરીઓ કાઢી અંદરનો જે નડો, ગોળ, લાંબો વગેરે ભાગ અવશેષ રહે તે (દાખલા તરીકે કેરીને કાપતાં ગોટલાનો જે પાસાવાળો ભાગ રહે તે) કોર્ડ કોર્ડ core (ગાભો) એટલા કાળજીપૂર્વક કાપેલા હોય છે કે એનાં પાસાં તપાસતાં જ એમાંથી કેટલી અને કેવી કેવી જાતની પતરીઓ કાઢી હોય છે એ માલુમ પડે છે ઘણાખરા “ગાભા” આમ પતરીઓ કાઢી લીધા પછી રહી ગયેલા પથ્થર જ હોય છે અને ખાસ હથિયાર કે બીજી કોર્ડ રીતે વપરાશમાં આવે તેવા હોતા નથી, પણ કેટલાંક “ગાભા-હથિયારો” (core-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે :—

(૧) લાંબાં અને અણ્ણીદાર,

(૨) ગોળાકાર અને ત્રણ તરફથી નડાં અને ચોથી તરફથી ઢળતાં અને અર્ધચન્દ્રાકાર ધારવાળાં,

(૩) લાંબાં, શંકુની માફક અણ્ણીદાર, અથવા અર્ધગોળ અને ઉપલો ભાગ ધડેલો અને તેઓની બેઠક સફાઈથી સપાટ કાપેલી હોવાથી શેતર જ રમવાનાં પ્યાદા જેવાં,

(૪) પૈસાના કરતાં પણ ખૂબ નાનાં, છતાં તેઓનો ઉપરનો ભાગ બારીકાઈથી ધડેલો હોય છે.

આ છેલ્લી જાતનો કે ઉપર વર્ણન કરેલી બીજી જાતનો શો ઉપયોગ થતો, એ હજી માલુમ પડ્યું નથી

એવી રીતે પતરી-હથિયારો (flake-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે :—

(૧) લાંબાં ચપટાં અને બે તરફ ધારવાળાં,

(૨) લાંબાં કે ટૂંકાં, મધ્ય ભાગમાં કશોડવાળાં અને બે ધારવાળાં,

(૩) હાંબાં કે દૂંકાં, પહોળાં, ચપટાં કે ભડાં, કે કરોડ વગરનાં અને એક તરફ ધારવાળાં,

(૪) બીજના ચંદ્ર જેવાં, બહારની બાજુ ધડીને છુટ્ટી બનાવેલાં, અને અંદરની બાજુ ઢળતી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી રાખેલાં (આમાં ત્રિકોણાકાર, અર્ધ-ત્રિકોણ, અણિયાળાં વગેરે પેટા-વિભાગો પડે છે),

(૫) ગોળાકાર કે લગભગ ગોળાકાર, કોઈ વાર ચોખંડાં, ત્રણ બાજુએથી ભડાં, અને બાકીની બાજુ ઢળતાં અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં,

(૬) ત્રિકોણાકાર કે બદામાકાર, હાંબાં કે દૂંકાં, ચપટાં કે ભડાં, કરોડવાળાં કે કરોડ વગરનાં-નીચેથી કે ઉપરથી ધડીને ઢળતા બનાવેલા પાછલા ભાગવાળાં અથવા બે તરફ ખાંચાઓ અને તીક્ષ્ણ અણિવાળી પાછલી બાજુવાળાં.

ઉપર વર્ણવેલી (૧) થી (૪) પ્રકારની પતરીઓ આપણા હાલના એક કે એ ધારવાળા ચપ્પુનો જ ઉપયોગ સારતી હશે. ખરી રીતે આપણા ચપ્પુની પતરીઓનું આ આદિસ્વરૂપ છે. એની વચ્ચે તફાવત કેવળ પદાર્થનો જ છે, અને પાપાણ્યયુગમાંથી તાત્ત્કાલિયયુગ દ્વારા ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતાં એ હાલના લોહયુગનું અસ્તિત્વ બતાવે છે.

(૫) માં વર્ણવેલી પતરીઓ-એટલી લોકો વાપરે છે તેવી રાંપી જેવી-ચામડાં વગેરે ધસીને સાફ કરવા કે કાપવા માટે વપરાતી હશે

(૬) પ્રકારની પતરીઓ, જે સાધારણ રીતે બહુ નાની હોય છે તે, બાણના અને ભાલાના મુખભાગ (ટાચ) માટે, અને એમાંની ઝીણી અને પાતળી પતરીઓ સોયની માફક કાણાં પાડવા માટે વપરાતી હોવી જોઈએ

આવાં નાનાં, ધણાં એક ઇંચની અંદર, થોડાંક દોઢ ઇંચ, અને જૂજ એટલું ઇંચ જેટલા જ હાંબાં પથ્થરનાં હથિયાર કેવી રીતે વપરાતાં હશે એ વિચારવા જેવું છે. અર્ધાં જ ફક્ત પતરી સાથે જ હાથમાં ઝાલવામાં નહોતાં આવતાં એનો પુરાવો થોડાંક હથિયાર આપે છે. લાકડાના કે હાડકાના કે બંનેના હાથમાં મૂકી એ બાંધી લેવામાં આવતાં એવું આ પતરી-હથિયારોનો પૃષ્ઠભાગ તપાસતા મારૂમ પડે છે. આ પૃષ્ઠભાગ કાંતો ઉપરથી કે નીચેથી ધડીને ઢળતો, અથવા હથિયારોના બાકીના ભાગ કરતા પાતળો કે એના કરતાં વધારે ભડો, અથવા બે બાજુ એક ખાંચાવાળો ક્યોં હોય છે. આ ત્રણે પ્રકાર સચવે છે કે

આવાં હથિયારોને હાથમાં ભરાવવામાં આવતાં (મિસર, પેલેસ્ટાઈન અને ઇરાકમાંથી તો કરવતના જેવાં હથિયાર—આવા તીક્ષ્ણ પથ્થરની નાની પતરીઓ ને દાંતીથી બનાવેલું દાંતરકુ—યથાવત્ મળી આવ્યાં છે.)

પથ્થરનાં હથિયારોની જેમ જ હાડકાંને ચીરી, એનાં નાનાં હથિયારો બનાવવામાં આવતાં આના પણ થોડાક નમૂના મળ્યા છે

બીબાં હથિયારો

ઉપર જે હથોડાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બધા quartziteના ઉપલોમાંથી બનાવેલા છે, હાલ પણ આપણે આવા લીસા, ગોળ કે લાંબાગોળ ઉપલોનો વાટવા, ભાંગવા વગેરે કામો માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ લાઘણીના ખોદકામમાંથી જે નમૂના મળ્યા છે તે ધણાખરા અડધા કે પા ભાગ જેટલા ભાંગેલા હોઈ, ભાંગેલી બાજુ પર વપરાશનાં ચિહ્નો દેખાય છે આ હથોડાઓનો ખાસ શો ઉપયોગ થતો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કંતો એના વડે અકીકના ઉપલોમાંથી પતરીઓ પાડતા હોય કે એ બીબાં કંઈ માર-ઠોકના કામમાં વપરાતા હોય

આવા હથોડાની સાથે વેળુપાષાણના પણ જુદા જુદા ટુકડા મળે છે. આમાં કોઈ અડધા, કોઈ એનાથી નાના, તો કોઈ ત્રિકોણાકાર હોય છે ધણાખરા ધસાઈ ધસાઈ એક બાજુથી લીસા અને ઢળતા થયા હોય છે, એટલે એમાં તો શંકા નથી કે આ વેળુપાષાણના મોટા ટુકડા વાટવાના કે ધસવાના પાટા તરીકે વપરાતા હશે.

ધસવાને કે ચળકાટ લાવવાને માટે અને એમાંથી લાલ રંગ પાડવા માટે નાનામોટા, લાલ કે કિરમણ રંગના અને ધસાઈને ત્રણચાર પાસાવાળા બનેલા લોહ-પાષાણના ધણા પથ્થરો મળ્યા છે.

માનવનાં ચૂનારૂપ હાડપિંજરો

હથોડા જેવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના ટુકડાઓને માનવનાં હાડપિંજરો સાથે જે સંબંધ છે તે વીસરવા જેવો નથી જ્યારે જ્યારે માનવના અવશેષો નીકળે છે ત્યારે ત્યારે એની ૩૦ કે ૧૫ સે મી (એક ફૂટ કે ૭ ઇંચ) ઉપર કે માનવના માથા આગળ આવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના કટકાઓ હમિશ મળે છે અને ખોપરી ઘણુંખરુ દબાઈ ગયેલી કે ભાંગેલી હોય છે અત્યાર સુધીમાં લગભગ બધા જ દાખલાઓમાં આવી સ્થિતિમાં ખોપરી મળી આવી

છે. વળી, એકમાં તો જમણી બાજુએ કાનની ઉપર અડધા ઇંચનું ગોળ કાણુ પણ જોવામાં આવ્યું છે. આ કાણું સહેતુકે કોરી કાઢેલું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે મારવાથી કે કુદરતી રીતે આવું તદ્દન ગોળ કાણું, આસપાસના ભાગને ઈર્ષ પમાડ્યા વગર, પાડવું એ મુશ્કેલ છે જો આ કાણું જીવતા માનવનું પાડ્યું હોય તો પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલની એ જાણીતી પ્રથાનું ભારતમાં આ પ્રથમ દૃષ્ટાંત છે. (બીજું ગયે વર્ષે જ કાલિબન્ગનના ખોદકામમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિને લગતું મળ્યું છે) યુરોપ(ફ્રાંસ)ના નવા પાપાલુયુગનાં હાડપિંજરોમાં અને મધ્ય અમેરિકામાં—યુકેયન(પેરુ)ના પ્રાગ-ઐતિહાસિક ઇન્કા લોકોના અવશેષોમાં એક વાર નહિ, પણ માણસની હયાતીમાં ચારપાંચ વાર છેદેલી ખોપરીઓ મળી આવી છે. આ બધીયે વખત ધા રુઝાઈ ગયો હોઈ માનવ જીવ્યો હશે એમ ધારી લેવાતી ગોળાકાર કોર પરથી સાબિત થાય છે

અત્યાર સુધીમાં ખોદકામથી બધા મળીને ૧૩ માનવના અવશેષો મળ્યા છે આમાંથી એક પૂરેપૂરું, ત્રણ લગભગ આમાં, એક કરોડના મણકા અને છાતીની પાંસળીઓ વિનાનું, ત્રણ તૂટેલી ખોપરી અને બીજાં પણ ભાંગેલાં અંગવાળાં—એવાં હાડપિંજરો મળ્યાં છે. છતાં પાંચ હાડપિંજરો એવી સ્થિતિમાં મળ્યાં છે, જે પરથી એમ જણાય છે કે કાં તો માથું પૂર્વ તરફ અને પગ પશ્ચિમ તરફ અથવા માથું પશ્ચિમ તરફ અને પગ પૂર્વ તરફ રાખી, દૂંદિયું વળાવીને માનવને દાટવાનો રિવાજ એ વેળા પ્રચલિત હશે. ૧૯૬૩ ના ખોદકામમાં જે માનવ-હાડપિંજર મળ્યું, તે દૂંદિયું વાળીને નહિ, પણ તદ્દન સીધું દાટવામાં આવ્યું હતું ને એ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ રાખવામાં આવ્યું હતું. ૨૫

અંત્યપાપાલુયુગનો માનવ

આ પાપાલુયુગનો માનવ હજી જંગલી અવસ્થામાં રહેતો, જોકે હવે એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યો હતો આવી જંગલી અવસ્થાને બ્રૅડવૂડ (Braidwood) નામના એક અમેરિકન વિદ્વાન Intensive Food Collection Stage (નિબિડ-ખાદ્યસંગ્રહ-ભૂમિકા) કહે છે. દૂંકમાં, માનવ ગમે ત્યાં આહારને માટે રખડતો નહિ, પણ ઠરાવેલા પ્રદેશમાં (હદમાં) રહી ત્યાં જ પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો. ટીંબાઓ પર અને નદીકિનારે જ માનવનો વાસ હતો. અહીં જ પ્રાણી મળવું સુલભ હતું હતું સુધી કોઈ પણ જાતનાં મકાનો-ધાસ, પાંદડાં અને ડાળીઓથી બનાવેલાં ઝૂપડાં કે બીજાં કોઈ પણ જાતનાં મકાનોના અવશેષ

(દાખલા તરીકે, માટીનાં દેફાં) લાંધણુજનો ખોદકામમાંથી મળ્યા નથી, એટલે આ માનવ કેવી રીતે રહેતો હતો એ બાણુવું શક્ય નથી. છતાં એટલું નિશ્ચિત છે કે જે જે પ્રાણીઓ—જેંડા, નીલગાય, જંગલી કુચ્છર, તથા જાતનાં હરણો—કાળિયાર બડાશિંગી અને કુચ્છર-હરણ (Hog-deer) મળ્યાં છે—ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં પણ હતાં, પણ તેઓની જાતો નક્કી કરી શકાઈ નથી—તે સહુનો માનવ શિકાર કરતો, તેઓના શબોને ટીંબાઓ પર લાવતો, કાપતો અને મૂકતો. તળાવમાંનાં કે નદીમાંનાં કાચબા અને માછલાંઓનો શિકાર કરી તેઓને ટીંબાઓ પર લાવવામાં આવતાં આ ઉપરાંત, નાળિયા, ખિસકોલી અને ઉંદરો પણ ખાવામાં આવતાં, એટલું જ નહિ, પણ કાપેલાં જાનવરોના ઢગલાઓ જ્યારે એના કુટુંબીજનો કે ટાળીમાંના માણુઓ મરતાં ત્યારે તેઓની સાથે દાટતો આમ રહેવાની જગા, રસોડું અને સ્થાન એક જ સ્થળે હતાં.

આ સમયના હવામાન વિશે એટલું કહેવાય કે વરસાદ હાલ કરતાં સહેજ વધારે પડતો હશે, જેથી ટીંબાઓની પાસેનાં તળાવોમાં બારે માસ પાણી રહેતું અને નદીકિનારે કે એની નજીક બીજે કોઈ સ્થળે, જ્યાં બેજ વધારે રહેતો ત્યાં, જેડા જેવાં પ્રાણીઓ વિચરી શકતાં.

આ માનવનો હવે શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ બે નિષ્ણાતોએ કર્યો છે : એક ડૉ. શ્રીમતી સોફી એરહાર્ડ અને બીજા ડૉ. કેનેથ કેનેડી ૨૧ આ બંને વિદ્વાનોનું માનવું છે કે લાંધણુજનો માનવ કયા માનવવંશનો હતો એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે એનાં શારીરિક લક્ષણોમાં લાંબું મોટું માથું, ઠીક ઠીક બિંચાઈ સાથે ઉપસેલાં લવાં, સહેજ બહાર આવતો નીચલો હોઠ, અને કદાચ ચીથું નાક સિલોનના આદિવાસી વેદા અને બ્રૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જોવામાં આવે છે. આમ ૪,૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે ગુજરાતમાં માનવવંશ-સંસ્કરતા ચર્ચ મર્ચ હતી.

આ માનવ, ઉપર કહ્યું તેમ, હજુ પાપાણુયુગમાં જ હતો, કારણ કે એ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં, અને ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ ૧૦૦થી વધારે ટીંબાઓ પર કેવળ પથ્થરનાં નાનાં હથિયાર જ મળે છે, પરંતુ લાંધણુજ, આખજ અને હીરપુરાના ખોદકામ પરથી કહી શકાય કે આ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં માનવ માટીના વાસણો વાપરતો થયો હશે, કારણ કે ઉપલા સ્તરોમાં થોડીક બહુ જ નાની નાની ઠીકરીઓ મળે છે આ ઠીકરીઓમાં મોટાં કોઠારનાં વાસણો દેખાતાં નથી. માટીના વાસણો બનાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં માનવે કોઈ વધારે

પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગતું નથી. પથ્થરનાં નાનાં હથિયારો ઉપરાંત નરમ કાળા પથ્થરને ધસીને એમાંથી હથિયારો બનાવવાની તેમજ ક્વાર્ટઝાઈટ જેવા કઠણ પથ્થરને ધડીને ગોળાકાર બનાવી એમાં બંને બાજુએ કાણુ પાડવાની કળા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. એવા કાણુમાં લાકડા કે હાડકાનો હાથો ભરાવી એને જે રીતે વાપરી શકાય : એક તો ગદા તરીકે લડવામાં, બીજું જમીન નાંગરવામાં—જ્યારે હળની શોધ થઈ ન હતી ત્યારે આવાં પ્રાથમિક ઢબનાં, જમીન નાંગરવાનાં હથિયાર હજુ કેટલીય જંગલી જતો ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં વાપરે છે.

અંત્યપાષાણયુગનો કાળ

ગુજરાતની આ માનવ સંસ્કૃતિનો કાળ તદ્દન ચોક્કસ રીતે નક્કી થયો નથી, પણ લાંધણજમાં મળે છે તેવાં પથ્થરનાં નાનાં ઓળરો અને સમુદ્ર કિનારે જ મળતી નાની છીપલીઓના મણકા સૌરાષ્ટ્રમાં રંગપુરમાં સિંધુ સંસ્કૃતિના સ્તરોની નીચે મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજપણે કહી શકીએ કે લાંધણજના અંત્યપાષાણયુગની સંસ્કૃતિ આ પહેલાંના સમયની તો હશે જ—ઈ. સ. પૂર્વ ૨,૫૦૦ પહેલાંની સાધારણ રીતે આપણે કહીએ કે લાંધણજનો પાષાણયુગીન માનવ લગભગ ૫,૦૦૦ વર્ષો પહેલાં ગુજરાતમાં વસતો હતો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ટી^{૧૪} પદ્ધતિની મદદથી આ યુગનો સમય આજથી ૪,૫૦૦ વર્ષો પહેલાંનો આંક્યો છે.

પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત

આ યુગને “ અંત્યપાષાણયુગ ” કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે એ પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત્ય તબક્કો છે. શિકાર અને ખાદ્યસંગ્રહનાં નિર્વાહ-સાધનોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો પ્રાચીન પાષાણયુગ પૂરો થયો તે પછી કૃષિ અને પશુપાલનનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો નૂતન પાષાણયુગ શરૂ થયો. પ્રાચીન પાષાણયુગમાંનો આદ્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતનજીવમય યુગના પૂર્વખંડ (આધુનિક-અધિકતમ) ના મધ્ય ભાગનો અને મધ્યપાષાણયુગનો તબક્કો એના અંત્ય ભાગનો સમકાલીન ગણાય છે, જ્યારે અંત્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતન-જીવમય યુગના ઉત્તરખંડ (આધુનિક) ના આદ્ય ભાગનો સમકાલીન છે ૨૭

૪. નૂતન પાષાણયુગ

પથ્થરનાં નવી હબનાં હથિયારો

નૂતન પાષાણયુગની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ યુગમાં પથ્થરનાં હથિયાર તો હજુ માનવ વાપરતો હતો, પણ પહેલાની માફક નહિ પતરીઓ કે ગાલાઓમાંથી ધાન્વાણું જે હથિયાર બોધતું હોય તેના આકાર કાઢી એને પથ્થરના મોટા ઊંડા પાટા પર ધસવામાં આવતુ. મુખ્યત્વે ધારવાળો ભાગ જ આવી રીતે ધસીને એકદમ લીસો, ચક્રચકાટવાળો બનાવવામાં આવતો.^{૨૮} કોઈ કોઈ વાર આખાથે હથિયારને આવી રીતે ધસીને સુંદર બનાવવામાં આવતું.

આવાં ધસીને બનાવેલાં હથિયારોમાં કુહાડીનું પાનું, સુતાર વાપરે છે તે રંદામાં વાપરવાને માટેનું તીક્ષ્ણ અણીદાર પાનું, છીણી અને હથોડા સાધારણ રીતે બોવામાં આવે છે કુહાડી અને રંદાનાં પાનાને લાકડા કે હાડકાના હાથામાં ભરાવવામાં આવતા અને પછી વેલાથી બાધી સુંદર જેવા ચીકણા પદાર્થથી ઘટ રીતે બાંધવામાં આવતાં આવી હાથાવાળી, ધસીને બનાવેલી પથ્થરની કુહાડી કે રંદાના પાનાથી માનવ ઝાડ કાપતો, લાકડાં ચીરતો અને ધસતો. આમ સુતારનો જન્મ થયો.

સંસ્કૃતિ

બીજુ, માનવ હવે ખેતી કરી અન્ન-હિતપાદન કરવા લાગ્યો હતો. સર્વ પશુઓને માત્ર ભક્ષ્ય ન લેખતાં કેટલાંક પશુઓને પાળી પોતાના કામમાં જોતરવા લાગ્યો હતો, ઘૂંપડાં બાંધી એક સ્થળે ઠરીકામ રહેતો થયો હતો અને માટીનાં વાસણો બનાવતા શીખ્યો હતો અગાઉ અરણ્યાટન કરતો માનવી હવે ગ્રામવાસી થયો ને કૃષિ તથા પશુપાલને એના આર્થિક જીવનમાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તન આણ્યું.^{૨૯} એને “પ્રહેલી કે નૂતનપાષાણ ક્રાંતિ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નૂતનપાષાણયુગ આમ માનવ-જીવનમાં એક મહત્વનું સોપાન હતો.

ગુજરાતમાં મળેલા અવશેષ

આવી ધસીને બનાવેલી કુહાડીનાં પાનાં, રંદાનાં પાનાં કે છીણી ગુજરાતમાં કયાંય મળ્યાં નથી. જે ઉપલબ્ધ થયેલ છે તે ગોળ, કાણાદાર મોટા, પથ્થરો, અને આ પણ નહિ જેવા જૂજ એક, લાંબજૂજના ખોદકામમાં ક્વાર્ટઝાઈટ પથ્થરનું હથિયાર મળ્યું છે,^{૩૦} બીજા બે ત્રણ તાપીના તટપ્રદેશમાંથી ધ્રુસ

ફૂટને મળ્યાં હતાં. ૩૧ તાજેતરમાં આવાં જ ડાંગ વિભાગમાં શોધાયાં છે. ૩૨ પથ્થરનાં આવાં કાણાદાર હથિયારોને લાકડાના હાથામાં લરાવી એનો ખેતીના કામમાં કે ગદા તરફે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આમ હજુ નૂતનપાષાણયુગનું અસ્તિત્વ બનાવતી કોઈ વધુ ચીજો ઉપલબ્ધ થઈ નથી તોપીના તટપ્રદેશમાં કે ડાંગમાં પદ્ધતિસર ઉત્ખનન થાય તો આ યુગને લગતી વધારે માહિતી મળવાની શક્યતા છે બાકી હમણાં તો આપણે એટલું જ કહીએ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં માનવે અત્યપાષાણયુગમાંથી નૂતન-પાષાણયુગમાં પ્રવેશ કર્યો હશે છતાં આ નવી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયાની કોઈ નિશાનીઓ મળી નથી પછી ઈ સ. ની શરૂઆતમાં ત્યાં લોહયુગ શરૂ થયો, જ્યારે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતના સમુદ્રતટે તામ્રપાષાણ યુગની એકદમ વિકસેલી નગર-સંસ્કૃતિએ સિંધમાંથી આવી પ્રસાર કર્યો આ એક પ્રકારની વસાહત જ કહેવાય, સંસ્કૃતિનો વિકાસ નહિ

પાઠદીપે

૧. વળી જુઓ હ ધી સાંકળિયા, “પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત”, ‘ગુજરાતની ઇતિહાસ’, પૃ. ૧૮૧-૯૪

૨. R. B. Foote, *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne*, pp. 207 f; *Notes on their Ages and Distribution*, pp. 15 f., 68, 86 f, 142 f

૩. હ. ધી. સાંકળિયા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૮૩-૮૫

અમુક સ્થળે તો એનું પાત્ર લગભગ નવ મીટર (૩૦ ફૂટ) નીચે ભતરી ગયું છે (એબન, પૃ. ૧૮૫)

૪. નહિ તો સામાન્ય રીતે નીચલો થર વધુ ને વધુ પ્રાચીન વસવાટના અવશેષ ધરાવે છે

૫ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, ગુજરાતી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને પૂનાના ડેક્કન કોલેજ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તરફથી ચોખ્ખેલા પ્રથમ ગુજરાત પ્રાગૈતિહાસિક શોધપ્રવાસ દરમ્યાન H D. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat, Chapter II*

૬ Sankalia, *Excavations at Langhnaj: 1944-53, Part 1*, pp. 3 f, 11 f.

૭ વડોદરાની મ સ. યુનિવર્સિટીના પુરાવસ્તુ ખાતા વડે Subbarao, “*Archaeological Exploration in the Mahi Valley*” JGRS, Vol 1, pp. 34 ff

c. H. D. Sankalia, "*Prehistory and Early History of Kutch*" JGRS, Vol XXX, pp 233 ff, "Early Man in India", "*Journal Asiatic of Bombay*, Vol 41-42, pp 173-81; ડ. ધી સાંકળિયા, ઉપસૃત, પૃ ૧૮૧-૧૮૬; "સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો", પથિક, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ ૩૧-૩૫; "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપોત્સવી અંક, સં ૨૦૨૪, પૃ ૪૧-૪૫.

૯ ભાથંકર જોશી, 'પુરાણોમાં ગુજરાત' પૃ ૨૦૬

"જ્વલતી"માંથી "સાબરમતી" કાંતર થયું, કૃત્રિમ રીતે એલું પાછું સંસ્કૃતીકરણ "સાબરમતી" થયું ને એ પાછી એ નદીની ઉત્પત્તિ અંગે વચિષ્ઠ જોશીના સંશ્રમની પૌરાણિક કથા પ્રયોજી (સ્કંદપુરાણ, નાગરસંહ, અ ૧૭૩, સ્લો. ૧-૧૪)

૧૦ ડી એન વાડિયા, "ગુજરાતની ભૂસ્તરશાસ્ત્રના", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૃ. ૩-૧૬

૧૧. H D Sankalia, "*Pre-History and Early History of Kutch*", JGRS, Vol XXX, pp. 233 ff, "સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો", પથિક, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ ૩૧-૩૫, 'કચ્છમાં આદિ અરમયુગ', પથિક, દીપોત્સવી અંક, પૃ સં. ૨૦૨૪ ૪૧-૪૫

૧૨. ડ. ધી. સાંકળિયા, "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપોત્સવી અંક, સં ૨-૨૪, પૃ ૪૩

૧૩ H D. Sankalia, "Early Man in India", *Journal Asiatic of Bombay*, Vol 41-42, pp. 173 ff.

૧૪, વળી જુઓ . ડ. ધી સાંકળિયા, "પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૃ ૧૯૪-૯૬

૧૫ Soundara Rajan, "*Middle Stone Age Sites from Kaira District in Gujarat*", JOI, Vol. X, pp 166 ff.

૧૬. *Indian Archaeology-a Review, 1957-58*, pp 18, 58 f, 69, Sankalia, *Pre-history and Proto-history in India and Pakistan*, p 120, ડ ધી સાંકળિયા, ઉપસૃત, પૃ ૧૯૪

૧૭. ડ. ધી. સાંકળિયા, "પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૃ ૧૯૭-૨૦૬

૧૮ R. B. Foote, *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne*, pp. 191 ff; *Notes on their Ages and Distribution*, pp. 143 f. 138, 194

૧૯. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapters III-IV

૨૦. Subbarao, "Archaeological Explorations in the Mahi Valley", *JMSU.*, Vol. I, No. 1, pp 34 ff.; *Personality of India*, p. 71.

૨૧ S R. Rao, "Excavations at Rangpur", *Indian Archaeology 1953-54 — A Review*, p. 7

૨૨. Subbarao, *Personality of India*, Fig. 18; Sankalia, *Prehistory and Protohistory of India and Pakistan*, Fig. 60 A.

૨૩. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapter III, Part II, *Excavations at Langhnaj*, Part I

૨૪ Sankalia, *Excavations at Langhnaj*, Part I, pp. 18 ff.

૨૫. ડ. ધી. સાકળિયા, ઉપસૂક્ત, પૃ. ૨૦૪, દી ૨૧.

૨૬ Sophie Ehrhardt and Kerineth Kennedy, *Excavations at Langhnaj*, Part III: *The Human Skeletal Remains*.

૨૭ મધ્યપાષાણયુગ અને અત્યપાષાણયુગની વચ્ચે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં એક એવો યુગ થઈ ગયો, જ્યારે માનવ અપ્પુના પાના જેવા પાતળા પથ્થરનાં સુંદર પાના બનાવતાં શીખ્યો હતો. આ યુગને પુરાવો દક્ષિણ ભારતમાં મળ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતમાં હજી એનો કોઈ પુરાવો મળ્યો નથી

૨૮ કેટલાક ધસવાની અને લીસો બનાવવાની ક્રિયાને અલગ ગણાવે છે, પરંતુ ખરી રીતે લીસો બનાવવાની ક્રિયા એ કોઈ અલગ હુનરક્રિયા નહિ, પણ ધસવાની ક્રિયાનો અંતિમ તબક્કો છે, Sankalia, *Pre-history and Proto-history in India and Pakistan*, p 152, n 2

૨૯. Gordon Childe, *What Happened in History*, Chapter III

૩૦. Sankalia, *op. cit* , pp 40 f.

૩૧. R. B. Foote, *Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities*, p. 154

૩૨. શ્રી. ચિતલે પૃ. ૨૧. હથિયાર આ લેખે ભતે ભેયાં છે (અહેવાલ અપ્રતિષ્ઠિત)

પ્રકરણ ૬

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. પ્રાસ્તાવિક

સિંધુ સભ્યતાની ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રાઓ નિઃશંક રીતે પુરવાર કરે છે કે હડપ્પાનો સમાજ અક્ષરજ્ઞાનવાળો (literate) હતો, અને સિંધુ લિપિનું સંતોષકારક રીતે વાચન થશે કે તરત જ મુદ્રાઓ કિંમતી ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરી આપશે. પરંતુ જ્યાંસુધી એ મુદ્રાઓનું વાચન સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી સિંધુ સભ્યતાને “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં રાખવી પડશે.^૧ એવી રીતે અર્થાત્ સાહિત્યિક સાધનો હોવા છતાં, ભારતવર્ષને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, યથાર્થ ચકાસણી પછી, વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં જણાતાં સંસ્કૃતિ, ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વ્યક્તિઓનો “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં સમાવેશ કરવો જોઈએ આનો ઉત્પન્નનો દ્વારા મેળવેલા પુરાતત્ત્વીય પુરાવાઓની સાથે મેળ મેળવવો પડે.

મર્યાદિત વિસ્તારમાં નિયત સમય દરમિયાન અચારમાં રહેલા ચરપુ, દાતરડાં, કુહાડીઓ વગેરે પદાર્થોના, કાર્યના આધારે અલગ પાડવામાં આવેલા, પ્રકારોની સમસ્તતાને પુરાતત્ત્વવિદો Culture (અર્થાત્ “સંસ્કૃતિ”) કહે છે.

Civilization(સભ્યતા)માં શાનો સમાવેશ થાય છે એની સ્પષ્ટતા કરવામાં પુરાતત્ત્વવિદોમાં મતભેદ છે આમાં છતાં મોટા ભાગના વિદ્વાનો એકમત છે કે એ માટેની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો તે રાજકીય સભાનતા, લેખનજ્ઞાન, વ્યવસ્થિત નાગરિક જીવન અને વેપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ છે. ગામડાનું શહેરીકરણ એ જગતની બધી પ્રાચીન સભ્યતાઓનું ખીજું લક્ષણ ગણાય છે.

સિંધુ સભ્યતા (નકશો ૫)

સિંધુની ખીણના પ્રદેશથી દૂરનાં સ્થાનોમાં સિંધુ સભ્યતાનાં એકસોથી પણ વધુ સ્થાનોની શોધને લઈ એવું વારંવાર લાગ્યા કરે છે કે પુરાતત્ત્વવિદોએ ઉપયોગમાં લીધેલી “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા એના વિસ્તાર માટે ખૂબ જ સંકુચિત

છે. આ સંજ્ઞાના ઉપયોગની વિરુદ્ધ રજૂ કરવામાં આવેલો બીજો વાંધો એ છે કે એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ નથી અને એ હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથે સાથે બીજી પુરાણગતી અને અનુગતી સંસ્કૃતિઓને પણ પોતામાં સમાવી લે છે આવા વાંધા હોવા છતાં આ સંજ્ઞા અહીં એકથી વધુ કારણોને લઈ જળવી રાખવામાં આવી છે પહેલું એ કે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા સમજવાને માટે વધુ સારી છે અને “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” અને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞાઓ કરતાં વધુ પ્રચલિત છે આ વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યમાં બીજી લગભગ સમાન સંજ્ઞાઓના કરતાં આ સંજ્ઞા વધુ વારંવાર વપરાયેલી છે બીજું એ કે સિંધુ ખીણની મહાન નાગરિક સભ્યતાનાં બધાં પાસાંઓને લાગુ પાડવાના વિષયમાં “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” સંજ્ઞા ખૂબ જ સંકુચિત લાગે છે ત્રીજું એ કે “હડપ્પા સંસ્કૃતિ”ને સ્થાને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લઈએ તોપણ આ સભ્યતાની અત્યારે વ્યાપક રીતે જ્ઞાત થઈ ચૂકેલી અવનતિકાળની અને સંક્રાંતિકાળની પરિવર્તન-દશાઓને કારણે બીજા ગૂંચવાડા ઊભા થશે. તેથી આ નાગરિક સભ્યતાનું પરિપક્વ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાને માટે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા રહેવા દેવી ઈચ્છ છે. એથી “ઉત્તર હડપ્પા સંસ્કૃતિ” તરીકે નામ પામેલી અવનતિકાળની એની દશાથી એને અલગ પાડી શકાય.

૨. ગુજરાતની પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ (આલેખ ૯)

(અ) અંત્ય-પાષાણયુગની સંસ્કૃતિનું અનુસંધાન

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીંબડી તાલુકાના એક નાના ગામ રંગપુર (શ્રીનાથગઢ)માં ૧૯૫૮-૫૯માં ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સુ-નિશ્ચિત પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં લઘુપાષાણ ઉદ્યોગ ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. સહુથી જૂના રહેવાસીઓએ ઉપયોગમાં લીધેલાં પાષાણ-ઓળટોમાં બાણ-ફળાં, ત્રિકોણો, સમાંતર દ્વિભુજ ચતુષ્કોણો, પતરીઓ અને અર્ધ-ચંદ્રાકૃતિઓ તેમજ સપ્રમાણ પતરીઓ ઉપર બનાવેલા રદા જેવા ભૌમિતિક અને અ-ભૌમિતિક લઘુપાષાણો હતા એ નદીઓના પાત્રમાંથી મળતા જેસ્પર કેલ્સેડોની અને અકીકમાંથી બનાવવામાં આવતા હતા. આ કાલને “રંગપુર-૧” કહેવામાં આવ્યો છે ૨ સૌરાષ્ટ્રમાં અન્યત્ર સોમનાથ જેવાં સ્થળોએ ચાકડાથી બનાવેલાં મૃત્પાત્રો દેખાયા પછી પણ દૂંડી સમાંતરભુજ પતરીઓ વપરાતી માલુમ પડી છે વધુ પૂર્વમાં જતાં, લોચલમાં ૧ લતપચ્છમાં અબરખિયાં રાતાં મૃત્પાત્રો સાથે સાથે સુ-નિશ્ચિત તાપ્રપાષાણ (chalcolithic)ના સંદર્ભમાં આ પતરી-ઉદ્યોગ મોજૂદ રહે છે. તાપીની ખીણમાં આવેલાં એખા

ગામમાં અને ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા દાર્ઘમાખાદમાં “નૂતન-પાષાણ તબક્કા”નાં પાષાણનાં ધસેલાં ચક્રચકિત ઓળરો કેસેડની વગેરેની દૃઢ પતરીઓની સાથે સાથે મળે છે આમ આપણને સૌરાષ્ટ્રની તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓ અને દક્ષિણ ગુજરાતના નૂતન પાષાણ અવશેષોમાં પ્રવેશ કરતી ભૌમિતિક શૃંખલા દ્વારા લઘુપાષાણ પરંપરાની પ્રસરણશીલ (diffusional) ઉત્તેજના (stimulus) જોવા મળે છે અનુક્રમે રંગપુર અને લોથલની ઉત્તર-હડપ્પીય અને અનુ-હડપ્પીય કાલની ‘અણીઓ’ અને અર્ધચંદ્રાકૃતિઓ પણ લઘુપાષાણ પતરી ઉદ્યોગનું અનુસંધાન છે, હડપ્પીય લોકો પોતાની સાથે પથ્થરની પતરીઓના જથ્થાબધ ઉત્પાદનને માટે બંધ બેસે તેવી “ઉપરને છેડે બેઠે બાજુથી મળી જાય તેવો આકાર આપતી ક્રિયાપદ્ધતિ” (crested ridge guiding technique) લાવેલા હતા, તેઓની અસર નીચે એ ઉદ્યોગ-પરંપરા પુનર્જીવન પામી હતી. રંગપુર-૧ ના લોકો અને લાંધણજના લોકો કૃષિકારોમાં પહેલા અને અનાજ ઉત્પન્ન કરનારાં નાનાં ગામડાંઓમાં રહેવામાં પહેલા હતા એ અર્થમાં આ બેમાંથી એકને પણ ચોક્કસ રીતે આદિમ ગ્રામ-કૃષક જાતિઓ ગણી શકાય એમ નથી ગુજરાતમાંની ભૌતિક (material) સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ દર્શાવવામાં લાંધણજ અને રંગપુરના સ્થાનિક લોકો પછી પ્રભાસના લોકો આવે છે

(આ) ધૂસર મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

જૂનાગઢ જિલ્લાના વેરાવળ બંદર પાસે આવેલા પ્રભાસપાટણ નજીકના જૂના ટીબાના, ૧૯૫૫-૫૬ અને ૧૯૫૬-૫૭નાં બે વર્ષોમાં થયેલા ઉત્ખનનમાં બપોળે પેટા-કાલવાળા બે “સાંસ્કૃતિક કાલ” પાડવામાં આવ્યા હતા કમલાએ બે પેટા-વિભાગો વચ્ચેનો ભેદ બહુ સ્પષ્ટ કરાવ્યો નથી કે કાલ ૨ ના બે પેટા-વિભાગોમાંનો પહેલો જ, ધૂસર રંગમાં અથવા લાલ રંગમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે લીપાયેલા બિનસફાઈદાર ઠીકરોનો નાનો જથ્થો ધરાવતા એવા રેતી અને કંકરના એકમાત્ર સ્તરથી વ્યક્ત થાય છે આકારો અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપાંકનો બધાં બધાં મળ્યાં ત્યાં ત્યાં ગુજરાતમાંનાં ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્રો (pottery)ની સાથે મળતાં આવ્યાં છે વળી એ પેટા-કાલ લઘુપાષાણયુગનાં સામાન્ય લક્ષણ અને ક્રાયે-સના અડિત (segmented) મણકા સાથે સંકળાયેલો છે. ૧ આ પેટા-કાલમાં પ્રભાસપાત્રોની સાથે સાથે ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્ર-પ્રકારો અને ચિત્રિત આકૃતિઓ નીકળેલ છે છેક પ્રાચીનતમ સ્તરમાંથી મળી આવેલાં મૃતપાત્રોના વ્યવસ્થિત પરીક્ષણ પરથી માલૂમ પડી આવ્યું કે એમાં ઘોડીવાળી થાળી, ઊંદાણ ધડ,

કચરોટ વગેરે લાક્ષણિક હડપ્પીય ધાટનાં વાસણો મળ્યાં ન હતાં અને કાલ ૧ અર્થાં મળેલાં ધૂસર મૃતપાત્રોનું ઘડતર (fabric) લોથલનાં ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોને મળતું આવતું હતું, પરંતુ ઘડતરમાં અને સપાટીની ક્રિયામાં ચડિયાતા ઘડતરવાળાં લાક્ષણિક હડપ્પીય મૃતપાત્રો કરતાં એ તદ્દન નિરાણું હતું. આથી પ્રભાસનો કાલ ૧ અ, એવી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિક સીમા વ્યક્ત કરે છે, જે સમયમાં ગ્રામ્ય-હડપ્પીય અને ઉત્પત્તિમાં તળપદી (indigenous) છે એમાં ફારવાડના ફાયેન્સના ખડિત મણકા મળે છે જ્યારે જૂના સ્તરોને અનુકાલીન રહેવાસીઓ (occupants) અસ્તવ્યસ્ત કરે છે, ત્યારે છૂટાછવાયા અનુકાલીન પદાર્થો પૂર્વકાલીન પદાર્થો સાથે લળી જવાની પુરી સંભાવના હોય છે. પ્રભાસ ૧ અ ના ગ્રામ્ય-હડપ્પીય લોકો ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોમાંના વાડકા અને ઘડા- (bowls and jars) નો ઉપયોગ કરતા હતા, જે કેટલીક વાર ચમક આપેલા પણ હોય છે ચમક આપેલાં ન હોય તેવાં (unfurnished) પાત્રોને ઉત્તરીય રેખાઓ વડે સુશોભિત કરવામાં આવતાં હતા, એમાં કરાતા રૂપાંકન તરંગાકાર રેખાઓ, ખીલાનાં મથાળાંની છાપો અને પરસ્પર છેદક રેખાઓવાળા પટાઓ વગેરે આકારનાં હતાં લોથલ અને રંગપુરમાં આ મૃતપાત્રો આદ્ય હડપ્પીય અવસ્થામાં તથા પ્રભાસમાં ઉત્તર હડપ્પીય અવસ્થામાં મોજૂદ રહ્યાં કર્યાં છે. પ્રભાસ ૧ અ નાં ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં પાષાણમય સાધનો (lithic equipment)માં, કદાચ ત્રિપાષાણયુગીન સામાન્ય લક્ષણોની હોય તેવી, કેલ્સેડોનીની સર્માતર બાજુવાળી ટૂંકી પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. આપણે દ્વીપકંદમાં વધારે અદરના ભાગમાં જઈએ તો માલૂમ પડી આવે છે કે એ જ ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકો ભાદરની ખીણમાં પણ રહેતા હતા. રાજકોટની દક્ષિણે ૫૫ કિ. મી. (૩૪ માઈલ) પર આવેલા ઉત્તર હડપ્પીય સ્થાન શ્રીનાથગઢ(રંગપુર)માં ઘેરા લાલ રંગ(pink)નાં મૃતપાત્રોનું પરીક્ષણ કરતાં માલૂમ પડી આવ્યું છે કે લોથલના જ કાલની પ્રથમ અવસ્થા (phase) નાં અખરખિયા (micaceous) લાલ મૃતપાત્રોની સાથે એકરૂપતા ધરાવતાં આ પાત્રો આરંભિક સપાટીઓમાં મળી આવે છે. પ્રભાસના કાલ ૧ માં મળેલા પ્રકારનાં બિનસફાઈદાર (crude) આકૃતિયિત (corrugated) પાત્રોનો લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રો સાથે સંબંધ હતો. ૪ પતરીઓ (blades), ત્રણ (trapezes) અને ક્વાર્ટ્ઝના અર્ધ-ચક્રાકાર ઘાટ પણ આ તળકા(phrase)માં ઉપયોગમાં હતા. શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસની ગ્રામ્ય સપાટીઓમાં આકૃતિય ધૂસર મૃતપાત્રોનું હોવું એ ખૂબ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એમાંનું એક સ્થળ ગ્રામ્ય-હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું

સમુદ્રકાંઠાના સપાટ દેશોમાં અને બીજું અંદરના પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ સૂચવે છે. પ્રભાસ અને રોજડી(શ્રીનાથગઢ)માં નીચામાં નીચી સપાટીઓએ મળતાં હડપ્પીય પાત્રો અને તળપદાં પાત્રો વચ્ચે બેઠ પાડવો જરૂરી છે કદાચ સ્તરોત્તર વધુ સાવધાની ભરેલું પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો એમાંથી બે લિન્ન સાંસ્કૃતિક વિભાગો (zones) ખુલ્લા થાય : પહેલો એવો જેમાં ધ્રુસર મૃત્પાત્રોનું ચલણ મુખ્ય હતું, તે પછીનો એવો કે જેમાં ઉત્તર હડપ્પીય અને અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોનું મુખ્ય ચલણ હતું જે બિન-હડપ્પીય મૃત્પાત્રો લોચલમાં જાણવામાં આવેલી સંસ્કૃતિને મળતી તળપદી ગ્રાન્-હડપ્પીય તામ્રપાપાણ સંસ્કૃતિના બે પ્રકાર ચોક્કસ રીતે રજૂ કરી આપે છે; એમાં એક તક્ષવત રહેલો છે કે શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસમાં હડપ્પીય લોકો મોડેથી આવ્યા હતા.

(૪) અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ

હડપ્પીય વસવાટ પહેલાંની અખરખિયાં મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનું વધુ સારું ચિત્ર આપણે લોચલમાં મેળવી શકીએ છીએ. લોચલનાં સહુથી પહેલા નિવાસીઓ સપાટીની નિષ્પત્તિમાં કરેલી સફાઈને લીધે પત્થાં અને સંસ્કારિત લાગતાં, ચાકડાથી બનાવેલાં અને સારી રીતે પકવેલાં મૃત્પાત્રોનો ઉપયોગ કરતા હતા. એ પાત્રો રંગમાં ઘેરાથી લઈ આછા લાલ રંગનાં હતાં અને માટીમાં સ્વાભાવિક અશુદ્ધતા તરીકે રહેલો અખરખ એને ચળકાટ આપતો હતો અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારા લોક સાદા હતા તેઓ ઊભા હાથવાળા કે ઊભા હાથા વિનાના કળશો અને ગોળ તળિયાવાળા અને ચળકતી હાંસવાળા ધડા (jars) જેવા સાદા ધાટ બનાવતા હતા; પરંતુ તેઓ પાત્રોની સપાટી ઉપર સાવધાનીથી ચિતરામણો કરતા હતા, એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એમની પાસે ઉચ્ચ પ્રકારની કલાદષ્ટિ હતી આછી લાલ કે ઘેરી લાલ સપાટી ઉપર પાતળી કાળી રેખાઓ કરવા માટે સુંદર પીછીવાપરવામાં આવતી હતી સામાન્યતઃ આડી રેખાઓ, તરગાકાર રેખાઓ, ગૂચળાં (loops) અને ત્રાંસી રેખાઓ ધડાના કાંઠલા ઉપર અને હાંસના બહારના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે; અને રેખાપૂરિત હીરા-આકારો (hatched diamonds) અને ઘાસિયા રેખા કળશોના અંદરના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે. થોડા દાખલાઓમાં અર્ધવર્તુલો અને જડા પદ્મ પશુ ચીતરવામાં આવતા હતા એવા નમૂના કોટ-દીછ અને કાલીબગનાં ગ્રાન્-હડપ્પીય પાત્રોમાં મળે છે.

અખરખિયાં લાલ પાત્રો ધડનાર લોકોએ બનાવેલાં બીજા પ્રકારનાં મૃત્પાત્રો એ કાળા-અને-લાલ પાત્રો છે આ પાત્રોને અંશતઃ પ્રાણવાયુ આપતા અને

અંશતઃ મૂળ સ્થિતિએ લઈ જતા સંનેગોમાં ઊંધું પકવવાની ક્રિયાથી પકવવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રમાણે પકવવામાં આવતાં પાત્ર નિલાડામાંથી નીકળે ત્યારે અંદરના ભાગમાં કાળાં અને બહારના ભાગમાં લાલ હોય છે ગુજરાતમાં આ હુન્નરક્રિયા (technique) ધણો લાંબો સમય ચાલુ રહી અને ઈ સ પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મધ્ય ભારત અને દખ્ખણના તામ્ર-પાપાણ્યુગના અનુ-હડપ્પીય લોકો સુધી ઊતરી આવી હતી. છેવટે એ દક્ષિણ ભારતના લોખંડ વાપરનાર અને મહાશિલાઓ વડે સમાધિ બાંધનાર લોકોની સંસ્કૃતિનું લક્ષણ બની આવ્યું-ઐતિહાસિક ગુજરાતનાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોએ ભારતીય પુરાવસ્તુવિદ્યામાં ભારે મહત્ત્વ ધારણ કર્યું છે, કારણ કે એ મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા આહાડમાં, નર્મદાની ખીણમાં આવેલા નાવડાતોલી અને મહેશ્વરમાં, મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા એરણ ખાતે, બિહારમાં આવેલા ચિરંદ વિશે, તાપીની ખીણમાં આવેલાં પ્રકાશ અને સવળદાહમાં, ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા નેવાસામાં, કીમાના પટપ્રદેશમાં આવેલાં ચંદોલી અને ઇનામગાંવમાં, અને દક્ષિણમાં આગળ જતાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં આવેલાં હલ્લૂર અને ટેલ્લકોટામાં મળતી, અન્યથા અળગી પડી ગયેલી આ તામ્ર-પાપાણ્ય સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેની આવશ્યક શૃંખલા બની રહે છે “ઊંધું પકવવાની ક્રિયા”ના પ્રદેશમાં અને કાળમાં થયેલા પ્રસાર પરથી એમ કહેવું કે પશ્ચિમ ભારતમાંથી એક બાજુ મધ્ય અને ઉત્તર ભારતમાં અને બીજી બાજુ દખ્ખણ અને દક્ષિણ ભારતમાં લોકોની હિલચાલ થઈ છે-એ ચર્ચાર્પદ સુદો છે. આપણી માહિતીની વર્તમાન સ્થિતિમાં એ નથી સ્વીકારી શકાતો કે નથી નકારી શકાતો; પરંતુ એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે કે ઈ સ પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના છેલ્લા ચરણમાં ગુજરાતની બહાર સુધી અને પંજાબથી આંધ્ર સુધીમાં વિસ્તરેલા વિશાળ પ્રદેશમાં રહેતા બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સંસ્કૃતિક સમૂહોમાં એ મૃત્પાત્ર-પ્રકાર પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો.

લેખકના અપરખિયાં લાલ પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં ભૌતિક સાધનોના પ્રશ્ન ઉપર પાછા આવતાં એવું માલૂમ પડે છે કે એ લોકો ભાદર અને સાબરમતીની ઉપરવાસની જમીનમાંથી મેળવેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કંચેલા જેસ્પર અને અકીકની સમાંતર-બાજુવાળી ટૂંકી પતરીઓ વાપરતા આ પતરીઓને પ્રસંગવશાત્ અર્ધચંદ્રાકાર ઓળરનો ઘાટ આપવામાં આવતો અને એ ઘાટરડા વગેરે તરીકે કામ આપે એ માટે એને લાકડાના કે હાડકાના ધરામાં ખેસાડવામાં આવતી. અપરખિયાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને તામ્રની બજારી હતી, એ તામ્ર-પદાર્થોના ખડિત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. પથ્થરના

નિસારો અને નિસારાઓનો ઉપયોગ અનાજને ઘી લોટ બનાવવા માટે થતો હશે લોથલ અને રંગપુરનાં ઉત્ખનનોમાંથી કુશકી અને બળેલા દાણા મળ્યા છે, એ ઉપરથી ડાગર અને બાજરીની ખેતીનો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે. ઘઉંની ખેતીનો પરોક્ષ પુરાવો અબરખિયા લાલ કળશો પર ચીતરેલી ઘઉંની ફાતરીથી મળી આવે છે. માટીની પકવેલી ચીળેમાં તકલીની ચકતી અને દાંડી કાંતવા-વણવાના જ્ઞાનનાં સૂચક ગણાય હડપ્પીય સ્તરોમાંથી વણેલા કાપડ અને વળ ચડાવેલા દોરડાની છાપવાળાં માટીનાં પકવેલાં મુદ્રાંકન મળ્યાં છે. લોથલની તળપદી વસ્તીને સુતરાઉ કાપડની કદાચ જાણ હશે અહીંથી સુતરાઉ માલની નિકાસ થતી હશે એ અસંભવિત નથી.

સહુથી પ્રાચીન નિવાસીઓ માટીનાં કે કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં નાનાં મકાનોમા રહેતા હતા, પરંતુ નિલાકામાં પકવેલી ઈંટ વિરલ હતી. એ સમયનું ગામ અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયેલી નદીના ડાબી બાજુના કાંઠા પર ચડાવ લેતા નીચા ટેકરા ઉપર વસેલું હતું. કદાચ એ સાબરમતી નદીનો મુખ્ય પ્રવાહમાર્ગ હતો. લોથલ ગામની હયાતી દરમિયાન પણ એ નદીએ એનો પ્રવાહ બદલ્યો હતો એવું જોવામાં આવ્યું છે. પૂરની સામે માટીના બંધથી ગામ-વસાહતનું રક્ષણ કરી લેવામાં આવ્યું હતું, પાછળથી આ બંધે ઉત્તરકાલીન અવસ્થામાં આ હડપ્પા-કાલીન શહેરની ફરતી દીવાલ માટે નક્કર પાયાની ગરજ સારી. અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારાઓએ થોડા સ્થાનિક ઉદ્યોગોને વિકસાવ્યા હતા, જેની ઉપજોની બહાર નિકાસ કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. આવો એક ઉદ્યોગ મણકા બનાવવાનો હતો, કારણ કે કાર્નેલિયન અને અકીકના પરિશ્કૃત અને અર્ધપરિશ્કૃત સંખ્યાબંધ મણકા વસાહતના સહુથી પ્રાચીન સ્તરમાં મળ્યા આવ્યા છે. બીજા મહત્વના ઉદ્યોગોમાં છીપનાં અને હાથીદાંતનાં કામ હોવાં જોઈએ, કારણ કે એને માટે જોઈતો કાચો માલ ત્યાંથી જ મળતો હતો. સૌરાષ્ટ્રનો સમુદ્રકાંઠો, ખાસ કરીને દારકાનો પ્રદેશ, શંખ-છીપ માટે જાણીતો છે.

લોથલમાં વિશેષીકૃત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો એ હકીકત જ સૂચવે છે કે ત્યાં ખેડૂતો સિવાયની વસ્તીના નિભાવ માટે જરૂરી વધારાની ખાદ્ય-સામગ્રીનું ઉત્પાદન થતું હતું તાબ્રના પદાર્થો અને અર્ધદિંમતી પથ્થરો અહીં મળેલા હોવાથી એવું બીજું એક મહત્વનું અનુમાન તારવી શકાય તે એ કે અહીંના નિવાસીઓએ સમુદ્રપારનો વેપાર બધા પ્રમાણમાં વિકસાવ્યો હતો,

જેથી એ નર્મદાના ખીણ પ્રદેશમાંથી લારે ભાંગવાળા અર્ધ-કિમતી પથ્થરોની આયાત અને દૂરના પશ્ચિમમાંથી તામ્રની આયાત કરી શકાઈ, કારણ કે સાબરમતીના ખીણ પ્રદેશમાં એ એક પ્રકારનો કાચો માલ ઉપલબ્ધ નહોતો. વળી ઈ. સ. પૂર્વે ૨,૫૦૦ જેટલા જૂના સમયમાં આડાવલીની દક્ષિણ પહાડીઓમાં ઉદેપુર નજીકથી મળતાં તામ્રનાં સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યાનો કોઈ પુરાવો નથી. આયાત કરવામાં આવતી ધાતુઓ અને પથ્થરોની કિંમત સુતરાઉ માલ, છીપોના અને હાથીદાંતના પદાર્થો તેમજ અર્ધકિમતી પથ્થરોના મણકાઓના રૂપે ચૂકવવામાં આવતી હોવી જોઈએ લોથલના વેપારીઓ સિંધમાં કોટ-દીણ સુધી દૂર ગયા હોવા જોઈએ કે જ્યાં ગ્રાન્-હડપ્પીય સ્તરોમાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોમાં છે. તેઓ સિંધુના મુખપ્રદેશની પાર પશ્ચિમમાં કેટલે દૂર પહોંચ્યા હતા એ જાણવામાં આવ્યું નથી.

લોથલનાં અને કોટ-દીણ (સિંધ)નાં ગ્રાન્-હડપ્પીય ગામોમાં લેખનકળાનો પુરાવો કે આયોજનનું અને જાહેર આરોગ્યનું કંઈ સૂચન મળ્યું નથી.

(ઈ) કોટ-દીણ સંસ્કૃતિ

કચ્છમાં દેસલપર ખાતે કરેલાં ઉત્ખનનોમાંથી મળેલા માટીકામના સંગ્રહમાં એવા પાતળા ધરાનો સમાવેશ થાય છે અને ધટ્ટ કાળો પટ્ટો ચીતરેલા સંકુચિત કાંકલો હોય છે, જે કોટ-દીણની ગ્રાન્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિની માટી-કામની પર પરાની નકલ હોય તે પ્રકારનો લાગે છે અંદરના ભાગમાં સફેદ રેખાઓમાં ચીતરેલાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રો સાથેસાથનાં કોટ-દીણનાં મૃત્પાત્રો દેસલપર ખાતે ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતનું અસ્તિત્વ બતાવે છે, જ્યારે ત્યાંની દૂંદી પતરીનો ઉદ્યોગ સૂચવે છે કે ત્યાંની સંસ્કૃતિ તામ્રપાયાણ પ્રકારની (chalcolithic) છે.

લોથલ, પ્રભાસ અને દેસલપરનાં સહુથી પ્રાચીન સ્તરોનાં મર્યાદિત ઉત્ખનનો પરથી ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન સાંસ્કૃતિક લોકસમૂહોનું અસ્તિત્વ કદી શકાય છે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પહેલાં તેઓ વસ્તોએ અંશે સમાન આર્થિક વિકાસ ધરાવતા હતા. સિંધથી નજીક હોવાને લઈને અને કોરીનાળ અને રણ દ્વારા સિંધુના ખીણ-પ્રદેશમાં જવાની સરળતાને લઈને દેસલપર કોટ-દીણ સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવ્યું હોવું જોઈએ કદાચ, દેસલપરની ટોડા પથ્થરોની કિલ્લેબદી પણ, ખુદ કોટ-દીણમાં ખનેલું તેમ, ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતોઓએ પૂરની સામેના પગલા તરીકે જ બાંધી હતી.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પૂર્વે ધણી સમય ઉપર કચ્છમાં તામ્રનો ઉપયોગ કરનારા એવા લોકો હતા કે જેમણે ચાકડામાંથી બનાવેલાં અને કોઈ કોઈ વાર ચીતરેલાં વાસણોને માટે જાણીતા માટીકામના ઉદ્યોગનો વિકાસ સાધ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે એ વસાહતીઓ ખેતીવાડી જાણતા હતા અને તેઓ ઢોર-ઘેટાં વગેરે પશુઓ પાળતા હતા. તેઓ પથ્થરનાં ઓળર વાપરતા હતા અને માટીનાં મકાનોમાં વસતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં જે પ્રકારના સંસ્કૃતિક લોકસમૂહ વસતા હતા : એક પ્રભાસમાં ધૂસર મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો અને બીજો લોથલમાં અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો એમની માટીકામની સામગ્રી ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં આવે તો પ્રભાસનો ધૂસર મૃત્પાત્ર વાપરનારો લોકસમૂહ અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકસમૂહ કરતાં થોડો પ્રાક્-કાલીન હોવાનું જણાય છે, કારણ કે શ્રીનાથગઢમાં પહેલો લોકસમૂહ બીજાનો પુરોગામી છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ધૂસર મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ પ્રભાસથી શ્રીનાથગઢ તરફ (જસલણની) બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં અને કદાચ મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અંદરના ભાગમાં આગળ લંબાઈ, જ્યારે અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ ખંભાતના અખાતના માથે લીબડીની બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં આગળ લંબાઈ. બંને સંસ્કૃતિઓનો સમાગમ શ્રીનાથગઢમાં થયો. આથી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું અર્થકારણ લાંબણજના શિકારી અને અન્ન-સંગ્રાહક લોકોના અર્થકારણ કરતાં વધુ વિકસિત હતું. લોથલ, દેસલપર અને શ્રીનાથગઢના પ્રાગ્-હડપ્પીય લોકો સ્થાયી જીવન ગુજારતા હતા અને તેઓ ચાકડા પર બનાવેલાં મૃત્પાત્રો અને તામ્ર ઓળરો વાપરતા હતા. ધાતુનાં અને પથ્થરનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલી ખેડૂત સિવાયની વસ્તીનું ભરણપોષણ કરવાને માટે જરૂરી વધારાનું અન્ન તેઓ ઉગાડતા હતા. દૂરના પશ્ચિમમાં નિકાસ કરી શકાય તેવા મોજશોખનો માલ પણ ત્યાંના કારીગરો મનાવતા હતા. આમ વેપારે નવા વિચારો આપ્યા. ટૂંકમાં, ગુજરાતની પરિસ્થિતિ આખીજ અર્થકારણના નગરીકરણને માટે પરિપક્વ બની રહી હતી. આ તબક્કે સિંધુ ખીણમાં આવેલાં નગરોમાંથી દરિયાખેડુ વેપારીઓ પોતાને આયાત કરવામા કામ લાગે તેવાં માલના પુરવઠાનાં ઉદ્દગમસ્થાનોની શોધમાં લોથલ આવ્યા હોવા જોઈએ.

લોથલની આમ-વસાહતના નગરીકરણની વિગતોમાં જતાં પહેલાં, દેશમાં જુદી જુદી સ્થાનોએ હાથ દેરેલી સ્થળતપાસોને પરિણામે ગુજરાતમાં થયેલી હડપ્પીય સ્થળોની શોધ વિશે થોડા સમ્પદા કહેવા જરૂરી છે.

૩. ગુજરાતમાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ (નકશો ૬)

૧૯૩૧ ના વર્ષમાં અગાઉના લીંબડી રાજ્યમાં (આજના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં) રંગપુર ગામ નજીક રસ્તો બાંધવાની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ત્યાં એક આકસ્મિક શોધ થઈ હાલતુ રંગપુર ધણા વિશાળ ટીંબા ઉપર આવેલું છે. આ ટીંબો આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં આ સ્થળે ઉત્તરોત્તર થયેલા વસવાટોને લઈને રચાયેલો છે. આ પુરાણા ટીંબાને આરપાર બેઢતાં ચિત્રિત મૃતપાત્રોના મોટા જથ્થા પ્રકાશમાં આવ્યા અને પછીથી એને પરીક્ષણને આધારે, હડપ્પા અને મોહે-જો-દડોમાં મળી આવેલાં મૃતપાત્રોના પ્રકારના જાહેર કરવામાં આવ્યા. વિદ્વાનોમાં વ્યાપક રસ ઉપજાવતી આ શોધે “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”ના દક્ષિણ તરફના વિસ્તારની શક્યતા સૂચવી તેથી ૧૯૩૪ માં ભારતના “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી ઉત્ખનન હાથ ધરવામાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી ચીજોના પરીક્ષણને આધારે રંગપુર “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”નું અગ્રસ્થાન હોવાનું જાહેર થયું. પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એ સ્થળનું ઉત્ખનન થયું અને ઉપરની બાબતનું સમર્થન મળ્યું. ૭ પરંતુ ૧૯૩૭માં પૂનાની ડેક્કન કોલેજ તરફથી હાથ ધરવામાં આવેલાં ઉત્ખનનોએ સિંધુ સભ્યતાની વસાહત હોવાના રંગપુરના દાવાની બાબતમાં કેટલીક આશંકા ઊભી કરી. ભારતીય ઉપખંડના વિભાજન પછી “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે રંગપુરનું સાદ્યંત અને પદ્ધતિપૂર્વકનું ઉત્ખનન કરવું કે જોઈ હડપ્પીય અગ્રસ્થાન તરીકેના એના દાવાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર નક્કી થઈ શકે. ૧૯૫૪ માં ત્યાં ઉત્ખનન કરાવવામાં આવ્યું, જેનાં પરિણામ અતિશય પ્રોત્સાહક નીવડ્યાં. અત્યાર સુધી મહારવના ન ગણવામાં આવેલા ટીંબાના ઉત્તર તરફના ભાગમાં થોડીક પ્રાયોગિક ખાદિઓ ખોદવામાં આવી, એનાથી સિંધુ સભ્યતાનાં લાક્ષણિક ઈટેરી બાંધકામોનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માટીની ચીજો અને બીજી ચીજોએ સિંધુ સભ્યતાના અગ્રસ્થાન તરીકેના રંગપુરના દાવાને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં સહાય કરી અને વળી ગુજરાતમાં એ સભ્યતાનાં હાસ અને પરિવર્તનના તબક્કા દર્શાવતી વધારાની આધાર-સામગ્રી પણ પૂરી પાડી. આમ છતાં એમાં સિંધુ મુદ્રાઓ બિલકુલ ન મળી અને સિંધુ સંસ્કૃતિનાં સ્વાભાવિક લાલ મૃતપાત્રો ઉપરાંત એનાથી લિન્ન પ્રકારનાં એવાં આર્ષાં પાંડુ રંગનાં મૃતપાત્રો મળ્યા તે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની અવનતિનું સૂચક ગણાયું. આ અવનતિ-પ્રક્રિયાની સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર દેખાઈ.

એ પછી, હડપ્પીય લોકોની દક્ષિણ તરફથી હિલચાલનું તાત્પર્ય અને દ્વીપકલ્પ પર થયેલી એમની સંસ્કૃતિની અસર સમજવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ સમૃદ્ધ હડપ્પીય સ્થળો માટે તપાસ કરવાનું જરૂરી જણાયું, તેથી ૧૯૫૪ માં આ પ્રદેશનું પદ્ધતિપૂર્વક સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું, જેનાથી સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ક્યા માર્ગે આવ્યા હતા, અને જો ત્યાં વધુ હડપ્પીય વસાહતો હોય તો, એ દર્શાવી શકાય પહેલવહેલું, ગુજરાતની તળભૂમિને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ સાથે જોડતા માર્ગને જળ સિંચતી સાબરમતી નદીના મધ્ય ભાગના અને નીચાણના વિસ્તારોમાં સ્થળતપાસ કરવામાં આવી; એટલા માટે કે હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે આવ્યા હોવાની આશંકા હતી પરંતુ સાબરમતીના મધ્ય પ્રવાહની બાજુમાં આવેલ ઉત્તર ગુજરાતનાં મેદાનોમાં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો માલૂમ પડી નહિ, આથી સર્વેક્ષણની ટુકડી દક્ષિણ તરફ ખસી. સાબરમતીના ભરતી-મુખમાંના બધા પુરાણા ટીંબાઓનું પરીક્ષણ કરતી વેળાએ લોથલનું સ્થળ ૧૯૫૪ ના નવેમ્બરમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યું એ રાગપુરથી ૫૦ કિ. મી. ઉત્તરપૂર્વે આવેલું છે, અને હવે તો સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. સપાટી ઉપરથી મળેલી ચીજોમાં ચંપુ, અણીદાર નહિ તેવા જામ, ચાંચવાળા પ્યાલા, નળાકાર સજ્જિ ધડા, ઘોડી પરની રકાબીઓ (dashed-on-stand), માટીની પકવેલી 'થેપલીઓ', સમાંતર બાજુવાળી ચર્ટની પતરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાં, સેલખડીના ચક્રાકાર મણકા અને કાર્નેલિયનના રેખિત (etched) મણકા-આ બધી પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો (settlements) ની વિશિષ્ટતાઓ મળી આવી છે. સર્વેક્ષણ હાથ પર લેવાનો પ્રથમ હેતુ લોથલમાં સમૃદ્ધ હડપ્પીય વસાહતની શોધથી પાર પડ્યો. આમ છતાં આ અન્વેષણે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. લાલ-નળકાંકાના માર્ગ (corridor) માં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળો મળ્યાં નથી, એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા માટે હડપ્પીય લોકોએ ભૂમિમાર્ગ લીધો નહોતો. પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરી સરહદ પર પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની ગેરહાજરીએ અને સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ તેમજ મધ્ય ભૂભાગોમાં અનેક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની હાજરીએ આ જાતની ધારણાને અનુમોદન આપ્યું. ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન ભૂતપૂર્વ સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના વિવિધ તળક્ષા ધરાવતાં લગભગ સો જેટલાં સ્થળો શોધી આપ્યાં. નાના પાયા પર અનેક હડપ્પીય સ્થળોનું ઉત્ખનન પણ થયું, જેમાં મુખ્ય આમરા, લાખાખાવળ, પ્રભાસ-સોમનાથ, રોજડી (શ્રીનાથગઢ), આટકોટ, દડ અને પિઠડિયા છે.

સમુદ્રકાંઠાની હિલચાલના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કે નિરાકરણ કરવા માટે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાનું સર્વેક્ષણ કરવાનું જરૂરી જણાયું હતું. કાર્યક્રમના આ ભાગનું કામ ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૬ નાં વર્ષોમાં હાથ પર લેવાયું. એને પરિણામે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને કેટલાયે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. લોથલની દક્ષિણે બોધા (જિ ભાવનગર) નજીક હાથળ (પ્રાચીન “હસ્તવત્ર”) નામે ગામ આવેલું છે ત્યાંથી નાના જથ્થામાં હડપ્પીય સૂત્રપાત્ર મેળવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાંથી વધુ દક્ષિણમાં કાડીનારની નજીક આવેલા કણજેતરમાં એક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ છે, પ્રાયઃ એને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ બદર દારકા તરીકે અનેક વાર ઝોળખવામાં આવ્યું છે આપણે પશ્ચિમ તરફ જઈએ તો ખીન્ન જે ઉત્તર-કાલીન હડપ્પીય સ્થળો જોઈ શકાય છે એક વેરાવળની નજીક પ્રભાસમાં અને ખીન્ડુ પોરબંદરથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર કોંદરખેડામાં સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાની ઉત્તર-પશ્ચિમ ટોચ પર જામનગરની નજીક આમરા અને લાખાબાવળ આવ્યાં છે, એનો નિર્દેશ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. ઉત્તરના કાંઠા ઉપર પૂર્વકાલીન કે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય એક પણ સ્થળ મળી આવ્યું નથી, કદાચ એનું કારણ એ હોય કે પછેથી અથવા ભારવાહી પશુઓથી ઝોળંગી ન શકાય અને વહાણથી પણ ન ઝોળંગાય તેવા છીછરા નાના રણ વાટે ઉત્તર દિશામાંથી હડપ્પીય લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. ૧૯૫૫-૫૬ માં કચ્છમાં હાથમાં લેવાયેલા હડપ્પીય સ્થળોના અન્વેષણ દ્વારા ત્રણ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને ત્રણ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળો પ્રકાશમાં આવ્યાં. દક્ષિણ કાંઠા ઉપર માંડવી નજીક નવી નાળ, સમા ગોગા અને ઉત્તરમાં નખત્રાણા તાલુકામાં દેસલપરમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ કાંઠે કકારા પાસે ટાડિયો અને વધુ ઉત્તરમાં કચેસર અને બૂજ તાલુકાનાં લૂણા હાસ પામતી હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મથક છે હમણાં કચ્છમાં ખીન્ન થોડાં હડપ્પીય સ્થળ શોધી કાઢ્યાં છે, તેમાંનાં લાખાપર, સુરકોટડા અને પછુમઠમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાતી હોવાનું મનાય છે આ સબધમાં નોંધવું જોઈએ કે દેસલપર, પછુમઠ અને સુરકોટડા જેવાં ઉત્તર દિશાનાં સ્થળો કચ્છની પ્રાચીન સમુદ્રતટ-રેખા સૂચવે છે, કારણ કે હડપ્પીય સમયમાં કચ્છનું મોટું રણ ખુલ્લા સમુદ્રના રૂપમાં હતું અને સિંધમાંથી ત્યાં ભૂમિમાર્ગે પહોંચી શકાતું નહોતું. છેક ઈ.સ.ની પહેલી સદી સુધી પણ “પેરિપ્લસ”ના લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છની દરતે વદાણોનું સંચાલન થતું હતું, આથી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે

આબ્યા એવું અમુક વિદ્વાનોનું સ્વયન પ્રતીતિકર પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી પ્રમાણિત થઈ શકતું નથી આમ છતાં સંભવ છે કે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય લોકો કચ્છમાં પ્રથમ આવી વસ્યા અને ઉત્તર કાંઠા પર સ્થિર થયા. બીજો હડપ્પીય લોકસમૂહ કાંઠે કાંઠે દક્ષિણ તરફ ખસ્યો અને લોથલ પહોંચ્યો. કચ્છના દક્ષિણ કાંઠે માંડવી નજીક નવી નાળમાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણ કાંઠે હાથબમાં મળેલ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય બંદરોના સ્થાનથી આને સમર્થન મળ્યું છે આ એક સ્થળોના અંતરાલમાં તેઓએ બીજું સ્થળ સ્થાપ્યું હોય કે જે હજી આપણી નજરમાં આવ્યું નથી. એવું પણ સંભવ છે કે હડપ્પીય નાવિકો કચ્છમાંના નવી નાળ કે કાંઈ બીજા બંદરેથી હાથબ અને લોથલ સીધા જતા. આથી હડપ્પીય અન્તર્ગામીઓ ભૂમિમાર્ગ કરતાં સમુદ્રમાર્ગને વધુ પસંદ કરતા એ નિઃસંક છે.

ગુજરાતમાંના સૌથી વધુ હડપ્પીય સ્થળોમાંથી મળતી વિપુલ પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીના સમીક્ષિત અભ્યાસથી એ ઘણું સ્પષ્ટ થાય છે કે એક સમયે સમુદ્રમાર્ગ લઈને હડપ્પીય લોકો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં બે પ્રવાહમાં આવ્યા. પહેલી હિલચાલ ઈ સ. પૂર્વે ૨૪૫૦ માં થઈ, તે વેપારીઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. આ વેપારીઓ કાંઠાનાં વેપારી મથકોમાં સ્થિર થયા અને તેઓએ વેપારી વસાહતો સ્થાપી, જે ક્રમે ક્રમે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં વિસ્તૃત થઈ. આતું તાદશ દર્શાવેલો લોથલ છે મોટે ભાગે પૂરને કારણે થયેલા સિંધુ ખીણની વસાહતોના નાશને લઈને બીજી હિલચાલ ઈ સ. પૂર્વે ૧૯૦૦ માં થઈ આ સમયે એ વેપારી માલની શોધમાં જનારા સમૂહ વેપારીઓ નહિ, પરંતુ મોટી સંખ્યામાં સ્થળાંતર કરેલા દીન આપદગ્રસ્ત આશ્રયાર્થીઓ હતા. એ લોકોએ કચ્છમાં ટાડિયો અને સૌરાષ્ટ્રમાં આમરા, લાખાબાવળ, પ્રભાસ, કીર્તીપેડા અને કણજેતર જેવાં નદીમુખો ઉપરનાં બંદરોમાં કામચલાઉ વસાહતો કરી. સમય જતાં તેઓ વધુ અનુકૂળ પ્રદેશો શોધતા, અંદરના ભાગમાં વસ્યા. આમ ગોપ, શ્રીનાથગઢ (રોજડી), દેવળિયા, બાબરકોટ વગેરે સ્થળોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોની કેટલીક મોટી ગ્રામ-વસાહતો અસ્તિત્વમાં આવી.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર માત્ર કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો; સાહસિક હડપ્પીય વેપારીઓ પશ્ચિમકાંઠે વધુ દક્ષિણમાં આગળ વધ્યા. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલું પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું છેક દક્ષિણનું મથક ભાગાતળાવ છે. એ દીવો ભરૂચ જિલ્લામાં કીમના મુખપ્રદેશમાં જેતપોર નજીક આવેલો છે. ભરૂચ નજીક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય બે સ્થળો છે;

એક મહેગામમાં અને બીજું તેલોદમાં. આ સ્થળો અનુક્રમે નર્મદા અને ઠાકર નદીના મુખની નજીક આવેલાં છે. આ નદીમુખ પરનાં બંદરોથી સમૃદ્ધ અંતઃ-પ્રદેશને લઈને હડપ્પીય લોકો આકર્ષાયા રાજપીપળાની અક્રીકવાળી ટેકરીઓએ મહેગામ અને ભાગાતળાવથી જવું સરળ છે. લોથલના મણિયારોને જોઈતા અર્ધકિંમતી પથ્થરોની આયાત આ સ્થળોએથી થતી તાપી પ્રદેશનાં જંગલોમાંથી સાગ અને બીજી જાતોનું લાકડું બાંધકામ માટે આયાત કરવામાં આવતું હતું. નર્મદા-તાપી પ્રદેશમાંથી નિકાસ થતો બીજો પદાર્થ તે રૂંકાં. આ, દૂંકાં, સિંધુ સભ્યતાના દક્ષિણ વિસ્તારની કથા છે

હવે આપણે જોઈએ કે સ્થાનિક ગ્રામ-સંસ્કૃતિઓએ ઉચ્ચકક્ષાએ વિકસેલી ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને નાગરિક વ્યવસ્થા ધરાવતા લોકસમૂહના આગમનની કેવી અસર ઝીલી. સિંધુ સભ્યતાનાં બધાં જ મુખ્ય લક્ષણો લોથલમાં જોવા મળે છે, જે પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

૨. લોથલ

(અ) સ્થળ

આ સ્થળ ૧૯૫૪ના નવેંબરમાં શોધવામાં આવ્યું * અને ત્યાં ઉત્ખનન ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૨ સુધી કરવામાં આવ્યું.†

આ સ્થળ સરગવાલા(તા ધોળકા, જિ. અમદાવાદ)ની સીમમાં આવેલું છે.

એ પ્રાચીન શહેરની દૃશ્ય નિશાનીઓ આસપાસનાં સપાટ અને વિશેષતા વિનાનાં મેદાનોમાં ક્રમશઃ લગભગ સાડા પાંચ મીટરની ઊંચાઈ સુધી પહોંચતા એક નીચા ટીંબાડપે રહેલ છે આ ટીંબો હાલ “લોથલ” નામે ઓળખાય છે ત્યાં સારા મોટર-માર્ગથી પહોંચી શકાય છે અને એ અમદાવાદથી ૮૦ કિ મી. (૫૦ માઈલ) દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ છે. ભોગાવો અને સાબરમતી નદીઓની વચ્ચે લિંડાયેલું અને નીચાણુના પ્રદેશમાં આવેલું લોથલ નદીઓનાં પાણી કાંકા પર ફરી વળે છે ભારે વારંવાર પૂરોતો ભોગ બને છે દક્ષિણે ખંભાતના રણથી લઈ ઉત્તરે કચ્છના નાના રણ સુધી લંબાયેલું હાલ “ભાલ” તરીકે ઓળખાય

* ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ યયેલા અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટના એન્જિનિયરમાં સરગવાલાની પ્રાચીનતા વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે. “ધોળકા તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલું સરગવાલા ગ્રામ સમયે બંદર હતું એમ કહેવાય છે. ગામની નજીકના ટીંગા તથા અગાઉ લંગર કરીને રપરાતા કાણા પાડેલા ગોળ પથ્થરો આ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. (પૃ. ૩૫૩) -સંપાદક.

છે તે કાંપનું સપાટ મેદાન લોચલનો અંતર્ભાગ હતું. ખંભાતનું રણ એ હાલ સાબરમતી નદીના મુખથી આશરે ૬૦ કિ મી. (૩૭૩ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે લંબાયેલી લાંબી છીછરી સૂકી ખાડી છે અખાતમાં પ્રમળ નદીઓએ ઠાલવેલા કાઠવને પરિણામે છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષોમાં સમુદ્ર અનેક કિલોમીટર પાછો હઠી ગયો છે અત્યારે લોચલ સમુદ્રથી ૧૮ કિ મી (૧૧ માઈલ) દૂર આવેલું છે, પરંતુ આલ-ઐતિહાસિક કાળમાં એ સાબરમતી અને ભોગાવો નદીઓના મુખપ્રદેશો ઉપર આવેલું હતું અને નગરથી સમુદ્ર પાંચ કિ મી (ત્રણ માઈલ) કરતાં વધુ દૂર નહોતો. ઉત્પનનથી જણાયું છે કે લોચલ ખાતેની પહેલી વસાહત નદીના ડાબા કાંઠા ઉપર થઈ હતી, જેનો ગ્રાચીન પ્રવાહમાર્ગ ટીઆની ધણો નજીક હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે લોચલથી ૨૦ કિ મી (૧૨૩ માઈલ)ની ત્રિજ્યામાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ કાળી માટીની નીચે રેતી અને ખરખચડા મરડિયાના રૂપમાં નદીક્ષિપ્ત નિક્ષેપો મળી આવે છે, જેના પરથી સાબરમતી અને એની શાખાઓએ છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષો દરમ્યાન પોતાના પ્રવાહમાં કરેલા વારવારના ફેરફાર દેખાય છે નળસરોવર નજીકનાં ગ્રાચીન નદી-તળોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલાં પથ્થરનાં લંગરો એવું સ્પષ્ટ છે કે આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં આ નદીઓ ૮૦ થી વધુ કિ મી (૫૦ થી વધુ માઈલ) અંદરના પ્રદેશ સુધી નાભ્ય હતી, પરંતુ અત્યારે મોટે ભાગે એ પુરાઈ ગઈ છે, અને એ વસંતના જુવાળ ભાટોનાં નિકાલ-આરાં બને છે. લોચલના હવાઈ ફોટોગ્રાફમાં ટીઆના પશ્ચિમ કોટ પર એક છીછરો પ્રવાહમાર્ગ દેખાય છે અને બીજો ઉત્તરમાં દેખાય છે. આ માર્ગ સાબરમતીના લુપ્ત પ્રવાહમાર્ગની સાથે ભોગાવાને જોડે છે અને એ છેક કોઠ સુધી જોઈ શકાય છે આ સ્પષ્ટ રીતે નદીઓના પ્રવાહમાર્ગ છે, જે ગ્રાચીન કાલમાં કોઠ અને લોચલને એક બાજુ સમુદ્ર સાથે તો બીજી બાજુ નળસરોવર સાથે જોડતા હતા.

લોચલની આસપાસનો અત્યારનો વાર્ષિક વરસાદ ૭૫ થી ૧૦૦ સેન્ટીમીટર (૩૦ થી ૪૦ ઇંચ) હોય છે; અને જૂના સમયમાં આના કરતા થોડોક વધારે હશે. મોટા ભાગના ખેડૂતોએ વરસાદનું પાણી રોકી રાખવાને માટે સમોત્તર બંધ (contour bunding) કરી લીધા છે, જેને લીધે કેશાકર્ષણ પ્રક્રિયાથી ઉનાળામાં સપાટી ઉપર આવી પડેલો સુરોખાર ધોવાઈ જાય અને માટી એમાસા દરમ્યાન જીનાશવાળી રહે. કાળી જમીન શિયાળામાં કપાસ અને ધર્તી ખેતી માટે પૂરતી જીનાશ રાખે છે. ભાલના કેટલાક વિસ્તારમાં તળાવની સિંચાઈની મદદથી ડાંગર પણ ઉગાડવામાં આવે છે. હડપ્પીય લોકો ડાંગર પણ ઉગાડતા હતા એ

હકીકત આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંચાઈ માટે નહેરો હશે એવી ધારણા ઉપજવે છે લોથલમાંના ઉત્ખનનમાંથી મળેલા છોડોના અવશેષોના પરીક્ષણથી એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે ગુજરાતમાં આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં વધુ જંગલો આવેલાં હતાં, ખાસ કરીને સૈરાઈના મધ્ય ભાગના કુંગરોમાં તેમજ પચમહાલ અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં પાનખર પ્રકારની વનસ્પતિ સપાટ પ્રદેશમાં પ્રુકળ ઊગતી, જેમાં બાવળ જેવાં કાંટાળાં વૃક્ષો અને આંબલી જેવાં ફળાઉ વૃક્ષોનો સમાવેશ થતો, અને કુંગરો સાગનાં જંગલથી ઘવાયેલા હતા. કાદવિયા જમીનમાં એવું જિયુ ધાસ ઊગતું હતું કે જેના પર ગેંડા નિર્વાહ કરી શકે. ચેમ્પિયને કરેલા વનપ્રકારોના વર્ગો પ્રમાણે લોથલના પ્રદેશનો સમાવેશ અત્યારે ઉબ્યુકટિબ્ધીય કાંટાળા પ્રદેશમાં થાય છે, પરંતુ લોથલમાં સાગ અને હાલદાનું હોવાપણું એવું સૂચવે છે કે હાલ ગુજરાતના પચમહાલ જિલ્લામાં છે તેમ ત્યાં ઈ સ પૂ ૨૩૦૦માં જંગલો (ખરતી) પત્તીવાળા પ્રકારનાં હતાં.

લોથલ ખાતેના અડાકાર ટીંબાનું માપ ઘેરાવામાં એ કિ મી અને જિંચાઈમાં ૩.૫ મીટર છે અને એ કમે કમે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ઢળે છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ, જે આમ છનાં બીજા ભાગો કરતાં થોડા વધારે ઊંચો છે તે, નીચલા નગરથી ઉપરકોટને અલગ કરે છે દક્ષિણ બાજુએ ઢોળાવ કંઈકે જિભો છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરની કિનાર ઉપરનાં નીચાણ અનુક્રમે નદીનું પુરાણપાત્ર અને નાળું દર્શાવે છે પૂર્વ તરફના પડખા ઉપરનું સ્થળ એવું પુરાઈ ગયું હતું કે એમાં ૧૯૫૪ ના ઉત્ખનન પહેલાં દીવાલોની કોઈ નિશાની નોવા મળતી નહોતી. આ સ્થળ પછીથી ધક્કાનું પાત્ર હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે.

આ પાંચે તબક્કાઓમાં લોથલના લોકો કેમ જીવતા હતા અને એમણે જગતની સભ્યતામાં શો ફાળો આપ્યો એ કાંઈકે વિગતે નોંધે

નગર-આયોજન એ સિંધુ સભ્યતાનું પહેલું મોટું પ્રદાન છે.

(આ) નગર-આયોજન

૧. રેખાંકન (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૭)

પહેલી ગ્રામ-વસાહત નાશ પામ્યા પછી લોથલના નગરનું “તબક્કા ૨”માં પદ્ધતિસર આયોજન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું આમ કરતી વેળા આયોજકોએ બંદર-અને-ઔદ્યોગિક નગરની જરૂરિયાતોને ગણતરીમાં લીધી અને સામાન્ય રીતે સિંધુ શહેરોમાં અનુસરવામાં આવેલા આયોજનના બધા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા ઉદાહરણ તરીકે, નગરનું વિવિધ મકાનસમૂહોમાં વિભાજન ધકું આ

આવાસ-સમૂહો આડી અને ઊભી સમાંતર હરોળોમાં આયોજિત થયા હતા અને એ માપસરની પહોળાઈ ધરાવતા ધોરી માર્ગો સાથે જોડાઈ જતા સત્તાના અધિષ્ઠાનને બાકીના નગરથી જુદું પાડવામાં આવ્યું હતું લોથલના સ્થપતિઓએ હડપ્પા અને મોહેં-જો-દરોમાંથી બીજી કેટલીક બાબતો અપનાવી; જેમકે વસ્તીવાળા વિસ્તારની બહારની બાજુએ રખાતું સ્થાનગૃહનું સ્થાન, મેણું અને વરસાદનું પાણી લઈ જવા માટે જમીનની અંદર અને ઉપર મોરીઓની સગવડ, અને પૂર આવ્યાના સમય દરમ્યાન ડૂબી જવામાંથી બચી જવાય એ માટે ઊંચી કરેલી પીઠિકાઓ ઉપર મકાનોની રચના લોથલમાં વહાણો નાગરવા માટે કૃત્રિમ ધક્કો અને માલસામાન લઈવાને માટે વખાર બાંધવામાં આવેલ હશે. ધમાલિયા સમુદ્ર-બંદર તરીકે લોથલને લગતા પ્રશ્નોનો આ રીતે ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો હશે.

શરૂમાં લોથલ તલમાનમાં ૧૦૦-૪૦૦ મીટરના માપનું લંબચોરસ હતું અને ક્રમે ક્રમે બધી દિશાઓમાં ઉત્તરોત્તર તબક્કાઓમાં વિસ્તર્યું હતું. જે શહેરને ફરતી દક્ષિણ દીવાલની પાર મળેલા બાંધકામના છૂટાછવાયા અવશેષોને પણ ગણતરીમાં લઈએ તો લોથલ એની ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ઘેરાવામાં લગભગ એકે મી (સવા માઈલ) હોય. વસ્તીનો વિસ્તાર પૂર્વ બાજુએ ધક્કાના બાંધકામથી અને પશ્ચિમ બાજુએ નદીથી ઘેરાયો હતો અને નેડવું નાણું ઉત્તર બાજુ વહેતું હતું અને આથી વહાણોને ધક્કામાં નાંચરવાનું અનુકૂળ થતું. વારંવાર આવતાં પૂરોની સામે નગરનું રક્ષણ તબક્કા ૧ના માટીના બંધ ઉપર કાચી ઇંટની બાંધેલી ૧૩ મીટર જાડી દીવાલથી થતું હતું આ દીવાલની સાથે ધુરળો, દરવાજા કે ચોકીઓના અવશેષ મળ્યા નથી, એ વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે કે આ દીવાલ કિલ્લાની નહિ, પણ માત્ર પૂરના પ્રતીકારરૂપ ચોનાઈ હોવી જોઈએ કાચી ઇંટોની અને માટીની આંતરિક પીઠિકાઓ મકાનોના સમૂહોની ઊંચી પીઠિકાઓ તરીકે કામ આપતી અને એ સંરક્ષણની બીજી હરોળ બનતી. લાખો પાકી અને કાચી ઇંટો બનાવવા માટે જોઈતી માટી શહેરના કોટની પૂર્વ બાજુની હાંસ પર ખોલેલા ધક્કાના પાત્રમાંથી લાવવામાં આવી હશે. નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના કુલ સાત લંબચોરસ સમૂહ શોધાયા છે. સમૂહ આ-દ-ઈ સિવાયના બાકીના બધા સમૂહ નીચલા નગરમાં આવેલા છે. સમૂહ અ શહેરનું મુખ્ય બજાર છે અને એ ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે સમૂહ આ, દ અને ઈ ના બનેલા ઉપરકોટનો દેખાવ અસરકારક છે, કારણ કે અગ્નિખૂણામાં આવેલો એ સમૂહ ઊંચામાં ઊંચી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર બંધાયો છે અને તેથી નીચેનાં મેદાનોને ઉપરથી નિહાળતો હોય તેવાં લાગે છે. સમૂહ આ માં આવેલું

શાસકનું ભવન ઉપરકોટમાં મધ્ય ભાગનું સ્થાન ધરાવે છે. વખાર સમૂહ ૬ માં છે કારીગરો, ખેડૂતો અને વેપારીઓનાં મકાનો. ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુના ડ અને ઠ સમૂહોમાં વધુ નીચી પીઠિકાઓ ઉપર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે રમશાન નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમની દીવાલની નીચે, વસ્તીના વિસ્તારથી સારે એવે અંતરે, આવેલું હતું.

૨. ઉપરકોટ

સમૂહ આ, ૬ અને ૬ નો બનેલો ઉપરકોટ આયોજનમાં સમાંતર દિશુજન ચતુરસ્ર છે એ પૂર્વે અને પશ્ચિમે ૧૧૭-૧૧૭ મીટરનું અને ઉત્તરે તથા દક્ષિણે અનુક્રમે ૧૩૬ મીટર અને ૧૧૧ મીટરનું માપ ધરાવતો; હડપ્પા અને મોહો-જો-દડોના ગઢની જેમ આ કોટની લાંબી ધરી પણ ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલી છે. શાસકનું નિવાસસ્થાન ૧૨૬x૩૦ મીટરના માપના સમૂહ આ માં ૩.૫ મીટરની ઊંચાઈની પીઠિકા ઉપર ઊભું હતું. લોથલમાં કિલ્લાની પૂર્વે ધક્કો, દક્ષિણે વખાર અને ઉત્તરે તેમજ પશ્ચિમે બીજા જાહેર અને ખાનગી મકાનો આવેલાં હતાં. વહાણના માલસામાનને ખેંચી લાવવા માટે ધક્કા(wharf)નું કામ આપે એ માટે કોટની દીવાલની પૂર્વની પાંખ ૨૦૦ મીટર લાંબી અને ૨૪ મીટર સુધી પહોળી કરવામાં આવી હતી. આ સમૂહને વધુમાં વધુ નાગરિક સગવડોનો લાભ મળ્યો હતો; જેમકે પીવાના પાણી માટેનો કૂવો અને સંખ્યાબંધ ખાનગી સ્નાનગૃહોમાંથી મેલું પાણી દૂર કરવા માટેની જમીન નીચેની મોરીઓ. મકાનો સુખ્ય માર્ગો અને શેરીઓની એક બાજુએ વ્યવસ્થિત હારમાં ગોઠવાયેલાં હતાં. કમનસીબે ઈંટોની વિશાળ પાયા ઉપરની તફડચીને લઈને અને ટીબાના ધસારાને લઈને શહેરના ઘણા ભાગોમાં ઉપરનાં બાંધકામોનાં બધાં નિશાન ચાલ્યાં ગયાં છે, માત્ર પીઠિકાઓ (plinths) આજ સુધી બચી જવા પામી છે. આમ છતાં મકાનોનું આયોજન દીવાલોના બચેલા પાયાઓ ઉપરથી અને ફરસખ ધી તેમજ સ્નાનગૃહો અને ગટર-લાઈનો પરથી કદપી શકાય એમ છે (પૃ ૨ જ) માર્ગ નં. ૨ માં દરેકને બે ઓરડા અને એક સ્નાનગૃહ હોય તેવાં બાર મકાનોની હાર માલૂમ પડી આવી છે. સરેરાશ, મકાનો ૯x૫.૫ મીટરનાં છે, પરંતુ ઉપરકોટમાં અને નીચલા નગરમાં વધુ મોટાં (૧૩x૪ મીટરનાં) પણ બાંધવામાં આવેલાં હતાં. માર્ગ નં. ૨ માં જેટલાં મકાનો હતાં તેટલાં સ્નાનગૃહો અને ખાળકૂંડીઓ હોવાની ધારણા છે, પણ એ અસંભવિત નથી કે એમાંનાં બે કે ત્રણ મકાનો વચ્ચે એક સ્નાનગૃહ અને એક ખાળકૂંડી હોય

૩. વખાર (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૮)

સમૂહ ૬ માં ૧૯૩૦ ચો મીટરના વિસ્તારના અને ઉપરકોટના અગ્નિખૂણામાં હાંસની સ્થિતિ ધરાવતા કાચી ઇંટના ચાર મીટરની ઊંચાઈના ઓટલા પર મૂળમાં ૬૪ ધનાકાર સમૂહ બધાયા હતા. દરેક સમૂહ તક્ષમાનમાં ૩ ૬ મીટર ચોરસ અને એક મીટર ઊંચો હતો. એની નીચે આવેલી વખારમાં રાખવામાં આવેલા માલ-સામાનનું એ લાકડાના મંડપના તળભાગની જેમ રક્ષણ આપતો હતો. આમાંના ધણાખરા સમૂહ ધોવાઈ ગયા છે, માત્ર બારેક જળવાય રહ્યા છે. તળભાગોની હારો ચોખ્ખી રીતે કરવામાં આવી હતી એની વચ્ચેના માર્ગો ઉપર પાકી ઇંટોની ફરસબધી કરી લેવામાં આવી હતી, જેથી મજૂરોનું હલનચલન સરળતાથી થાય આમાંના કેટલાક માર્ગ હવાની અવરજવરની નવેરીઓનું કામ આપતા હતા (પૃ ૧૨, આ ૧૨૬), જેને છેડાની ખોલણોમાં લાકડાના પડદા દાખલ કરી બંધ કરી શકાતા હતા વખારના બધેલા ભાગના છેક પૂર્વ દિશાના માર્ગના દક્ષિણ ખૂણામાંથી ઉત્પન્નન દરમ્યાન ૬૫ જેટલાં તપાવેલા માટીનાં મુદ્રાંક, બળેલા લાકડાનો એક ટુકડો અને મોટા જથ્થામાં કોલસા મળી આવ્યા હતા. બાંધવાના કામમાં વપરાતાં સાદી, કાપડ, ટોરીઓ વગેરે સાધનોની છાપો પકવેલી માટીનાં મુદ્રાંકોના પૃષ્ઠભાગ ઉપર જોવામાં આવી છે એ બતાવે છે કે વાંસની સાદી અને અપાટિયાથી બરાબર બાંધવામાં આવતી ગાંસડીઓની ઉપર અહીં છાપ લગાવવામાં આવતી અને એની ગજ બડકવામાં આવતી મુદ્રાંક ઉપર અનેક મુદ્રાઓની છાપો છે એ બતાવે છે કે વેપારમાં લાગીદારી હતી. અનેક છાપો હોવાનો બીજો ખુલાસો એ આપી શકાય કે માલિક ઉપરાંત જકાતી અધિકારીઓ પણ માલ ઉપર પોતાની મુદ્રાઓ લગાવતા હોય

આમાંથી થયેલા માલની તપાસ કરવાની સરળતા થાય એ માટે લોથલની વખાર, ધક્કાની અને શાસકના નિવાસસ્થાનની તદ્દન લગભગ આવેલી હતી લોથલના અર્થકારણમાં વખારે ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો લાગે છે, કેમકે પૂરોથી અચૂત માટે જેના ઉપર એ ખડી હતી તે ઊંચા ભૂમિતળ(podium)થી અને વડીની દીવાલથી પૂરતો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં કંકર દબાવવામાં આવતો હડપ્પા અને મોહેજો-દડોની અનાજની વખારોએ જેટલો જમીનનો વિસ્તાર રોક્યો હતો તેનાં કરતા વધુ વિસ્તાર રોક્યું હોય તેવું એ વિશાળમાં વિશાળ બાંધકામ હતું, કારણ કે લોથલ સિદ્ધુ સામ્રાજ્યનું વધુમાં વધુ ધીકતું બંદર હતું.

વખારની અરોબર સામે કાચી માટીની ઈંટો અને માટીની પથથીદાર પીઠિકા મૂળમાં સમૂહ રૂ. વખારથી જરાય ઓછા મહત્વના નહિ તેવા જાહેર મકાનને ટેકવી રહી હતી, એક પૂર્વમાં અને બીજી પશ્ચિમમાં એમ જાચી પીઠિકા ઉપર રહેલાં એ દબદબા ભરેલાં જાહેર મકાનોથી ઉપરકોટ તરફ લઈ જતો માર્ગ સમૂહ બન્યો હતો, પાછળના છેડાના ભાગમાં શાસકનું મહાલય હતું. એ એકની પાછળ બીજી આવે, તે રીતે ચાર હારમાં સરખા ઘાટનાં અને સારી રીતે બધાયેલાં મકાનોવાળી એવી જ દબદબા ભરેલી પીઠિકા ઉપર આવેલું હતું. એક દરે જોતાં ઉપરકોટ મજબૂત ગઢીનો ખ્યાલ આવે છે. એની છાયામાં નીચલા નગરમાં વેપારીઓનાં અને કારીગરોનાં મકાનો ખડા હશે.

૪. નીચલું નગર

લોથલના આયોજનનું બીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ ચોક્કસ વિભાગોમાં વિવિધ વેપાર અને ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ છે, જેમ અત્યારે ભારતનાં નગરો (towns) અને ગામડાંઓમાં છે હડપ્પીય લોકોએ પૂર્વચિન્તિત યોજના પ્રમાણે અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં અમુક ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો સલાન પ્રયત્ન કર્યો હતો. કારખાનાંના રૂપમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં અને એક છત્ર નીચે કામ કરવાને એક જ ધધાના અનેક કારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં તેઓ માર્ગદર્શક (pioneers) પણ હતા.

નીચલા નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના ચાર સમૂહ જાણવામાં આવ્યા છે : એ ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુએ, એક ઉત્તર બાજુએ અને એક વાયવ્ય બાજુએ. મકાનો, દુકાનો કે કારખાનાંના સમૂહો માટેની સમાન પીઠિકા તરીકે કામ આવે એ રીતે ૧ થી ૧.૫ મીટર જાચી કાચી ઈંટની પીઠિકાઓ વડે દરેક સમૂહનું પૂરથી રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ બધાને માર્ગો અને ગલીઓથી અંદર અંદર જોડી લેવામાં આવ્યાં હતાં ધોરી માર્ગો મુખ્ય દિશાઓમાં જતા હતા.

ઉત્તર વિભાગમાં જાણ્યેલો સહુથી લાંબો માર્ગ ૧ લોથલનો મુખ્ય બનરનો છે. એની એ બાજુએ એ કે ત્રણ ખડની દુકાનો અને કેટલીક વાર ધનિકોનાં ચારથી પાંચ ખડનાં ઘર આવેલાં હતાં. ખડનું સામાન્ય કદ ૬ x ૩ મીટરનું હતું ને એની દીવાલો અર્ધી મીટર જાચી હતી ધણું ધરોમાં યજ્ઞકુંડ બાધવામાં આવ્યા હતા તખ્ખા ૩ મા યજ્ઞકુંડ જાહેર સ્થળોએ પણ બાધાયા. એ સમયે

એમાં પ્રાણી-વધની વિધિ પણ જણાવે છે. નીચલા નગરના વેપારીઓ અને કારીગરોના બાંધકામનું જોયું ધોરણ તથા કારખાનાઓની સ્થાપના સ્વયં છે કે એ લોકો ધણા સંપત્તિમાન હતા.

માલિકની સમૃદ્ધિને ખ્યાલ એના મકાનમાંથી મળેલાં સોનાના-ચાંદાના, તાંબાની બંગડી, સેલખડીની મુદ્રાઓ અને વિદેશી બનાવટનાં વિચિત્ર મૂર્તિઓથી આવે છે.

તબક્કા ૪ માં બાંધકામના ધોરણમાં એકાએક પડતી આવી પડી અને નગરની સામાન્ય સ્વચ્છતાની સ્થિતિ પણ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. કસબધી-વાળી ભો-ગટરો (sewers) અને મોરીઓને સ્થાને સર્વત્ર ખાળ-કોદીઓ આવી, પરંતુ કારીગરોને પૂરતું કામ હતું અને સર્વત્ર એમની કોઢો (workshops) બંધવામાં આવી હતી.

૫. ધક્કો (પદ ૧૬, આ ૧૩૦)

ભરતીને સમયે વહાણો નાંગરવા માટે, મુખ્ય જલપ્રવાહથી દૂર, કૃત્રિમ ધક્કો લોથલવાસીઓએ બાંધ્યો. દરિયાઈ ઇજનેરીના વિજ્ઞાનમાં અને હુન્નરવિદ્યામાં આ ધક્કો અનન્ય પ્રદાન હતું. પહેલું તો એ કે વહાણો નાંગરી શકે એ માટે કાંચયુગની હડપ્પીય કે કોર્બી બીજી સભ્ય પ્રજાએ અગાઉ કદી નહિ બાંધેલું એ મોટામાં મોટું બાંધકામ છે. બીજું એ કે સહુથી વધુ શાસ્ત્રીય રીતે યોજાયેલો એ ખાડોના ધક્કો છે, જે મોટી ભરતીને વખતે એવડા વિશાળ પાત્રમાં પાણીના જુવાળની સામે ટક્કર લઈ શકતો. ત્રીજું એ કે અલપર્યંત જાણવામાં આવેલો. ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દોનો એ માત્ર એક ધક્કો છે કે જેમાં પાણીને થંભાવી રાખવાની કસબ છે જ્યારે પાણીની સપાટી જાંચી હોય ત્યારે પાણીના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવાને અને પાણી નીચી સપાટીએ હોય ત્યારે વહાણોને તરતા રાખવાને, પાત્રમાં રેતી ભરાઈ ન જાય એ રીતે જરૂરિયાત પ્રમાણે, એનો નિર્ગમ-માર્ગ બંધ કરી શકાતો અને ખુલ્લો રાખી શકાતો. એનાં આયોજન અને અમલમાં અતુકાલીન ફિનિશિયન અને રોમન ધક્કાઓ કરતાં એ કયાંય આગળ વધેલો હતો એમ કહી શકાય.

પાત્રને ૨૧૫ મીટર લાંબું, ૩૮ મીટર પહોળું અને આશરે એક મીટર જીંડું ખોદા પછી એને બધી બાજુએ ભટ્ટીમાં પકવેલી પ્રથમ કક્ષાની ઈટોની ચણેલી દોવાલોથી બંધ કરવામાં આવ્યું હતું (પદ ૧૭, આ. ૧૬૧) એમાં ઉત્તર અને

દક્ષિણની ભુજામાં અનુક્રમે પ્રવેશ અને નિર્ગમના માર્ગ માટેના જરૂરી ગાળાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. બધની દીવાલોની લંબાઈ પશ્ચિમે ૨૧૨. ૪ મીટર, પૂર્વે ૨૦૬.૩ મીટર, દક્ષિણે ૩૪૭ મીટર અને ઉત્તરે ૩૬.૪ મીટર છે. દીવાલોનો પાયો બહારની બાજુએ બે હાંસ (offsets) સાથે ૧.૭૮ મીટર પહોળો છે, પણ પછી એ સમયની જમીન-સપાટી પરની પહોળાઈ ઘટાડીને ૧.૦૪ મીટરની કરી નાખવામાં આવી હતી. દીવાલની અંદરની બાજુની પૂરેપૂરી ઊર્ધ્વતા માથ ચડાવવા અને ઉતારવા માટે છેક કાંઠાની કિનારી સુધી વહાણોને આવવામાં સહાયક થતી હતી. પાત્રમાં ઓછામાં ઓછો પાણીનો ભરાવ આશરે બે મીટરનો અને ભરતીમાં વધુમાં વધુ ૩ થી ૩.૫ મીટરનો હતો; આ ગણતરી પ્રવેશના પાયાની સપાટીની સામસામી ૩૩ મીટરની બધની દીવાલની વધુમાં વધુ વિદ્યમાન ઊંચાઈના આધારે કરવામાં આવી છે. મૂળમાં દીવાલો ૪.૧૫ મીટર ઊંચી હોવી જોઈએ, કારણ કે એ પશ્ચિમી ભુજ સાથે બાંધેલી કાચી ઈંટાની પટ્ટીની સમસપાટીએ હતી. સમુદ્રગામી વહાણો ઊંચી ભરતીને સમયે ઉત્તર બાજુની બધની દીવાલમાં બાંધેલા ૧૨.૫ મીટર પહોળા પ્રવેશદ્વારમાં થઈ પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં સામે છેડે જ્યારે ભરતી આવે ત્યારે વધારાના પાણીને નીકળી જવાને માટે નિર્ગમ-માર્ગ તરીકે કામમાં આવે એ રીતે એક મીટર પહોળા ઈંટરી પરનાળાને બરોબર કાટખૂણે દક્ષિણ બાજુની બધની દીવાલને જોડવામાં આવી હતી (પૃષ્ઠ ૧૬, આ ૧૩૦) જ્યારે પાણી નીચાં હોય ત્યારે નિર્ગમદ્વારનું મોઢું એમાં કરવામાં આવેલા ઊભા ખાંચાઓમાં લાકડાના પડદા ઉતારીને બંધ કરી શકાતું હતું. આ કરામતથી પાત્રમાં જરૂરી પાણીનો જથ્થો સાચવી રખાતો હતો અને એ રીતે પાણી નીચાં હોય તે સમયે વહાણોને તરતાં રાખી શકતાં હતાં. પાયા ઉપર પાણીના બે મીટર ઊંચા સ્તરમાં પણ ૭૫ ટનના વજનનાં વહાણુ ધક્કામાં પ્રવેશી શકતાં અને પાણીની ઊંડાઈ એક મીટરથી વધુ હોય ત્યારે એ નીચાણુના પાણીમાં તરતાં રહેતાં. આ સંબંધમાં નોંધવા જેવું છે કે ભાવનગર નજીક ધોધાનો આરભિક ઐતિહાસિક કાલનો ધક્કો હજી દરિયાઈ વહાણોના ઉપયોગમાં આવે છે કે જે વહાણો મલબારકાંઠેથી ઇમારતી લાકડું લાવે છે. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલનો ધક્કો અત્યારે પણ ૭૫ ટનનાં વહાણોને સમાવી શકે તેવા ધોધાના ધક્કા કરતાં ધણો વધુ મોટો હતો; આથી, લોથલના ધક્કામાં વધારે વજનના વહાણો સરળતાથી નાગરી શક્તાં હતાં એ વિશે ભાગ્યેજ શંકા છે. અત્યારે પણ આવાં વહાણુ મોટી મોટુ પાસે નાંચે છે, જે લોથલની દક્ષિણે ૬ કિ. મી (૩૬ માઈલ) ઉપર ખાડીનું બંદર છે.

આપણે અહીં એ તપાસીએ કે આ સમાંતરદિશુજ યતુષ્કાણુ આકારનું બાંધકામ પીવાના પાણીનો સંગ્રહ કરવા માટેના જળાશય તરીકે પ્રયોજાયું હોઈ શકે કે નહિ. અંધની દીવાલોની અંદરની બાજુએ ઢાળ કે પગથિયાંની રીતે માથુસો અને પથુઓને માટેનો યોગ્ય ઉપસર્પણમાર્ગ મળ્યો નથી તેથી એ બાંધકામ તળાવ તરીકે વપરાયું હોવાનું શક્ય નથી બીજું, જો એનો તળાવ તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હોત તો નદી-સિંચાઈના વિસ્તારમાંથી પાણી આવવા દેવા માટે એ ઝાંઝામાં ઝાંઝી એક બાજુએ તો પૂરેપૂરું ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ આ કિસ્સામાં આવું થયું નથી ત્રીજું, બ્યારે માટીના અંધથી જ કામ પતી જાય એમ હોય ત્યારે તળાવની પાળીના બાંધકામમાં હડપ્પીય લોકોએ ભઠ્ઠીમાં પકવેલી લાખો ઈંટોનો દુર્વ્યય કર્યો ન હોત ભઠ્ઠીમાં પકવેલી ઈંટો એટલી કિંમતી હતી કે ત્યાંના રહેવાસીઓને પોતાનાં મકાનો બાંધવાના કામમાં એ વાપરવાનું પણ પોસાતું નહોતું. પકવેલી ઈંટોનો આટલી મોટી સંખ્યામાં થયેલો ઉપયોગ સૂચવે છે કે લોથલના અર્થકારણમાં આ બાંધકામે તળાવ કરતાં વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો એથી, ધક્કા તરીકે એ બાંધકામના થયેલા ઉપયોગનો સ્પષ્ટ પુરાવો એ છે કે એના પાત્રમાંથી કાણાં પાડેલાં પથ્થરનાં લંગરો અને દરિયાઈ છીપલા મળ્યાં છે સંભવિત ધક્કાના સ્થાનની અને એની આસપાસના પ્રદેશની તપાસ કરી ગયેલા ગુજરાત રાજ્યના અંદર-નિયામકે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે આગ-ઐતિહાસિક કાલમાં સમુદ્રની પટ્ટી લોથલ સુધી લંબાયેલી હતી અને આ સમાંતરદિશુજ યતુષ્કાણુ આકારનું બાંધકામ ધક્કા તરીકે પ્રયોજાઈ શક્યું હોય

શ્રી વી. એસ. લેલેએ લોથલના ધક્કાને ભારતમાંના અર્વાચીન ધક્કાઓ સાથે સરખાવ્યો છે: ૧૧

અંદરનું નામ	લંબાઈ	પહોળાઈ	ઊંડાઈ
૧. લોથલ	૨૦૬૩ મી. (પૂ.)	૩૪૭ મી. (દ)	૪૧૫ મી.
	૨૧૨૪ મી. (પ)	૩૬૪ મી. (દ)	(ચુરુતમ)
૨. મુખઈ (અ)	૧૫૨૪૦ મી.	૧૬૬૬ મી.	૬૭૧ મી.
			(લઘુતમ)
(આ)	૩૦૪૮૦ મી.	૩૦૪૮ મી.	૧૦૦૬ મી.
૩. વિશાખાપટ્ટનમ	૧૧૧.૫૬ મી.	૧૮૨૬ મી.	૪.૨૭ મી.

આ વિગત એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે અત્યારના ધોરણે વિચારતાં લોથલનો ધક્કો મોટો હતો અને એની ઊંડાઈ સુસાદરી વહાણોને માટે તદ્દન પૂરતી હતી.

ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે નદીએ લોથલની પાસે પોતાના મૂળ ભરતી—સુખમાં રેતીની જમાવટ કરી અને એ નગરથી પૂર્વ બાજુ એ કિ. મી. (સવા માઈલ) ઉપર વહેવા લાગી, પરિણામે સમુદ્રમાંથી ધક્કામાં આવવાનો માર્ગ સરળ રહ્યો નહિ. પૂરને કારણે તુકસાન પામેલી કાંઠાની દીવાલો મથાળે જડાઈ ઓછી કરીને ફરી બાંધી લેવામાં આવી અને નદીના નવા ભરતી—સુખ સાથે ધક્કાને જોડતી ૨૫ કિ. મી. (દોઢ માઈલ) લંબાઈની એ મીટર (છ ફૂટ) ઊંડી ખાઈ ખોદી કાઢવામાં આવી પૂર્વના કાંઠામાં ૬૫ મીટર(સાત વાર)ની પહોળાઈનો પ્રવેશ—માર્ગ બાંધવામાં આવ્યો, જે બહારની બાજુએ એ દીવાલો વડે રચાયેલો હતો; આથી પાયાને થતાં ધોવાણ અને તૂટલાંગ રોડી શકતાં.

પૂર્વના બંધમાંના મૂળ પ્રવેશ—માર્ગ કરતાં નવો પ્રવેશ—માર્ગ કદમાં નાનો હોવાને કારણે અને નાળા કરતાં ખાઈવધુ છીછરી હોવાને લઈને તબક્કા ૪ માં મોટાં વહાણો પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં નહોતાં. ધક્કાનો ઉપયોગ હવે વધુ નાના મજબા કરતા હતા, જ્યારે વધુ મોટાં વહાણોને સમુદ્રકૂનીમાં નાંગરવાનું થતું હતું. ધક્કાનો છેલ્લો વિનાશ તબક્કા ૪ ને અતે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માંના પૂરને લીધે થયો અને પાત્ર પૂરેપૂરું પુરાઈ ગયું. આમ લોથલ બંદરના સમુદ્રપારના વેપારની ભરચક પ્રવૃત્તિના કાલનો અસ્ત થઈ ગયો.

તબક્કા ૨ અને ૩ માં લોથલ બંદરમાં થયેલા વેપારના જ્ઞાનો કયાસ વખતના કદ અને ધક્કાના કદાવરપણા પરથી આવી શકે છે. લોથલની વખત હડપ્પા અને મોહેજો—દડોના કોઠારોના કરતાં કદમાં વધુ મોટી છે, જ્યારે ધક્કાની લંબાઈ ૨૪૦ મીટર (૨૬૨ વાર) થી પછુ વધુ છે, તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે લોથલના બંદરમાં વહાણમાં ભરેલો માલ ભારે વિશાળ જ્ઞાનામાં લાવવામાં આવતો હોવો જોઈએ. ઉત્ખનનમાંથી હાથ લાગેલ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકોની મોટી સંખ્યા પરથી નિઃશંક રીતે અનુમાન કરી શકાય કે લોથલ સિંધુ સામ્રાજ્યનું સહુથી મોટું બંદર હતું ત્યાંના રહેવાસીઓએ પોતાનાથી બન્યું ત્યાંસુધી ધક્કાને સારી રિથિતિમાં જળવે રાખ્યો, કારણ કે એમની ઉન્નતિનો આધાર સમુદ્રપારના વેપાર ઉપર હતો; પરંતુ જ્યારે એમનાથી કાંઈ વળી શકે એમ ન રહ્યું ત્યારે, ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં આવેલા પૂરથી થયેલા લંગાણને લીધે, જમણા ભારે લંગાર નીચે એ દબાઈ ગયા બાદ એમને બંદરને ચાલુ રાખવાના વધુ પ્રયત્નો ઊડી દેવા પડ્યા.

૬. જાહેર સ્વચ્છતા

સિદ્ધ નગરીઓએ સામાન્યતઃ અને લોચલે, વિશેષતઃ દશવિલો સ્વચ્છતા વિશેનો ઉમદા ખ્યાલ એ યુગને માટે નોંધપાત્ર છે. ઉન્નતિના દિવસોમા પ્રત્યેક નાનામોટા રહેણાંક ઘરમાં ફરસવાળું સ્નાનગૃહ હતું, જેમાંથી ઇટની ફરસવાળી ખાનગી ગટર દ્વારા ખાળ-કોડીમા પ્રવાહી મેલુ નિકાસ પામતુ હતું (૫૬ ૧૩, આ. ૧૨૭) નાહતું એ માત્ર જરૂરિયાત નહિ, પણ ધાર્મિક ક્રિયા પણ હોય. સ્નાનખંડો બાંધવામાં એટલી બધી સાવધાની રાખવામાં આવતી હતી કે સ્નાનખંડો અને ગટરોની તળભૂમિમાં વાપરવામા આવતી ઇટોની કિનારી તીક્ષ્ણ રાખવા લીસી કરવામાં આવતી એ માટે સાંધાઓને માત્ર વાલ જેટલા પહોળા રાખવામાં આવતા આમ ઇટોની જડતર જલ-અભેદ કરવામાં આવતી. નિરપવાદ રીતે તળિયું ચપટ કે ખડંચી મૂકવામાં આવેલી ઇટોથી હાંસ પાડીને કરવામાં આવેલું હતુ, એવી રીતે હાંસની દીવાલ ૦.૨ મી થઈ રહેતી ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો ૨.૫ મી. લાંબા અને ૧.૫ થી ૧.૭૫ મીટર પહોળા હતા, ન્યારે નીચલા નગરમાં એ ૧.૩ મી. લાંબા અને ૧ મી. પહોળા અથવા કદમાં એનાથી પણ વધુ નાના હતા સામાન્ય રીતે લોચલના ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો મોહેજે-હોમાંના સ્નાનખંડો કરતા વધુ મોટા હતા.

સ્નાનખંડોમાંનું 'મેલું' પાણી ખાનગી મોરીઓ દ્વારા જાહેર ગટરોમાં અથવા ઇટના બધિલા ખાળ-ફૂવાઓમા વહી જતું (૫૬ ૧૪, આ ૧૨૮). કેટલીક વાર તળિયામાં કાણાવાળી ખાળ-કોડી જમીનમા મેલા પાણીને ચુસાવા દેતી. મોરીઓ ભરાઈ ન જાય અને ગંદુ પાણી ભરાઈ જઈને માર્ગોમાં વહેતુ ન થાય એ માટે ધન કચરાને નિયમિત રીતે એકઠો કરી 'ખસેડવામાં' આવતો તથા ૨ માં જમીન નીચેની મોરીઓ કરવાની પ્રથા હતી, પરંતુ તથા ૩ માં ખાળ-કોડીઓ દાખલ કરવી પડી હતી ઘરની મોરીઓ ૧૦ થી ૨૬ સે.મી પહોળી રહેતી, ન્યારે મુખ્ય ગટરો ૬૫ સે.મી થી લઈ ૧.૨ મી સુધીની રહેતી, જેમાં કેટલીકમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૧ નો, તો બીજી કેટલીકમાં ૪૦ માં ૧ નો રહેતો; છતાં ઉપરકોટમાંની એક ગટરમાં તો લંબાઈનો અર્ધ ભાગ વડાવ્યા પછીના ભાગમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૩ નો છે. ગદા પાણીનો પ્રવાહ પાછો ઠેલો ન મારે એ માટે મોરીઓમાં જરૂરી ઢોળાવ રખાતો તેમજ છેડાઓને મુખ્ય ગટરોથી પૂરતા ઊંચા રાખવામા આવતા મુખ્ય ગટરનું તથા વચમા ચપટ અને બાજુઓ પર ઢોળાવવાળું રાખવાનું પ્રયોજન એ, હતુ કે વરસાદનું તેમજ મેલું પાણી સરળતાથી

વહી જવાની ખાતરી રહે. એક દાખલામાં મેલા પાણીનો પ્રવાહ સાધારણ રહે એ માટે એક મોટી ગટરની વચમાં એક સાંકડી મોરી (drain) બાંધવામાં આવી હતી, પરંતુ મુખ્ય ગટર (channel) પોતે વરસાદનું પાણી લઈ જતી હતી. આ હિકમત અર્વાચીન સમયમાં પણ સુધારાઈના ઇજનેરોએ અપનાવેલી છે. જાંચી સપાટીની પીકિકાઓના બને છેડે બાંધેલા અને ધક્કા સાથે જોડાયેલા ખાળ-કૂવાઓમાં ઉપરકોટમાંની મુખ્ય બે જાહેર ગટરો દ્વારા પાણી છોડાવું હતું. ખાળ-કૂવાઓમાં ધન કચરો એકઠો ન થાય એ માટે લોથલના ઇજનેરોએ ખૂબ જ ચતુરાઈ લેરેલો પ્રકાર સ્વીકાર્યો હતો તે, ખાળ-કૂવાઓમાં માત્ર પ્રવાહી મેલું જાય એ માટે મુખ્ય ગટરના મુખ ઉપર લાકડાનો પડદો દાખલ કરવાનો. એ ધન કચરાને ધક્કામાં જતા પણ અટકાવતો હતો જેમ અને જ્યારે મકાનના તળી સપાટીને જાંચી લાવવા જરૂર ઊઝી થતી તેમ અને ત્યારે ઇંટથી બાંધેલ ખાળ-કૂવા દ્વારા ભૂગર્ભમાંથી મુખ્ય મોરોઓમાં દાખલ થાય એ માટે, ઉપરના માળમાંથી કે જાંચી કરેલા તળિયામાંથી પાણીને જવાને માટે દીવાલના છેદમાં પાણીનો ઢાળિયો બાંધવામાં આવતો હતો અને લીધે પાણીનો ભરાવો થવાનું અને મોરીઓ પુરાર્થ જવાનું અટકી જતું હતું મોર્લેન્ડ-હોમાં પાણીના ઢાળિયા એ માટે બાંધવામાં આવતા હતા કે એને લઈને અગાશી અને ઉપરના માળથી વરસાદનું અને ગંદું પાણી વહી જાય રસ્તાઓમાં માણસ-બાકેરાની જોગવાઈ એ સ્વાસ્થ્ય ઇજનેરી વિદ્યામાં લોથલનું મહત્ત્વનું પ્રદાન હતું. એ બાકેરું રસ્તાની તળસપાટીની સાથે સમતળ એક મોટી ખાળ-કોઠીની ઉપર બાંધવામાં આવેલી પકવેલી ઇંટોની સમયોરસ ફૂંડીના રૂપમાં હતું. કોઠીના તળામાનું હિદ્ર ગટરમાં પ્રવાહી પાણીને જવા દેતું હતું, જ્યારે એમાં એકઠો થતો ધન કચરો સમયે સમયે દૂર કરવામાં આવતો હતો નીકો અને જાહેર ગટરોના સંયોગસ્થળ ઉપર ધન કચરો દૂર કરવા માટેની તપાસ-ફૂંડો તરીકે કામ આપે તેવી ઇંટોની લબચોરસ ફૂંડીઓ બાંધવામાં આવી હતી. પ્રસંગવશાત્ ખાળ-કોઠીઓ પણ એ જ હેતુ સારતી હતી.

લોથલના ઇજનેરોએ ગટર-યોજનાને એટલી સારી રીતે પૂર્ણતાએ પહોંચાડી હતી કે સમગ્ર ધરાળુ કચરો અને વરસાદી પાણી નગરમાંથી અસરકારક રીતે દૂર કરવામાં આવતાં હતાં અને એને એક બાબુ ધક્કામાં અને બીજી બાબુ નદીમાં એવી રીતે જવા દેવામાં આવતા હતાં કે ધન કચરો એમાંથી એકેમાં દાખલ થઈ શકે નહિ લોથલમાં ગટરોનાં બાંધકામ અને કાર્યવાહીનો પ્રકાર અર્વાચીન શહેરોમાં છે તેના જેવો હતો, જેમાં નુકસાનકારક ગેસને મકાનોમાં દાખલ થવા રીધા સિવાય કચરો ઝડપથી દૂર થઈ જાય જ. સમગ્ર શહેરમાં ઝડપથી સ્કાઈ થાય અને

સ્વાસ્થ્યને લગતાં બાધકામોની સમયે સમયે તપાસ થાય એ બાબતમાં મુધરાઈ તંત્ર પરત્વે કાર્યક્ષમ હતું.

૭. રસ્તાઓ અને શેરીઓ

લોથલમાંના રસ્તા એ વાહનો સામસામા પસાર થઈ શકે તેટલા પહોળા હતા. બનરમાંના સહુથી ભરચક રસ્તા (૫૬ ૧૫, આ. ૧૨૬) ૪.૫ મીટર (૧૩ ફૂટ ૬ ઇંચ) પહોળો છે, પરંતુ નીચલા નગરમાંના રસ્તા નં ૮ અને ૯ ના બેવા બીજા રસ્તા ૧૩ મીટર (૪૨ ફૂટ) પહોળા છે ઉપરકોટમાંના રસ્તા નં. ૨ એથી થે વધુ પહોળો હોવા જોઈએ, કેમકે મકાનો એક બાજુની હાંસ ઉપર જ બંધાયેલાં મળ્યાં છે શહેરમાંની શેરીઓ અને વધુ નાના રસ્તા ત્રણથી ચાર મીટર (૧૦ થી ૧૩ ફૂટ) પહોળા હતા લોથલનું આયોજન કરનારાઓની પ્રશંસામાં કહી શકાય કે ધોરી રસ્તા અને શેરીઓ સીધી લીટીએ હતા અને અનેક સ્થળોએ એકબીજાને કાટખૂણે કાપતાં હતા લોથલમાં બધાં મકાનોના મોટાં રસ્તા કે શેરીમાં પડતાં હતાં, ત્યાં એક ગાડુ તો સરળતાથી પસાર થઈ શકે ગટરો, મોટા હાથે ભૂગર્ભમાં હોઈ, રસ્તાઓના મધ્યમાં અથવા તો હાસ ઉપર બાધવામાં આવી હતી, ત્યારે ઈંટોથી બાધવામાં આવેલી ખાળ-કેડીઓ હંમેશાં મકાનોની પીઠિકાને અડીને કરવામાં આવી હતી

(ઈ) સ્થાપત્ય

ઉપરકોટમાં કાચી માટીની ઈંટોની પીઠિકાઓ ૨ અથવા ત્રણ હાથ પડતી કરવામાં આવતી હતી એ સિવાય, જાહેર અને ખાનગી મકાનોની દીવાલો સામાન્ય રીતે ઓળખે બાધવામાં આવતી હતી હરપ્પીય કડિયાઓએ જે ઇંટાળા કડિયા-કામમાં હાલ “ઇંગ્લિશ બ્રિક” એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે તે (તોડપટ્ટીનો) પ્રકાર ક્યારેતો ય અપનાવી લાધો હતો તેઓ ઈંટોના એકાંતર ચરોમાં તોડા અને પટ્ટી ગોઠવતા, જેથી એના સાંધાઓની ઊભી સાંધમાં ભંગ પડતો રહે, અને એ રીતે જ કેટલીક વાર દીવાલની જોઈતી જગાઈ મળી રહે. દીવાલોને માટે પાણીની જરૂરિયાત નહોતી, કારણ કે એ સગીન પીઠિકા ઉપર ખસી કરવામાં આવતી હતી. ધક્કાના કાંઠાની દીવાલોને પડવીઓ કરવામાં આવતી હતી, કોમકે ત્યાં પાણીના મારને લક્ષમાં રાખવાનો હતો ઉપરકોટમાં આવેલા રહેણાંક મકાનને એક મીટર જડી ઇંટાળા દીવાલ છે એ પડવીવાળી ઇમારતનો બીજો દાખલો છે. કડિયાઓને મરેપથ-નિર્મિત કમાનનો ખ્યાલ હતો અને એમણે ઉપરકોટમાંના એક નાના

ખંડમાં કમાનદાર છાપરુ કરવાનો પણ ચત્ન કરેલો, પરંતુ મોહેજે-દડોની જેમ સામાન્ય રીતે છાપરુ લાકડાનાં આડા, વળા અને પાટિયાથી ટેકવેલું ચપટ હોવાનું માલૂમ પડી આવે છે. લાકડાનાં આડાંઓનો ઉપયોગ થતો હતો, એનું પ્રમાણ એક મકાનના તળિયામાંથી મળેલુ ૨.૩૫ મીટર લાંબું સડી ગયેલું આડું છે. 'લાકડ-કામ બધું'જ નાશ પામેલું અને ધૂળ થઈ ગયેલું હોઈ સુતારની કામગીરી ઉપર કે લાકડું કોતરનારાની કલા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રકાશ નાખવાનું શક્ય નથી.

પથ્થરની તદ્દન અછત અને ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટો બનાવવાના ભારે ખર્ચને કારણે બધાં ખાનગી મકાનો અને પીઠિકાઓ કાચી ઈંટોથી બાંધવામાં આવતાં હતાં. ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટોનો ઉપયોગ ધક્કો, ગટરો અને સ્નાનખંડોના તેમજ ઉપરકોટમાંના મહત્વનાં ખાનગી મકાનોના ઉપલા ભાગમાં મર્યાદિત હતો. પકવેલી ઈંટોના ૨૮×૧૪×૬ ૫ સે. મી. અને ૨૫×૧૨ ૫×૬ સે. મી. એવાં બે ધોરણોનાં કદ લોથલમાં જોવા મળ્યાં છે. અણુપકવેલી ઈંટો એ કરતાં થોડી જ મોટી હતી, પરંતુ જ્યારે પકવવામાં આવે ત્યારે માપસરની બની જાય તેટલી જ હાંસ વધુ રાખવામાં આવતી આ હાસથી જ સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી આવે છે કે પકવેલી અને અણુપકવેલી ઈંટોને માટે સરખું બીજું વાપરવામાં આવતુ હતું. બધા જ કિસ્સાઓમાં ૧ લંબાઈ : ૨ પહોળાઈનું પ્રમાણ જળવૃદ્ધિ રાખવામાં આવતું હતું કે જેથી આખી ઈંટો નોડા તેમજ પટ્ટી તરીકે વાપરી શકાય આ વિગતો પરથી સ્પષ્ટ છે કે હડપ્પીય લોકો માત્ર અર્વાચીન ધોરણોએ જ નહિ, અર્વાચીન સિદ્ધાંતો અનુસાર પણ ઈંટ પકવતા હતા.

કમનસીમે કોઈ પણ મકાનની ઊંચી ઊભી દીવાલો મળી નથી કે છાપરુ અકબંધ હોય તેવું કોઈ મકાન મળ્યું નથી, આથી એ કહેવું શક્ય નથી કે ખારીઓ અને ખારણું કેવાં હતાં, પરંતુ આપણને મોહેજે-દડોમાંથી મળ્યા છે તેનાથી એ જુદાં હોઈ શકે નહિ. લોથલમાં ખારણાની પહોળાઈ ૧ થી ૧.૫ મીટરની હતી અને ખારણાના કેટલાક ગાળા પથ્થરના બનાવેલા હતા, પરંતુ બીજા કિસ્સાઓમાં લાકડાને ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ. એ જાણવું રસપ્રદ છે કે ખંડની ઈંટો ગોડવીને ૨૨ સે. મી.ના પગથિયાંવાળી સીડી બાંધવામાં આવી હતી.

લોથલમાં જુદા જુદા હેતુઓ માટે બાંધવામાં આવેલી ત્રણ જાનની ભટ્ટીઓ જાણવામાં આવી છે એમાંની એક તલમાનમાં ગોળ છે અને એને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી ચાર નળીઓ છે, અને એના ભૂગર્ભ ખંડમાં એક મુખ છે

(પૃ ૧૮, આ ૧૩૨) ભટ્ટીના ઉપલા ખંડમાંની વામણી દીવાલના અંધકામમાં વપરાયેલી ઈંટો ૩ સે. મી. જાડી છે. દીવાલને પોતાને માટીની ગરથી લીધેલી છે. આ ભટ્ટીનો ઉપયોગ મણુકા બનાવનારાઓ અકીક, જેરપર અને ખીજા અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના ટુકડાઓ જેવા કાચા માલને પકવવા માટે કરતા હતા કે જેને લઈ ઓલતાં અને પીસતા પહેલાં એનાં ઉપલા પડ દૂર કરવાની સરળતા થાય આમ તૈયાર કરેલા મણુકાઓને ભટ્ટીમાં ફરી પકવવામાં આવતા હતા કે જેને લઈ રંગો જોવા પડે. આ બંને દાખલાઓમાં, અત્યારે ખંભાતમાં અકીકિયા વાપરે છે તે પ્રમાણે, એ પદાર્થો રાખવાને માટે માટીના પડ વાપરવામાં આવતા હતા ઉપરના ખંડની ગોળ દીવાલ એટલી પાતળી છે કે લોચલની ભટ્ટી ઉપર ચપટ છાપડું કે ઘુંમટ હોવાનું સૂચિત થાય નહિ.

તામ્રકારો તામ્યાના ગડા ગાળવા માટે અને ઓળરો તેમજ ઘરેણાં ઢાળવા માટે લંબચોરસ કે ગોળ ભટ્ટીનો ઉપયોગ કરતા. ખજરના રસ્તામાં બાંધેલી આવી એક લંબચોરસ ભટ્ટીની આજુબાજુ ખડંગી મૂકેલી પાટી ઈંટો મળી આવી છે. તક્ષમાનમાં એનું માપ ૭૫×૬૦ સે.મી. છે અને એ ૩૦ સે.મી. ઊંડી છે. ભટ્ટીની નજીક મળેલાં તામ્રકારનાં ખીજા સાધનોમાં માટીની પકવેલી બે કુલ્લીઓ, તાંબાની એક-કાપણી અને પથ્થરની એક ધનાકાર ચોરણ છે. નીચેના નગરના ઉત્તર છેડેથી મળેલી ખીજા ભટ્ટી તક્ષમાનમાં ગોળ છે અને એનો વ્યાસ એક મીટરનો છે. એનું મોઢું ખતાવે છે કે ઉષ્ણતામાન વધારવા એમાં પવન ધમવાને માટે ધમણ વાપરવામાં આવતી હતી, પણ કમનસીબે દીવાલો તદ્દન જીર્ણશીર્ણ છે. પકવેલી માટીની વાટકા-ધાટની જાડી કુલ્લી ગૂઢાઓ ઓગાળવાને માટે વપરાતી. એ ભટ્ટીમાંથી મળેલી મહેત્વની પ્રાપ્ત (find) છે.

રંગનાં ટાંકાં વધુ શાસ્ત્રીય રીતે બાંધવામાં આવતાં હતાં ઈંટની ફ્રેસખંધીમાં જુદી જુદી સપાટીએ બે ધડા મૂકવામાં આવતા હતા અને એ નળીઓ વડે એકબીજાની સાથે જોડી દેવામાં આવતા હતા ઉપરના ધડાની ઉપગ્રહ ચર્ધને વહેતું પાણી નીચલા ધડામાં પડતું હતું. આ નીચલા ધડાને તળામાં કાચું રહેતું અને ધડાને નળાથી મુખ્ય નીક સાથે જોડવામાં આવતો હતો. ઉપરના ધડાની આસપાસનું ઈંટરી તળિયું ચૂનાની હો-વાળું રહેતું. તખ્ત ૩ ના સમથનાં આવાં બે ટાંકાં ઉપરકોટમાં જોવામાં આવ્યાં છે.

(ઇ) કળાઓ અને હુન્નરો

૧. શિલ્પ

વિજ્ઞાન અને હુન્નરવિદ્યાના ક્ષેત્રે હડપ્પીય લોકોએ કરેલી મોટી પ્રગતિ નક્કીકામ અને કુંભારકામની કળાઓ, ધાતુવિદ્યા અને સોના-ચાંદીના નક્કીકામમાંની એમની ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ સાથે સારી રીતે બંધબેસતી હતી. માટીકામ ઉપરનું ચિત્રણ, ધાતુના ઢાળા, મુદ્રા-કોતરણી અને પકવેલી માટીના ઘાટ ધરાવતા તેઓ કોઈનાથી જિતરતા નહોતા. કમનસીબે તેઓએ ગુજરાતમાં કરેલાં પથ્થરનાં કોતરકામો અને લાકડાનાં કોતરકામોનો ભાગ્યેજ કોઈ પુરાવો બચ્યો છે, પરંતુ આ પ્રદેશના અનુકાલીન લાકડા-કામ અને ઉત્ખનનમાં મળેલા સુંદર કોરેલા પથ્થરના સ્તંભશીર્ષ પરથી અનુમાની શકાય કે અહીં પથ્થર અને લાકડા ઉપર કોતરણી થતી હતી લોથલમાં મળેલો આશ્વામાસ્તરમાં બનાવેલા બાવલાનો હાથ પથ્થરના શિલ્પનો સુંદર નમૂનો છે. નાજુક રીતે વાળેલી આગળીઓ અને સ્નાયુની વિગતો આછી રીતે મિસરની કલા સાથેનો સબધ સૂચવે છે, પરંતુ છૂટા પડાય તેવાં અગોની જોગવાઈનો ખ્યાલ હડપ્પીય છે શૈલીની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પકૃતિ હડપ્પામાંથી મળેલી નગ્ન પુરુષની આકૃતિની સાથે સામ્ય ધરાવે છે

લોથલમાં કાંસાના ઢાળાનું કામ પ્રચલિત હતું, પરંતુ ત્યાંથી મળેલી આકૃતિઓ માત્ર પ્રાણીઓની છે. કલાદૃષ્ટિએ જોતાં કૃતરાની બે આકૃતિઓ, બેઠેલા વૃષભની માદળિયા તરીકે વપરાતી આકૃતિ, પક્ષીના મસ્તકવાળી સળી, એક સસલું અને એક કૂંકડો ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે બાજુએ નજર કરતાં તાંબાના નાનકડા (૨૪×૧.૫ સે.મી. લાંબા અને ૧ સે.મી. જાંબા) કૃતરાને કપાયેલા કાન, ઊભી પૂછડી અને પાતળા પગ છે એને સાવધાનીપૂર્વક ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. સામે જોતા કૃતરાની બીજી આકૃતિ કદમાં જરાક વધારે મોટી (૩.૭૫×૨×૧.૬ સે.મી.) છે. પાશ્વરૃદ્ધ શરીર અને સંમુખ દૃષ્ટ માથાવાળી વૃષભની આકૃતિ (૩.૬×૨.૫×૧.૫ સે.મી.) પગ બેવડ વાળેલા હોય અને માથું જિયું રાખ્યું હોય તેવી બેઠેલી રિચતિમાં બતાવાઈ છે. લંબાઈમાં આરપાર પાડેલું કાણું બતાવે છે કે આ આકૃતિને માદળિયા તરીકે લટકાવી રાખવામાં આવતી હતી આના જેવી ચાંદી, તાંબું અને વૈદ્ય (lapis)ની આકૃતિઓ ઉર ખાતેના રાજશાહી સ્મશાનમાં મળે છે.

ઊભા કાન સાથેની સસલાની આકૃતિ (૨.૪×૧.૭×૦.૫ સે.મી.) બેઠેલી અવસ્થામાં બતાવવામાં આવેલી છે, પરંતુ એના પગોને નુકસાન પહોંચ્યું

છે અને અંદર ખેસેલી આખો પડી ગયેલી છે. તાંબાની ખીજ પણ પથુઓની આકૃતિઓ છે, પણ તેઓને ઝાળખવાનું મુશ્કેલ છે. એમાંની કેટલીક એક કરતાં વધુ ખડોનાં ખીખાં વાપરીને નષ્ટ ખીણની પદ્ધતિએ ઢાળવામાં આવેલી હતી.

લોકમિત્ર પૂર્ણમૂર્ત કલા (Art-in-the round) માટે ધાતુને બદલે માટી પસંદ કરવામાં આવતી હતી, કારણ કે એમાં ઘણી રૂપક્ષમતા અને સુલભતા રહેલી છે લોથલમાં માનવ-ધાટની પકવેલી આકૃતિઓ ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં છે, છતાં જે કાંઈ થોડી મળી આવી છે તે ઘણી વાસ્તવિક અને તેથી સિંધુ ખીણની સાદોસીધી આકૃતિઓથી જુદી પાડી શકાય એવી છે લોથલ “ જ ” વિભાગમાંથી મળેલી ત્રણ પુરુષ-આકૃતિઓમાંનું સહુથી મહત્ત્વનું એક ઉત્તરાંગ (bust) છે. એની ચોરસ કાપેલી ઘઠી તરીકે આવે છે. એને તીક્ષ્ણ નાક, લાંબી કાપેલી આંખો અને લીસું માથું છે લોથલમાંથી મળેલ ખીજ પુરુષના હાથપગ વિનાના ધડને મોટી ફાંદ અને દૂટી છે અને એ હડપ્પામાંથી મળેલા પથ્થરના બાવલાને કેટલેક અંશે મળતું આવે છે. માનવ-આકૃતિઓનો ત્રીજો નમૂનો પકવેલી માટીમાં ઘડેલી મિસરની “ મમી ” નો છે એને કોરી કાઢેલી આંખો અને ચીમટીને કાઢેલું મોઢું અને નાક છે મોઢું-જોડોની લગભગ આવી જ આકૃતિ દિલ્હીના સફ્ફરજંગ મ્યુઝિયમમાં છે.

સ્ત્રી-આકૃતિઓના વિષયમાં જોઈએ તો લોથલ ખાતે એ વસ્તુ વાસ્તવિક સ્વરૂપની છે અને સિંધુ ખીણમાંથી મળેલી આકૃતિઓ કરતાં સ્નાયુગત વિગતોમાં વધુ સારું નિરૂપણ દર્શાવે છે એમાંના એકને પાતળી કમર, લારે સાથળ અને સુખમાણુ અવયવો છે બાવડાં અને પગ ઘણા કિસ્સાઓમાં તૂટી ગયા છે. એક ખીજ સ્ત્રી-આકૃતિને સુદર રીતે ઢાળ આપેલા ખભા, કાંડું અને સાથળ વગેરે છે. બંને કિસ્સાઓમાં લગાવેલાં સ્તન પડી ગયા છે અને માથું ગૂંમ થયેલું છે. આમ છતાં એક ખીજુ ધડ સ્નાયુગત વિગતો માટે નોંધપાત્ર છે અને એની નખતા મોટી દૂંટીથી સૂચવવામાં આવી છે, પરંતુ કોઈ પણ આકૃતિમાં ચોનિભાગ પર ભાર આપવામાં આવ્યો નથી એક ખીજ જ શૈલીની એક ગ્રેઠગી સ્ત્રીની આકૃતિ મળી છે, જેને મોટા સ્તન, ચીમટીને કાઢેલું નાક, અને માથાની બંને બાજુએ એકેકે જાલકુ છે. અવયવો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવેલાં ન હોઈ, એટલા પૂરતી એ સિંધુ ખીણની કહેવાતી માતૃ-દેવીથી જુદી પડે છે વળી સિંધુ ખીણની આકૃતિઓમાં સામાન્ય રીતે જેવા મળે છે તેવાં, અલકરણુ એમાં નથી. કુલ્લો (બલુચિસ્તાન) માંની સ્ત્રી-આકૃતિઓની જેમ લોથલની આકૃતિઓને

પડેલી હોય છે, પરંતુ કુલ્લીની આકૃતિઓમાંનાં અલંકરણ નથી. કાલીબંગન, લોથલ, રંગપુર અને દેસલપરમાં સિંધુ ખીણની લાક્ષણિક, જી-આકૃતિઓ મિલકત મળી નથી એ એવું સ્પષ્ટ છે કે માતૃ-દેવીનો સંપ્રદાય ગુજરાત, અને રાજસ્થાનના હરપ્પીય લોકોમાં પ્રચલિત ન હોય.

લોથલમાં માથું પશુનું અને શરીર માનવનું એવી મિશ્ર આકૃતિઓ મળે છે. ત્યાંથી મળેલી ઢાળ પાડેલી પકવેલી માટીની એ જ આકૃતિમાં માનવશરીર ઉપર ઘોડાનું માથું છે એ શક, અવયવો જેમ તેમ બનાવવામાં આવ્યાં છે અને એકંદરે આકૃતિ વિલક્ષણ છે. અનુકાલીન પૌરાણિક કથાસાહિત્યમાં અત્યુચ્ચ માનવ-આકૃતિઓ અધર્ષી સરવોનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંથી મળેલી ખીણ એક અનન્ય આકૃતિ ગોરીલાની છે એ ટૂંકા પગ, ઢળદાર શરીર, નાનું માથું, ચીમટી દીધેલું નાક અને લંબાઈએ કાપેલું મોઢું ધરાવે છે. એ ઘણી વાસ્તવિક છે. લોથલમાંથી મળેલી ગેંડો, આખલો, ગાય, ઘેડું, ઘેરો, જૂંડ અને કૂતરા જેવી પશુ-આકૃતિઓ તેઓનાં સ્વભાવ અને અગોપાંગનાં લક્ષણોના કાળજીભરી અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંની પકવેલી માટીની, અડધ કરતાં વધુ, આકૃતિઓમાં દોર-ખાસ કરીને આખલા-મળે છે, એનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો 'આગળ પડતી ગોઢી (dewlap) અને ભરાઈ ગરદનવાળી, નીચી ખૂંધ ધરાવતી આખલાની આકૃતિ છે (પૃ. ૨૦, આ. ૧૩૫). એની સ્નાયુગત વિગતો કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી છે. આમ પશુ જોરાવર છે લાખા શીંગડા, ઊપસી આવતી ખૂંધ અને ગોઢી- (dewlap) વાળા આઘણી આખલાનો નમૂનો જવલ્લેજ મળ્યો છે નીચા કરેલા માથાવાળો અને વધુ પડતી વિશાળ ખૂંધવાળો એક નમૂનો સિંધુ ખીણની આકૃતિઓ કરતાં કુલ્લીની આકૃતિઓ સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે. લોથલમાંથી મળેલી ગાયની આકૃતિને ટૂંકા અને આગળ નીકળતા શીંગડા અને નીચી ખૂંધ છે. એનાં આચળ અને પ્રજનન-અંગ પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. જોકે માટીના પકવેલ કૂતરાઓના વિવિધમાં ત્રિગતોનો અભાવ છે, એમ છતાં ભારતીય ધણિયાતો કૂતરો અને પાળેલો હાઈપુટ કૂતરો અલગ પાડી શકાય છે. જેનું માત્ર માથું મળ્યું છે તેવા એકશૃંગ ગેંડાને મજાકા જેવી આખો છે અને એની ચામડીનાં પડ (folds) બહાર ઊપસતાં જોવામાં આવે છે એની છલ મોઢામાં કાંકરાથી બતાવવામાં આવી છે અને કાન નીચે પડી ગયેલા છે.

૨. માટીકામની કળા

લોથલના લોકોએ મૃતપાત્રનાં ઘાટ અને સુશોભનની પૂર્ણતા તરફ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. હરપ્પા અને મોહેન્જો-દડોમાં જોવામાં આવેલી આરંધ હરપ્પીય

સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા ધરાવતા માટીકામના ખંધા ઘાટ (આ. ૫) લાલ અને બદામી રંગના અહીં મળ્યા છે. એના મુખ્ય પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : જામ, ચાંચ-વાળો ખાલો (beaker), રકાખી, ઘોડીવાળી રકાખી, ગોળાકાર કલેવરની કે “૪” ઘાટની બરણી, થાળી, તગારુ, છદ્રિત કાન ધરાવતું પવાલુ, અને જાંચી નળાકાર છિદ્રાળુ બરણી (પૃ. ૩, આ. ૧૬-૭૪). એમાંનાં કેટલાક પર લાલ લેપ ઉપર કાળા રંગથી કે બદામી લેપ ઉપર કથ્થઈ રંગથી ચિતરામણ કરવામાં આવેલાં છે. લોચલના વચલા થરોમાં ચિત્રિત પાત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે એનું કારણ એ છે કે એની ઉન્નતિના શિખરે ચિત્રણની ત્રણ શૈલીઓ પરસ્પર અસર કરી; રહી હતી. અખરખવાળા લાલ મૃતપાત્ર પર જોવા મળેલી સ્થાનિક શૈલી વિશે અગાઉ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સાદી, પરંતુ અસરકારક શૈલી હતી અને પીંછીકામ ખૂબ જ નાજુક હતું.

પાત્રની સમગ્ર સપાટીને આડાં ખાના અને જાંચી પટ્ટીઓમાં વિભિન્ન કરવામાં આવતી અને ભૌમિતિક રેખાકોનોને કુદરતી અને અર્ધ-કુદરતી ભાવો (motifs) સાથે કુશળતાથી જોડવામાં આવતા (પૃ. ૪, આ. ૭૫-૭૮; પૃ. ૧૮, આ. ૧૩૩) આમ લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રોનું સિંધુ શૈલીમાં ચિત્રણ કરવામાં આવતું હતું, આમ છતાં, તાડ-બૃક્ષોની હરોળો, પીપળાનું પાન, એકાંતરે રેખાંકિત કરેલા ચોરસો અને એકબીજાને છેદતાં વર્તુલો જેવી ભાતનાં વારંવાર થતા આવર્તનોને લઈ એ શૈલી અનેકવિધ બની જતી શુભાખ્યા ઘાટનાં પુષ્પો, સાધિત પર્ણ-રેખાકોનો, અને એક-ઉપર એક મૂકેલી એવી મથૂર-પંક્તિઓ પણ ઉમેરવામાં આવતી હતી, માછલાં અને મચ્છનજોની આકૃતિઓ ખૂબ વિરલ છે, પણ શુદ્ધાના ઘાટની ભાત લોચલનાં પાત્રોમાં મળતી નથી એ નોંધવું જોઈએ.

ત્રીજી શૈલી જે અહીંની પ્રાંતીય શૈલી છે તે લોચલના કલાકારોએ આપેલું અનન્ય પ્રદાન છે. એ સિંધુ શૈલી કરતાં ખૂબ જ આકર્ષક છે, કારણ કે એનાથી ચિત્રણની જગ્યા ભરચક બનતી બચી જાય છે વનસ્પતિ-જીવન સાથે પશુઓની આકૃતિઓના વાસ્તવિક અને સત્ત્વપૂર્ણ ચિત્રણ (rendering) ને માટે એ જાણીતી છે. લોચલના કલાકારને પશુઓમાં બકરાઓ તરફ ખાસ અભિનુચિ રહેતી. પ્રાંતીય શૈલીના એ ઉત્તમોત્તમ દાખલા આડ નીચે ગૌરવ ભરેલી રીતે જામેલું સાબર અને પક્ષી તરફ પાછળ જોતું હરણ છે સાબરના લાવણ્યમય વળાંકો અને એનાં શી ગમનાં પાંખિયા પોતે જેની નીચે જાય છે તે આડની નમી પડતી ઢાળીઓની સાથે પૂરી સંવાદિતા ધરાવે છે. બીજા દાખલામાં, સાકડા મો-વાળી બરણીમાંથી પાણી

પીવા મથના હરણુનું ચિત્ર છે. આ ચિત્ર પરથી પાણી ન પી શકતા તરસ્યા હરણુની વાર્તાની અટકળ અર્થ શકે આડની પાતળી ડાળીઓ અને હરણુના એનાથી પણ વધુ પાતળા પગ, એનાં દમામદાર શો ગડાં અને લાવણ્યમય ડોક બારીક પીંછીથી કાળજીપૂર્વક દોરવામાં આવેલાં છે કલાકારે પશુની ગતિ એના પગોના સ્થાનવિન્યાસથી સૂચવી છે વાસણમાં કેટલાક કાંકરા નાખવાથી પાણીની જાગે આવેલી સપાટીને કારણે પોતાની તરસ છિપાવવામાં સફળતા પામેલા પક્ષી તરફ હરણુ પાછળ જોઈ રહ્યું છે જગ્યાને ભરત્યક બતાવ્યા સિવાય કે એક પણ વિગતને જતી કર્યા વિના ૧૫.૫ સે મી ની સાંકડી જગ્યામાં આખો પ્રસંગ ચીતરી બતાવ્યો છે એ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. પ્રસંગવશાત્ એ જ પાત્ર એ જુદી શૈલીઓમાં ચીતરવામાં આવ્યું હતું. જેની સપાટીને ચાર પટ્ટીઓમાં વિભાજિત કરી છે તેણે “૩” ઘાટું પાત્ર એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એક પટ્ટી પ્રાંતીય શૈલીમાં અને બાકીનો સિંધુ શૈલીમાં ચીતરવામાં આવેલ છે પ્રાંતીય શૈલીમાં આવેલેલા ચિત્ર ઉપરથી “કાગડો અને લુચ્ચું શિયાળ ” ની વાતના વિષય-વસ્તુ વિશે અટકળ અર્થ શકે છે. અહીં શિયાળ જેવા પ્રાણીનું માથું અને પાછલો ભાગ તથા એની ટૂંકી નડી પૂંછડી આડની નીચે બતાવવામાં આવ્યા છે, જ્યારે ચાંચમાં માછલી પકડી રાખી રહેલાં કેટલાંક પક્ષીઓને ડાળીઓ ઉપર બેસાડેલાં છે અને થોડાં બીજાંને જાગે ફક્કડ બેસતાં બતાવ્યાં છે. શિયાળની પાછળ જાણે કે જમીન ઉપર માછલી નાખેલી બતાવવામાં આવી છે જુદાં જુદાં સૂચનો કરવામાં કલાકાર ભારે કલ્પનાશીલ છે. પક્ષીઓનું જાણુ આકાશમાં પગો બતાવીને સૂચવ્યું છે, જ્યારે આડ ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓની અડધી ઉઘાડી પાંખો બતાવે છે કે તેઓ પણ જાડી જવા તત્પર છે. આવા ઉચ્ચ કલ્પનાત્મક ચિત્રણનો સિંધુ-ખીણના કુંભારે કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો કે જે ઉપરથી પ્રસિદ્ધ લોકકથાઓનું વસ્તુ કલ્પી શકાય પ્રાંતીય શૈલીનું ખીણું નોંધપાત્ર લક્ષણ ભૂમિ ઉપરનાં દરચોના સમાવેશનું છે પોતાને દરરોજ ખેતરોમાં જોવા મળતાં હતાં તેવાં પક્ષીઓ અને રોપાનું લોથલના કલાકારે નિરૂપણ કર્યું છે (પૃ ૧૯, આ ૧૩૪) એક દાખલામાં બરણી ઉપર બગલાંની બેઠી ચીતરી છે, જ્યારે ખીણ બરણીમાં સમુદ્રકાંડાની પટ્ટીઓમાં સામાન્ય એવાં બે માનવ-લક્ષી પક્ષીઓ કાળજીપૂર્વક બતાવવામાં આવ્યાં છે આ શૈલીનું ત્રીજું ઉદાહરણ ઠીકરી ઉપર ચીતરેલા આડની નીચેના સર્પોનું છે.

કમનસીબે ‘સમય આ’ માં લોથલવાસીઓની સમૃદ્ધિની પડતીને લીધે લોથલની મારીકામની કળાએ એકાએક પીછેહઠ અનુભવી એમ અટકળ કરી શકાય કે વાસણોનું ભવ્ય રીતે ચિત્રણ કરવામાં રહેલી જરૂરી મહેનત અને કારીગરીને

મદ્દલો વાળી આપે તેવા માલદાર ગ્રાહકો ગરીબ બિચારા કુલારને મળ્યા નહિ અને તેથી એને હલકા દરજ્જાની રુચિઓ ધરાવતા વધુ ગરીબ વર્ગના લોકોની ધરાકી કરવી પડી, તેથી ઉતાવળે રાતા રંગનો લેપ કે હાથ લગાવ્યા પછી વાસણની સપાટીના મર્યાદિત વિસ્તાર ઉપર લહેરાતી અને ત્રાંસી રેખાઓ, ટપકાં, પાશ અને પર્ણ જેવી તદ્દન પ્રાથમિક પ્રકારની ભાત દોરવાનું કલાકારને પસંદ કરવું પડ્યું. મૂત્પાત્રોના ચિત્રણ વિશેની બેદરકારી વિષમ રેખાઓથી છતી થાય છે. કુંભારે ભાએજ પક્ષી કે છાંડ ચીતર્યા છે, અને જ્યારે એ ચીતર્યા છે ત્યારે એ અમુક રૂઢિગત આકૃતિને અનુસર્યો છે, જેવું મોરની આકૃતિ ચીતરવાની આખતમાં લોથલ અને રંગપુરના અંત્ય હડપ્પીય સમયનાં વાસણો ઉપર દેખાય છે સમય જતાં, અનનત સિંધુ અને પ્રાંતીય શૈલીઓના સંયોજને સાકર્ય સંસ્કૃતિ છે કે જ્યાં સમય ૨૬ અને ૩ માં ચળકતાં લાલ પાત્રો ઉપર બકરાં અને આખલાઓનાં રેખાંકન કરવામાં આવ્યાં હતાં

આ ભાવો મધ્ય ભારતમાંના નાગદા આગળની અનુ-હડપ્પીય તાંબાપાણી સંસ્કૃતિઓમાં પણ દેખા દે છે

૩. મુદ્રા-ઉત્કરણ

લોથલમાંથી મળેલા આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સહુથી વિશિષ્ટ પદાર્થો તે મુદ્રાઓ છે. એ સામાન્ય રીતે સેલખડીની અને પ્રસંગવશાત્ અકોક, ચર્ટ, તાંબુ, ફાયેન્સ અને પક્ષેલી માટીનો બનેલી હોય છે તેઓને સાચા અર્થમાં હડપ્પીય નકશીકળાના સર્વોત્તમ નમૂના કહેવામાં આવે છે. કુખાઉ ભાતમાં કોતરવામાં આવેલાં ગ્રાણીઓની જીવન-સદૃશ મૂર્તતા માટે એ જાણીતી છે. મુદ્રાઓ ઉપર અનેક પ્રકારનાં ગ્રાણી કોતરેલા હોય છે, ઉપરાત સિંધુ-ખીણની ચિત્રલિપિમાં નાનો અભિલેખ પણ સુદર રીતે કોતરવામાં આવ્યો હોય છે (પૃ ૨૧, આ. ૧૪૧-૧૪૨) ૨ થી ૩ સે. મી ની ચોરસ નાની જગ્યામાં પથુઓની આકૃતિઓનું સમગ્ર નિરૂપણ છે એમાં વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં બધી સ્નાયુગત વિગતો દર્શાવી છે. આ સિંધુ-કલાકારની અનન્ય સિદ્ધિ છે હડપ્પીય લોકોને બેહરીન, મિસર અને મેસોપોટેમિયા સાથેના વેપારી સંબંધો હોવા છતાં, મુદ્રાઓ અને તોલાં જેવી એમની વેપારની યોજનાઓ આકૃતિ અને વિષયમાં તદ્દન ભિન્ન રહી હતી લોથલની મુદ્રાઓ રેખાંકનમાં તથા છેદમાં સામાન્ય રીતે ચોરસ અથવા લઘુચોરસ પ્રકારની હોય છે અને એની પાછળ સચ્છ દૃઢો હોય છે ચોરસ પ્રકારની થોડી જ મુદ્રાઓ એના છેદમાં ત્રિકોણ, પંચકોણાત્મક કે સમતલોત્તલ હોય છે છેલ્લા બે પ્રકારોમાં

પાછળ દેહો હોતો નથી, પરંતુ છેદમાં જ આડી રીતે કે ઊભી રીતે કાણું પાડવામાં આવ્યું હોય છે ગાળા માટેની કડીવાળી તાપ્પાનો એક જ મુદ્રા લોથલમાંથી મળી છે. મોહેન્-દોઝો, દેસલપર અને હડપ્પામાં પણ સેલખડી વગેરેની ચાલુ ચોરસ કે લંબચોરસ મુદ્રાઓ સાથેસાથ તાપ્પાની તકતીઓ વાપરવામાં આવતી હતી તુલનાત્મક આનુપૂર્વીની દ્રષ્ટિએ, લોથલમાં મળી આવેલી સેલખડીની ' ઇરિની અખાતની મુદ્રા ' ખૂબ જ મહત્વની છે એ રેખાકનમા વૃત્તાકાર અને છેદમાં સમતલોત્તલ છે (પદ ૨૦, આ. ૧૩૬) એના પૃષ્ઠભાગમાં મોટો ઊપસતો દેહો છે, જે સમગ્ર સપાટીને આવરી લે છે એ સપાટીમાં એ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: એની એક દિશામાં આડી ત્રેવડી રેખાઓ કોતરી હોય છે અને બીજી દિશામાં 'છિદ્ર પાડ્યું' હોય છે. મુદ્રાના મુખભાગ ઉપર એલમની આકૃતિઓમાં હોય છે તેમ એ માથાવાળો નાગ હોય છે એની બે બાજુએ બહાર નીકળી આવતી મોટી અંગોવાળા વન્ય અજકુલના બે કૂદતાં પ્રાણીઓ હોય છે આ પ્રાણીઓ કદાચ હરણ કે બકરા હોય. ' ઇરિની અખાતની મુદ્રાઓ 'ની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તેવા એકમાત્ર બીજો દાખલો તે લોથલમાંથી મળેલી સિંધુ કલાકારીગરીની સેલખડીની લંબચોરસ મુદ્રા છે. એમાં લંબચોરસ દ્વાની બે બાજુએ એવડાં નાના વર્તુલ દોરવામાં આવ્યાં છે. લોથલમાંથી મળેલી બીજી અસામાન્ય મુદ્રાઓમાં એવી એક મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ કે જેમાં સિંધુચિહ્નો માત્ર મહોરા ઉપર નહિ, બાજુઓ ઉપર પણ મળે છે.

લોથલમાંથી મળેલ બસોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાક્રિમાંથી એકે ઉપર માનવ-આકૃતિ નથી. પશુઓની આકૃતિઓમાં પણ લાંબાં શીંગડાં, આગળ પડતી ખૂંધ અને ગોદડીને માટે જાણીતા બ્રાહ્મણી આખલાની ગેરહાજરી તરી આવે છે હડપ્પા અને મોહેન્-દોઝોની જેમ લોથલની મુદ્રાઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવેલું સહુથી લોકપ્રિય પ્રાણી એકશૃંગ છે (પદ ૨૨, આ ૧૩૭-૧૪૦) આ એકશૃંગ, આખલા જેવું, પ્રાણી કેટલાકને મતે પૌરાણિક આકૃતિ છે બીજાઓ એને દ્વિશૃંગ પશુ તરીકે ખતાવે છે, જેને પડખાબેર ધડવામાં આવે ત્યારે એ એકશૃંગ પ્રાણી જેવું લાગે. સિંધુ મુદ્રાઓમાં આ પ્રાણી વધુ મોટા પ્રમાણમાં છે અને એની આગળ પવિત્ર અગ્નિપાત્ર જેવું પાત્ર દર્શાવ્યું હોય છે આ બંને બાજુએ સરવે છે કે બીજા પશુઓ કરતાં એના તરફ ખૂબ વધુ આદર હતો મહત્વની દ્રષ્ટિએ એ પછી દૂકા શીંગડાવાળો ખૂંધ વિનાનો આખલો આવે છે, જેને એની સમક્ષ ચૂકવામાં આવેલ તગારામાંથી ખાણુ ખાતો ખતાવવામાં આવ્યો છે મુદ્રાઓ ઉપર એકશૃંગ અને બકરાની સાથે રજૂ કરવામાં આવેલી વસ્તુ તે અગ્નિપાત્ર કે

ધૂપિયા જેવું લાગે છે અને ટૂંકાં શીંગડાવાળા આખલાની સામે મૂકેલી વસ્તુ તે તગારું લાગે છે (પૃ ૫, આ. ૭૯-૮૭) લોથલ સુધ્યાં હડપ્પીય સ્થાનોમાં મળેલાં માટીકામનાં ઘોડી પરનાં તાસક અને તગારાં મુદ્રાઓમાં કોતરેલાં ધૂપિયાં અને અંતર્ગેષિ બાજુવાળા પદાર્થોને મળતાં આવે છે.

સિંધુખીણની મુદ્રાઓ ઉપર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ત્રીજી આકૃતિ હાથીની છે, જે લોથલમાંથી મળેલી માટીની પકવેલી મુદ્રામાં પણ મળે છે ભારતવર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ હાથીઓનું એક નિવાસસ્થાન હોઈ લોથલના કલાકારે એ પશુનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો હશે, કેમકે એ ઘણી વિગતે કંડાર્યો છે. લોથલમાંથી મળેલ હાથીદાંત અને હાથીના પગનું હાડકું એવું સૂચવે છે કે આ પશુ નજીકમાં જ વસતું હોતું જોઈએ ખરું જોતાં હાથીદાંતનું કામ લોથલનો મહત્ત્વનો ઉદ્યોગ હતો. લોથલમાંથી મળેલી મુદ્રામાં રજૂ થયેલું ખીણું પશુ પહાડી બકરો છે, જેને લાખી દાદી અને પાછળ વળતાં શીંગડાં છે. અગ્નિપાત્રનો સંબંધ આ પશુ સાથે છે, હાથી સાથે નહિ છેલ્લે સેલખડીની ખંડિત મુદ્રા ઉપર જોવામાં આવેલું ખુલ્લા નહોર, ચટાપટાવાળું શરીર અને લાંબી પૂછડી ધરાવતું, જંગલી પશુ વાલ હોય એમ લાગે છે કમનસીબે, એનું માથું નષ્ટ થઈ ગયેલું છે. મુદ્રાની છાપ ઉપર રહેલા મિશ્ર પશુને બ્રાહ્મણી આખલાનાં શીંગડાં, આગલા પગ અને મોઢું છે અને સૂંઠ તથા દાંત હાથીના છે. એની પૂછડી સર્પના જેવી જાણી છે છેલ્લે, લોથલમાંથી મળેલી સેલખડીની નાનકડી મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. જેમાં પક્ષીની આકૃતિ અને Y આકારની વસ્તુ છે. આ ખીજે આકાર ચિત્રલિપિનું ચિહ્ન હોય

૪. દરદાગીના

હડપ્પીય લોકો આબૂપણાના મોટા ચાહક હતા, જેના અનેક પ્રકારના નમૂના મળી આવ્યા છે. એ એમને ઉપલબ્ધ બધા સંભવિત પદાર્થોમાંથી બનાવેલા છે. એમના દરદાગીનામાં કંઠહાર (પૃ ૨૨, આ ૧૪૩), લટકણિયાં, વાળાઓ, વીંટીઓ, વલયો અને બંગડીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઘરેણાઓમાં સદુધી વધુ સંખ્યામાં મળે છે તે અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો, મોતું, તાંબું, કાચેન્સ, સેલખડી, છીપ અને હાથીદાંતમાંથી બનાવેલા વિવિધ આકારના મણકા (પૃ ૨૩, આ ૧૪૪).

નિકાસ તેમજ ધરગથ્ય વપરાશ માટે પોતાના કારખાનાંઓમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા પથ્થરી મણકાઓના ભાતીગર રંગો અને આકારોથી લોથલના પથ્થર-કારીગરોની પરિભ્રામિત રુચિ અને પસંદગીની સઝ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. એ સાચું

કે મોટા ભાગના કિંમતી પથ્થરોની બહારથી આયાત કરવાની હતી, આમ છતાં એમણે સાધનસામગ્રીની પસંદગીમાં ઊંડી સૂઝ બતાવી છે અને કુદરતી રેખાઓ અને ટપકાઓનો લાભ લઈ એને ભાતીગર રંગોના અનન્ય પ્રકારના મણકાઓનો ઘાટ આપ્યો છે. ‘કાર્નેલિયન’ અકીક, ‘કેલસેડોની’ ‘જેરપર,’ ઓપલ, ઓનીક્સ, ક્રિસોપ્રેઝ, પ્લેઝમા, સ્ફટિક, વૈદ્યુઈ, સાઈ અને એમેઝોન પથ્થર જેવાં અર્ધ-રત્નોનો એમણે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેમાં ખૂબ જાણીતાં તે અકીક, ‘જેરપર’ અને ‘કાર્નેલિયન’ છે, કારણ કે એને માટેના કાચો માલ વિપુલતાથી મળતો હતો. એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની પડતી પછી જેને કેટલાક વિદ્વાનોએ મહીનગર કે મીનનગર તરીકે ઓળખાવેલ છે તે નગરામાં, અને એનાથી મોડે સ્તંભાતીથી એટલે કે ખંભાતમાં મણકા-ઉદ્યોગે વિકાસ સાધેલો દેખાય છે. ખંભાત નજીક આવેલ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળ નગરામાં ઉત્પન્નથી અકીક અને ‘કાર્નેલિયન’ ના ઘણા મણકાઓ મળી આવ્યા છે ખંભાતમાં, ઉત્પાદનની જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલા અર્ધ-કિંમતી મણકાઓ લરેલી મારીની બે મોટી કોઠીઓ ઈ. સ. ની ૧૧મી સદીની બે અભિલેખિત જૈન પ્રતિમાઓ સાથે મળી આવી છે. આ પ્રમાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે મણકા-ઉદ્યોગ ખંભાતના અખાતના માથે આવેલા લોથલ, નગરા અને ખંભાતમાં છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષ કે એનાથી વધુ સમયથી ક્રમિક રીતે વિકસેલો ઉદ્યોગ છે. ખંભાતના મણિયારો, હડપ્પીય પથ્થર-કારીગરોએ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦માં જે વિકસાવી હતી તે જ પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે.

લોથલમાંથી પથ્થરના મણકાઓના કેટલાક અનન્ય કહેવાય તેવા પ્રકાર મળ્યા છે ખૂણાઓની સાવધાની લરેલી પસંદગી દ્વારા એ સલાહ એવા મણકાઓ ઉત્પન્ન કરતા હતા કે જેમાં આંખ જેવા ભાગો ઉપર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. એ મણકા નોડા-ઘાટના અને એક બાજુ સપાટ તો બીજી બાજુ ઉત્તલ હતા લોથલના સલાટોએ ઘડેલાં હડપ્પીય ધરેણાંઓમાં બીજા ફુલ પ્રકારો તે અકીકના દ્વિત્ર મણકા તેમજ ‘જેરપર’ ના પટ્ટાવાળા અને મોનાની ટોચવાળા મણકા છે. લઠીમાં અકીકને પકવીને તેઓ એમાથી કાર્નેલિયન બનાવતા હતા અને વળી સખત પથ્થર ઉપર પથ્થુ કોરી શક્તા હતા, એ હકીકત જ તેઓએ પ્રયોજેલી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. કાર્નેલિયન મણકાઓમાં કૌતરકામ ગરમ કરવામાં આવેલા પથ્થરમાં ક્ષારથી બેદીને કરવામાં આવતું હતું કૌતરવામાં આવેલી ભાતો તે સફેદ વર્ણુલો અને ઈ ની આકૃતિ હોઈ લોથલે આવા કૌતરણીવાળા મણકા સહુથી મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યા હોઈ તે, બધા

આવી કોતરણી કરવાની રીત ઉદ્ભવી હતી તેવું કેંદ્ર હોવાનો વાજબી રીતે દાવો કરી શકે

હડપ્પીય લોકો અતિશય કઠિનતા ધરાવતી એવી પકવેલી સેલખડીના હળરો બારીક મથુકા બનાવતા હતા કવિો માલ નૂતન પાપાણ્યુગનાં સ્થાનોમાંથી આયાત કરવામા આવ્યો હોવો જોઈએ, જે સ્થાન હાલના માયસોર-આંધ્રિના બેલારી, રાયપુર અને કર્નૂલ જિલ્લાઓમાં આવેલા છે. ગુજરાતમાં સેલખડીનાં બણીતાં પ્રાપ્તિસ્થાન હડપ્પીય સમયમાં દુર્ગમ હતાં અને જે સ્થાનિક માલ મળતો હશે તે એની જોતરતી કક્ષાની ગુણવત્તાને લઈ વપરાયો જણાતો નથી તેમજ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં કોઈ સમયે એના ઉપર કામ કરવામાં આવ્યું નહોતું લોથલમાંથી મળેલા સેલખડીના ગોળ છેદવાળા નળાકાર મથુકાને શારડીથી વેહ પાડેલી ત્રિ-પત્તી ભાતથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યો છે. ભારત બહાર બ્રાહ્મના સર્ગોર્નના સમયના સ્તરોમાં ત્રિ-પત્તી ભાત જોવામા આવી છે, જ્યાં બીજા થોડા હડપ્પીય પદાર્થો પણ મળી આવ્યા છે સેલખડીને ઉપયોગ બટન, દાતાવાળા ચક્કરના ઘાટનાં કાનનાં ધરેણાં, અને કૂલોની ભાતનાં શિરોભૂપણો બનાવવામા પણ થતો હતો.

એ મથુકા, બગીચો, વીંટીઓ, લટકણિયાં અને કાન તથા મસ્તકનાં ધરેણાં બનાવવા માટેનો બીજો વ્યાપક પદાર્થ કાય-સ હતો કાય-સ બનાવવા માટેનો રંગ કવાટ્રૅઝ સાથે ચૂનાનું મિશ્રણ કરીને બનાવવામા આવતો હતો લોથલ, હડપ્પા, મોહે જો-દડો અને પ્રભાસમા મળતા કાય-સના વિભાગીકૃત મથુકા ચોક્કસ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે, કારણ કે લોથલ પશ્ચિમ એશિયામાંની આર્થ વસાહતોત્તી સાથે ઘણી વાર સંકળાયેલું છે

લોથલમાંના સોનાના મથુકા અત્યંત બારીક કારીગરીને માટે જાણીતા છે. કેટલાક લખાઈમાં ૦.૧૨ સે.મી. થી પણ નાના છે, છતાં એ તદ્દન મજબૂત હોય છે અને સરળતાથી પરીવી શકાય તેવા છે. એ મથુકા કંઠ-હારમા ત્રણ લંબચોરસ અતરાલ-મથુકા અને એ D પ્રકારના છેડાના મથુકા સાથે વપરાતા હતા. ધરીરૂપ નળી સાથેના સોનાના ચંક્કર ઘાટના નવ મથુકા વેપારીના મકાનમાંથી મળેલાં ધરેણાંમાંના છે, એ જિરના શાહી સ્મશાનમાંથી મળેલા સોના ચાદીના મથુકાઓને ખૂબ મળતા આવે છે વાળના ચોટલામાંથી કપાળ પર લટકતા રાખવામા આવતા શંકુ આકારના પોલા પદાર્થો, કાનના ધરેણાં તરીકે વપરાતી અંદરના ભાગમાં આંકડી કડી સાથેની શંકુ આકારની પાઢીઓ અને કાનના બૂટિયા તરીકે વપરાતી લંબગોળ આખવાળી શંકુ આકારની સળીઓ લોથલમાંથી મળેલાં શણગારના

ખીખાં ધરેણું છે આ બધા પદાર્થો સોનાના બનાવેલા છે. લોથલના સોનીઓ ઝારણુ કરવાનું, ઢોળ ચડાવવાનું અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોને સોનાની પતરીઓથી મઢવાનું જાણુતા હતા

એ સાચું કે તાંબાની આયાત કરવામાં આવતી હતી, આમ છતાં ખંભડીઓ, ચૂડીઓ, કાનની કડીઓ અને આંગળીની વીંટીઓ, લટકણિયાં, વાળમાં નાખવાની સળીઓ વગેરે બનાવવા તાંબાનો ઉપયોગ થતો હતો. સળ પાડેલા બહારના ભાગવાળી ખંભડી એ લોથલમાંથી મળેલો એક નોંધપાત્ર પ્રકાર છે. ગોળ કે અર્ધ-ગોળ, તાર કે પટ્ટીમાંથી બનાવેલી વીંટીઓમાં એક પ્રકાર એવો છે કે જેને હિંદુઓની લગ્નવીંટીઓ અને ફનોસોસની મિનોઅન ૩ ના સ્તરોમાંથી મળેલી ગૂંચળાવાળી સોનાની વીંટીઓની સાથે મળતાં આવતાં એવડી-ગૂચવાળાં માથાં છે. આ પ્રકાર સમય આ માંનો નોંધપાત્ર પ્રકાર છે.

૫. ઝોળરો અને હથિયારો

ઝોળરો અને હથિયારો બનાવવાના કામ માટે હડાપીય લોકો હજી પથ્થરને બદલે તાંબા-કાંસાના ઉપયોગ તરફ પૂરેપૂરા વળ્યા નહોતા. મોટા પ્રમાણમાં તેઓ હજી પથ્થર ઉપર આધાર રાખતા હતા, જેકે ગુજરાતના સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશમાં ધાતુના જેવી જ પથ્થરની અછત હતી. પતરીઓ, તોલાં (૫૬ ૨૪, આ. ૧૪૫) અને મણકા બનાવવા જોઈતી ચટ્ અને અકીકના રેતિયા પથ્થરોની વધુ સુંદર જતોની અનુક્રમે સિંધ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આયાત કરવામાં આવતી હતી જન ધાટની નિશાઓ, ધંટીઓ, નિશાતરા, ખતા, હથોડા અને ગદામાં માથાં બનાવવા માટેના રેતિયા અને ચૂનેરી પથ્થરોની વધુ ખરબચડી જતો સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગમાંથી આવતી હતી. કોઈ ખીખ હડાપીય સ્થળમાંથી જાણુવામાં નથી આવી તેવી પથ્થરની દળવાની અવનવી ધંટી દાખલ કરનારા લોથલના કારીગરની શોધણુદિને યોગ્ય યશ આપવો જોઈએ. એને અંદા જેવા મથાળા ઉપર ગોળાકાર ઝોરણુ અને કંઠની નીચે જીભો હાથો (peg) ખોસવા ચોરસ ખાકુ હોય છે. એનો નીચેનો ભાગ વધુ ભારે અને રેખાકિનમાં વૃતાકાર હોવો જોઈએ. આવી ધંટીઓ નેવાસામાં ઈ. પૂ. બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં વપરાવી શકે થઈ હતી તાંબાની અણીદાર આર અને સળીઓના ઢાળા પાડવા માટેના પથ્થરનાં ખીખાં પણ લોથલમાંથી મળી આવ્યાં છે.

ધાતુની અછતને કારણે પથ્થરની પતરીઓ કલમ છોલવાની છરીઓ તરીકે કે મિશ્ર ઝોળરો તરીકે વપરાવી ચાલુ રહી. સક્કર-રોહરી કે કોઈ ખીખ

પ્રદેશમાંથી આયાત કરવામાં આવેલા દાણાદાર ચટ્માંથી એ અહીં જથ્થાબંધ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. દાતરડા જેવું મિશ્ર ઓળર બનાવવા માટે પીઠવાળી પતરીઓને લાકડાના કે હાડકાના હાથમાં બેસાડવામાં આવતી હોવાનું જણાય છે. ખીણ પતરીઓ એકલી વાપરવામાં આવતી હશે. લોથલની ચીપિયા-ધાટની પતરીઓ કોતરણી તરીકે કામ લાગતી હતી, ત્યારે ચટ્ની અણીઓનો આર અને કોતરણી તરીકે ઉપયોગ થતો. પોપટની ચાચ જેવા અણિયા ખોપરીમાં કાણું પાડવાના ઉપયોગમાં આવતાં હતા.

લોથલના કારીગરોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિજ્ઞાને નોંધ લેવા જેવી મહત્વની ચીજ તે રેખા-માપન માટે વાપરવામાં આવેલી હાથીદાંતની પટ્ટી છે. એની પહેળાઈ ૧૫ મિ મી અને જડાઈ ૬ મિ મી છે, એની ગ્રાથ્ય લંબાઈ ૧૨૮ મિ. મી. છે ૪૬ મિ મી. ની લંબાઈમાં ૨૭ રેખાઓ ભેઈ શકાય છે. બે લીટીઓ વચ્ચેનું સરેરાશ અંતર ૧.૭ મિ. મી નું છે આવા વીસ વિભાગો મોહંજો-દડોની માપપટ્ટી ઉપર નોંધવામાં આવેલા બે વર્તુલોની વચ્ચેના અંતરની સ્વલ્પ ભ્રાજ્ય છે ત્યાંની માપપટ્ટીમાં રોકાયેલી જગ્યા ૩૩ ૪૬ મિ મી છે લોથલની માપપટ્ટી ઉપરની પાચમી રેખા ખીણ રેખાઓ કરતા થોડીક વધુ લાંબી છે, એ પરથી કહી શકાય છે કે પટ્ટીનું દર્શાવેલ પદ્ધતિમાં વિભાજન થતું હતું. મોહંજો-દડોની માપપટ્ટી પ્રમાણેના એકમ ૬૭ ૦૫૬ મિ. મી કહેવાય છે; વિભાગદીઠ રેખાંકન (graduation)ની મધ્યમ ક્ષતિ ૦.૦૭૫ મિ. મી. છે. લોથલમાં પણ એકમ ૬૭ ૦૫૬ મિ. મી. નો છે, પરંતુ વધુ ચોક્કસાઈ (accuracy)ના પ્રયોજનો માટે એને વધુ નાના પેટાવિભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. સિંધુ મુદ્રાઓ મોહંજો-દડોની માપપટ્ટી ઉપરના વિભાગો કરતા લોથલની માપપટ્ટીઓના વધુ નાના વિભાગોની ગણતરીએ વધુ ચોક્કસાઈથી માપી શકાય છે. એવું દેખાય છે કે પાદ અને હસ્ત એ બંને રેખા-માપન માટેના એકમ ગણાયા હતા, આમાંના પહેલાની લંબાઈ ૧૩૨ ઇંચ (૩૩૫ સે. મી.) અને પછીનાની ૨૦.૩ થી ૨૦.૮ ઇંચ (૫૧.૫ થી ૫૨.૮ સે. મી.) છે. લોથલમાંના મકાન “પાદ” ના પૂરા એકમેત્રી રીતે માપી શકાય એમ છે; દા ત તખ્ષા ૪ જ માના મકાન નં ૧૫૬ નું માપ ૪૦×૨૦ એકમ છે, અને વખારનું ૧૧૭×૧૨૩ એકમ છે. જળી એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની માપપટ્ટી (૧.૭૭ સે. મી.) પરના પહેલા દસ વિભાગ એ “અંગુલ”ના પ્રાચીન ભારતીય એકમની વધુ નજીક છે. રાજ્ય અને માધકરના મત પ્રમાણે “અર્થશાસ્ત્ર”નો અંગુલ ૧.૭૮૬ સે. મી. ની બરાબર છે. લોથલમાંથી હાથીદાંતના મળેલા ખીજ પદાર્થ લંબાઈમાં ૬.૫ થી ૧૨.૭ સે. મી. સુધીના માપની શંકુ-આકારની શલાકાઓ છે. લોથલમાં એનો શો ઉપયોગ હતો

એ જાણવામા આવ્યું નથી; પરંતુ ઉત્તર સીરિયાના રાસ-શામરામાં અદ્વિતીયકાળ એવી જ શલાકાઓ મળેલી છે, એ હકીકત એવું સ્પષ્ટ છે કે લોથલમાંથી મેસોપોટેમિયા અને એનાતોલિયાના સ્થળોમાં હાથીદંતના ખીજ પદાર્થો સાથે એની નિકાસ થતી હતી.

હવે આપણે છીપનાં બનાવેલાં ઓળરો અને સાધનોનો વિચાર કરીએ વાંછી, પણ તીક્ષ્ણ અણીવાળી અને બરોબર પકડ લેવાને માટે હાંસમા યુદ્ધી કરેલી કોતરણીઓ (engravers) ખાસ નોધપાત્ર છે એનો ઉપયોગ સેલખડીની અને પકવેલી માટીની મુદ્રાઓ કોતરવામાં થતો હતો લોથલમાંથી મળેલું ભારે વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય ધરાવતું સાધન એક જાણુ ચાર ચાર એવી આઠ જમી ફાંસવાળો છીપનો પોતો નળાકાર પદાર્થ છે. એક જાણુની હાંસનો સામેનો ફાંસો દોરીથી જોડવામા આવે તો તેઓ એકબીજાને કાટખૂણે કાપે છે. જો બંને જાણુની હાંસની સામેની ફાંસો જોડતી બધી રેખાઓ એક જ સપાટી ઉપર દોરવામાં આવે તો એ એકબીજાને મધ્યમા છેદે છે અને એ રીતે આઠ રેખાઓથી પડેલા ખૂણા બરોબર પિસતાળીશ અંશના થાય છે. સ્પષ્ટતઃ આ સાધન અત્યારનો કમ્પાસ કરે છે તે જ કાર્ય આપણું હોયું જોઈએ અને જમીનની માપણી તેમજ રસ્તા અને મકાનોનું તલમાન નક્કી કરવાના ઉપયોગમા આવતું હોયું જોઈએ માશ્વલે એને દેહાબૂપણ તરીકે ગણ્યું છે, પરંતુ વીટીનું કામ આપવાને માટે એ ખૂબ જાડું પડે છે અને લટકણિયા તરીકે લટકવાને માટે બધે એસે તેવું નથી.

ઓળરો અને હથિયારો બનાવવા માટેનો સહુથી અનુકૂળ અને ટકાઉ પદાર્થ નિઃશક રીતે તાંબુ અને એનાં મિશ્રણ હતાં, જેનું હાંપીય લોકોને સારું જ્ઞાન હતું તાંબુ અને કલાર્ધ આયાત કરવામાં ભારે કિંમત પડતી હોવા છતાં સુતારો, કશિયા, મીઠાઓ, વહાણ બાંધનારાઓ અને તાંબ્રકારોને જોઈતા ઓળર બનાવવામાં તેઓ ધાતુઓનો બહોળો ઉપયોગ કરતા હતા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હાંપીય લોકોને કાંસુ બનાવવાનું આવડતું નહોતું અને તેથી તેઓ તૈયાર કરેલા કાસાની આયાત કરતા હતા. તેઓ વળી એમ સ્પષ્ટ છે કે સિંધુખીણના તાંબ્રકારો ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત હતા અને ધાતુના ઓળર અને હથિયાર બનાવવામાં જૂની થઈ ગયેલી હુનર-પદ્ધતિઓનું અનુસરણ કરતા હતા. એક કરતાં વધુ હુકમઓના ખીખાનો ઉપયોગ ધરાવતા મિશ્રિત હથિયાર બનાવવાનું એમને જ્ઞાન નહોતું એમ કહેવામાં આવે છે આમાંની કેટલીક દલીલોની પરીક્ષા કરીએ.

એ સાચું છે કે હડપ્પીય ધાતુકારો ઢાળ પડતી સપાટીવાળા કે સપાટી વિનાના ચપટ સેફ્ટ જેવાં ઓળંગરોના મોટે લાગે પ્રાથમિક કક્ષાના ધાટ બનાવતા હતા, જ્યારે સુમેર અને એલમના ધાતુકારો એ જ સમયમાં હાથે ધાલવાના બાકાવાળી વિકસિત પ્રકારની કુહાડી બનાવતા હતા અને હાથા કરવાના સિદ્ધાંત માત્ર કુહાડીઓને જ નહિ, ખજર અને લાલાને પણ લાગુ પાડતા હતા. હડપ્પા, મોહેન્-દો અને ચાન્હુ-દોમાં ધડાયેલાં ઢાંકણાં, છરોઓ, અરતરા અને લાલા જેવા જુનવાણી થઈ ગયેલા ઓળંગર-પ્રકારોને વિશેષે ભાલતાં પિગોટ ૧૨ કહે છે કે “સ રક્તિતું” કુભારકામ જેવું પ્રેરણા વિનાનું સામાન્ય કોટિતું છે તેવું આ પણ છે” અને ઉમેરે છે કે હડપ્પીયોએ ઉત્પન્ન કરેલી ચીજોને રૂઢિચુસ્તના નિર્ણય હાથને કારણે સહન કરવું પડ્યું હતું એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે સમાન ધોરણ સાચવવાના વલણે અને લગભગ ચોખલિયા પ્રકારના ઉપયોગિતાવાદે કલાકાર કે કરીગરને સ્વતંત્રતા રહેવા દીધી નહિ, પરંતુ સાચ તો એ છે કે હડપ્પીય લોકો, પશ્ચિમમાં બીજાઓ સમભ્યા અને શીખ્યા તે પૂર્વે જ ઘણા સમય ઉપર, સમાન ધોરણ અપનાવવાના લાભની કંદર કરવાનું સમભ્યા અને શીખ્યા હતા. કુભારકામ અને ઈટો સહિતના હડપ્પીય ઉત્પાદનમાની પ્રમળ એકરૂપતાને આનાથી ખુલાસો મળી જાય છે. વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ધાતુના ઓળંગરો અને હથિયારોનાં ધાટ અને કદના વિષયમાં સમાન ધોરણને વળગી રહેવાની ક્રિયાએ ઓછે ખર્ચે મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવાની સરળતા કરી આપી હતી અને ઉત્પાદક તેમજ ગ્રાહક બંનેને ફાયદો કરી આપ્યો હતો. આજે પ્રત્યેક સભ્ય સમાજ તોલાં અને માપતું સમાન ધોરણ કરવાનો યત્ન કરે છે, જે હડપ્પીય લોકોએ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું હતું. પ્રાદ્ય-સ્વાતંત્ર્ય ભારતમાં આવી એકરૂપતાના અભાવે બીજી થયેલી અધાધૂંધી ખૂબ જ ગણીતી છે. આ સાથે યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાંતીય ફેરફાર અસ્તિત્વમાં હતા.

હડપ્પીય લોકોને એકથી વધુ ટુકડાઓનાં બીજાના ઉપયોગને સમાવતી નષ્ટ મીણની હુન્નર-પદ્ધતિનું સંગીન જ્ઞાન હતું મોહેન્-દોની સુદર નૃત્યાત્મક આકૃતિ અને લોથલમાંની કૂતરાની બારીક આકૃતિ એ ઉક્ત હુન્નરપદ્ધતિ અપનાવ્યાનો પ્રમળ પુરાવો છે શાંતિયાહક પ્રજા તરીકે તેઓ યુદ્ધ અને વિજય કરતાં વેપાર અને નફામાં વધુ રસ ધરાવતા હતા અને તેથી, તેઓ વિકસેલી હુન્નરપદ્ધતિ જાણતા હતા છતાં સહારક હથિયારોનું ઉત્પાદન કરવા આતુર નહોતા એમને તાંમાના પાતળા પતરાના બનાવેલાં જુનવાણી પ્રકારના બાણ-ફળાં, ખંજરો અને લાલાનાં ફળાથી સતોપ હતો, જે ચપોચપ જડાયેલા હતા, પરંતુ પક્ષીઓ અને

પશુઓનો સંહાર કરવા પૂરતાં જ એ પ્રબળ હતાં એમને શત્રુઓ ચડી આવશે એવી કાંઈ ધારણા હતી નહિ અને તેથી વિકસિત પ્રકારનાં હાડાયક હથિયારોની એમને જરૂર નહોતી મિશ્ર ધાતુ બનાવવાના એમના જ્ઞાનના વિષયમાં પૂરતો પુરાવો છે કે તેઓ ચોખ્ખું તાંબુ પ્રાપ્ત કરી કાસુ બનાવવાને માટે જોઈતા પ્રમાણમાં ક્ષાર્ધ ઉમેરતા લોથલમાંથી મળેલા તાંબા-કાંસાના પદાર્થોમાં રહેલી ક્ષાર્ધનું પ્રમાણ બતાવતો નીચેનો કોડો એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે કે ઓળરો અને હથિયારો અથવા કોતરણીઓ અને લાલાંના ઉત્પાદન કરતાં બંગડીઓ અને સળીઓની બનાવટમાં ક્ષાર્ધ વધુ પ્રમાણમાં વાપરતા હતા. તેઓ એ પણ જાણતા હતા કે ક્ષાર્ધ દસ ટકાથી વધુ વાપરવામાં આવે તો ઓળર બટકણાં થઈ જાય; તેથી, નીચે બતાવ્યું છે તેમ, સામાન્ય રીતે ઓછા ટકા વાપરવામાં આવતા :

અંક	પદાર્થ	ક્ષાર્ધનો અંશ
૧.	લાલું	૨ ૨૭ ટકા
૨.	કોતરણી	૩.૯૬ "
૩.	અરીસો	૫ ૪૭ "
૪.	કાંસવાળી સળી	૯ ૦૨ "
૫.	ટાકણું	૯ ૬૨ "
૬	બંગડી	૧૧.૮૨ "
૭.	સળી	૧૩ ૮૦ "

લોથલ અને રંગપુરમાંના તાંબા અને કાંસાના પદાર્થોમાંનાં મિશ્રણ અને હુનરપદ્ધતિના કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ પછી ભારતના પુરાવસ્તુકીય રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ. બી. બી. લાલ કહે છે કે “ આ પદાર્થોના અભ્યાસ બતાવે છે કે એ સમયના કારીગરને ઢાળા પાડવાની અને ધડવાની હુનરપદ્ધતિનો સારો ખ્યાલ હતો. અનુપચયન કરનાર (de-oxidising) તત્વ તરીકે અને તાંબાને સખત કરવા માટે ક્ષાર્ધનો ઉપયોગ પણ જાણીતો હતો ” તાંબાના પદાર્થોના વિષયમાં એ નોંધવું જોઈએ કે સેફ્ટમાંના ક્ષાર્ધના અંશનું પ્રમાણ ૨.૬૦ થી ૪.૦૯ ટકા સુધીનું રહેતું, પરંતુ ધરીમાં એ ૫.૨૮ ટકા સુધીનું થતું. આમ છતાં રંગપુરમાંથી મળેલી બંગડીમાં, લોથલની બંગડીઓમાં પણ છે તેમ, ક્ષાર્ધ ૧૧ ૦૭ ટકા હતી.

લોથલના ધાતુકારોએ તૈયાર કરેલાં ચોડાં ચોક્કસ પ્રકારનાં હથિયારોની હવે વિચારણા કરીએ. લોથલ સહિતનાં હડપ્પીય સ્થળોમાંથી મળેલું ખચકા સાથેનું

પાંદરાના આકારનું પાતળું લાલું (લાલાનું કળું) એ લગભગ છરી જેવું છે (પૃ. ૨૪, આ. ૧૩૬) મધ્ય ભાગના ટેકાનું કામ આપતા ઊભા ઘાટે ચિરાયેલા લાકડાના હાથમાં એ ખોસાતું હોવું જોઈએ લોથલમાંથી મળેલાં લાલાના બે કળાંને પકડમાં રાખવા માટેનાં વીંધ છે. ખંજરો લંબાઈમાં ૩ થી ૧૦ સેમીના છે, પરંતુ એ યુદ્ધમાં વાપરી શકાય તેવાં મજબૂત નથી. એમાંના એકને વાળેલો ગાળો છે અને બીજાને કાણાવાળી અણી છે નિશક રીતે લાલા તરીકે વપરાતું હશે તેવા ફરી વાળેલા પેચદાર અણિયા સાથેનું ચપટ, પાંદરા ઘાટનું પાતું લોથલમાં મળતું નથી આ પ્રકાર સિદ્ધ સભ્યતામાં વિશિષ્ટ છે અને ભારતીય ઉપખંડની બહાર એ માત્ર હિરસરમાં સમય ૩ માં મળે છે લોથલમાંના તાપ્પાના બાણ-કળા પાતળાં, ચપટ અને સાંકડા ચકલી-પૂછડિયા આંકડાવાળા છે, પણ એને હાથમાં ખોસવાની અણી નથી. છેલ્લે એક એવા મહત્વના ઓળખ-પ્રકારની વાત કરીએ કે જે યુદ્ધના હથિયાર તરીકે અથવા લાકડા કાપવાના સાદા ઓળખ તરીકે વાપરી શકાતું હોય એ પાનાવાળી કુહાડી છે કે જેની લોથલમાં ત્રણ અલગ અલગ જાત તારવી શકાય છે. લાખા સાંકડા પાનાવાળી અને લગભગ સમાંતર બાજુઓ ધરાવતી કુહાડી સિંધુખીણ અને લોથલમાં સામાન્ય હતી. બીજો પ્રકાર પહેળું પાતું અને બેઉ હાંસની જરાક અવતલના ધરાવતી ચપટ કુહાડીનો છે. એ હડપ્પા, મોહેંજો-દ્ડો, ચાન્ડુ-દ્ડો, રંગપુર અને લોથલમાં મળી આવે છે. ત્રીજો પ્રકાર તે પટ્ટીમાં હાથ માટેના બાકેરાવાળી કુહાડીનો લાગે છે, પણ એ તૂટેલો છે. લોથલમાં આ ત્રણ જાણીતા પ્રકારો ઉપરાંત બીજાના ચંદ્રના આકારની કિનારવાળી અવનવી કુહાડી મળી છે, પરંતુ કમનસીબે કિનારો અને બીજાના ચંદ્રના આકારની હાસની સામેની ધાર ભાંગી પડી છે એ ભાગેલી ધાર કાપવાનું કામ આપે તેવી તીક્ષ્ણ હતી કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી. એની કિનારોનો આકાર બાજુઓ ઉપર ફેવા હતો એ વિશે પણ કહેવું એટલું જ અચોક્કસ છે. સપાટી ઉપર બધે બધા બેંચે તે રીતનાં હથોડાના નિશાન જોવામાં આવે છે અને કેટલાક વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું છે કે આ કુહાડીનો ઉપયોગ ધાતુ-કામમાં થતો હતો, બ્યારે બીજાઓ એને ધાર્મિક ક્રિયાનું પ્રયોજન આરોપે છે. ઉત્તર પ્રદેશમાંના મિસોલીમાંથી મળેલી માનવાકાર ઘાટની કુહાડી સાથે એની કેટલીક વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. જોકે ઢાળો પાડવા અને પછી હથોડાથી ટીપવું એ બેઉ કિસ્સાઓમાં અપનાવવામાં આવેલી હુનરપદ્ધતિ સમાન છે, આમ છતાં વાપરવામાં આવેલી ધાતુનું સંયોજન, નીચેના કોડામાં બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે, લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું છે :

પદાર્થ	તાણુ	સીસુ	નિકલ	લોહ	કલાર્થ
૧ લોથલની કિનારવાળી કુહાડી	૯૬ ૨૭	૨ ૫૧	૨૪૬૫	૨૪૬૫	૨૪૬૫
૨ બિસૌલીની મનુષ્યાકાર આકૃતિ	૯૮.૭૭	—	૦ ૬૬	—	—

આથી લોથલની કિનારવાળી કુહાડી ગગાની ખીણમાંના તાંબાના સગ્રહમાંથી આવી એ શકારપદ છે, પરંતુ એ નિઃશક છે કે એ પ્રકારવિદ્યા અને હુનર-પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ બિન-હડપ્પીય છે. બિસૌલીની કુહાડીમાં નિકલના ટકાવું પ્રમાણ ઊંચું છે અને એ ક્યાંથી આવી એ જાણવામાં આવ્યું નથી.

લોથલના કારીગરોને જોઈતા આંકડીવાળા ગલ, દાતરડાં, ધારવાળી શારડીઓ, આર અને સોય જેવાં તાંબા અને કાસાના ધણુખરાં ઓળર સ્થાનિક રીતે બનાવવામાં આવતા હતા અને પ્રકારની દૃષ્ટિએ એ હડપ્પીય છે વળેલી ફાસવાળી શારડી અને રદો—સુતારને અને વહાણ બનાવનાર બનેને ઉપયોગના—, ભોક્વા બાજુના છેડાએ વીંધવાળી સોય અને વળાંકવાળી કરવત જેવા નવા ઓળર-પ્રકારોના સર્જનમાં લોથલના ધાતુકારોની શોધકશુદ્ધિ વ્યક્ત થાય છે.

લોથલમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા આંકડીવાળા ગલ જુદા જુદા માપના મળે છે અને એને ગોળાકાર છેદ હોય છે. એ સામાન્ય રીતે કલાર્થવાળા કાંસાના બનાવવામાં આવ્યા હોય છે. તાંબાના મિશ્રણવાળાં નાજુક ઓળરોમાં ભોંકવાના છેડે અર્થાત્ સામે છેડે વીંધવાળી સોય, કાટખૂણિયા અંતર્વૃત્ત છેદના પાનાવાળી દાતાની કરવત અને મોચીના ઉપયોગની આર છે. વૃત્તાકાર કરવત માનવની ખોપરી શારવાના કામ માટે અથવા તો નળાકાર પદાર્થોમાંથી ફાંસ પાડવાના કામ માટે વપરાતી હોય. પ્યાલાં, સજ્જડ ખેસાડેલી બરણીઓ, ચમચા અને સાંકળીની કડીઓ (chain-links), તાંબામાંથી બનાવેલા ધરગથ્ય ઉપયોગ માટેના ખીજ પદાર્થ છે લોથલના લોકોની પ્રસાધન-સામગ્રીમાં તાંબાના અરીસા, વાળમાં ખેસવાની સળોઓ અને કાન-ખોતરણીઓ હતી અરીસો રેખાકનમાં અડકાર છે, પરંતુ એનો હાથે ભાંગી ગયો છે

લોથલમાં ધાતુકામને કારણે લઢીઓ અને કારખાનાંઓની જરૂર ઊભી થઈ. તખ્તો ૩ નું જણાયેલું સહુથી પ્રાચીન ધાતુ-કારખાનું નગરની ઉત્તર બાજુની સીમા પર આવેલું હતું. રેખાકનમાં એ ગોળાકાર છે અને એને એક છેડે

બળતણ માટેનું બાકેતુ છે. પકવેલી માટીનું એક મોટું કુલ્હું (crucible) અને એની નજીકથી મળેલું તાબાનું પતરુ એવું સૂચવે છે કે ત્યાં તાંબ્રકાર કામ કરતા હતા તાંબ્રકારોએ વાપરેલું બીજું બાંધકામ તે બજારના રસ્તામા તખ્તો ૪ માં બાંધેલું એ ખંડવાળું કારખાનું છે. જીભી મૂકેલી ઈંટોની બનાવેલી ૬૦ ૭૫ સે મીની લબચોરસ ભઠ્ઠી અને વપરાશનાં એ બાણ ધરાવતો રેતિયા પથ્થરનો ધનાકાર પણ અહીં હજીયે જોવા મળે છે. ધાતુકામમા વપરાતા બીજા પદાર્થ તે માટીની પકવેલી જાડી ખરબચડી દીવાલોવાળી કુલ્હડીઓ, પથ્થરના ગદા-માથાં તથા તાંબા અને કાંસાનાં દાતરડા છે નીચલા નગરને ઉત્તર છેડે બાંધવામાં આવેલું, પાંચ અત્યુક્ત ફૂડી જેવી ઈંટની વડીઓ ધરાવતું મોટું ધાતુ-કારખાનું બતાવે છે કે એક જાપરા નીચે અનેક તાંબ્રકારો કામ કરતા હતા. અહીં કુંભારકામની પાંચ જેટલી ભઠ્ઠીઓ પણ જાણવામા આવી હતી

૬. રમકડાં અને સોગટાં

પકવેલી માટીની લોથલની કળામા લગભગ બધાં જ ધરાળુ અને જંગલી પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં શેડાંકને તો ખૂબ જ કાળજીથી ધ્યાનમાં આવ્યાં છે આખલો, ગાય, ઘોડો, ફૂતરો, ભૂડ, ગેડો, વાઘ, ચિત્તો અને ખિચકોલી ખાસ નોંધપાત્ર છે લોથલમા ખૂંધવાળા અને ખૂંધ વિનાનાં પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે, એમાંના સુદરતમ નમૂનો ખૂંધ વિનાનો આખલો છે, જે એનાં બળ અને સ્નાયુગત વિગતોને માટે જાણીતો છે પૈડાવાળી પશુ-આકૃતિઓ અને ઘોડાના માથાવાળી ભિન્ન આકૃતિઓ બાળકોના આનંદ માટેના રમકડાં તરીકે વપરાતા હતા એમાંના કેટલાંકને હાલતો માથા હતા, જેનું દોરીથી સંચાલન થતું હતું.

લોથલના લોક ધરની અંદરની વિવિધ રમતોમા રસ લેતા મુખી જન હતા આ રમતોમાંની મુખ્ય રમત શેતરંજ (chess)ને લગભગ મળતી આવતી પાર્સિયાની રમત હતી શેતરંજ એ રાજવીઓની ખૂબ જ પ્રાચીન કાળની ભારતીય રમત છે, જેમાં રાજ અને એના મંત્રી ઉપરાંત ભારતીય સેનાના ચાર પારંપરિક સૈન્યો—પાયદળ, હથેળ, ગજદળ અને રથદળ—ને મૂર્ત કરવામા આવે છે શેતરંજ માટે ‘ચતુરંગ’ એટલે કે ચાર પ્રકારની સેનાનો વહેલામા વહેલો સાહિત્યિક નિદેશ ઈ. પૂ ૩ ૭ સદી સુધી જાય છે. લોથલમાંથી મળેલા પાકી માટી (પદ ૨૫, આકૃતિ ૧૪૭), શંખ-છીપ, હાડકાં, હાથીદાંત અને પથ્થરના બનાવેલાં સોગટા ભારતમાં અત્યારે વપરાતાં સોગટાને આકાર અને કદમા તદ્દન મળતાં આવે છે. પકવેલી માટીનાં અને છીપના કુર્ગ-ધાટના સોગટાં મૂળમાં

‘રાજા’ અને ‘મંત્રી’ને મૂર્ત કરતાં હતાં, બ્યારે ખડાં દુર્ગ-ઘાટનાં સોગટાં અત્યારની શેતરંજના ‘હાથી’ને મળતા છે. છુતાનના માથાવાળો શંકુ-આકારનો ભાંગે પદાર્થ ‘રથ’ના જેવો દેખાય છે અને આરપાર ન જતાં વીધવાળા કે વીધ વિનાના નાના ચતુરસ્ર પદાર્થ ‘પાયદલ સૈનિકો’ માટેના લાગે છે. પાદાંગોનાં લિન્ન લિન્ન કદોનું લિન્ન લિન્ન મૂલ્ય હશે કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી, કદાચ એ રમવા માટેના લિન્ન લિન્ન સટના હોય. લોથલમાંથી કૂતરો, ઘોડો અને આખલા જેવાં પશુઓનાં માથાનો ઘાટ ધરાવતી અને ચપટ બેસણીવાળી પકવેલી માટીની પ્રાણી-આકાર આકૃતિઓ મળી છે. એમાંની એક ભારતીય શેતરંજમાંના ઘોડાને મૂર્ત કરતી હોય એમ લાગે છે સૂસા અને તેપે ગવરામાં ખીખાં પ્રાણીઓના આકારનાં સોગટાં મળ્યાં છે. સોગટાંઓથી મૂર્ત કરવામાં આવતી સેનાઓ લોથલમાં અજ્ઞાત છે. વિભાગો ખતાવતાં ચોક્કા અને કાટખૂણિયા-ઓનાં નિશાન ધરાવતાં પકવેલી માટીનાં એવા બે ચોરસાં અને વિકણીની રીતે વિભાજિત ચોરસવાળું ત્રીજું ચોરસું હકાપીય યુગમાં લોથલમાં વપરાતાં લોકડાં કીડાકેલકોને મૂર્ત કરતાં હોય એમ કદપી શકાય.

હકાપીય લોકો શેતરંજ ઉપરાંત ખીજી સખ્યાખંધ રમતો રમતા હતા. લોથલમાં પકવેલી માટીની નાની પિરામિડ-ઘાટની ગોળીઓ મળી છે તે ફલકમાં કરેલા ગોળ ખચકાઓની પંક્તિઓવાળા કીડા-પટમાં વપરાતી હશે. લોથલમાંથી એક ખીજે મહત્વનો પદાર્થ મળ્યો છે તે એક ઈટ છે, જેના ઉપર ત્રણ સમકેન્દ્ર ચોરસ આકેલા છે, જેની બાજુઓને એક રેખા છેદે છે. આને જેમાં કચૂકા, વટાણા કે કાકરીઓનો ઉપયોગ હોય છે તેવી, હાલં ‘વાધ અને ગાય’ કે ‘વાધ અને ઘેટું’ નામે રમતને માટે વપરાતા ફલકની સાથે સરખાવી શકાય. આમાં પાસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ વાધો અને ગાયોની હિલચાલને લગતા નિયમ નક્કી કરવામાં આવ્યાં હોય છે. લોથલમાંથી મળેલા પકવેલી માટીના પિરામિડ અને ચતુરસ્ર આના જેવી રમતોમાં કામમાં આવતા હશે એમ ધારી શકાય

પાસાનો ઉપયોગ થતો હોય તેવી નસીબ અજબાવવાની રમતો હકાપીય લોકોને સારી રીતે જાણીતી હોવી જોઈએ. જ બાજુએ ૧ થી ૬ ના અંક ધરાવતા અને જેમાં આરપાર નહિ તેવાં વીધ કરવામાં આવેલા છે તેવા માટીના પકવેલા ધનાકાર પાસા એની પ્રતીતિ કરાવે છે. અત્યારના પાસાઓમાં મળે છે તે પ્રમાણે મોઢેંજો-દડોમાંથી મળેલા પાસામાં ૧ ની સામે ૬, ૩ ની સામે ૪, અને ૨ ની સામે ૫-આમ સામસામા અંકોનો સરવાળો ૭ થાય છે. આમ જ્યાં

લેખકનો પાસો મોહંજો-દડોના પાસાથી કે મહાભારતના પાંડવોએ ઉપયોગમાં લીધેલા પૌરાણિક (legendary) પાસાથી જુદો પડે છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જુગારીના ભાગ્યને વિશે દુષ્ક વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં પાસાની રમત છેક વૈદિક સમયથી તો અજ્ઞીતી છે જ.

પાદટીપો

૧. જુઓ હપર પ્રકરણ ૪.
૨. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp 13 ff.
૩. P. P. Pandya in *Indian Archaeology 1956-57—A Review*, p. 16
૪. *Ibid*, 1957-58, p 18
૫. S R Rao in *Indian Prehistory*, pp 129 ff
૬. M. S. Vats in *Annual Report of the Archaeological Survey of India*, 1934-35, pp. 34-38, pts XII-XIV
૭. G. S. Ghurye in *Journal of the University of Bombay*, VIII, 1 (July 1939), p. 11
૮. M. G. Dikshit in *Bulletin of the Deccan College Research Institute, Poona*, XI, 1, pp 16 ff.
૯. S. R. Rao in *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 5, 207
૧૦. *Indian Archaeology 1954-55 to 1962-63—A Review*
S R Rao in *Illustrated London News*, Feb 25, 1961 and March 11, 1961
S R. Rao in *Lalit Kala*, Nos 3-4, pp 82-89; and No 11, pp. 14-30
S. R. Rao "Shipping and Maritime Trade of the Indus People" in *Expedition* (Pennsylvania, 1965), Vol. 7, No. 3, pp. 30-37
S. R. Rao, "A Persian Gulf Seal from Lothal", *Antiquity*, Vol. XXXVII, 146, pp. 96-99
૧૧. V S Lele, "Docks at Lothal", the *Journal of Institution of Engineers, India, Poona Centre*, pp. 152-155
૧૨. S Piggot, *Prehistoric India*

પ્રકરણ ૭

આઘ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ (આહુ)

(ઉ) સ્મશાન અને હાટવાના રિવાજ

૧. એકવડાં અને બેવડાં દફન

લોથલમાંનું સ્મશાન નગરને ફરતી દીવાલની પેલી પાર આવેલા ટેકરાના વાયવ્ય ખૂણાના ઢોળાવ ઉપર આવેલું હતું. છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષ કે વધુ સમયથી આ જુલાલ પથરાઈ પડતાં પૂરાને લીધે અને ખેતીને લગતાં કામોને લીધે ભારે પ્રમાણમાં ખવાઈ ગયો છે. ઉત્ખનનો દરમ્યાન વીસ ૧૬૫૦માંથી ૨૧ હાડપિંજર કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. શહેરના કદનો ખ્યાલ કરતા દફનની સખ્યા સ્વલ્પ છે અને સ્મશાનનું માપ ખૂબ જ નાનું છે એ અસંભવિત નથી કે લોથલના પ્રજાજનોનો એક વિભાગ જૂમિદફનને બદલે અગ્નિસંસ્કારનો પ્રકાર અમલમાં મૂકતો હોય. એસ એસ સરકારે આગળ જતાં બતાવ્યું છે કે લોથલમાંથી મળેલા મોટા લાગના હાડપિંજર ૨૦ થી ૩૦ વર્ષના વયો-યુગનાં છે, તેથી એ નક્કી કરવાનું પાકી રહે છે કે ૩૦ વર્ષની ઉપરનાં મૃતકોનો નિકાલ કેવી રીતે કરવામાં આવતો હશે ખીજું, તબક્કા ૧ અને તબક્કા ૨ માં લોથલ-વાસીઓના મરણોત્તર રિવાજ કેવા હતા એ વિશે કોઈ માહિતી નથી, કારણ કે મળેલા દફનોમાંનું એક પણ તબક્કા ૩ થી પહેલાંનું નથી ખુલ્લાં કરવામાં આવેલા વીસ દફનોમાંથી માત્ર સોળમાં એક કે વધુ હાડપિંજર હતાં. પાકીનાં ચાર ખવાઈ ગયાં હતાં અને થોડા ધડા તથા હાડકાંના ટુકડાઓ સિવાય હાડપિંજરના અવશેષ ધરાવતા નહોતાં.

નદી નજીકની સ્મશાનની ગિચાઈ ઉપરથી એવું ધારી શકાય કે મરણોત્તર ક્રિયાના હેતુ માટે પાણીની જરૂરિયાત હશે.

સ્મશાનમાં મૃતકનો નિકાલ કરવાને માટે સ્વીકારવામાં આવેલી ખરેખરી કાર્યપદ્ધતિના વિષયમાં લોથલના દફનોમાંથી ઠીક ઠીક માહિતી પ્રાપ્ય છે. સામાન્ય રીતે રેખાકનના ૩.૨x૦.૭૫ મીટરની લંબાઈ-પહોળાઈનો અને અડધા મીટરની

ભંડારીનો, ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈનો લંબચોરસ ખાડો ખોદવામાં આવતો હતો. ખાડો ખોદ્યા પછી સહેજે ભંડારી કરેલું અને પૂર્વ તરફ ઢોળુ રહે તે રીતે માથું ઉત્તરમાં રાખી શયને પૂરેપૂરું લંબાવીને મૂકવામાં આવતું હતું. મુખ્યત્વે જેમાં માટીના પાત્ર હોય તેવી દફનમાં મૂકવાની ચીજો માથા કે ખભા પાસે, અને ક્વચિત જ પેઢા પામે, મૂકવામાં આવતી હતી. શરીર અને દફન-ચીજોને મૂક્યા પછી ખાડો માટીથી પૂરી દેવામાં આવતો હતો ચણતરી કંકન થાય એ રીતે દફનના ખાડાને કાચી ઈંટોથી ચણી લેવાનો એકમાત્ર દાખલો ધ્યાન ઉપર આવ્યો. પણ છે, પરંતુ કોઈ ઘાસના આચ્છાદનનો અથવા તો કાજકના કોઈ કંકનનો સંગ્રહ મળતો નથી. પછીનાં દફન ખોદતી વેળા તબક્કા ૩ નાં કેટલાંક દફનોને અડચણ પહોંચી હતી, અને એ રીતે પ્રાકૃતિકાલોન થરોના દફનના રાચરચીલાને અને હાડપિંજરોને નુકસાન થયું હતું.

માણસનું મૃત્યુ થયા પછી ખરેખર કયા વિધિ કરવામાં આવતા હતા એ વિશે જાણવાનાં સાધન મળ્યાં નથી, પરંતુ દફનના ખાડાઓમાંથી મળેલી ચીજો—મૃતકને અર્પણ કરાતી ચીજો પર થોડો પ્રકાશ પાડે છે. દફન નં. ૧૩ માંથી માનવ-હાડકાં સાથે બકરીનાં હાડકાં મળી આવ્યાં હતાં, જ્યારે દફન નં. ૬ માંથી પશુના જડખાતું હાડકું મળી આવ્યું હતું. અહીં એની યાદ આપવી જોઈએ કે ઋગ્વેદમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે ‘હે અગ્નિ, આ યજ્ઞિય અજ તમારા માટેનો ભોગ છે, એનો સ્વીકાર કરો અને ઈર્ષ ન થાય તે રીતે મૃતાત્માને ધર્મિણીના લોકમાં લઈ જાઓ’ (ઋ ૧૦, ૧૬, ૭) આખલો કે ગાય જેવા પશુનું બલિદાન વૈતરણી અને અનુસ્તરણી ગાયોના બલિદાનની આર્થ રસમનો અવશેષ લાગે છે.

કાલ જ તબક્કા ૩ અને ૪ નાં દફનોમાં મૂકવામાં આવેલાં મૃતપાત્રોમાં હરપ્પીય પ્રકારની ઘોડીવાળી રકાળી (૫૬ ૨૭, આ ૧૫૦) અને સાંકડા કાંઠાની બરણી, તેમજ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંનાં બહિર્ગોળ બાજુવાળું ખાલુ અને ગોળ તળાની બરણી છે. જો આ કાંઠાની બરણી અને લોટાના ઘાટના વાસણ જેવા વિકસિત હરપ્પીય ઘાટ સમય આ નાં દફનોમાં મળી આવ્યા છે.

દફન નં ૭ માં એમાંના એક હાડપિંજરને કાનમાં તાબાની કઠી હતી, બીજાં એ દફનોમાં છોપની બંગડીઓ મળી હતી લોચલમા દાટવાની એક અવનવા પ્રકારની પદ્ધતિ પ્રકાશમાં આવી છે ત્રણ દફન એવા છે કે જેમાં કંઈ કાલક્ષેપ વિના એક જ સમયે દાટવામાં આવ્યા હોય તેવાં બધાં હાડપિંજર મળી

આવ્યા હતાં (૫૬ ૨૬, આ. ૧૪૮; ૫૬ ૨૭, આ. ૧૪૯) કોઈ બીજા હાથથી સ્મશાનમાં આ પ્રકારનું જોડિયું દફન જાણવામાં આવ્યું નથી, અપવાદ માત્ર હાંબ ભૂતીનો છે, જ્યાં કહેવામાં આવે છે કે એ પુખ્ત વયનાં માણસ એક જ દફનમાં રજૂ થયાં હતાં. વેટલિને કિંશ ખાતે એક જોડિયું દફન જાણાવ્યું છે, જેને ચાર્લ્સ સતીનું દફન ગણ્યું કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રો. એસ. એસ સરકાર અને ભારતના માનવવિદ્યાકીર્તિ સર્વેક્ષણના ડૉ બી કે. ચેટરજી તથા શ્રી. આર ડી. કુમારે અલગ અલગ રીતે લોથલમાંનાં હાડપિંજરોના અવશેષોને તપાસ્યા છે અને માધ્યા છે પ્રો સરકાર કહે છે કે એમાં કોઈ સ્ત્રી ઓળખી શકાઈ નથી, ^૧ જ્યારે ચેટરજી અને કુમારે એમાં ચાર સ્ત્રીઓ ઓળખી બતાવી છે ^૨ જે આ પાછળની શોધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ઓછામાં ઓછી બે સ્ત્રીઓ જોડિયા દફનમાંની છે સમગ્ર રીતે જોતાં એવું લાગે છે કે ત્રણ જોડિયા-દફનોમાંનાં બેમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીને એક જ સમયે દાટવામાં આવ્યાં હતાં. આમ એ સતીને મળતો દફન-રિવાજ બને છે. આરંભિક વૈદિક કાલમાં સતી-દફનનું પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ-કાળમાં એ છોડી દેવામાં આવ્યું હતું

૨. ખોપરીનું છેદન

લોથલમાંથી મળેલી આશરે ૯-૧૦ વર્ષના ઉંમરના બાળકની ખોપરી ખોપરી-છેદનનો અવનવો નમૂનો છે કલકત્તાની નીલરતન સરકાર મેડિકલ કોલેજના શારીરવિજ્ઞાન-એનેટોમીના એક વખતના અધ્યાપક ડૉ. એસ. કે. બસુએ એવું અવલોકનું છે કે ખોપરીનું જમણી બાજુનું હાડકું એ હાડકાની જગ્યાએ અને એ જીંગડાવાળા હાડકાના ટાકા વચ્ચે લગભગ મધ્ય ભાગમાં રહેલા અગ્ર-મસ્તક (anterior) અને નીચેના વર્તુલપાદ ઉપર અગ્રભાગમાં ખામી બતાવે છે હાડપિંજર દાટવામાં આવ્યું હશે તે પહેલાં હાસનો ખાઓ કોઈ ઓળખી શકવામાં આવ્યો હશે. હાડકાની કોઈ મરામતના અભાવે એવું ક્ષિત થાય છે કે કાપો કરવામાં આવ્યા પછી વ્યક્તિ લાંબો વખત જીવી નહોતી અથવા તો કાપો મરણોત્તર કરવામાં આવ્યો હોય.

ખોપરી-છેદનનું ઉપલુ ઉદાહરણ પ્રાચીન સમયના શસ્ત્રવૈદ્યક વિશેના આપણા જ્ઞાનમાં લોથલનું કોઈ નાનું પ્રદાન નથી, કદાચ એ જગતનું સહુથી પ્રાચીન ઉદાહરણ છે આપણે જાણીએ છીએ કે ઈ. પૂ ૭૦૧ માં પેલેસ્ટાઈનમાં ખોપરી-છેદન કરવામાં આવતું આમ છતાં એનાથો વધુ જૂના સમયના ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં નૂતન પાષાણયુગના લોકો બાળકને આવતી તાણના કિસ્સાઓમાં

અને આધારમાં ભરાઈ બેઠેલા મનાતા શેતાનને બહાર નીકળી જવામાં ઝંપ કરવા ખોપરીનું છેદન કરતા હતા. પરંતુ ભારતવર્ષમાં ખોપરી-છેદન એ ઈ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષ જેટલા જૂના સમયમાં જીવકે જેવા શસ્ત્રવૈદ્યો વડે સફળતાપૂર્વક કરાતી મગજની શસ્ત્ર-ક્રિયાનો કોઈ પ્રકાર હતો. ઈ. પૂ. ૫ મી સદીના બૌદ્ધ ગ્રંથ “મહાવજ્ઞ”માં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવકે તક્ષશિલા મહાવિદ્યાલયમાં શસ્ત્રવૈદ્યકોના અભ્યાસ કર્યો હતો. ખોપરીમાં છેદનક્રિયા કરીને એણે રાજગૃહના એક વેપારીના મગજની શસ્ત્રક્રિયા કરી હતી. ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીનો “ભોજપ્રબંધ”નામે ગ્રંથ ધારાનગર(મધ્ય પ્રદેશના આત્યારના ધાર)ના રાજવી ભોજ ઉપર શસ્ત્રવૈદ્યકીય ક્રિયા કર્યાનું વર્ણન આપે છે.

મધ્યયુગીન ગ્રંથોમાં શસ્ત્રક્રિયાના સાધન તરીકે ખપરકે નામની કંરવતોને નિદેશ થયેલો છે. જાણીને આનંદ થશે કે લોથલમાંથી મળી આવેલી કાસાની નાની વાંકી કંરવત વર્તુલાકાર ગતિને માટે સારી રીતે બંધબેસે તેવી છે અને હિપ્રેટસે વર્ણવેલી કંરવતોના વર્ણનને ટેકો આપે છે. એના દાંતા મજબૂત અને છુદ્ધ થઈ ગયેલા છે.

૩. લોથલની પ્રજાનાં વય, લિંગ અને આત્મવંશિક સંબંધો

ગ્રો. સરકારે જે હાઈપિંગર ઓળખી બતાવ્યાં છે તેઓમાં પુખ્ત વયના ૧૫ પુરુષો, પુખ્ત વયની એક વ્યક્તિ, પુખ્ત વયની બે જુવાન વ્યક્તિઓ, એક બાળક અને એક સિંથુ છે. એમના મત પ્રમાણે મોટા ભાગના ૨૦-૩૦ ના વયોપૂર્ણના હોય તેવા પુરુષોની ભારે બહુમતી રહેલી છે. એમણે બરાબર અવલોકનું છે કે અત્યાર સુધીમા ખોદી કાઢવામા આવેલા હાઈપિંગર લોથલની સાચી વસ્તી દર્શાવતાં નથી.

લોથલમાં રહેતા પુરુષોની સંભવિત સંખ્યા સૂચવવામા આપણે આવેલા વિસ્તારમાં આવેલાં મકાનોની સંખ્યાને ખ્યાલમાં લેવાની છે અને દરેક મકાનમાં પાંચને દરે સંખ્યા ગણી લેવાની છે. એવો અંદાજ છે કે દીવાલવાળા નગરની અંદર અને બહાર થઈ આશરે ૨,૦૦૦ મકાન હતાં. અને એ હિસાબે લોથલની વસ્તી આશરે ૧૦,૦૦૦ ની થાય.

સિંધુખીણની વસ્તીના મળમાં વેફોઈડ કે ઓસ્ટ્રોલોઈડ નૃવંશીય સમૂહ વડે વ્યક્ત થયેલું આદિવાસીઓને લગતું તત્ત્વ-અતિદીર્ઘ કપાલ - અસ્થિત્વમા હોય, પરંતુ એ ૭૧-અંકના દીર્ઘ-કપાલ (ભારત-કાસ્પિયન) લોક હતા, જે હાલપા અને

મોહેંજો-દડોમાંના આરંભ હડપ્પીય સ્વરૂપમાં મુખ્ય હતા.૩ થોડા સમય પછી મધ્યમ-કપાલ આદ્યપાર્શ્વ સમૂહ પણ સિંધુખીણમાં આવી વસ્યો હતો. હડપ્પાના ઉત્તર હડપ્પીય તથાજ્ઞાના સ્મરણનું હાં આદ્યપાર્શ્વનું વંશ (મધ્યમ-કપાલ કે હ્રસ્વ-કપાલ) ની સારા પ્રમાણમાં વસતી હતી. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં આ ઉપરાંત હ્રસ્વ-કપાલ તત્ત્વ પણ જોવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ બહુ નોંધપાત્ર નથી.

લોથલમાંથી મળેલાં ચારે દીર્ઘ-કપાલ (સરેરાશ કપાલ-અંક ૮૫૪૪) કાલ જ નાં છે, જ્યારે માત્ર એક હ્રસ્વ-કપાલ કાલ આ માંથી આવે છે. ઉપલબ્ધ પુરાવા ઉપરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે આરંભ હડપ્પીય તથાજ્ઞાના દીર્ઘ-કપાલ અને હ્રસ્વ-કપાલ એ જોડે સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વધારે પ્રભુત્વ ધરાવતા પહેલા સમૂહને સિયાલ્કના દીર્ઘ-કપાલો (સમૂહ ૨) તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે અને પછીના સમૂહને સિયાલ્ક ૬ ના હ્રસ્વ-કપાલ (સમૂહ ૪) તરીકે વલ્લોઈસના મત પ્રમાણે સિયાલ્કનો સમૂહ ૨ આર્ય પ્રજનો છે. આ પરિભાષા જે લોથલમાંના દીર્ઘ-કપાલોને લાગુ પાડવામાં આવે તો એવું ક્ષતિ થાય છે કે કાલ જ માં લોથલમાંની મોટા ભાગની વસતી આર્ય હતી. લોથલમાં નાના ઓરડોલોઈક તત્ત્વની સાથેસાથ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આર્યોનોઈક વસતી પણ હતી. જેમની ભાષા વિશે આપણને કશી માહિતી નથી તેવા આ નૃવંશીય સમૂહોને ‘આર્ય’ કે ‘દ્રવિડ’ એવી ભાષાકીય પરિભાષા લાગુ કરવાનું ઇષ્ટ નથી, તોપણ આપણને આ પરિભાષાને ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ પડે છે, કારણ કે ગોર્ડન ચાઈલ્ડ આદિ પહેલાંના લેખકોએ પશ્ચિમ એશિયામાંથી મળેલા સાધનોને આધારે સિંધુખીણ ઉપરના આર્ય આક્રમણના પોતાના સિદ્ધાંતની માડણી કરી છે. અહીં બતાવવું જરૂરી છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યની વસતી બિલકુલ સમવિધ નહોતી અને પંજબ સિંધ અને ગુજરાતની હાલની વસતી હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને લોથલની પ્રાચીન વસતીથી શારીરિક લક્ષણોમાં જુદી પડતી નથી.

પ્રો. સરકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, કપાલ અંક ૭૨વાળા સિંધુખીણના દીર્ઘ-કપાલ લોકો કાલ ૧ અને ૨ (ઈ પૂ. ૩૭૦૦-૨૫૦૦) ના તેજે હિસારના લોકોનો વિસ્તાર છે. ગ્રિયર્સનના જણાવ્યા પ્રમાણે, ભારત-આર્ય લોકોના જે મોળ જે હિન્ન સમયે ભારતવર્ષમાં આવ્યાં. વહેલા આવેલા મોળએ પંજબ રોક્યું અને એ દક્ષિણ તરફ સિંધુમાં મેદાનોમાં, અને કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ, આગળ વધ્યું, જ્યારે પછીના આર્યો જે પણ ઉત્તરમાંથી જ આવેલા, તેઓને વહેલા આવી વસેલા આર્યોની સાથે અથડામણમાં આવવું પડ્યું. સંતસિંધુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતી વેળા ઋગ્વેદના આર્યોને લાગ્યું કે વહેલા આવેલા આર્યો દેશજ પ્રજ સાથે છૂટથી

મિશ્રિત થઈ ગયા છે અને તેથી પોતાનાં લાખા અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પાલન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. લોચકમાંનાં પશુચત્ર અને અગ્નિપૂર્વેના પુરાણો એ મતને અનુમોદન આપે છે કે ઋગ્વેદના આર્યોએ સીકારેલી અનુક્રમિત ક્રિયાઓ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ પહેલાં ભારતવર્ષમાં આસ્તત્વ ધરાવતી ૪ હાલી કલ્પ્ય લોચકના હરપ્પીયો (હર્ષ-કપાલો)ને સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ વધેલા અને અગ્નિપૂર્વ તેમજ પશુચત્ર કરનારા ઋગ્વેદિક આર્યો તરીકે ઓળખાવાય. લોચકમાં હરપ્પીય સંસ્કૃતિમાંના આર્ય-તત્ત્વનું સૂચન કરતા બીજા પુરાવા તે થોડો અને ચોખ્ખો નિર્ણય જાન છે. લોચક અને રંગપુરમાં હરપ્પીય તબક્કામાં થોડો અગ્નિપૂર્વ હોય એવું આદ્ય હરપ્પીય કાલમાં એ અને સ્થાનોમાં ધર્મનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. વળી લોચકના રહેવાસીઓને આર્યોના રથના જેવા વાહનનું જાન હોવાનો જશ અપાય, કારણ કે ત્યાંથી મળેલા પૈશંપ માટીના પકવેલા અને પથ્થરના નરના રથનાં પૈશંઓના અસ્તિત્વને સમર્થન આપે છે.

ઉપર ૨૭૫ કૃત્રેઓ પુરાવશુકીય પુરાણો સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યમાં, અને ખાસ કરીને લોચકમાં લોકોનો એવો સંદેહ રહેતો હતો કે જેઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સામાજિક રીતરિત્તો પહેલેના આર્યોથી અલગ થઈ નહોતી; કદાચ એ આ જ લોકો હતા કે જેમને ઋગ્વેદના આર્યો ‘અરુર’ કહેતા હતા.

(બ) સિંધુ લિપિ

મુદાઓ અને મૂત્પાત્રો ઉપર કોનરવામાં આવેલી સિંધુ લિપિ ચિત્રાન્તક, લાવાન્તક અને શુભાન્તક હતી. સિંધુ લેખનમાં પ્રયોગવેદનાં ૨૮૮ ચિહ્નોનાં પશુઓ અને રોપાનાં સંખ્યાચક્ર ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આદ્યેન્ત, ઘણું વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે, સારી રીતે નિયમબદ્ધ નહોતું. કારણ કે એનું એ જ ખનિમય મૂલ્ય કે એનો એ જ વિચાર વ્યક્ત કરવા માટે અનેક કોડેન વાપરવામાં આવ્યા છે. ૪ મુદાઓનો તારીખ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને એના પર સંકેત કરવામાં આવેલા મંત્ર અર્પણાન્તક હતા એમ ધારી હતો વિદ્વાનેએ આ લેખનને સાકેતિક ચિત્ર-લિપિ કહી છે. સિંધુ લિપિને ઉદ્ભવને માટે આદ્યેન્ત જગતમાં સમર્થ વિદ્વાનો તરફથી થયેલા સંખ્યાચક્ર પ્રયોગો ૬૭ કોડેનકર પરિણામ લાવી શક્યા નથી. મુખ્ય મુદ્દેલી એ હકીકતનાં રહેલ છે કે લેખન અજ્ઞાન લિપિમાં છે અને એ જેનાં સ્પર્શ છે તે સ્વભાવે પશુ ચિહ્નો જ આવડે છે. નિષ્ણાતો અજ્ઞાત સિંધુ લિપિને કોઈ મહાગ્રંથી લિપિ દ્વારા વર્ચસ્વ ધરાવતા નથી.

તેવો કોઈ દ્વિભાષી અભિલેખ હજી મળ્યો નથી. ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે અભિલેખ પૂરતા લાખા નથી અને યોગ્ય કલ્પના કરી શકાય તે રીતે શબ્દો અને વાક્યો સ્થાવર્તન પામતાં નથી લાખામાં લાખો અભિલેખ માત્ર ૧૭ ચિહ્નોનો છે. અસાત લિપિ વાચવાની મુશ્કેલીઓ અમુક વિદ્વાનોની એ ધારણાથી વધી રહેલી છે કે સિંધુ લોકો દ્રવિડ કે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ માની લીધું છે કે મુદ્રાઓનો ઉપયોગ તાવીજ તરીકે થતો હતો અને એના ઉપર દેવોનાં નામ કોતરવામાં આવ્યાં છે. આવી ધારણાઓ ઉપર આધાર રાખતાં વાચનો પરથી ચિત્રવિચિત્ર પરિણામ આપ્યાં છે.

થોડા સમય ઉપર એસ. કે. રાવે ચિહ્નોના એ પ્રકાર ગણ્યા છે : એક, જેના ઉપર કંઈ અધિક ચિહ્ન નથી ને ખીજો, જેમાં વધારાનાં ચિહ્ન ઉમેરાયાં છે આ ખીજા પ્રકારનાં ચિહ્નોને એમણે સ્વરભારયુક્ત ગણી સાદાં ચિહ્નોથી જુદાં પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે વળી એવું ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મૂળ ચિહ્નોના સંયોજનથી અનેલા સંયુક્ત વર્ણોનિ કારણે આટલી મોટી સંખ્યાનાં સિંધુ ચિહ્ન ઊભાં થવા પામ્યાં છે. એમણે સિંધુ લિપિનું વર્ણાત્મક સ્વરૂપ માની લીધું છે બેશક, રાવની રીત પણ અજમાવવા જેવી છે, છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે એમણે સંયુક્ત વર્ણો અને સ્વરભારયુક્ત સ્વરૂપોને અનેક મૂળભૂત સંકેતોમાં ફાળવી નાખ્યાં છે અને કેટલીક વાર આ પ્રમાણે તારવવામાં આવેલા મૂળભૂત સંકેત મૂળ સ્વરૂપમાં ઝોળખી શકાતા નથી; જા. ત. એમની “મેમોરેન્ડમ નં. ૨” નામની પુસ્તિકામાંની આકૃતિ ૪ માંની વ્યાખ્યા નં. ૫ એવી રીતે એ પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૨૨ (આકૃતિ ૬) ઉપર સૂચિત કરેલા કેટલાક દર્શક સ્વર પ્રતીતિજનક નથી આ ખામીઓ ઉપરાંત, ધણા ખીજાઓની જેમ તેઓ પણ મૂળભૂત ચિહ્નોને જ્વન્યાત્મક મૂલ્યો આરોપવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે.

પ્રાગની ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીના પ્રો. બેદ્રાક હોઝનીએ સિંધુ લિપિ વાચવાનો નોંધપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે હિતાઈત, સંક્રિતિક ચિત્રલેખન અને સિંધુ લિપિ વચ્ચે પ્રબળ સામ્ય નોંધ્યું છે અને એમનો એવો મત થયો છે કે સિંધુ મુદ્રાઓ ઉપર કોતરેલાં નામ દેવોનાં, મુખ્યત્વે આર્ય દેવોનાં, છે.

લેખકે સિંધુખીણની ભારે મિશ્રિત લિપિના સરલીકરણની પ્રક્રિયાને આગળ ચલાવીને ભારતમાં લેખનના વિકાસની દિશામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કાલ આ ની સિંધુ લિપિમાં એ નોંધપાત્ર ફેરફાર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે : પહેલો મોટો ફેરફાર એ છે કે પશુઓ અને માનવોના બધાં ચિત્રોને છોડી દઈને

સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યામાં જળરો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. આમ હડપ્પીય લોકોએ ૨૮૮ ચિહ્નોને સ્થાને માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન વાપર્યાં હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. બીજો ફેરફાર તે કુટિલ (વાંકાચૂંકા) લેખનમાથી સુરેખ લિપિનો વિકાસ છે સાધનોમાં થયેલા ફેરફારને લઈ તેમજ એક રેખાએ ચાલતી લેખન-પદ્ધતિની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ થવાને કારણે આ ફેરફારની જરૂર કદાચ ઊભી થઈ હોય. કનાનના લોકો અને ફીનિશિયાના લોકોની જેમ લોથલના લોકો, જેઓ પણ વેપારીઓ હતા, તેઓને મુદ્રાઓ બનાવવા માટે વપરાતા પથ્થરના કરતાં પેપિરસ, લાકડું કે કોઈ નાશવત પદાર્થ વધુ ઉપયોગી માલૂમ પડ્યો હોવો જોઈએ. આલમગીરપુર, રૂપડ અને રંગપુરમાંથી મળેલી ઠીકરીઓ પરનાં અને લોથલમાંથી મળેલી અત્ય હડપ્પીય મુદ્રાઓ તથા મૃતપાત્રો પરના કેત્તી કાટેલાં બધાં ચિહ્નોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ વ્યક્ત કરે છે કે શાક્તબાલમાંથી મળેલા ઈ. પૂ. ૧૮ થી કે ૧૬ થી સદીના લેખાતા અભિલેખોની સાથે તેઓ નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે.

આ અવલોકનો કયાં પછી હવે આપણે લોથલમાં થયેલા લિપિના ફેરફારોની સ્વચ્છતા તેમજ સિંધુ પ્રજાના લેખનનો કોયડો ઉઠેલવામાં એ ફેરફારો કેટલે સુધી સહાયક થઈ પડે એમ છે એ તપાસીએ.

અત્ય હડપ્પીય થરોમાંથી મળેલી મુદ્રાઓ અને ઠીકરીઓ પર મળેલાં સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યા માત્ર ૮૫ ની છે. એ ચિહ્ન લોથલ-આ, રંગપુર-૨ આ, ૨ ૬ અને ૩, કાલિંગન, રોજડી અને આલમગીરપુરમાંથી મળ્યા છે આ ૮૫ ચિહ્નોમાંથી માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન છે, બાકીના રૂપાંતર કે સ્વરિત રૂપ કે સંયુક્ત ચિહ્ન છે. આ લેખકે જેની યાદી કરી છે તેવાં ૨૮ મૂળ ચિહ્નોમાંથી બનાવેલા એ સમૂહો બીજી લિપિઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. સમૂહ અ ઈ પૂ ની બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્યના શક્તબાલમાંના અને બીજા અભિલેખોમાંનાં ચિહ્નો સાથે મળતો છે, ન્યારે સમૂહ આ ઈ. પૂ. ની ત્રીજી સદીની બ્રાહ્મી લિપિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અત્ય હડપ્પીયોના ઘણાંખરા સિંધુ ચિહ્નોનું શાક્તબાલ અને અબ્દોની લિપિઓના તુલના કરી શકાય તેવાં ચિહ્નો જેવું ધ્વન્યાત્મક મૂલ્ય હવું એવું હાલ ધારી લઈને વર્ણુમાલાની એક યાદી સાંધી લેવામાં આવી છે નવાઈ જેવું છે કે કેટલાક નાના અભિલેખોનું વાચન ભારત-યુરોપીય, વધુ થોડા કઠીએ તો મુખ્ય યુરોપીય વશમાંથી ભારત-ઈરાની જુદું પડ્યું તે પહેલાના ભારત-ઈરાની, સાથે સંબંધ સ્પષ્ટ છે આ માત્ર સલાવના હરો, પરંતુ માનવવિદ્યાકીય તથા સ્થાપત્યકીય સાધનસામગ્રી હડપ્પીય પ્રજામાં પ્રાગૈતિક આર્થ

તત્ત્વનું અસ્તિત્વ ખતાવે છે એ હકીકતને ખ્યાલમાં લેતાં, આ સમૂહ પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષા બોલતો હોય એ વિશેની શક્યતાને ટાળી શકાય નહિ.

(એ) ગુજરાતના હુડપ્પીય લોકોનો ધર્મ

પચરંગી વસ્તી હોવાને કારણે એ સ્વાભાવિક છે કે લોથલના નાગરિકોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ વર્ગે વર્ગે વિવિધ હોય. કેટલાક અગ્નિદેવને પૂજતા, તો બીજા સજીવતાવાદને અનુસરતા. આમ છતાં નવાઈ લાગે છે કે સિંધુ-ખીણમાં ખૂબ જ પ્રચલિત હતી તેવી માતાજીની કે પશુપતિ(શિવ)ની પૂજા કે સિંધુ પ્રજામાં પ્રચલિત હોવાની ધરાયેલી કહેવાતી લિંગપૂજા લોથલમાં કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનની અન્ય કોઈ હુડપ્પીય વસાહતમાં હોવાના પુરાવા મળ્યા નથી સિંધુ પ્રદેશની માતાજીની આકૃતિની ગેરહાજરી સિંધુખીણની બહાર અનોખી તરી આવે છે. લોથલમાંથી મળેલાં બમોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકિંમના કોઈમા પણ ચેળાસનમાં બેઠેલા શૃંગી ત્રિમુખ દેવ કે અન્ય કોઈ ધાર્મિક દ્રશ્ય રજૂ થયું નથી. બીજા બાજુ, અગ્નિપૂજા માટેની કાટખૂણિયા અને વર્તુલાકાર વેદીઓ ખાનગી મકાનોમાં અને જાહેર જગ્યાઓમાં જોવામાં આવી છે. એ વેદીઓ ખાસ-રૂપે છે આ ખાસઓ મકાન-તળમાં ખાંચીને કરેલા છે. એની ચારે બાજુ કાચી ઇંટોની કે ચોરસ ઇંટોની વંદીઓ ચણેલી છે. એમાં રાખ અને ઠીકરીઓ ઉપરાંત પકવેલી માટીની ત્રિકોણાત્મક થેપલીઓ રહેલી હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. માર્ગ ૬ માં વેદીની બાજુમાં સિંધુ શૈલીમાં સુંદર રીતે ચીતરેલી બરણી મૂકેલી મળી આવી છે (પૃ ૨૮, આ. ૧૫૦), એનાથી ધાર્મિક વિધિનો અર્થ સરતો હશે, જેને વૈદિક યજ્ઞોમાં વપરાતા ' પ્રણીતા ' નામના પાત્ર તરીકે ઓળખાવાય એ વેદીની દીવાલોમાં બનાવેલા એક કાટખૂણિયા અને બીજા અર્ધ-વર્તુલાત્મક ખચકા પાત્રો રાખવા માટે કરેલા જણાય છે. વેદીના એક ખૂણામાં જોવામાં આવેલું ચાલવીઓ ખોડવા માટેનું કાણું લાકડાની થાંભલી ખોડવા માટેનું હશે વેદીની નજીકથી મળી આવેલો, પાછથી બાજુએ કાળી મેશના નિશાનવાળો, પકવેલી માટીનો સરવો સૂચવે છે કે એનો ઉપયોગ અગ્નિમાં પ્રવાહી હોમવા માટે થતો હશે અને એ આપણને યજ્ઞોમાં વપરાતા જુક્તી યાદ આપે છે ઉપરની વિગતો પરથી અતુભાન તારવી શકાય કે લોથલના લોકો અગ્નિની ધરમાં તથા જાહેરમાં એમ બેઉ પ્રકારની પૂજા કરતા હતા. અગ્નિ-વેદીઓ તખ્ત ૨ અને તખ્ત ૩ માં નીચેના લાગના નગરમાં જ જાણવામાં આવી છે, પરંતુ પછીથી તખ્ત ૪ માં શાસકના ચાલ્યા ગયા પછી એ ઉપરકોટમાં પણ બાંધવામાં આવી હતી. કદાચ નગરના શાસકોને

અગ્નિપૂજા માટે રુચિ ન હોય અને એ કદાચ પ્રજના અમુક વિભાગ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય આ લોકો આથર્વણુ પરંપરાના પ્રાગૈવદિક આર્યો હશે કે નેએા અગ્નિદેવની પૂજા કરતા હતા.

લોથલના લોકો જે બીજો મહત્વનો ધાર્મિક વિધિ કરતા હતા તે પશુમેધને લગતો છે તખ્ત્તા ૩ માં કાચી માટીની નીચી પીઠિકા ઉપર બાન્નેલી કાચી ઈંટોની વેદીમાં ગો-કુલના એક પ્રાણીના બળેલા હાડકાં, એ કાણાંવાળું સોનાનું એક વૃતાકાર લટકણિયુ, નળાકાર કાર્નેલિયન મણકો, કેટલીક ચિત્રિત ઠીકરીઓ અને રાખ મળી આવ્યા હતાં (પૃ ૨૮, આ ૧૫૧) આ વસ્તુઓ સૂચવે છે કે અહીં પશુમેધ થતો હતો. શતપથ બ્રાહ્મણ જેમા આખલાનું બલિદાન કરવામાં આવતું હતું તેવો ગવામ્ અયન નામે યજ્ઞ જણાવે છે એમા અમુક વિધિઓ પછી અનુમતિ, રાકા વગેરેને રાધેલા ચોખાના ગ્રાસ અર્પણ થતા અને ધાતાને ઠીકરીઓ પર શેપલી અર્પણ થતી. અન્ય પ્રકારના યજ્ઞોમાં સુવર્ણાલકારો અને મણકાઓ અર્પણ કરાતા. આથી ઈ પૂ ૨૦૦૦ ના સુમારમાં લોથલમા ગવામ્ અયન જેવો યજ્ઞ થતો હતો એવું અનુમાન તારવવું ઊચિત છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે ધર્મ એ વ્યક્તિઓ અને વ્યક્તિ-સમૂહોનો અંગત વિષય હતો હડપ્પીય નગરીઓના ઉપરકોટમાં કે કિલ્લાઓમાં એના આરૂઢ તખ્ત્તામાં ધર્મ સાથે જોડાયેલાં, દેવાલયો અગ્નિવેદીઓ વગેરેનાં, બાધકામોની દેખાતી ગેરહાજરી એવું સૂચવે છે કે ત્યાં કોઈ રાજ્યધર્મ નહોતો મ મ. કાણેના મત પ્રમાણે નિત્યનું અગ્નિહોત્ર એ વ્યક્તિગત કાર્ય હતું, પરંતુ દર્શ-પૂર્ણમાસ જેવી સાદી ઇષ્ટિઓમા ચાર ઋત્વજોની જરૂર પડતી હોઈ આ પ્રકારના યજ્ઞોએ સામૂહિક સ્વરૂપ લીધું હોવાનું કહેવાય છે. તખ્ત્તા ૩ માં જાહેર ગ્રથળોમા અગ્નિચરો રચાયા હોવાનો આનાથી ખુલાસો મળે છે, જ્યારે તખ્ત્તા ૨ માં લોથલ ખાતે એ ખાનગી મકાનોમાં મર્યાદિત હતા.

લોથલ ખાતેની હડપ્પીય લોકોની અત્યેષ્ટિક્રિયાઓ એમના ધર્મ ઉપર નવો પ્રકાશ પાથરે છે. સિંધુખીણમાંના એમના સમકાલીનોની જેમ એમનામા જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ દફનોની ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યા શ્રુતકોને અવલમ્બજલ પહોચાડવાનો કોઈ બીજો પ્રકાર પ્રચલિત હોવાનું બતાવે છે બીજો પ્રકાર તે અગ્નિદાહનો હોય આર્યોને જુમિમા દાટવાનું અભિપ્રાય નહોતું, ૫ કેમકે અથર્વવેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષ શ્રુતકને એક હાથમાં બાણ પકડાવ્યું હોય તે રીતે પૂરા કાંઠથી દાટવામા આવતું. દાટવામાં આવેલા બધા પિતૃઓનું આવાહન કરવા

અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. એક સમયે મૃતકની પત્નીનો પતિનું સહગમન કરવા ભોગ દેવામાં આવતો હતો, પરંતુ પછી એ રિવાજ જતો કરવામાં આવ્યો હતો. એને બચાવી લેવામાં આવતી અને માત્ર આચાર તરીકે વિધિ કરવામાં આવતો. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એના મૃત પતિ પાસેથી પતિનો ભાઈ કે નજીકનો સગો વિધવાને લઈ જતો, અને બંનેને છૂટા પાડવા મૃતક અને જીવિતની વચ્ચે પથ્થર મૂકવામાં આવતો આ સળધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલ ખાતે જોડિયા દાટવાની ક્રિયા સતીના ચાલતું સૂચન કરે છે, જે પછીના સમયમાં બંધ થઈ ચૂક્યો હતો.

ઉપસંહારમાં એ કહી શકાય કે હડપ્પીય લોકો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધાર્મિક રિવાજ પાળતા હતા, જેમાંના કેટલાક રિવાજ ઉચ્ચ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવનાઓનું અને નૈતિક વિચારોનું પ્રકટીકરણ બતાવે છે, બ્યારે બીજા રિવાજો ઢંગધડા વિનાની સજીવતાવાદ-પ્રેરિત પૂજને ઉધાડી પાડે છે બ્યારે સિંધુખીણમાં રહેતો એક સમૂહ માતા, પશુઓ અને વૃક્ષોની પૂજા કરતો હતો ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ધાધરની ખીણમાં રહેતો ખીણે સમૂહ અગ્નિ દ્વારા દેવોને બલિદાન અર્પણ કરતો હતો, એક ત્રીજો સમૂહ પ્રકૃતિને દેવત્વ આપી રહ્યો હતો વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ભૌતિક સાધનસામગ્રીની એકરૂપતાથી સૂચિત થતી હડપ્પીયોની સાંસ્કૃતિક સમવિધતાના ગર્ભમાં પ્રગળા સામાજિક રિવાજો અને ધાર્મિક વિધિઓમાં અમુક પ્રાદેશિક ભેદ રહેલા હતા.

(એ) સમય (આલેખ ૯)

હડપ્પીય લોકોએ લોથલનો ક્યારે કબજો લીધો એની ચર્ચા કરતાં પહેલાં સિંધુ અને ધાધર નદીઓની ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના સમય વિશે થોડું કહેવું જરૂરી છે. મેસોપોટેમિયાના નગરોના સુ-સમયાકિત સ્તરોમાં સિંધુ પ્રકારની યુદ્ધઓ, મળકા, પથ્થરનાં તોલાં વગેરેની હાજરી સિંધુ સભ્યતાનો સમય નક્કી કરવા માટે નક્કર ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. હવે એ સારી રીતે ચોક્કસ છે કે હડપ્પા અને મોહેનજો-દ્વોએ અગ્રેજના સાર્ગોન(ઈ પૂ. ૨૩૭૦-૨૩૪૪)ના સમયમાં ઉર, કિશ અને અરમ્માર સાથે વેપારી સંપર્ક સ્થાપ્યો હતો સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવા તેમજ મેહરીનના ઢાપુઓ અને યુક્તિસ-તિઓસની ખીણોમાં વસાહતો સ્થાપવાના ઉદ્દેશે વેપારી પ્રજા તરીકેનો મોભો પ્રાપ્ત કરવા હડપ્પીય લોકોએ એક-બે સૈકા લીધા હોવા જોઈએ. બહીસર અને થોડા ખીજા વિદ્વાનોએ, તેથી તળ-સિંધુખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના આરંભને ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ નો સમય આપ્યો

છે, બ્યારે ખીજાં સ્થળોમાં એ થોડો મોડો હેાય. આપણે હમણા જોઈશું કે લોથલને પણ સાર્ગોનિડ કાલમાં બેહરીન અને સુમેરનાં નગરો સાથે વેપારી સંપર્ક હતો. સિંધુ ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના અંત આખનમાં આપણી પાસે પુરાવાઓનાં બે જૂમખાં છે. ૧૯૬૪-૬૫ માં પોતાના ઉત્ખનનના પરિણામે પેનસિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીએ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી પ્રમાણે, મોહેન્-દ્ડો ખાતેના હર ટીખાના સહુથી ઉત્તરકાલીન સ્તરોની માટીનાં કાર્બન-૧૪ ના સમયાકન ઈ. પૂ. ૧૯૬૬+૧૬ થી ઈ. પૂ. ૨૦૮૩+૬૫ સુધીનાં છે^૧ આ સમયાકનો નિર્ણયાર્થક રીતે પુરવાર કરે છે કે મોહેન્-દ્ડોનો અંત ઈ પૂ. ૨૦૦૦ અને ૧૯૦૦ વચ્ચે થયો. પુરાવાઓના ખીજા જૂમખામાં ઉર ખાતે લારસા વંશ (ઈ. પૂ. ૧૯૫૦)ના સ્તરોમાંથી મળેલા સિંધુ મુદ્રાઓ અને તોલાનો સમાવેશ છે ઈ પૂ. ૧૯૦૦ પછી મેસોપોટેમિયાના વેપારીઓએ ક્રમે ક્રમે મગન અને મેલુહા સાથેના સીધા સંપર્ક શુભાવ્યો હતો; કેટલાક વિદ્વાનો આ મગનને મકરાણુ-કાંકા તરીકે અને મેલુહાને સિંધુખીણ તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ ધરાવે છે. એ પછી દ્વિતમૂત- (બહેરીન)ના વેપારીઓએ વેપારને સ્વાયત્ત કરી લીધો હતો જોકે દ્વિતમૂત અને બહેરીન એક હોવાના વિષયમાં વિવાદ છે, આમ છતાં એ સિદ્ધ વાત છે કે વાસ્તવમાં સિંધુ નગરો અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેનો સમુદ્રપારનો વેપાર ઈ પૂ. ૧૯૦૦ પછી મોટે ભાગે ઘટી ગયો હતો, કારણ કે મુખ્ય સિંધુ નગરોએ પડતી ઝૂનલવી હતી. નીચે બતાવવામાં આવેલા લોથલ અને કાલિયગનના સમયાકનોના આધારે એ જ નિર્ણય ઉપર અવાય છે.

લોથલના પેટા-તબક્કા ૩ આ, ૪ બ અને ૫ બ માંથી મળેલા કોમલાના ૭ નમૂના નીચે પ્રમાણેના સમય આપે છે :

ક્રમાંક	પ્રયોગશાળા નમૂના-અંક	સાંસ્કૃતિક સમય	સ્થાપત્યકીય તબક્કો	કા ૧૪ સમય ઈ પૂ માં ખી. પી. (અર્ધ જીવન- મૂલ્ય ૫૭૭૦ વર્ષ)
૧	ટી. એફ-૨૨	અ	૩ આ	૩૯૮૫±૧૧૫ ૨૦૧૦±૧૧૫
૨	„ „-૨૭	અ	૩ આ	૩૯૮૦±૧૧૫ ૨૦૦૫±૧૧૫
૩	„ „-૨૬	અ	૩ આ	૩૯૭૦±૧૨૫ ૧૯૯૫±૧૨૫
૪	„ „-૨૯	અ	૪ અ	૩૮૭૫±૧૧૫ ૧૯૦૦±૧૧૫
૫	„ „-૨૩	આ	૫ અ	૩૮૪૦±૧૧૦ ૧૮૬૫±૧૧૦
૬	„ „-૧૯	આ	૫ અ	૩૭૮૦±૧૪૦ ૧૮૧૦±૧૪૦

ઉપાત્ય પેટા તખ્ત ૫ જ માટેનાં બે સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૮૧૦ અને ૧૮૬૫ નાં છે, પરંતુ જેમાંથી ઈ. પૂ. ૧૮૧૦±૧૪૦ નો નમૂનો (ટી એફ. ૧૬) લેવામાં આવ્યો છે તે લોથલ ખાતેના સરગ ના ૫ જા સ્તર ઉપર વસવાટના થર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જમાવટ કરીને રહેલા છે વિશેષમાં, તખ્ત ૬ આ મા નવી કુભારી આકૃતિઓ અને ચિત્રિત ભાવોના વિકાસ માટે અને પાષાણના તેમજ ધાતુના નવા ઝોઝર-પ્રકારોના પ્રવેશને માટે સમયનો ઠીક ઠીક ગાળો ગણવો જોઈએ. અહીં તુલનાત્મક પુરાવસ્તુવિદ્યા આની સહાયમાં આવી રહે છે. લોથલમાં વિકસેલા હડપ્પીય કુભારી પ્રકારો આહાડ ખાતે સમય ૧ જા માં જોવા મળે છે. આહાડના ૧ જ (મધ્ય સ્તર)નું કાર્બન-૧૪નું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૭૨૫±૧૪૦ છે અને આહાડ ૧ જ ના મધ્ય સ્તરનું ઈ. પૂ. ૧૫૫૦±૧૪૦±૧૨ છે. ધારી લઈએ કે આહાડ ૧ જાનું મધ્યમ સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નું છે, તો લોથલના સમય ૬ (તખ્ત ૫ જા) નો મોડામાં મોડો સ્તર ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નો હોવો જોઈએ લોથલ ૬ નું વહેલામાં વહેલું સમયાંકન નક્કી કરવાને માટે આપણે તખ્ત ૬ જામાં પાછળ ગણતા જનું જોઈએ, જેના ઉત્તરકાલીન સ્તરનું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ (ઈ. પૂ. ૨૦૦૫ ± ૧૫૫ અને ૨૦૧૦ ± ૧૧૫)નું છે. તખ્ત ૩ જા માં પૂરે આવ્યું તેની પહેલાંના ૭ પેટા-તખ્ત ૬ થરાવતા બંધકામના ઉત્તરોત્તર સ્થાપત્યકીય તખ્ત ૬ અને ગણતરીમાં લેવા જરૂરી છે ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં ત્રીજા પૂરે આવીને નગરનો નાશ કરી નાખ્યો તે પહેલાં લગભગ બે સદી સુધી લોથલ ખૂબ સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ. તેથી જ તખ્ત ૨ ના અતનો સમય ઈ. પૂ. ૨૦૦૦નો અંકાયો છે. નગરના વિગતવાર આયોજન અને પુનર્નિર્માણમાં ત્રણ સ્થાપત્યકીય પેટા તખ્ત ૬ છે. આ બધા સાથે તખ્ત ૨ નો સમયાવધિ લગભગ સો વર્ષનો હતો, આથી તખ્ત ૨ ના આરંભ માટે આપણને ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ નો સમય મળે છે. આ સાદી અટકળ નથી; આ સમયને લોથલમાંથી મળેલી ધરિની અખાતની મુદ્રાના અસ્તિત્વથી સમર્થન મળ્યું છે. તદુપરાંત અક્કરીય શુગમાં લોથલનો મેસોપોટેમિયા સાથેનો સંપર્ક તખ્ત ૨ અને ૩ માં મેસોપોટેમિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુભારકામ અને સોનાના પદાર્થોના અસ્તિત્વથી સમર્થિત થાય છે. કુભારકામના પુરાવાઓમાં જમદેત-નક્ષ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પરંતુ બ્રાક ખાતે આર્ગોનિડ સ્તરોમાં બચી રહેલાં ‘આરક્ષિત લેપ પાત્ર’ (reserved slip ware) તરીકે જાણવામાં આવેલાં મૃતપાત્રોનો સમાવેશ થાય છે આ મૃતપાત્ર લોથલ ખાતે તખ્ત ૨ અને ૩ માં જોવા મળે છે અક્કરીય કાલમાં લોથલ અને બ્રાક

વચ્ચે થયેલા વેપારી સંપર્કોને એક વધુ પુરાવો અહીં રજૂ કરી શકાય. લોથલમાંના ઉત્ખનન દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલુ અનેકાનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વસ્તિકના જેવા લાવવાળી છાપ મારવાની મુદ્રાથી પડેલી છાપ ધરાવતું બરણીનું પકવેલી માટીનું ઢાંકણુ બ્રાહ્મી ભાષામાં આવેલું. લોથલ ખાતેથી મળેલી એવા જ લાવવાળી મુદ્રાઓનું સ્મરણ કરાવે છે એનો અર્થ એ કે સાગોનિઠ કાલ દરમ્યાન બ્રાહ્મીના કાષ્ઠ માલને મુદ્રાંકિત બરણીમાં લોથલ મોકલવામાં આવેલો. લોથલ ખાતેથી તખ્ત ૩ ના, વેપારીના મકાનમાંથી મળેલા ધરીગત નળી સાથેના; સોનાના ચંદા-ધાટના નવ મણકા પથ્થુ ઉર અને પ્લીન્થ પશ્ચિમ એશિયાઈ નગરો સાથેના સંપર્કનું સૂચન કરે છે. સોનાના આવા મણકા ટ્રોય ૨૯૬ (૫ ૨૩૦૦)માંથી અને પોલિયાચૂરના ઈ.પૂ. ૨૪૦૦-૨૩૦૦ ના સ્તરોમાંથી મળેલા જાણવામાં આવ્યા છે. અહીં નોંધ કરીએ કે ધરીવાળી નળી સાથેના સમસ્તુજ-અતુરસ મણકા કિશના સ્મશાન ૩૧૮ માં મળ્યા છે અને વર્તુલાકાર મણકા ઉર ૧૯ ખાતે પ્રાચીન વંશ ૩ માં તથા મોહેજો-દડોના અંતરાલ સ્તરોમાં મળ્યા છે. લોથલના ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ ના સ્તરના ગણાયા છે.

સમુદ્રપારના વેપારનું સમર્થન કરનારી લોથલમાંની ખૂબ જ મહત્વની સંપ્રાપ્તિ આ પૂર્વે બતાવેલી ધરિની અખાત (બહેરીન) માં બનેલી સેલખડીની ગોળ મુદ્રા છે. આવી મુદ્રાઓ ડેનિશ સંશોધકોને રાસ-અલ-કાલા અને ફાઈલાકામાંના ઉત્ખનનોમાંથી મોટી સંખ્યામાં મળી આવી છે. પ્રો. બિબ્બીએ એનું પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન એવું વર્ગીકરણ કર્યું છે પહેલીને પ્રાક-સાગોન કાલની અને પછીનીને સાગોન અને અનુ-સાગોન કાલની ગણી છે. એમના મતે લોથલની મુદ્રા પછીના પ્રકારની છે, આમ છતાં બિબ્બી જુઝાનાન એને ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ની ગણે છે. સ્તરવિદ્યાકીય પુરાવાના અભાવે લોથલની મુદ્રાનો સમય નક્કી કરવાને માટે સાથોગિક પુરાવાઓ તરફ પાછું વળવું પડે છે આ મુદ્રા લોથલમાં તખ્ત ૩ માં અથવા જરા વહેલી, પથ્થુ મોડે તો નહિ જ, આવી પહોંચી હોવી જોઈએ, કારણ કે સમુદ્રપારનો વેપાર તખ્ત ૪ માં ખૂબ ઓછો થઈ ગયો હતો, તેથી એ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ની પછીની તો ન જ હોઈ શકે, પરંતુ વધારે મોટી શક્યતા તો એ છે કે એ સમયની દૃષ્ટિએ ખૂબ વહેલી છે. એને અક્ષીય કાલમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે લોથલને સાગોનના રાજ્યકાલમાં સુમેરની સાથે સહુથી વધુ વેપારી સંપર્ક હતો. “આરક્ષિત લેપ મૃતપાત્રો” અને ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા લોથલમાં તખ્ત ૨ ના આરલ માટે ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ ની નિકટની સમય-મર્યાદા બતાવે છે. એના આધારે તખ્ત ૧ નો સમય ઈ. પૂ. ૨૪૫૦ થી

૨૩૫૦ નો આંકવામાં આવ્યો છે, તેથી લોથલના લિન્ન લિન્ન સ્થાપત્યકીય તખ્તોઓનું સમયાંકન કામચલાઉ રીતે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :

કાલ	પેટા-તખ્તોઓ સાથે સ્થાપત્યકીય તખ્તો	સમય ઈ પૂ. માં	સાંસ્કૃતિક તખ્તો
લોથલ આ	૫ અ-આ	૧૯૦૦-૧૬૦૦	ઉત્તરકાલીન (અવનતિ પામેલો) હડપ્પીય
લોથલ અ	૪ અ-આ	૨૦૦૦-૧૯૦૦	
	૩ અ-આ	૨૨૦૦-૨૦૦૦	બાફે હડપ્પીય
	૨ અ-હ	૨૩૫૦-૨૨૦૦	
	૧	૨૪૫૦-૨૩૫૦	

ગુજરાતમાંનાં ખીજાં મહત્વનાં હડપ્પીય અને ઉત્તર-હડપ્પીય સ્થાનોની સાપેક્ષ આનુપૂર્વીગત સ્થિતિનો વિચાર કરવો અહીં જરૂરી છે. રોજડી ૧ આ ના વચ્ચે સ્તર માટેનું મોડામાં મોડું કાર્નન-૧૪નું સમયાંકન અર્થાત્ ૩૯૨૦±૧૧૫ બી. પી. રોજડીને લોથલના તખ્તો ૩ (ઈ. પૂ. ૨૨૦૦-૨૦૦૦) કરતાં તખ્તો ૪ અ ની વધુ નજીક લાવે છે. સેલખડીના ખારીક મણકા, કાર્નેલિયનના ખાંચા, પાડેલા મણકા, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલા અને મીણ પાયેલાં લાલ મૃતપાત્રોને કારણે સરોધકોએ રોજડી ૧ અ ને લોથલના તખ્તો ૩ સાથે સમાન ગણેલ છે, પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે સાંસ્કૃતિક તખ્તોની સમયમર્યાદાનો નિર્ણય કરવા જતા આપણને મોડામાં મોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર આધાર રાખવાનો હોય છે. રોજડી ૨ આ માં મુદ્રાઓ, સ્થાપત્યકીય અવશેષો અને ચિત્રિત કુલારી કામના રૂપમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની ભરપૂરતાનો પુરાવો મળતો નથી, જ્યારે ખીજા બાજુ ત્યાં કાર્નેટિવાળા (carinated) પાલા જેવા ઉત્તર હડપ્પીય પ્રકાર જેવા મળે છે, એ કારણે રોજડી ૧ અ ને લોથલના તખ્તો ૪ અ નો સમકાલીન ગણવો વધુ બધેસતું ચર્ચ પડશે. રોજડીમાં બાધકામના કોઈ આયોજનના અભાવથી અને ગટર તથા સ્નાનગૃહ જેવી નાગરિક સગવડોની સદંતર ગણપથી ગણું થયેલું સમગ્ર ચિત્ર હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સ્પષ્ટ પતનનો

ખાલ આપે છે, તેથી લોથલ ખાતે ઈ પૂ. ૧૯૦૦ માં મોટું પૂર આવ્યું તે પછી તરતમાં જ હડપ્પીય લોકોએ રોજડીમાં વસવાટ કર્યો હતો. એ પણ સાચું છે કે હડપ્પીય નિર્વાસિતો રોજડી પહોંચ્યા તે પહેલાં ત્યાં અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક વસતા હતા. સ્થાનમાંના વહેલામાં વહેલા સ્તરોમાંથી ચોક્કસ સમયાંકન કરી શકાય તેવા કોઈ પુરાવાના અભાવે આપણે એ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે રોજડીના આ વસવાટને પાછળ ક્યાંસુધી લઈ જઈ શકાય. પ્રભાસ ખાતે રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોની પૂર્વે આવેલા હતા, જેના પછી ઉત્તર હડપ્પીય લોક આવ્યા હશે પ્રભાસનો સંસ્કૃતિક સંબંધ આગળ ચર્ચાશું.

(ઓ) વેપાર

પોતાને ત્યાંની કૃતિવિપયક, ઔદ્યોગિક અને સામૂહિક પેદાશો માટે યોગ્ય બજાર મેળવવા અને ધમારતી લાકડાં, ધાતુઓ અને કિંમતી પથ્થરોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા લોથલે દેશની અંદરનો તેમજ સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવાનો હતો.^{૧૦} નજીકનાં ગામડાંઓમાં વિશિષ્ટ ઓળરોના પ્રકાર પૂરા પાડવાના કોઈ એણે એક મહત્ત્વના ઉદ્યોગ તરીકે ધાતુકાર્યનો વિકાસ સાધ્યો અને વિતરક કેંદ્ર તરીકે કાર્ય કર્યું, પરંતુ મહુકા બનાવનારા કેંદ્ર તરીકેની એની સ્થિતિ પડકારી ન શકાય તેવી હતી લોથલનો ધક્કો મદામત અને સાધનોની ફરી ભરતી કરવાને માટે સમુદ્રગામી વહાણોને સગવડ ભરેલો. કોઈ લોથલ તેઓને નાગરવાની અને વખારની અનુકૂળતા ઉત્તમ કોટિના આશ્રયક અંદરથી પૂરી પાડી શક્યું. ધાતુના બદલામાં લોથલના વેપારીઓ પાસેથી દાથીર્નન, છીપ, કિંમતી પથ્થરોના મહુકા, રૂ અને સુતરાઉ માલ ખરીદવાની ખાબતમાં વિદેશી વેપારીઓ એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા સમુદ્રપારના વેપારથી થોડા સમયમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ આવી અને તેથી એ વેપાર સારી ગતિ વ્યવસ્થિત થયો. જે પશ્ચિમ એશિયાને દાખલો લોથલ મુઘી લાગુ પાડવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે ત્રીંકા પગના વેપારીઓ જરા જેટલું પણ જોખમ લેતા નહોતા, પરંતુ વહાણના આકરને ખાલ ખરીદવામાં સદાયક બની નકામાં શાગીમરી રાખના દતા. વેપારમાં બાગીદારીની વ્યવસ્થા એ દમીકનથી નિર્દિષ્ટ થાય છે કે લોથલમાંથી મેળેડાં પકવેલી માર્બલ મુઠાંકો ઉપર અનેક મુદ્રા-છાપો મળી છે અને તેથી માવના મેળેડી ૧૬ માર્બલ ની મુદ્રાઓ વહાણના માલમાં બાગેનો ઉપર લગાડવામાં આવતી મેળાન સ્પષ્ટ થાય છે. એવું પણ જનનું દેવ કે મહના રૂપમાં ચૂકવાના કંઈ નિયમો નહોતે વખારોના અધિકારીઓ વેપારીઓને માલ મેળેડા પહેલા પોતાની મુદ્રા વહાણમાંના

માલ ઉપર લગાવતા હોય. ઈ પૂ ત્રીજી સહસ્રાબ્દીના અંત લાગમાંની લોથલની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું એક મહત્વનું લક્ષણ તે ચોક્કસ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટેનાં મોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના છે, જ્યાં એક જ છાપરા નીચે—કદાચ કારીગરોના વડાની દેખરેખ નીચે—એક જ વેપારના સંખ્યાબંધ કારીગરો કામ કરતા હતા. પરંતુ એ હકીકત છે કે સમુદ્રપારની સાધનસામગ્રીમાંથી તાંબુ અને અર્ધ—કિંમતી પથ્થરો જેવી કાચી સામગ્રીનો પુરવઠો મર્યાદિત હતો. એ હકીકતને લઈને મૂડીવાળા વચલા વેપારીનો વર્ગ હયાતીમાં આવ્યો. કદાચ એ કાચો માલ પૂરો પાડતો હોય, માલના રૂપમાં મજૂરી ચૂકવતો હોય, અને વળી વહાણના માલને ટુકડે ટુકડે ચુકવણી કરવાની રૂએ અગાઉથી માલ આપતો હોય આ વચલા વેપારી ધનિક હતા અને સગવડ ભરેલાં મકાનોમાં રહેતા હતા એમાંનાં કેટલાંક મકાનો લોથલમાં પ્રગટ થયાં છે આ મકાનો વેપારી માલના પ્રકાર ઉપર અને જે દેશો સાથે એમને વેપારી સંબંધ હતા તે દેશો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે બળરના રસ્તા ઉપર આવેલા, વેપારીના એક મકાન(નં ૯૩-૯૪)માં સ્નાનગૃહ ઉપરાંત સાત ઓરડા, ઓસરી અને વિશાળ ચોક આવેલાં છે એના મકાનમાંથી ચાર જેટલી સિંધુ મુદ્રાઓ, તાંબાની એક બગડી, પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલાં આરક્ષિત લેપ પ્રકારનાં મૃતપાત્રોની કેટલીક ઠીકરીઓ, છીપતી બંગડીઓ, તેમજ સુમેરની કારીગરીના સોનાના નવ મણકા મળી આવ્યા હતા બીજા મકાનમાંથી અંતરાલો અને સોનાના બારીક મણકા મળી આવ્યા હતા, જે સુંદર હાર બનાવવા માટેના હતા આ મકાનમાંથી મળેલી બીજી વસ્તુઓ તે એક સિંધુ મુદ્રા અને અર્ધ—કિંમતી પથ્થરના મણકા હતા ઉપરકોટમાંના હાથીદાંતના કારીગરોના મકાનમાંથી એક હાથીદાંત અને એમાંથી વહેરેલા કાટખૂણિયા ટુકડા મળી આવ્યા હતા આ હાથીદાંતના ટુકડાઓ મેસોપોટેમિયાનાં શહેરો તરફ નિકાસ કરવાનાં દાંતિયા, પેટીઓ અને નંગ જડવાનાં આભૂષણ બનાવવામાં વપરાતા હતા.

બહેરીનના ટાપુઓ અને યુફ્રેતિસ-તૈગ્રિસની ખીણોમાં, તેમજ દક્ષિણમાં દિવાલાની^{૧૧} નદીઓમાં અને મધ્ય મેસોપોટેમિયામાં સિંધુ વેપારીઓનાં ચાણાંઓના અસ્તિત્વને નમૂનેદાર સિંધુ મુદ્રાઓ અને ‘ચર્ટ’નાં તોલાં જેવી સિંધુ વેપારની કલાકારીગરીની હાજરીથી સમર્થન મળે છે દરેક પ્રદેશ બિન્ન બિન્ન પ્રકારની મુદ્રાઓ વાપરતો હતો તેથી અમુક મુદ્રાઓનું કર્તૃત્વ સુનિશ્ચિત પ્રદેશોમાં શોધી શકાય છે. મેસોપોટેમિયામાં ઉર, કિશ, આસ્માર, લગાશ અને આકમાં રહેતા ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે ભાવ અથવા જેઠ જેમાં

કેતરવામાં આવ્યાં છે તેવી નળાકાર મુદ્રાઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા, જ્યારે બહેરીનના ટાપુઓમાં રહેના ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે લાવવાળી વર્તુલાકાર મુદ્રાઓ વાપરતા હતા કેટલીક (ચોરસ ઘાટની) સિંધુ મુદ્રાઓ સુમેરનાં શહેરોમાં મળી આવી છે, પરંતુ સુમેરની ધણી થોડી મુદ્રાઓ સિંધુ શહેરોમાં મળી છે ભારત-સુમેરી વેપાર જોના અવહાર અઢી કાલમાં સીધો ચાલતો હતો, પરંતુ ઈસિન-લાસા સમયમાં સીધો રહ્યો નહિ તે વેપારમાં સિંધુ વેપારીઓએ શો ભાગ લખ્યો હતો એ અવલોકનું જરૂરી છે સુમેરની માટીની તકતીઓ ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી એ. એલ. ઓપેનહાર્ફમ એવાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે અગેડના સાગેનના સમય(ઈ પૂ ૨૩૫૦)માં દિલ્લૂન, મગન અને મેલુહાથી આવતાં વહાણ અગેડના બંદરમાં નાંચરતાં હતાં, પરંતુ ઈ. પૂ. ૨૧૦૦ના સુમારમાં મેલુહા અને ઉર વચ્ચેની વેપાર-શૃંખલા એકાએક તૂટી ગઈ હતી, આના પછી ઉરનો મગન સાથેનો સંપર્ક પણ ચાલ્યો ગયો હતો અને જેની ઝોળખ માત્ર અટકળનો વિષય છે તેવા દિલ્લૂન સમુદ્રપારના સમય વેપારને પોતાનો કરી લીધો હતો. પ્રો. ઇ. બિબ્બી^{૧૨} દિલ્લૂનને બહેરીનના ટાપુ તરીકે ઝોળખાવે છે, જ્યારે પ્રો. એસ. એન. કેમર^{૧૩}એને લોથલ સહિતની સિંધુ સમ્પત્તાની ભૂમિ તરીકે ઝોળખાવે છે. સુમેરના ગ્રથો પ્રમાણે દિલ્લૂન ‘સ્વચ્છ નગરીઓની ભૂમિ.....અને ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ’ હતું. ત્યાં હાથીઓ છૂટથી ધૂમતા હોવાનું કહેવાતું આ વર્ણન બહેરીનના ટાપુઓ કરતાં સિંધુ નગરીઓની, ખાસ કરીને લોથલની, બાબતમાં વધુ બધેસતું આવે છે, કેમકે એ સુમેરની પૂર્વ દિશાની ભૂમિ છે કે જે ‘ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ’ તરીકે જાણીતી હોવી જોઈએ વળી સૌરાષ્ટ્ર એના હાથીઓ અને હાથીદાંત માટે જાણીતો હતો, પરંતુ બહેરીનનો ટાપુ ઈ પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં કે એનાથી વધારે વહેલો હાથીઓનું નિવાસસ્થાન નહોતો. ક્રિસ્ચિયનના જગતમાં સિંધુ શહેરોની સ્વચ્છતાનો કથાયજોટો નહોતો, આથી એ અસંભવિત નથી કે સુમેર ગ્રથોમાંનું દિલ્લૂન સિંધુ સમ્પત્તાનો ભૂભાગ હતું આમ છતાં જે દિલ્લૂનને બહેરીન તરીકે ઝોળખવામાં આવે તો મગન કે મક્કનને મકરાણનો કાંઠો અને મેલુહાને સિંધુખીણ ગણવા જોઈએ ગમે તેમ હો, એમાં લેશ પણ શંકા નથી કે સિંધુ બંદરોએ, ખાસ કરીને લોથલે, એક બાજુ ઈરાની અખાતના ટાપુઓ અને સુમેરનાં શહેરો સાથે અને બીજી બાજુ ભારતના પશ્ચિમકાંઠા સાથે સમુદ્રપારના વેપારમાં મહત્ત્વનો ભાગ લખ્યો હતો.

લોથલમાં ધણી વિવિધ પ્રકારોના વેપારી માલની હેરફેર થતી હતી. ઉરમાંથી મળેલી માટીની તકતીઓ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું છે કે સાગેનના:

સમયમાં અને ફરી પાછું લાસાં યુગમાં દિલ્લમૂતથી પાછા ફરતા વેપારીઓ મોતી, સોનું, તાંબું, વૈદ્ય, કિંમતી પથ્થરના મણકા, અમુક જાતનું લાકડું અને હાથીદાંતના કાંસકાઓ અને જડાવ-કામોથી ભરેલા માલનો હિસ્સો ઉર ખાતેની નિંગલ માતાને ચરણે ધરતા સિંધુ શહેરોમાંથી આવતી વેપારી ઓળોમાં કિંમતી પથ્થરના મણકા, હાથીદાંતના પદાર્થો, અમુક જાતનું લાકડું અને કદાચ મુતરાઉ માલનો પણ સમાવેશ થતો. ઉપર એ હકીકત જણાવવામાં આવી જ છે કે નિકાસ કરવાને માટે લોથલ ખાતે કારખાનાંઓમાં કિંમતી પથ્થરમાંથી મણકા બનાવવાની પ્રક્રિયા થતી હતી નિકાસની ખીણ મહત્ત્વની ઓળોમાં સ્થાનિક છીપો તેમજ હાથીદાંત હતાં. લોથલમાં આયાત થતી વેપારી ઓળોમાં તાંબાના ગટ્ટા, અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો અને સોનું હતાં ૧૪ મસ્કતમાંની તાંબાની ખાણો લોથલ તેમજ સુમેરી શહેરોને શુદ્ધ કરેલી ધાતુ પૂરી પાડતી હોવાનું જણાય છે મૈસુરનો સોનુ ધરાવતો પ્રદેશ સિંધુ શહેરોને પીળી ધાતુ પૂરી પાડનારો મુખ્ય સ્રોત હતો, જ્યારે નર્મદા ખીણમાંના રાજપીપળાનો અઝીકનો ભૂભાગ લાગાતળાવ અને મહેમાન દ્વારા લોથલમાં એ અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો મોકલી આપતો હતો સાગ પંચમહાલ અને સાંબરકાંઠાનાં જંગલોમાંથી આવતો હતો અને સેલખડી દક્ષિણના પ્રદેશમાંથી આવતી હતી, જ્યારે સિંધના સક્કર-રોહરીમાંથી ચૂર્ટ આવતું હતું. અફઘાનિસ્તાનમાંથી કચારેક કચારેક વૈદ્યની આયાત થતી હતી.

ભારતીય વેપારીઓએ આ પેટા-ખંડની બહાર સમુદ્રપારનાં સંખ્યાબંધ વેપાર-કેંદ્ર સ્થાપ્યાં હતાં જેના પર ભારતીય સંપ્રદાયનું દૃશ્ય કોતરેલું છે તેવું પથ્થરનું એક વાસણ દિવાલની ખીણમાં મળી આવેલું હોઈ, એ પરથી ત્યાં આવી એક વસાહત હોવાનો પુરાવો મળે છે. દિવાલ ખીણમાંના અરપાછિયામાં પથ્થરનાં તોલાં અને મણકા તેમજ ખીજ લાક્ષણિક હડપ્પીય પદાર્થો મળી આવ્યા છે. સિંધુ પેદાશો, ખાસ કરીને હાથીદાંતના પદાર્થ, સીરિયામાં ઉતરે છેક રાસ શમરા સુધી પહોંચ્યા હતા, જ્યાંથી સમુદ્રપારના વેપારના ગાળામાં કેટલીક જાતનાં ચિત્રિત ચરપાત્ર લોથલ સુધી લાવવામાં આવેલાં જણાય છે.

માલની ગુણવત્તાનું એકધોરણપણું સિંધુ સભ્યતાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. એ પરથી સમર્થ શાસનતંત્ર દ્વારા વેપારને લગતા નિયમોનો થતો અસરકારક અમલ સ્પષ્ટ થાય છે જેમાં આશ્ચર્ય થાય છે કે ઓળરોના, દક્ષિણગોના અને અલ્પકારોનાં કંદ, અને જેમાંથી એ બનાવવામાં આવતાં હતાં તે સાધનસામગ્રી પણ

પૂર્વનિશ્ચિત હતાં, આથી એકધારી ગુણવત્તા અને મોટા પાયા ઉપરના ઉત્પાદનની ખાતરી રહેતી હતી શાસનતંત્ર સાથેના વણિકશ્રેણીઓ અને વ્યક્તિગત કારીગરોનો સહકાર ન હોય તો ઉચ્ચ માન્યતાનું આવું એકધારણુપણું સમગ્ર સિંધુ સામ્રાજ્યમાં શક્ય બન્યું ન હોત

અંતમાં તોલાના એકધારણુપણા વિશે કંઈક કહેવું જોઈએ સિંધુખીણની જેમ ગુજરાતમાં પણ તોલાની દ્વયંશ (દ્વાવર્તક) પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. આ પદ્ધતિમાં પથ્થરનાં ધન તોલાં (પદ્ ૨૪, આ ૧૪૫) ૧, ૨, ૪, ૮, ૧૬, ૩૨, ૬૪, ૧૨૮ વગેરે પ્રમાણમાં, ૧.૮૨૩૩ ગ્રામના નાનામાં નાના એકમના મધ્યમ મૂલ્ય સાથે, ચાલતાં હતાં ગુજરાતમાંનું ખીજુ ધોરણુ ૫, ૭, ૧૪, ૨૮નું હતું, જેમાં નાનામાં નાનું વજન ૪.૩૩૭૦ ગ્રામનું હતું. ખીજો એકમ ૮.૫૭૫ ગ્રામનો છે; એ અંદાજે સુસામાંની બારે એસીરિયન પદ્ધતિમાંના ૮.૩૭ ગ્રામના શેકલના વજનનો છે આમ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આંતરરાષ્ટ્રિય વેપારના હેતુ માટે લોથલના વેપારીઓએ બેબિલોનિયાનું ધોરણુ સ્વીકાર્યું હતું, બ્યારે આંતરિક વેપાર માટે સિંધુ ધોરણુ પ્રચલિત હતું આ સંબંધમાં એટલું ઉમેરવાનું કે સુસામાંથી મળેલી સિંધુ મુદ્રાથી તથા સિંધુ ધોરણુના ધનાકાર પથ્થરી તોલાથી સુસાની સાથેના વેપારી સંબંધ બજાવવામાં આવે છે. લોથલમાં મળેલી, અનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વસ્તિકનો લાવ સાચવતી, પકવેલી માટીની મુદ્રા સુસામાંથી મળેલી મુદ્રાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે લોથલ અને સુસા એ બંને સ્થળોએ મળેલા ખીજ પદાર્થોમાં^{૧૫} કાર્નેલિયનના ખચકા પાડેલા મણકા, શુદ્ધ તાંબાના ચાનકી-ધાટના ગઠ્ઠા, કૃતરા તથા આખલાની તાંબાની બનાવેલી પૂતળાઓ તેમજ છીપ અને હાથીદાંતનાં સોગટાં છે, એ ઈ પૂ નીજ સહસ્રાબ્દીમાં ગુજરાત અને એલમ વચ્ચેના વેપારી સંબંધનું સ્ત્રવન કરે છે

(બી) વસ્તી-સ્તરોના તબક્કા

૧. કાલ જ: હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૫૦-૧૯૦૦)

લોથલ મુખ્યત્વે એક સંસ્કૃતિનું સ્થળ છે, જે કાલ જ અને કાલ આ તરીકે અનુક્રમે નિર્દેશેલી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ અને અવનતિના કાલ ઉપર સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે, સિવાય કે અપરખિયાં લાલ ચૂંટપાત્રોથી મૂર્ત થતી સાર્વક્રીય પરિસ્થિતિ, જેનો નિર્દેશ પહેલાં કર્યો છે એક તળેથી શરૂ થતાં અ ક ૧ થી ૫ સુધીનાં બાંધકામોની પ્રવૃત્તિના પાંચ ઉત્તરોત્તર તબક્કા અહીં તારવી શકાય છે એમાંના પહેલા ચાર તબક્કા કાલ જ માં છે અને સૌથી ઉત્તરકાલીન તબક્કો અર્થાત્ તબક્કો ૫ કાલ આ માં સુકાયો છે.

કાલ અ તું મહત્વતું લક્ષણ એ હડપ્પીય મૃતપાત્ર અને અખરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોનું સહ-અસ્તિત્વ છે, જેમાં પાછળના લોકો ક્રમશઃ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યે જતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાંની સિંધુ સમ્બતાનું ખીજું તોષપાત્ર લક્ષણ સ્થાનિક અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓના સહમિશ્રણમાંથી પરિણમતી એની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતા છે. લોથલમાં આવતાંની સાથે હડપ્પીય લોકોએ પોતાનાં પથ્થર અને ધાતુનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં ઓળર દાખલ કર્યાં અને સમુદ્રમાર્ગીય વાણિજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. સચિદ્ર નળાકાર ધડા ડ-ઘાટના અને કાપાવાળી કિનારીવાળું મોટું વાસણ, બહાર કાઢેલી કિનારીવાળી ખેસણીવાળી ઘોડી-પરની-ચાળી, સાંકડા કાંઠલાવાળો ગોળમટોળ કળશ, જામ, લાંબો પ્યાલો, કચરોટ, સચિદ્ર કાનવાળો પ્યાલો, અને સીંધી-દીવાલની મોટી કોઠીઓ જેવા સિંધુ ખીણના કુંભારકામના તમામ પ્રકાર તુરતાતુરત ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હતા. સાથે સાથે હાથાવાળા અને હાથા વિનાના બહિર્જોળ બાજુવાળા વાડકાઓની હડપ્પીય ઘડતરમાં નકલ કરવામાં આવી હતી, જેના રંગ લાલથી લઈ બદામી સુધીના હોય છે. માર્બિત કે અમાર્બિત લાંબી સમાંતર જુજવાળી પતરીઓ આયાત કરેલા ‘ચર્ટ’ જાતના પથ્થરમાંથી સ્થાનિક રીતે બનાવી લેવામાં આવતી હતી. ‘ચર્ટ’નાં ધનાકાર તોલાં અને સેલખડીની ચોરસ મુદ્રાઓ જેવી હડપ્પીય વેપારી ચીજો સાથેસાથ લાલાનાં પાંદડા-આકારનાં ફળાં, અસ્તરા, બાણનાં આંકડીદાર ફળાં, માછલીની ગલ અને તાંબા કે કાંસાની નાકાવાળી સોયો પશુ દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. નવા આગતુકો તરફથી વાણિજ્ય વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું હતું અને તોલાં અને માપ ધોરણસર કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ધાતુનાં ઓળરોની વધતી જતી માંગને લઈ સિંધુખીણમાંથી લોથલમાં તાત્રકારો સારી સંખ્યામાં ખેંચાઈ આવ્યા હતા. પોતાની આકાંક્ષા હોવા છતાં પશુ આ આગતુક હડપ્પીય લોકો પ્રારંભમાં જે સત્વર સિદ્ધ ન કરી શક્યા તે હતુ નગરતુ પદ્ધતિપૂર્વકે આયોજન અને વધુ સારી નાગરિક સુવિધાઓ. કયાંક નીક તો કયાંક ખાળકોડી દાખલ કરી હોવા છતાં જાહેર સ્વચ્છતા ખૂબ જ નબળી હતી અને ધરોમાં સ્નાનગૃહ નહોતાં કદાચ સ્થાનિક વસ્તીએ, સુધારેલાં ઓળરોનો અને વિકસિત હુનરવિદ્યાનો સમાદર કર્યો હોવા છતાં, નગર-આયોજન હજી ઉત્સાહપૂર્વકે હાથ ધરાયું નહોતું હડપ્પીય લોકો ગામનું પુનરાયોજન કરી શકે તે પૂર્વે તેઓને લાંબો સમય રાહ જોવાની હતી.

લોથલમાં લોકોનો પહેલો વસવાટ થયો તે પછી એકાદ સૈકે, લગભગ ઈ પૂ ૨૩૫૦ માં, પૂરને લઈ બધાં ધર નાશ પામ્યાં અને ગામને ફરતા (peripheral) માટીના બંધમાં પહોળાં ગાબડાં પડી ગયાં. આ વિકટ સમયે

વસાહતીઓએ માનવ અને સરંજામને લગતી પોતાની તમામ સાધનસામગ્રી ભેગી કરી અને વધુ કાચમ પૂરરોધક પગલાં ચોળ્યા કોઈ છુદ્ધિમાન અગ્રણીના માર્ગદર્શન નીચે એમણે કોટની દીવાલોને પાછી મજબૂત કરી અને પૂર્વ-ચિતિત ચોળના પ્રમાણે બીજી પીઠિકા ઉપર મકાન બાંધ્યાં. એમણે કૃત્રિમ ધક્કાની રચના કરી વહાણોને નાંગરવાની સગવડો સુધારી લીધી, એટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત નીકો અને સ્નાનગૃહો બાંધીને વધુ સારી નાગરિક સુધડતા પૂરી પાડી.

છાપ પાડે તેવાં જાહેર મકાન બિના કરવામાં અગ્રણીએ દાખવેલી હિંમત અને ચતુરાઈ નોંધપાત્ર છે. વસાહતીઓએ ઉઠાવેલા શ્રમની વિપુલતાનો એ હકીકત ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે ધક્કાની રચના કરતાં પહેલાં દસ લાખ ધન મીટરથી વધુ માટી ખોદવી પડેલી અને વખારો, ગોદી વગેરે સંખ્યાબંધ જાહેર અને ખાનગી મકાનો બિના કરવા માટે કાચી તથા પાકી લાખો ઇંટો તૈયાર કરવી પડેલી મકાનોને પૂરથી સલામત રાખનારી અનેક નક્કર પીઠિકાઓ નીચલા નગરમાં અને ઉપરકોટમાં બિના કરવી પડી હતી. પહેલાં એમાંથી અહીં એ નોંધીએ કે તબક્કા ૨ (ઈ. પૂ. ૨૩૫૦-૨૨૦૦)માં, સિદ્ધ ખીણનાં શહેરોની બાબતમાં છે તેમ, લોખંડના જળીવાળા ઘાટમાં સારી રીતે આયોજેશ વિશાળ મકાનો અને નવા માર્ગોની સગવડ કરવા વસાહતી વિસ્તારને સારા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો. તવગરનું હોય કે ગરીબનું હોય, દરેક મકાનમાં સ્નાનગૃહ કરવામાં આવતું હતું, જેને નગરમાંથી ગંદા પાણીના નિકાલ કરવા માટેની નીક દ્વારા જાહેર મોરીની સાથે જોડવામાં આવતું હતું. 'નીચલા નગર'થી અલગ તારવવા માટે જેને 'ઉપરકોટ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તેવાં, નગરના દક્ષિણ વિભાગમાં પીઠિકાઓના સહુથી લઘુ સમૂહ ઉપર બાંધવામાં આવેલાં વિશાળ મકાનોમાં રાજ્યકર્તા અને એના અધિકારીઓ રહેતા હતા. નીચલા નગરમાંનાં બધાં કારખાનાં અને રહેણાંક મકાનો ભિન્ન ભિન્ન ઊંચાઈવાળી પીઠિકાઓ ઉપર આવેલાં હતાં દુકાનોની હાર ધરાવતો બજારમાર્ગ નગરતળની ઉત્તર કિનારી સુધી લંબાતો હતો. નગરના કાળજીપૂર્વક આયોજનને બાજુએ રાખીને પણ કહી શકાય કે લોચલના લોકોએ સિદ્ધ સભ્યતાને સમૂહ કરવામાં એક નવું મહત્વનું કાર્ય કર્યું તે એ કે લોચલના બંદરે આવતાં વહાણોને નાંગરવાની વધુ સારી સગવડ કરી આપવા માટે બહુ ઈંટરી દીવાલોના કૃત્રિમ ધક્કો તૈયાર કર્યો અને વસ્તુઓના સંગ્રહ કરવાની સગવડ માટેની વધતી જતી માગને વખારો બાંધીને પહોંચી વળવામાં આવ્યું.

બંને પ્રકારની રચના ખૂબ જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ આયોજિત કરવામાં આવી. હકીકતે હડપ્પીય લોકો ધક્કો બાંધવાની ઇજનેરી વિદ્યામાં અગ્રેસર હતા.

સમગ્ર નગર અને મહત્વની છૂટક ઇમારતોને પૂરમાંથી બચાવવાને માટે ઝીણવટભરી કામગીરી કરવામાં આવી હતી તથા ૧ માં બાંધેલા નગરના કોટના માટીના બંધમાં પડેલાં ગાળડાંને સમરાવી લીધા પછી વસાહતીઓએ એને તથા ૨ માં પાછો મળ્યૂત બનાવી દીધો અને વિસ્તારો કં જેથી એ પૂરો સામેના સરક્ષણની પ્રથમ હરોળ તરીકે કામ લાગે, જ્યારે અંદરની પીઠિકાઓ ખીણ હરોળ બની રહે. નગરને સ્વચ્છ રાખવાને માટે હડપ્પીય લોકોએ પહેલી જ વાર મોરીઓ, કૂડીઓ, પાણી-ઢાળિયાં, ખાળકૂવા (cess-pools) અને એને માટેની તપાસ-કૂડીઓ (inspection-chambers) દાખલ કર્યાં તેઓએ ચોકસાઈ રાખી કે પ્રત્યેક રહેણાક(block)માં જાહેર કે ખાનગી મોરીઓની અથવા ઓછામાં ઓછી ખાળકૂવાઓ(soakage-jars)ની જોગવાઈ કરવામાં આવે અને એ નિયત સમયે સાફ કરવામાં આવે. ભૌતિક સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ સાથે લોકોની કલા-કુશળતા પણ આ કાલ દરમ્યાન નવી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. સારી એવી સંખ્યા ધરાવતાં મૃતપાત્ર સિંધુ શૈલીએ ચીતરાયાં. લોથલના કુભકારોએ વારતવિક્રતા, સર્વ અને જોમ માટે જાણીતી ચિત્રણની નવી શૈલી દાખલ કરીને મૌલિકતા બતાવી. જેને 'પ્રાંતીય શૈલી' કહેવામાં આવે છે તેણે પોતાના વિષય માટે લોકવાર્તાઓ અને એની પ્રાકૃતિક સંયોજનમાં ભૂમિદસ્તો, ખાસ કરીને પ્રાણીઓ, પસંદ કર્યાં વિચારોની મૌલિકતા વાસણો ચીતરવા માટે અપનાવેલી રંગ-યોજનામાં પણ જોવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં કલાકાર બદામી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર ચોકલેટ રંગનો ઉપયોગ કરતો હતો, જ્યારે બીજા દાખલાઓમાં એણે સિંધુખીણનાં મૃતપાત્રોની કાળી-ઉપર-લાલ રંગયોજના જાળવી રાખી. આ સંબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ધડાઓના બદામી રંગ માટે, પકવતી વખતે સંપૂર્ણપણે પ્રાણવાયુ-સંયોજિત (oxidised) ન થતો, રસાનિક માટીમાં રહેલો ચૂનાનો અંશ જવાબદાર હતો.

મોજશોખની વસ્તુઓ અને કલાના પદાર્થોની માંગ ક્રમે ક્રમે વધતી જતી હતી. મોટી સંખ્યાનાં ચિત્રિત વાસણ, પકવેલી માટીની અને ધાતુની પૂતળાઓ, જોડી કોતરેલી સેલબીટીની મુદ્રાઓ અને છીપ તથા હાથીદાંતનાં જડાવ-કામોતું અસ્તિત્વ આને લક્ષને છે. તથા ૨ માં ભારે ધક્કો અને મોટી વખાર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં એ હકીકત જ સૂચવે છે કે સમુદ્રપારનો વેપાર ભારે

પ્રમાણમાં વધ્યો હતો જે કોઈ સ્થાનિક પેદાશના નહોતાં તેવા કિંમતી પથ્થરો ચર્ટ, સેલ્ફાઈડ, સોનું અને ત્રાંચા જેવા કાચા માલમાંથી બનાવેલાં ઓળરો, હથિયારો અને ઘરેણાં આજે મોટી સંખ્યામાં મળતાં હોવાથી આને વધુ સમર્થન મળે છે. એ માલ પશ્ચિમ એશિયા, સિંધુખીણ અને દ્રવિડપ્રદેશમાંથી મેળવવામાં આવતો હતો નાઈલની ખીણમાંથી આવેલી શોભાની નાની ચીજોમાં ‘મમી’ અને ‘ગોરિલ્લા’ના પકવેલા માટીના નમૂના છે. લોચલમાંથી હાથ લાગેલી ઈરાનના અખાતમાં ઉદ્ભવેલી સેલ્ફાઈડની ગોળાકાર મુદ્રા બહેરીનના ટાપુઓ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારી સંપર્કની નિશ્ચિત સાબિતી પૂરી પાડે છે એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે સુમેરના બંદરોમાં જઈ આવેલા લોચલના વેપારીઓ પોતાની સાથે વીંધવાળા લિન્ન પ્રકારના સોનાના મણકા અને ચુક્રિસ-તૈચિસની ખીણમાં વ્યાપક થયેલી આરક્ષિત લેપન-મૃતપાત્ર(reserved slip-ware)ની હુન્નરશૈલીથી સુશોભિત કરેલાં મૃતપાત્ર લાવ્યા હતા.

લોચલનું નવું નગર પૂરના બચથી તદ્દન મુક્ત નહોતું. તખ્ત્લા ૨ માં ઉપરકોટમાંનાં કેટલાંક બાંધકામોને ત્રણ વાર મજબૂત કરવામાં આવ્યાં હતાં કે ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં મોરીઓને ઊંચે લેવામાં આવી હતી અને જરૂરિયાત પ્રમાણે માર્ગ પહોળા કે સાંકડા કરવામાં આવ્યા હતા. ૨ અ, ૨ આ અને ૨ ફ સંજ્ઞા પામેલા ઇમારતી પ્રવૃત્તિના આ પેટા-તખ્ત્લા પૂરને લીધે થયેલી નાની નુકસાનીઓનો ખ્યાલ આપે છે લગભગ ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ માં નગર ઉપર હારે પ્રથમ પૂર ફરી વળ્યું અને એણે મકાનોને હારે નુકસાન પહોંચાડ્યું.

આમ છતાં નગરના શાસકે ઉપરકોટમાંનાં તેમજ નીચલા નગરમાંનાં નુકસાન પામેલાં પીઠિકાઓ અને મકાનોને દુરસ્ત કરાવવામાં જરા જેટલો પણ સમય જવા દીધો નહિ લોચલના નગરના શહેરના રૂપમાં થયેલા પુનર્વિધાન અને વિસ્તરણના આ તખ્ત્લાને તખ્ત્લા ૩ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, જેમાં એ પેટા-તખ્ત્લા અલગ પાડી શકાય છે આ સમયે માર્ગોમાંથી પૂરે સર્જેલા કાટમાળને સાફ કર્યા પછી જૂનેરા પાયાઓ ઉપર મકાન ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં પૂરની સામેની વધુ અગમચેતી તરીકે મકાનો ફરી બાંધતાં પહેલાં પીઠિકાઓની ઊંચાઈ વધારવામાં આવી હતી. જૂની બહેર મોરીઓનો નવા ઘર-મોરીઓમાંથી પાણી જવા દેવા માટે ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને નવાં પાણી-ઢાળિયાં તેમજ તપાસ-કૂડીઓ પણ નવાં જરૂર હતી ત્યાં ઉમેરી લેવામાં આવી હતી. પૂર શાસક અને શાસિતોના હિસાબને દીવો કરી શક્ય

નહોતું, ઉલટાતું પશ્ચિમ વિભાગમાં મકાનોના નવા સમૂહ, નવા માર્ગ અને નવી ગલીઓ ઉમેરવામાં એણે એમને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. તખ્ત્સા ૩ દરમ્યાન ઉદ્યોગીકરણનું પગલું પણ ખૂબ આગળ વધવા પામ્યું હતું. વ્યક્તિગત કારખાનાં, જેવાં કે મણિયારો, છીપ અને હાથીદાંતના કારીગરો, તાંબ્રકારો, હાડકામ કરનારાઓ અને સોનીઓનાં, સારા પ્રમાણમાં વધ્યાં હતાં હુન્નરકલાના કારીગરોની નાની દુકાનો બજારી લતામાં આંધવામાં આવી હતી આ તખ્ત્સામાં બહેર સ્થળોમાં પણ અગ્નિવેદીઓ રચવામાં આવી હતી, જ્યારે તખ્ત્સા ૨ માં એ ખાનગી નિવાસોમાં જ રચાઈ હતી એક મકાનમાં પશુચરને માટેની અગ્નિવેદી પણ મળી આવી છે સ્પષ્ટતઃ સામાન્ય માનવના ખાનગી જીવનમાં ધર્મ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ, પરંતુ દેવાલય, અગ્નિવેદી અથવા તે એવું કોઈ મહત્ત્વનું ધાર્મિક આંધકામ હજી સુધી ઉપરકોટમાં મળ્યું નથી, તેથી એવું લાગે કે નગરના શાસકોની બાબતમાં ધર્મ મહત્ત્વનો ન હોય, અથવા કોઈ રાજ્યધર્મ ન હોય તખ્ત્સા ૩ માં લોથલ શહેરની મોટી સમૃદ્ધિ ઔદ્યોગિક સ્થાનોની વધેલી સંખ્યા, વિસ્તૃત ખાનગી નિવાસો અને મોજશોખના પદાર્થોની વિપુલતાથી માપી શકાય છે વહીવટીતંત્ર કાર્યક્ષમ હતું અને સુધારાના નિયમોનું કડક રીતે પાલન થતું હતું લોથલના નાગરિકોનું ગૌરવ કરવા કહી શકાય કે પુનર્વિધાનના ઉત્તરોત્તર તખ્ત્સાઓમાં તેઓ મકાનોના જૂનેરા તલમાનને બારે કાળજીથી વળગી રહેતા અને માર્ગો ઉપર દબાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી કરતા નહિ. એમની નાગરિક સમજ એટલી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી કે તેઓ બહેર મોરીઓ એમાં જોડાયેલી ધર-મોરીઓથી પુરાઈ ન જાય એને માટે જરૂરી અગમચેતી રાખતા

અહીં મળેલી વિદેશી બનાવટની અનેક પ્રકારની નાની નાની બીજો ઉપરથી નિર્ણય આપી શકાય છે કે લોથલ વિદેશો સાથેના વેપાર ધણી પ્રમાણમાં ખેડતું હતું. ઉત્પાદનમાંથી મળેલાં ચોક્કસાઈથી કાપેલી દાઢીવાળા પુરુષનું પકવેલી માટીનું માથું, તાંબાનું વૃષભ-માદળિયું, 'આરક્ષિત લેપન' હુન્નરશૈલીમાં એ લેપનેથી શણગારેલાં ચત્રાત્ર અને ધરીમય નળીવાળા સોનાના ચક્રાકાર મણકા મેસોપોટેમિયામાંથી આવ્યાં હોવાં જોઈએ લોથલમાંથી નિકાસ કરવામાં આવતાં છીપ, હાથીદાંત, કિંમતી પથ્થરોના મણકા અને સુતરાઉ માલના બદલામાં બહેરન દારા ધરિન કે દક્ષિણ અરબસ્તાનમાંથી તાંબાના ગઠ્ઠાઓની આયાત કરવામાં આવી હતી. મેસોપોટેમિયા અને લોથલ વચ્ચે સાંજેનિક કાલના સમુદ્રપારના વેપારના બીજા પુરાવા સામાન્ય રીતે આક્રમાં મળી આવતાં આહત

સુદાની છાપ ધરાવતાં માટીનાં પકવેલાં કળશનાં ઢાંકણો અને આરક્ષિત લેપન-મૃત્પાત્રોના છે. વેપારને લક્ષને વધુ સંપત્તિ અને નવા વિચારોની આયાત થઈ. તોલતું નહું માન (માપ) દાખલ થયું. એ વિદેશો સાથેના વેપારને કારણે લોચલના કુંભારોએ સાધેલી પ્રાંતીય ચિત્રશૈલી ઉપર અંશતઃ એલમની શૈલીની અસર હતી, પરંતુ વિષયવસ્તુ તાત્વિક રીતે ભારતીય હતું. પ્રથમ વાર જ, ‘કાગડો અને હુચ્ચુ’ શિયાળ’ અને ‘તરસ્યુ હરણુ અને પંખી’ જેવી જાણીતી કાવ્યનિક વાર્તાઓ, જે પાછળથી ‘પચતંત્ર’ માં દાખલ કરવામાં આવેલી છે તે, હડપ્પીય કુંભારી પાત્રોના ચિત્રણનો વિષય બની હતી લોચલના કારીગરોની શોધકશક્તિ છીપતો ‘કંપાસ’, હાથીદાંતની માપપટ્ટી અને કાંસાની કાણું પાડવાની ચારડી જેવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને ચોકસાઈ ભરેલાં ઓળંગ ઉત્પન્ન કરી શકતી હતી. હાથીદાંતની માપપટ્ટીમાં દશાંશ પદ્ધતિના સૂક્ષ્મ વિભાગ આંકવામાં આવ્યા હતા.

ભારે પીઠિકાઓ અને ફરતી દીવાલો દ્વારા શહેરનું સંરક્ષણ થયું હતું એ છતાં જહોજહાલીની પરાકાષ્ઠાએ લોચલને ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં પાણીના પૂરનો ભય આવ્યો. આ પૂરની અસર એવી ખાનાખરાબી કરનારી નીવડી હતી કે શાસકનો સુરક્ષિત મહાલય અને ત્રણ મીટર જિંચી નક્કર ઈંટેરી પીઠિકા ઉપર બાંધેલી વખાર પથ્થુ ધોવાઈ ગયાં, જ્યારે નીચલા નગરનાં કાચી માટીની ઈંટોનાં મકાન માખણની જેમ ઓગળી ગયાં. જેમાં નદીનાં ધૂમરી લેતાં પાણી એકએક ફરી વળ્યાં હતાં તેવાં ધણીખરાં ગલીઓ અને માર્ગો નીચાં થઈ ગયાં અને પૂરના ભંગારથી ભરાઈ ગયાં. આમ અગાઉની ચાર શતાબ્દીઓ દરમ્યાન સધાયેલી હડપ્પીય લોકોની અજબ સિદ્ધિઓનો અંત આવ્યો. જાણે કે મકાનો અને કારખાનાં તથા ધક્કા અને વખારનો નાશ એ નિરાંતે ખેડેલા નાગરિકોને માટે પૂરતી આપદા ન હોય એમ નદીએ એના પ્રવાહના માર્ગને પૂરી દીધો અને ધક્કાને જીત્યો અને સફાઈ કરી મુક્તિ પોતાનો માર્ગ એકદમ બદલી નાખ્યો. આને લીધે સમુદ્રપારનો સમગ્ર વેપાર થંભી ગયો અને સંચુકિતો ઝરો જ સુકાઈ ગયો.

પૂરને કારણે દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં વધુ જિંચા અને વધુ સલામત પ્રદેશોમાં આશરો શોધવા ધણી રહેવાસીઓ નગરનો ત્યાગ કરી ગયાં. જેઓ પાછાં ફર્યાં તેઓ અગ્રણી વગરનાં હતાં અને એમની પાસે સમગ્ર શહેરમાંથી પૂરતો ભંગાર સાફ કરવાનાં અથવા તો માર્ગો અને મોરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર

કરવાનાં અને મોટા પ્રમાણ ઉપર મકાનો ફરી બાંધવાનાં પૂરતાં સાધન નહોતાં માનવોનાં અને સાધનસામગ્રીનાં સાધનોને એકત્ર કરી શકે અને સમગ્ર નગરને ફરી બાંધવાના સર્વસામાન્ય હેતુ માટે સહકારી ભૂમિકા ઉપર શ્રમને વ્યવસ્થિત કરી શકે તેવી નેતૃ-પ્રતિભાના અભાવને લઈને જ્વેલિતેવા બાંધકામ થયાં અને પરિણામે નાગરિક ધોરણ ઠીક ઠીક ઊતરી ગયું. જેઓ પાછાં ફર્યા તેઓ પૂરના ભંગાર ઉપર બાંધેલાં હલકા પ્રકારનાં કાચી ઈંટોનાં મકાનોમાં રહેવા લાગ્યાં આમ છતાં, ઉપરકોટની તદ્દન ઉપેક્ષા કરીને તેઓએ નીચલા નગરમાં માર્ગો અને ગલીઓના મૂળ તલમાનને જળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉપરકોટમાં હવે સત્તાનું અધિષ્ઠાન રહ્યું નહોતું, અને એ કુંભારો, રંગારા અને બીજા કારીગરોનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો. અગાઉનાં જાહેર ગટરો, ધૂગા, પાણી-ઢાળિયાં અને બાળકૂવા ભંગાર નીચે દટાઈ ગયાં હતાં અને ત્યાંના નિવાસીઓને સમગ્ર નગરમાંથી મેલું સાફ કરવાને માટે નાના બાળકૂવાઓથી સંતોષ માનવો પડ્યો.

એમની હસ્તી માત્રનો આધાર સચુદ્ધપારના વેપાર ઉપર રહેલો હોવાને કારણે વસાહતીઓએ ધક્કાની મરામત કરી અને નગરથી એ કિલોમીટરને અંતરે દૂર ખસી ગયેલી નદીની સાથે તળને જોડવાને માટે નવી અંતર્દાર-પરનાળ ખોદી ખૂબ વિચાર અને ભારે શ્રમ માગી લેતા આ પગલાથી ભરતીને સમયે ધક્કામાં નાનાં વહાણ આવી શકે એની સગવડ થઈ વેપાર નિઃશક પુનર્જીવિત થયો, પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું હતું કે વેપારીઓને ભારે નુકસાન પામેલી વખાર બાંધવાની જરૂરિયાત લાગી નહિ. વસ્તુતઃ ઈ પૂ ૨૦૦૦ પછી, રાજ્યના અર્થકારણમાં એક વાર જેણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે ભવ્ય ઇમારતના નિર્માણનો મૂળ હેતુ જ લુપ્ત થયો.

થોડા સમય પછી, જેમાં એક જ ધધાના કેટલાય કારીગર રહે અને એક જ છત્ર નીચે કામ કરે તેવાં, વિશાળ કારખાનાં સ્થાપીને હાથીદાંત અને છીપનું કામ, મણકા-કામ અને ધાતુકામ જેવા કેટલાક સ્થાનિક ઉદ્યોગોને પુનર્જીવિત કરવાનો એ લોકોએ ગભીર પ્રયત્ન કર્યો. વિભાગ ઋતુમાં કામદારોનાં નિવાસસ્થાન અને મધ્યવર્તી કોઠ સાથેનું મણકાનું કારખાનું નવા ઔદ્યોગિક સાહસનું સાડું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે અકીકના કંકરની કાચી સામગ્રીને પરિપક્વ કરવા માટે સુખ્ય કારખાનાના મકાનની બહાર એક ભઠ્ઠી પણ બાંધવામાં આવી હતી કારખાનાની કોઠમાં, ધડતરની વિવિધ ભૂમિકાઓમાંના અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકા ધરાવતા, એ ધડા દટાયેલા મળ્યા છે એ હકીકત

નિર્ણયાત્મક રીતે પુરવાર કરી આપે છે કે મણિયાર અહીં કામ કરતા હતા, જ્યારે બાબુના ઓરડાઓમાં જોવામાં આવેલાં એમના ઓળંગે અને ધરાણુ વાસણો સ્વયં છે કે એ કારીગર વસ્તુતઃ કારખાનાના વિસ્તારની અદર રહેતા હતા તથા ૪ તું ગણાય તેવું મહત્વનું ખીણું કારખાનું તે નીચલા નગરની ઉત્તર કિનારીએ બાંધેલું તામ્રકારોનું છે. કમનસીબે ઉપરના બાંધકામની કોઈ ભાગ મળતી નથી અને મકાનના પૂરા રેખાંકનનો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ છે, આમ છતાં એવું બતાવવાને પૂરતો પુરાવો છે કે એક જ જગ્યા નીચે કેટલાયે તામ્રકાર અહીં કામ કરતા હતા. તાંબાના ગદ્દા ઓગાળવાને માટે માટીની પકવેલી કુલડી, કાટોડાનો ગદ્દો અને તાંબાનું પતરુ નજીકમાં જ બાંધવામાં આવેલી ગોળાકાર ભટ્ટીની નજીકમાં મળી આવ્યાં હતાં. ભટ્ટીથી થોડે અંતરે દરેકમાં ઘડા-ભટ્ટી હોય તેવી એકખીબ સાથે જોડાયેલી, ઈંટોની કરસળ ધીવાળી, પાંચ ફૂટીઓ મળી આવી છે. સ્પષ્ટતઃ મૂડી અને કાચો માલ પૂરો પાડનારા સહ-કારીગર કે મૂડીદાર વેપારીની દેખરેખ નીચે ધાતુના કારખાનામાં ઓછામાં ઓછા છ જેટલા ધાતુકાર સાથે કામ કરતા હોવા જોઈએ. શાસકના લોખને પરિણામે સખ્યાબધ કારીગરોને કામે લગાડતા વચલા વેપારીનો પ્રવેશ લોથલનાં તથા ૪ નાં મણુકા અને ધાતુના કારખાનાંમાંથી સૂચિત થાય છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગને પુનર્જીવિત કરવા માટે લોકોએ નવેસર કરેલા પુનઃ-પ્રયત્નો છતાં તથા ૩ ના અંતે પૂરને કારણે આતરિક પડતી આવી ચૂકી હતી અને આ પડતી તરફની ગતિને અટકાવનારાં કોઈ સાધન હતા નહિ નગર કદમાં સંકેચાલુ અને સગવડવાળાં મકાનોની સંખ્યા તથા ૪ (ઈ પૂ. ૨૦૦-૧૯૦૦) માં ક્ષીણ થઈ. વારંવારનાં પૂર અને જમીનની વધતી જતી ખારાશને લઈને ઝડપી બનેલી, સિંધુ સભ્યતાની સાર્વત્રિક પડતી, ખરાબ સજ્જતનાં મકાનોની, કંબાલ રીતે નજીક જાહેર કામોની, ઉત્તરતી કોટીના માટીનાં પાત્રોની અને મોજશોખના માલની અછતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે કુદરતી આફતોમાંથી ઉગારે તેવાં જાહેર કામોને ટકાવી રાખવા માટે પહેલ કરી શકે તેવો, નાગરિકોનો આદર ધરાવનારો, કોઈ રાજકીય નેતા નહોતો રહ્યો હવે ધર્મે રાજકારણ કરતાં વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો એ નીચલા નગરમાં રહેલી અગ્નિવેદીઓની વિપુલતા પરથી તથા ઉપરકોટમાં પણ એના પ્રથમ વાર હોવાપણા પરથી સમજાય છે કદાચ અગ્નિપૂજક કેમે ખીબાઓ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું.

સમધારણ વરસાદનાં વર્ષો દરમ્યાન લોથલના રહેવાસીઓ પૂરથી ખીતા નહોતા, કારણ કે એમનાં મકાન અંશતઃ ચાલુ કબજાને પરિણામે તેમજ અંશતઃ

પૂરોને પરિણામે સૈકાઓથી એકઠા થયેલા કાટમાળના જાડા થરો ઉપર બધાયેલાં હતાં નગરને ફરતી દીવાલ ફરી બાંધવાની તેમજ આંતરિક પીઠિકાઓની ભિત્તિ વધારવાની બાબતમાં તબક્કા ૪ માં બતાવેલી ઉપેક્ષાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે મધ્યવર્તી પ્રબળ શાસનતંત્રનો અભાવ અને મોટાં જાહેર કામ હાથમાં લેવાની સાધનસામગ્રીની ઊણપ એ બીજા કારણ હોઈ શકે ગમે તેમ હો, એ હકીકત છે કે જ્યારે ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં નદી એકાએક એના કાંઠાઓ ઉપર થઈને વહી ગઈ ત્યારે નગર ફરી એમાં પૂરેપૂરું ડૂબી ગયું. ખરું જોતાં એ કોઈ સામાન્ય પૂર નહોતું, પરંતુ પ્રલયપૂર હતું કે જેણે ભૂમિવિસ્તારમાં ફેલાયેલાં અનેક નગરોના અને ગામડાંઓના અસ્તિત્વને સાફ કરી નાખ્યું. અજભાયશી ઉત્ખનનોના અનુસંધાનમાં પાકી સ્થળતપાસ કરવામાં આવે તો સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતના સમગ્ર કાંઠાની પટ્ટીમાં જમા થયેલા કાંપના જાડા પડની નીચે દટાઈને પડેલી લિન્ન લિન્ન કદની ઘણી વધારે હડપ્પીય વસાહતો પ્રકાશમાં આવે. ઓછામાં ઓછી બે વસાહત, અર્થાત્ લોથલની નજીકનાં રંગપુર અને કોઠ, એકી સાથે પૂરોથી નાશ પામેલાં જાણવામાં આવે છે. અન્યત્ર કીમની ખાડીમાં ભાગાતળાવના હડપ્પીય બંદરની એ જ વલે થયેલી, જ્યારે શેત્રુંજી નદીની ખીણમાં હાથબને સમુદ્ર અને નદીએ સંયુક્ત રીતે કોળિયો કરી નાખેલું કચ્છમાં દેસલપરને પર્યટના આડબંધન રક્ષણ હોવા છતાં એનો નાશ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ ના પૂરને જ આરોપવો જોઈએ. આ ઉદાહરણો એ સાબિત કરવાને પૂરતાં છે કે મોટા પાયા ઉપર આવેલાં પૂરોએ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતની હડપ્પીય વસાહતોનો નાશ કરી નાખેલો. કદાચ સિંધુની ખીણનાં સ્થળોની પણ એ જ દશા થઈ. આવી આપત્તિ માટે કારણો ત્રીધતા પૂર્વે લોથલમાં કાલ આ માં સિંધુ સભ્યતાની પ્રગતિ ઉપર થયેલી પ્રલયનાં પૂરોની પાછલી અસરો ઉપર વિચાર કરવા ક્ષણવાર થંભી જઈએ

૨. કાલ આ : ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૧૯૦૦-૧૬૦૦)

ત્રોથા પૂરને પરિણામે લોથલમાંનાં કારખાનાં અને વખારોના અવશેષ સહિતનાં બધાં જ જાહેર અને ખાનગી મકાન ધરાશાયી થયાં શહેરને ફરતી દીવાલો, બંદરની પીઠિકાઓ અને ધક્કાના બંધની દીવાલોનો નાશ થઈ ગયો. અને પૂરની રેતીના થરથી એ સળંગડ થઈ ગયાં. ધક્કાનું પાત્ર રેતીથી પુરાઈ ગયું અને નદીથી એટલું બધું અળગું પડી ગયું કે એક વાર ફરીથી વહાણોને નાગરવાને માટે એને ઉપયોગમાં લેવાની બધી આશાઓ જતી કરવી પડી પ્રલયપૂર

પછી લોચલમાં પાછા ફરેલા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોને—મોટે ભાગે ખેડૂતો, માછીમારો, ખારવાઓ અને કુંભારોને—એ વખતની સમૃદ્ધ નગરીને કાટમાળના આડાઅવળા સમૂહના રૂપમાં સરી પડેલી માલૂમ પડી હોવી જોઈએ એ લોકો કાટમાળ સાક્ર કરવાને માટે ખૂબ જ થોડા, ત્યાં સગવડ ભરેલી રીતે પુનર્વસવાટ કરવાને માટે ખૂબ જ ગરીબ અને છતાં પોતાના બાપદાદાના સ્થાનને છોડી દેવા માટે ખૂબ જ નારાજ હોઈ, તેઓએ ધીરે ધીરે નાનાં નાનાં ચૂપડાં બાંધવાં શરૂ કર્યાં અને એક પછી એક આવી ખડેરો ઉપર વસવાટ કરવા માંડ્યો. તત્કાલ ૫ નાં મામૂલી પદાર્થોનાં બાંધેલાં આ નાનાં મકાન નબળાં ફરસબ ધીવાળાં અને નબળાં હવાઉંઘસવાળાં હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે દીવાલો માટીની અથવા માટીની ગાર કરેલ સાંઠીઓની છે અને સ્નાનગૃહોનાં તળ પહેલાંનાં ખડેરોમાંથી એકઠાં કરેલાં ઈંટાળા અને માટીની પટ્ટવેલી થેપલીઓથી જડેલાં છે, પરંતુ એ જાણમાં આવતાં નવાઈ જાપજે છે કે આ રહેવાસીઓ લગભગ નિત્યકર્મ ચર્ચ પડેલી સ્નાન જેવી એમની યુગજૂની પરંપરાને હજી પણ વળગી રહ્યા હતા કેટલીક બાબતોમાં એ વહેમીલા પશુ બની ચૂક્યા હતા, કારણ કે જીઆઈને કારણે ઉપરકોટ વસવાટ માટે સહુથી વધુ અનુકૂળ હોવા છતાં આશ્રિત વસાહતીઓએ એને પૂરી કાળજીપૂર્વક ટાળ્યો અને હવે નીચલા નગરના ઢોળાવોને પસંદ કર્યાં થયેલો પોતે પણ નદીની રેતીની નીચે જીડો દટાઈ ગયો વસવાની ધીમી પ્રક્રિયા અને સૈકાઓ સુધી ટીંબાનું ચાલુ રહેલું ધોવાણ ‘તત્કાલ ૫’ માં વસાહતી જમાવના આજ્ઞાપણને ખુલામો આપે છે; પરંતુ નવી કુંભારકામની પરંપરાઓને ક્રમિક વિકાસ અને મધ્ય ભારતની નદીઓની ખીણોમાં વસતા બીજા સંસ્કૃતિક સમૂહો સાથેના લાંબા ગાળાનો સંપર્ક સ્પષ્ટ સાબિતી આપે છે કે હડપ્પીય લોકો દષ્ટિગોચર થતા પૂરેપૂરા બધ ચર્ચ ગયા તે પહેલાં થોડા વધુ સૈકાઓ સુધી લોચલમાં ભરાઈ રહ્યા. અહીં એ વાત ઉપર ભાર દેવો જરૂરી છે કે પ્રલયપૂર પછીના લોચલ (તત્કાલ ૫) ના રહેવાસીઓ હડપ્પીય લોકોના સીધા વારસદાર જ હતા, અન્ય કોઈ નહોતા. આ લોકો, પોતાના કાબૂ અહારના સયોગોએ જેમ અને જ્યારે જરૂરિયાતો જાણી કરી તેમ અને ત્યારે કેટલીક પરંપરાઓમાં પરિવર્તન કરતા, મોટા ભાગની હડપ્પીય પરંપરાઓને અનુસરવાનું ચાલુ રાખી રહ્યા વિપરીત આર્થિક પરિસ્થિતિઓ છતાં એમણે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક રીતરિવાજોને ત્યાગ કર્યો ન હોતો, પરંતુ પતરીઓ અને તોલા બનાવવાને માટેના સારા દાણાદાર ‘ચટ’, મુદાઓ અને મણકાઓ બનાવવાને માટેની સેલખડી, ઓળરો અને હથિયારો બનાવવાને માટેનાં તાંબુ અને કંદાર્ધ,

અને મણુકા બનાવવા માટેના કિંમતી પથ્થરો જેવી આયાત કરેલી સામગ્રીની અછતને લીધે સામગ્રીના સરંજામમાં અચૂક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં કારીગરોને સ્થાનિક પ્રાપ્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો, એને લીધે 'ચર્ટ'ની લાંબી સમાંતર-બાજુ પતરીઓને સ્થાને 'જેસ્પર' ની ટૂંકી પતરીઓ, અક્ષીકનાં ધનાકાર તોલાંઓને સ્થાને રેતિયાળ-પથ્થરનાં ગોળાકાર તોલાં અને 'ફાએન્સ'ના મણુકાઓને સ્થાને માટીના પકવેલા મણુકાઓ દાખલ કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ બદલામાં નવી સામગ્રી મૂકવાનું થતાં ક્રિયાપદ્ધતિ અને આકારમાં કેટલાંક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં ઉદાહરણ તરીકે, કિનારીને ઉપસાવવાની (crested-ringed guarding) ક્રિયાપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલી હોવા છતાં 'જેસ્પર'ના નાના કંકરોમાંથી માત્ર નાની પતરીઓ જ બની શકે એમ હતું રેતિયા પથ્થર અને 'શિસ્ટ'(schist)ના ઉપયોગને લઈ, તોલાંને ઉપરથી કાપેલો ગોળાકાર આપવો પડ્યો વધુ સોઢી વસ્તુઓ વાપરવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું વિદેશી સાથેનો વેપાર બધ થઈ જવાને પરિણામે પ્રસિદ્ધ સિંધુ મુદ્રાઓ લગભગ પૂરે-પૂરી લુપ્ત થઈ જે થોડી મુદ્રાઓ અચી તેઓના ઉપર ફેરફાર પામેલી લિપિ આવી, પણ કોઈ પશુ-ચિહ્ન ન રહ્યું પથ્થર જેવી લેખનસામગ્રીનો ઉપયોગ બધ થવાને કારણે અને એને સ્થાને કુંભારી પદાર્થોના તથા નાશવત પદાર્થોના ઉપયોગ થવાને કારણે થયેલો જણાતો નોંધપાત્ર ફેરફાર એ છે કે લિપિમાં વપરાતાં વળાંકદાર ચિહ્નોની સંખ્યામાં ભારે ઘટાડો આવ્યો ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યાનાં ચિહ્ન, જે ખાસ કરીને સ્વરૂપમાં રેખાત્મક હતાં તેવાં જ, વપરાયાં વાડકા, કુંબ, સંહિદ્ર નળાકાર કળશો અને ડ-આકારનાં વાસણુ જેવા, થોડા હડપ્પીય માટીકામના પ્રકાર વપરાશમાંથી નીકળી ગયા, જ્યારે કેટલાંક બીજાં વાસણુઓ નવા આકાર ધારણુ કર્યા મજબૂત લાલ મૃતપાત્રમાં આગળ પડતી હાંસવાળી અને બહાર કાઢેલા રક ધવાળી થાળીને બદલે વાળેલી હાંસવાળી અને રક ધ બહાર ન નીકળ્યો હોય તેવી છીછરી થાળી થઈ, જ્યારે બેસણીવાળી થોડી-પરની-થાળી માં જડી અને બેઠેલી એવી થોડીનો ઘાટ વિકસ્યો લાલ અને બદામી મૃતપાત્રોમાં પાતળી રચનાવાળો, ટૂંકા કાંઠાનો અને છુદ્દ ઘાટનો કળશ, અંડાકાર દેહ અને ગોળ બેસણીવાળો, ઊંચા કાંઠાના કળશમાં ફેરવાયો. ચપટ બહાર નીકળતી ચપટી કિનારી અને સીધી યા બહિર્ગોળ (convex) રૂપરેખાવાળી મોટી ઠેઠીમાં ગોળ કિનારી વિકસી સ્થાનિક પ્રકારોમાં વાડકામાં વધુમાં વધુ ફેરફાર થયો. આરભમાં બહિર્ગોળ બાજુવાળા વાડકાની બાજુઓ સીધી થઈ. વચલાં તબક્કામાં એને છુટ્ટો બહાર કાઢેલો રક ધ થયો અને છેલ્લા

તબક્કામાં અંતર્ગોળ-બહિર્ગોળ રૂપરેખા થઈ સૌરાષ્ટ્રના અવશિષ્ટ પ્રકાર અર્થાત્ દૂંઠા શોભાત્મક હાથાવાળા વાડકાને લાંબો હાથો આવ્યો, જ્યારે પાતળી કિનારી વાળા વાડકા ઘાટના દીવાને બદલે અતર્વક કંઠલા અને મોરી જેવી કિનારવાળા-સુ-ધડ છીંછરા દીવાએ સ્થાન લીધું. માટીકામના આ બધા વિકસિત ઘાટ રંગપુર ૨૬, પ્રભાસ ૧ આ અને રોજડી ૧ આ માં પુનરાવર્તન પામ્યા છે. કુંભારી કામની રચનાને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી હડપ્પીય પરંપરાનાં બહામી રંગનાં મૃત્પાત્ર અને સૌરાષ્ટ્રના સ્થાનિક અભરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર તબક્કા ૪ માં ઓછાં થતાં આદ્યાં અને છેલ્લે તબક્કા ૫ માં અદસ્ય થયાં લોથલ આ ની ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિના કુંભારી ઉદ્યોગનાં બીજાં લક્ષણો આ છે: પ્રાણી અને વનસ્પતિનાં મુખ્ય રૂપાંકનોનું શૈલીકરણ; ત્રાસી તથા તરંગાકાર રેખાઓ, ખચકા અને ફણગા, રેખાંકિત ત્રિકોણો અને ચોરસો, ટપકાંની પદ્ધતિઓ, હીરાઓ અને તરંગાકારો-જેવી પ્રાથમિક આકૃતિઓ માટેની રપષ્ટ પસંદગી; અને ચિત્રકામની કૃત્રિમ શૈલીનું સરસીકરણ ધણા થોડા કિસ્સાઓમાં વનસ્પતિ અને પક્ષીઓનાં મુખ્ય રેખાંકનોનું ઉપલક્ષ્ય આલેખન પણ દેખાય છે. રંગપુર ૩, માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર રેખાંકિત કરેલા વૃષભ અને બકરા લોથલ આ માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર બિલકુલ રહેલા નથી વાસણની સપાટી ઉપર ચળકતો લાલ રંગ લાવવા બીનાશથી લીસું કરવાની ક્રિયાપદ્ધતિ હજી અહીં ધડાઈ નહોતી એ અનુ-હડપ્પીય રંગપુરમાના સમય ૨૬ અને ૩ માં દેખાતું ઉત્તરકાલીન લક્ષણ છે એકંદરે કહી શકાય કે ગરીબ થઈ ચૂકેલા લોકોની ઉત્તરતી જતી રુચિને સંતોષ આપવાની દષ્ટિએ લોથલના કુંભારે સમય આ માં વાસણોની મર્યાદિત સપાટી ઉપર કેટલીક પ્રાથમિક આકૃતિઓ ચીતરી. સિંધુ શૈલીમાં નજીવું સ્થાન પામેલાં—તરંગિત રેખાઓ, ખચકા અને તરંગાકારો—વિકસિત શૈલીમાં મુખ્ય રેખાંકન બન્યાં. પશુઓને એમની સ્વાભાવિક ભૂમિકામાં ચીતરવાને ટેવાયેલા નિષ્ણાત કલાકારને અહીં હાથ હતો નહિ અને રંગની આયોજના કાળા-પર-લાલમાં મર્યાદિત હતી.

લોથલ આ નાં ઓળરોમાં અને હેહાલકારોમાં દાખલ થયેલા થોડા બીજા ફેરફારોની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ અનુકાલીન સિલ્પમંત્ર થોમાં વર્ણિત લગ્ન-વીંટીઓની યાદ આપતી બમણા વળના માથાવાળા તાંબાની વીંટીઓ પહેલી વાર દાખલ થઈ અને માટીની પકવેલી બંગડીઓને સ્થાને વધુ ટકાઉ એવી છીપોની બંગડીઓ આવી. અટ્ટીક સહિતના ધણાખરા અર્ધ-કિંમતી જતોના પથ્થરોની આયાત થઈ શકતી નહિ. આ સામગ્રીમાં મણકાનાં ધટેલાં કદ અને સંખ્યાથી કાર્નેલિયનની અછત સ્થિત થાય છે. એ બધીને આશ્રય

થાય છે કે માટીના પકવેલા ગોળાઓના આકારમાં પણ મહત્વનો ફેરફાર થયો. હવે તેઓ ગોળાકાર હોવાને બદલે અંડાકાર છે અને માટી હથેળીમાં દબાવવામાં આવી હતી—એ બતાવતાં ચારે આંગળીઓનાં નિશાન એની એક બાજુ ઉપર પડેલાં છે લોથકના કુહાર સમય આ માં નવા કુંભારી આકારોનો વિકાસ કરતા અટકી ગયા, જ્યારે રંગપુરના લોકો એક પગલું આગળ વધ્યા અને એમણે રંગપુર રૂઢી માં સપાટીના શોધનની નવી ક્રિયાપદ્ધતિ દાખલ કરી. વાસણોને ખૂલતો લાલ લેપ લગાવવામાં આવ્યો, ભીનાં ને ભીનાં ઉપર લીસપ આપવામાં આવી અને ચળકતી લાલ સપાટી આપવા એને ઉચ્ચ ઉષ્ણતામાને પકવવામાં આવ્યાં. આમ એ વાસણોને ‘ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો’ ની સંજ્ઞા મળી. નવાં ચિત્રિત રેખાંકન પણ રંગપુરમાં સમય ૩ માં દાખલ કરવામાં આવ્યાં, જેમાં કે મધ્ય ભારતીય તામ્રપાષાણયુગનાં ચિત્રિત મૃત્પાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ પીઠ ખણીનાં શીંગડાવાળાં હરણો અને કચ્છસ્તાન હ નાં મૃત્પાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ આંટી પાડતાં વકાકાર શીંગડાવાળા વૃષભો. એ પછી તો લોથકનું અસ્તિત્વ જ ભૂંસાઈ ગયું હતું.

અ. સિંધુ સભ્યતાની પડતી

પહેલાં આપણે એમું કે કુદરતી આદતો અને માનવીય નિષ્ફળતાઓને પરિણામે ગુજરાતમાં સિંધુ સભ્યતાનાં કેવી રીતે વળતાં પાણી થયાં હોય, મોહેંજો-દડો અને સિંધુખીણની બીજી વસાહતોની પડતીને જાતજાતનાં કારણ આરોપવામાં આવે છે આર્યોનું આક્રમણ, વારંવાર આવતાં પૂરો, જમીનમાં વધેલી ખારાશ, પ્રદેશનું રક્તે રક્તે સુકવાણુ, અને ભૂકંપો—એ સંયુક્ત રીતે તેમજ અલગ અલગ રીતે સિંધુ-શહેરોના વિનાશ માટે જવાબદાર હોવાનું કહેવાય છે. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં મકાનોની ઊંચી ઊભણીમાંની કૃત્રિમ પીઠિકાઓ અને કાચી ઇંટોની પૂરણીઓ તેમજ કદાચ શહેરોની રક્ષણકારક દીવાલો—એ સૌ પૂરોની સામેના ટેકા હતી મોહેંજો-દડો અને ચન્દ-દડોમાં આવ્યા કરેલાં પૂરોનો, પૂરનિષેધોના રૂપે, ધણો પુરાવો છે. સિંધુમાં ઘુષ ટક્કર પાસે કાંપની ૧૩ મીટરની ઊંચી ટેકરી આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંધુખીણમાં લાંબા સમય માટે આવેલા મોટા પૂરની ચોક્કસ એવાણી આપે છે ૧૯ વારંવારનાં પૂરોથી કંટાળી ગયેલા રહેવાસીઓ સિંધુ-શહેરો છોડી ગયા હશે. કુદરતી આપત્તિઓ વિશેના તાજા પુરાવાઓને, આક્રમણના મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ રમશાન ‘હ’ ના લોકોને, આક્રમકો માનવામાં આવ્યા છે,

ને એમને કેટલીક વાર આર્યો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ સૂચવવું ધટે કે તેઓ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા એ પૂર્વે ઘણા સમય ઉપર, આકાન્ત ગણાયેલા હડપ્પીયોએ હડપ્પાનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ખીલું, મોહેંજો-દડોમાંથી આક્રમણનો કોઈ શ્રદ્ધેય પુરાવો મળ્યો નથી. પ્રજાની કહેવામાં આવતી કતલ પણ નગરીના છેલ્લા તળાસામાં થઈ હોવાનું કહી શકાય એમ નથી. ઉપરની સામગ્રીના પ્રકાશમાં એ માનવું મુશ્કેલ છે કે સિંધુ ખીણમાં સિંધુ સભ્યતાનો અંત આર્યોના આક્રમણને કારણે આવ્યો. ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, એ સાબિત કરવા માટે શ્રદ્ધેય પુરાવો છે કે, પૂરાને કારણે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં લોથલ, રંગપુર, કોંક અને લાગા તળાવની પડતી થઈ, પરંતુ તે તે સ્થાનમાં જલદી પુનઃ વસવાટ થયો હતો. એ આ તળાસો છે કે જ્યારે ગુજરાતમાંના ખમ્બી ગયેલા હડપ્પીયોની સાથે સિંધુ ખીણમાંથી આવેલા નિર્વાસિતો ભેટાઈ ગયા. સમય જતાં અંદરના લાગમાં કેટલીયે નવી વસાહતો ઊભી થઈ.

૧૦. કંઈ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો

રંગપુરમાં ભેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે, આર્ય હડપ્પીય નગરો અને ગામોનાં એક વખતનાં સમૃદ્ધ પ્રજાજનોથી લુપ્ત જ પ્રકારના, જે હવે ઉત્તર હડપ્પીયો તરીકે ઓળખાય છે તે, રહેવાસીઓની સાધનસામગ્રીનું પરીક્ષણ કરતાં પહેલાં હડપ્પીયોએ કંઈમાં શું કંઈ એ જોઈએ.

આ સ્થાન ધરૂડ નદીની ઉપનદી, જેને તળપદમાં ખાસ-છેલા નામે ઓળખે છે તે વોકળાના ઉત્તર કંઠિ છે અને એ ૧૩૦×૧૦૦ મીટરના વિસ્તારનું છે. ઉત્ખનનકારે^{૧૭} સરવાળે ત્રણ મીટર ઊંડાઈના જૂ-લાગમાં બે સાંસ્કૃતિક કાલ તારવી આપ્યા છે. કાલ ૧ ને તળાસા જ અને કા ૨ માં વિલાગિત કરવામાં આવ્યો છે. આખોનો આર્ય હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તળાસો જ અને ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તળાસો કા અદ્યોઅદ્ય લોથલના તળાસા જ અને કા ને લાગુ પડી રહે છે. દેસલપર ૧ ક માં ચળકાટવળાં લાલ મૃત્પાત્ર મળ્યાં નહોતાં, પરંતુ બેસણીવાળા સીંધી દીવાલના વાડકા જેવા કેટલાક વિદ્યસ્થિત હડપ્પીય મૃત્પાત્ર-પ્રકાર ભેવામાં આવે છે. દેસલપર ૧ ક ના બે રસપ્રદ લક્ષણ આ છે: હડપ્પીય લાલ અને બદામી મૃત્પાત્રોની સાથેસાથ કોટ-દીછ મૃત્પાત્રોની હયાતી અને જે નીકવાળા છેદની હાથાવાળા કદાઈ કહેવાય છે તેવા નવા પ્રકારના વાડકાની હાજરી. ફંદાપૂર્વક વર્તુલાકાર કરેલા મથાળાવાળા આ

કહાઈ તખ્ત ૧ જ ના વચલા સ્તરોમાં જ દાખલ કરવામાં આવી હતી દેસલપર ૧ જ માં લોચલના પ્રકારનો દ્દા ધાટના હાથાવાળો વાડકો પણ વપરાતો હતો, અને તખ્ત ૧ જ માં બને પ્રકાર લોકપ્રિય બન્યા હતા. તખ્ત ૧ જ નાં બીજાં મહત્વનાં કુંભારી પાત્રોમાં તરંગાકાર રેખાઓ વગેરેવાળાં આસમાની-લીલા રંગમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં પાત્ર અને ઘોળા લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ પાત્ર છે તખ્ત ૧ જ માં કીમલેપવાળું દ્વિરંગી લાલ મૂતપાત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લાલ મૂતપાત્ર અને સફેદ લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ મૂતપાત્રોમાંના વિકસિત હડપ્પીય ધાટ પણ ચાલુ હતા સફાઈની સગવડોનું અસ્તિત્વ થોડીક ખાનગી ગટરોથી સૂચિત થાય છે અહીં ૨૫ મીટર જડી પથ્થરની બનાવેલી જે દીવાલ ખુલ્લી થઈ તે ચાર મીટર પહોળી છે, પણ એ આખા ગામને ફરતે બાંધેલી નથી; એ નદીકાંઠા ઉપર પૂર-રોધક આડશ તરીકે તૈયાર કરવામાં આવેલી દેખાય છે નદીના મુખ્ય પ્રવાહને બીજી દિશામાં વાળવામાં સહાયશ્રુત થાય તેવા કેળુ-કેળક અને પ્રલેપ પણ જોવા મળે છે. અંદરની અને બહારની પથ્થરથી ચણેલી દીવાલોની વચ્ચે કાચી ઈંટોની પીઠિકાનું અસ્તિત્વ બતાવે છે કે મૂળમાં માત્ર કાચી ઈંટોની પીઠિકા બનાવવામાં આવી હતી, પણ પછીથી એની બંને બાજુએ પથ્થરની દીવાલ કરી મજબૂતી આપવી પડી હતી વળી કિલ્લેબંદીને અડીને કાચી ઈંટોનાં મકાન પણ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ ઉત્ખનિત મર્યાદિત વિસ્તારમાં માર્ગ-આયોજનોનો પત્તો લાગતો નથી દેસલપર જો કે નાનું નગર હતું, છતાં અહીંથી હાથ લાગેલાં સિંધુ તોલાં, મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંક સૂચવે છે કે એ મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર હતું ઉત્ખનનમાંથી હાથ આવેલા મોટી સંખ્યાના માનવ-કૃત પદાર્થો ઉપરથી ત્યાંના રહેવાસીઓની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકે છે તાંબાનાં ઓળરોમાં છરીઓ, છીણીઓ, સળિયા અને કડીઓ મળ્યાં છે. તોલાં જેરપર અને પકવેલી માટીનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં, જ્યારે દેહાબૂષણોમાં ચળકતી માટી, સેલખડી અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓનો સમાવેશ થતો. પાન-ને-કાચલી ધાટનાં ચર્ટનાં બાણ-ફળાં કોટ-દીછના પ્રાગ્-હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલાં પાષાણ-ઓળરોની યાદ આપે છે ચર્ટની લાંબી સમાંતર-લુજ પતરીઓ અને લીસાં કરેલાં પથ્થરનાં વીધણાં દેસલપરના હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા નોંધપાત્ર પદાર્થ છે ઉત્તર હડપ્પીય વસાહતનો, કદાચ પૂરથી, નાશ થયા પછી ધણુંખરું એક સહસ્રાબ્દી માટે એ સ્થળ તણ દેવામાં આવ્યું હતું. એમાં આરંભિક ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન ફરી વસવાટ કરવામાં આવ્યો; આ કાલ રાજસ્થાનના રંગમહાલ મૂતપાત્રો અને

સૌરાષ્ટ્રનાં વસર્ધ મૃત્પાત્રોની સાથે સરખાવી શકાય તેવાં લાલ-કિપર-કાળાં ત્રિવિન મૃત્પાત્રોને માટે જાણીતો છે આ બેક પ્રકારનાં પાત્ર મોડેથી આવેલાં છે અને તેઓને ઉત્તર દડપ્પીય કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રો સાથે વર્ગીય કે મર્મિકૃતિક સંબંધ નહોતો. ઉત્ખનનકારના ગત પ્રમાણે કાલ ૧ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો છે, પરંતુ કોટ-દીછ મૃત્પાત્રની દાનરીથી આ સ્થળની વસાહત ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ઘણી વહેલી થયાનું સ્પષ્ટાય છે. દડપ્પીયોના આગમન પૂર્વે કોટ-દીછના લોકોએ દેસલપરમાં વસવાટ કર્યો દરે દડપ્પીયોના આગમનના ગાળામાં અથવા એનાથી થોડે મોડે પતલાં રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક આવેલા અને દેસલપર ખાતે લાંબા સમય માટે વસતા રહેલા જણાય છે આટલું દડપ્પીય નગરનો ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ વચ્ચે આવેલા પૂરે નાશ કર્યો દેખાય છે અને થોડા જ સમયમાં ત્યાં ફરી વસાહત થઈ હતી, પરંતુ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં આવેલા બીજા પૂરે ક્ષીયમાણ્ય દડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કર્યો ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક દેસલપર કે એ કારણે કચ્છના બીજા કોઈ દડપ્પીય સ્થાને કદી પહોંચ્યા નહિ.

૧૧. હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી

લોથલ ખાતે થયેલી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી વિશે આ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે રંગપુર, રોજડી અને પ્રભાસ ખાતે ઉત્તર દડપ્પીયોની સાધનસામગ્રીમાં ક્યાં વધુ પરિવર્તન થયાં એ જોઈએ ગુજરાતના અનુ-હડપ્પીય કાલમાં ક્ષીયમાણ્ય હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી વિકસેલી નવી સંસ્કૃતિ પ્રાચ્યુર્ય ધરાવે છે એ નોંધપાત્ર છે આ હકીકતનું સર્વોત્તમ ચિત્ર રંગપુર ખાતે અનુભવાય છે

અ. રંગપુર

રંગપુરનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ ગુજરાતમાં શોધાયેલું પહેલું હડપ્પીય સ્થાન છે ને એ ભારતીય ઉપ-ખંડનું એવું પહેલું સ્થાન છે કે જ્યાં સિંધુ સભ્યતા સિંધુ ખીણના કરતાં વધુ સમય માટે બચેલી અને અત્યાર સુધી ન જાણવામાં આવેલા રૂપાંતરને પામેલી જાણવામાં આવે છે રંગપુર ખાતે ૧૯૫૪-૫૫ માં થયેલા ઉત્ખનને એક બાજુ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ સાથે, તો બીજી બાજુ નાગદા, આહાડ, એરણ, પ્રકાશ, દાષમાબાદ, જોડવે-નાશિક, નેવાસા અને ચંદોલીની અનુ-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓની સાથે નવી શખલા સાંધી આપી સૌરાષ્ટ્રનાં હડપ્પીય સ્થાનોમાં મળતાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર, અને ક્ષીયમાણ્ય

હડપ્પીય મૃતપાત્રોમાંથી વિકસેલાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર એ સિંધુ-સામ્રાજ્ય વીખરાતાં અસ્તિવમાં આવેલી, ઈ પૂ. ખ્રીષ્ઠ સહસ્ત્રાબ્દીની, ખ્રીષ્ઠ રીતે એકલી પડી ગયેલી તામ્ર-પાષાણ સંસ્કૃતિઓની એ મુખ્ય શૃંખલા છે. રંગપુર એક નાનું ગામકું છે, જે રાણપુરની ટેકરીઓમાંથી નીકળતી અને ધધુકા પારના ખારાપાટમાં અદૃશ્ય થતી ભાદર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. મૂળમાં એ નદી સમુદ્રમાં જોડાતી પ્રાચીન ટીબો ૧૦૮૦×૮૪૦ મીટરનો વિસ્તાર રોકે છે, જેમાં કુલ વસાહતી સ્તર ૬૮ મીટરનો છે. ૧૯૫૪-૫૫માં ૧૮ થયેલાં ઉત્ખનનોને પરિણામે ત્રણ સાર્વકૃતિક કાલ તારવવામાં આવ્યા હતા. કાલ ૧ સૌથી જૂનો શિકારી-માછીમારી અર્થકારણવાળી ઉત્તરપાષાણયુગીન સંસ્કૃતિનો છે. થોડા સમય પછી, અવ્યરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ એ સ્થળમાં વસવાટ કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ એક્સક્સ ક્યારે રંગપુરમાં આવ્યા એ આપણે જાણતા નથી. કાલ ૧ અને કાલ ૨ વચ્ચે સમયનો ખાલી ગાળો છે. ઉચ્ચ પ્રકારની સંમાર્જિત નગર-સંસ્કૃતિને કારણે પાછલા કાલને સરળતાથી ઓળખી શકાય છે અને એ પાછો ૨ અ, ૨ આ અને ૨ દ્ માં વિભક્ત થાય છે. કાલ ૨ અ માં મીણ પાયેલાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરતા લોક લગભગ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં લોથલમાંથી આવેલા હડપ્પીયોની સાથે ભળ્યા હતા. કાચી ઈંટોની પીઠિકાઓ ઉપર જીર્ણ કરેલાં કાચી ઈંટોનાં મકાનો(પદ્ ૨૯, આ. ૧૫૨)ની રચનાથી અને હડપ્પીય ચિત્રિત કુંભારકામ, ચર્ટની પથ્થરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોર્લા, સેલખડી તથા કાર્નેલિયનના મણકા, તાંબાની બંગડીઓ, વીંટીઓ અને ચપટ વીધણાં દાખલ થયાથી હડપ્પીય લોકોનું આગમન સ્પષ્ટ થાય છે. ટીબાના પશ્ચિમ ભાગમાં ખુશ્લા કરેલાં મકાનો અને પીઠિકાઓના તલમાનથી આયોજનનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય છે. કોઈ ખીજ આરૂં હડપ્પીય નગરની જેમ રંગપુર પણ મેલું દૂર કરવાને માટેની જાહેર અને ખાનગી ગટરોના રૂપમાં નાગરિક સંગવડોને ગર્વ લઈ શકતું હતું. પ્રત્યેક મકાનને ઈંટોની ફરસણ ધીવાળો રનાનખંડ હતો. નાગરિક ભૌતિક સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, જે કે રંગપુર કોઈ મોટું વેપારી કેન્દ્ર નહોતું અને તેથી મુદ્રાઓનો એને ઉપયોગ નહોતો. છતાં પણ એને આરૂં હડપ્પીય વસાહત હોવાનું જણવામાં આવે છે. લોથલ, કોઠ અને રંગપુરને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રની હડપ્પીય વસાહતોમાં આરૂં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની જે બાબતોની જણાવ છે : ૧. આયોજન અને ૨. જાહેર સફાઈ, અને તેથી જ એને ઉત્તર (કે ક્ષીયમાણ) હડપ્પીય વસાહતોની સરા આપવામાં આવી છે.

ખુદ રંગપુરમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી કાલ ૨ આ માં સ્પષ્ટ થાય છે. ઈ. પૂ. ૧૬૦૦માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે એ આરૂં હડપ્પીય નગરનો નાશ થયો;

અને બાદર નદીએ પણ પોતાનો પ્રવાહમાર્ગ અદ્વલવાને કારણે રહેવાસીઓને ખીજે વસવાટ કરવો પડ્યો. કાલ ર આ નાં કુંભારી પાત્રોનું હીન પ્રકારનું ઘડતર અને હીનતર અલ ક્રમ તરત જ સાંસ્કૃતિક અવનતિને છતી કરે છે; અને વળી એ આયાત થયેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા જરૂરી અને મોજશોખના પદાર્થોની અછતથી વિશેષ પ્રતિપાદિત થાય છે. ચર્ટની લાંબી પતરીઓ અને લીસી માટી તેમજ સેલપટીના બનાવેલા મણકાઓના અભાવનો ખુલાસો આનાથી થાય છે તાંબાની અછત હતી અને લોથલમાંથી મેળવેલા પદાર્થો કંરકસરથી વપરાતા સિંધુખીણ સાથેનો વેપાર અટકી પડવાને કારણે ધનાકાર તોલાં બનાવવાને માટે ચાર્ટ ઉપલબ્ધ નહોતો.

લઢીમાં પકવેલી ઈંટોની ભારે અછત હોવાને કારણે અને નાગરિક ધોરણની ભારે અવનતિ થઈ હોવાને લઈને રહેવાસીઓને જાહેર કે ખાનગી ગટરો બાંધવાનું પોસાય એમ નહોતું આમ છતાં કાલ ર આ ઈ પૂ. ૧૬૦૦ ના અંતમાં કામને વિરત્ત કરવાનો અને નવી કુંભારી પરંપરાઓ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. સમુદ્રકાંઠાનાં મેદાનોમાં કામચલાઉ વસાહતો કર્યા પછી દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં ખસેલા નિર્વાસિતોના નવા મોજાએ કદાચ આ બાબતને પ્રેરણા આપી હોય કાલ ર ૩ માં ક્ષીયમણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પુનર્નિર્ગૃતિના આ તબક્કા દરમ્યાન નવાં પાયાણુ-ઓજરો અને કુંભારી પ્રકારોનો વિકાસ થયો નવા કુંભારી પ્રકારોમાં કાંગરીવાળા ઘુઠા વાડકા, લાંબી ડોકવાળી અને લંબગોળ ઘાટની બરણીઓ, ટૂંકી કે મણકા ઘાટની હાંસવાળી અને કાંગરી વિતાની થાળીઓ તેમજ ઠાંકેલી હાંસવાળી જાડી કાઠીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય, જેમાંની ધણીખરી લોથલ બા માં જોયેલા વિકસિત હડપ્પીય પ્રકારોનું માત્ર પુનરાવર્તન છે આ ફેરફારોની સાથેસાથ રંગપુરમાં કેટલાંક નવાં લક્ષણ જેવા મળે છે ખેસણીવાળા વાડકાએ ખીજી રીતે દારૂની પ્યાલી તરીકે જાણીતા થડિયાવાળા વાડકામાં વિકસિત થવા નાતું થયેલું વિકસાવ્યું. વાસણોની નબળી કારીગીરીને જાણે કે છુપાવવી હોય તે માટે, અર્ધાં વાડકાઓની, તાંસળાંની અને લંબગોળ બરણીઓની સપાટીને ચળકતો લાલ રંગ ઊભો કરવા ભીની કરી લીસી કરવામાં આવતી હતી. આમ રંગપુરમાં કાલ ર ૩ માં ચળકતાં લાલ સ્વપાત્રનું મૂળ જોઈ શકીએ છીએ.

અકીક અને જેરપર જેવી ઉપલબ્ધ સ્થાનિક સામગ્રીનો પૂરો ઉપયોગ કરી રંગપુરના લોકોએ પથ્થરની પતરીઓ બનાવવાનો જાહીર પ્રયત્ન કર્યો હતો ચર્ટની લાંબી પતરીઓનું સ્થાન લેનારી, હડપ્પીય ક્રિયા-પદ્ધતિએ ઉત્પન્ન કરેલી

દ્રુષ્ટી સર્માતર-શુભ પતરીઓનું અસ્તિત્વ આનો ખુલાસો આપે છે તાંબાને ફરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું હતું, પણ આ વખતે, ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ના અરસામાં રંગપુર અને લોથલે જેનો સપર્ક સાધી લીધો હતો તે દક્ષિણ રાજસ્થાનથી એ ધાતુ આવી હોવી જોઈએ પરંતુ વળી એ સ્વયં છે કે હાથા માટેના બાકેરાવાળી વધુ અટપટી કુહારીને બદલે સાદું હડપ્પીય ચપટ વીંધણું વપરાવા લાગ્યું, કેમકે એ પરથી ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ જેટલા મોડા કાલ સુધી હડપ્પીય ધાતુ-ક્રિયાપદ્ધતિનું ચાલુ રહેવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

કાલ ૨ આ અને ૨ હ દરમ્યાન હડપ્પીય કારીગરો સૌરાષ્ટ્રમાંથી મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને નર્મદા તથા તાપીની ખીણોમાંથી ગોદાવરી તથા કૃષ્ણાની ખીણોમાં ખસ્યા. હડપ્પીય ધાતુકામના કારીગરોની આ હિલચાલથી નેવાસા, જોડવે અને ચંદોલીમાં તેમજ દક્ષિણમાં વધુ આગળ તુંગલદાની ખીણમાંના ટેક્સલકોટ અને હલ્લૂરમાં તાંબાના વીંધણાના અસ્તિત્વનું તાત્પર્ય સમજાય છે. વળી હડપ્પીય પતરી-ઉલોગના ફેલાવા માટે મસ્કી ખાતે ચર્ટની લાંબી પતરીઓનો તેમજ તુંગલદાની ખીણમાં અને પેનરના નદીપ્રદેશમાં જેસ્પર, અક્રીક, અને કલ્સેદનીમાંથી ધડેલી વધારે દ્રુષ્ટી પતરીઓનો પણ પુરાવો મળે છે. સેલખડીના ચંદા-ધાટના મળ્યુકા બનાવવાની હડપ્પીય ક્રિયાપદ્ધતિ આંધ્ર-ચૈત્ર પ્રદેશમાં, ખાસ કરીને કર્નૂલ જિલ્લામાં, નૂતન પાષાણયુગના લોક લઈ ગયા હતા દ્રુકમાં, બહોળા વિસ્તારમાં હડપ્પીય કારીગરો પથરાઈ ગયા. હોવાના કારણે જ્યાંથી જ્યાંથી અનુકૂળ કાચી સામગ્રી મળી ત્યાં ત્યાં હડપ્પીય ધાટ અને ક્રિયાપદ્ધતિ પ્રમાણે ઓળંગે અને અલંકારણોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું. હડપ્પીય પરંપરાઓના પ્રબળ ઉપ-સ્તર સાથેની નવી સંસ્કૃતિનો ઉદય રંગપુર ખાતે કાલ ૨ હ માં તાપીના ખીણપ્રદેશમાં સાવલડા ખાતે, ઉપલી કૃષ્ણાની ખીણમાં કૂડછી ખાતે અને કર્નૂલ જિલ્લામાં સિંગનપલ્લી વગેરે ખાતે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોના દેખાવથી વ્યક્ત થાય છે. નવી સંસ્કૃતિનું બીજું લક્ષણ કેટલીક હડપ્પીય પરંપરાઓનું સુધારેલા સ્વરૂપે થયેલું પુનર્જીવન છે. ઉદાહરણ તરીકે, જગલી બકરા જેવી પશુઓની આકૃતિઓ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રો ઉપર ફરી ચીતરવામાં આવતી હતી આમ છતાં આંટી પાડતાં શિંગડાવાળું પશુ સૌરાષ્ટ્રમાં દાખલ થયેલો નવો લાવ હતું. પરંતુ તાપીની ખીણ(સાલવાડા)ના મોર અને બીભ પક્ષીઓના લાવ^{૧૯} લોથલ જાના કુલારી કામના પક્ષીના લાવોમાં સીધેસીધા વરતી શકાય છે. જોકે ક્ષાએન્સના અને સેલખડીના મળ્યુકાને સ્થાને માટીના પકવેલા મળ્યુકા આવી ગયા હતા, આમ છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને

રંગપુરમાં શુક્ર દિ-શ કુ મણકા હજી પણ લોકપ્રિય હતા. આ સ્થળે પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાને સ્થાને ગોળાકાર તોલાં પણ આવી ગયાં હતાં. આમાં ચર્ટને બદલે રેતિયો પથ્થર અને શિસ્ટ વપરાતા રહ્યા હતા એ જ રીતે રંગપુર ૨૬ માં અને ૩ માં માટીની પકવેલી બંગડીઓને બદલે છીપની બંગડીઓ આવી ગઈ હતી સેલખડીના ચંદા-ધાટના મણકા અદસ્ય થઈ ગયા હતા, પરંતુ છીપના ઝીણા મણકા કાલ ૩ માં વપરાતા ચાલુ રહ્યા હતા; પરંતુ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોએ કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં મકાનોમાં પ્રાક્કાલીન સગવડોનો અભાવ હતો, છતાં કાલ ૨૬ માં નજરે પડેલી અગ્નિવેદીઓ હડપ્પીય કર્મકાંડતું સાતત્ય સૂચવે છે.

સમગ્ર રીતે બોતાં એમ કહી શકાય કે અતુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી નીકળેલી ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો(પૃષ્ઠ ૩૦, આ ૧૫૩)ની સંસ્કૃતિને નવું બળ મળ્યું હતું અને એને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પની બહાર વિકસવાને માટે નવા વિસ્તાર મળ્યા હતા એનાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોના પ્રકારના વિશિષ્ટ કુંભારી પાત્ર પૂર્વમાં છેક મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આહાડ સુધી, સેન નદીની ખીણમાં એરણ સુધી અને દક્ષિણમાં છેક ચંદોલી સુધી પહોંચ્યાં હતાં ૨૦ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારા લોકોને તદ્દત બાણીતાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર ઈ. પૂ. બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મધ્યભારત અને દ્રવિડપ્રદેશની અતુ-હડપ્પીય તાત્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓની મહત્ત્વની લાક્ષણિક ભાત પાડતાં હતાં. એ વખતે ઉત્તરમાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર ઈ પૂ. પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીમાં ગંગાની ઉપરની ખીણનાં મિશ્રિત રાખોડિયાં મૃત્પાત્રો સાથે અને બિહારનાં ચિરદ અને બીજાં સ્થાનોનાં તૂતન પાષાણયુગીન રાખોડિયાં મૃત્પાત્રો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયાં.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોચલ અને રંગપુર એ બે મુખ્ય કેંદ્રોમાંની હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતીની અવસ્થાઓનો તાલ મેળવ્યા પછી બીજાં વધુ નાનાં કેંદ્રો તરફ વળીએ, જેણે સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિએ સિંધુ સભ્યતાના વિસ્તારમાં મહત્ત્વનો ભાગ લાભ્યો અને એક બાજુ માતૃસંસ્કૃતિ સાથે તો બીજી બાજુ હડપ્પીયોનાં સમુદ્રપારનાં સંસ્થાનો સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો.

આ. શ્રીનાથગઢ (રોજડી)

લોચલમાંના ત્રીજા પૂર (ઈ. પૂ ૨૦૦૦) પછી તરત જ વધુ સારી સહીસલામતી માટે હડપ્પીયો સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં ખસ્યા. કેટલાક રંગપુરમાં જઈ રિયર થયા અને થોડા બીજા પશ્ચિમ દિશાલક્ષી

ખસ્યા, પરંતુ સિંહુ અને સાબરમતીની ખીણોમાંથી નિર્ગમિતોની ભરતી થઈ અને દીપકલ્પમાંની મોટા ભાગની નદીઓની ખીણોમાં એ વસવાટ કરવા પામ્યા એ લોચલ ખાતેના ચોથા પૂર (ઈ. પૂ. ૧૬૦૦) પછી જ બન્યું. લાક્ષ્મી ખીણમાં રોજડી, સુરતાનપુર, દાદ અને આટકાટ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ કાંઠે પ્રભાસ અને ઝીના, અને ઘેઘો અને આછ નદીઓની ખીણોમાંનાં ખીખાં ઘણાં ગામોના જેવી એમની ગ્રામ-વસાહતોમાંથી મળતા કુંભારી પુરાવાની કળકલ્પરી તથા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે હડપ્પીયોએ વિકસિત હડપ્પીય કુંભારકામના પ્રકારોનો ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો હતો. આમ છતાં એ ખરું છે કે આ હડપ્પીય સ્થાનોમાં કાંગરીવાળી, નિમ્નોન્નત થાળી અને કીડવાળી અરણી જેવા કૃતક પ્રાક-કાલીન પ્રકાર પણ અચ્છી જવા પામ્યા હતા, પરંતુ કોઈ ચોક્કસ તબક્કામાં અનુકાલીન આકારોની હાજરી એ તબક્કાનો સમય નક્કી કરવામાં પ્રભાવરૂપ ગણાય. આ પૂર્વે બતાવાયું છે કે એ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો જ હતા કે જેઓ અબરખિયાં લાલ દુપાત્ર વાપરનારા લોકોને અને રાખોશિયાં દુપાત્ર વાપરનારા લોકોને અનુક્રમે રોજડી^{૨૨} અને પ્રભાસમાં મળ્યા હતા. રોજડી આદિ હડપ્પીય સ્થળ હતું કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે નીચે ઉત્ખનન સાધનસામગ્રીનું વધુ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. રોજડીના કાલ ૧૬ ની ચુર થાળી અને ઝીચી કાંકરાળી અરણીના નિઃશંક નમૂના મળી આવ્યા છે, જે એકે લોચલ લા નાં લખલ થયેલા લાક્ષણિક રીતે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય થાટ છે. આમ નિર્વાસિત વસાહતોએ સેલખડીના ઝીણા મણકા, આફ્રિકા ઉપસાવેલા કાર્નેલિયનના મણકા, ચર્ટનાં ધનાકાર તોર્લાં અને કૃતક પ્રાક-કાલીન કુંભારી પ્રકાર (પૃ. ૬, આ. ૮૮-૧૦૮), ખાસ કરીને રોજડી ખાતેની '૩' થાટની અરણી, વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ હકીકત હોવા છતાં આ સ્થાનને આદિ હડપ્પીય વસાહત ગણી શકાય એમ નથી, કારણ કે એમાં લોચલ સહિતનાં સિંહુ-શહેરોમાંની નાગરિક શિલ્પનો અસર હશે. રોજડી સુ-આયોજિત નહેાતું અને લોચલ અને રંગપુર એના આદિ તબક્કામાં સ્પષ્ટ વિશેની જે ઝોજામાં ઓછી સમવકાનો અનુભવ થયો હતો. તે પડ ભોગવી ન હતી. ચોડાંક સિવાય લગભગ બધાં મકાન માટીનાં હતાં, જે લોચલ લા સમયની જેમ બાંધકામના ધોરણમાં ભારે પડતીનો સ્પષ્ટ રીતે ખાસ આપે છે. કાર્બન-૧૪ સમય (૩૬૨૦ ± ૧૧૫ બી. પી.) પણ સૂચવે છે કે હડપ્પીયોએ રોજડીમાં પહેલો વસવાટ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ની આસપાસ થયો હતો, પરંતુ એનાથી વહેલો, આદિ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના કુચ્ચ ઝિંકુએ નહિ. ૧૬૫૮-૫૯માં એ સ્થળે થયેલા ઉત્ખનનને પરિણામે કાલ ૧ નાં લ અને મ

એવા એ તખ્તો તારવવામાં આવ્યા હતા. તખ્તો ૧ ઝ માં રહેવાસીઓ માટીની પીઠિકા ઉપર લાંબાં કરાચેલાં માટીનાં મકાનોમાં રહેતા હતા અને ફરસખાંધી ચૂનાની કરવામાં આવતી મુખ્ય કુંભારી પાત્રો લાલ મૃતપાત્રો અને ભૂરાં મૃતપાત્ર હતાં. અખરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર માત્ર નાના જથ્થાઓમાં મળ્યાં હતાં. તખ્તો આ સમૃદ્ધિનો સમય દર્શાવતો હોવાનું કહેવાય છે કે જે સમયે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની થાળીઓ સાથે સરખાવી શકાય તેવી થાળીઓ વપરાતી હતી એવું મનાય છે, એ રગપુરના રૂઢીની સમકાલીનતા સૂચવે છે. આ તખ્તોમાં રહેવાસીઓને પ્રભાસ મૃતપાત્ર પણ મળીતું હતું. રહેવાસીઓનાં ઓળંગનાં તાંબા કે કાંસાની ચપટ વીંધણો, બાણ-ફળાં અને માછલાં પકડવાની ગલ સાથેસાથ કસ્સેદની અને જેરપરની નાની પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઉત્ખનમાંથી મળેલાં—એક અકીકનું અને બીજું ચર્ટનું એમ—એ ધનાઢાર તોલાં સૂચવે છે કે એ લોકોએ હજી સિંધુ તોલ-પ્રમાણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. શરીરના અલંકારો માટે એ લોકો સેલખડીના ઝીણા મણકા અને પાટ્ટી માટીના નળી-ધાટના મણકાનો ઉપયોગ કરતા હતા. લોથલ ઘ માં ખૂબ જ લોકપ્રિય એવા કાર્નેલિયનના મણકા રોજડી ૧ ઘ માં વિરલ હતા.

રોજડી ૧ ઘાનો કાર્બન-૧૪ સમય ઈ.પૂ. ૧૯૭૦ ± ૧૧૫ અને ૧૭૪૫ ± ૧૦૫ (૫૭૩૦ના અર્ધ-જીવન મૂલ્યની ગણતરીએ) છે. સ્પષ્ટતઃ રોજડીમાં ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોનું પહેલું આગમન ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં કે સહેજ વહેતું થયેલું અંકાય આ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં અંત આવ્યો. અખરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ રોજડીનો કબજો, હડપ્પીય લોકો તખ્તો ઉપર આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં, ધણા સમય ઉપર લીધો હશે.

ધ. પ્રભાસ

આ સમુદ્ધાંશની વસાહતોનો સાંસ્કૃતિક ક્રમ વિન્નન રીતે નિશ્ચિન થયો છે ૨૨ એમાં કાલ ૧ માં એ ઉપ-તખ્તો સાથે અને કાલ ૨ માં ત્રણ ઉપ-તખ્તો સાથે પાંચ કાલ તારવી બતાવાયા.

કાલ ૧ અનુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું અને કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ બતાવે છે. તખ્તો ૧ ઝ માં પ્રમાણમાં પરોક્ષ નિવાસ કરનારા લોક સૌરાષ્ટ્ર કીપકલ્પના આવ સંસ્કૃતિક સમુદાયનાં રાખોડિયાં મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક હતા એ લોકો વિન્નન રીતે કૌનરેલાં

અને ખાંચાદાર રાખોડિયાં મૃતપાત્રોનો ઉપયોગ કરતા હતા, જે તથાક્ષા ૧ જા માં પણ ચાલુ રહ્યાં, જ્યારે જેને “પ્રભાસ મૃતપાત્ર” એવું નામ અપાયેલું, તે નવાં કુંભારી પાત્ર સૌથી પ્રથમ વાર જેવામાં આવ્યાં (પૃષ્ઠ ૩૧, આ. ૧૫૪)

બુકા કાંગરીવાળા આકારના અને સીધી બાજુવાળા હલકી કોટિના હડપ્પીય પ્રકારના વાડકા જેવા વિકસિત કુંભારી પ્રકારોના સહ-અસ્તિત્વથી એનો સિદ્ધસિદ્ધાન્ત સમય આક્રિવાતું શક્ય બન્યું છે. તેથી કરીને પ્રભાસ ૧ જાને લેયેલ આ સાથે સરખાવવામાં કંઈ અડચણ નથી. સમગ્ર રીતે જેતાં સમય ૧ નગર-આયોજન અને જાહેર સફાઈ જેવી આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં કોઈ સ્થાપત્યકીય લક્ષણ દર્શાવતો નથી કે એનાં મૃતપાત્ર લાક્ષણિક સિંધુ શૈલીમાં અલ કૃત નથી. પ્રભાસનાં મૃતપાત્ર લીલાશ પડતા રંગનાં કે હરિયાળા રાખોડિયા રંગનાં છે અને આછા ગુલાબી રંગના લેપ ઉપર ચોકલેટ રંગમાં કે જૂરાશ પડતા રંગના લેપ ઉપર આછા ગુલાબી રંગમાં ચિત્રિત છે, જેમાં મુખ્ય પ્રકાર ખૂણિયા પાડતી ધાર સાથેના અંતર્ગોળ વાડકાનો છે ચિત્રલાવોમાં સમૂહમાં દોરેલી રેખાંકિત પટ્ટીઓ અને ત્રાંસી તથા તરગાકાર રેખાઓનો સમાવેશ થાય છે આ મૃતપાત્ર રોજડી ૧ જા માં અને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રનાં બીજાં થોડાં સ્થાનોમાં જાણવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસનો કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીનો અનુક્રમે ખ્યાલ આપતા જ, આ અને ૬ એવા ત્રણ તથાક્ષાઓમાં વિભાજિત થાય છે.

ઈ. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

અલગ સાંસ્કૃતિક લક્ષણ તરીકે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોનો આવિર્ભાવ પહેલાં રંગપુર ખાતે કાલ ૨ ૬ માં ઓળખી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જેના ઉપલા સ્તરોનો સમય અત્યારે ઈ પૂ ૧૭૦૦ નો આક્રિવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતા રંગપુરના કાલ ૩ નો અંત ઈ પૂ ૧૩૦૦ માં આવ્યો કે જ્યારે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિની શોભાત્મક શૈલીમાં પડતીની ચોક્કસ એધાણીઓ જેવામાં આવી. કાંગરીવાળા થાળા, ટૂંકી ડાકવાળા બરણી, બહિર્ગોળ બાજુવાળું ખ્યાલું, નાની ટૂંકી અને મોટી કોઠી જેવા લાક્ષણિક હડપ્પીય ધાટોમાંથી નવા કુંભારી ધાટ કેમ વિકસ્યા અને રંગપુર ખાતે કાલ ૨ ૬ માં મળ્યું અને પતરીઓ બનાવવા નવી સાધનસામગ્રી કેવી રીતે દાખલ થઈ એ વિશે આ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર પેત્રમાં ખરબચડાં હતાં, પરંતુ વાસણની સપાટી બાની કરી લીસી કરેલી અને જીજળા લાલ લેપથી મઠારેલી હતી.

ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો પાસેથી અપનાવેલી ચિત્રણની નવી શૈલીને સ્થાને તરંગાકાર અને ત્રાંસી રેખાઓ, ગૂંચળાં અને પાંદડાં, શૈલીમય પક્ષીઓ અને રોપાના ભાવોના ચિત્રણની સાદી શૈલી અપનાવી હતી. ભૌમિતિક, અર્ધસ્વાભાવિક અને સ્વાભાવિક ભાવોનું આનુક્રમિક પદ્ધતિઓમાં આવર્તન થતું દેખાતું નથી રંગપુર ૨૬ અને ૩ માં માટીના ચળકતા લાલ વાડકાઓ ઉપર, X ધાટનાં શિંગડાવાળા આખલાની રૂપરેખા ચીતરાયેલી મળી છે અન્કુલનાં પ્રાણીઓમાં પાછળ વળેલાં શિંગડાવાળું દોડતું હરણ એ ખૂબ જ લોકપ્રિય પ્રાણી છે પ્રભાસ, એરણ અને રંગપુરનાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાં જોવામાં આવેલાં બીજાં સર્વસામાન્ય રૂપાંકન તે રેખાંકિત પદ્ધતિઓ, સીડીઓ, લટકતાં ગૂંચળાં, સમૂહમાં દોરેલી તરંગાકાર તથા ત્રાંસી રેખાઓ, તેમજ રેખાંકિત હીરાઓની અને ત્રિકોણોની હરોળો છે.

પ્રભાસના કાલ ૨ ને જ, આ અને ૬ એમ ત્રણ તબક્કાઓમાં વિભાજિત કર્યો છે, જે અનુક્રમે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીનો ખાલ આપે છે. એ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીના સમયનાં હોવાનું કહેવાય છે. આ રંગપુર ૨૬ અને ૩ ના સમય સાથે સારી રીતે બંધ બેસે છે, પરંતુ વધુ વખત નહિ તો જ્યાંસુધી એ રંગપુરમાં ટકી ત્યાંસુધી તો એ પ્રભાસમાં ટકી રહી અને છેવટે સાદાં લાલ મૃતપાત્રોમાં અવનતિ પામી. એ દૃષ્ટિએ પ્રભાસ ૨૬ ની ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિના પડતીના તબક્કાનો અંત ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ સુધી લંબાવી શકાય. સમગ્ર સમય ૨ દરમિયાન શ્વેતરંગથી ચિત્રિત કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર રહેલાં છે ને એ સમય ૩ માં સાદાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોના રૂપમાં ટકી રહે છે પ્રભાસનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણીય સંસ્કૃતિ અને આરંભિક લોહયુગ સંસ્કૃતિની વચ્ચે પડતા ખાલી ગાળાને સાંકડો કરે છે, કેમકે લોખંડ પહેલવહેલું ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંથી નીકળી આવેલાં સાદાં લાલ મૃતપાત્રોની સાથેસાથ દેખા દે છે.

૧૨. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ

ગુજરાતમાં લોખંડ દાખલ થયાના પ્રશ્ને હાય ધર્મા પહેલાં, જે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રો વાપરનારા લોકો હડપ્પીયો કરતાં જુદા હોય તો, એવાં મૃતપાત્રોના નિર્માતા કોણ હતા અને મધ્ય ભારત તેમજ દક્ષિણમાંના એમના પડોશીઓ સાથે એમની સામાન્ય સાંસ્કૃતિક શૃંખલાઓ કઈ હતી એ નક્કી

કરવાને માટે અહીં થોડુંક અટકીએ. નાનાં ગાંધડાંઓમાં વસતા ગોપાલક-અને-કૃષીવલ્લ લોકો ચળકતાં લાલ મરપાત્રોની સંસ્કૃતિના અને ખીજી સમસામયિક સંસ્કૃતિના નિર્માતા હતા તેઓ આરંભિક ભૂમિકાઓમાં પથ્થરની પતરીઓ અને હાથા માટેના છિદ્ર વિનાતું ચપટ વીધણું, બાણું અને વચ્ચેના ઉપરતર વિનાનાં ખંજર જેવાં સાદાં તાંબા અને કાંસાનાં હથિયાર વાપરતા, પણ પછીથી તેઓ શિંગડાવાળાં ખંજર વગેરે વાપરતા થયા હતા. એમના અલકારોમાં અર્ધકિમતી પથ્થરો અને સેલખડીના—અને પ્રસંગવશાત્ તાંબાના—મણકાઓનો સમાવેશ થતો. તાપી, ગોદાવરી અને પ્રવરાનાં પાત્રોમાં અને આગળ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં એ લોકો મૃતકોને જમીનમાં દાટતા હોય એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે આ સંસ્કૃતિઓનું અતિમ મૂળ છેક પશ્ચિમ એશિયામાં મેળવી શકાય એમ સૂચવાયું છે. એનો મુખ્ય પુરાવો કુંભારી-કામનો છે એમાં પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુંભારીકામના પ્રકારોનું ઉદાહરણ અપાયું છે, જેવા કે રંગપુર ૨૬ અને ૩, નેવાસા અને નાવડા-ટોલીમાંથી મળેલ ઘોડીવાળો વાડકો અથવા પ્યાલો અથવા દાડની પ્યાલી, અને નીક-નાળચાવાળા વાડકા તેમજ નળા-નાળચાવાળા બરણીઓ ૨૭ દાડની પ્યાલીના મૂળની બાબતમાં એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે રંગપુર ખાતે સમય ૨૬ અને ૩ માંના હડપ્પીય ઘોડીવાળા વાડકામાંથી એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં વિકસી આવેલ છે. હમણાં એ પ્રકાશમાં આવ્યું છે કે નીક-નાળચાવાળા સાદા તેમજ ચિત્રિત વાડકાનું મૂળ કૃષ્ણા નદીની ખીણના નૂતન પાષાણયુગના વાડકામાં હતું. એના વિકાસની અનેક ભૂમિકાઓ રાયચુર જિલ્લામાં આવેલા ઉત્તર અને સાંગણાપલ્લી ખાતે તથા કર્નૂલ ખાતે સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. આથી દાડની પ્યાલી અને નીક-નાળચાવાળાં પ્યાલાંના મૂળ માટે ઇરાન કે પશ્ચિમ એશિયાના ખીજા કોઈ દેશ તરફ જોવાની જરૂર નથી. ખીજું, ઇરાનથી લઈ ગોદાવરીની ખીણ સુધીમાં આ કુંભારી પ્રકારોની વહેંચણીમાં કોઈ ભૌગોલિક સામીપ્ય નથી. ત્રીજું, પશ્ચિમ એશિયાઈ કુંભારીકામ સાથે જોડાયેલું વધુ મહત્વનું લક્ષણ, અર્થાત્ ગૂંચળા-હાથો, ભારતીય તામ્ર-પાષાણયુગીન કુંભારી-કામમાંની એની ગેરહાજરીથી તરી આવે છે. છેલ્લે, લોખંડ અને રાખોડિયાં પાત્ર હિસ્સાર ૩ અને અનાઉ ૩ માંના આ કુંભારીકામના પ્રકારો સાથે સબંધ ધરાવે છે, જ્યારે એ નેવાસા અને નાવડા ટોલી ૨૪ ખાતેના ચોખ્ખા તામ્ર-પાષાણયુગીન સંદર્ભમાં જોવા મળે છે ચળકતાં લાલ પાત્ર વાપરનારા લોક લોખંડ વાપરતા નહોતા. ચોથું, જ્યારે ચળકતાં લાલ પાત્રોની સંસ્કૃતિ રંગપુર અને પ્રભાસ ખાતે ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધીની અને માળવા

અને બનાસની સંસ્કૃતિઓ ઈ. પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીની છે, ત્યારે સિયાદક નેકાપોલિસ અને તેપે ગિયાન ૧ માર્ટેનો સમય ઈ. પૂ. ૧૦૦૦-૮૦૦ નો છે. સમયની દૃષ્ટિએ વધુ વહેલી ભારતીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓએ ઈરાનની લોહયુગીન સંસ્કૃતિઓમાંથી કદ્યું ઉછીનું લીધું હોવાનું શક્ય નથી. મધ્ય ભારતના તામ્રપાપાણ્યયુગીન કુંભારીકામ ઉપર જેવામાં આવેલા, નાચતી આકૃતિઓ અને વીખરાયેલા વાળવાળા માનવોની પંક્તિઓ જેવા ચિત્રિત ભાવ અંશતઃ હડપ્પીય સ્મશાન હ ની સંસ્કૃતિમાંના તળપદા કલા-ભાવોમાં અને અંશતઃ બહારની અસરમાં મેળવી શકાય છે, પરંતુ તેઓને ઈરાનથી ભારત સુધીના લોક-સંચારણને લાગુ પાડી શકતા નથી. આ પછી એ પ્રશ્ન આવે છે કે ભારતની અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતા આર્ય હોવાનું કહી શકાય કે કેમ. અલગ રીતે લઈએ તો ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ આર્ય હડપ્પીય કાલમાં ગુજરાતમાં વસેલા એક આર્ય સમૂહની સંસ્કૃતિનો અવશેષ હોવાનું કહી શકાય. એ પ્રમાણે ઉપરવાસની ગંગાની ખીણની કીચમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ, જેને 'ગેરુ-રંગની કુંભારી કામની સંસ્કૃતિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે, પણ આર્ય સંસ્કૃતિનો ફળુગો હોય.

કમનસીબે, પ્રભાસ ૩ સિવાય, ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ પછીની ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારી સંસ્કૃતિની સાદાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિમાં થયેલી અવનતિ વિશે આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો નથી. ગુજરાતની પોતાની બહાર, કાળાં-અને-લાલ ચિત્રિત કુંભાર-કામની પરંપરા ગોદાવરી-ત્રવરના પાત્ર-પ્રદેશમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૬૫૦ સુધી ટકી હતી. ઉત્તર ગુજરાતમાં એવાં એ સ્થાન છે જે સૂચવે છે કે ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોમાંથી સાદાં લાલ મૃત્પાત્રોમાં ધીમે ધીમે અવનતિ થતી રહી. લોચલની ઉત્તરે આઠ કિ. મી. ને અંતરે કાનાસુતરિયા ૨૫ (તા. ધોળકા) નામનું એક સ્થાન છે, જ્યાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોનો અધિક નિકાસ જેવા મળે છે. અહીં જાંચી રોકવાળી બરણીમાંથી ગોળ તળાવાળી બરણી થયાનું અને કાંગરીવાળા વાડકામાં બેસણીવાળું તળું વિસ્તર્યાનું મળે છે. બંને પ્રકારોમાં લેપનો ચળકાટ ચાલ્યો જાય છે અને ઘણી વાર લેપ પોતે જ સહેલાઈથી જખડી જાય છે. ચિત્રકામનો ભાગ્યેજ આશરો લેવામાં આવતો હતો આ કાલ દરમ્યાન કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની વિપુલતા દરમ્યાન મેળવેલી વ્યાપકતાને ટકાવી રાખે છે. કસ્તેદનીની દૂકી પતરીઓ વપરાશમાં ચાલુ રહી હતી. રેતિયા પથ્થરના ગોળાકાર દડા અને પકેલેલી માટીના તથા પથ્થરના મણકા કાનસુતરિયાના ઉત્તર તામ્રપાપાણ્ય-

યુગીન સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા પદાર્થોમાં મળી આવ્યા છે. મહેસાણા જિલ્લામાં વધુ ઉત્તરે, ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યોની મધ્યકાલીન રાજધાની પાટણની નજીક સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર સુજનીપુર (તા. માટણ) નામનું સ્થળ છે. ૨૧ આ નદી તે એ જ સરસ્વતી (ધાધર) નદી છે કે જે ઉત્તર ગુજરાતમાં ફરી દર્શન આપવા માટે જ રાજસ્થાનનાં રેતાળ મેદાનોમાં અદ્વચ્ચ થઈ ગઈ હતી એ જે કાંઈ હોય તે, પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે લોથલમાંથી અને સાબરમતીની ખીણની ખીણ વસાહતોમાંથી નીકળેલા હડપ્પીય નિર્વાસિતો ઉત્તર તરફ ખસ્યા. આ હકીકત પરથી કંસેદનીની પતરીઓ અને કાળા-અને-લાલ મૃતપાત્રોની સાથેસાથ લીલાશ પડતા રંગનાં અને લાલ મૃતપાત્રોમાં સુજનીપુર ખાતેનાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોના પ્રકારોને મળતાં કુંભારીકામના પ્રકારોના અસ્તિત્વનો ખુલાસો મળે છે આ સબધમાં, મહેસાણા નજીક શૃંગી હાથાવાળી તાંબાની ત્રણ તલવારોની તાજેતર (ઈ. સ. ૧૯૬૮) ની શોધ ખૂબ જ મહત્વની છે. સાદાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક પોતાના સરંજામમાં ગંગાની ખીણના તાંબાના સંગ્રહો સાથે હંમેશ સબધ ધરાવતા તાંબાનાં હથિયારોના નવા પ્રકાર લઈને ઉત્તર દિશા તરફ હિલચાલ કરતા હતા એવું એ બતાવે છે, પરંતુ ન્યાંસુધી વધુ ચોક્કસ સ્વરૂપનો પુરાવસ્તુકીય પુરાવો મળે નહિ ત્યાંસુધી આ સંગ્રહનું નિર્માણ કોણે કરેલું છે એ બાબતમાં અટકળ કરવી એ જોખમભરેલું છે.

૧૩. પ્રાચીન લોહયુગ

પ્રભાસના વસવાટની વાતને પાછી હાથ ધરતાં, કાલ ૩ માં લોખંડનું પ્રથમ દર્શન ગુજરાતના આવ-ઇતિહાસમાં સીમા-ચિહ્ન તરીકે ગણાવું જોઈએ. રંગપુર ૩(ઈ પૂ. ૧૩૦૦) ના ઉત્તરકાલીન સ્તરોમાં પણ લોહયુક્ત તાંબાના ગઠ્ઠા મળી આવ્યા હતા, છતાં એટલા પરથી ચળકતાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને લોહ-ક્રિયાપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોવાનું કહી શકાય નહિ બીજા બાજુ, પ્રભાસ (કાલ ૩) ૧૭ અને પ્રકાશ (કાલ ૨) ખાતે તેઓની પછી તરત જ આવેલા લોકોને આ જ્ઞાન ધરાવવાનો યશ આપી શકાય એમ છે. કમનસીબે પ્રભાસમાંથી લોખંડના પદાર્થ મળ્યાનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો નહિવત છે, પરંતુ એ સ્થળેથી મળેલા પદાર્થોના થયેલા ઉપલક અભ્યાસ ઉપરથી એવું કહી શકાય કે પ્રભાસ ૩ ના સ્તરોમાંથી બાણના લોહાના કળાનો ટુકડો મળી આવ્યો હતો. અન્યત્ર થયેલાં ઉત્ખનનોએ બારતમાં થયેલા લોખંડના પ્રવેશ ઉપર તાજે પ્રકાશ નાખ્યો છે સાહિત્યિક પુરાવા પ્રમાણે લોખંડ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ આસપાસ પ્રવેશ પામ્યાનું કહી શકાય. આ સમય ઉત્તર પ્રદેશના એતાહ જિલ્લામાંના આતરંજ ખેડા

માટેના કાર્પન-૧૪ના નિર્ણયથી પ્રમાણિત કરી શકાય છે. એ ઈ.પૂ. ૧૦૨૫±૧૧૦ ના સ્તરમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃતપાત્રો સાથે લોખંડનું પ્રથમ દર્શન સૂચવે છે. ખીજા બાબુ, પ્રકાશ ખાતે લોખંડનો પ્રવેશ ઈ.પૂ. ૭ મી સદીના અંત ભાગમાં બતાવાયો છે. દક્ષિણમાં લોહયુગના આરંભ માટે ઈ.પૂ. ૭ મી સદી કરતાં વધુ વહેલો સમય બહુ હારોસાપાત્ર દેખાતો નથી. સદ્દહાએ, મૈસૂર રાજ્યમાં ધારવાડ ગિલ્લાના હલ્લૂર ખાતે લોખંડ ધરાવતા સ્તર માટેના કાર્પન-૧૪નો નિર્ણય આ વિષયમાં ખૂબ જ સહાયક નીવડ્યો છે. મહાશિલાયુગીન કુંભારીકામનો અને લોહનો તામ્રપાષાણયુગીન સામગ્રી સાથેનો અતિવ્યાપ (overlap) ઈ.પૂ. ૬ મી સદીનો છે. ઉત્તર ભારત તથા દખ્ખણમાં લોખંડનો પ્રવેશ ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ માં થયો હોવાનું કહી શકાય છે. આમ લોહના પ્રથમ દર્શનનો ખ્યાલ આપતો પ્રભાસનો સમય ૩ ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ નો કહેવો જોઈએ. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ (લગભગ ઈ.પૂ. ૧૩૦૦)ના અંત અને લોહના ઉપયોગના આરંભ (ઈ.પૂ. ૧૦૦૦) વચ્ચે ૩૦૦ વર્ષનો ખાલી ગાળો પડે છે. આ સંબંધમાં સમય ૨ અને ૩ માં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોનો ચાલુ ઉપયોગ એવું સૂચવતો ગણાવો જોઈએ કે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોનાં પડતી અને અંત પછી પ્રભાસનો વસવાટ ચાલુ રહ્યો હતો. પ્રભાસના કાલ ૩ માં ચાર પેટા-કાલ ઝોળખી બતાવાયા છે. આઠ અને મધ્ય સ્તરોમાં ધસીને ચળકતી કરેલી સપાટીવાળાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. મુખ્ય પ્રકાર વાડકા અને થાળીઓ છે; વાડકાને ગોળ તળિયું છે અને વહાણના તૂતક પ્રકારની હાંસ છે. કાલ ૩ ને અંતે પોત (fabric) બર્ડા રાખોડિયાં મૃતપાત્રોમાં અવનતિ પામ્યું છે. રાતાં પાત્રોમાં મલાઈ અને બદામી લેપવાળાં તાંસળાં અને અરણીઓ આ તખ્ખા દરમ્યાન વપરાતાં હતાં. પુરાવસ્તુકીય પુરાવાનો વિચાર કર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં લોહના પ્રવેશ માટેના સાહિત્યિક પુરાવો તપાસીએ તાંબાની કાચી ધાતુઓ ગણવા માટે જોઈએ તેના કરતાં વધુ જિજ્ઞાસાને ઝોગાણવામાં આવે તો લોહની કાચી ધાતુ વધુ ટકાઉ ધાતુ ઉપજતી શકે છે અને તેથી તલવાર, બાણનાં ફળાં અને ચક્ર જેવાં વધુ વિનાશક હથિયારોને માટે અનુકૂળ થઈ રહે છે એવું હરિવંશમાર્ચ વર્ણન મળે છે. એમ કહેવાય છે કે વધુ ભીંચી જાતનાં હથિયારોને કારણે કૃષ્ણનો જરાસંધ ઉપર વિજય થયો. વેરાવળ (પ્રભાસ) પાસે દેહોત્સર્ગ નજીક (લાલકામાં) બ્યાધે મૃગની ભ્રાંતિથી કૃષ્ણ સામે તાકતી વેળાએ લોહની અણીવાળા બાણકળાનો ઉપયોગ કર્યાનું પણ હરિવંશ કહે છે, તેથી એ બનવા જોગ છે કે ધણી વિદ્વાનો જોનો સમય ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ અને ૬૦૦ ની વચ્ચે આકે છે તે ભારત-યુદ્ધના

સમયમાં લોહનો પ્રવેશ થયો, પરંતુ પ્રજા આમાંની કોઈ એક સંસ્કૃતિના નિર્માતાઓને લોહનો ઉપયોગ કરનારા લોકો તરીકે ઓળખી કાઢવાનો છે. આ માન લેવા માટે ધણા હકદાર છે. સુંદર પોતાના કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોનો સબંધ પ્રભાસ ખાતે લોહના પ્રથમ પ્રવેશ સાથે છે, જ્યારે હસ્તિનાપુર અને આતરંજી ખેડામાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર છે, જે લોહની સાથે મળી આવે છે આખાથે દખ્ખણમાં અને તાપીની ખીણમાં પ્રકાશ ખાતે પણ લોહનો ઉપયોગ કરનાર પ્રાચીનતમ લોકોની મુખ્ય કુંભારીકામની સામગ્રી કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર હતી. આમ પ્રભાસ ૩ નાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોને સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ પૂ ૧૦૦૦ આસપાસ ક્યારેક લોહનો પ્રવેશ કરાવવાનો યશ આપવો અસ્થાને ન ગણાય

લોહનો ઉપયોગ કરનારા પ્રભાસના લોક ઇમારતી લાકડા અને માટીના બાંધણાં છાપરાવાળાં અને પથ્થરની ફરસબંધીવાળાં મકાનોમાં રહેતા હતા. થાંભલી-બાકેરાં સૂચવે છે કે છાપરાને લાકડાની થાંભલીઓનો ટેકો રહેતો. કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓના અને સ્ત્રી-આકૃતિઓને મળતી હાથીદંતની તકતીઓના અસ્તિત્વથી નક્કી કરી શકાય છે તેમ, આ મકાનોના રહેવાસીઓ ખરેખર સમૃદ્ધિમાન હતા. ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળાં લીસાં મૃત્પાત્ર પેટા-કાલ ૨ આ માં પ્રથમ દેખા દે છે અને એની સાથેસાથ સોનાની પત્તીથી આઞ્છાકિત ગરગડી આકારના જેસ્પરના કાપ જોવા મળે છે.

પાંડવોના સમય પછી ગુજરાતના વિવિધ રાજકીય એકમોનો પ્રાચીનતમ નિર્દેશ પાણિનિની “અષ્ટાધ્યાયી” માં છે, જેમાં કુચ્છ પ્રદેશ અને કુચ્છ પ્રદેશની ખાસ વેશભૂષા અને ભાષા વિશે ઉલ્લેખ છે પાણિનિ વળી કુતિ-સુરાષ્ટ્રો અને ચિતિ-સુરાષ્ટ્રોનો પણ નિર્દેશ કરે છે, જે સૂચવે છે કે કુતિ અને ચિતિ નામના રાજવંશોનો સૌરાષ્ટ્ર સાથે સબંધ હતો.^{૨૯} એ જ રીતે પાણિનિના “ગણપાઠ” માં આનર્તનો નિર્દેશ રૂપે સૂચવે છે કે પાણિનિના સમયમાં એ એક સુવિખ્યાત રાજકીય એકમ હતો.

છેલ્લે એ અનુશ્રુતિને નિર્દેશ કરી લઈએ કે ભરુકુચ્છ અર્થાત્ ભરૂચ ઈ. પૂ. ૫૨૮ માં મૃત્યુ પામેલા ગણ્યતા ઉજ્જયિનીના મહાન સમ્રાટ પ્રલોતની રાજકીય સત્તા નીચે હતું. આ સબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ભરૂચની સામેના અંકલેશ્વરની પશ્ચિમે આઠ કિ મી ના અંતરે આવેલા નાગલ ખાતે શ્યેલા ઉત્ખનન પરથી અનુ-મહેગામ કાલમાંના કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર

વાપરનારા લોકોનો છેક મૌર્ય સમય સુધી ચાલુ રહેલો વસવાટ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. એમાં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિના ત્રણ તબક્કા તારવવામાં આવ્યા છે, જેમાંના પ્રાચીનતમમાં કલ્સદનીની ટૂંકી પતરીઓનો ઉપયોગ થતો હતો. સહુથી ઉત્તરકાલીન તબક્કાનો સમય ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળા લીસાં મૃત્પાત્ર દેખાવાને કારણે આંકવો વધુ સરળ છે આથી તારવી શકાય કે નર્મદા-તાપીના ખીણ પ્રદેશોમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિની પડતી થયા પછી અહીં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. લાટનું મુખ્ય વેપારી મથક—હાલ્ય ઉજ્જયિનીના સમર્થ રાજની પ્રણીતના રાજકીય શાસન નીચે આવ્યું એ ઈ. પૂ. ૧ લી સહસ્રાબ્દીના મધ્ય કાળમાં બન્યું. મહાવીર અને છુદ્દના સમયથી આગળ આવતાં તો ભારતનો રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વધુ સારા રૂપમાં દસ્તાવેજ થયો છે.

૧૪. ઉપસંહાર

ઉપસંહારમાં કહી શકાય કે જ્યારે કુદરતી આક્રોતોનો હાથ તોળાતો હતો ત્યારે સિંધુ ખીણના લોકોને જ નહિ, અનુ-હડપ્પીય કાલમાં ગંગા-યમુના દોઆખના આર્યોને પણ ખીણ નિવાસસ્થાન પૂરું પાડી ગુજરાતે આઇ-ઐતિહાસિક કાલમાં ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, પરંતુ ગુજરાત ન હોત તો, જ્યારે મગધના અને કુરુના રાજવીઓએ હાથ ઉપજાવ્યો ત્યારે, વૈદિક અને અનુ-વૈદિક આર્યોની કેટલીક સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ જળવાઈ શકી ન હોત ગુજરાતે પશ્ચિમી જગત સાથે પણ કહી તરીકે ભાવ ભજવ્યો છે જ્યારે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિને કર્મકાંડ અને રૂઢિચુસ્તતાથી ગૂંચળાવાનો હાથ ભેજો થતો હતો ત્યારે ત્યારે ગુજરાતના વાણિજ્યિક સંપર્કોએ એને તાજા હવા આપી હતી. આને પણ એ જે પ્રમાણે કરતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે આઇ-ઐતિહાસિક યુગમાં એણે ભારતની ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને સળગાવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પાઠટીપા

૧. Prof. S. S. Sarkar's Report, *Excavations at Lothal* (in the Press)
૨. B. K. Chattarjee and R. D. Kumar, *Anthropology on the March* (Madras, 1963), pp. 104-110
૩. હડપ્પીય વસ્તીમાં નૃવંશીય લક્ષણો વિશેની વધુ વિગતો માટે જુઓ : Sewell and Guha, "Human Remains". *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, Ch. XXX અને S. S. Sarkar, *Ancient Races of Baluchistan, Punjab and Sind*, p. 60

૪. સિંધુ લિપિની વધુ વિગતો માટે જુઓ : H. Heras : *Studies in Proto Indo-Mediterranean Culture*, B. Hrozný: *Ancient History of Western Asia, India and Crete*, G. R. Hunter, *The Script of Harappa and Mohenjo-daro*; Y.V. Knorozov and others, *Proto Indica* 1968, Academy of Sciences of USSR; S. K. Roy, *Indus Script Memorandum No. 1* (1963) and *Memorandum No. 2* (1965); Asko Parpola and others; *Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus Civilization*

૫ P. V. Kane, *History of Dharmashastra*, Vol. IV. pp. 232 ff.

૬. અન્ય હૃદયથી સ્થળોના કાળ-૧૪ સમયાંકન માટે જુઓ : Allchin Bridget and F. R. : *The Birth of the Indian Civilization*

૭. ઈરાની અખાતની મુદ્રાઓની ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby: *Kurni*, pp. 75 ff. *Antiquity*, Vol. XXXII, pp. 243-46

૮. Buchanan Briggs, "A dated seal connecting Babylonia with Ancient India", *Archaeology*, 20 No. 2. p. 104; S. R. Rao; "A persian Gulf Seal from Lothal," *Antiquity* (June 1963) pp. 96-99

૯. Sir Mortimer Wheeler, *Early India and Pakistan*, pp. 109-110

૧૦. S. R. Rao, *Expedition*, op. cit, S. R. Rao, *Antiquity*, op. cit, A. L. Oppenheim, "The Seafaring merchants of Ur", the *Journal of American Oriental Society*, (1954), 74, pp. 6-17

૧૧. V. G. Childe: *New Light on the Most Ancient East*

૧૨. G. Bibby, *Antiquity*, op. cit.

૧૩. S. N. Kramer: "Dilmun: Quest for Paradise", *Antiquity* (June 1963), pp. 111-115

૧૪ દિલ્લિ અને સુમેરના વેપાર પરની સામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby, *Four Thousand Year Age*. and A.L. Oppenheim, op. cit.

૧૫. S. R. Rao, "Lothal: and Susa", *Summary of Papers, International Congress Orinetlists* (New Delhi, 1965)

૧૬. M. R. Sahani

૧૭. *Indian Archaeology*, 1963-64, pp. 10-12

૧૮. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 7-207

૧૬. S. R. Rao, Presidential Address, *Proceedings of Historical Conference on Keladi Dynasty*

૨૦. આહાલ, નાસિક, જોરવે, નેવાસા, ચંદોલી, હાઈમાબાદ બહલ, પ્રકાશ, જોરજી, વજ્રવેણી વગેરેની તામ્રપાયાણ સંસ્કૃતિઓના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે જુઓ : H. D. Sankalia, *Prehistory and Protohistory in India and Pakistan*

૨૧. *Ibid*, 1957-58, p. 18 and 1958-59, pp 20-21

૨૨ M. A. Dhaky, *Indian Prehistory*, pp. 124-127

૨૩. Sankalia, *op. cit.*, pp. 199-200

૨૪ B K. Thapar, *Indian Prehistory*, p. 162

૨૫ S R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, p. 188

૨૬. *Ibid*, p. 189

૨૭ B. Subba Rao, *Personality of India*, pp. 133-34

૨૮ હરિવંશ, ૨, ૪૩, ૧-૧૦

૨૯ V. S Agrawala, *India as known to Panini*, p. 61

ખંડ ૩

આત્મશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આધ-ઐતિહાસિક કાલ

શાચીતા, ભૃગુઓ અને હેહયો

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

પુરાતન ઘટનાઓના મૌખિક સંક્રમણને અનુશ્રુતિ (tradition) કહે છે.

ગ્રામીન પ્રજાઓના પ્રારંભિક ઇતિહાસની અનુશ્રુતિઓમાં mythનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક રહેલું હોય છે Myth એટલે લૌકિક ઘટનાને અલૌકિક સ્તર પર લઈ જતી અનુશ્રુતિ^૧. માનવ જીવનની એકાદ ઘટના કે વ્યક્તિના નિરૂપણમાં અલૌકિક તત્વ ઉમેરતાં myth જન્મે છે; એમાં લૌકિક સ્તર પર બનેલી ઘટનાને અલૌકિક સ્તર પર બનેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પુરાણોના વંશ અને વંશ્યાનુચરિતવાળા ભાગોમાં પણ દેવી શ્રુતિવાળા પુરુષોના ચરિત પણ મળે છે. ઋષિઓ અને રાજાઓના વંશોની સાથે દેવતાઓના વંશોની જાળવણીનું કાર્ય પણ સૂતોની ફરજનેમાં ગણાતું; જોકે ઉપલબ્ધ વંશોમાં દેવોના વંશ છે નહિ, પરંતુ માનવ-વંશોના આલેખનમાં અલૌકિક તત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દેખા દે છે. અમુક વંશોની શરૂઆત દેવોથી થઈ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દા ત વિવસ્વત(સૂર્ય)ના પુત્ર તે આદ્ય પુરુષ મનુ; દેવ સોમે ઘૃહસ્પતિની પત્ની તારાનું હરણ કયુ^૨; તારા તથા સોમનું સંતાન તે યુધ. ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓનું આલેખન અલૌકિક તત્વ સાથે મિશ્રિત છે, તોપણ પુરાણોમાં આવતી અનેક કથાઓ અને ઉપાખ્યાનોની સરખામણીએ વંશો ને વંશ્યાનુચરિતામાં myth ઘણી ઓછી છે. Myth પણ કેવળ કપોલકલ્પિત છે ને ઐતિહાસિક ખીજથી રહિત છે એવું તો નથી જ; સ્વાભાવિક રીતે myth (અલૌકિકાખ્યાન) માં અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાના

અંશની માત્રા ધણી વધારે હોય છે, છતાં અલૌકિકાખ્યાનમાં પ્રમજ્જવનની એકાદ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાની સ્મૃતિ સંધરાયેલી છે; એમાં જાતિ-માનસનું દર્શન થાય છે. પુરાતન રિવાજની પ્રતીતિ થાય છે^૨ અને તેથી mythનું પણ ઇતિહાસલેખનના સાધન તરીકે મહત્વ છે. Myth પ્રમજ્જવનના કોઈ એક પાસા પર પ્રકાશ નાખતું હોવાથી ઇતિહાસનો લેખક એની અવગણના કરી શકે નહિ. ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન અલૌકિકાખ્યાનને અવિશ્વસનીય ગણવાનું વલણ ઇતિહાસકારોમાં પ્રવૃત્તું, પણ વર્તમાન ઇતિહાસકારો અલૌકિકાખ્યાનની અલૌકિક વિષયોને તણ, એ આખ્યાનના મુખ્ય કથાનકમાં રહેલાં ઐતિહાસિક ઘટનાનાં ખીજ લક્ષમાં લેવાનું વલણ ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિની ગણના ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રીમાં થાય છે. પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ પૂર્વેના વાક્યમય ઇતિહાસ ધણે અંશે અનુશ્રુતિરૂપે જળવાઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન જાતિઓ પોતાના વીરોની પરાક્રમ-ગાથાઓ શરૂઆતમાં પેઢીથી પેઢીએ જતરી આવતી મૌલિક અનુશ્રુતિઓ-રૂપે યાદ રાખતી. સમય જતાં એ લેખનારૂં થતી. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમયથી ગણવામા આવે છે. એ પૂર્વેના ઇતિહાસ ધણે અંશે પુરાણોમાં આપેલ અનુશ્રુતિરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

વેદકાલીન સાહિત્યમાં પુરાણ-સાહિત્યની હયાતીના ઉલ્લેખ અથર્વવેદથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ વૈદિક ઋષો મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય છે. એમાં આવતા પાત્રો કે પ્રસંગોને સર્વાંગ રીતે સમજવા માટે ઇતિહાસ-પુરાણની માહિતી જરૂરી બનતી. એટલે જ મનાતું કે વેદોનું અર્થઘટન તથા અર્થવિસ્તરણ પુરાણોની મદદથી કરવું.^૪ પૌરાણિક વૃત્તાંતોની પરંપરા ધણી પ્રાચીન હતી એવું સાબિત કરતા શબ્દસમૂહ છે, 'હિ નઃ કૃતમ્',^૫ અણુકૃતમ્.^૬ ઇત્યાદિ. પુરાણ-સામગ્રીની જળવણી કરનારો, સૂતવર્ગ હતા.^૭ પુરાણોના પ્રથમ સંકલન-કર્તા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ હતા. એમણે પુરાતન આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, અને ગાથાઓમાંથી પુરાણ-સંહિતા કરી^૮ અને એનું જ્ઞાન રોમહર્ષણે આપ્યું^૯ સૂત રોમહર્ષણે એનાં છ શિષ્યોને પુરાણ-સંહિતા શીખવી.^{૧૦} કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગો કે ઉત્સવોમાં પુરાણોનું પઠન થતું.^{૧૧} પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલમાં પણ પુરાણપઠનનું મહત્વ હતું એવું કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રથી જણાય છે. સૂત-માગધોને રાજ્ય તરફથી વેતન મળતું.^{૧૨} એ ઉપરાંત રાજાની દિનચર્યામાં પુરાણ-શ્રવણ અર્થે થોડો સમય ફાળવે રાખવામાં આવતો.^{૧૩}

પુરાણોના મૂળ વિષય પાંચ હતા : સર્જન, પ્રલય અને પુનઃસર્જન, મનુઓના યુગ, વંશો અને વંશની (વિશિષ્ટ) વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર. ૧૪ સમય જતાં આ પાંચ વિષય પુરાણોમાં ગૌણ સ્થાન પામ્યા અને અન્ય સામાજિક-ધાર્મિક વિષયો (જેવા કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ, વ્રતો, તીર્થ-માહાત્મ્ય, આચાર, પ્રાર્થના, પૂજા, સ્તોત્રો વગેરે) એ મુખ્ય સ્થાન મેળવ્યું. પરિણામે પુરાણો ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિના અંથ મટી ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પરિવર્તન પામ્યાં ૧૫

આમ છતાં ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ વંશો અને વંશાનુચરિતો-રૂપે, ખાસ કરીને રાજવંશો અને રાજચરિતો-રૂપે, પુરાણોમાં સચવાઈ રહી. આ પર પરાઓ ધણી જૂની છે. વંશાવળીઓના નિષ્ણોત્તાનું અસ્તિત્વ ‘વંશવિદ્’ ૧૬, ‘વંશવિત્તમ’ ૧૭ કે ‘સોમવંશવિદ્’ ૧૮ જેવા શબ્દો પરથી ફક્ત થાય છે. પુરાણો રાજવંશાવળીઓના નિરૂપણમાં પછીના રાજ્ય શોનો કુલ રાજ્યકાલ તથા તે તે વંશના દરેક રાજનો રાજ્યકાલ પણ આપે છે રાજ પરીક્ષિતના જન્મ અને મહાપદ્મનંદના રાજ્યારોહણ વચ્ચેનો સમય-ગાળો પૌરાણિક અનુશ્રુતિ ૧૦૫૦ (કે ૧૦૧૫) વર્ષનો જણાવે છે. ૧૯

પૌરાણિક વંશાવળીઓ વિગતે મનુ વૈવસ્વતના સમયથી શરૂ થાય છે. એ અગાઉ છ મન્વન્તરોને લગતી અનુશ્રુતિ ઘણા અદ્યપ્ર ગ્રંથોમાં જળવાઈ છે. મનુ વૈવસ્વતથી શરૂ થતી પ્રાચીન રાજવંશાવળીઓની ઉત્તરમર્યાદાનું સીમાચિહ્ન છે ભારત-યુદ્ધ, જે પ્રાચીનકાલનો એક શકવર્તી બનાવ હતો. એમાંની કેટલીક વંશાવળીઓ ભારત-યુદ્ધ સુધીના સમયને આવરી લે છે, તો કેટલીક એ પછીના પાંચસાત રાજ્યોના રાજ્યકાલ સુધી વિસ્તરે છે એમાં એ રાજ્યોને ‘સાંપ્રત’ (વર્તમાન) કહેલા હોઈ, એ વંશાવળીઓ ત્યારે લખાઈ લાગે છે. આગળ જતાં એમાં પછીની કેટલીક રાજવંશાવળીઓ ઉમેરાઈ ત્યારે એને કલિયુગના ‘લાવી’ રાજ્યોની વંશાવળીઓ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી આ રાજવંશાવળીઓ મુખ્યત્વે ગુપ્તકાલના આરંભ સુધીની છે આ પરથી એમ લાગે છે કે ગુપ્તકાલના આરંભમાં રાજવંશોને લગતી અનુશ્રુતિઓમાં અલ્પતન સામગ્રી ઉમેરાયે પુરાણોની રાજવંશાવળીઓનું અલિપ્ત સંસ્કરણ થયું.

પુરાણોમાં જણાવેલી કલિયુગની આ રાજવંશાવળીઓ પૈકી અમુક ઉત્તરકાલીન રાજવંશાવળીઓ ઐતિહાસિક કાલના રાજવંશો માટે ઉપયોગી નીવડી છે આ રાજવંશોમાં જણાવેલા કેટલાક રાજ્યો માટે સમકાલીન અલિલેખોનો પુરાવો અને/અથવા અન્ય સાહિત્યિક ઉલ્લેખોનું સમર્થન મળતું હોઈ શૈશુનાગ, નંદ, મૌર્ય,

આંધ્ર, શુંગ, કપ્પ વગેરે રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થઈ છે. એની પૂર્વેના રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા માટે એવા નક્કર પુરાવા પ્રાપ્ત થયા નથી.

છતાં એને લગતી કેટલીક પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનું સમર્થન પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી થયું છે. જેમકે પુરાણોમાં વર્ણવાયેલ હસ્તિનાપુર, માહિષ્મતી અને આવસ્તી જેવી નગરીઓનું અસ્તિત્વ ખોદકામ કરતાં પુરવાર થયું છે, આનાથી ઉત્તરકાલીન વંશોની જેમ એ વંશો પણ થયા હોવાનું અસંભવિત ગણાતું નથી. પરંતુ આ નગરીઓ સાથે સંકળાયેલા રાજાઓ વિશે વિશિષ્ટ માહિતી આપતા પુરાવા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાંથી મળ્યા નથી વળી એ રાજાઓનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાતો નથી. ઐતિહાસિક પુરાવા અને ચોક્કસ સમયાંકનને લગતી આ બિજુપોને કારણે પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલ આ રાજવંશોને ઐતિહાસિક નહિ, પણ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આગળ જતાં જેમ જેમ એમાંના જે વંશોની ઐતિહાસિકતા અંગેના પુરાવા મળતા જાય છે તેમ તેમ તે વંશોને ઐતિહાસિક વંશો તરીકે માન્ય કરવામાં આવે એવું ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનનું વલણ રહેલું છે.

આ અનુસાર ભારતના ઇતિહાસમાં હાલ ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન રાજા ઇન્દ્રિસારથી શરૂ થતા રાજાઓની ઐતિહાસિકતા માન્ય થઈ હોઈ, એ અગાઉના સર્વ રાજાઓ તથા રાજવંશોને હાલ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આ વંશોમાં ઐક્ષ્વાકુ અને ઐલ વંશ ખાસ નોંધપાત્ર છે; આગળ જતાં એ અનુક્રમે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ ગણાયા છે. ઐત્ર વંશના રાજા યયાતિના કુલમાંથી યાદવ અને પૌરવ જેવી શાખાઓ થઈ. પૌરવ વંશમાંથી વળી મગધનો આહર્દ્રથ વંશ થયો. ગુજરાતના સંઘર્ષમાં જોઈએ તો પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં માત્ર શાયાંતો, ભૃગુઓ અને યાદવોને લગતી કેટલીક માહિતી જળવાઈ છે, જે ઉત્તર તથા પૂર્વ ભારતના કેટલાક પ્રદેશોના આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છે.

વર્તમાન પુરાણોમાં રાજવંશોને લગતા ભાગ વિશુદ્ધ રૂપે સચવાયા નથી, કોઈ વાર એ જુદા રાજવંશોને એક જ વંશ તરીકે વર્ણી લેવામાં આવ્યા છે કે અલગ પ્રદેશોમાં થયેલા સમકાલીન રાજવંશોને એક જ પ્રદેશના પૂર્વાપર વંશ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અમુક રાજવંશાવળીના વૃત્તાંતમાંથી કેટલાક શ્લોક હુપ્ત થઈ ગયા છે, તો અમુક વૃત્તાંતમાં કેટલાક શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યા

છે, આથી અમુક વંશોની યોક્ષસ સમયાવધિ તથા સમકાલીનતા પણ ખરાબર નક્કી થઈ શકતી નથી. આ બધી ઊણપોએ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં આપેલા વૃત્તાંતોની ઐતિહાસિકતા ઘટાડવામાં ભાગ લખ્યો છે. ગુજરાતને લગતી પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં ઘણા વૃત્તાંત વિગ્નૃતિમાં વિદ્યુત થઈ ગયો જણાય છે, છતાં આહિરોષિક અને ઇતર સાહિત્યિક સાધનો દ્વારા વિશેષ માહિતી ન મળે ત્યાંસુધી ગુજરાતના આશ-ઇતિહાસ માટે આ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ, જેવી ને જેટલી છે તે રીતે પણ, ખાસ ઉપયોગિતા ધરાવે છે

૨. શાર્યાતિ

પૌરાણિક અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વૈવસ્વત અર્થાત્ વિવસ્વત(સૂર્ય)ના પુત્ર મનુના ઇક્ષ્વાકુ વગેરે દશ પુત્રોને રાજવારસામા ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે એમાના એક પુત્ર શાર્યાતિને હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું.

વૈદિક સાહિત્યમાં આ રાજ્ય શાર્યાતિનો શાર્યાત તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. ઋગ્વેદમાં શાર્યાત શૂતકાળની કોઈ બ્યક્તિ તરીકે આવે છે, ૨૦ ન્યારે આદ્યજ્ઞ સાહિત્ય^{૨૧}—ઐતરેય, શતપથ, જૈમિનિ—શાર્યાત માનવ(મનુપુત્ર)નો ઉલ્લેખ ભૃગુકુળના ઋષિ વ્યવનના સંબંધમાં કરે છે.

રાજવંશોના નિરૂપણમાં પુરાણો પૈકી ૧૧ પુરાણો^{૨૨} અને મહાભારતની પુરવણીરૂપ હરિવંશ^{૨૩} શાર્યાત વંશની માહિતી આપે છે. અન્ય રાજવંશોના વૃત્તાંતની સરખામણીમાં શાર્યાતોનો હેવાલ ઘણો દૂર્લભ છે.

પૌરાણિક પરંપરા અનુસાર શાર્યાતિને એક સંતાનયુગલ હેતુઃ પુત્ર આનન્દ અને પુત્રી સુકન્યા. સુકન્યાને કેવા સંજોગોમા વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવનની પત્ની થવું પડ્યું એને લગતો પ્રસંગ આદ્યજ્ઞ ત્રથૈર્મા તેમજ મહાભારતમાં પણ નિરૂપાયો છે. આદ્યજ્ઞૃથ^{૨૪} આ વૃત્તાંત નીચે સુજળ આપે છે :

અન્ય ભૃગુઓને સ્વર્ગ મળ્યું ત્યારે વૃદ્ધ અને અશક્ત વ્યવન એકલા પડી ગયા; એ વખતે શાર્યાત માનવ એની ટોળી સાથે ત્યાં આવીને રહ્યો શાર્યાત કિશોરોએ આવી ઋષિ વ્યવનને રંજાવ્યા. ભૃગુએ (વ્યવને) ગુસ્સે થઈ એમનામા કુસંપનાં ખીજ રોધ્યા, પરિણામે પિતા-પુત્ર અને ભાઈ-ભાઈ અંદરોઅંદર ઝઘડી પડ્યા.

શાર્યાતને 'કુસંપતુ' કારણ તપાસતાં ગોવાંગો પાસેથી જાણવા મળ્યું કે એ માટે શાર્યાત કિશોરો જ જવાબદાર છે, આથી એ પોતાની પુત્રી સુકન્યાને લઇ વ્યવન પાસે ગયો. ને શાર્યાતએ કરેલા અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સુકન્યા ઋષિ વ્યવનને આપી ત્યાર બાદ આવા અપરાધનું પુનરાવર્તન નિવારવા શાર્યાત એના જાતિબંધુઓ સાથે અન્ય સ્થળે ગયાથો ગયો.

મહાભારત^{૨૫} ઉપર જણાવેલ પ્રસંગને ચોક્કસ સ્થળ સાથે સાંકળી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત આપે છે:

નર્મદા નદી અને વૈદ્ય પર્વત(સાતપૂઠ પર્વતના પશ્ચિમી ભાગ)ના પ્રદેશમાં વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવન વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા-રત રહ્યા. સમાધિસ્થ વ્યવનને વલ્મીકે ઠાંકી દીધા. એ જ સ્થળે રાજા શર્યાતિ એના સૈન્ય સાથે આવ્યો. શર્યાતિ સાથે આવેલી જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યા સખીવૃદ્ધ સાથે રમતાં વલ્મીક પાસે આવી. વલ્મીકમાંથી એ ચમકતી વસ્તુઓએ સુકન્યાનું કૌતૂહલ જગાવ્યું. વલ્મીકમાં સખી પોસતાં લોહીની ધાર થઈ, ને ઋષિ વ્યવનની આંખોની જ્યોતિ છુટાઈ ગઈ. ઋષિના કોપને પરિણામે રાજા શર્યાતિના રૌનિકોનાં મળમૂત્ર બંધ થયાં. સૈનિકોને પૂછતાં પણ શર્યાતિને કારણ હાથ ન લાગ્યું. સુકન્યાએ પિતા પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી. શર્યાતિ ઋષિ સમીપ ક્ષમાયાચના કરવા ગયા વૃદ્ધ ઋષિએ જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યાના હાથની માગણી કરી અને રાજાએ એ સ્વીકારી.

પુરાણોમાં માત્ર ભાગવત^{૨૬} આ પ્રસંગને, નજવા દેરદાર સાથે, રજૂ કરે છે. અન્ય પુરાણો સુકન્યાને વ્યવનની પત્ની કહે છે, પણ કેવા સંજોગોમાં એ ઋષિને પરણી એ જણાવતાં નથી.

શર્યાતિના રાજ્ય-પ્રદેશના નામ વિશે અનુશ્રુતિઓમાં કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી, પરંતુ આનર્તના ઉત્તરાધિકારી રેવના સંબંધમાં દેશ આનર્ત અને નગરી કુશસ્થલીનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૭} 'આનર્ત' નામ, પછીના સમયમાં ઉત્તર ગુજરાત માટે વપરાતું, પરંતુ અહીં એની રાજધાની કુશસ્થલી (દ્વારકાનું) અસલ સ્થાન) જણાવી હોવાથી સંભવતઃ એ કાલના આનર્ત પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હશે. યાદવોએ આવી શાર્યાતોની ઉજ્જવળ બનેલી કુશસ્થલીના દુર્ગને સમરાવી ત્યાં પુનર્વસવાટ કર્યાનો અને એ નગરીનું 'દ્વારવતી' નામે નવનિર્માણ કર્યાનોમ હાભારતમાં ઉલ્લેખ છે.^{૨૮} એમાં વળી એ નગરીને 'આનર્તનગરી' પણ કહી છે.^{૨૯} આ નગરી સ્પષ્ટતઃ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી હતી^{૩૦} સંભવતઃ શાર્યાતોનો આનર્ત દેશ

સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને આરરી લેતો હશે. પછીના સમયમાં આનર્તનું પાટનગર આનંદપુર (વઠનગર) ગણાયું, એ પરથી એ નામનો અર્થ ત્યારે ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો હાગે છે. પછીના સમયે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એમ એ અલગ પ્રદેશ ગણાતા. ૨૦

આનર્તના વંશજોની બાબતમાં પુરાણોમાં વંશાવળીની આ પ્રમાણે ત્રણ પાક:- પરંપરાઓ મળે છે. આમાં પ્રથમ પરંપરા અનુસાર શાર્વાતોની વંશાવળીમાં આનર્ત પછી રૈવતું નામ આવે છે, બીજી પરંપરા આનર્ત પછી એના પુત્ર રાયમાનતું અને રાયમાન પછી એના પુત્ર રૈવતું નામ જણાવે છે, ત્યારે ત્રીજી પરંપરામાં આનર્ત પછી એના પુત્ર તરીકે સીધું રૈવ કે રૈવતું નામ આવે છે. પ્રથમ પરંપરામાં રૈવને આનર્તનો પુત્ર ન કહેતાં ‘દાયાદ’ કહ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. સંભવ છે કે રાયમાન પિતાની પહેલાં અકાળ મૃત્યુ પામ્યો હોય ને તેથી આનર્તનો પૌત્ર રૈવ કે રૈવત ગાદીએ આવ્યો હોય.

રૈવના સો પુત્રોમાં રૈવત કકુદ્ધી જ્યેષ્ઠ હતો, એ કુશસ્થલીનો સ્વામી થયો. રૈવત કકુદ્ધીનો રૈવતક-રૈવતાચ્છ સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ એના નામ પરથી ફક્ત થાય છે. કુશસ્થલી-દારવતીની બાજુમાં ‘રૈવતક’ ગિરિ આવેલો હતો. ૨૧ ‘કકુદ્ધી’ શબ્દ પણ પર્વતવાચક છે. પૌરાણિક વંશાવળીમાં રૈવત કકુદ્ધી શાર્વાત વંશનો અંતિમ રાજા છે. એના સંબંધમાં ત્યાં એક અનુશ્રુતિ ૨૨ આપવામાં આવતી :

રૈવત કકુદ્ધી પોતાની પુત્રી રૈવતીને લાયક વર વિશે અભિપ્રાય પૂછવા બ્રહ્મા પાસે ગયો ત્યારે ત્યાં સંગીત ચાલતું હોઈ એને થોડી વાર થોભતું પડ્યું. સંગીત પૂરું થતાં એણે બ્રહ્માને સમકાલીન રાજાઓમાંથી પોતાની કન્યાને યોગ્ય વર બતાવવા પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ એને જણાવ્યું કે ‘ત્યાંની (બ્રહ્મલોકની) એ થોડી વારમાં મૃત્યુલોકનો ધણો લાભો કાળ વીતી ગયો; આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન તમારી રાજધાની પુષ્પજન રાક્ષસોએ નષ્ટ કરી હતી; એ કુશસ્થલી હવે બોળ અન્ધક વૃષ્ણિ આદિ યાદવોથી વીટળાયેલી છે ને દારવતીને નામે ઓળખાય છે, યાદવો પૈકી બલદેવ વાસુદેવને તારી કન્યા પરણાવ’ બ્રહ્માની સલાહ અનુસાર રૈવતીને બલદેવ વાસુદેવ સાથે પરણાવી રાજા મેરુ શિખર ૨૩ પર તપ કરવા ચાલ્યો ગયો.

આ પુરાણકથા પરથી નીચેનાં ઐતિહાસિક તથ્યોની ઝાંખી થાય છે : રૈવત કકુદ્ધીના સમયમાં શાર્વાત વંશની સત્તાનો અંત આવ્યો. આ અંતનું કારણ પુષ્પજન રાક્ષસોનું કુશસ્થલી પર થયેલું આક્રમણ હતું. કુશસ્થલીનો પુનર્વસવાટ

યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં કયો ત્યારે રૈવત કંકુલીના રાજ્યને અનેકાનેક પેઢીઓ ચર્ષ ગઈ હતી. બલદેવ વાસુદેવની પત્ની રૈવતી રૈવતના કોઈ દુરના વંશજની પુત્રી હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે રૈવત કંકુલી મતુ વૈવસ્વત પછી ચોથી કે પાંચમી પેઢીએ થયો, જ્યારે બલદેવ વાસુદેવ ૫૬ મી પેઢીએ થયા કાલાવયની આ અસંગતતા દૂર કરવા અહાયોકને લગતી આ પુરાણકથા ઉપજાવી કાઢેલી જણાય છે.

આમ શાર્યાત વંશમાં રૈવત કંકુલી પછી બીજા અનેક રાજ્યો થયા હશે, જેઓનાં નામ વિસ્મૃતિમાં વિલુપ્ત થયાં લાગે છે. ‘પુણ્યજન રાક્ષસો’ એ કંઈ જાતિના આક્રમક હશે ને તેઓ ક્યાંથી ચડી આવ્યા હશે એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ તેઓ ત્યાંની રાજધાનીનો નાશ કરી ત્યાં ઝાઝો વખત રહ્યા લાગતા નથી.

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંત પ્રમાણે કુશસ્થલીના નાશ પછી રૈવતના ભાઈઓ પર્વત પ્રદેશમાં અહીં તહીં વીખરાઈ ગયા. ૩૪ હૈહયોની એક શાખા પછીના સમયમાં સંભવતઃ ‘શાર્યાત’ નામે ઝોળખાઈરૂપ એ પરથી શાર્યાતો આગળ જતાં હૈહય પ્રદેશમાં વસી એમના કુલની શાખા—રૂપે વિલીન થયા લાગે છે.

શાર્યાત રાજ્યોના વંશજો નાશ પામેલી કુશસ્થલી પાસે આવેલા રૈવતક ગિરિના પ્રદેશમાં રહ્યા લાગે છે. એ પછી કેટલાક સમયે ત્યાં યાદવો આવી વસ્યા ને કુશસ્થલીનું ‘દ્વારવતી’રૂપે નવનિર્માણ કરી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે એ રૈવતક પ્રદેશમાં વસતા શાર્યાત વંશના દુરના વંશજ પોતાની કન્યા બલદેવ વાસુદેવને પરણાવી હોવી સંભવ છે. આ લગ્ન દ્વારા આગતુંક યાદવો અને સ્થાનિક પુરાણી શાર્યાત રાજકુલ વચ્ચે મૈત્રી-સંબંધ સધાયો લાગે છે.

આમ અહીંના રાજ્યો વિશે પુરાણોમાં ઘણી ઝાઝી માહિતી જળવાઈ છે, પરંતુ આશ્વ-ઐતિહાસિક કાલના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્ય કરી ગયેલા જળજાતા શાર્યાતોની સ્મૃતિ શુભરાત અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશો સાથે ઠીક ઠીક સંકળાયેલી છે : રાજ્ય આનર્તના નામ પરથી ‘આનર્ત દેશ’, રૈવના નામ પરથી સંભવતઃ ‘રૈવા’ નામ, રૈવત કે રૈવતના નામ પરથી ગિરિ ‘રૈવતક’, ૩૬ વૈદ્ય પર્વત (સાતપૂઠ પર્વતનો પશ્ચિમી ભાગ) અને નર્મદા નદી, જ્યાં શાર્યાતોએ આગભેલ યજ્ઞમાં અધિનેઓ સોમપાન કર્યું. ૩૭

૩. ભૃગુઓ અને હેહયો

‘અગ્નિ ભૃગુઓની ભેટ છે’ ૩૮ આર્યોને અગ્નિપૂજનો વારસો આપનાર ભૃગુઓ હતા, ૩૯ કારણ કે ઋગ્વેદમાં ભૃગુઓ મુખ્યત્વે અગ્નિપૂજ સાથે સંકળાયેલા દેખા દે છે. તેઓ અગ્નિ પ્રગટાવવાની કળામાં કુશળ લેખાયા છે. ઋગ્વેદનાં એથી સાત મંડલોના મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે અનુશ્રુતિમાં ખ્યાતિ મેળવનાર ગૃત્સમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ આદિ ઋષિકુળોની જેમ ભૃગુઓ ઋગ્વેદ અને સમસિંધુ પ્રદેશ સાથે ઓછો સંબંધ ધરાવતા હોય એમ લાગે છે.

અથર્વવેદનું કર્તૃત્વ ભૃગુઓ સાથે સંકળાયેલું છે ૪૨ અથર્વવેદમાં અથર્વન્ (પવિત્ર જાદુ) ને અંગિરસ (આભિચારિક જાદુ) મંત્રોનો સમાવેશ થતો હોવાથી આ વેદને ‘અથર્વાગિરસ’ પણ કહ્યો છે. યુલિક ઉપનિષદ(૧૦)માં ભૃગુઓને અથર્વન્ના શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે ને ‘અથર્વન્’ શબ્દ અગ્નિપૂજક પુરોહિત અર્થે પણ વપરાતો ૪૩ ‘અથર્વન્’ ને સ્થાને ક્યારેક ‘ભૃગુ’ શબ્દ પણ ‘અંગિરસ’ સાથે જોડાતો, તેથી અથર્વવેદ ‘ભૃગ્વંગિરસ’ નામે પણ ઓળખાતો ૪૪

અથર્વવેદ ઋગ્વેદ કરતાં કાંઈ જુદી જ ભૂમિકા પર સર્જાયો છે. વેપરના ૪૫ મંત્રત્વ પ્રમાણે અથર્વવેદનું સર્જન પશ્ચિમ ભારતની ભૂમિ પર થયું લાગે છે. વરુણપૂજક ને અગ્નિપૂજક ભૃગુઓ અને અંગિરસોની કર્મભૂમિ પશ્ચિમ ભારત હોવી સંભવે છે. ભૃગુના પિતા વરુણ કહ્યા છે ૪૬ ભૃગુને બ્રહ્મવિદ્યા પણ વરુણ પાસેથી મળી. ૪૭ વરુણ જલ તેમજ પશ્ચિમ દિશાના અધિષ્ઠાતા મનાતા ૪૮ પશ્ચિમ દિશાના પર્યાયવાચી શબ્દ “વારુણી”નું મૂળ વરુણ સાથે જોડાયેલું છે. અનુશ્રુતિઓમાંથી મળતા ઉપરના પુરાવા પરથી કહી શકાય કે ભૃગુઓ પશ્ચિમ ભારત સાથે વધુ સંકળાયેલા હશે.

ઋગ્વેદમાં ભૃગુકુળની વિભૂતિઓ વિશેના નિર્દેશ આજ હોવાથી, ભૃગુઓની સિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન કરવા, ભૃગુઓ વિશે વધુ માહિતી આપતા અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણ-ત્રથો, મહાભારત અને પુરાણો પર મુખ્યત્વે આધાર મખવો પડે, છતાં પછીના ત્રથોમાં જળવાયેલી ભૃગુઓને લગતી અનુશ્રુતિઓને સમર્થન ઋગ્વેદના આજ્ઞા પાતળા ઉલ્લેખો પરથી મળે છે ખરું.

અનુશ્રુતિઓમાં રાજાઓનાં તથા ઋષિઓનાં કુળોની ઉત્પત્તિ દેવી બનાવી છે. મનુ વિવસ્વત(સૂર્ય)માંથી ઉત્પન્ન થયા ને મનુ વૈવસ્વતમાંથી ભારતના

રાજવંશ ઉદ્ભવ્યા. એવી રીતે ઋષિકુળાની ઉત્પત્તિ પણ કોઈ ને કોઈ દેવ સાથે સંકળવામાં આવી છે, બ્યારે પુરાણોમાં^{૪૯} એમની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મામાંથી થઈ હોવાનું કહ્યું છે. ભૃગુ બ્રહ્માના પુત્ર હોય કે વરુણના પુત્ર, કોઈ દેવના પુત્ર હોવાનું અનુશ્રુતિઓ જણાવે છે એ મહત્વનું છે.

વૈદિક પરંપરામાં માનભર્યું સ્થાન મેળવનાર ભૃગુઓની કર્મભૂમિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિઓમાં મેળવી શકાય છે.

ગુજરાતના અતિ પ્રાચીન ખંદર ભટ્ટકચ્છ^{૫૦} (ભરૂચ) કે ભૃગુકચ્છ સાથે જોમનું નામ સંકળાયેલું છે તેવા ભૃગુઓ કે ભાગવો ગુજરાત વિશેની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિઓમાં ભૃગુઓ એ અતિ પ્રાચીન ઋષિકુળ છે. બ્રહ્માના^{૫૧} આઠ પુત્રો તરીકે ભૃગુ, અંગિરસ, મરીચિ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કંતુનો ઉલ્લેખ છે. ગીતાનું^{૫૨} ‘મહર્ષીણાં મૃગરહં’ વિધાન ઋષિવંશ ભૃગુએ મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાનું સ્તંભ છે. ભૃગુઓ સમર્થ પુરોહિત હતા. રાજાનાં વિરોધના નિવારણ અર્થે મત્રતંત્રમાં કુશળ પુરોહિતની જરૂર રહેતી, ને રાજાનો પુરોહિત ‘અર્થવર્ણ’નો ભણકાર હોવાનો આગ્રહ રખાતો.^{૫૩}

ભૃગુના બંને પુત્ર^{૫૪}—ઉશનસ કાવ્ય^{૫૫} અને વ્યવન સમર્થ પુરોહિત હતા. ઉશનસ કાવ્ય અસુરોના પુરોહિત હતા^{૫૬} ને એ સમર્થ પુરોહિતને પોતાને પક્ષે કરવા દેવાએ લલચાવ્યા ઉશનસ શુકની માફક એમના ભાઈ વ્યવન પણ પ્રખ્યાત પુરુષ નીવડ્યા.

વ્યવનના જન્મ વિશે પુરાણોમાં^{૫૭} સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ છે કે કોઈ દૂર કર્મને પરિણામે ભૃગુપત્ની પૌલોમીનો ગર્ભ આઠમે માસે મૃત થયો તથા એ બાળક “વ્યવન” કહેવાયો. મહાભારતમાં^{૫૮} આનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે : ભૃગુની પત્ની પુલોમા(પૌલોમી)ને રાક્ષસ પુલોમે ભૃગુના આશ્રમમાં જોઈ. પહેલા પુલોમાને પુલોમે પસંદ કરેલી ને એ એને પોતાની પત્ની ગણ્યો, તથા રાક્ષસે એનું હરણ કર્યું. સગર્ભા પુલોમાએ અતિ વિલાપ કર્યો.^{૫૯} એનો ગર્ભ મૃત થયો તે બાળક વ્યવન.

વ્યવનના સમયથી ભૃગુઓની ઘણી વ્યક્તિઓ ગુજરાત સાથે સંકળાયેલી છે. વ્યવન ગુજરાતના શામત રાજકુળ સાથે સંકળાયેલા હતા એ આગળ જોઈએ.^{૬૦}

મહાભારત^{૬૧} વ્યવનના તપઃસ્થાનને વૈદ્ય પર્વત (સાતપૂડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવે છે એમાં એક અન્ય^{૬૨} સ્થળે વ્યવનના આશ્રમને વિશ્વમિત્રા (વિશ્વમિત્રી) નદીની ઉત્તરે મૈનાક પર્વત પાસે આવેલા અસિત પર્વત પર જણાવવામાં આવ્યો છે. એમાંના અન્ય નિર્દેશ^{૬૩} અનુસાર દિવસે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાસ કરનાર કાલેય દાનવો રાત્રે આવી વ્યવનના આશ્રમને રળાડતા આ પરથી ક્ષિત થાય છે કે વ્યવન કે એના વંશજોનો વાસ સમુદ્રની સમીપમાં હશે આમ વ્યવનનો આશ્રમ નર્મદાના મુખ સમીપે કે ત્યાંથી થોડે દૂર ઉત્તરે કે દક્ષિણે હોવો જોઈએ ભારુકચ્છ દેશનું નામ આગળ જતાં ભૃગુક્ષેત્ર પડ્યું અને ભારુકચ્છ નગર ભૃગુકચ્છ તરીકે ઓળખાયું એ હકીકત આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે.

વ્યવનની ખ્યાતિ વૈદિક તેમજ પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુનર્થોવન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્ત તરીકેની છે ઋગ્વેદમાં^{૬૪} ‘વ્યવાન’ નામથી ઓળખાતા ભૃગુવર્યે અશ્વિનોની કૃપા વડે પુનર્થોવન પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે એ જ અંતમાં ઈન્દ્રપૂજક પક્ષ વૃષ્યાણના વિરોધી તરીકે પણ વ્યવનનો નિર્દેશ થયો છે,^{૬૫} અને અશ્વિનો સાથે એમનો વિશેષ સંબંધ બતાવ્યો છે. આ વાતને મહાભારત અને પુરાણોમાં આવતા વ્યવનની યૌવનપ્રાપ્તિ વિશેના પ્રસંગમાં વણી લેવામાં આવી છે.

શર્યાતિએ સુકન્યા વ્યવનને આપી એ વિશે ઉલ્લેખ આગળ થયો છે.^{૬૬} ત્યાર પછીનો પ્રસંગ શતપથ બ્રાહ્મણ નીચે પ્રમાણે^{૬૭} આપે છે :

કરતા કરતા આવી ચડેલા અશ્વિનકુમારોએ સુકન્યાનો ગ્રેમ માગ્યો ને વ્યવન જોવા દૂબળા પાતળા પતિને ત્યજી પોતાની સાથે રહેવા કહ્યું. પિતાની આજ્ઞામાં રહેતી સુકન્યાએ અશ્વિનોની માગણી નકારી કાઢી ને જીવનપર્યંત પતિનો સાથ ન છોડવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો. ઋષિ વ્યવને આ સાંભળી સુકન્યાને કહ્યું કે અશ્વિનોને તેઓ અપૂર્ણ હોવાની વાત કહેવી ને જ્યારે તેઓ પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર જણાવવાનું પૂછે ત્યારે તારે પહેલાં ‘મારા પતિને જીવાન બનાવો’ એવી શરત રજૂ કરવી. અશ્વિનોએ એ કમ્પૂલ રાખ્યું. સુકન્યાએ અશ્વિનોના આદેશ અનુસાર વ્યવનને સરોવરમાં ડૂબકી મરાવી, તેથી વ્યવને ઇચ્છિત વય પ્રાપ્ત કર્યું. હવે એમણે પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર પૂછતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વ્યવને કહ્યું કે કુરુક્ષેત્રમાં થતા યજ્ઞમાંથી દેવોએ તમને પાકાત રાખ્યા છે આથી અશ્વિનોએ દેવો પાસે જઈ પોતાને યજ્ઞમાં સામેલ કરવા માગણી કરી, પણ અશ્વિનો રોગીઓ સાથે લગના હોવાથી દેવોએ એમ કરવા ના પાડી.

આ પ્રસંગ મહાભારત^{૧૮} નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વનમાં રૂપવતી સુકન્યાને દેવ અશ્વિનોએ જોઈ. તેઓએ એને બેમાથી એકની પત્ની બનવા કહ્યું સુકન્યાએ પોતાના વૃદ્ધ પતિને યૌવન આપવા અશ્વિનોને વિનંતી કરી. અશ્વિનકુમારો વ્યવનના આશ્રમે ગયા સમીપના સરોવરમાં દેવો સાથે વ્યવને પણ દૂબડી મારી, તેથી વૃદ્ધ ઋષિ દેવો જેવા સ્વરૂપવાન બની ગયા. ત્રણ એકસરખા રૂપવાળા કુમારોમાંથી સુકન્યાએ પતિને ઓળખી લીધા વ્યવને ખુશ થઈ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાની શરૂઆત કરી વ્યવનના પુનર્ધૌવન-પ્રાપ્તિના સમાચારથી રાજ શર્ચાતિ ખુશ થયા. 'ઋષિના કહેવાથી શર્ચાતિએ યજ્ઞ આરંભ્યો, જેમાં અશ્વિનોએ સોમપાન કર્યું. અસોમપ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાથી દેવ ઈંદ્ર ક્રુપિત થયા અને વજ્ર વડે ઋષિને મારવા દોડ્યા, પણ વ્યવને એના હાથ ચંભાવી દીધા.

ભાગવત પુરાણ^{૧૯} આ પ્રસંગનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે :

વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવન સાથેના લગ્ન બાદ સુકન્યા પતિશુદ્ધપામાં રત રહેતી. એક વાર અશ્વિનો વ્યવનના આશ્રમે આવ્યા. વ્યવને એમની પાસે યૌવન માગ્યું અને બદલામાં સોમપાનના અનધિકારી દેવ અશ્વિનોને યજ્ઞમાં સોમપાન કરાવવાનું કહ્યું અશ્વિનોએ ઘરડા દૂબળા વ્યવનને સિદ્ધોએ બધેલા જળાશયમાં દૂબડી મારવી અશ્વિનો સાથે વ્યવન સરોવરમાં પેઠા પછી એમાંથી તુલ્ય આકારવાળા ત્રણ સુંદર તેજસ્વી પુરુષ બહાર આવ્યા. પતિને ન ઓળખતાં સુકન્યા અશ્વિનકુમારોને શરણે ગઈ. એના પાતિવ્રત્યથી ખુશ થઈ દેવોએ વ્યવનને ઓળખાવ્યા.

શર્ચાતિએ વ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં સુકન્યાને તેજસ્વી પુરુષ સાથે જોઈ અને એને પરપુરુષ સમજી દીકરીને કપકો આપ્યો. સુકન્યાએ પતિને યૌવન અને રૂપ પ્રાપ્ત થયાની સર્વ વાત કહી. પછી વ્યવને રાજ શર્ચાતિ પાસે સોમયાગ કરાવી અશ્વિનોને સોમરસનો ભાગ અપાવ્યો, આથી દેવ ઇન્દ્ર ગુસ્સે થયા અને એમણે વ્યવનને મારવા હાથમાં વજ્ર લીધું, પરંતુ ઋષિએ ઇન્દ્રનો હાથ ચંભાવી દીધો. હવે સર્વ દેવોએ અશ્વિનોનો સોમભાગ કપ્પૂલ રાખ્યો.

મહાભારત^{૨૦} સુકન્યાના પુત્ર તરીકે પ્રમતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ પુરાણોમાં એને સમર્થન મળતું નથી પાર્ણિટર^{૨૧} નોંધે છે તેમ પ્રમતિ વ્યવનનો દરનો વંશજ હોવો સંભવે છે ગમે તેમ હોય, પ્રમતિ અને એના વંશજો શુન્દરાત સાથે સંકળાયેલા હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી.

પુરાણોમાં^{૭૨} આપેલી વ શાવળીમાં તો વ્યવન-સુક્ર-ચાતા પુત્રો તરીકે આત્મવાન અને દધીચ છે આત્મવાનનું નામ 'અત્નવાન'રૂપે વૈદિક^{૭૩} સાહિત્યમાં પણ છે. દેવોના વિજય અર્થે આત્મવિલોપન કરનાર દધીચ આતુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દધીચનો નિર્દેશ વૈદિક સાહિત્યમાં દધ્યચ આથર્વણ^{૭૪} તરીકે અનેક વાર થયો છે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરનાર તરીકે તેમજ અથર્વણ, અંગિરસો, મનુ તથા અન્ય પ્રાચીન યજ્ઞકર્તા ઋષિઓ સાથે એમનો નિર્દેશ^{૭૫} થયો છે ઋગ્વેદના^{૭૬} પ્રથમ મંડલમાં દધ્યચ આથર્વણ વિશેના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે : અશ્વિનકુમારોએ અથર્વનના પુત્ર દધ્યચને અશ્વશિર આપ્યું ને અશ્વશિર વડે^{૭૭} દધ્યચે અશ્વિનોને ત્વષ્ટાના મધુ-સ્થાન વિશે કહ્યું ઋગ્વેદમાં ઈદ્ર પણ દધ્યચના આખ્યાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે પર્વત પર અશ્વનું શિર શોધતા ઈદ્રને એ શયશ્ચવત(સાચણ પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રનો નીચલો અર્ધભાગ)મા મળ્યું, ને દધ્યચનાં અરિથઓ વડે નવાણું પુત્રોનો સંહાર ઇદ્રે કર્યો.

પંચવિંશ બ્રાહ્મણ^{૭૮} દધ્યચને દેવોના પુરોહિત તરીકે ઓળખાવે છે.

મહાભારતમાં^{૭૯} દધીચના આશ્રમને સરસ્વતીને પેલે પાર, અર્ચાત પશ્ચિમે, આવેલો કલ્હો છે હર્ષચરિતમાં^{૮૦} બાણભટ્ટ શેણુ નદી(જે ગંગાને પટના પાસે મળે છે)ના તટે વ્યવનપુત્ર દધીચનું નિવાસસ્થાન જણાવે છે આ બંને ઉલ્લેખ દધીચને ઉત્તર ભારતના જુદા જુદા સ્થળ સાથે સાંકળે છે. પદ્મપુરાણમાં^{૮૧} વળી ચંદ્રભાગ્યા અને સાબરમતીના સંગમ-સ્થળ પાસે દધીચિનું તપ સ્થાન કહ્યું છે. આ સ્થાન અમદાવાદમા આવેલું છે, અને સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આ સંગમ-સ્થળને દધીચ સાથે સાંકળે છે આમ આ અનુશ્રુતિ અનુસાર દધીચિ નર્મદા નજીકના પ્રદેશને બદલે સાબરમતી સમીપના પ્રદેશમાં વસ્યા હોવાનું જણાય છે.

દધીચિના આત્મવિલોપનનું આખ્યાન વિભિન્ન ગ્રંથોમા નીચે પ્રમાણે મળે છે :

કૃતયુગમા કાલેય નામે ધોર દાનવોએ વૃત્રાસુરનો આશ્રય લઈ દેવોને ભગાડ્યા, પરિણામે દેવો ઇદ્રને આગળ કરી બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ દેવોને દધીચ પાસે એમનાં અરિથ માગવાનું કહ્યું ને એ અરિથ-નિર્મિત વજ્ર વડે ઇદ્રને વૃત્રાસુરનો સંહાર કરવા કહ્યું નારાયણની સાથે દેવો દધીચના આશ્રમે ગયા અને તેઓએ એમનાં અરિથઓની માગણી કરી દધીચે પ્રાણ ત્યજી દીધા અગ્નિઓમાંથી ત્વષ્ટાએ વજ્ર બનાવ્યું, જેનાથી ઇદ્રે વૃત્રનો સંહાર કર્યો.^{૮૨}

વેદોમાં આવતું 'દધ્યંચ આથર્વણુ'નું નામ લઈ ભાગવત^{૮૩} પુરાણ નીચેના પ્રસંગ આપે છે :

વિષ્ણુની સલાહ અનુસાર દેવે દધ્યંચ આથર્વણુ પાસે ગયા. ઋષિએ દેવોની યાચના સાંભળી પોતાનો દેહ ત્યજી દીધો ઇંદ્રે વિશ્વકર્મા પાસે એ અરિથઓતું વજ્ર તૈયાર કરાવ્યું ને એ વજ્ર વડે વૃત્રાસુરને મારી નાખ્યો.

પદ્મપુરાણ^{૮૪} દધ્યંચ ઋષિનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતના પ્રદેશો સાથે જોડી નીચેના વૃત્તાંત આપે છે :

ચંદ્રલાગા અને સાખરમતીના સંગમ સ્થળે દધ્યંચિનો આશ્રમ હતો. દેવાસુર-સંગ્રામમાં પરાજય પામેલ દેવો કુવર્યા નામે પત્ની સાથે વસતા દધ્યંચ ભાગવ પાસે આવ્યા ને તેઓએ દૈત્યોને મારવા એમનાં અરિથ માગ્યા. ઋષિએ પ્રાણ છોડ્યા^{૮૫} ને પરિણામે અરિથનિર્મિત વજ્ર વડે વૃત્રાસુર માર્યો ગયો.

દધ્યંચના પુત્ર તરીકે સારસ્વતનો ઉલ્લેખ છે.^{૮૬} ત્યાર પછી સારસ્વતના વંશજનું નામ નથી અને ભાગવ વંશાવળી દધ્યંચના ભાઈ આત્મવાનથી આગળ ચાલે છે. અન્ય ઋષિકુળોની^{૮૭} માફક ભાગવ કુળની પણ વંશાવળી ખરોખર જળવાઈ નથી. મહાભારત અને મત્સ્ય પુરાણની અનુશ્રુતિ વાયુ-બ્રહ્માંડની અનુશ્રુતિ કરતાં જુદી પડે છે મહાભારત^{૮૮} પ્રમાણે મનુની પુત્રી આરુષીથી થયેલો સ્થવનનો પુત્ર તે ઔર્વ; ઔર્વના પુત્ર ઋચીક. મહાભારતની આ અનુશ્રુતિમાં સ્થવનનો ઉલ્લેખ નથી મત્સ્ય પુરાણ^{૮૯} સ્થવનના ભાઈ તરીકે અત્મવાનનો ઉલ્લેખ કરી એને ઔર્વના પિતા તરીકે ગણાવે છે પરંતુ વાયુ-બ્રહ્માંડ પુરાણોની અનુશ્રુતિ^{૯૦} પ્રમાણે સુકન્યા-સ્થવનના પુત્ર આત્મવાન ઔર્વના પિતા હતા; જોકે અન્ય તુલ્યકાલત્વ^{૯૧} (synchronism) પરથી કલિત થાય છે કે હકીકતમાં ઔર્વ આત્મવાનના પુત્ર નહિ, પરંતુ વંશજ હશે આત્મવાન અને ઔર્વની વચ્ચેની ભાગવ પેઢીઓનો ઇતિહાસ હુપ્ત થયેલો હોવાથી ભાગવો અને ગુજરાતના સંબંધ વિશે અંધારપટ રહે છે.

પણ હાંખા સમય પછી ગુજરાત પર રાજ્ય કરી ગયેલા હૈહયો સાથે થયેલા ભાગવોના સંબંધને કારણે ભાગવો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ફરી દેખાય છે. ભાગવો ગુજરાતના રાજકુલ હૈહયો સાથે પુરોહિત સંબંધ ધનવતા હતા ભાગવો પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અર્જુનના પિતા કૃતવીર્યના પુરોહિત હતા. ગમગમે

ભૃગુઓને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું કૃતવીર્યના વંશજોને ધનની જરૂરત પડતાં એમણે ભૃગુઓ પાસે ધન માગ્યું કેટલાક ભાગવોએ એ ન આપ્યું તેથી હૈહયોએ એમનો સંહાર શરૂ કર્યો, પરિણામે ભૃગુ-પત્નીઓ હિમાલય પર્વત પર ગઈ; તેઓમાની ઝોકે ઔર્વને જન્મ આપ્યો ૯૨ પરશુરામ જન્મદ્વંચ પૂર્વે થયેલા આ સંઘર્ષને હૈહય-ભાગવ સંઘર્ષનો પ્રથમ તબક્કો કહી શકાય.

પરંપરાગત વૈમનસ્ય ઔર્વના પ્રપૌત્ર પરશુરામના સમયમાં વધુ ઉગ્ર અન્યું ઔર્વના પુત્ર ઋચીક હતા, જેઓ કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના નરેશ ગાંધિની પુત્રી સત્યવતીને પરણ્યા સત્યવતી અને ઋચીકના પુત્ર જમદગ્નિ, જેમનો ઉલ્લેખ મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે વૈદિક સાહિત્યમાં^{૯૩} મળે છે. જમદગ્નિ ધક્વાકુ-વંશજ રેણુની પુત્રી રેણુકાને પરણ્યા; તેઓના પુત્ર રામ જન્મદ્વંચ પરશુ એમનું માનીતું શસ્ત્ર હતું તેથી એ ‘પરશુરામ’ પણ કહેવાયા ૯૪ આમ ભાગવ કુળ બે પેઢીથી મધ્ય દેશના ક્ષત્રિય રાજકુળો સાથે લગ્નસંબંધ ધરાવતું, પરંતુ કેટલાક આનુશ્રુતિક નિર્દેશોને^{૯૫} આધારે ભૃગુવર્ચ ઋચીક, જમદગ્નિ અને રામનો સંબંધ ગુજરાત કે એની નજીકનાં સ્થળો સાથે સાંકળી શકાય દા ત શાલ્વદેશ(હાલના આણ્ણ નજીકનો પ્રદેશ)ના રાજા હ્રુતિમાને ઋચીકને ગાંધ્ય આપ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ^{૯૬}; અને સ્નાન અર્થે નીકળેલી જમદગ્નિની પત્ની રેણુકા પર મોહિત થયેલા માર્તિંકાવત- (રાજસ્થાનમાં આવેલું મર્ત)ના રાજા ચિત્રરથનો નિર્દેશ^{૯૭} ભાગવોની સ્મૃતિ ગુજરાતના સ્થળો સાથે સંકળાયેલી છે. દા. ત. ભરુકન્થ ‘ભૃગુકન્થ’ કે ‘ભૃગુક્ષેત્ર’ તરીકે જાણીતું થયું અને નર્મદા અને સમુદ્રનો સંગમ “જમદ્વંચ” તરીકે ઓળખાતો.^{૯૮}

હૈહય સમ્રાટ અર્જુન કાર્તવીર્યના વિશાળ રાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થતો હતો. અર્જુન કાર્તવીર્યની રાજધાની માહિષ્મતી^{૯૯} (વર્તમાન મધ્ય પ્રદેશનું ચુલી માહેશ્વર કે નર્મદાનો ટાપુ માંધાતા) હતી સમુદ્ર પરનું આધિપત્ય^{૧૦૦} કાર્તવીર્યની સત્તા અને મહત્તામાં વધારો કરતું, તેથી સ્પષ્ટ છે કે એનું સામ્રાજ્ય ગુજરાતના સમુદ્રકિનારાને આવરી લેતું હશે.

અર્જુન કાર્તવીર્યના વિષ્વ સક પરશુરામ જન્મદ્વંચ હતા. એ સમ્રાટના વિનાશનું કારણ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં નીચે પ્રમાણે છે : દેવ અગ્નિની વિનંતીને અધીન થઈ કાર્તવીર્યે ગામ, નગર અને વનમાં આગ લગાડી, જેમાં વસિષ્ઠ આપવનો આશ્રમ ભસ્ત્રીભૂત થયો વસિષ્ઠ આપવે શાપ આપ્યો કે રામ જન્મદ્વંચ કાર્તવીર્યના હાથ સમરાગણમાં કાપશે ૧૦૧ મહાભારતમાં^{૧૦૨} આ પ્રસંગને

વિગતથી વર્ણવ્યો છે. જમદગ્નિના આશ્રમને હૈહય સમ્રાટ કાર્તવીર્યે નષ્ટ કર્યો ને ઋષિની હોમધેનુનું હરણ કર્યું. પરશુરામ જમદગ્ન્યે સમ્રાટના આ અપકૃત્યનો બદલો એના હામર હાથ કાપી નાખી એનું મોત આણીને લીધો કાર્તવીર્યના પુત્રોએ જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ ઋષિનો શિરચ્છેદ કર્યો પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવા કૃતનિશ્ચય બનેલા રામે ક્ષત્રિયોનું એકવીસ વાર નિકંદન કર્યું હોવાનું કહેવાય છે. પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે એમણે અશ્વમેધ કર્યો અને એની દક્ષિણામા કશ્યપને પૃથ્વીનું દાન કર્યું. કશ્યપે એમને દક્ષિણામા સમુદ્રતીરે જવાનો આદેશ આપ્યો, પરિણામે પરશુરામે સમુદ્રમાંથી સૂપારક(સોપારા)નું નિર્માણ કરી ત્યાં આશ્રય લીધો આમ હવે ભાગેલા ભુગુણે તજી અપરાન્ત(કેંકણ)માં આભ્યા ગયા.

પાઠદીપેા

૧. G. J. Garraghan. *A Guide to Historical Method*, p 121

૨ *Encyclopaedia of Philosophy* મા 'Myth'નું નિરૂપણ

૩ અથર્વવેદ ૧૫, ૧, ૬, ૧૦-૧૨. વળી ગુએ : શતપથ બ્રાહ્મણ ૯, ૫, ૬, ૮, જૈમિનીય ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ ૧, ૫૩, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨, ૪, ૧૦, ૪, ૧, ૨; ૫, ૧૧

૪ ઓ વિદ્યાચ્ચતુરો વેદાન્સાક્ષોપનિષદો દ્વિજઃ ।

ન ચેત્સુરાણં સંવિથાન્નૈવ સ સ્થાદ્વિચક્ષણઃ ॥

ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃંહયેત્ ।

વિમેત્યલ્પશ્રુતાદ્વેદો મામય પ્રહરિષ્યતિ ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૨૦૦-૧, પદ્મપુરાણ ૫, ૧, ૩૫

૫ વાયુપુરાણ ૨, ૧૫; ૬૨, ૧૧૫; ૧૫, ૪૨, ૮૮, ૧૫૩; ૧૫, ૨; ૧૧, ૧૭૫

૬. વાયુપુરાણ ૧૨, ૧૭૪; ૧૬, ૧૨૩; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૬, ૨૦૧; ૩, ૭૧, ૧૨૪; હરિવંશ ૧, ૪૭, બ્રહ્મપુરાણ ૪, ૯૫

૭ સ્વર્ગર્મ એવં સૂતસ્ય સદ્ગિર્દેષ્ટઃ પુરાતનૈઃ ।

દેવતાનામૃષીણાં ચ રાજા જ્ઞામિત્તેજસામ્ ॥

ધનાના ધારણ કાર્ય શ્રુતાનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ઇતિહાસપુરાણેષુ દિષ્ટા યે બ્રહ્મવાદિમિઃ ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૩૧-૩૧

૮. આખ્યાનૈશ્વાયુપાલ્યાનૈર્ગામિઃ કલ્પજોક્તિમિઃ ।

પુરાણસંહિતાં ચક્રે પુરાણાર્થવિશારદઃ ॥

બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૪, ૨૧

૧૫ી ભૃગુઓ વાયુપુરાણ ૬૦, ૨૧; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૧૬

૯ વાયુપુરાણ ૬૦, ૧૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૬

૧૦ વાયુપુરાણ ૬૧, ૫૫-૫૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૭

૧૧ દા ૮, કાતપથબ્રાહ્મણ(૧૩, ૪, ૩)માં અશ્વમેધ યજ્ઞને આહુતિ આપી અને નવમા દિવસે ઇતિહાસ-પુરાણના પઠન મારે અઘાયલા રાખવામાં આવ્યા છે. આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર (૪, ૬, ૬) મુજબ મરનારાનાં કુટુંબીજનોએ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી પુરાણ-શ્રવણ કરવું અનુકૂળ વર્તમાન પુરાણોમાં સૌનકાદિ ઋષિઓના બાર વર્ષના ચક્ર યજ્ઞને સુવ રામદર્શણ પુરાણના આખ્યાતા તરીકે દેખા દે છે.

૧૨. કૌટિલ્ય, ઈર્ષ્યશાસ્ત્ર ૫, ૩, ૧૩

૧૩ પશ્ચિમમિતિહાસશ્રવણે । પુરાણમિતિદૃક્તમાખ્યાદિક્ષોદાહરણ, ધર્મશાસ્ત્રમર્ચશાસ્ત્રં ચેતીતિહાસઃ ।

કૌટિલ્ય, ઈર્ષ્યશાસ્ત્ર ૧, ૫, ૧૪

૧૪ સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાર્ણિ ચ ।

વંશયાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પશ્ચલ્લક્ષણમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૪, ૧૦

૧૫. R. C. Hazra, *Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, p 243

૧૬. વાયુપુરાણ ૬૬, ૩૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૩, ૩૮; મત્સ્યપુરાણ ૭૨, ૪૪; ૯૬, ૨૧

૧૭ વાયુપુરાણ ૮૮, ૧૬૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૯૩, ૧૬૯

૧૮. વાયુપુરાણ ૯૯, ૪૩૨; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૭૪, ૨૪૫, મત્સ્યપુરાણ ૨૭૩, ૫૩

૧૯. F. E. Pargiter, *The Puranic Text of the Dynasties of the Kali Age*, p 58

૨૦. ૧, ૧, ૧૧૨; ૧, ૫૧, ૧૨; ૩, ૫૧, ૭

૨૧. એતરેયબ્રાહ્મણ ૪, ૩૨. ૭

શતપથબ્રાહ્મણ ૪, ૧; ૫, ૨

જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૩, ૧૨૦-૨૨

૨૨ વાયુપુરાણ ૭. ૨૪, ૨૩-૩૦; ૮૮ ૧-૪; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૬૧, ૧૮-૨૫; ૬૩ ૧-૪; બ્રહ્મપુરાણ ૭, ૨૭-૩૩; મત્સ્યપુરાણ ૧૨, ૨૧-૨૪, લિંગપુરાણ ૧, ૬૬, ૪૭-૪૯; વિષ્ણુપુરાણ ૪, ૧, ૨૦-૪૧, ૨, ૧-૨; ૬૬-પુરાણ ૫, ૮, ૧૨૬-૧૨૯; અગ્નિપુરાણ ૨૭૩, ૧૧-૧૬; ગદ્યપુરાણ ૧, ૧૩૮, ૧૫-૧૬; ભાગવતપુરાણ ૯, ૩, ૧-૩૬; શિવપુરાણ ૭, ૩૬, ૨૦-૩૦

૨૩. ૧, ૨૨-૩૫

૨૪. જુઓ પાઠદીપ ૨

૨૫. ૩, ૧૨૧-૧૨૩

૨૬. ૧, ૩

૨૭. ધ્વાનર્ત્તસ્ય તુ દાયાદો રેવો નામ મહાદ્યુતિઃ ।

ધ્વાનર્ત્તવિષયધ્વાસીત્ પુરી ન્વાસ્ય કુશસ્થલી ॥

હરિવંશ ૧, ૧, ૨૩

૨૮. કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યાં રૈવતેનોપશોમિતામ્ ॥

પુનર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વયં ત્વપ ।

તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ॥

મહાભારત ૨, ૧૩, ૪૯-૫૦

૨૮અ. મહાભારત ૧૪, ૫૧, ૫૬

૨૯ સ્થળ-નિષ્કૃંચની ત્ર્યર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ નું પરિશિષ્ટ.

૩૦. જુઓ પ્રકરણ ૧૦.

૩૧. દેશ યાસ્યામિ નગરીં રૈવતસ્ય કુશસ્થલીમ્ ।

રૈવતં ચ ગિરિં રમ્યં નન્દનપ્રતિમં ઘનમ્ ॥

હરિવંશ (પૂના-ચિત્રશાલા આવૃત્તિ) ૨, ૫૫, ૭

૩૨. જુઓ પાઠદીપ ૩.

૩૩ રૈવતના તપના સ્થળ તરીકે વિષ્ણુપુરાણ (૪. ૧. ૫૬) હિમાલયનો અને ભાગવતપુરાણ (૧. ૩. ૩૬) બદરીનો ઉલ્લેખ કરે છે, બન્નારે વાલ્મી, બ્રહ્મ, હરિવંશ, બ્રહ્માણ્ડ વગેરે પુરાણો મેરુને જણાવે છે.

૩૪. હરિવંશ ૧, ૧, ૩૫ (પર્વતગણાન્ પાઠાતર સાથે).

૩૫. દેવા પઞ્ચ કુલાઃ ક્ષ્યાતા હૈહયાના મહાત્મનામ્ ।
વીતિહોત્રાશ્ચ શાર્યાતા મોજાશ્ચાવન્તયસ્તથા ॥
કુણ્ડિકેરાશ્ચ.. ॥

મત્સ્યપુરાણ ૪૩, ૪૮-૪૯

૫ળી જુઓ, Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*,
p 102, n. 2.

૩૬. રૈવતકના રચણ તથા અભિજ્ઞાનની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ નું પરિશિષ્ટ.

૩૭. દેવાનામેતિ કૌન્તંય તથા રાજામલોક્તામ્ ।
વૈદ્યપર્વતં દષ્ટ્વા નર્મદામવતીર્ય ચ ॥ ૧૮
દ્વષ શાર્યાતિયજ્ઞસ્ય દેશસ્તાત પ્રકાશતે ।
સાક્ષાત્રાપિવત્સોમમશ્ચિન્ધ્યાં સહ કૌશિકઃ ॥ ૨૦

મહામારત ૩, ૧૨૧

૩૮. ઋગ્વેદ ૩, ૨ ૪.

૩૯. ઋગ્વેદ ૧. ૬૦ ૧, ૩. ૫. ૧૦; ૧૦ ૪૬. ૯; મંત્રાચળી સંહિતા ૧. ૪. ૧;
તૈત્તિરીયસહિતા ૪ ૬ ૫. ૨, અથર્વવેદ ૪. ૧૪. ૫ ૫ળી જુઓ : A. A Macdonell,
Vedic Mythology, p. 140

૪૦ ૧ ૫૮ ૬; ૧૨૭. ૭; ૧૪૩, ૪; ૨ ૪ ૨; ૩ ૨. ૪; ૪. ૭. ૧

૪૧. 'Thus the Bhrgus never designate actually existing priests in the RV, but only a group of ancient sacrificers and ancestors, to which Bhrgu bears the relation of chief.' A. A. Macdonell. *Vedic Mythology*, p 140

૪૨. અથર્વવેદનાં પરિશિષ્ટામાં ભૃગુઓ, અગ્નિરેસો ને અથર્વણોનાં નામ વારંવાર આવે છે અથર્વવેદની શૌનક સંહિતા જળવાઈ રહી છે, ને શૌનક શાખા ભૃગુઓની શાખા હતી જુઓ : Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 192.

૪૩. M Winternitz. *A History of Indian Literature*. Vol 1, p. 119

૪૪. ગોપયન્નાદ્વાજ ૩, ૪.; કૌશિકમ્વજ ૬૩, ૩; ૯૪. ૩, ૪ ચુલિકે ૬૫નિપદ(૧૧)માં અથર્વવેદને 'ભૃગ્વનિરક્ષ' અને 'સૂર્યવિરક્ષ' નામે પણ કહ્યો છે.

૪૫ *History of Indian Literature*, p 147

૪૬ તૈત્તિરીય-આરણ્યક ૧. ૧, શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૧. ૧ ૧; જૈમિનીય-
બ્રાહ્મણ ૧. ૪૨

પંચવિંશ બ્રાહ્મણ (૧૮. ૬. ૧) પ્રમાણે અવિવક્ત વરુણુ તેજ બહાર નીકળી ત્રણ
ભાગમાં વિવક્ત થયું, તેનો એક ભાગ બૃહુ થયો, બીજો આચન્તીય નામે સ્થાપ થયો ને
ત્રીજો ભાગ પાણીમાં પ્રવેશ્યો : વળી જુઓ મૈત્રાયણી સંહિતા ૪. ૩. ૧; ૧. ૪;
જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૨ ૨૦૨.

૪૭. શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૬. ૧ ૧; તૈત્તિરીય આરણ્યક ૧. ૧

૪૮. જુઓ શબ્દ 'વરુણુ' : A. A. Macdonell, *A Practical Sanskrit Dictionary*.

૪૯. વાયુપુરાણ ૬૫ ૨૨

૫૦. મહાભારત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો 'શરુકચ્છ' પ્રયોજે છે 'શરુકચ્છ' આગળ
જતા 'શરુકચ્છ' રૂપાંતર થયું જાણે છે.

૫૧. જુઓ ઉપર પાદ્મીપ નં ૪૬

૫૨ ૧૦. ૨૫

૫૩. Bloomfield, *Hymns of Atharvaveda*, Introduction, p. lxi

૫૪ માર્કે સુગોરપ્રતિમે ઉત્તમેડમિજને જુમે ।

હિરણ્યકશિપોઃ કન્યા દિવ્યા નામ પરિશ્રુતા ।

પુલોમ્નસ્વાપિ પૌલોમી હુહિતા વરવર્ણિની ॥

મૃગોસ્ત્વજનયદિવ્યા કાવ્યં વેદવિદાં વરમ્ ।

દેવાસુરાણામાચાર્યે શુક્રં કવિસુત ગ્રહમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૩-૭૪

પૌલોમ્યજનયત્પુત્રં વ્રહ્મિષ્ઠં વશિનં વિશુમ્ ॥

વ્યાધિતઃ સોડદ્યમે માસિ ગર્ભક્રેણ કર્મણા ।

અવનાચ્ચવનઃ સોડથ ચેતનસ્તુ પ્રચેતસઃ ।

વાયુપુરાણ ૬૫, ૮૮-૮૯

૫૫. ઉશનસુ કે ઉશનાને 'શાન્થ' ઉપરાંત 'શુક' અને 'અહ' પણ કહ્યા છે. મહાભારત
(૧. ૭૦ ૧૦) ધૃત્યનો પુત્ર કવિ અને કવિનો પુત્ર શુક એવી અનુશ્રુતિ આપે છે, ન્યારે
પુરાણોમાં શુકને 'કવિસુત' કહ્યો હોવા છતાં સીધો ધૃત્યનો પુત્ર ગણાવ્યો છે (વાયુપુરાણ
૬૫, ૭૩-૭૬).

૫૬. પંચવિંશત્ત્રાણ ૭ ૫ ૨૦

૫૭ જુઓ પાઠદીપ નં. ૫૪.

૫૮ ૧ ૬

૫૯ પુલોમાએ કશ્વેશ્વર અતિવિદ્યાપને લીધે નહીં વહેવા લાગી, બ્રહ્માએ એ નહીંનું નામ રાખ્યું 'વધૂસરા'

૬૦ જુઓ આ પૂરે પૃ. ૨૦૩-૦૪

૬૧ ૩ ૧૨૧. ૧૮-૨૦

૬૨. ૩ ૮૭ ૯-૧૦

૬૩. ૩ ૧૦૦ ૧-૪

૬૪. ૧ ૧૧૬ ૧૦; ૧૧૭ ૧૩; ૧૧૮, ૭; ૫, ૭૪ ૫; ૭ ૬૮ ૭; ૭૧, ૫; ૧૦ ૩૯ ૪

૬૫ ૧૦ ૬૧. ૧-૩ વળી જુઓ : *Vedic Index*, Vol. I, p 265.

૬૬ જુઓ આ પૂરે પૃ. ૨૦૩-૦૪.

૬૭. ૪. ૧. ૫

૬૮ ૩ ૧૨૧-૧૨૫

૬૯. ૯. ૩

૭૦. ૧ ૫ ૭-૮; ૧ ૮ ૧-૨

૭૧ *Ancient Indian Historical Tradition*, pp 197, 201

૭૨ વાયુપુરાણ ૬૫. ૯૦ પુરાણોમાં 'આત્મવાન'નાં અર્થાતર થતા છે દા. ત., 'આત્મવાન', 'આત્મવાન', 'આત્મવાન' અને 'આત્મવન્ત'. જુઓ : Pargiter, *AIHT*, p. 147

૭૩. ઋગ્વેદ ૪ ૭, ૧; ૮. ૯૧ ૪

૭૪ વૃહદારણ્યક સપતિપદ (૨. ૬ ૩) પ્રમાણે દ્વિતીય આયર્વણમાથી થયા તે દ્વિતીય આયર્વણ. પચવિંશત્ત્રાણ (૧૪, ૬) 'દ્વાધીય' નામ 'અયવન' ના પિતૃનામ તરીકે આપે છે.

૭૫ ઋગ્વેદ ૧ ૮૦ ૧૬; ૧૩૯. ૯; ૬ ૧૬ ૧૪

૭૬. ઋગ્વેદ ૧. ૮૪ ૧૩-૧૪, ૧૧૬ ૧૨, ૧૧૭. ૨૨, ૧૧૯ ૯

૭૭ આ નિર્દેશને વધુ સ્પષ્ટ કરતું આખ્યાન દેવીસાગવત(૭, ૩૬, ૨૮-૩૦) માં આપવામાં આવ્યું છે. ઇદ્રે અથર્વાણને નીચેની શરતે બ્રહ્મવેદા કહી ને અથર્વાણ અન્ય કોઈને બ્રહ્મવેદા શીખવે તો ઇદ્રે એનું માથું કાપી નાખે. અશ્વિનકુમારોએ અથર્વાણને બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું ત્યારે અથર્વાણે ઇદ્રની શરત કહી, આથી અશ્વિનોએ અથર્વાણને અશ્વશિર દ્વારા બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું. પ્રથમ અશ્વિનોએ અથર્વાણનું શિર કાપી એને સ્થાને અશ્વશિર ચોટાડયું ને અશ્વશિર વડે બ્રહ્મવેદા કહી કુપિત થયેલા ઇદ્રે અશ્વશિર કાપી નાખતા અશ્વિનોએ અથર્વાણને એનું મનુષ્ય-શિર ચોટાડી આપ્યું.

૭૮ ૧૨ ૮. ૬ ભૃગુએ અંગિરસો સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલ હોવાથી ક્યારેક ભૃગુએને 'અંગિરસ' તરીકે પણ ઓળખ્યા છે દા.ત., અથવનને શતપથબ્રાહ્મણ(૪. ૧ ૫)માં અંગિરસ કહ્યા છે. તેવી જ રીતે પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૨ ૮ ૬) પણ દ્વિઅ(દ્ધીઅ)ને અંગિરસ કહે છે

૭૯ ૩. ૧૮

૮૦. ઉચ્છ્વાસ ૧, પુ. ૨૭

૮૧. ઉત્તરખંડ, અ ૧૪૮

૮૨. મહાભારત ૩ ૧૮

૮૩ સ્કંધ ૬, અ ૯, શ્લો ૧૦, ૧૨

૮૪ ઉત્તરખંડ, અ ૧૪૮

૮૫ પદ્મપુરાણ પ્રમાણે દ્ધીઅના નિધનને સ્થળે કામધેનુએ દૂધની ધારા વહેવડાવી. તેથી તે સ્થળ 'દુધેશ્વર' (આજનું 'દ્ધેશ્વર') તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

૮૬. શુઓ : વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪ અને બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૧, ૭૩-૧૦૦ માં આપેલી વંશાવળીઓ.

૮૭ Pargiter, *AIHT*, p. 184

૮૮. ૧. ૬૦. ૪૫

૮૯. ૧૯૫. ૧૧-૧૫

૯૦. શુઓ ૭૫૨ પાદટીપ નં. ૮૬.

૯૧. શુઓ Pargiter, *AIHT*, pp. 184 f.

૯૨. મહાભારત ૧. ૧૬૯. ૧૧-૧૯

૯૩. ઋગ્વેદ ૩ ૬૨; ૮ ૧૦૧ ૮; ૯ ૬૨ ૨૪; ૯. ૯૭ ૫૧

અથર્વાવેદના નીચેના સૂક્તોમાં એમનો ઉલ્લેખ મહુવિદ્યાના સંદર્ભમાં મળે છે :-

૧. ૩૨ ૩; ૪ ૨૯ ૩; ૫ ૨૮. ૭; ૬ ૧૩૭. ૧; ૧૮. ૩. ૧૫-૧૬

૯૪ મહાભારત ૧૨, ૫૬; વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪; મહાભારત ૨, ૧, ૭૩-૧૦૦

ક્ષાત્રતેજવાળા પરશુરામનો જન્મ બ્રાહ્મતેજવાળા ભાગર્વ કુળમાં થયો એ ધટના સમજવતો આનુક્રુતિક વૃત્તાત આ પ્રમાણે છે : ગાધિ નરેશ કૌશિક અપુત્ર હતા, તેથી એમની પુત્રી અને ગૌતમી ગાધિની પત્ની સત્યવતીએ પોતાના પતિ પાસે ભાઈના જન્મ અર્થે વિનંતી કરી. ગાધિએ એ ચતુ સત્યવતીને આપ્યા, એક સત્યવતી માટે અને બીજો એની માતા અર્થે. સત્યવતીની ભૂલથી ચતુની અદલાબદલી થઈ ગઈ. ગાધિએ પત્ની સત્યવતીને ભૂલની ગંભીરતા સમજવી કે તારી કંપે અતિક્ષાત્રતેજવાળો મહાન પુત્ર જન્મશે. સત્યવતીએ ભૂલના પરિણામના નિવારણ અર્થે ગાધિને ખૂબ વિનંતી કરી ત્યારે ગાધિએ કહ્યું : ભૂલનું નિવારણ એટલું થઈ શકે કે ક્ષાત્રતેજવાળો પુત્ર નહિ, તે એવો પૌત્ર જન્મશે તેથી ગાધિ નરેશના કુળમાં બ્રાહ્મતેજયુક્ત વિશ્વામિત્ર થયા અને ભાગર્વ કુળમાં સત્યવતીના પુત્ર જન્મદગ્નિ જન્મ્યા. જન્મદગ્નિ શાત હતા, પણ એમના પુત્ર રામ રૌદ્ર નીવડયા (મહાભારત ૧૨, ૪૯).

૯૫ સ તાનિ તીર્થાં ન ચ સાગરસ્ય પુણ્યાનિ ચાન્ધ્યાનિ વ્રહ્મણિ રાજન્ ।
ક્રમેણ ગચ્છન્વરિપૂર્ણકામઃ ક્ષર્પારક પુણ્યમં દર્શન્ ॥
તત્રોદયેઃ કચ્ચિદતીત્ય દેશ સ્થાત પૃથિવ્યાં વનમાસસાદ ।
તપ્ત સુરૈર્થત્ર તપઃ પુરસ્તાદિષ્ટં તથા પુણ્યતર્મૈર્નરેન્દ્રૈઃ ॥
સ તત્ર તામગ્રધનુર્ધરસ્ય વેદી દદર્શાયતપીનબાહુઃ ।
ઋચીકપુત્રસ્ય તપસ્વિસંઘૈઃ સમાવૃતા પુણ્યકૃદર્ચનોયામ્ ॥

મહાભારત ૨, ૧૮, ૮-૧૦

૯૬ મહાભારત ૧૨, ૨૨૬, ૩૩

૯૭. મહાભારત ૨, ૧૧૬, ૬

૯૮. હાસકંઠર ભેરણી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૫૨-૫૪

તતો ગચ્છેચ્ચ રાજેન્દ્ર નર્મદોદયસિગમમ્ ॥

જામવરન્યમિતિ સ્થાતં સિદ્ધો યત્ર જનાર્દનઃ ।

મત્સ્યપુરાણ ૧૯૪, ૩૪-૩૫

૯૯ હો સાંકળિયા પ્રાચીન માહિમતીના સ્થળ તરીકે મહેશ્વરને ગણે છે (*Excavations at Maheshwar and Navadatoli*, p. 15); પાનિંટર માંધાતાને ગણે છે (*AIHT*, p. 158).

પાનિંટરનું મંતવ્ય હો ક્ષત્રીના અન્વેષણ પર આધાર રાખે છે વળી કે મા. યુનરણી માહિમતીને ભણ્ય પાસે મૂકે છે. (*Early Aryans in Gujarat*, p. 54).

१००. सहस्रभुजमृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।

अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्या महाबलः ॥

स तु रत्नाकरवतीं सद्मीपां सागराभ्वराम् ।

शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥

महाभारत १३, १३७, ३-४.

एको बाहुसहस्रेणावगाहे स महार्णवम् ।

करोत्युद्धृत्तवेगा तु नर्मदा प्रावृद्धताम् ॥

तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभ्यमाणे महोदधौ ।

भवन्त्यतीव निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥

मत्स्यपुराण ४३, ३२-३३

१०१ वायुपुराण ९४, ४५-४७

१०२. ३, ११७

પ્રકરણ ૯

ચાદવો

ભારતયુદ્ધ પૂર્વેના વંશોમાં ચાદવવંશ મહત્વના વંશ તરીકે દેખાય છે. ચાદવોની વંશાવળી હરિવંશ તથા ૧૧ પુરાણોમાં આપી છે. એ પુરાણો નીચે મુજબ છે : વાયુ, અક્ષાંડ, મત્સ્ય, યજ્ઞ, અક્ષ, વિષ્ણુ, ભાગવત, લિંગ, કૂર્મ, ગરુડ અને અગ્નિ. વાયુ-અક્ષાંડની વંશાવળીઓ વધુ સારી રીતે જળવાઈ રહી છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવે ભારતયુદ્ધમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. તેથી મહાભારત ચાદવોને લગતી કેટલીક વિગતો આપે છે. યદુઓનું પશ્ચિમ દિશા તરફ સ્થળાંતર, ભારતયુદ્ધમાં તેઓનો હિસ્સો અને ચાદવારથળી વિશે પ્રાચીનતમ માહિતી આપનાર મહાભારત છે.

મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હરિવંશ વૃષ્ણિઓ વિશે ધણી માહિતી આપે છે. અવતાર તરીકે સ્થાન પામેલા કૃષ્ણ વાસુદેવે કે હરિની સવિસ્તર ગાથા ગાતું આ પ્રથમ પુરતક છે, જેકે મહાભારતમાં અપાયેલા પ્રસંગોનું નિરૂપણ હરિવંશમાં નથી ત્યાર બાદ વિષ્ણુપુરાણ અને અક્ષપુરાણના કૃષ્ણચરિતને લગતા ભાગ હરિવંશના સંક્ષિપ્તીકરણ સરખા છે. ભાગવતપુરાણ પ્રથમ વાર કૃષ્ણચરિતના બધા પ્રસંગોને સંકલિત કરી કાલાનુક્રમે રજૂ કરે છે. ભાગવતનું કૃષ્ણચરિત ભક્તિરસથી રંગાયેલું છે.

ભારતની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ જળવર્તા પુરાણો અને મહાભારત સિવાય વૈદિક તેમજ અનુવૈદિક સાહિત્યમાં પણ યદુઓને લગતા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખ મળે છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (ગણપાઠ સાથે), કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર,

પતંજલિનું મહાભાષ્ય^૫ ઈત્યાદિ ગ્રંથો યદુઓ કે એમની પેટાશાખાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે.

યાદવોને લગતી પૂરક સામગ્રી બૌદ્ધ^૧ અને જૈન સાહિત્યમાં પણ મળી રહે છે

જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાં ૨૦મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રત અને ૨૨મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ હરિવંશના હોવાથી વૃષ્ણદેશ, કલ્પસૂત્ર, આવશ્યક, અતકૃદંશ અને ઉત્તરાધ્યયન યાદવો^૭ વિશે વિગતો આપે છે. અરિષ્ટનેમિને કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતૃર્ધ્વાર્ધ દેહ્યા છે^૮ સંધ્યાસગણિની વસુદેવહિંડી (પાંચમી સદી) અને જિનસેનકૃત હરિવંશપુરાણ (ઈ સ ૭૮૩-૭૮૪) યાદવોને લગતી જૈન અનુશ્રુતિને આધારે લખાયેલા ગ્રંથ છે.

ઋગ્વેદમાં યદુઓ વિશે વારંવાર ઉલ્લેખ છે ‘દૂરના દેશથી યાદવોને દોરવણી ઇંદ્રે આપી’ ઋગ્વેદના આ નિર્દેશ^૯ પરથી અસુક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે યદુઓ વિદેશથી ભારત આવ્યા

પરંતુ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે યચાતિ અને દેવયાનીના પુત્ર યદુના વંશજો તે યાદવો. મનુ વૈવસ્વતની પુત્રી દક્ષાથી યચાતિ યોથી પેઢીએ થયા. દક્ષાને વંશ એક વંશ’ દહેવાયો. એક વંશ ‘ચદ્ર વંશ’ તરીકે પણ ઓળખાયો, કારણ કે દક્ષા ચદ્રના પુત્ર ક્રુધને પરણી હતી. યાદવકુળમાં હૈહયો, વૈદર્ભો, સાતવતો, અધકો, કુકરો, સૈનેયો, ભોળો અને વૃષ્ણિઓ થયા યાદવોની આ બધી શાખાઓના પૂર્વજ યદુનું રાજ્ય ચંબલ, ખેટવા અને કેન નદીના પ્રદેશમાં હતું^{૧૦} મધ્ય દેશમાંથી યાદવશાખાઓ નર્મદા ખીણ, વિદર્ભ, શરસેન, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિસ્તરી

ચક્રથી કૃષ્ણ વાસુદેવ સુધી યાદવોની ૫૯^{૧૧} પેઢીઓ થઈ શશંગિંદુ ઝૈત્રરથિ, અર્જુન કાર્તવીર્ય, ન્યામધ, વિદર્ભ, દશાહ, મધુ અને ભીમ સાતવત પ્રસિદ્ધ યાદવ રાજાઓ થયા શરસેન પ્રદેશમાં યાદવોની સત્તા સ્થાપનાર સંભવતઃ મધુ હતો. મધુના વંશજ ભીમ સાતવતના ચાર પુત્રો ભજમાન, દેવાવૃધ, અધક અને વૃષ્ણિ હતા દેવાવૃધના વંશજો માર્તિકાવત(અદ્વર, જયપુર, ભેધપુર)ના ભોળો થયા અધકના બ્યેક પુત્ર કુકરમાંથી કુકરો થયા અને તેઓએ મથુરામાં રાજ્ય કર્યું. કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં વૃષ્ણિઓ વધુ પ્રચળ થયા. કુકર વંશના

રાજા કંસે યાદવોની અવગણના કરી^{૧૨} ત્યારે ભોજ વીરોએ આગળ પડતો ભાગ લઈ કંસનો પરાભવ કર્યો^{૧૩}

કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં અંધક-વૃષ્ણિઓનાં અગ્રગણ્ય કુળોની સંખ્યા ૧૧ હતી.^{૧૪} દેવક, ઉત્તરેન, રાજાધિદેવ, હરિક, અસમૌજ, વસુદેવ, સત્યક, શંકર, ચિત્રક, સત્રાગિત અને પ્રસેન અંધક-વૃષ્ણિઓના તે તે કુળના વડા તેમજ નેતા હતા.

વૃષ્ણિકુળના વસુદેવ શરના પુત્ર હતા. એમની બહેન પૃથા રાજા કુંતીએને દત્તક લીધી હતી તેથી એ ‘કુંતી’ કહેવાઈ. એનાં લગ્ન હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુની સાથે થયાં. વસુદેવ મથુરાના રાજા ઉત્તરેનના મંત્રી હતા.^{૧૫} સ્વાભાવિક રીતે એમની વફાદારી ઉત્તરેન માટે હતી. વસુદેવ રાજા ઉત્તરેનના પક્ષકાર હોવાથી પિતાને બંદી બનાવનાર કંસ એમના પર રાષ્ટ્રે લગાવ્યો.^{૧૬} વસુદેવની તેર પત્નીઓમાંની^{૧૭} એક પત્ની દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ અને બીજી પત્ની રોહિણીના પુત્ર બલરામ કંસની કુપિત નજરોથી દૂર રહીને ગોકુળમાં નંદ ગોપને ત્યાં ભિછર્યા.

યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કર્યું એની પૂર્વભૂમિકા આ પ્રમાણે હતી : મથુરાના રાજા ઉત્તરેનને એના પુત્ર કંસે જેદ કર્યા અને કંસ પોતે રાજા બન્યો આમ કરવામાં એને પીડબળ એના સસરા મગધ-સમ્રાટ જરાસંધનું હતું.^{૧૮} કંસનાં લગ્ન જરાસંધની બે પુત્રીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ સાથે થયાં હતાં. યાદવકુળના વડીલો કંસના આ અપકૃત્યને સંખી શક્યા નહિ. કૃષ્ણ વાસુદેવે પોતાના અગ્ર બલરામની સહાયતાથી અને વડીલોના કહેવાથી માત્રા કંસનો અંત આણ્યો. કંસનો અંત આવતાં મથુરાનું યાદવરાજ્ય જરાસંધના વર્ચસમાંથી મુકત બન્યું.

મગધ-સમ્રાટ જરાસંધ જમાઈનો પરાભવ તેમજ અંત સંખી શક્યો નહિ. વિધવા પુત્રીઓના વારંવાર કહેવાથી એણે મથુરા પર અનેક વાર આક્રમણ કર્યા,^{૨૦} આથી યાદવોનું અસ્તિત્વ હાથમાં મુકાયું. સમસ્ત મધ્યદેશ પર વર્ચસ ભોગવનાર મગધપતિ જરાસંધ સામે ટકી રહેવું યાદવોને માટે સુરકેશ હતું,^{૨૧} તેથી યાદવોએ^{૨૨} પશ્ચિમ દિશામાં સ્થળાંતર કર્યું અને શાપિતાની વેરાન રાજધાની કુશસ્થલીના^{૨૩} જીર્ણ દુર્ગને સમરાવી ત્યાં વસવાટ શરૂ કર્યો. શાપિતાની કુશસ્થલી યાદવોની દ્વારવતી તરીકે ઓળખાઈ.

દારવતીના વૃષ્ણિઓમાં વસુદેવનું કુટુંબ આગળ પડતું હતું. યાદવો મથુરા છોડી દારકા ગયા ત્યાં પણ વસુદેવ મંત્રી-પદે ચાલુ રહ્યા; ૨૩ એમની તેર પત્નીઓમાંની દેવકી વગેરે સાત પત્નીઓ રાજા ઉત્તરેનના ભાઈ દેવકની પુત્રીઓ હતી.

પૌરવ કુળની રોહિણીથી થયેલા, વસુદેવના ન્યેષ્ઠ પુત્ર તે, બલરામ. બલરામે અનુજ કૃષ્ણને પક્ષે રહી અનેક યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો. ધાર્તરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શ્રીખવનાર બલરામ હતા. આ સંબંધને કારણે આગળ જતાં સાંબને છોડાવવા એ હરિતનાપુર ગયા ૨૪ સાંબ દુર્યોધનની પુત્રીનું હરણ કરવા જતાં કસાયેલો હતો.

કૃષ્ણ વાસુદેવના નેતૃત્વ હેઠળ યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરી યાદવોની હસ્તી ટકાવી રાખી; અને નીચેના પ્રસંગો પરથી ફક્ત થાય છે કે યાદવોના પ્રભાવને કૃષ્ણે વધાર્યો.

વિદર્ભના રાજા બીજમકની કુંવરી દુર્યોધનની સગપણ એદિરાજ શિશુપાલ સાથે થયું હતું, પણ કૃષ્ણે વિદર્ભની રાજકુંવરીનું અપહરણ કરી ૨૫ પોતાના ફાંદના પુત્ર શિશુપાલ અને રાજકુમાર દુર્યોધનો ગર્વ ઉતાર્યો.

યાદવકુળમાં અતિ તીવ્ર વિખવાદ ઊભો કરનાર સ્થમંતક મહિનો પ્રસંગ દારકામાં બન્યો. લગભગ બધાં પુરાણ યાદવ-વંશાવળીમાં આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વૃષ્ણ-વીર સત્રાજિત સૂર્ય-ઉપાસક હતો, એને સૂર્યદેવે સ્થમંતક મહિ પ્રસાદરૂપે આપ્યો. હોવાનું કહેવાય છે. એક દિવસ સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન મહિ પહેરી મૃગયા કરવા નક્ષવાન પર્વત પર ગયો ત્યાં સિંહે એને મારી સ્થમંતકનો કબજો લીધો.

કૃષ્ણે પહેલાં સ્થમંતક મહિની ધ્રુષ્ટા કરેલી એટલે અંધ-વૃષ્ણિઓને કૃષ્ણ પ્રત્યે શંકા ઊપજી. કૃષ્ણને આ વાતની ગંધ આવતાં શંકા નાબૂદ કરવા એ નક્ષવાન પર્વત પર ગયા, જ્યાં એમણે પ્રસેન અને એના ધાતક સિંહના મૃત દેહ જોયા. નક્ષરાજ જાંબવાન પાસે સ્થમંતક મહિ હોવાની ખબર કૃષ્ણને ગુફામાં ગવાતા એક હાલરડા પરથી મળી. કૃષ્ણે જાંબવાનનો પરાલભ કર્યો. પરિણામે રોહિણી જાંબવતી અને સ્થમંતક મહિ એમને પ્રાપ્ત થયાં. દારકા.

આવી એમણે યાદવોની હાજરીમાં સ્થમંતકની સોંપણી સત્રાજિતને કરી. સત્રાજિતે ખુશ થઈ પોતાની પુત્રી સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે પરણાવી

સત્યભામા પ્રતિ આકર્ષણ પામનાર અન્ય યાદવ નેતાઓ—અકૂર અને કૃતવર્મા—સત્રાજિતના આ કૃત્યને સાંખી શક્યા નહિ (લાક્ષાગૃહમાં બળી ગયેલા મનાતા) પાંડવોના અંતિમ સંસ્કાર કરવા વારણાવત ગયેલા કૃષ્ણની ગેરહાજરીનો લાભ ઉઠાવી કૃતવર્માના નાના ભાઈ શતધન્વાએ સત્રાજિતને મારી નાખ્યો અને ચૂપકીદીથી મણિ અકૂરને આપી દીધો.

આ શોક-સમાચાર સત્યભામાએ વારણાવત જઈ કૃષ્ણને આપ્યા. કૃષ્ણે દારકા આવી શતધન્વા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું. શતધન્વા નારી છૂટતાં કૃષ્ણ-બલરામે એનો પીછો કર્યો તેઓ મિથિલા પાસે આવી પહોંચ્યા. શ્રમિત થોડાએને આરામ આપવા કૃષ્ણ બલરામને થોભી જવા હજુ ને પોતે દોડી શતધન્વાને પકડી મારી નાખ્યો. શતધન્વા પાસેથી મણિ ન મળ્યો હોવાની કૃષ્ણની વાત બલરામને વિશ્વસનીય ન લાગી તેથી તેઓ નારાજ થઈ મિથિલા ચાલ્યા ગયા અને વર્ષો પર્્યંત દારકાનો ત્યાગ કરી ત્યાં જ રહ્યા.

એક વાર કૃષ્ણે ભરી સભામાં અકૂર પાસે સ્થમંતકની માગણી કરી. વાત છૂપી ન રહી શકી તેથી અકૂરે મણિ કાઢી આપ્યો. યાદવોને આશ્ચર્ય થયું.

સ્થમંતક મણિનો પ્રસંગ કૃષ્ણની કપરી કસોટીનો હતો. એને લઈને યાદવ નેતાઓમાં આપસ-આપસમાં ખટરાગ ઊભો થયો હતો. કૃષ્ણે પોતાના ઉપર ચડેલા આળને શાંતિથી ઉતાર્યું એમણે જરા જટલી પણ ધીરજ ખોઈ હોત તો યાદવોમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળત

દુઃખિણી વૈદર્ભી કૃષ્ણની પ્રથમ પત્ની હતી સ્થમંતક મણિના પ્રસંગ વ્રખતે રોહિણી જન્મવતી અને સત્યભામા સત્રાજિતી સાથે કૃષ્ણનાં લગ્ન થયાં. મંધાર દેશની સત્યા નાગનિતીના સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત રાજાઓનો પરાભવ કરી કૃષ્ણે સત્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ પત્નીઓ હતી : દુઃખિણી વૈદર્ભી, સત્યભામા સત્રાજિતી, રોહિણી જન્મવતી, સત્યા નાગનિતી, મિત્રવિદ્યા કાલિંદી, સુશીલા માદ્રી, સુદત્તા શૈબ્યા અને લક્ષ્મણા ૨૧

પશ્ચિમ ભારતમાં વસના યાદવોનો પ્રતાપ (સંભવતઃ પૂર્વ ભારતના છેડે આવેલા) પ્રાચીન્યોત્તિપુરનાર^{૨૭} અનુર નરક સુધી પહોંચ્યો એવું કૃષ્ણ વાસુદેવે કહેલા નરકાનુર-વધ પરથી દર્શન થાય છે અનુશ્રુતિઓ મુજબ નરકાનુરને મૃત્યવાન

ચીજો અને સ્વરૂપવતી યુવતીઓ ભેગી કરવાનો શાખ હોવાથી એણે દેવલોકની અમૂલ્ય વસ્તુઓ તેમજ દેવલોક, ગર્ધર્વલોક અને અત્યંતલોકની હજારો રૂપવતી કન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું અને ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. કૃષ્ણ વાસુદેવે પ્રાગ્જ્યોતિષના અબેલ કિલ્લા^{૨૮} પર આક્રમણ કરી કિલ્લાના રખેવાળ સુર-નિસુદને માર્યા; ત્યાર પછી નરકનો અંત આપ્યો અને અંદીવાન કન્યાઓને મુક્ત કરી કહેવાય છે કે નરકાસુરની આ ૧૬,૧૦૦ બદ્ધ કન્યાઓએ કૃષ્ણને વર તરીકે પસંદ કર્યા પ્રાગ્જ્યોતિષપતિ નરકાસુરનો અમૂલ્ય ખજાનો કૃષ્ણે હાથ કર્યો ને એ ખજાનો દારકા લાવવામાં આવ્યો. ^{૨૯}

કૃષ્ણનાં ફેર્ષ કુન્તીના પુત્ર પાંડવો વૃષ્ણિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા તેથી દંકપ્રસ્થના રાજ યુધિષ્ઠિરે આરંભેલા રાજસૂય યજ્ઞને સફળ બનાવવા કૃષ્ણે મોટા ભાગ લખવ્યો. ^{૨૯} અ કૃષ્ણની સલાહને અનુસરી પાંડવોએ જરાસંધનો અંત બળથી નહિ તો કળથી આપ્યો. મધ્ય દેશના સમ્રાટ જરાસંધના શ્વર્તા યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરી નહિ શકે એવી ખાતરી કૃષ્ણને હતી ૩૦ બીએ ૬૬-યુદ્ધમાં જરાસંધને અધર્મનું શરણુ લઈ માર્યો. ^{૩૧} આ રીતે કૃષ્ણ વાસુદેવની વિચક્ષણ રાજનીતિને પરિણામે યાદવોના કંટર શત્રુ અને પાંડવોના રાજકીય પ્રજ્ઞવના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ જરાસંધનો અંત આવ્યો. જરાસંધે અંદી બનાવેલા અનેક રાજાઓને એમણે મુક્ત કર્યા, અને એ રાજાઓની સહાયતા યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ અર્થે મળી ^{૩૨} જરાસંધના મૃત્યુ પછી પ્રારંભેલ રાજસૂય યજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધ્ય કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાયો. ^{૩૩} મહાયજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધ્યની પાત્રતા કૃષ્ણ વાસુદેવ ધરાવતા હતા એ હકીકત એમની રાજકીય પ્રતિષ્ઠા અને મહત્તાની સ્પષ્ટ છે આ પ્રસંગે કૃષ્ણના વિરોધી એદિરાજ શિશુપાલે કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાતા પ્રથમ અર્ધ્ય સામે સખ્ત વધિા ઉઠાવ્યો એદિરાજે યજ્ઞમાં વિઘ્ન ઊર્ભા કરવાની કોશિશ કરી, ^{૩૪} કૃષ્ણને અનેક ગાળો દીધી; પરિણામે કૃષ્ણે પોતાનું ચક્ર ચલાવી ભરી સહાર્માં શિશુપાલનો વધ કર્યો શિશુપાલે વૃષ્ણિઓ વિરુદ્ધ અનેક કાર્ય કરેલાં; દા. ત. એણે કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં દારવતીને આગ લગાડેલી, એ પોતાના માથા વસુદેવના અશ્વમેધના અશ્વને હરી ગયેલો, અને એણે રૈવતક પર વિહાર કરતા ભોજ રાજાઓને કેદ કરેલા. ^{૩૫}

સૌભ(નગર)પતિ^{૩૬} શાલ્વે શિશુપાલના વધનું વેર લેવા તરત જ દારકા પગ આક્રમણ કર્યું. ^{૩૭} રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિ પછી કૃષ્ણે સૌભનગર પર આક્રમણ કર્યું ને શાલ્વનો વધ કર્યો શિશુપાલ અને શાલ્વના અંતની સાથે જરાસંધના બ્રધા મિત્ર-રાજાઓનો અંત આવ્યો હોવાનું સંભવે છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો પૌષ્ક વાસુદેવ પુરૂષ અને કિરાત નતિઓનો રાજા હોવાથી અને વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી એ 'પૌષ્ક વાસુદેવ' તરીકે ઓળખાતો અને કૃષ્ણ વાસુદેવનું ચિહ્ન ધારણ કરતો ૩૮ કૃષ્ણ વાસુદેવે એનો વધ કર્યો

પૌત્ર અનિરુદ્ધને મુક્ત કરવા કૃષ્ણે શોણિતપુર પર આક્રમણ કર્યું. શોણિતપુર પ્રાયઃ આજના કુમાઉ (ઉત્તર પ્રદેશ)માં આવેલ હિયામઠથી છ માઈલને અંતરે કેદારગંગાના તટે આવેલું હતું. શોણિતપુરનો રાજા બાણ અસુર હતો. એની પાલિત પુત્રી હિયા અનિરુદ્ધના પ્રેમમાં હતી, તેથી એણે અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવી એને મહેલમાં રાખ્યો. આની જાણ બાણને થતાં એણે અનિરુદ્ધને કેદ કર્યો. પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવે શોણિતપુરના રાજા બાણને હરાવ્યો. ૩૯

સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન દ્વારા વૃષ્ણિઓ અને પાંડવો વચ્ચેનો સંબંધ વધુ ગાઢ થયો હતો

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં યાદવો બંને પક્ષે વહેંચાયેલા હતા કૃતવર્મા બોલ્નેની સેના સહિત દુર્યોધનને પક્ષે રહ્યો; ૪૦ એ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનામાંની એક અક્ષૌહિણીનો સેનાધિપતિ હતો. પાંડવપક્ષે વૃષ્ણિવીર એકિતાન અને યુધુધાન સાત્યકિ રહ્યા ૪૧ યુધુધાન સેનાની હતો. નિઃશસ્ત્ર કૃષ્ણ પાંડવપક્ષે રહી અર્જુનના સારથિ બન્યા, પણ એમની નારાયણી સેના દુર્યોધનના પક્ષે રહીને લડી. ૪૨ બલરામે કૃષ્ણને પાંડવપક્ષે જોઈ તટસ્થતા પસંદ કરી ને એ તીર્થયાત્રા પર નીકળી ગયા ૪૩

કુરુકુળના આંતરવિગ્રહને ટાળવા કૃષ્ણે બધા પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ દુર્યોધન લશ્કરી બળ પર સુરતાક બન્યો અને એણે કૃષ્ણ વાસુદેવની સલાહની અવગણના કરી, એટલું જ નહિ, પણ પાંડવોના દૂત બનીને આવેલા કૃષ્ણને કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પરિણામે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું

મહાભારતનાં તર્ગત ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુદ્ધના આરંભ સમયે પાંડવોના મહારથી અર્જુન પર વિષાદ છવાતાં કૃષ્ણે સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિનો ઉપદેશ આપી અર્જુનને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો. ધાર્તરાષ્ટ્રના અસંખ્ય સૈન્ય અને કાળેલ સેનાપતિઓ સામે પાંડવોના વિજય મુશ્કેલ છે એવી પરિસ્થિતિ જોઈ કૃષ્ણે પ્રસંગ અનુસાર નીતિ અપનાવી પાંડવોને વિજયમાં જોડાયા.

પરસ્પર વૈમનસ્ય યાદવોની મોટી બિણ્ન હતી. કૃષ્ણ વાસુદેવ એ નિવારણ સદા પ્રયત્નશીલ રહ્યા, પણ અ તે પ્રભાસ પાસે મૌસલયુદ્ધ થયું, જેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસેલા યાદવોનો સર્વનાશ થયો. મહાભારત^{૪૪} મૌસલયુદ્ધનો વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

ભારતયુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવોનું મૌસલયુદ્ધ થયું. સારથ્ય તથા અન્ય યાદવ કુમારોએ વિશ્વામિત્ર, નારદ તથા અન્ય ઋષિઓની મરકરી કરી. સાંળને ગર્ભવતી સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી બાવી સંતાન વિશે ઋષિઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો. કુંદ ઋષિઓએ શાપ આપ્યો કે સાંળને લોહાનું મુસલ અવતરશે, જેનાથી વૃષ્ણિઓનો વિનાશ થશે બીજે દિવસે મુસલ અવતર્યું, જેનો શુદ્ધો કરી દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

કૃષ્ણે માઠાં ચિહ્ન વરતી યદુઓને સમુદ્રતટે તીર્થયાત્રા કરવા કહ્યું. ખાનપાન અને સ્ત્રીઓ સાથે પ્રભાસ ગયેલા યદુઓએ અતિ મદ્યપાન કર્યું. પરિણામે આપસ-આપસમાં અતુચિત વર્તાવ શરૂ થયો. સાત્યકિ અને કૃતવર્માએ ભારતયુદ્ધ દરમ્યાન એકબીજાએ કરેલાં અપકૃત્યોની ટીકા કરી. કૃતવર્માના અનુજ્ઞ શતધન્વાએ કરેલા સત્રાજિતના ખૂનની યાદ સત્યભામાને સાત્યકિએ આપી. વૃષ્ણિવીર સાત્યકિએ ભોળોના નેતા કૃતવર્માને મારી નાખ્યો. ભોળો, વૃષ્ણિઓ, અંધકો, શૈતેયો અંદર અંદર કપાઈ મૂક્યા પુત્ર ચારુદેણ્ય, પ્રહુમ્ન અને સાંળને તથા બાઈ ગદ અને પૌત્ર અનિરુદ્ધને કપાયેલા જોઈ કૃષ્ણે બચેલા યાદવોને કાપી નાખ્યા. માત્ર ચાર યાદવ બચ્યા, તે હતા કૃષ્ણ, બલરામ, બદ્ધ (અકૂર) અને દારુક. તેઓએ દારવતી તરફ પ્રયાણ કર્યું. બદ્ધનું મૃત્યુ રસ્તામાં થયું. કૃષ્ણે અર્જુનને સંદેશો પહોંચાડવા દારુકને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.

દારુકા આવી કૃષ્ણે પિતા વસુદેવને અર્જુનના આગમન પર્યંત સ્ત્રી-બાળકોની સલાળ રાખવા વિનંતી કરી અને તેઓ તપસ્યા અર્થે ગયેલા બલરામને મળવા નીકળી ગયા. ત્યાં એમણે બલરામને દેહ તજતા જોયા. શ્રમિત અને દુઃખી કૃષ્ણ એક વૃક્ષ નીચે આરામ કરતા હતા, ત્યાં જરા નામના દુષ્ટકે(વ્યાધિ) દરથી હરણ સમગ્ર એમને બાણ માર્યું, પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવ મૃત્યુ પામ્યા.

જરા કૃષ્ણનો સાવકો બાઈ અને નિષાદ ધનુર્ધરોમાં અગ્નિમ હતો.

અર્જુને આવી દારુકનાં સ્ત્રી-બાળકોનો કબજો સંભાળ્યો બીજે દિવસે વસુદેવ મૃત્યુ પામ્યા. એમની પાછળ દેવકી, રોહિણી, લદા અને મદિરા સતી થઈ. અર્જુને વસુદેવના તથા કૃષ્ણ અને બલરામના મૃતદેહોનો અંતિમ સંસ્કાર કર્યો.

દારકામાં રહેલા સ્ત્રી-બાળકોએ પોતાની માલમતા સાથે અનુનના રક્ષણનીએ દારકા છોડી, ને તરત જ સમુદ્રે દારકાને કુખાડી દીધી રસ્તામાં આબીરોએ પંચનદના પ્રદેશમાં અનુનને લૂટ્યો, અનેક યાદવસ્ત્રીઓનું હતુ થયું. હસ્તિનાપુર પહોંચી અનુનને કૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રોએ અભિષેક ધંદપ્રસ્થની ગાદી પર કર્યો કૃતવર્માના પુત્રને માર્તિંકાવત અને સાત્યકિના પુત્રને સરસ્વતી પ્રદેશના રાજા બનાવ્યા.

શુબરાતમાં યાદવોનો સર્વનાશ થયો એમના અગ્રગણ્ય નેતા કૃષ્ણ વાસુદેવ સદીઓ વીતતાં ભાગવતધર્મમાં અવતારી પૃરુષ તરીકે સ્થાન પામ્યા.

યાદવાસ્થળી, શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ અને દારવતી-પ્રલયની ઘટના પછીની સૈકાઓ સુધીની શુબરાતની આલ-ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ ઉપલબ્ધ નથી. :

પાઠટીપો

૧ વાયુપુરાણ, અ ૧૪-૧૬, બ્રહ્માન્ડપુરાણ ૩, ૬૧-૭૧; બ્રહ્મપુરાણ, અ ૧૩-૧૫; મત્સ્યપુરાણ, અ ૪૩-૪૬, વિષ્ણુપુરાણ ૪ ૧૧-૧૫, માગવતપુરાણ ૧ ૨૩-૨૪, પદ્મપુરાણ ૫ ૧૨-૧૩; કર્મપુરાણ ૧. ૨૧-૨૪, લિંગપુરાણ ૧. ૬૮-૬૯; ગલ્લપુરાણ ૧ ૧૩૯; અગ્નિપુરાણ, અ. ૨૭૪

હરિવંશમાં અ ૨૩-૨૯માં

૨ ઋગ્વેદ ૧ ૩૬. ૧૮; ૫૪, ૬; ૪, ૩૦, ૧૭; ૫, ૩૧, ૮; ૬, ૪૫, ૧; ૮, ૪, ૭, ૭, ૧૮; ૯, ૬૧, ૨; ૧૦, ૮૯, ૮ વગેરે. ધૃવંસુઓની સાથે યુદ્ધોનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદ (૭. ૧૯ ૮; ૯. ૬૧. ૨)ના ઉલ્લેખ પરથી લાગે છે કે યદુઓએ કદાચ ઋગ્વેદ સમયના પ્રસિદ્ધ 'દાશરાજ' યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. ऐतरेय ब्राह्मण (૮. ૧૪. ૩) અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩, ૫, ૪, ૨૧) સાત્વતોની નોંધ છે.

૩ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (૬, ૨, ૩૪; ૪, ૨, ૩૪) વૃષ્ણિ-અધિકા અને એમના મેતા કૃષ્ણ-અહૂરના પક્ષોનો નિર્દેશ કરે છે: इशाहो અને સાત્વતોનો આયુધધની સંધ તરીકે ઉલ્લેખ (૫. ૩ ૧૧૭) છે.

૪. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (૧. ૬. ૧૦) વૃષ્ણિ-સંધનો નિર્દેશ આપે છે.

૫ મહાભાષ્ય (૨. ૩. ૩૬; ૩. ૧. ૨૬) વાસુદેવની પૂર્ણ વિરો કહે છે.

૧. હસ હાસ, બંધુઓ(કસાહો)નો ઉલ્લેખ ઘટ ભત્રાકમાં છે (É. B. Cowell, *Jataka Stories*, Vol. IV).

૭. ચાદવૈની શાખા ભોભે, વૃષ્ણિઓ અને અંધકો હતી. જૈન અનુસૂતિમાં દ્વારવતીના રાજા અંધકવૃષ્ણ અને ભોભવૃષ્ણ નામે વ્યક્તિઓ હતી. રાજા અંધકવૃષ્ણ અને શિવાના હસ પુત્રોમાંના એક પુત્ર સમુદ્રવિજય અરિષ્ટનેમિના પિતા થાય

અરિષ્ટનેમિનું સગપણ ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજિભતી સાથે થયું, પણ જ્ઞાનાત્સવના ભોજન અર્થે થતી પશુહિંસા જોઈ વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં એમણે રૈવતક પર દીક્ષા લઈ ઉજ્જવત પર તપસ્યા કરી દ્વારવતીના અનેક યાદવોએ અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી.

દ્વારવતી આવ્યા પહેલાં યાદવો મથુરા પાસે આવેલા શૌરિયપુરમાં નિવાસ કરતા. શૌરિયપુરના અનેક રાજાઓમાંના એક રાજા તે વસુદેવ વસુદેવની પત્નીઓ શહિણી અને દેવકી, શહિણીના પુત્ર બલરામ અને દેવકીના કૃષ્ણ.

દ્વારવતીના અગ્રગણ્ય જનોમાં સમુદ્ર આદિ હસ કસાહો, બલરામ આદિ પાંચ વીરો, ઉગ્રસેન આદિ ૧૬ હજાર રાજાઓ, પ્રદ્યુમ્ન આદિ સાડા ત્રણ કરોડ કુમારો, વીરસેન આદિ ૨૨ હજાર વીર પુરુષો, સુક્રમિણી આદિ ૧૬ હજાર દેવીઓ તથા અનેક હજાર ગણિકાઓનો ઉલ્લેખ જૈન આગમો અનેક વાર કરે છે. આ બધા પર કૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું.

દ્વારકાના વિનાશને લગતી જૈન અનુસૂતિઓ આ પ્રમાણે છે : અરિષ્ટનેમિની આગાહી મુજબ ૧૨ વર્ષ પછી દ્વારવતી નગરી દ્વીપાચન, અગ્નિ અને મહિરાનાં કારણોસર નાશ પામી. અરિષ્ટનેમિની આગાહી સાંભળી યાદવોએ દીક્ષા લીધી.

૮. પુરાણોની વંશાવળીમાં ચિત્રક અને અવિષ્કાના પુત્રોમાં અરિષ્ટનેમિનું નામ આવે છે. આ અરિષ્ટનેમિ કૃષ્ણ વાસુદેવના પિત્રાઈ ભાઈ થાય. જુઓ વંશાવળી.

૯. 'દેવ ઇંદ્રની કૃપાથી યદુ અને દુર્વંશ સમુદ્ર ઓળંગવા શક્તિમાન થયા હોવાનો નિર્દેશ ઝાંઝેઠ (૧. ૧૭૪ ૯; ૪. ૩. ૧૭; ૫ ૩૧. ૮; ૬. ૨૦. ૧૨) માં છે. બે નિર્દેશો (૧. ૧૭૪. ૯; ૬ ૨૦ ૧૨) માં 'સમુદ્રને' ગર્ભના કરતો અને ધરતી આવતો કહ્યો છે યદુ અને દુર્વંશ દ્વરથી આવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ ઝાંઝેઠ (૬. ૪૫. ૧) કરે છે. ઝાંઝેઠના આ નિર્દેશોમાં 'સમુદ્ર' અને 'દ્વર' શબ્દો પશ્ચી વિદ્વાનો અનુમાન તારવે છે કે યદુઓ વિદેશથી આવ્યા હતા.

પરંતુ ત્રિફિંચના મંતવ્ય અનુસાર 'દ્વરનો દેશ' ભારતવર્ષની બહાર નહિ હોય; એ ભારતવર્ષનો જ કોઈ દ્વરનો ભાગ હોવો વધુ સંભવે છે. એ 'દ્વર'ના ભાગથી લઈવા યદુઓ પરુષ્ણી (રાવી) નદીને કાંઠે આવ્યા.

એવી જ રીતે 'સમુદ્ર' એટલે કશિયા નહિ, પણ ખૂબ વિસ્તૃત જળપટ, અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'દરિયા' સમુદ્રના અર્થમાં વપરાય છે ને 'સાગર' વિશાળ તળાવના અર્થમાં, દા ત. ભમનગરનું રણજિતસાગર (તળાવ)

૧૦. F E. Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 259

૧૧. જુઓ વંશાવળી.

૧૨ સ તામ્યાં મુમુદે રાજા વદ્ધ્વા પિતરમાહુકમ્ ।
સમાશ્રિત્ય જરાસંઘંમનાદૃત્ય ચ ચાદવાન્ ॥

હરિવંશ, Appendix I, No. 29

૧૩. મોજરાજન્યવૃદ્ધૈસ્તુ પીઢયમાનૈર્દુરાત્મના ॥
જ્ઞાતિત્રાણમસીપ્સદ્મિરસ્મત્સંભાવના કૃતા ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૩૧-૩૨

વળી

અગ્રસેનસુતઃ કંસઃ પરિત્યક્તઃ સ વાન્ધવૈઃ ।
જ્ઞાતીના હિતકામેન મયા જ્ઞાસ્તો મહામૃષે ॥

મહાભારત ૫. ૧૨૬. ૩૭

૧૪. મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ અને પદ્મપુરાણ ચાદવવંશાવળીના અંતમાં ચાદવકુળેની સંખ્યા ૧૦૦ કે ૧૦૧ ગણાવે છે, પરંતુ વાસુપુરાણ (૯૬, ૨૫૨-૨૫૪) ચાદવકુળેની સંખ્યા ૧૧ આપે છે, આ અગ્રગણ્ય ૧૧ કુળો પાછળ આપેલી વંશાવળીથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫. મહાભારત, સમાપર્ષ, Appendix I, 6, II. 5-6

૧૬. જ્ઞાતિકાર્યાર્થસિદ્ધયર્થમુગ્રસેનહિતે સ્થિતઃ ।

વસુદેવોઽમવન્નિત્યં કંસો ન મમૃષે ચ તમ્ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૫

૧૭. જુઓ વંશાવળી.

૧૮. જુઓ પાદ્મીપ નં. ૧૨ અને ૧૩

અસ્તિઃ પ્રાપ્તિશ્ચ નામ્નાસ્તાં માગધસ્ય સુતે નૃપ ।

જરાસંઘસ્ય કૃત્યાપ્યૌ પીનશ્રોણિપયોધરે ।

અમે કંસસ્ય તે માર્યે પ્રાદાદ્ વર્હિશ્રયો નૃપઃ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૩

૧૯. જુઓ પાદ્મીપ નં. ૧૩.

૨૦ હરિવંશ ૮૦ ૭-૮

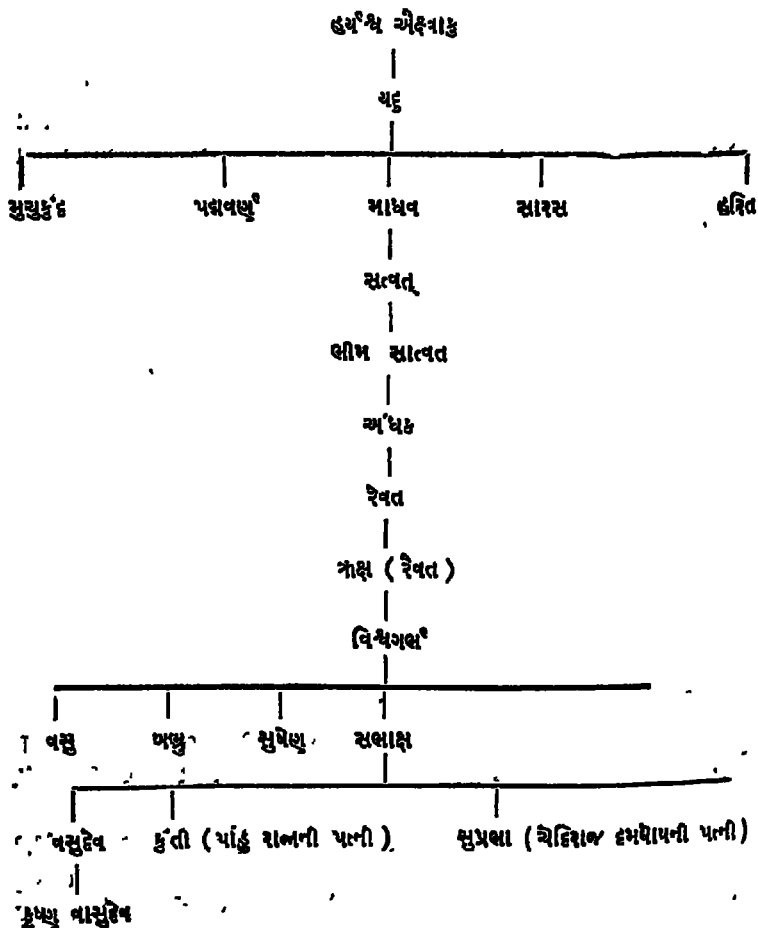
૨૧ મહાભારત ૨ ૧૩ ૩૪-૩૫; ૪૩ ૪૫

૨૧અ હરિવંશ ૮૨. આ અધ્યાય પ્રાચીના અક્ષરિત ભાગ (Appendix I, No. 18) માં ચાદવોએ આનતર્માં સ્થળાંતર કૃત્યુ વાસુદેવ પહેલાં ૧૦ પૈદીએ કૃત્યુ, એવી મતલબનો વૃત્તાંત નીચે મુજબ છે:-

કર્કશાકુ વંશના હર્થશ્વનાં લગ્ન મધુ દેવની પુત્રી મધુમતી સોયે થયાં હર્થશ્વને એના મોટા ભાઈએ (જેનું નામ આપવામાં નથી આવ્યું) દેશનિકાલ કર્યો. મધુ દેવે હર્થશ્વને પોતાના વિશાળ રાજ્યમાંથી આનતર્નો સ્વામી બનાવ્યો. હર્થશ્વનું રાષ્ટ્ર

અનુપ(જલપ્રદેશ)થી ઘેરાયેલું હતું. રાષ્ટ્રનું નામ આનન્દ હતું અને રાજધાની ગિરિપુર હતી.

પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં ચાદવવંશાવળી વિશે નવી વિગતો મળે છે. હર્ષશ્ચ અને મધુ દૈત્યની પુત્રી મધુમતીનાં પુત્ર ચંદ્ર થયા. આ ચંદ્રમાંથી નીકળેલો વંશ ચાયાત ચંદ્ર- (ચયાતિના પુત્ર ચંદ્ર)ના વંશમાં ભળી ગયો. હર્ષશ્ચના ચંદ્રના વંશને સાત કુળના થયા :- ભૌમિા કે ભૌમિા, કુકરૌ, ભોલે, અપકો, ચાદવો, હશાહો અને વૃષ્ણિઓ. ચંદ્રના પાંચ પુત્રોમાંથી એક પુત્ર માધવે આનતં પર રાજ્ય કયું. એના વંશને ને આનતંના રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે :-

આ વૃત્તાંત અન્ય પુરાણોના તથા મહાભારતના વૃત્તાંતથી જુદો પડે છે. પાનિનિય હરિવંશના આ વૃત્તાંતને બનાવટી ગણે છે. “હરિવંશ”ની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં આ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત ગણેલો હોવાથી પણ હર્ષશ્યને લગતી અનુક્રુતિની વિશ્વસનીયતા ઓછી બને છે.

૨૨. इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।

कुशस्थलीं पुरीं रम्या रैवतेनोपशोभिताम् ॥

पुनर्निवेशनं तस्या कृतवन्तो वयं नृप ।

तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥

त्रियोऽपि यस्या युच्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ।

महाभारत ૨ ૧૩ ૪૯-૫૧

૨૩. જુઓ હપર પાદ્મીપ નં. ૧૫.

૨૪. હરિવંશ ૧૦. ૮-૧૩; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૫; વ્રહ્મપુરાણ ૨૦૮; માગવત-પુરાણ ૧૦. ૬૮

૨૫. હરિવંશ ૮૭-૮૮

૨૬. હરિવંશ ૪૦-૪૨

૨૭. આ પ્રાચ્યોત્તરપુર ગ્રામ: આસામમાં આવેલું હતું. નરકાસુર જેટલા નદીના તટ પર આવેલ (જુઓ N. L. Dey, *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*) પ્રાચ્યોત્તરપુરનો રાજા નહિ, પણ આ પ્રાચ્યોત્તરપુરનો રાજા હતો. મહાભારતમાં નરકાસુરના વારસદાર લગદત અને વજ્રહતના સંહર્ષમાં હાથીઓનો નિર્દેશ આવે છે. આને પણ આસામ હાથી માટે પ્રખ્યાત છે.

૨૮. પ્રાચ્યોત્તરપુર હુંગરાળ પ્રદેશમાં હોવાથી વહુ સુરક્ષિત હશે. “પ્રાચ્યોત્તર” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ સ્થળના ભૂલક્ષણની સૂચક છે ઔરિટ્ટિક ભાષાના શબ્દ “પગર-જુહ(જી) તિહ(ચ)” નો અર્થ થાય છે “અતિ પવનવાળો પ્રદેશ” (જુઓ B. K. Karmakar, *Mother Goddess Karmakhya*, p. 6).

૨૯. હરિવંશ ૯૧-૯૨

હરિવંશના આ વૃત્તાંત મુજબ નરકાસુરે હરેલાં દેવોની માતા અદિતિનાં કુંડળ આપવા કૃષ્ણ દેવલોક ગયા અને ત્યાંથી જ પારિભત વૃક્ષ લેતા આવ્યા; આ આનુક્રુતિક વૃત્તાંત પર કૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હોવાની માન્યતાની પૂરી અસર છે. કૃષ્ણ દેવલોક ગયા, “એટલું” જ નહિ, પણ હરિવંશના ૬૨ મા અધ્યાય પછીના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ- (Appendix I, No 29)માં તે પારિભતહરણના પ્રસંગમાં સ્વર્ગલોક-પતિ ઇન્દ્રની કૃષ્ણ સાથેના યુદ્ધ અને એમાં ઇન્દ્રના યથેલા પરાભવ વિશે નિરૂપણ થયું છે.

૨૯અ મહાભારત ૨ ૨૯ ૧૨; ૩૦. ૧૩-૧૪

૩૦. ન તુ શક્યં જરાસંધે જીવમાને મહાવલે ।

રાજસૂયસ્ત્વયા પ્રાપ્તુમેવા રાત્રન્મતિર્મમ ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૧

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।

वृष्णिमिष महापराज नीतिहेतोरेषेक्षितः ॥

મહામારત ૨. ૧૭. ૨૭

૩૧. મહામારત ૨. ૨૨. ૫૧-૫૨

૩૨. મહામારત ૨. ૨૨. ૩૫-૩૬

૩૩. મહામારત ૨. ૩૩. ૨૭

૩૪. મહામારત ૨. ૩૬. ૧૫

૩૫. મહામારત ૨. ૪૨. ૭-૧૧

૩૬. મહાભારત (૩. ૧૪; ૭. ૧૧, ૨૦ અને ૨૨)માં સૌભનો નિર્દેશ નબર તરીકે થયો છે. સૌભનો સ્થળનિર્ણય વર્તમાન અલ્વર તરીકે થયો છે. પ્રાચીન માર્તિઠાવત પ્રદેશની રાજધાની સૌષ હોવી સંભવ છે (જુઓ Deyની *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*).

૩૭. મહામારત ૩. ૧૫-૨૩

૧૫ માં અધ્યાયમાં શાલ્વના દ્વારકા પર આક્રમણ અને કૃષ્ણના સૌષ પરના વળતા આક્રમણ વિશે નિરૂપણ થયું છે, પણ ત્યાર પછીના અધ્યાયો (૧૬-૨૩)માં શાલ્વની માયાયુક્ત યુદ્ધપદ્ધતિનું વર્ણન છે.

ભાગવત સિવાય અન્ય કોઈ પુરાણમાં શાલ્વના આક્રમણનું વર્ણન નથી. હરિવંશ મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હોવાથી એમાં પણ આક્રમણનો માત્ર ઉલ્લેખ (૯૭, ૬; ૧૦૫, ૧૩) છે, વર્ણન નથી. ભાગવતનું વર્ણન મહાભારતને આધારે છે.

૩૮. આત્માનં પ્રતિજ્ઞાતિ લોકેડસ્મિન્યુરુષોત્તમમ્ ।

આવસે સતર્ત મોહાયઃ સ ચિહ્નં ચ મામકમ્ ॥

वज्रपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ॥

पौण्ड्रको वासुदेवेति योजसी लोकेषु विभ्रुतः ॥

મહામારત ૨. ૧૩. ૧૮-૧૯

૭૫૨ના શ્લોકમાં “ચિહ્ન” એકવચનમાં હોઈ “વજ્ર”ના અર્થે અભિપ્રેત છે. ચક્રનો આયુધ તરીકે હપથોગ કરવામાં કૃષ્ણ વાસુદેવ પ્રવીણ હતા. પૌન્દ્રક વાસુદેવ પણ ચક્રનો હપથોગ બહુતો હોય.

૩૯. મહામારત ૫. ૧૧. ૧૨૮; હરિવંશ ૧૦૬-૧૧૨; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૨-૩૩; બ્રહ્મપુરાણ ૨૦૬

૪૦. મહામારત ૫. ૭. ૨૯

૪૧. મહામારત ૫. ૧૯. ૧; ૧૬૮; ૧૯

૪૨. મહામારત ૭. ૧૮. ૩૧; ૩૧. ૨૯; ૧૧. ૩૮; ૮. ૭. ૧૭

૪૩. મહામારત ૫. ૧૫૫. ૩૮

૪૪. મહામારત, મૌસલપર્વ.

પરિશિષ્ટ

યાદવકાલીન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન

યાદવકાલીન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણય વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતરે પ્રવર્તે છે.

મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે યાદવોએ શાયંતિની ઉજ્જ્વલ કુશસ્થલીના સ્થાન પર દ્વારવતી-દ્વારકાનું નિર્માણ કર્યું.^૧ અલગ અલગ પ્રથેમાં દ્વારવતીના ભૌગોલિક મુદ્દા નીચે પ્રમાણે તરી આવે છે :

દ્વારવતી વિશે માહિતી આપતો સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથ મહાભારત છે એના વર્ણન પ્રમાણે રૈવતક ગિરિથી શાલિત કુશસ્થલીમાં યાદવોએ વસવાટ કર્યો. કુશસ્થલીનું લક્ષ્મી મહત્ત્વ હોવાથી તેઓએ એના જીર્ણોદ્ધારને સમરાચો ને કુશસ્થલી દ્વારવતી નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.^૨

સભાપર્વમાં થયેલા એના વર્ણનમાં (૧૩ મો અધ્યાય) સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આરવ્યક પર્વમાં આવતો ગર્ભિત ઉલ્લેખ,^૩ સૌપ્તિક પર્વનો ૨૫૯ નિર્દેશ^૪ તથા મૌસલ પર્વમાં આવતી દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની અનુશ્રુતિ^૫ ૨૫૯ રીતે બતાવે છે કે દ્વારવતી કે દ્વારકા સમુદ્ર પાસે હતી.

દ્વારવતીના આ ભૌગોલિક વર્ણનનું સમર્થન હરિવંશમાં મળી રહે છે. યાદવોના સ્થળાંતર અને દ્વારકામાં વસવાટને લગતા હરિવંશના વર્ણનમાં રૈવતનો નિર્દેશ છે જ, પરંતુ સમુદ્રનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે.^૬ સમુદ્રમાંથી નિર્મિત ભૂમિભાગ પર દ્વારકાના નિર્માણનો ઉલ્લેખ છે.^૭ દ્વારવતી સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનો પણ નિર્દેશ છે.^૮

વિષ્ણુપુરાણ (૪, ૧, ૯૧) દ્વારવતીનું નિર્માણ કુશસ્થલીના સ્થાન પર થયાની અનુશ્રુતિ આપે છે, અને સમુદ્રમાંથી ભૂમિનિર્માણનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે (૫, ૨૩, ૧૩)

ભાગવતપુરાણ લખાયું તે સમયે લેખકના મનમાં દ્વારકાનો સમુદ્ર સાથે સંબંધ હોવાનો ખ્યાલ વિશેષ હશે તેથી એમાં આનર્તના પુત્ર રૈવતે કુશસ્થલીનું નિર્માણ સમુદ્ર-મધ્યે કર્યું અને કૃષ્ણે^{૧૦} પણ એમ જ કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે.

વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણોના દ્વારવતીના વર્ણનમાં તરી આવતો મુદ્દો એ છે કે અને પુરાણોમાં ગિરિ રૈવત વિશે નામનિર્દેશ છે નહિ.

હરિવંશમાં અન્ય સ્થળે^{૧૧} તેમજ મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં^{૧૨} દારવતી પર્વતોની વચ્ચે આવી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. નગરીના પૂર્વ ભાગમાં રૈવત, પશ્ચિમે પંચવર્ણ, દક્ષિણે લતાવિષ્ટ અને ઉત્તરમાં વેણુમંત હતા. આ વર્ણનમાં સમુદ્રનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી.

જેન અનુશ્રુતિ^{૧૩} રૈવતને દારવતીની ઉત્તરપૂર્વ(ધશાન)માં મૂકે છે. ખૌદ્ધ જાતક^{૧૪} દારવતી પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનું જણાવે છે.

ઉપર જણાવેલ ગ્રંથોના લેખનની વચ્ચે મોટો ગાળો રહેલો હોવાથી દારકાના સ્થાનના વર્ણનમાં આટલી ભિન્નતા જણાય છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન, મહાભારત જે તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં પાંડવોના સંલ્લપિત સમય કરતાં ધણું અનુકાલીન છે તેમાંનું વર્ણન મૌખિક અનુશ્રુતિ પર આધારિત હશે.

યાદવકાલીન દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં જુદાં જુદાં સ્થાન મૂળ દારકા હોવાનો દાવો કરે છે.

(૧) દારકા :

ઓખામંડળમાં આવેલી દારકા શ્રી કૃષ્ણના સમયની દારકા તરીકે વર્તમાન ચતુર્ધામમાં ગણના ધરાવે છે.

પાર્ણિટર, પુસાળકર તથા અન્ય વિદ્વાનો આધુનિક દારકાને જ કૃષ્ણની દારવતી માને છે.

વર્તમાન દારકા રૈવત(ગિરનાર)થી ધણી દૂર છે. પરંતુ પાર્ણિટર^{૧૫} બરકા^{૧૬} પર્વતને રૈવત ગણે છે. પિંડારક (પિંડારા) તીર્થ, જેનો ઉલ્લેખ નારદ કરે છે તે વર્તમાન દારકાની નજીક હોવાથી પુસાળકર દારકાને ઓખામંડળમાં મૂકે છે સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થની જગ્યાએ એક પછી એક નગરી વસે છે; અને વર્તમાન દારકા સમુદ્ર અને પર્વત પાસે છે એ કારણોને લઈને પુસાળકરના^{૧૭} મંતવ્ય પ્રમાણે દારકા જ યાદવોની પ્રાચીન નગરી હતી.

(૨) જૂનાગઢ :

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી^{૧૮} મહાભારત, હરિવંશ અને પુરાણોમાં આવતા કૃશ્ણકાલી-દારકાના ઉલ્લેખોને ઐતિહાસિક ક્રમે તપાસીને અવલોકે છે કે વધુ પ્રાચીન ઉલ્લેખો કૃશ્ણકાલી-દારકા રૈવતક ગિરિ; પાસે એની તળેટીમાં આવી

હોવાતું જણાવે છે, બ્યારે એની પાસે સમુદ્ર હોવાના ઉલ્લેખ આગળ જતાં ઉપલબ્ધ છે. એ પરથી તેઓ એવું અનુમાન તારવે છે કે મૂળ દારકા રૈવતક (ગિરનાર)ની તળેટીમાં હતી. યાદવાસ્થલી પછી એ ઉજ્જવલ ચર્તા ત્યાં આગળ જતાં ગિરિનાર વચ્ચે ત્યારે મૂળ દારકાતું સ્થાન વિસારે પડતાં એ સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હોવાની અને આગળ જતાં વળી આખામંડળમાં બધાવેલા વિષ્ણુ-મંદિર પાસે એ નગરી હોવાની કલ્પના પ્રચલિત થઈ.

ઐતિહાસિક સમયમાં જૂનાગઢ એની મજબૂત કિલ્લેબંધી અને કુદરતી સંરક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ હતું.

આમ એક બાજુ રૈવતક ગિરિનું અને બીજી બાજુ સમુદ્રનું સામીપ્ય હોવાનો મેળ મેળવેલો મુશ્કેલ છે, છતાં મૌસલપર્વનો ઉલ્લેખ સભાપર્વના ઉલ્લેખ કરતાં ધણો અનુકાલીન ન ગણાય, આથી શ્રી. એન. કે. ભટ્ટસાલી યાદવોના સમયમાં જ બે દારકા હોવાનું સ્પષ્ટ છે તેઓ મહાભારતના વર્ણનને આધારે રાજસૂય યજ્ઞના સમયે યાદવોની દારવતી રૈવતક ગિરિની તળેટીમાં હોવાનું જણાવે છે, અને મૌસલયુદ્ધ થયું ત્યારે યાદવોનો નિવાસ અન્ય દારકામાં હોવાનું ને એ દારકા સમુદ્રકિનારા પર હોવાનું જણાવે છે.^{૧૯}

(૩) મૂળ દારકા :

પરંતુ પર્વત અને સમુદ્ર એ બંનેનું સામીપ્ય હોય તેવું પણ એક સ્થળ છે. એ છે જૂનાગઢ જિલ્લાના કોડીનાર તાલુકામાં કોડીનારથી પાંચ કિ. મી. દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલું ‘મૂળ દારકા’ નામે ઓળખાતું સ્થળ.

હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફેણમાં છે. એના સમર્થનમાં હીરાનંદ શાસ્ત્રી^{૨૦} નીચેની દલીલો રજૂ કરે છે :

મૂળ દારકા સમુદ્રતટ પર છે; પ્રાચીન દારવતીની નજીકનાં સ્થળો પણ મૂળ દારકા પાસે શોધી શકાય છે. રૈવત (ગિરનાર) ત્યાંથી બહુ દૂર નથી તેમજ પ્રભાસ એ સ્થળથી પશ્ચિમે ૩૫ કિ. મી. જ દૂર છે એનું નામ ‘મૂળ દારકા’ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન દારકા અહીં હતી ભાગવતપુરાણ (૧૧ ૩૧ ૨૩)માં વર્ણવેલ ‘ભગવદાલય’, જે સિવાય આખી દારકા ડૂબી ગઈ તે પણ, મૂળ દારકામાં ભગવાવસ્થામાં એક નાના મંદિર તરીકે જળવાઈ રહ્યું છે; જોકે આ મંદિર મધ્ય-કાલીન છે, પણ એની દક્ષિણપૂર્વમાં એનાથી પુરાણા અવશેષ માલુમ પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ સમુદ્રમાં કિલ્લેબંધીના અવશેષ હોય એમ લાગે છે.^{૨૧}

હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફેણમાં કેટલાક નવા સુદ્ધાર રજૂ કરે છે : 'દારકાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' માં જણાવેલા ચક્રતીર્થ અને ધર્મપુર તે આજના ચક્રકુંડ અને વિષ્ણુગયા કે વિષ્ણુપ્રયાગ છે. કોડીનાર અને નિકુમતી નદીનાં પ્રાચીન નામ કુબેરનગરી અને અંકુમતી હતાં. આ બંન્નાં સ્થળ મૂળ દારકા પાસે આવેલાં છે.

શ્રી. ભટ્ટસાલી યાદવોના કાલની પહેલી દારકા રૈવતક ગિરનાર પાસે અને બીજી દારકા કોડીનાર પાસે સમુદ્રતટ પર આવેલી હોવાનું સૂચવી ઉપર જણાવેલા બીજા અને ત્રીજા મતોનું સમાધાન સૂચવે છે ૨૨અ

કૃષ્ણે બીજી દારકા બાંધી હોવાની શક્યતા ભટ્ટસાલીની જોમ પ્ર. ચં. દીવાનજી^{૨૩} પણ વિચારે છે. પ્રો વી. બી. આઠવળેએ આ વિચારને વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યો.^{૨૪} જૂનાગઢ સમુદ્રથી ૮૦ કિ મી. (૫૦. માઈલ) દૂર હોવાથી એ કૃષ્ણની દારકા ન હોઈ શકે, પરંતુ મૂળ દારકા કૃષ્ણની દારકા હોવી જોઈએ. ગિરનાર એટલે પ્રાચીન ગોમત પરંત, અને ગીરનું જંગલ મૂળ દારકાથી બહુ દૂર નથી. વૃષ્ણિ-અધિકેએ મૂળ દારકામાં વસવાટ કર્યો સમય જતાં, આનર્તની ઉત્તરે નરક^{૨૫} અને શાલ્વ જેવા શત્રુઓને કૃષ્ણે નાશ કર્યો, પરિણામે આજની દારકામાં યાદવોએ સ્થળાંતર કર્યું. પીંડારા અને શંખોદાર જેટ વર્તમાન દારકાની પાસે છે. આમ શ્રી. આઠવળે યાદવોના કાલની બે અલગ દારકા માનીને ઉપર જણાવેલા પહેલા અને ત્રીજા મતોનું સમાધાન સૂચવે છે.

ઉપરનાં ત્રણ સ્થળો ઉપરાંત પોરબંદરની ઉત્તર-પશ્ચિમે પોરબંદર અને ત્રિયાણી વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા પર કોચલા કુંગર પાસે શ્રીનગર નજીકના એક સ્થળને પણ પ્રાચીન દારકા ગણવામાં આવે છે^{૨૬} સોમનાથથી ૫૮ કિ મી (૩૬ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું માધવપુર પાસેનું એક સ્થળ^{૨૭} પણ દારકા હોવાનું માનવામાં આવે છે આ સ્થળે લાખા કાળથી ચૈત્ર માસમાં કૃષ્ણદુર્ગમિણી-વિનાઠ જીજવાતો આવ્યો છે.

ઉપરના દરેક સ્થળની યાદવોની દારકા તરીકેની શક્યતા અનુશ્રુતિઓના પ્રકાશમાં વિચારીએ :

પ્રાચીન દારકા રૈવતક અને સમુદ્ર બંનેની પાસે હતી એવી પ્રાચીનતમ અનુશ્રુતિ મહાભારતમાં મળે છે. દારકાના ભૌગોલિક પરિસરમાં રૈવતકને ન ગણી, કેવળ સમુદ્ર પર ક્ષાર મૂકતી અનુશ્રુતિ સત્ય હકીકત રજૂ કરતી નથી. મહાભારતના વર્ણન પરથી લાગે છે કે યાદવોના જીવનમાં રૈવતક એક મહત્વનું

અંબ બની ગયો હતો; અર્જુન અને કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી પાછા ફરતાં રૈવતક પર રાત્રિવાસ કરેલો ને સુલકાના હરણ સમયે રૈવતકનો જ ઉત્સવ ચાલતો હતો. આ પ્રસંગે જોતાં રૈવતક વગરની દારકા વિચારવી અસંગત છે.

રૈવતકની અગત્ય હોવા છતાં, સમુદ્ર પણ દારકાની નજીક હતો એ હંકીકત છે. ૨૭ યદુઓ દરિયાખેડુ પ્રજા ન હોવાથી એમને સમુદ્રનું આકર્ષણ ઓછું હશે, તેથી એમના જીવનમાં રૈવતકના જેટલો અગત્યનો ભાગ સમુદ્રનો નહિ હોય; જોકે એમના રેખિંદા જીવનમાં સમુદ્રને અગત્ય ઓછી મળી હશે, પણ દારકાના ભૌગોલિક ચિત્રમાં સમુદ્રનું અસ્તિત્વ હતું જ.

આ રીતે વિચારતાં જૂનાગઢને યાદવની દારકા ગણવી ખરાબ નથી. જૂનાગઢ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ધણું અગત્યનું સ્થળ હતું, પરંતુ ગિરનારને રૈવતક ગણવાની પરંપરા ધણી મોટી ઉદ્ભવી લાગે છે. તદુપરાંત આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં જૂનાગઢ લશ્કરી મહત્ત્વના સ્થળ તરીકે હતું એવો પુરાવો હજુ મળ્યો નથી ઐતિહાસિક સમયમાં એ અગત્યનું લશ્કરી સ્થળ હતું; ઉપરકાંટ ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે ઐતિહાસિક કાલની શરૂઆતથી જૂનાગઢ ‘ગિરિનગર’ તરીકે ઓળખાતું; ‘દારકા’ નામ એની સાથે કદી પણ જોડાયેલું માલુમ પડ્યું નથી.

વર્તમાન દારકા દારકાધીશના મંદિરને કારણે તેમજ શકરાચાર્યના એક મઠને કારણે ખ્યાતનામ છે, પણ ભારતયુદ્ધ સમયે એનું અસ્તિત્વ શંકાસ્પદ છે, કારણ કે ડૉ. સાર્કિનિયા અને શ્રી નાણાવટીએ કરેલા ખોદકામથી પુરવાર થયું છે કે વર્તમાન દારકાનો વસવાટ યાદવકાલ કરતાં મોડો શરૂ થયો છે. દારકાનો વસવાટ ઈસ્વીસનના થોડા સમય પૂર્વે શરૂ થયો હતો. ૨૮

જોકે મર્યાદિત જગ્યામાં જ ખોદકામ ૨૯ થયું છે, પણ મથુરાના યાદવો સાથે સંબંધ બતાવતો એક પણ પુરાવો ખોદકામમાંથી જડ્યો નથી ૨૯અ

તદુપરાંત ‘ઝોખામડળ’ નામ કૃષ્ણની પુત્રવધૂ ઉપા પરથી પડ્યું હોય એમ લાગતું નથી કોઈ યાદવ વીરને બદલે ઉપા પરથી પ્રદેશનું નામ પડે એ વિચિત્ર છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઉપા’ શબ્દનો અર્થ ‘ખારો પ્રદેશ’ પણ થાય છે, બ્યારે ‘ઉશીર’નો અર્થ મોથ થાય છે. ઝોખામડળનો પ્રદેશ ખારો છે અને ત્યાં મોથ પુષ્કળ જાગે છે. એ ઉપરાંત ઉપા નામની એક નાની નદી આ પ્રદેશમાં વહે છે. ૩૦

શંખોદ્ધારનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ભાગવતપુરાણમાં છે. આ પુરાણ ધર્મ અનુકંક્ષીન છે પિંડારકનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં^{૩૧} છે, પરંતુ પ્રાચીન 'પિંડારક' અને દ્વારકાથી ૨૬ કિલોમીટર (૧૮ માઈલ) દૂર આવેલું હાલનું 'પીંડારક' એક જ છે એ શંકાસ્પદ છે. પિંડવાન^{૩૨} વિધિ સાથે સુકળાયેલા 'પ્રાચી સરસ્વતી' તીર્થનો ઉલ્લેખ રક્ષપુરાણમાં છે. રક્ષપુરાણ પ્રાચી સરસ્વતીને 'પિંડતારક' કહે છે. રક્ષપુરાણની વર્તમાન વાંચના મોડેની હોવા છતાં સભવ છે કે આ વિધાન કોઈ પ્રાચીન અનુશ્રુતિ પર આધારિત હોય. આ પરથી અનુમાન થઈ શકે કે મૂળ દ્વારકાથી ઉત્તરે ૨૬ કિ મી (૧૫ માઈલ) ને અંતરે આવેલું પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થ પ્રાચીન પિંડારક હોય, અને ઉત્તરમાં નવી દ્વારકા તીર્થસ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતાં હાલનું 'પીંડાર' અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય.

પ્રાચીન દ્વારકાની સ્થળનિર્ણયમાં રૈવતકનો 'રથળનિર્ણય' મહત્વનો છે. રૈવતકના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિગતે 'અર્થો' છે^{૩૩} લેખકનું મતભવ છે કે દ્વારકાની નજીકનો રૈવતક પર્વત શરૂઆતમાં ગિરનાર ને ત્યારે ઊભી થત કે ઉભી થત તરીકે ઓળખાતો તેનાથી તદ્દન જુદો હતો. વખત જતાં દામોદરના મંદિરવાળો ભંસલો કુંગર^{૩૪} રૈવતક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો અને ત્યાર પછી વળી ગિરનાર પર્વત પોતે પણ એ જ નામથી ઓળખાયો.

એમના મતાનુસાર કૃષ્ણની દ્વારકા, અનુશ્રુતિ સંચયે છે તેમ, પ્રાચી સમુદ્રમાં લય પામી હશે. દ્વારકાનો સ્થળનિર્ણય કરતી વખતે સમુદ્રમાં લય પામવાની અનુશ્રુતિને લક્ષમાં લેવી ઘટે. તેમજ એ પણ ગ્રાણ્યવું જરૂરી છે કે શરૂઆતમાં રૈવતક ગિરિ કોઈ જુદો જ પર્વત હતો, ને સમુદ્ર નજીકની દ્વારકા પાસે આવ્યો હોવો જોઈએ. દ્વારકા દૂષી જતાં આગળ જતાં ગિરનાર રૈવતક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

'રૈવત' કે 'રૈવતક'નો ઉલ્લેખ ગ્રંથોમાં 'અવ્યલ', 'ગિરિ' કે 'પર્વત' તરીકે થયો છે. સંસ્કૃતમાં આ શબ્દનો અર્થ ટેકરી, કુંગર કે પર્વત શાય છે સંભવતઃ દ્વારકાની પાસે આવેલો અને લશ્કરી મહત્વ ધરાવતો રૈવતક ઊંચો પર્વત નહિ, પણ ટેકરી હશે; પરંતુ આગળ જતાં ભારતયુદ્ધ પછી કવિની કલ્પનામાં રૈવતક ટેકરી ઊંચા રૈવતક પર્વતમાં રૂપાંતર પામી હશે ને સૌરાષ્ટ્રમાં ઊંચો પર્વત ગિરનાર સિવાય અન્ય ન હોવાથી એ પર્વત રૈવતક તરીકે ઓળખાયો હોય.

કોઈ કુદરતી ઊથલપાથલમાં દ્વારવતીની જેમ રૈવતક ટેકરી પણ નાશ પામી હોય ને આગળ જતાં ગિરનાર કે એની પાસેના કુંગરને 'રૈવતક' નામ લાગ્યું

પડ્યું હોય એવી શક્યતા છે આ ઊથલપાથલમાં ભૌગોલિક ચિત્ર તદ્દન બદલાઈ પશુ ગયું હોય. આવા પ્રકારનો એક દાખલો પુરાણોમાં નોંધાયો છે પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી નદીના મુખમાં આવેલી ‘કૃતરમર’ નામે ટેકરી વડવાનલને લીધે નાશ પામી હતી.^{૩૫} વળી સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારા પર બીજા ધીમા કે ઓચિંતા ફેરફાર થયા છે

‘રૈવતક’ ને જિયા પર્વતને બદલે ટેકરી માનીએ ને એ ટેકરી ધરતીકંપ અને સમુદ્રભરતીના પૂરથી નાશ પામી હોય તો સભવ છે કે કૃષ્ણની દ્વારકા વર્તમાન પ્રભાસ પાસે હતી મહાભારતના ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રભાસ રૈવતક અને દ્વારકા પાસે પાસે હતાં વર્તમાન પ્રભાસ એ જ ગ્રામીન પ્રભાસ હતું,^{૩૬} આથી સૂચિત સ્થળોમાં સરખામણીએ નજીકનાં માધવપુર અને મૂળ દ્વારકાનો યાદવકાલીન દ્વારકા હોવાનો દાવો વિચારવો ધટે. આ બંનેમાં મૂળ દ્વારકાની ગ્રામીન દ્વારકા હોવાની શક્યતા વધારે છે, કારણ કે એ શતકોથી ‘મૂળ દ્વારકા’ નામ ધરાવે છે, તેમજ પિંડતારક ગ્રામી સરસ્વતી તીર્થ એનાથી થોડે જ દૂર છે.

કોઈ મોટા ફેરફારમાં કૃષ્ણની દ્વારકા અને સમીપવર્તી રૈવતક ટેકરી નાશ પામી, -તોપણ ભાગ્યવર્ષના લોકોએ પોતાના ઇષ્ટ અવતારી પુરુષની સ્મૃતિને જાળવી રાખવા સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાથી પશ્ચિમ કિનારા પર એક નહિ, પણ અનેક દ્વારકાઓ બની કરી. આ પ્રક્રિયામાં કોડીનાર પાસે આવેલી મૂળ દ્વારકા સર્વપ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવી હશે અને ઓખામડળની દ્વારકા ત્યાર પછી બની થઈ હશે.

ન્યાસુધી પુરાતત્ત્વીય અન્વેષણ અન્યથા પુરવાર ન કરે ત્યાસુધી માનવું રહ્યું કે યાદવોની હુપ્ત થયેલી રાજધાની દ્વારકા મૂળ દ્વારકાની પાસે આવી હશે, ને કુદરતનો કોપ એ નગરી પર એવો હતોયો હશે કે એ નામશેષ બની ગઈ. ભૂમિની અંદર આવેલ એની સમીપના સ્થાનમાં ‘દ્વારકા’ નામ વિસ્તર્યું, પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમ ભૂશિર પાસે શતકો પછી વસેલી હાલની દ્વારકાએ પણ એ તીર્થધામની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

પાઠટીપા

૧. મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૦; હરિવંશ ૧. ૨૪-૨૬. વળી શુભો
વાયુપુરાણ, સ્તત્તરાર્ધ, ૨૪ ૨૭ :—

આજગામ યુવા ચૈવ સ્વાં પુરીં યાદવૈર્વૃતામ્ ।
કૃતાં દ્વારવર્તીં નામ બહુદ્વારાં મનોરમામ્ ॥

૨. इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीची दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्या रैवतेनोपशोभिताम् ॥
पुनर्निवेशन तस्यां कृतवन्तो वयं नृप ।
तथैव दुर्गसंस्कार देवैरपि दुरासदम् ॥
द्वियोऽपि अस्या युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૨

મથુરાં સંપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારવર્તીં પુરીમ્ ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૫

૩. संक्रमा मेदिताः सर्वे नावथ प्रतिषेधिताः ।
परिखाङ्वापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥

મહાભારત ૩. ૧૬. ૧૫

समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजामिपालिता ॥

મહાભારત ૩. ૧૭. ૨

૪. अवसष्ट द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमाश्रितः ॥
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।

મહાભારત ૧૦. ૧૨. ૧૧-૧૨

૫. नियतिं तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
द्वारकां रत्नसपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ૮. ૪૦

૬. છ શ્લોકો (૮૪. ૨૧-૨૬) મા સમુદ્રવર્ણન આવે છે, નયારે ત્યાર પછીના
બે શ્લોકો (૨૭-૨૮) રૈવતનું વર્ણન કરે છે.

૭. ૮૬. ૩૫-૩૬

૮. ૮૫, ૫. એમાં નગરીને “વારિદુર્ગા” કહી છે

૯. ૫. ૨૩. ૧૩

૧૦. ૧. ૩. ૨૮

૧૧. ૧૩. ૧૪-૧૬

૧૨. સમાપર્ણ, Appendix I, pp. 412ff.

૧૩. તેણં કાલેણં તેણં સમ્પણં વારવૈ નામં નગરીં હોત્યા । તંસે ચં વારવૈણં નગરીં વહિષા હત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાણં રેવતંગે નામ વવ્વણં હોત્યા ।

૧૪. E. B. Cowell, *Jātaka Stories*, Vol. IV, p. 53

૧૫. F. E. Prager, *Mārkaṇḍeya Purāṇa-a Translation*, p. 289

૧૬. સુરસિંહણ એસ. જીએલ દ્વારકા વિશેના એમના લેખ(“પૃથિક”, ઓક્ટોબર, ૧૯૬૧, પૃ. ૨૧-૨૪)માં પાર્શ્વિકરત્વ મંતવ્ય ધરાવે છે. એમની એક દલીલ છે કે બરકા પર્વતનો આશપરાનો કિલ્લો કૃષ્ણે બંધાવ્યો હતો, પરંતુ પુરાતત્વીય અન્વેષણથી આ કિલ્લો ધણા મોડા સમયનો હોવાનું સાબિત થયું છે.

૧૭. *Glory that was Gurjaradeśa*, Part I, p. 132

૧૮. “ઐતિહાસિક સંશોધન”, પૃ ૩૦૬-૩૮૬

૧૯. N. K. Bhattasali, *IHQ*, Vol X, pp. 541 ff.

૨૦. *Annual Report of the Director of Archaeology, Baroda State, 1954-55*, p. 16

૨૧. *Archaeology and Ancient Indian History*, p. 33

૨૨. નાગરીપ્રવારિણી પત્રિકા, ૧૨, ૧૭-૧૦૦

૨૨અ. જુઓ હપર પા ડી. નં. ૧૬.

૨૩. જુઓ એમનો લેખ “Historical Value of Paurāṇik Works”, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. I, p. 124.

૨૪. “Solution of Dwarka Controversy,” *Bhāratiya Vidyā*, August 1947, pp. 190 ff.

૨૫. આકલેણં મંતવ્ય છે કે પ્રાચીનોત્કપુર સૌરાષ્ટ્રની હતરે આવેલું હતું અને નરક એનો રાજ હતો

૨૬. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

અને નોંધવું જરૂરી છે કે પોરબંદર નજીક આવેલા વિસાવાડા પાસે ખૂબ મૂળ દ્વારકા છે ત્યાં રણછોડત્વ મંદિર છે, “પરંતુ મંદિર પહેલાં નીલકંઠ મહાદેવનું હતું. બિંબ અર્ધગુહની અબમાં છે પાછલી દીવાલના ગોખમાં—પાવતીની મૂર્તિને સ્થાને—

આપેલી ચિત્રોદ્ધત્તની મૂર્તિ પછીના સમયની છે.” (K. F. Sompura, *Structural Temples of Gujarat*, p. 530)

૨૬મ. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

૨૭. જુઓ ઉપર પાકીય ૩ અને ૪.

૨૮. Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka*, pp. 13, 29

૨૯. દ્વારકાધીશ મંદિરની નજીકમાં હાલમાં ૨૫ x ૨૦ ફૂટ (૮ x ૬ મીટર) થી ઓછી કરી આગળ જતાં ૧૦ x ૧૦ ફૂટ (૩ x ૩ મીટર) અને છેલ્લે ૬ x ૬ ફૂટ (૨ x ૨ મીટર) ના વિસ્તારમાં ૩૮ ફૂટ (૧૧.૬ મીટર) ઊંડું ખડક હળી ખોદકામ કરવામાં આવ્યું હતું.

ઈસ્વીસનની પૂર્વે થોડા સમય પર આ સ્થળમાં વસવાટ શરૂ થયો હતો. ગોમતી ખાડીને કારણે એવું બંદર સુરક્ષિત હતું. બંદર પશ્ચિમના દેશો તથા દેશના અંદરના લાગો માટે દ્વાર (દરવાજા) સમુદ્ર હતું, એટલે જ આ સ્થળનું નામ “દ્વારવતી” રાખવામાં આવ્યું. સંભવતઃ સમુદ્રનું પાણી ગોમતી ખાડીમાં ઊસરાતાં આ સ્થળ ફળી ગયું.

ઈસ્વીસન બીજા કે ત્રીજા સદીમાં આ જ સ્થળે દ્વિતીય દ્વારકા બુદ્ધી થઈ એમનેજી વાસણના ઢુકડા સમયે છે કે આ સ્થળને વાણિજ્યિક સંબંધ રામ સાથે પણ હોતા અહીં મળી આવેલાં લાલ ચક્રચિહ્નિત મૃત્પાત્રોના ઢુકડાઓ પરથી અનુમાન કરી શકાય કે એવી જ ભતનાં વાસણ વાપરતા રાજસ્થાન અને માળવાના લોકોએ અહીં વસવાટ કર્યો હશે.

દ્વારકાનું દ્વિતીય પુનરુત્થાન પાંચમીથી સાતમી સદીનાં સુમારે થયું. થોડા સમય પહેલાં જ વિષ્ણુ-પૂજને ગ્રુપ્ત સમ્રાટોએ પ્રચલિત અને લોકપ્રિય બનાવી પુરાણમાં આપેલી કૃષ્ણ-કથાઓ તેઓના અભિલેખોમાં વરતાય છે. સંભવ છે કે આ સમયે દ્વારકાનું મહત્વ કૃષ્ણભક્તિનાં એક સ્થળ તરીકે વધ્યું હોય.

વિગતો માટે જુઓ Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka* માં H. D. Sankalia, “Dwarka in Literature and Archaeology” pp. 12 ff. અને M. S. Mate, “Excavations”, pp. 27 ff.

૨૬મ. “If we were so fortunate as to find the remains of a house, say at the depth of 30 feet or more and get along with it pottery called Painted Grey Ware then a great step forward in proving the migration of the Yādavas under Shri Kṛṣṇa in about 1000 B.C. would have been taken.”

[‘૩૦ ફૂટ કે એનાથી વધુ ઊંડાઈએ કોઈ ધરના અવશેષ અને એની સાથે ચિત્રિત રાષ્ટ્રોદિમાં મૂલ્યાત્ર પ્રાપ્ત કરવા અને ભાવ્યશાળી થયા હોત તો ઈ પૂ. ૧૦૦૦ના સુમારે શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે થયેલા યાદવોના સ્થળાંતરને સાબિત કરવામાં મોટું પગલું ભરાયું હોત.’]

H. D. Sankalia, “Dwarka in Archaeology and in Tradition”, *Times of India*, June 2, 1963

૩૦ કલ્યાણરાય જોશી, “દ્વારકા”, પૃ. ૭૧-૭૩

૩૧ રૂ. ૮૦. ૮૨; ૮૬, ૧૭

૩૨ H. G. Shastri, “The Raivataka Hill Near Dvārakā”, *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p 51

૩૩. એજન, પૃ ૧૮-૧૪

૩૪ ગિરનારની પશ્ચિમે આ હુંગર આવેલા છે. દામોદરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અને અરોહનો શૈલલેખ આ હુંગરની તળેટીમાં આવેલાં છે. આ હુંગરને સ્થાનિક લોકો “લેસલો” કહે છે

૩૫. જુઓ : H. G. Shastri, “The Raivataka Hill near Dvārakā” *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p. 55.

“The Epics, the Purāṇas and epigraphs refer to this submarine scourge which the ancients cloaked under the garb of a legend. But a close examination of the historical references to this hitherto unnoticed evil seems to point out to a real phenomenon which occurred within the memory of mankind; and that off the Western coast of India but originating perhaps in the volcanic regions of the islands of the southern seas.”

“અસલના લોકો દ્વારા ‘દંતકથાનું’ સ્વરૂપ પામેલા વડવાનલના અભિધાપનો હૃદયેષ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અને અભિલેખો કરે છે. આજ સુધી ધ્યાન ખેંચી રહી ગયેલા આ અભિધાપને લગતા ઐતિહાસિક નિર્દેશોની ઊંડી તપાસ કરતાં જણાય છે કે એ સત્ય ધટના હતી, જે માનવજાતના સ્મૃતિપટ દરમ્યાન બનેલી અને જે ભારતના પશ્ચિમી સમુદ્ર-કિનારા પાસે બની, પણ જેનો હૃદયન દક્ષિણ સમુદ્રોના ટાપુઓના જ્વાલામુખી પ્રદેશોમાં થયો.”

B A Saletore, “The Submarine Fire in Indian History”, *Indian Culture*, Vol II, p 501

૩૬. *Indian Archaeology 1956-57—a Review*, pp. 16-17

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ
પ્રાચીન સ્થળો, જાતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો

-- ગુજરાતના આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાંથી ઐતિહાસિક કાલમાં સંક્રમણ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિ તથા પ્રજાને લગતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોની, ખાસ કરીને સમગ્ર પ્રાચીન કાલને અનુલક્ષીને, સમીક્ષા કરીએ કે જેથી ઐતિહાસિક કાલના એ સંદર્ભ સમજવામાં સરળતા રહે. એવી રીતે ગુજરાતમાં કાલગણનાની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી તેના પણ પરિચય કરી લેવો આવશ્યક ગણાય.

ગુજરાતનો સમસ્ત પ્રદેશ, એના મુખ્ય ભૌગોલિક એકમો, વહીવટી વિભાગો, પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, નગરો ઇત્યાદિને લગતા અનેકાનેક ઉલ્લેખ પ્રાચીન કાલના સાહિત્યમાં તથા અભિલેખોમાં મળી આવે છે તેના પરથી તે તે સ્થળ ક્યારે ક્યા નામે ઓળખાતું હતું તે એના મોટા સમૂહનાં નામોથી વ્યક્ત થતા વિસ્તારોમાં ક્યારે કેવાં પરિવર્તન થતાં હતાં એ જાણવા મળે છે.

સાધનસામગ્રી

આજે જેને ‘ગુજરાત રાજ્ય’ કહેવામાં આવે છે તેમાં તળ-ગુજરાતનો— ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો—તથા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે ભૌગોલિક રીતે એક સંસ્કૃતિ, એક સભ્યતા, એક ભાષા અને એક સમાજ ધરાવતા આ ત્રણ જૂલાગ અતિપ્રાચીન કાલથી એકાત્મક રહ્યા છે. ઉત્તર ભારતની હડપ્પીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પરંપરા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રસરેલી જાણવામાં આવી છે, પરંતુ આ સમગ્ર જૂલાગની સંજ્ઞા ત્યારે થી હતી એ જાણવામાં આવ્યું નથી. આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જાણવાયેલા આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની કેટલીક વિગતો અંશસ્થ થયેલી છે, પણ તે તે સમય કરતાં પ્રમાણમાં મોડા—કેટલીક તો ઘણા જ

મોડા—સમયમાં લિપિબદ્ધ થયેલી છે, વૈદિક કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક જૂલુ ખડુ, પરંતુ એમાં શુભરાતના એકાદ સ્થાનનો જ અને એ પણ માં સંભવિત કોટિનો જ નિર્દેશ કહી શકાય. સૂત્રસાહિત્યમાં પણ એકાદ જ કાં શકાય તેવો અને પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ-સૂત્રપાઠમાં પણ એકાદ તેમજ એ સૂત્રપાઠના પરિશિષ્ટ તરીકે આવતા ગણપાઠમાં પ્રમાણમાં થોડી વિશેષ સંખ્યામાં સમકાલીન સ્થળનિર્દેશો—એશક, આ ગણપાઠમાં પાછળથી ઉમેરણ થયાની શક્યતા કહેવામાં આવે છે, યા તો ગણપાઠ પણ કદાચ પાણિનિ સમય પછી સંકલિત થયો હોય—એ આલ-ઐતિહાસિક કાલના શુભરાત ભૂભાગ માટે કહી શકાય. મહાભારત-હરિવંશ, રામાયણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણો—આ બધું સાહિત્ય પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી, અનુશ્રુતિઓના બિન્ન બિન્ન કાલતુ અને બિન્ન બિન્ન મુખોતું સંકલન છે એટલે એમાંથી સ્પષ્ટપણે શુદ્ધ નિર્ભેળ અને સમકાલીન માહિતી છે એમ કહેવું સાહસરૂપ થઈ પડે છે. આ અનુશ્રુત્યાત્મક સાહિત્ય લિપિબદ્ધ તો ઐતિહાસિક કાલમાં થયેલું છે. ઐતિહાસિક કાલનાં જ કહી શકાય તેવાં સાધનોમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, પતંજલિનું વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, કેટલીક સ્મૃતિઓ, બૌદ્ધ ધર્મનું જાતક-સાહિત્ય, જૈન ધર્મના મૂળ આગમોતુ સાહિત્ય, ભાસ-અશ્વધૌષ-કાલિદાસ વગેરે કવિઓના ગ્રંથ, વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર, વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા, વળી ભદ્રિ માધ દડી ઉદ્દલોતનસુરિ રાજશેખર હેમચંદ્ર બિહલણ હરિભદ્રસુરિ સોમેશ્વર અને અનેક જૈન ગ્રંથકારોનાં કાવ્યો, કથાનકો, પ્રબંધો, કોશગ્રંથો, વ્યાકરણો, કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો, આયુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથો, નાટકો—આ ઈ પૂની ૩૭-૪ ચોથી સદીથી લઈ ઈ સની તેરમી સદી સુધીનાં જાણવામાં આવ્યાં છે. આ દિશામાં ઐતિહાસિક કાલમાં શિક્ષાઓ તેમજ તાત્પર્યોમાં કોતરવામાં આવેલા સ્તંભાબધ અભિલેખો અને અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં આવતી પ્રશસ્તિઓ પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગી જણાયાં છે. મહાભારતમાં એક સમયના ‘જય’નો અને એમાંથી વિકસેલા ‘ભારત’નો અંશ પ્રાચીન-અતિપ્રાચીન પણ હશે, પણ એ આજની મહાભારત-શતસાહસી (હકીકતે ‘હરિવંશ’ સાથે અકિત ૭૮,૬૭૫ શ્લોકોની) સંહિતામાં તારવવા જતાં પણ સર્વોંશ પ્રમાણિત ગણાય કે નહિ એ વિષય ચર્ચાર્પદ જ રહેવાનો. પુરાણોમાં તો આ વિષયમાં આનાથીયે કયાંય વધુ મુશ્કેલી છે. અધિકૃત વાચનોઓને અભાવે અને ગ્રંથોની તેમજ પરિવર્તનોની બહુલતાને કારણે સમયાંકનમાં નિશ્ચિતતા મેળવવી મુશ્કેલ તો નથી જ. આવી મુશ્કેલીઓમાંથી આપણે પૂરી સાવધાનીથી તારણ કાઢવાનું રહે છે.

૧. પ્રદેશવાચક નામો

કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સમયના ઈ. સ ૧૫૦ (શક ૭૨)ના જૂનાગઢ શૈલ-લેખમાં રુદ્રદામાની સત્તા નીચેના પ્રદેશોની યાદી આપવામાં આવી છે. ત્યાં ગણાવેલા દેશ તે આકર (પૂર્વ માલવ), અવતિ (પશ્ચિમ માલવ), અનૂપ, નીવૃત્ત (નિમાડ), આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિપાદ વગેરે છે. ૨ અંતે, 'વગેરે' કહેલા હોઈ આ ઉપરાંત બીજા પણ ખરા. અનૂપનો પશ્ચિમ ભાગ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર અને કચ્છ-આ પ્રદેશ આજના ગુજરાત રાજ્યના ભાગ છે, બ્યારે બાકીના ગુજરાત રાજ્યની સરહદને અડકીને રહેલા યા સરહદથી નજીકના છે. રુદ્રદામાની રાજધાની (ઉજ્જૈન) અવતિમાં હતી એટલે આકર (પૂર્વ માલવનો પ્રદેશ), અવતિ (પશ્ચિમ માલવનો પ્રદેશ), એની દક્ષિણે નીવૃત્ત (નિમાડ)નો પ્રદેશ ઉપરાંત પશ્ચિમ અને દક્ષિણના પ્રદેશ એની સત્તા નીચે હતા, જેમાં આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) -સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર-પશ્ચિમ ગુજરાત) -શ્વશ્ર (સાબરકાંઠા-ઈશાન ગુજરાત) -મરુ (પશ્ચિમ મારવાડ) -કચ્છ (વાયવ્ય ગુજરાત) -સિંધુ (સિંધ) -સૌવીર (નગરકલ્યા અને થર-પારકરનો પ્રદેશ) -કુકુર (પૂર્વ રાજસ્થાન) -અપરાંત (દક્ષિણ ગુજરાત અને નાસિક તથા યાચા જિલ્લાનો પ્રદેશ, અન્ય મતે દક્ષિણ પંજાબનો પ્રદેશ) ૩ -નિપાદ (ડાંગ-વાંસદા ધરમપુરથી લઈ કુંગરપુર-વાંસવાડાના વાગડ પ્રદેશને સમાવતો, આજુ સહિતનો સમગ્ર ભીલ-પ્રદેશ, અન્ય મતે મારવાડની ઉત્તરનો પ્રદેશ) ૪ સમાઈ જતા હતા. આમાં પંચમહાલ અને મધ્ય ગુજરાતનો ખ્યાલ આપનારા દેશભાગ અલગ જોવા મળતા નથી એટલે સંભાવના કરી શકાય કે પંચમહાલનો સમાવેશ ભીલોના પ્રદેશ તરીકે 'નિપાદ'માં હોય અને મહીની ઉત્તરનો પ્રદેશ 'શ્વશ્ર'માં, તો મહીથી નર્મદાના પ્રદેશ 'અપરાંત'માં સમાવેશ પામતા હોય ભીલોથી વસેલો વિંધ્યનો સમગ્ર પ્રદેશ સહજ રીતે 'નિપાદ'માં સમાવેશ પામતો હશે ૫

રુદ્રદામાના સમયના, આજના ગુજરાતના એ સમયના, પ્રદેશોને કેંદ્રમાં રાખી અંતર્ય વગેરે પુરાવાઓની દૃષ્ટિએ તે તે પ્રદેશ, વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લેખિત થયેલો, કયાં કેમ છે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આનર્ત : રુદ્રદામાના સમયના ઉપર કહેલા જૂનાગઢ શૈલ-લેખના નિર્દેશ મુજબ આકર (પૂર્વ માલવ) અને અવતિ (પશ્ચિમ માલવ) ની વચ્ચેના પ્રદેશોને આનર્ત કહેવામાં આવે છે. આનર્ત 'આનર્ત' આજના મોટા ભાગના ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશ માટે સ્થિત થયેલો છે, જેની દક્ષિણ-પશ્ચિમે 'સુરાષ્ટ્ર' અને, પશ્ચિમે

‘કચ્છ’, ઉત્તરે ‘મરુ’, ઉત્તર-પૂર્વે ‘નિપાદ’, અને પૂર્વે ‘શ્વભ’ આવેલા કહી શકાય. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ-સત્રપાઠના સામાન્ય રીતે પરિશિષ્ટરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલા ‘ગણપાઠ’ને આપણે કદાચ પાણિનિની રચના સર્વાંશે ન ગણીએ અને એમાં ઉમેરણ થયાં છે એ પણ ધડીબર સ્વીકારીએ, તોપણ ઈ. પૂ. ૨ જી સદીથી આ પૂર્વેની તો એ રચના નથી ‘ગણપાઠ’ દેશવાચક નામોમાં ‘કચ્છ’ ‘શ્વભ’ ‘એટક’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘અનૂપ’ અને ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^૯ ‘ગણપાઠ’ના નિર્દેશ(૪-૨-૧૨૭)થી ‘આનર્ત’ સ્થિત છતાં એ કયાં હતો એ ત્યાંથી જાણી શકાતું નથી; એ નક્કી કરવાને માટે મહાભારતના નિર્દેશ જ કામ લાગે એમ છે. રાજસૂય-નિમિત્તે અર્જુન ઉત્તરમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો કહ્યો છે ત્યાં એણે પહેલાં કુણિંદ દેશના રાજાઓને વશ કર્યા ત્યાં આનર્ત, કાલકૂટ અને કુણિંદ દેશ ઉપર વિજય મેળવી સમગ્ર દ્વીપ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં સપ્તદ્વીપના રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી, એમના ઉપર જીત મેળવી એ ભગદત્તના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર તરફ દોડી ગયો.^{૧૦} ત્યાંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ ઉત્તર તરફના પ્રદેશ છે અને તેથી દિગ્વિજયના વર્ણનવાળો આનર્તનો આ નિર્દેશ ગુજરાતને લાગુ પડે નહિ. સહદેવે કરેલા દક્ષિણ દિશાના વિજયના વર્ણનમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ આવે છે, આનર્તનો નહિ.^{૧૧} આરણ્યક-પર્વમાં ઉલ્લેખ થયા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દ્વૈતમાં બધું ગુમાવ્યું ત્યારે કૃષ્ણ આનર્તમાં નહોતા અને શાલ્વની સામે એના નગર તરફ એનો વધ કરવા ગયા હતા એવું કૃષ્ણે તુ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કથન થયું છે,^{૧૨} અર્થાત્ કૃષ્ણનો નિવાસ આનર્ત દેશમાં હતા શાલ્વે આનર્ત ઉપર કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરેલી.^{૧૩} એણે, હકીકતે, દારકા ઉપર ચડાઈ કરી હતી.^{૧૪} એણે દારકાવાસીઓને ‘આનર્તદેશવાસીઓ’ એવું સંબોધન કર્યું હોઈ.^{૧૫} મહાભારતને દારકા ‘આનર્ત’ના પ્રદેશમાં અભીષ્ટ હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે. બીજાપર્વમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને જાણપડ-વિનિર્માણની વાત કહે છે ત્યાં જનપદોનાં નામ ગણાવે છે તેમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો નિર્દેશ કર્યા પછી કેટલાક દેશો બાદ ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૧૬} આમ જાણે કે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ દેશ હોય। પરંતુ આરણ્યક-પર્વમાં ધૌમ્ય પાંડવોને ભારતવર્ષનાં તીર્થ ગણાવે છે ત્યારે ‘સુરાષ્ટ્ર’નાં તીર્થ ચમસો-મજજન, પ્રલાસ, પિંડારક, ઉજ્જયંત ગિરિ સાથેસાથ દારવતીને પણ ગણાવે છે,^{૧૭} અને એ પર્વમાં અન્યત્ર દારકાને જ ‘આનર્તનગર’ કહેવામાં આવેલ છે.^{૧૮} આમ ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એક જ પ્રદેશનાં બે નામ હોય, યા તો ‘સુરાષ્ટ્ર’નો ‘આનર્ત’માં સમાવેશ થતો હોય કે ‘આનર્ત’નો

‘સુરાષ્ટ્ર’માં. ‘આનર્ત’ના સ્થળનિર્દેશ માટે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વૈવસ્વતી મનુને નવ પુત્ર થયા હતા તેમનામાંના ‘શર્વાતિ’ને ‘આનર્ત’ અને સુંકન્થા નામનાં બે સતાન થયેલાં; ‘આનર્ત’નો પુત્ર રેવ હતો, ‘આનર્ત’નો દેશ ‘આનર્ત’ હતો અને કુશસ્થલી એની રાજસ્થાની હતી; રેવને કુંકુલી રેવત નામનો મોટો પુત્ર હતો, જેણે કુશસ્થલીમાં રાજ્ય હતું.^{૧૫} અને સભાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉજ્જૈન થઈ ગયેલી કુશસ્થલીના સ્થાન ઉપર દારવતી વસાવી હતી,^{૧૬} તે જ દારકાને પછીથી, કૃષ્ણના જણાવ્યા પ્રમાણે, શિશુપાલે સળગાવી મૂકી હતી.^{૧૭} અને ઉપર જોયું કે આરણ્યકપર્વ પ્રમાણે દારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં છે હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિભાગમાં જોવા મળે છે કે હર્યશ્વને જેણે સુખ્ય મથક ‘ગિરિપુર’ કરવામાં આવ્યું હતું તે ‘સુરાષ્ટ્ર’ની સત્તા એના સસરા મધુ દાનવે આપી ત્યારે એ વિશાળ ‘આનર્ત’નો સ્વામી બનશે એમ પણ કહ્યું છે એ ‘સુરાષ્ટ્ર’ તો ‘સમુદ્રાનુપજ્વિત’ હતો, એટલે, કે સમુદ્રકાંઠાનો જલસમૃદ્ધ (અનૂપ) હતો અને ત્યાં વિસ્તારવાળું ‘આનર્ત’ રાષ્ટ્ર પણ હતું.^{૧૮} હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત અશની પાછળ જે કોઈ અનુશ્રુતિ હશે તેણે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘આનર્ત’ને નજીક નજીકના મર્યા છે, જ્યારે મહાભારત પ્રમાણે દારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં પણ હતી અને એ ‘આનર્તનગર’ હોઈ ‘આનર્ત’ દેશની રાજધાની હતી, અર્થાત્ ‘આનર્ત’માં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો સમાવેશ થઈ જતો હતો વાયુપુરાણ કૃષ્ણ, સુરાષ્ટ્ર, અર્જુન અને ‘આનર્ત’ને ‘અપરિત’ની અત્થર્થ રહેલાં કહે છે.^{૧૯} મોડેનાં પુરાણોને બહુ ધ્યાનમાં ન લઈએ તોયે એક વાર્તા સ્પષ્ટ છે કે પછીના સમયમાં ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ પ્રદેશ હોય એવું સૂચવે છે આ અર્થમાં ‘આનર્ત’ નામ ઉત્તર ગુજરાત માટે પ્રયોજાયું.

આ પ્રસંગમાં એ વાત નોંધવાલાયક છે કે ‘લાટ’ પ્રદેશને સંપૂર્ણ રીતે જાણ્યો તો રાજશૈખર એની કાબજીમાંસામાં પશ્ચિમના દેશોની ગણતરી કરતી વેળા ‘દેવસભા’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘દશરક’ ‘ત્રવણ’ ‘ભુગુકૃષ્ણ’ ‘કૃષ્ણીય’ ‘આનર્ત’ ‘અર્જુન’ ‘બ્રાહ્મણવાહ’ ‘યવન’ વગેરે સૂચવે છે,^{૨૦} જેમાં ‘ભુગુકૃષ્ણ’ અને ‘આનર્ત’ બે જુદા દેશ કલા છે, પણ ત્યાં ‘લાટ’ નથી કહ્યો એના મનમાં તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-દક્ષિણ બે ભાગ હોય અને એ અતુકમે ‘આનર્ત’ અને ‘ભુગુકૃષ્ણ’ વલ્લેનાં મૈત્રકોનાં સખ્યાબંધ દાનશાસનોમાં વડનગરના ‘આનંદપુર’ અને ‘આનર્તપુર’ એવાં બે નામ જોવા મળે છે.^{૨૧} મહાભારતનું ‘આનર્તપુર’ કે ‘આનર્તનગર’ દારવતી હતું એ વાત જુદાઈ ગઈ છે અને ઉત્તર ગુજરાતના વડનગરને માટે એ સંજ્ઞા વ્યાપક બની ગઈ છે એ રાજશૈખરના ‘આનર્ત’ને

બંધ બેસી રહે છે. સોલંકી કાલમાં હવે ‘આનર્તપુર’ મળતું નથી, ‘આનંદપુર’ વ્યાપક છે, જે યથાર્થના આ પછી બતાવવામાં આવશે.

‘આનર્ત’ નામ હરિવંશના નિર્દેશ પ્રમાણે સંચારિતાના પુત્ર આનર્તના સંબંધે વ્યવહારમાં આવેલું સમજાય, પરંતુ મહાભારત એ વિશે મૌન સેવે છે. આદિપર્વમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન પ્રભાસમાં યથેષ્ટ વિહાર કર્યા પછી મહાધર રૈવતક ઉપર નિવાસ કરવા ગયા ત્યાં અર્જુને કૃષ્ણની સાથે રહી નટ-નર્તકોના ખેલ જોવાનું કહ્યું છે.^{૨૨} આરણ્યકપર્વમાં શાસ્ત્રના અધ્યાનક થવા સંભવિત આક્રમણથી બચવા વૃષ્ણિ, અંધક અને આનર્તોને સાવધાન કર્યા અને ધનભંડારોના રક્ષકોએ નટો-નર્તકો અને ગાયકોને દ્વારવતીની બહાર રહેવા મોકલી આપ્યાનું લખ્યું છે.^{૨૩} ઉમાશંકર જોશી નટ-નર્તક-ગાયકોનું ‘આનર્ત’ વિશેષણ હોવાનો અર્થ કરે છે, પણ ‘આનર્ત’નો શ્લોકમાં ‘સંબંધ’ ‘વૃષ્ણિ-અંધક’ની સાથે છે. આ ઉપરથી, બેશક, એટલું અનુમાન કરી શકાય કે આનર્ત પ્રદેશમાં નટ-નર્તક-ગાયકોનું સ્વયંક પ્રકારનું પ્રાધાન્ય હશે. વળી એ સ્વયંક છે કે મેદિનીકોશમાં ‘આનર્ત’નો એક અર્થ ‘નૃત્યશાળા’ પણ થાય છે^{૨૪} એ ધ્યાનમાં લઈએ તો આ શબ્દનો સંબંધ લા + નૃત્ ધાતુ સાથે બંધ બેસે એમ છે આનંદશંકર ક્રુવે તો એવી સંભાવના કરી છે કે ‘ઋત કહેતાં બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞધર્મ તેને ન પાળનાર હસ્યુઓ-અનાયોં જ્યાં વસે છે તે આનર્ત.’ એમનું ધારણું એવું છે કે જનુત ઉપરથી આવર્ત થયો છે.^{૨૫}

‘આનર્ત’ ઉત્તર ગુજરાત સુધી વ્યાપક હતો તે છેવટે એ ઉત્તર ગુજરાતમાં સીમિત થયો, જ્યાં નટ-નર્તકોની વસતી, વિશિષ્ટ રીતે, આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહી છે. આ ઉપરથી સંચારિતાના પુત્ર આનર્ત-વાળા અનુશ્રુતિને માત્ર અનુશ્રુતિ ગણીને દેશનામને લાનનૃત્ત ધાતુથી વ્યુત્પન્ન સ્વીકારીએ તો એ વધુ સ્વાભાવિક બની રહેશે બૃહત્સંહિતા પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રદેશો અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ના પ્રદેશમાં નટ-નર્તકોનું પ્રાધાન્ય કહેવામાં આવ્યું જ છે.^{૨૬} ઉમાશંકર જોશીએ એક સંભાવના કરી છે કે ‘આ નર્તક તે જ નટ્ટ-નાટ-લાટ તો નહિ ?’^{૨૭} અહીં એટલું સુધારી લઈએ કે આનર્ત-આનટ-અનટ-નટ-નાટ-લાટ. પછી ‘લાટ’ તળ-ગુજરાતની થાણા જિલ્લાની સરહદ સુધીના દેશવિભાગને માટે વિકસી આવ્યો.

સુરાષ્ટ્ર : ‘આનર્ત’ના સ્થાનવિસ્તારમાં વધઘટ જોવા મળે છે, પરંતુ ‘સુરાષ્ટ્ર’ના વિષયમાં કોઈ નોંધપાત્ર ગરબડ નથી. પાણિનિના ગણપાઠમાં

દેશવાસીઓના નામ તરીકે કુન્તસુરાષ્ટ્ર અને ચિન્તિસુરાષ્ટ્ર શબ્દો આવે છે. ૨૯ ‘કુન્તિ’ અને ‘ચિન્તિ’ કોઈ પેટાવિભાગના વાચક હશે, પરંતુ ‘સુરાષ્ટ્ર’ તો સ્પષ્ટ જ છે, અને એ વર્તમાન સૌરાષ્ટ્રની તલભૂમિનો વાચક હોવા વિશે કોઈ અડચણ નથી, કારણ કે ખીજા કોઈ પ્રદેશનું કયાય કચારેય ‘સુરાષ્ટ્ર’ નામ જણવામાં આવ્યું નથી મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં એ શબ્દનાં દર્શન થાય છે, જેમાં દક્ષિણ દિશા તરફના વિજયમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ના અધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહતિને એણે વશ કર્યો હતો, ત્યાંથી એ શુભારંભ તરફ આગળ વધ્યો હતો. ૩૦ સુરાષ્ટ્રમાં હતો ત્યાંથી જ એણે કૃષ્ણના સાળા રુદ્રાની વિજયના સ્વીકારનું કહેણ મોકલાવ્યું હતું ૨૦ સહદેવના વિજયમાં સુરાષ્ટ્રાધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહતિ કહ્યો છે ત્યાં પાઠની ધણી ગરબડ છે, પરંતુ એ કોઈ ચંદ્રવેગ તો નથી જ: કદાચ ‘સુરા’ના કોઈ એક ભાગનો એ શાસક સત્યવાચો હોય દિગ્વિજયના અધ્યાય નેઈએ તેવા શ્રદ્ધેય લાગ્યા નથી, અને તેથી કોઈ જૂની અનુશ્રુતિની છાયામાં આ પ્રકારનું વિધાન થયું હોય. અઃપુટપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને તીર્થોની નામાવલિ રહે છે ત્યાં ‘સુરાષ્ટ્ર’માં ચમસોન્મજ્જન, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ, પિંડારક, ઉજ્જયંત ગિરિ અને દ્વાપતી હોવાનું કહે છે ૩૧ આમાંનું ‘ચમસોન્મજ્જન’ પાઠાંતરથી ‘ચમસોદ્ભેદ’ છે ‘ચમસોદ્ભેદ’ સંજ્ઞાથી એ સરસ્વતી નદી કુરુક્ષેત્ર-વિનશન પાસે લુપ્ત થઈ સમગ્ર મરુ પ્રદેશમાં પણ ગુપ્ત રહી અને આગળ ચાલતાં ત્યાં પ્રગટ થઈ ત્યાં નાગોદ્ભેદ તીર્થ સાથે સત્યવાચેણું મળે પણ છે ૨૨ આ બેઉ તીર્થ પ્રભાસની પાસેનાં છે કે અન્યત્ર એનો નિર્ણય એકદમ સરળ નથી; બેશક, ચમસોન્મજ્જન ‘સુરાષ્ટ્ર’માં ક્યાં એ અનિશ્ચિત છતાં, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ ‘સુરાષ્ટ્ર’ને દક્ષિણ સમુદ્રતટે હોવા વિશે શંકાને સ્થાન નથી. પિંડારકનું સ્થાન આજની દારકાની નજીક પૂર્વમાં ૨૬ કિ મી (૧૮ માઈલ)ને અંતરે કચ્છના આખાતને દક્ષિણ કાંઠે—સગર મુગાષ્ટ્રને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગે ગ્રીવારવામાં આવ્યું છે અને એ એ જ નામથી જાણીતું છે આરણ્યકપર્વમાંના ક્રમ સ્વીકારીએ તો એને પ્રભાસ અને ઉજ્જયંત ગિરિ—આજના ગિરનારનાં સ્થળોની વચ્ચે કહી શકાય છે; તેથી જ પ્રભાસ પાસે, ગીરનાથી સરસ્વતી નામની નાની નદી દક્ષિણમાં વહેતી આવી—અત્યારના સ્વરૂપમાં થોડી નર્મલ્યવાદિની બની, પૂર્વવાદિનીનું સ્વરૂપ પકડી, દક્ષિણવાદિની બની પછી છેક પ્રભાસ નજીકના ત્રિવેણીસંગમ મુઘી પશ્ચિમવાદિની બની રહે છે તે—પ્રભાસથી ઉત્તર પૂર્વે ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ)ના અંતરે ઉપરનું ‘પ્રાચી તીર્થ’ હોય એવો પણ એક અભિપ્રાય

છે. ૩૩ ખીજાં સ્થળોમાં ‘દારવતી’ વિશે પણ મતભેદ છે, જે વિશે યથાર્થાન સૂચવાશે. આ સ્થાનો ‘સુરાષ્ટ્ર’નાં છે એટલું નિશ્ચિત છે. ઉપર બતાવેલો ભીષ્મપર્વનો ઉલ્લેખ કોઈ ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતો નથી; ત્યાં ઉપાવૃથ્—અનુપાવૃથ્ સાથે ‘સુરાષ્ટ્ર’ દેશનો નામોલ્લેખ કરી પછી કેકય—કુટ્—અપરાંત વગેરે દેશોને ગણાવી આપે છે, કોઈ ખાસ મેળ વિના. ૩૪

અહીં રામાયણના એ ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જોઈએ બાલકાંડમાં અશ્વમેધ યજ્ઞને સમયે વિહિન્ન પ્રદેશોના રાજવીઓને નિમંત્રણ કરવા સુમંત્ર સારથિને મોકલતી વેળા સિંધુ—સૌવીર અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ના રાજવીઓને સાથેલગા ગણાવે છે. ૩૫ સિંધુ (સિંધ) જાણીતો છે, સૌવીર સિંધુ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ની સધિ ઉપરનો, સ ભવતઃ, નગરઠકા અને થર—પારકરનો સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે આ સાહચર્યથી ‘સુરાષ્ટ્ર’નું સ્થાન ૨૫૭ થઈ રહે છે. કિષ્કિંધાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ સીતાની ભાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલે છે ત્યાં ‘શરાભીર’ અને ‘વાલ્હીક’ની પહેલાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’(સુરાષ્ટ્રના લોકો)માં તપાસ કરવાનું સૂચવાયું છે. ૩૬

‘સુરાષ્ટ્ર’ને લગતા એ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોનો ખરો આરંભ તો પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના ‘ગણપાઠ’થી થાય છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. પાણિનિના કર્તૃત્વ—લેખે બનાતી ‘શિક્ષા’માં અનુનાસિક સ્વરોચ્ચારણના વિષયમાં ‘સૌરાષ્ટ્રિકા’ નારી(શક્ય છે ત્યાંસુધી ‘આહીરાણી’)નો નિર્દેશ નોંધપાત્ર છે ૩૭ ગોરસને ધંધો કરનારી આહીર કામ ઈ પૂ ૬ ઠી સદીમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ના પ્રદેશમાં હોવા વિશે કોઈ મતભેદ નથી, એટલે એ ઉલ્લેખ ‘સુરાષ્ટ્ર’ દેશને લગતો હોવા વિશે કોઈ શંકા નથી ઈ પૂ ૪ થી સદીનો કૌટિલ્ય—વિષ્ણુગુપ્ત—ચાણક્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’નો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો એ માટે છે કે એમાં કાંબોજ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ના ક્ષત્રિયોની શ્રેણીઓ—સમૂહોને ખેતી અને લડાઈથી આજીવિકા ચલાવનારા કહેલ છે ૩૮ અંશરથ સાધનેમાં ભન્ત—નાટ્યશાસ્ત્ર ‘સુરાષ્ટ્ર’નો ‘અવતિ’ દેશની સાથે ઉલ્લેખ કરે છે, ૩૯ પણ નાટ્યશાસ્ત્રનો સમય કદાચ કૌટિલ્યના સમય જેટલો જૂનો ન કહી શકાય. આ બધામાં ઇતિહાસપુષ્ત્ર પ્રમળ પુરાવો નાસિકની ૩ જી ગુફાના, વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્યભાવિના પ્રાકૃત લેખનો, લગભગ ઈ સ ૧૪૯ નો છે, જેમાં ‘અપરાંત’ સાથે ‘સુરઠ’નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૪૦ આ ‘સુરાષ્ટ્ર’નું પ્રાકૃત રૂપ છે. કાર્દમક મહાક્ષત્રપ દુરુદામાના સમયનો ઈ સ. ૧૫૦ નો જૂનાગઢ શૈલલેખનો ઉલ્લેખ તો આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યો છે.

ત્યાંના જ સ્કંદશૂતના સમયનો ઈ સ ૪૫૭નો એના ગિરિનગરના પાલક ચક્રપાલિતનો લેખ 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દનો જે વાર ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યાં ખીજે ઉલ્લેખ સુરાષ્ટ્રાવનિ નરીકેનો 'સુરાષ્ટ્રની ધરા'ની વાત કરે છે ૪૧

પુરાણોમાં મત્સ્ય-બ્રહ્માંડ-વાયુ-વામન વગેરે 'સુરાષ્ટ્ર'નો ખીજ ખીજ દેશો સાથે 'અપરાંત'માં સમાવેશ કરે છે ૪૨ વિષ્ણુપુરાણ પ્રજ્ઞાઓની વાત કરતાં 'અપરાંત' અને 'સૌરાષ્ટ્ર' એમ જુદી જુદી ગણાવે છે. ૪૩ આ પછીનો અંશરથ ઉલ્લેખ તો વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતાનો કહી શકાય; એ પણ દેશવાસીઓને માટે 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ૪૪ આના સમસામયિક અને દત્તરકાલના પણ કહી શકાય તેમ અભિયેખિક નિર્દેશ હવે ફીટ ફીટ પ્રમાણમાં મળે છે. વલ્લભીના ત્રેતક રાજાઓની રાજધાની વલ્લભી 'સુરાષ્ટ્ર'માં હતી, પરંતુ એમનો રાજ્યવિસ્તાર 'સુરાષ્ટ્ર' બહાર પણ મોટા વસ્તિતરમાં હતો, એટલે બહારના પ્રદેશોમાંનાં પણ દાન આપ્યાં છે એનાથી જુદાં પડે એ દષ્ટિએ 'સુરાષ્ટ્ર'નાં ગામો કે જમીનોનાં દાન આપના 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દનો દેશવાચક નામલેખે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે મળેલાં સાધનોમાં 'સુરાષ્ટ્ર'-(પુલિંગ)નો નિર્દેશ ધરસેન ૨ જાના દાનશાસનથી લઈ શીલાદિત્ય ૫ માના દાનશાસન સુધીના (ઈ સ ૫૮૯ થી ઈ સ ૭૨૨ સુધીના) જેવા મળ્યો છે ૪૫ આમાં એક વસ્તુ ઊડીને આખે વળે છે કે પુલિંગના પ્રયોગમાં દેશવાચક નામ તરીકે બહુવચને પ્રયોગ થયો હોય છે. સોલંકી-કાલમાં સુરાષ્ટ્રમંડલે જેવા પ્રયોગમાં જ એ એકવચને પ્રયોગ્યેષ છે. ૪૬ નોઘપાત્ર એ છે કે ધરસેન ૨ જાના દાનશાસન(ઈ સ ૫૮૯)માં પુલિંગે પ્રયોગ શરૂ થયો ૪૭ તે પૂર્વે કુવસેન ૧ જાના દાનશાસન(ઈ સ ૫૨૯)માં ત્રીલિંગે એકવચનમાં સુરાષ્ટ્ર શબ્દ મળે છે. ૪૮ પછી ધરસેન ૩ જાના ઈ સ ૬૨૩ ના લાવનગર દાનશાસનમાં સુરાષ્ટ્રવિષયમાં પણ ત્રીલિંગે મળે છે ૪૯ એ પછી અનુવૈત્તક કાલમાં, ખાસ કરીને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈધવોનાં જૂનાં ગિરિકા-(બરડા પર્વતની ધૂમલી)માંથી આપેલાં દાનશાસનોમાં એ રાજાઓએ પોતાને અપરસુરાષ્ટ્રમંડલના શાસક કહ્યા છે ૫૦ આમ છતાં ૨ જાએપર કાવ્યનીમાસમાં પુલિંગે જ પ્રયુક્ત કરે છે. ૫૧ પછી તો છેક સોલંકી કાલમાં ત્રીલિંગે વ્યાપક પ્રયોગ અનુભવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઈ સ ૧૨૦૬-૧૦ ના દાહોદ અભિયેખમાં સુરાષ્ટ્રમાલવેશરૌમાં એ સ્પષ્ટ છે. ૫૨ કુમારપાલના સ્તંભના માંગરોળ-સોરઠમાં સચવાયેલા ઈ સ. ૧૧૪૬ ના અભિયેખમાં મુલક ગુદિકને સુરષ્ટ્રનચક કહ્યો છે ૫૩ વાલેલાઓના સમયમાં પણ ત્રીલિંગે પ્રયોગ નિષ્ક્રયામાં આવ્યો છે;

જેવો કે વાઘેલા અર્જુનદેવના સમયના પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના કોટેલા ગામના શિવાલયના ઈ. સ ૧૨૬૪ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રાધિકૃત સમાસમાં છેપ૪ તે સુરાષ્ટ્ર છે, કારણ કે ઈ સ ૧૨૭૪ના એના જ સમયના ગિરનારના લેખમાં સુરાષ્ટ્ર જ છે. ૫૫ માંગરોળ-સોરઠની જુમામરિજ્જના કથું વાઘેલાના સમયના, ઈ સ ૧૩૦૦થી એ ત્રણ વર્ષ પૂર્વના અભિલેખમાં શ્રીસુરાષ્ટ્રામણ્ડલેમાં પણ સ્ત્રીલિંગે છે. ૫૬ જૈન પ્રખ્યાતમાં તો ખેડ લિંગે પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે એમ લાગે છે કે દેશવાચક સગા 'સુરૅષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' હતી અને પ્રજવાચક સગા 'સૌરાષ્ટ્ર' હતી. પછીથી લલિયાઓને હાથે 'સૌરાષ્ટ્ર' રૂપ, અને અર્થ માટે, સ્વીકૃત થતું આવ્યું હોય.

ધ્યાન ખેંચે છે તે દેશવાચક નામ તરીકે પ્રયોજાયેલો સૌરાષ્ટ્ર શબ્દ. કનોજના મહેંદ્રપાલના મહાસામંત અવનિવર્મા ૨ જના ઈ. સ ૬૦૦ ના દાનશાસનમાં શૌ(સૌ)રાષ્ટ્રમણ્ડલાન્તઃપાતિ એવો પ્રયોગ મળે છે ૫૭ આ પૂર્વે ગુજરાત બહાર રચાયેલા દંડીના દશકુમારચરિતની અનુકાલીન પ્રતોમાં સૌરાષ્ટ્ર બહુવચને દેશવાચક છે. વલ્લભીનગરીના સંદર્ભમાં. કુમારપાલના સમયના માંગરોળ-સોરઠના મૂલુક ગૃહિણના ઈ. સ ૧૧૪૬ ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રનયક સાથેસાથ થોડે જ આગળ બર્ષ સૌરાષ્ટ્રસાલમ શબ્દ પણ પ્રયોજાયેલ છે, જે વૈકલ્પિક પ્રયોગનો ખ્યાલ આપે છે ૫૮ ભીમદેવ ૨ જના ઈ સ ૧૨૧૬ ના દાનશાસનમાં જામનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા નજીકના લગણા ગામનો, એ ગામને મદ્રાણકમણ્ડપિકા કહેતો, લેખ એ ગામને સૌરાષ્ટ્રજ્ઞે હોવાનું કહે છે ૫૯ એનું અસલ રૂપ સં સુરાષ્ટ્ર જૂના સમયમાં હતું અને પ્રાકૃત રૂપ પણ સુરઠ હતું એ આ પૂર્વે બતાવાયું છે લગભગ ઈ સ ૧૫૫ ના વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્નમાવિના પ્રાકૃત અભિલેખમાં સુરઠ રૂપ પ્રયોજાયું છે ૬૦ તે આ વાતને જ ટેકો આપે છે હગ્નિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ઋતુમંત્રક કાલમાં સૌરાષ્ટ્ર રૂપ વ્યાપક રૂપ જ હતું, ૬૧ને ઉપલબ્ધ પ્રમાણો પરથી શંક્ય છે કે ત્યારે 'સુરાષ્ટ્ર'ની જેમ 'સુરાષ્ટ્રા' શબ્દ પણ સૌરાષ્ટ્રના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ માટે વપરાતો હતો એમણે એક સંભાવના ત્યાં વિચારી છે કે કદાચ એના એક વિભાગ માટે એ રૂપ વપરાતું હોય, જેના ઉપરથી 'સોરઠ' શબ્દ ઊતરી આવ્યો ભીમદેવ ૨ જના સમયમાં તો હજી આ પરિસ્થિતિ નથી દેખાતી, કાગણુ કે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના રથળને સૌગમ્હજે કહ્યું છે એ ઉપર આપણે જોયું છે. એ ખરું છે કે ખૂબ જ મોડેથી, જૂનાગઢ ઉપર બાબી વંશનું શાસન પ્રવર્ત્યું ત્યારે, સૌરાષ્ટ્રનો સખો જૂનાગઢના વિસ્તારમાં-દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં મર્યાદિત બન્યો, અને એ વિભાગ 'સોરઠ' તરીકે વ્યાપક થયો. બાકી

લોકસાહિત્યમાં 'સૌરાષ્ટ્રિયાના દુહા' એ માત્ર દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનો ખ્યાલ આપે છે અને આ એ વિભાગ કે જેની પૂર્વ સીમા ધોળકા સુધી, ઈશાન સીમા વીરમગામને આવરી ઈર્ષ માડલ-રાધનપુર વગેરેને સીમા ઉપર રાખતી બનાસકાંઠાની દક્ષિણ સીમાને સ્પર્શ કરતી, ઉત્તરે કચ્છનો અખાત, અગ્નિકાણે ખલાતનો અખાત અને પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર સુધી હતી અને છે ખુદ 'સુરાષ્ટ્ર'ની સીમા આજના 'સોરઠ'માં સીમિત હતી એવું હરિવંશના નિર્દેશથી બતાવવાનો ડાહરરાય માકડે એમના એક લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમાં એમણે એને 'આનર્ત' ના એક ભાગ તરીકે બતાવ્યો છે.^{૬૨} એક તો એ કે એમણે પ્રમાણ તરીકે સ્ત્રાકારેલો 'હરિવંશ'નો ભાગ મોડેનો પ્રલેખ છે અને બીજુ એ કે 'સુરાષ્ટ્ર' પ્રદેશમાં જ દારવતી અને એ જ 'આનર્તનગરી'; એટલે, આ પૂર્વે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, 'સુરાષ્ટ્ર' એ 'આનર્ત'નો એક ભાગ ખરો, પણ સાંકડો નહિ. ખેશક, આનો આત્મતિક નિર્ણય તો કુશસ્થલી-દારવતીનો સ્થળનિશ્ચય થયા પછી જ મળી શકે.

જૈન સાહિત્યમાં 'સુરાષ્ટ્ર' વિશે માહિતી મળે છે અનુયોગદ્વારસત્ર ક્ષેત્રો વિશે કહેતા મગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણની સાથે સુરુત્તે ને પણ ગણાવે છે^{૬૩} નિશીથચૂર્ણિ મા સુરુત્તેને છત્તુ મડળોમાં વિભક્ત હોવાનું કહ્યું છે^{૬૪} ક્ષેત્રોની વાત કરતા સત્રકૃતાગની ચૂર્ણિ મગધ અને સુરુત્તે ને પણ કેન્દ્રક્ષેત્ર તરીકે ગણાવે છે^{૬૫} નિશીથચૂર્ણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અશોક મૌર્યનો પૌત્ર સંપ્રતિ ઉજ્જયિનીમાં રહીને દાક્ષણપથ, સુરુત્તે, આંધ્ર, દ્રાવિડ આદિ દેશો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. સધદાસગણિ વસુદેવહિંરીમાં સુરુત્તેની વેપારી જાહોજલાલી બતાવી સુરુત્તે અને ઉજ્જયિની વચ્ચેનો વ્યવહાર તેમજ સુરુત્તેમાં બૌદ્ધોની વસતી હોવા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે^{૬૬} રાતાધર્મકથામાં તો દારવતી અને સુરુત્તે જનપદનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે, જ્યાં કૃષ્ણ વાસુદેવ, સમુદ્રવિજય વગેરે દસારો (દશર્ણ) સાથે દારવતીના મધ્યભાગમાં થઈને સુરુત્તે જનપદના મધ્ય પ્રદેશમાં ગયાનું અને ત્યાં સરહદ ઉપર આવી પંચાલ દેશના કાપિલ્ય નગર તરફ જવા તૈયાર થયાનું કહ્યું છે.^{૬૭}

સુરાષ્ટ્ર દેશની સંજ્ઞાનો વિદેશી મુસાફરોએ પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રીકો અને રોમનોએ Saurastrene,^{૬૮} તોલેમીએ Syrastrene,^{૬૯} સ્ટ્રેબોએ Saraoslos,^{૭૦} ચીનાઈ સાહિત્યમાં શુ-લ-ચ,^{૭૧} મોડેથી મુસ્લિમ તવારીખકારોએ સોરઠ ૩૫૭૨ પોતાની અનુકૂળતા અને ઉચ્ચારણને અનુસરી લખેલ છે. તોલેમી Syrastrene માં Syastru નામનું સ્થળ ગણાવે છે તે 'આનર્તપુર'ની

જેમ 'સુરાષ્ટ્રપુર' (પ્રાય: 'ગિરિનગર') હોવા સંભવ છે ૭૩ અને પાલિમાં લખાયેલા અપાખાન ગ્રંથનું સુલચિક ૩૫ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ ૭૪

'સુરાષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' સંજ્ઞાના મૂળના વિષયમાં વિચારતાં પહેલી નજરે લાગે કે સુ + રાષ્ટ્ર એવું એ ૩૫ હશે; અને બોમ્બે ગેઝેટિયર એના મૂળમાં સુ નામની પ્રાચીન પ્રજા હોવાનું કહે છે ૭૫ એ સાથે વેદકાલથી જાણવામાં આવેલા દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવી રજૂ પ્રાકૃત સંજ્ઞા કોઈ જાતિની વાચક હોવાનું પણ અસંભવિત નથી, તેથી સંભવિત છે કે સુ અને રજૂ એવી એ પ્રજાને દેશ તે 'સુરજૂ', અને એનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર, એવો અભિપ્રાય આપી શકાય અહીં પ્રસંગવશાત્ સુરાષ્ટ્ર-સુરજૂ શબ્દનો માર્કંડેયપુરાણમાંની દુર્ગાસંતશતીના આવતા સુરથ એવા રાજ-નામ સાથેના સંબંધ વિચારણીય લાગે છે એ રાજને કૌલોએ હરાવી હાંકી કાઢ્યો હતો. રાજ સૌવીન્દ્ર પ્રદેશમાં ગયો અને દુર્ગાની ઉપાસનાના બળે વશિષ્ઠ ઋષિના આશીર્વાદથી એના વણિક અમાત્ય સમાધિ સાથે પોતાના દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો અને એણે કૌલોને હાંકી કાઢ્યા ૭૬ 'સૌવીન્દ્ર'ના સાહચર્યે આ 'સુગમ્'ની ભૂમિને કોઈ આદ્ય-ઐતિહાસિક બનાવ સ્થિત હોય તો એ રાજની સુરથ સંજ્ઞા 'નૈપથ' 'વિરાટ' વગેરેની જેમ પોતાના દેશ ઉપરથી ત્યાંની વ્યક્તિને લાગુ પડેલી હોય, જેનું અસહ્ય નામ જીલ્લાઈ ગયું હોય. પરંતુ આનાથી મૂળમાં સુ અને રજૂ પ્રજાના સંબંધે દેશનામ થયાને કોઈ બાધ ઉત્પન્ન થતો નથી. રજૂ પ્રજા સંભવતઃ રાષ્ટ્રકૂટ એવી સંસ્કૃતીકરણ પામેલી સંજ્ઞાના મૂળમાં અછતી રહેતી નથી સુ અને રજૂ પ્રજાની સાથે સંબંધ સંભવિત હોય તેવી પ્રજા જાણવામાં આવી છે. ગિલનીએ એક સુઝારિ પ્રજા ભારતવર્ષની હોવાનું કહ્યું છે. કનિંગહમ એના મોનેલીસના સાહચર્યે મુંઢા કહી એવી સુઝર જાતિ કહે છે. ૭૭ તો અશોકની ધર્મલિપિમાં રટિક જાતિનો નિર્દેશ મળી આવે છે. ૭૮ અશોકના જૂનાગઢ શૈલ-લેખના પાકમાં રિષ્ટિક એવી જોડણી છે ૭૯ તે આ જ શબ્દનું પ્રાદેશિક રૂપ છે. આ જેઠ પ્રજા ભારતવર્ષની આદિમ જાતિઓ સંભવે છે. આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં કૌલોની આ જેઠ પેટાજાતિઓનો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રની તળ-ભૂમિમાં કોઈ એક સમયે હોય અને એ રીતે જ નેના જોડિયા નામે દેશવાચક સંજ્ઞા બની હોય, જેનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર બન્યું સંભવે બાકી આરંભિક-ઐતિહાસિક કાલમાં સુરાષ્ટ્રની ગતણુરી, ત્યાં જઈ પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે તેવા દેશોમાં હતી, ૮૦ એટલે આર્યોની દૃષ્ટિએ એ 'સુંદર રાષ્ટ્ર' નહિ હોય.

લિંગની દૃષ્ટિએ સુરાષ્ટ્ર જીલ્લિ ગે કેમ ? એનો એક ઉત્તર એ હોઈ શકે કે એ મૂળમાં 'ભૂમિ'ના વિશેષણરૂપે હોય અને પછી દેશવાચક બન્યો હોય. બીજો ઉત્તર-પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર ભતિ આવી વસી હતી ત્યારે અરબ લોકોએ ગુજ્જ એ ભતિગચક શબ્દને જીલ્લિગે બહુવચન બનાવતો જ્ઞાત પ્રત્યય લગાડી ગુજ્જાત (= ગુજરાનો સમૂહ) સંસાર^૧ પ્રયાણ, એનું પ્રાકૃતીકરણ થતાં ગુજ્જરજ્ઞાત^૨ અને પછી સંસ્કૃત ગુર્જરજ્ઞાત^૩ જીલ્લિ ગે પ્રચલિત બન્યું, એના સાદરથે સુરાષ્ટ્ર પણ પ્રચલિત બન્યું. સુરાષ્ટ્ર જીલ્લિ ગે પ્રયોગ બહુવામાં આવ્યો છે તે પ્રાચ્ય સામગ્રી પ્રમાણે ઈ. સ. ૫૨૬ જેટલો ધ્રુવસેન ૧ લાના દાનશાસનનો સમય છે, જે સમયે પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર ભતિ સારી રીતે પ્રસરી ચૂકી હતી આ બને સૂચન માત્ર સંભાવના તરીકે રજૂ કરી શકાય.

આબીર : રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ તરફથી સીતાની ભાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે ત્યાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની નજીક હોય તે રીતે 'શુરાબીર' અને 'વાલ્હીક' પ્રજા સૂચવાઈ છે.^{૮૪} મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'વાલ્હીક' (પાકાં બાલ્હીક) અને 'વાલ્ધાન' પછી 'આબીર' દેશ ઉલ્લિખિત થયો છે.^{૮૫} આગળ જતાં 'શુરાબીર'નું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^{૮૬} પાંદભેદે 'શુરાબીર' જ 'શુદ્રાબીર' હોય તો એ અસંભવિત નથી, એટલે રામાયણનો 'શુરાબીર' દેશ અને ભીષ્મપર્વનો 'શુદ્રાબીર' દેશ 'સુરાષ્ટ્ર'ની નિકટનો દેશ છે એમ કહી શકાય. ભાગવતનો ઉલ્લેખ, પ્રમાણમાં ભલે મોડાનો હોય, પણ દંડપ્રસ્થથી કૃષ્ણ દ્વારકા તરફ જાય છે ત્યારે મરુ-ધનવાને વટાવી સૌવીર અને આબીર પછીના આનર્ત દેશમાં આવી પહોંચે છે અહીં ભાગવતને કૃષ્ણ દ્વારકાના પ્રદેશની નિકટમાં આવી પહોંચ્યા એમ કહેવું છે.^{૮૭} સંભાષર્વમાં સિંધુના કાંઠાના ગ્રામીણ લોકોનો અને સરસ્વતીનો આશ્રય કરીને રહેલા શુદ્રાબીરોનો સાથેલગો નિર્દેશ છે,^{૮૮} એના બળે વેદકાલીન સરસ્વતી હાલના કચ્છ-વાગડ અને પૂર્વોત્તર આનર્ત વચ્ચે અત્યારના કચ્છના મોટા રણની પૂર્વ સીમાએ થઈ નાના રણના માર્ગે પસાર થતી હતી તેના કાંઠાના શુદ્રાબીરો કે શુરાબીરો સરળતાથી કહી શકાય વાસ્તેવ વિષ્ણુ મિરાશીએ આ પ્રમાણેને આધારે સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર રહેનારા માછીમારો અને પહાડખેડુઓ તરીકે એ આબીરોને જીવન ગુજારતા કહ્યા છે, અને દિશા ભારતવર્ષની વાયવ્ય તરફની કહી છે.^{૮૯} એમણે શત્યપર્વનો દવાલો આપી ત્યાં ગંહેના શુદ્રો અને આબીરો તરફના ધિક્કારને કારણે સરસ્વતી વિનશન તીર્થ પાસે કુપ્ત થઈ ગયાનું પણ નોંધ્યું છે મૌસલપર્વનો દવાલો આપી એમણે પંચનદના પ્રદેશમાં

દ્વારકાથી યાદવ સ્ત્રીઓને, યાદવાસ્થળી પછી, લઈ ઈંદ્રપ્રસ્થ તરફ જતાં અર્જુનને આભીરોએ આંતર્યો હોવાનું કહ્યું છે તે પંચનદ પ્રદેશને સતલજ અને યમુના વચ્ચેનો પૂર્વ પળખતો પ્રદેશ કહી ત્યાં પણ આભીર વસાહત હોવાનું કહ્યું છે. મૌસલપર્વમાં, યાદવાસ્થળીને અતે, યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થ તરફ રવાના થયો ત્યારે પંચનદના પ્રદેશમાં આભીરોએ પોતાને ભૂટ્યો હોવાનું વ્યાસજીને કહી સંભળાવે છે ૯૦ આ પૂર્વેના અધ્યાયમાં, અર્જુન દ્વારકાના વિનાશ પછી રમ્ય વનો, પર્વતો અને નદીઓને કાઠે કાઠે નિવાસ કરતો યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ આવ્યો અને અતિસમૃદ્ધિવાળા ‘પંચનદ’ દેશમાં આવી પહોંચ્યો, જ્યાં આભીર દરયુઓએ એના પર હુમલો કરી, યુદ્ધ આપી અનેક યાદવ સ્ત્રીઓનું હતરણું કર્યું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે ૯૧ ચિરાશીની જેમ બીજા ધણા વિદ્વાન પંખળને જ ‘પંચનદ’નો પ્રદેશ કહે છે આનર્તથી ઈંદ્રપ્રસ્થ જતાં પળખના પ્રદેશમાં શા માટે જવું પડે એનો સામાન્ય રીતે કોઈએ ખાસ વિચાર કર્યો હાગતો નથી આ દિશામાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવલકરે ધ્યાન દોર્યું છે કે અર્જુનને રાજધાની તરફ ઝડપથી પહોંચવાનું હોઈ ઉલ્લોપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ‘પંચનદ’=પંખળ ૯૨ સુધી જવાની કે.ઈ શક્યતા નથી, અને તેથી સરસ્વતી, દષ્ટદત્તી, અરુણા, બિયાસ (? પર્ણાશા=ખનાસ) અને શક્ય રીતે લૂણી અથવા કોઈ અજ્ઞાત પાંચમી—એ પાંચે નદી એક સમયે કચ્છના રણમાં પડતી હતી,—આ ‘પંચનદ’ હોવાની શક્યતા છે ૯૩ અને દ્વારકાથી સપ્તાહથીયે કાંઈક ઓછા સમયમાં પહોંચી શકાય તેવો આ પ્રદેશ હતો આ નદીઓના પ્રદેશમાં આભીરોની વસ્તી એ સમયે હોવાનું સમજાય છે અને આજે ‘પણુ નાના રણની પશ્ચિમનો કચ્છ—વાગડનો પ્રદેશ એની આભીરોની વસ્તીથી જણાતો છે કચ્છ—વાગડ સહિતનો ખનાસકાંઠોનો ઉત્તરે લૂણી વગેરેને સમાવી લેતો પ્રદેશ ‘આભીર’ ‘શ્રદાભીર’ કે ‘શ્રદાભીર’ હોવામાં કોઈ અસંભવ નથી હાગતો મૌસલપર્વવાળો ‘પંચનદ’ આ આભીર પ્રદેશમાં જ સમાઈ જાય એમ છે. સ્કંદપુરાણના દ્વારકા—માહાત્મ્યમાં દ્વારકા પાસે ‘પંચનદ તીર્થ’ કહ્યું છે ૯૪ (જે મંદિર નજીકના કોટના પૂર્વ દરવાજાની બહાર ગોમતીના ધાટમાં દક્ષિણે નદીના પટમાં નાના મંદિરસમૂહનું બની રહેલું છે) તે તો પાછળથી તીર્થ તરીકે માની લીધેલું સ્થાન છે; એ કાંઈ ‘પંચનદ’ પ્રદેશ કહી શકાય તેવું નથી ત્યાં નદીઓ કહી છે તે ગોમતી, લક્ષગણા, કુશાવતી, ચદ્રલાગા અને જળવતી છે આમાંની ગોમતીનું મથાળ કાંઈકિંડે દૂર નથી, ઉગમણેથી પુરાચેલી ખાડી જેવા ભાગમાંથી સાંકડી નેળમાં આવી એ સમુદ્રમાં પડે છે, તો ચદ્રલાગાનો વહેણ પણ એકાદ કિલોમીટરથી દક્ષિણ તરફથી ગોમતીમાં પડે છે. બાકીની ત્રણ નદીઓનાં દર્શન આજે

દુર્વલ છે. સત્તાપત્ત સરસ્વતી ઉપરના 'સુકાભીર'ની સ.થે એક 'સમગ્ર પંચનદ'નો ઉદ્ભવ દેરે છે; ૯૫ તો આરણ્યકપર્વમાં દાગકાગટ બે સ્થલે તીર્થ તરીકે ઉદ્ભવ થયો છે, ૯૬ પણ એનો ત્યાં સ્થાનનિર્ણય અર્ધ શકે એમ નથી.

વાયુપુરાણમાં કેપીક દેશ સહિતના 'અભીર' દેશનો નિર્દેશ છે ૯૭ તે હકીકતે 'આભીર' જ છે. આ આભીર પ્રદેશ બૃહત્સંહિતા પ્રમાણે કોંકણ આદિ સાથે દક્ષિણ બાબુ ગણાયો છે. ૯૮ અર્વાચીન સંયોધકો નર્મદાની દક્ષિણના પ્રદેશને માટે મન ધરાવે છે. ૯૯ 'પેરિપ્લસ'માં સિથિયા (કાશ્મીર, પંજાબ, સિંધ વગેરે પ્રદેશ)ની પાંખમાં અને અંતરાગમાં આવેલા કાગને 'આભિરિયા' (આભીર) કહ્યો છે, જેના કાંઠાને 'સિરાપ્રીન' (સુરાપ્ર) નામથી ઓળખાતો કહ્યો છે. ૧૦૦ 'પેરિપ્લસ'ના લેખકનો આશય આભીરનો એટલામાં પથરાત હતો—સુરાપ્રની તળભૂમિ સહિતમાં—તેને 'આભિરિયા' કહેવાનો સમજાય છે, જેના કાંઠાના ભાગને 'સુરાપ્રીન' કહેવા ચાહે છે. સિંધને અડકીને કહેલો હોઈ એમાં ૧૦૧ અને સુરાપ્ર બંનેનો સમાવેશ થઈ જતો કહી શકાય. મિરાશી તોલેગીનો હવાલો આપી 'આભિરિયા'ને સિંધુ નદીના ઉપરના કાગમાં આવેલો 'પત્તહીની' (પાતાલ-અરણ્યકરનો જૂનો 'સાવીર' પ્રદેશ) હોવાનું કહે છે. ૧૦૨ બૃહત્સંહિતાની ટીકામાં પગથરતું વાક્ય છે તેના આધારે ત્યાં મિરાશીએ 'શ્રવભીર'ને સૌરાષ્ટ્રની સાથે કહ્યો છે. એમણે ત્યાં વિષ્ણુપુરાણનો હવાલો આપી કહ્યો અને આભીરો સૌરાષ્ટ્ર અર્વાતિ (પશ્ચિમ માલવ), અર (મથુરા), અશુદ્ધ (અડાવલી) અને મરુભૂમિ (મારવાડ)માં રહેના હોવાનું નોંધ્યું છે. ૧૦૩ મિરાશીએ 'પંચનદ'ના કારણે પંજાબના ભાગને પણ 'આભીર' કહેવાનું માન્યું છે, એ 'પંચનદ' ૧૦૪-શુન્નતાતની સરહદનો કાગ હોઈ, સંદિગ્ધ લાગે છે. આભીરોનાં સ્થળાંતરોને કારણે તેમજ પથરતને કારણે લિન્ન લિન્ન પ્રદેશને લિન્ન લિન્ન સમયે 'આભીર' નામ મળ્યું હોય તો એ પણ અસંભવિત નથી, પરંતુ મહાભારતના ઈ. પૂ. ૨૭ સદી સુધીના સંસ્કરણમાં તો અમીપ્ત 'આભીર' દેશ સરસ્વતી નદીના પ્રાચીન પ્રગલ્ભગર્ગ (કુખ થયેલા)ના વિસ્તારમાંનો બધું બેસે છે. ઇલિયટ તાપીથી દેવગઢ સુધીના પશ્ચિમ કાંઠાને 'આભીર' કહ્યો છે, ૧૦૬ વળા ઉમાટકર બેશીએ તારાતંત્રનો હવાલો આપીને તાપીની દક્ષિણથી કોંકણ સુધીના પ્રદેશને 'આભીર' સ્વયં કહે, ૧૦૭ અને લોગીશ્વર જ. સરિસરા આચાર્ય-ચૂર્ણિનો ઉદ્ભવ કરી ૧૦૮ આર્થ અને સમિત આર્થ કૃષ્ણ અને વેણા નદીઓના સંગમ-સ્થાને ગયાનું બતાવી એ આભીર દેશમાં કહે છે, ૧૦૯ આ ગ્રંથની પાછળ આભીરોનાં સ્થળાંતર જ નિયામક લાગે છે.

અનૂપ : આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રની સાથે સંબંધ ધરાવતો એક પ્રદેશ 'અનૂપ' છે. એનો સૂચક ઉલ્લેખ મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે, જ્યાં દક્ષિણ દિશામાં સાગર નજીક એ દેશ આવેલો સૂચવાયો છે; ત્યાં રમણીય પાંચ તીર્થ હોવાનું પણ કહ્યું છે.^{૧૦૧} સભાપર્વમાં અર્જુન દિગ્વિજય માટે નીકળ્યો છે ત્યારે કિરાતો, ચીનાઓ અને સાગરાનૂપવાસી યોદ્ધાઓને લઈને પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ઉપર ચડી ગયાનું નિર્દેશાયું છે.^{૧૦૭} પાંચુનિના ગણપાઠમાં 'અનૂપ'નો ઉલ્લેખ કચ્છ, દ્વીપ વગેરે દેશનામે સાથે થયેલો છે.^{૧૦૮} એનાથી એતુ જેમ ચોક્કસ સ્થાન નથી પકડાતું તેમ મહાભારતના ઉપરના એ નિર્દેશોથી પણ નથી પકડાતું. એનો નિશ્ચય કરવામાં સરળતા આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી થાય છે, જ્યાં 'અનૂપ' દેશનો પતિ કાર્તવીર્ય જમદગ્નિના આશ્રમમાં પહોંચ્યાનું મળે છે.^{૧૦૯} હરિવંશની અધિકૃત વાચના (હાં એ રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના) થી જરા જુદા પડીને એના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં હૈહયના પુત્ર ધર્મનેત્રના પુત્રને કાર્ત્ત્વે કહી, કાર્ત્ત્વના પુત્ર સાહજના પુત્ર મહિષ્માને માહિષ્મતી નગરી વસાવ્યાનું લખ્યું છે.^{૧૧૦} ત્યાં મહિષ્માનનો ભદ્રશ્રેય, એનો કર્દમ, એનો કનક, એનો કૃતવીર્ય અને એનો કાર્તવીર્ય અર્જુન (સહસ્ત્રાર્જુન) થયાનું કહ્યું છે કાર્તવીર્ય અર્જુન આ રીતે માહિષ્મતીનો શાસક હતો, જેને આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી ટેકો મળે છે, એનું શાસન સમુદ્ર સુધી લાગ્યેલું હતું.^{૧૧૦} સભાપર્વના નિર્દેશ પ્રમાણે સહદેવના દિગ્વિજયમાં એ કુતિભોજનો પરાજય કરી દક્ષિણ તરફ જતાં નર્મદા નદી તરફ આવ્યો, ત્યાં માર્ગમાં અવતિના વિંદ અને અનુવિંદને હરાવી, ત્યાંથી રત્નો મેળવી માહિષ્મતી નગરી તરફ ગયો, જ્યાં નીલ રાજ સાથે એને યુદ્ધ થયું. ત્યાંથી એ વધુ દક્ષિણ દિશા તરફ વળ્યો.^{૧૧૧} આનાથી અનૂપ-માહિષ્મતી-નર્મદાની નિકટતા या આંતરિકતા સમજી શકાય છે હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિભાગમાં આ વિશે થોડી ગૂંચવણ ઊભી થાય છે. ત્યાં કુશસ્થલીને સાગરના 'અનૂપ' (લીના જલપ્રદેશ) થી વિપુલ કહી છે, જે યોગમથી સાગરના મધ્યમાં હતી.^{૧૧૨} આ પૂર્વે મધુ દાનવના જમાઈ દક્ષાકુવંશીય હર્યશ્વને મધુએ 'સમુદ્રાનૂપભૂષિત' રાષ્ટ્ર બક્ષિસ આપ્યાનું સૂચવાયું છે; એ રાષ્ટ્રમાંના ગિરિપ્રદેશમાં દુર્ગમ 'ગિરિપુર' વસાવ્યું હતું, એ ગિરિપુરમાં વસતાં સુરાષ્ટ્ર દેશની ત્યાં આપાદી થયાનું કહ્યું છે, જ્યાં નજીકમાં જ સમુદ્રકાંઠે અનૂપ દેશ અને વિસ્તારવાળું આનર્ત રાષ્ટ્ર પણ હતું; હર્યશ્વે ત્યાં ઉત્તમ ગિરિ ઉપર નગર વસાવ્યું હતું; આનર્ત સહિતનું એ સુરાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર થોડા જ સમયમાં સમૃદ્ધ થઈ ગયું; 'અનૂપ' દેશમાં રહેલા એ હર્યશ્વે એ સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું.^{૧૧૩} આમાં આનર્ત

મોટા દેશ હોય અને એમાં એક 'અનૂપ' સહિતના સુરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હોય. આમ 'અનૂપ' મહાભારત પ્રમાણે માહિષ્મતી અને નર્મદાને પોતામાં સમાવતો સમૃદ્ધ જલપૂર્ણ પ્રદેશ અને હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પ્રમાણે આનર્ત-સુરાષ્ટ્રની અંદરનો પ્રદેશ એવું જોવા મળે છે. બ્રહ્માડ, વાયુ અને મત્સ્ય પુરાણો 'નિપાધ' (સંભવતઃ 'નિપાદ') પ્રદેશ પછી 'અનૂપ' ને ગણાવે છે.^{૧૧૪} એનાથી કોઈ સ્પષ્ટ થતું નથી; સ્કંદપુરાણના ઉલ્લેખ પ્રમાણે 'દક્ષિણ'ની સાથેસાથ 'સાગર'નો પણ નિર્દેશ હોઈ^{૧૧૫} નર્મદાનો પૂર્વ પ્રદેશ જ સમજાય છે. કાલિદાસે રઘુવંશમાં તો કર્તવીર્યના વશજને 'અનૂપરાજ' કહ્યો છે અને એની રાજધાની રવાતરે 'માહિષ્મતી' કહી છે.^{૧૧૬} ડુન્નામાના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં અવંતિ પછી 'અનૂપ', પછી 'નીવત્' (નિમાડ), એ પછી આનર્ત, ત્યારબાદ સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુંકર, અપરાત, નિપાદ એવા ક્રમ છે.^{૧૧૭} એટલે નર્મદાના નિકટના પ્રદેશની સંપૂર્ણ શક્યતા છે. હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં નિર્દિષ્ટ 'સાગરાનૂપ' કે 'અનૂપ' તેથી કોઈ વિશેષ સંજ્ઞા નહિ, પણ 'પાણીની બહોળપવાળો પ્રદેશ' એવી સામાન્ય સંજ્ઞા જ લાગે છે ત્યાં 'ગિરિપુર'નું સાહચર્ય જોતાં એની શક્યતા અજના જૂનાગઢ જિલ્લા-('સોરઠ' સંકુચિત અર્થમાં)ના ભાદર અને ઓઝન નદીઓના દોઆબનો ઘેડ' (સં. છત્તઘટ-ઘીની ન્યાં રેલમછેલ વરતાતી હોય તેવો) પ્રદેશ સમજાય છે. માહિષ્મતી રાજધાનીનું સાહચર્ય હોઈ ભારુકચ્છ પ્રદેશની પૂર્વમાં નર્મદા ખીણનો આજના મધ્યપ્રદેશમાં એ વખતે ઊડે સુધી પથરાયેલો સમૃદ્ધ પ્રદેશ 'અનૂપ'થી કહેવાયેલો છે, એ મહાભારત વગેરેના ઉલ્લેખો અને એનો વિધ્યપૃષ્ઠનિવાસી દેશોમાં થતો સમાવેશ પુરાણોને અભીષ્ટ છે.^{૧૧૮} એ વિગત જોતાં સરળતાથી નિષ્ણીત કરી શકાય

અપરાત : મત્સ્ય, બ્રહ્માડ અને વાયુ પુરાણોમાં 'અપરાત'ના એક ભાગ તરીકે 'આતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે,^{૧૧૯} જેને માર્કંડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ' કહ્યો છે.^{૧૨૦} આનાથી ગુજરાતની સરહદથી સમુદ્રકાંઠા સુધીનો કહી શકાય તેવો 'અનૂપ' પ્રદેશનો એ દક્ષિણ-પશ્ચિમદક્ષિણ ભાગ હોય આ 'આતરનર્મદ' નાસિક્ય અને ભારુકચ્છની વચ્ચેનો હોઈ શકે, એને બદલે ઉમાશ્વર જોશીએ એને ભારુકચ્છ પ્રદેશની ઉત્તરે મૂક્યો છે, જે કોઈ રીતે બધા એસે એમ નથી.^{૧૨૧} અહીં નોંધી શકાય કે ઈ. સ ૫૪૦ ના અરસામાં કોઈ સંગમસિંહ નામના સામંતકોટિના રાજાનીનું 'અતર્નમદા વિપય' ઉપગ શાસન હતું, જે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પ્રમાણે નર્મદા અને તાપીની યાતો નર્મદા અને ડીમ્બી વચ્ચે આવેલો

હોવો જોઈએ; ૧૨૨ ભારુકચ્છ પ્રદેશ બરોબર એની ઉત્તરે આવેલો હતો એ વિશે કોઈ શકા નથી. અનૂપ, નાસિક્ય, આંતગ્નર્મદ-ઉત્તરનર્મદ, ભારુકચ્છ-આ વગેરે પ્રદેશો—અર્થાત્ આજના દક્ષિણ ગુજરાતને આવરી લેતો ભૂભાગ—‘અપરાંત’માં સમાવેશ પામતા સમજી શકાય છે અને રુદ્રદામાના સમયના ઈ. સ ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં કુકુર પછી ‘અપરાંત’નો નિર્દેશ થયેલો એ સમય સુધી ‘અપરાંત’ નામ જાણીતું હતું જ. પુરાણો એમાં દક્ષિણ અને વાયવ્યના બીજા દેશોનો પણ સમાવેશ કરે છે, જેમાં ભારુકચ્છ, માહેય. સારસ્વત, કાચ્છીક, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અર્જુનના પ્રદેશ નિર્દિષ્ટ થયા છે. ૧૨૩ કાલિદાસ રઘુવંશમાં સભાગિરિ ઓળગીને ‘અપરાંત’માં જવાતું કહે છે એટલે કોંકણ, કારવાડ અને ગોવાના પ્રદેશ કાલિદાસના સમયમાં ‘અપરાંત’માં હતા. ૧૨૪ રુદ્રદામાના સમયનો ‘અપરાંત’, સંભવ છે કે કાલિદાસ કહે છે તેવો હોય વાત્સ્યાયન એના કામસૂત્રમાં આદ્રિ, વત્સશુદ્ધમ, અપરાંત અને સુરાષ્ટ્રક એમ ચાર પ્રદેશ અલગ અલગ ગણાવે છે, ૧૨૫ તેથી એના હૃદયનો ‘સુરાષ્ટ્ર’ સિવાયનો આજના તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ ‘અપરાંત’માં અભીષ્ટ હોય. બૃહત્સ હિતામાં વરાહમિહિર ‘અપરાંત’ને પશ્ચિમ દિશાના દેશોમાં મૂકે છે જેમાં હૈહય અને પચનદને પણ ગણાવે છે ૧૨૬ આમાંનો હૈહય તો અનૂપ લાગે છે, જ્યારે પચનદ પ્રદેશ ઉમાશંકર જોશી પંજાબને ગણુવા લક્ષ્યાય છે ૧૨૭ અને ‘અપરાંત’માં પંજાબને પણ અભીષ્ટ માને છે, પણ હો ખેલવલકરે ચી ધેલો કચ્છ-ઉત્તર ગુજરાતની સરહદે ઉત્તર-પૂર્વ-ઉત્તરે આવેલો ‘આબીર’ પ્રદેશ લેવો વધુ યુક્તિસંગત લાગે છે. ૧૨૮ વરાહમિહિરે નૈર્ઋત્ય ખૂણાના દેશોમાં સિંધુ-સૌવીર, આનર્તક અને રૈવતક (સૌરાષ્ટ્ર) કહ્યા છે કે જેઓની દક્ષિણ-પૂર્વે ‘અપરાંત’ને સરળતાથી કહી શકાય એમ છે ૧૨૯ સંભવિત એ છે કે મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલું ‘અપરાંત’નું સૂચન ૧૨૯ પશ્ચિમ સમુદ્રનાં પ્રભાસ સુધીનાં તીર્થોની પહેલાં થયેલું હોઈ, આનર્તના અપવાદે, તળ-ગુજરાતને સમાવી લેતા દક્ષિણ-પૂર્વે લખાયેલા પ્રદેશને આવરી લે છે ભીષ્મપર્વમાં ‘અપરાંત’ અને ‘પરાંત’ એવા બે સિન્ન દેશ કહ્યા છે ૧૩૦ એનાથી કોઈ સ્પષ્ટ ચતું નથી. જરા આગળ જઈ ત્યાં ‘કુંદાપરાંત’ આપી ‘માહેય’નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ૧૩૧ જેને લઈ મહીકાંઠાથી દક્ષિણ બાજુના પ્રદેશનો ખ્યાલ લેવો ચામ છે, આમ સીમા સ્પષ્ટ થઈ રહે છે

માહેય : ‘માહેય’નો દેશ તરીકે મહાભારતમાં સીધો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં નથી આવતો, ભીષ્મપર્વના જયદ્રથપાંડવિનિર્માણ પેટા-પર્વમાં મહી નદીના ઉત્તરના ‘પ્રાવૃષેય’ અને પછી ‘ભાર્ગવ’ દેશનો નિર્દેશ થયેલો છે, ૧૩૨ પાંડવોના

ત્યાં 'માહિક' અને 'માહેય' એવાં દેશનામ માત્ર જોવામાં આવે છે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો મત્સ્ય, ઘ્રહાંડ, વાયુ અને વામન પુરાણોના છે, જ્યાં ગુજરાતના ભૂઆગના ખીણ પ્રદેશોના નામ પણ નોંધાયેલાં છે, 'અપરાત'ના ભાગ તરીકે ૧૩૩ વ્યુત્પત્તિ હિતામાં 'મહીતટજ' શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે તે ૧૩૪ આ પ્રદેશને માટે સરળતાથી દહી શકાય એમ છે આજે આ મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલો 'મહીકાંકા' તરીકે જાણીતો પ્રદેશ છે

એક 'માહિક' પ્રદેશ જાણવામાં આવ્યો છે, ૧૩૫ પરંતુ એ દક્ષિણનો મૈસૂર જાણીતો છે, નહિ કે 'માહિખતી' (અનુપ)ના સંબંધવાળો.

ભાટુકઝ: અનુપના પશ્ચિમ-ઉત્તર ભાગે નર્મદા નદીના ઉત્તર કાંઠાનો પ્રદેશ 'ભટુકઝ' કે 'ભાટુકઝ' મળે છે ૧૩૬ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ એક ગૂઝ ઉકેલી આપી છે કે ભટુકઝ' શબ્દ જ્યાં વપરાયેલો હોય ત્યાં એ નગરવાચક, સામાન્ય રીતે, હોય છે, જ્યારે 'ભાટુકઝ' વપરાયેલો હોય તો એ દેશવાચક હોય છે, ૧૩૭ પુરાણોમાં આ બેઉ સડાં એ વચ્ચે ગરબડ થયેલી જોવા મળે છે. અહીં 'ભાટુકઝ' સડાં થી જેનું વહીવટી વડું મથક 'ભટુકઝ' (ભટ્ટ) છે તેવો પ્રદેશ અબીષ્ટ છે મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં ભારતવર્ષના દક્ષિણ દેશના ગણાવતાં નગરીઓનાં નામોથી તે તે દેશ બતાવવામાં આવતાં જોવા મળે છે, જ્યાં 'અન્વી' (અંગુર્ટને એને સ્થાને 'અંતાખી' સીરિયાનું 'અતિયોક' માની પાઠ સુધાર્યો છે, જે અસંગત નથી લાગતો. સેંધુકેસે લગભગ ઈ પૂ ૩૦૦માં આ નગરની સ્થાપના કરી હતી ૧૩૮, અને 'રોમા' (રોમ નગર, જે ઈ પૂ ૭૫૩માં સ્થપાયેલું) અને 'યવનોનું પુર' (સંભવતઃ 'અલેક્ઝાન્ડ્રિયા' હોય; પણ સંગતિથી તો એ ઓલિગે આવેલા રોમા શબ્દનું, સ્ત્રીલિંગી પુરુષપુરી શબ્દની ખીણ વિભક્તિ એકવચનનું, વિશેષજ્ઞાતમક રૂપ લાગે છે અને એ રીતે યવનોની નગરી 'રોમા' અબીષ્ટ હશે) કદાચ પછી 'ભટુકઝ' પહોંચ્યાનું લખ્યું છે ૧૩૯

મત્સ્યપુરાણ 'ભાટુકઝ' ગણે છે; ઘ્રહાંડ, માર્કંડેય, વાયુ અને વામન પુરાણોમાં પાઠાંતરથી એને વિશે કહેવાયું છે ૧૪૦ સભાપર્વમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતોમાં પાઠાંતરભેદ એવી રીતે જ છે ૧૪૧ સભાપર્વમાં આ નગરનામ લાગે છે પરંતુ રાજસૂયજ્ઞમે ઉપાયનોવાળા પ્રસંગે 'ભટુકઝનિવાસીઓ'ના ઉલ્લેખ થયેલો છે ત્યાં, ઉપર નીચે જોતા, એ દેશનામ લાગે છે ૧૪૨ આવશ્યકચૂર્ણના સમય ઇ સ ની ૫ મી-૬ ઠી સદી આસપાસનો શક્ય છે તેમાં 'ભટુકઝ'ને 'આહાર'

(એક વહીનટી એકમ) કહેલ છે; બૌદ્ધો અને જૈનોનાં એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. ૧૪૩ ' પેરિપ્લસ ' માં ' બારીગાઝા ' (Barigaza) તરીકે અખાતનું તેમજ નર્મદા નદી ઉપરનું બંદર સૂચવાયાં છે, પરંતુ ૧૦ મી સદીના રાજાઓએ એની કાવ્યમીમાંસામાં ' ભુગુક્ત' સજ્ઞા નોંધી એને જનપદ=પ્રદેશ કહેલ છે. ઈ. સ.ની ૧લી સદ્વત્સાપ્તમીના ઉત્તરાર્ધમાં દેશસંજ્ઞા તરીકે એનો સવિશેષ નિર્દેશ થયો છે, ખાસ કરીને મૈત્રકકાલીન દાનશાસનોમાં ' ભુગુક્ત વિષય ' તરીકે થયેલો છે. ધરસેન ૪ થાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૪૮) ૧૪૪ અને શીલાદિત્ય ૩ જના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૭૬) માં ૧૪૪ ને આગળ જતાં એ રાજ્યનું પાટનગર બન્યું નોંધાયા પછી નાંદીપુરીના શુભંરનૃપતિવંશની સત્તા નીચે ગયાનું જાણવામાં આવ્યું છે. ૧૪૬ આ બેકે વંશ પૂર્વે કટચુરિઓનું શાસન આ વિષય ઉપર હતું ૧૪૭

કુચ્છ : પાણિનના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના ગણપાઠમાં ' કુચ્છ ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૪૮ જ્યાં સાથેકગા સિંધુ, વર્ણ, ગંધાર, મધુમત, કમ્બોજ, કાશ્મીર, સાલ્વ વગેરે દેશવાચક શબ્દો મળે છે; ત્યાં જ દ્વીપ અને અનૂપ પણ આપેલાં જ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં ' ગોપાલકુચ્છ ' નો ભીમસેનના પૂર્વ દિશાના દિગ્વિજયમાં ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૪૯ પરંતુ એ અયોધ્યા અને હિમાલય વચ્ચેનો પ્રદેશ સમજાય છે. ભીષ્મપર્વમાં ૧૫૦ જંબૂખંડ-વિનિર્માણ ઉપપર્વમાં ' કુચ્છ ' અને ' ગોપાલકુચ્છ ' નો પાસે પાસે નિર્દેશ થયેલો હોઈ સ્થળનિર્ણય ગૂંચવાઈ જાય છે (પદ્મપુરાણમાં પણ એ જ વાક્ય છે.) ૧૫૧ ' કુચ્છ ' નો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો, ભલે પાઠાતરોથી પણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણોમાંથી મળે છે, જ્યાં એને ' મુગાકુટ ' વગેરેની સાથે ' અપરાંત ' ના એક ભાગ તરીકે સૂચવવામાં આવેલો છે. ૧૫૨ સ્કંદપુરાણ તો એની જાણીતી પથ નોંધે છે : એ ' કુચ્છમંડલ ' ને ૧૭૨૨ (અથવા ૧૪૪) ગામેનું કહે છે. ૧૫૩ ઉમાશંકર જોશીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ભવિષ્યપુરાણ સિંધ, કુચ્છ અને ભૂજ એ દેશોનો એક રાજવંશ સાથે સંબંધ નોંધે છે. ૧૫૪ સિંધુ નદીના તટપ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા સિંધુવર્માના પુત્ર સિંધુદીપના પુત્ર શ્રીપતિનાં લગ્ન કુચ્છ દેશમાં થતાં એ ત્યાં જઈ પુત્રિદાયન પગ વિજય પામ્યો અને એણે સિંધુના કાંઠા ઉપર ' શ્રીપતિ ' નામથી દેશ આત્મક કર્યો એના પુત્ર ભુજવર્માએ શબરો-ભીલોને હરાવી વસાહત કરી જે ' ભુજ ' દેશ કહેતાયો. ભવિષ્યપુરાણની આ હકીકતને અન્ય પ્રાચીન કોઈ ગ્રંથનો ટેકો નથી અને એ સ્વરૂપ ઉપરથી કતકથાત્મક લાગે છે. રુદ્રામાના સમયના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં ' કુચ્છ ' તરીકે નોંધાયેલ છે, ૧૫૫

તો ૯મી-૧૦મી સદીના રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં એ 'કચ્છીય' તરીકે જોવા મળે છે. ૧૫૧ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ભત ચક્રવર્તીએ કરેલા દિગ્વિજયમાં કચ્છ દેશ ઉપર વિજય કર્યાનું નોંધાયું છે. ૧૫૭ આચાર્યાગસુત્રની ચૂર્ણિ પ્રમાણે કચ્છમાં આબીરો જૈનધર્માનુયાયી હતા; આનંદપુરનો એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયો હતો તેને એવા આબીરોએ પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. ૧૫૮ બૃહત્કલ્પસુત્ર (વિશેષચૂર્ણિ)માં નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં સાધુઓ ગૃહસ્થોના ધરમાં વાસો રહે તો દોષરૂપ બનતું નથી ૧૫૯ યુઅન શ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં સિધના એક ભ.ગ તરીકે કચ્છની નોંધ લીધી છે ૧૬૦ એ પૂર્વે 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે 'કચ્છ' નામ નોંધ્યું નથી, પરંતુ કચ્છના રણને માટે 'છરિનોન' સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લીધી છે અને કચ્છના અખાતને 'બરાકા' નામ આપ્યું છે ૧૬૧ (પ્રથમનો શબ્દ 'છરિણ'નું અને પછીનો શબ્દ 'હારકા'નું બ્રહ્મ રૂપ છે) 'છરિનોન'ના મોટા અને નાનો એવા બે ભાગ કહે છે, જે આજનું મોટું અને નાનું રણ છે. બરાકાના અખાતમાં એણે સાત ટાપુ હોવાનું નોંધ્યું છે.

યુઅન શ્વાંગની યાત્રાના સારમાં 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' અને 'કીટ' એવા બે પ્રદેશ જોવા મળે છે આમનો પહેલો પ્રદેશ તે 'ઔદુબર' છે અને કનિંગહમ એ 'કચ્છ' હોવાનું કહે છે, વોટર્સ એના સાગમાં કનિંગહમની જેમ લાસનનો મત દાંકી એ સહાથી 'કચ્છના લોક' એવું માત્ર કહી પોતાનો કોઈ મત નોંધતો નથી બીજો પ્રદેશ તે કનિંગહમના મતે ખેડાનો છે, પરંતુ જુલિયન અને સેટ માર્ટિનને અનુસરી વોટર્સ એ કચ્છ હોવાનું કહે છે. બીજા પક્ષે એણે આપેલા સારમાં કનિંગહમનો મત આપી પછી એનો અસ્વીકાર કરી 'કચ્છ' હોવાનું વલણ ધરાવે છે; 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' વિશે એણે વિશેષ ખુલ્લો સા આપ્યો નથી ૧૬૨ મહાભારતના સભાપર્વમાં ઉપાયનો લાવનારાઓમાં કાયબ્ય, દરદ, દાર્વ, શૂર, વૈયમક, ઔદુબર, દુર્વિભાગ, પારદ, બાહ્લિક, દાર્શીર વગેરે ક્રમમાં પ્રજાઓ ગણાવી છે ત્યાં કોઈ ચોક્કસ ક્રમ પકડાતો નથી ૧૬૩

સોલંકી કાલમાં 'કચ્છમહલ'નો જાણવામાં આવેલો પહેલો નિર્દેશ બીમદેવ ૧ લાના ઈ સ ૧૦૦૬ના દાનસાસનનો છે; ૧૬૩અ બીજો એના જ ઈ. સ ૧૦૩૭ના દાનસાસનનો છે ૧૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહના 'ભદ્રેશ્વર-વેલાકુલ'ના નિર્દેશવાળા, ભદ્રેશ્વરની દક્ષિણે થોડા અંતર પર આવેલા ચોખડાના મહાદેવના

અંગણના લેખમાં વેકમન્ટલ જેવું વંચાય છે તે કચ્છમન્ટલે સંભવે છે અનુનદેવ વાધેલાના સમયનો ઘટવટી (ગેડી) મુખ્ય મથક છે તેવા મંડળમાંનો રવેચી માતાના મ દિરનો ઈ. સ. ૧૨૭૨ નો લેખ છે તેમાં 'કચ્છ'નો ઉલ્લેખ નથી, પણ ઘટવટી મંડલથી એ ઉદ્દિષ્ટ છે, એના ભાગ તરીકે ૧૧૫ એ જ રીતે વાધેલા સારંગદેવના આરંભના કચ્છમાંથી મળેલા અપૂર્ણ અને વર્ષ વિનાના અભિલેખમાં છેલ્લી લીટીમાં વહીરદેવો વંચાય છે, ૧૧૧ જે હકીકતે વહીરદેવો છે અને એ કચ્છના ઉત્તર ભાગે રણમાં આવેલો ખડીરનો ખેટ છે.

'કચ્છ'ના પ્રદેશને 'કચ્છ' નામ કેવી રીતે મળ્યું એનો વિચાર કરતાં એ પ્રદેશ જલપ્રાય હોય એવું અમરકોશથી માલૂમ પડી આવે છે. 'અનૂપ' અને 'કચ્છ'ને અર્થની દૃષ્ટિએ એ કોશ એકાર્થક માને છે. ૧૧૭ વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની કોઈપણ વ્યુત્પત્તિ પ્રતીતિજનક નથી સં કક્ષ-મર્યાદા ઉપરથી પ્રાકૃતમાં કચ્છ શબ્દ આવી શકે છે ગોવેન્દ્ર શબ્દના પ્રાકૃત રૂપ ગોવિન્દને સસ્ત્રુતમાં સ્વીકારી લેવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે સં. કક્ષ ઉપરથી પ્રા. કચ્છ સસ્ત્રુતમાં સ્વીકારાઈ ગયો હોય તો એ અશક્ય નથી એનો અર્થ સમુદ્રની કે નદીપ્રદેશની કાંઠાની કક્ષા અને એ ઉપરથી ચોમાસામાં જ્યાં પાણી કરી વળે અને શિયાળા-ઉનાળામાં જમીન કેરી પડે તેવા પ્રદેશને 'અનૂપ' કે 'કચ્છ' કહેવાતું પ્રચલિત થયું હોય પ્રાચીન કાળથી જાણીતો કચ્છપ્રદેશ, આજે મધ્યમાં આવેલા પહાડી વિસ્તારને આદિ રાખીએ તો, દક્ષિણ બાજુ હરિયાણાથી સમૃદ્ધ છે, તો ઉત્તર બાજુ રણનો પ્રદેશ છે, પૂર્વ બાજુ વાગડોનો પ્રદેશ અને પછી નાતુ રણ છે સિંધુની એક શાખાનો કચ્છ બાજુનો પ્રવાહ છેક ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં ખસી ગયો ત્યાંસુધી એ કચ્છના તળ પ્રદેશના પેટાળમાં મીઠું પાણી ભરતો હતો, અને એ જ કારણે 'કચ્છ'કો બારે માસ' લીલો હોવાની કહેતી થઈ પડેલી એવા સદા લીલા પ્રદેશનો આજે દક્ષિણનો માત્ર પ્રદેશ ક્ષદ્રુપતા સાચવી રહ્યો છે એ પણ કાળની અલિહારી છે

શ્વેત-પાણિનિના ગણપાઠમાં અન્યત્ર 'શ્વેત' શબ્દ નોંધાયેલો મળે છે ૧૧૭અ એમાં કદાચ દેશવાચક અર્થ નહોતા ચાલુ 'વાંધુ-વાંધુ' એ અર્થ હોય, કાચુ કે આગળ ઉપર દર એવો અર્થ સૂચવાયો છે ૧૧૮ પર તુ ડુંદામના જૂનાગઢ ક્ષેત્રલેખમાં 'સુરાષ્ટ્ર' અને 'મરુ' વચ્ચે દેશનામ તરીકે એ નોંધાયેલો છે, અને એ આજના 'શ્વેતવતી' (સાગરમતી) નદી જેમાંથી વહીને ચાલી આવે છે તે નદીના પૂર્વ પ્રદેશ—આજના સ.અરકાંકાના મોટા ભાગના બુભાગ—ને માટે પ્રયોજાયેલો હોવા વિશે શંકાને કારણ નથી ૧૧૯

સારસ્વત : 'સારસ્વત' પ્રદેશનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી, પરંતુ મત્સ્ય, ઋક્ષાંડ, વામન, માર્કંડેય અને વાયુ પુરાણોમાં મળે છે, હકીકતે મત્સ્યપુરાણના ૪ સ્લોક પછીનાં પુરાણોમાં ઉતારાયા છે (જ્યાં વામનપુરાણમાં સહ સારસ્વતૈનો સદ્ગત્તા જ્ઞાતૈઃ એવો બ્રહ્મ પાઠ મળે છે, એટલું જ). ત્યાં અંતર્નર્મદ, ભારુકચ્છ, માહેય, સારસ્વત, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, અશ્વદ એવા ક્રમે અપરાંતના આ બાળુના (આજના ગુજરાતના) પ્રદેશ યતાવવામાં આવ્યા છે ૧૭૦ આ પ્રદેશ આજના ઉત્તર ગુજરાતનો આડાવધીની પૂર્વ-દક્ષિણ ઉપત્તકામીથી કેટલેકર પાસે સરસ્વતી નદી નીકળે છે ત્યાંથી લઈ સરસ્વતીના બે કાઠાઓને આવરી લેતો કચ્છના રણ સુધીનો ભાગ કહી શકાય; એમાં હાલના બનાસકાંઠા જિલ્લાના પૂર્વ ભાગનો અને મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગનો સમાવેશ થાય છે. અશ્વદ એ આશુ પહાડને ફરતી ઉપત્તકાનો પહાડી સહિતનો પ્રદેશ, બનાસકાંઠા અને સારસ્વતની ઉત્તરનો આ સારસ્વતને અડીને જ સાબરમતીથી લઈ મહેસાણા જિલ્લાના સ્વરૂપની દક્ષિણની સર્માતર પટ્ટી સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચે તે 'આનર્ત', ઉપરનાં પુરાણોની પરિભાષામાં

સોલંકીકાલમાં 'સારસ્વત'નો 'મંડલ' તરીકે ઉલ્લેખ મૂલરાજના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં થયો છે ૧૭૧ મૂલરાજના સમયમાં હજી ઉત્તર ગુજરાતના આ ભાગને ગુજ્ઞાત કે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરના સંગ્રામી નહોતી એક સમયે આ ભાગ 'આનર્ત'નો હતો એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે

નિપાદ : જેમ પુરાણોએ 'અપરાંત'ના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ભારુકચ્છ, માહેય, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર વગેરેને સમાવિષ્ટ ગણ્યા છે, તેવી પરિસ્થિતિ 'નિપાદ'ના નિપયમમાં પણ લાગે છે 'નિપાદ' ભીલોની વિશાળ વસાહતને માટે પ્રયોજાયેલો સમજાય છે રુદ્રદામાના સમયના જૂનાગઢના શૈલ-લેખમાં 'નિપાદ'નું 'અપરાંત' પછી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ૧૭૨ મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં આપેલા દેશોના ક્રમમાં પટચર પછી ગોશૃંગની પહેલાં 'નિપાદભૂમિ' કહેલ છે ૧૭૩ એનાથી કેઈ સ્પષ્ટતા થતી નથી, ભીષ્મપર્વમાં મહી નદીના ઉત્તર પ્રદેશોને ગણાવતાં પ્રાવૃષ્ય-ભાર્ગવ-પુરુ-ભાર્ગ-કિરાત-સુદૌભ્યુ-પ્રમુદ-શક-નિપધ-આનર્ત-નૈર્ઝત એ જાતનો ક્રમ આપ્યો છે ૧૭૪ એનાથી પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી સભાપર્વના દૂત-પેટાપર્વમાં પાકાંતરથી હાર-દ્રુણીની પૂર્વે 'નિપાદ' અને ત્યાં થયેલા એક પ્રક્ષેપમાં પંડીકાની પૂર્વે 'નિપાદ' સૂચવાયેલ છે ૧૮૫ એ તો ચૂંચવાડો જ ઊભો કરે છે 'નિપધ' ભીષ્મપર્વમાં જુદો સૂચવાયો છે; આદિપર્વમાંના

પ્રક્ષેપમાં અભ્યુત્પન્નના રૈવતકથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવાના વર્ણનમાં અભ્યુદ અને સાલ્વ પછી 'નિપધ' કહ્યો છે. ૧૭૧ તેનો સીધો સંબંધ 'નિપાદ' સાથે નથી લાગતો. પરંતુ પુરાણોમાં આવેલો 'નિપધ' શબ્દ ૧૭૭ એના 'વિધ્યપૃષ્ઠનિવાસી' વિશેષણને કારણે 'નિપાદ' જ છે. ઉમાશંકર જોશીએ વિધ્યપાદપ્રસૂત નદીઓમાં 'નિપધા' 'નિપધાવતી' ગણાવેલી છે. ૧૭૮ એ પણ ભૂભાગની રપટતામાં સહાયક થઈ પડે એમ છે.

'નિપાદ' ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએથી લઈ એના પૂર્વ અને ઇશાન સીમાકાં પાસે પથરાયેલા, છેક કચ્છના રણની સરહદ સુધીના, પહાડી પ્રદેશને સમાવેલો હતો. આમાં કાંગ, ધરમપુર-વાંસદાના જંગલ, પચમહાલનો સમગ્ર પૂર્વ વિસ્તાર, સાબરકાંઠાનો પૂર્વ અને ઉત્તર વિસ્તાર અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઉત્તર બાજુનો પહાડી વિસ્તાર સમાવેશ પામતાં હોઈ એનો ગુજરાત બાજુનો વિસ્તાર ગુજરાતનો આંતરિક ભાગ બની રહે છે.

લોટ : આ સંજ્ઞાનાં મૂળ શોધવા જતાં પાણિનિના ગણપાઠમાં કે મહા-ભારતમાં પત્તો લાગતો નથી. મહાભારતના સભાપર્વમાં ભીમના દિગ્વિજયમાં હિમાલય નજીકના 'જરહગવ' દેશ પછી ધણુ દેશ જીતતાં કુક્ષિતંત પર્વત નજીકના 'ઉનાટ' (પાઠાંતરથી 'ઉલ્લાટ', 'લક્ષ્ણાટ', 'મલ્લાટ' વગેરે) દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું કહ્યું છે. ૧૭૯ આનાથી ગુજરાતની ભૂમિ સાથેનો કોઈ સંબંધ પકડી શકાતો નથી. વર્ષાનુપૂર્વીની દૃષ્ટિએ જૂનો ઉલ્લેખ તો તોલેમી(ઈ. સ. ૧૫૦)નો કહી શકાય, જે લારિકેથી અબીદ 'લાટ' દેશના ભૂભાગનું સ્થળ કહે છે. ૧૮૦ ઈ. સ. ની ૩ જી સદીના વાત્સ્યાયનનો એના કામસૂત્રમાંનો 'લાટ' શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો અત્યારે પ્રાપ્ત સાધનોમાં પહેલો કહી શકાય. ૧૮૧ વાત્સ્યાયન 'અપરાંત' અને 'લાટ'ની સ્ત્રીઓને અલગ અલગ સ્ત્રવે છે, 'સુગપ્ત'ની કે 'આનત'ની સ્ત્રીઓ વિશે કશું કહેતો નથી. 'પાસ્તાડિતક' નામની એક પ્રાચીન બાણ-રચના(ઈ. સ. ની ૫ મી સદી)માં લાટના લોભનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં છે, સાથેસાથ લાટમાં તોફાની માણસો પણ હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૧૮૨ વરાહમિહિર બૃહત્સ હિતામાં અને બ્રહ્મગુપ્ત આર્યસિદ્ધાંતમાં 'પુલિથ' અને 'રોમક' એવા જ્યોતિષિક સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા લખનારા તરીકે એક 'લાટ' નામના જ્યોતિષીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૮૩ તો વરાહમિહિરે, 'ભરુકચ્છ' અને 'સુગપ્ત' ઉપરાંત 'લાટ'નો પણ દેશ તરીકે જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૮૪ આલિ-લેખિક નિર્દેશોમાં કુમારગુપ્ત અને બુધવર્માના સમયના મદ્યોદના અભિલેખ (ઈ. સ. ૪૩૬)માં 'લાટ' વિષયથી આવેલા શિલ્પીઓ વિશે મળે છે. ૧૮૫ તો "

હરિપેશ્વ(ર્ધ સ ૪૬૦-૫૨૦)ના સમયના અજ્ઞાતાના અભિલેખમાં દેશ તરીકેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે ૧૮૬૬ ઈ સદીના ચીની નિર્દેશ પ્રમાણે લાટ દેશનો ધર્મશુદ્ધ નામે બૌદ્ધ વિદ્વાન ઉત્તર ભારતમાં દીક્ષિત થઈ, મધ્ય એશિયામાં પસાર થઈ, ચીનમાં જઈ રહ્યો હતો. ૧૮૭૬ ઈ સ ૪ થી સદીના 'દીપવંસ'માં અને ઈ સદીના 'મહાવંસ'માં 'લાળ' દેશ અને 'સિંહપુર'નો ઉલ્લેખ થયો છે; આ 'લાળ' આપણો 'લાટ' છે કે અન્ય કોઈ એ વિશેનો મતભેદ હજી પૂરેપૂરો ઉકેલી શકાયો નથી ૧૮૭૭ સુધિ ઉલ્લેખ બાણના હર્ષચરિત(ર્ધ સ ૬૧૦ લગભગ)નો છે, જ્યાં રાજધિરાજ પ્રભાકરવર્ધનનાં પરાક્રમેમાં 'લાટ' પ્રદેશ ઉપરના વિજયનું પશુ સૂચન થયેલું છે ૧૮૮૨ વિક્રાતિની રચેલી ઐહોલી-પ્રશસ્તિ-(ર્ધ સ ૬૩૪)નાળા અભિલેખમાં 'લાટ' 'માલવ' 'ગુર્જર' એમ ત્રણ અલગ અલગ દેશ આપ્યા છે ૧૮૮૯ આમાં 'ગુર્જર' એ હકીકતે પશ્ચિમ મારવાડનો પોતામાં ભિલ્લમાલ-શ્રીમાલને સમાવી લેતો ગુર્જર-પ્રતીહારોનો પ્રદેશ છે, જ્યારે 'લાટ' એ તળ-ગુજરાતના પ્રદેશને મૂર્ત કરતી સ રા સમજાય છે. ચીની મુસાફરો ગુચન શ્વાંગ (ર્ધ સ ૬૪૦) અને ઇસ્મિગ (ર્ધ. સ ૬૭૧-૬૯૫) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં 'લાટ' અને 'માલવક'નો ઉલ્લેખ કરે છે : પહેલો મુસાફર 'લેલો' કહી એમાં વલ્લીનો તથા માલવનો પશુ સમાવેશ કરે છે, ૧૯૦ ખીજો 'સિંધુ' અને 'લાટ' દેશોને પશ્ચિમના દેશ કહે છે ૧૯૧ નોંધપાત્ર છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓને એમના અભિલેખોમાં સામાન્ય રીતે 'લાટેશ્વર' કહેવામાં આવ્યા છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્ક સુવર્ણવર્ષના ઈ સ ૮૧૨-૧૩ ના દાન-શાસનમાં એના પિતા ઇન્દ્રરાજને લાટેશ્વરમ ડહનો શાસક કહ્યો છે અને કર્ક પોતાને 'લાટેશ્વર' કહે છે ૧૯૨ જરા વહેલાંના 'આર્યમજુશ્રીમૂલકલ્પ' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથ(ર્ધ. સ ૮ મી સદીનો અંતભાગ)માં લાટ દેશનો વિસ્તાર પશ્ચિમ દેશ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રથી ઉજ્જવન સુધીનો કહ્યો છે ત્યાં વલ્લીના શીલાદિત્ય ૧ લાના અને પછી ધ્રુવસેન ૨ જના પશુ સંદર્ભમાં આવું સૂચન છે ૧૯૩ મૈત્રકોનું સામ્રાજ્ય વિસ્તર્યું ત્યારે સીમાઓ વિસ્તૃત થઈ હતી એની આ અસર કહી શકાય, બાકી કરતી આવતી સીમામાં દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ખેટકમંડલ અને કમ્બલિજ (કામરેજ) વિભાગોનો સમાવેશ 'લાટ'માં હતો ૧૯૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશની ગુજરાતની શાખાનું શાસન વાતક નદીથી લઈ નવસારિકા વિભાગની દક્ષિણે આવેલી અબિકા નદી સુધીના જુલાગ ઉપર સામાન્ય રીતે રહ્યું હતું, તેથી એટલો ભાગ એમના કાલમાં 'લાટ' સ રાને પાત્ર હતો, ૧૯૫ અને એની રાજધાની 'ખેટક' (ખેડા) હતી.

ઈ સ.ની ૭ મી-૮ મી સદી આસપાસ ઘાટ પામેલા રક્ષપુરાણના જૂના ભાગમાં 'લાટ' ('લાટ') દેશનો એકવીસ હજાર ગામ ધરાવતો દેશ કહ્યો છે ૧૯૬ આ વિસ્તૃત સીમાનો કાંઈક વિશેષ ખ્યાલ કનોજના પ્રતીહાર રાજા રામભદ્ર- (ઈ. સ ૮૩૪-૮૩૬)ના એક પ્રતિનિધિ અલ્લાના સંદર્ભમાં 'આનંદપુર'ને 'લાટ'માં કહ્યું છે ૧૯૭ એનાથી આવે છે. રાજશેખર એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પશ્ચિમના દેશ ગણાવતાં 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનત' એણે 'સુરાષ્ટ્ર' અને 'કચ્છીય'થી જુદા નોંધ્યા હોઈ, તળ-ગુજરાતના જૂલાગને આવરી લેતા કહ્યા છે, આમ છતાં કાવ્યમીમાંસામાં દેશના વતનીઓ તરીકે 'લાટ' અને 'લાટદેશ' એવો પ્રયોગ કરે છે ૧૯૮ એના 'ખાલરામાયણ'માં નાટકના છેલ્લા અંકમાં રામ વિમાન દ્વારા અયોધ્યા તરફ જાય છે ત્યારે જે જે દેશ ઉપરથી પસાર થાય છે તેના ક્રમમાં દ્રવિડ-કેરલ-સાતગોદાવરીતીર-કાવેરી-કર્ણાટક-મહારાષ્ટ્ર-વિંધ્ય એમ ગણાવતાં નર્મદા નદીના મસ્તકના શેખરરૂપ 'લાટ' દેશનો નિર્દેશ કરી લીધો છે; ત્યાં લાટદેશવાસીઓને પ્રાકૃત ભાષાના ચાહક કહ્યા છે. ૧૯૯ રાજશેખરે અને એના પછી એક સદીમાં થયેલા ભોજ નરેશે અનુક્રમે કાવ્યમીમાંસા અને સરસ્વતીક કાભરણુનામક કાવ્યચાત્રના ૩ થોમાં લાટવાસીઓને સરૂત ભાષાના દ્રેષી અને સુદર પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા-સાંભળનારા કહ્યા છે ૨૦૦ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા તેમજ ખાલરામાયણમાં લાટની લલનાઓની તારીફ કરી છે ૨૦૧ વિમાનોકુચનના ક્રમમાં રાજશેખરે 'લાટ' પછી ઉજ્જયિનીના મહાકાલ(ના મદિર)નો ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ ૨૦૨ અને મન મહારાષ્ટ્ર અને માલવની પશ્ચિમ દિશાનો દેશ 'લાટ' સંભવિત અને છે. અગિયારમી સદીનો અલ્ખીરની (ઈ સ ૧૦૩૦) એના પ્રવાસત્રયમાં 'લાટ' પ્રદેશને અણહિલવાડની દક્ષિણે કહે છે અને એણે એનાં પાટનગર બે કહ્યાં છે : 'મિહરોજ' (ભરૂચ) અને 'રિહનગર' (અગિયારમી શાણાની ઉપરના ભાગમાં સમુદ્રતટ ઉપરનું નગર) ૨૦૩ આ પાછલા નગરને મુલે ઉજ્જયિનીની ઉત્તરે ૨૦૪ અને ભગવાનલાલ ઇંદ્રણ 'ગિરિનગર' (જૂનાગઢ) કહે છે, ૨૦૫ જે બેઉ બંધબેસતાં થતાં નથી.

અબુનદવ વાઘેલાના કાંટેલાના ઈ. સ ૧૨૬૪ ના અભિલેખમાં લાટ દેશ ઉપર વીસલદેવની સત્તા હોવાનું કહ્યું છે તે મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરના એના આધિપત્યને કારણે જ ૨૦૬ ઈ સ ૧૨૮૭ ની દેવપદ્મ-પ્રશસ્તિમાં વડોદરા જિલ્લામાં, આવેલા કારોહણ(કાવળ)ને 'લાટજુપણ' કહ્યું છે, એટલે તેરમી સદીમાં પણ લાટ દેશમાં મહી-નર્મદાના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો ૨૦૭

જૈન સાહિત્યમાં 'લાટ' દેશનો મોડેથી જુદા જુદા સ્થાનોમાં ઉલ્લેખ થયો છે ૨૦૭ આ બધામાંથી એક વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે શરૂઆતમાં 'લાટ' સત્તા સમગ્ર તળ-ગુજરાતને માટે પ્રયોજાતી તે આગળ જતાં, સોલ કીકલમાં મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતને માટે અને પાછળથી દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતી સીમિત થઈ એમ કહી શકાય

'લાટ'ની વિશેષતા, ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, એના લોકો અને એની જ્ઞાતિના વિષયમાં તો હતી, પણ એની ભાષા ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્રમાં એક રીતિ તેમજ એક પ્રકારના શબ્દાલકારને કારણે પણ હતી લાટ પ્રદેશને એની પ્રાકૃત 'લાટી' ભાષા અને અપભ્રંશ પણ હતાં મારવાડના જલોરમાં રચવામાં આવેલી ઉદ્યોતનસરિની 'કુવલયમાલા' પ્રાકૃત કથા(ર્ષિ સ ૭૭૮-૭૯)માં અક્ષર દેશની બોલીઓની લાક્ષણિકતા સ્વયંવતા લાટના લોકોને ઉલ્લિખિત કર્યા છે ૨૦૮ રુદ્રે એના 'કાવ્યાલકાર'(ર્ષિ સ ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ)માં, પુરાણકારે 'અગ્નિપુરાણ'માં, ધારાના ભોજદેવે (૧૧ મી સદી) 'સરસ્વતીક કાલરણ'માં, વૃદ્ધ વાગ્ભટે (૧૨ મી સદી) 'વાગ્ભટાલકાર'માં અને વિશ્વનાથે (૧૪ મી સદી) 'સાહિત્યદર્પણ'માં 'લાટી' નામની એક રીતિ કહી છે ૨૦૯ 'લાટ' નામના અનુપ્રાસ (શબ્દાલકાર) વિશે ઉદ્ભટે (ર્ષિ સ. ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ) એના 'કાવ્યાલકારસત્રહ'માં કહ્યું તેનું મગમટ, વિશ્વનાથ વગેરેએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં અનુસરણ કર્યું છે ૨૧૦ અલ્લમસુદી નામનો અરય મુસાફર (ર્ષિ સ. ૯૪૩) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં સૈમૂર (ચેમૂર), સુખારા (સોપારા), ઠાના (થાણા) અને બીજાં નગરોમાં 'લાટિયા' નામની બોલી વપરાતી હોવાનું લખે છે ૨૧૧

આજે જેને આપણે 'અરબી સમુદ્ર' કહીએ છીએ તેને અરબ મુસાફરોએ 'હાર'નો સમુદ્ર કહ્યો છે ૨૧૨ આનાથી સિંધુ નદીના મુખથી લઈ સોપારા સુધીનો સમુદ્ર અબીજ છે એ આખો કાંઠો શું 'હાર' દેશનો હશે? સિંધમાં 'હારખાના' નામનું ગામ છે તેને 'હાર' સાથે સંબંધ હશે? તોલેમીએ જારિકે નોંધ્યું છે એ આપણે જોયું 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે ઝારિયાક્ષના પ્રદેશમાંથી હિન્ન હિન્ન બનાવટની વસ્તુઓની નિકાસ થતી હોવાનું નોંધ્યું છે ૨૧૩ તે શબ્દ 'હારિકા' કરતાં 'અપરંતિકા' સાથે વધુ મળતો લાગે છે. ખેશક, એલ્ટી પ્રદેશ તો તેનો તે જ અબીજ છે. 'ઝારિયાકા' અને 'ઝારિયાઝા' (ભરૂચ)ના સાહચર્યથી એ પ્રદેશના સ્થળનિર્દેશનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે ૨૧૪ એણે 'ખરાકા' અખાત વટાવ્યા પછી 'ઝારિયાઝા'નો અખાત અને 'ઝારિયાકા'નો કાંઠો

આબ્યાનું 'લખ્યું' છે એનાથી એ સ્પષ્ટતા થાય છે. ૨૧૫ આ 'આરિયાકા'થી નિર્દિષ્ટ 'લાટ' દક્ષિણ ગુજરાતના અર્થમાં સીમિત જણાય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે અરબ મુસાફરાએ કહેલો 'હાર'નો સમુદ્ર આજના ગુજરાતના પશ્ચિમ કાંઠાની સામેનો સ્વીકારી પછી સિધથી હાઈ સોપારા મુખીના કાંઠા સામેના સમુદ્રને માટે પ્રયોજ્યો હશે.

તોલેમાઈ (સ ૧૫૦)ના સમયમાં 'હાર' શબ્દ પૂરા પ્રચારમાં હતો એમ એણે આપેલી 'હારિકે' સંસ્કૃત સ્પષ્ટ છે અને છતાં એ સમયે કે એની પૂર્વના નજીકના સમયમાં એ નોંધાયો નથી ઈ. પૂ. ૩ ૭ સદી પહેલાંનાં શ્રૌતસૂત્રોમાં 'શાખાયન' સાથે 'લાટાયન' કે 'લાટચાયન' શબ્દ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે અહીંના પાછલા શબ્દમાં 'લાટ' કે 'લાટચ' જોઈ શકાય, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ નથી તો એના મૂળમાં કયો શબ્દ હશે? અલ્લેક્ષે આનર્તમાંથી (આલટ દ્વારા) 'લાટ'ની સંભાવના કરી છે ૨૧૬ ઉમાશંકર જોશીએ નર્તકમાંથી નટ્ત, નટ્ત 'દ્વારા સંભાવના કરી છે, ૨૧૭ ઉમાશંકર કહે છે કે 'મહીનાં કોતરો પ્રાચીન સમયથી લૂંટફાટ માટે સંગવડવાળાં હોઈ.. લટ્ટો એ આ પ્રદેશની કોઈ બિલ્લ અને માલો જેવી મૂળ જાતિ હોય'. ૨૧૮ સંસ્કૃત બાષામાં લટ-લોષ, લટ-લુર્જન, લટ્વ-જાતિવિશેષ એવા અર્થ ઉમાશંકરે ત્યાં નોંધ્યા છે ૨૧૯ વા શિ આપ્ટેએ આ ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. ૨૨૦ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ કે 'લાટ' લોકો, 'લાટી' બાષા અને 'લાટી' સ્ત્રીઓથી વાકેફ રાજશેખર, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, દેશનામ તરીકે 'લાટ' ન આપતા 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' એવાં નામ આપે છે અર્થાત્ એના હૃદયમાં 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' એકત્રે સમાવી લેતા 'લાટ' હોય. આનર્ત અને નર્તક બંને ઉપરથી નટ-નટ દ્વારા 'લાટ' બોતરી આવી શકે એમ છે; ખાસ કરી દક્ષિણ ગુજરાતમાં અને સમુદ્રકાંઠાની પ્રજામાં 'ન'નો 'લ' ઉચ્ચારવાનું અદ્યપિ સામાન્ય છે અને તો સમગ્ર દેશનું નામ એક સમયે આનર્ત હતું તે સ્થાનિક લોકોમાં નાટના લાટ ઉચ્ચારણથી પ્રચલિત હોય, અને એ સાંસ્કારિક લોકોમાં આનર્તથી જાણીતું હોય 'લાટ' 'ખ'ના અર્થમાં વપરાય છે એના સામ્યે આ કાંઠાના સમગ્ર પ્રદેશમાં શિવલિંગની પૂજા વ્યાપક હોવાને કારણે વિદેશીઓ પ્રદેશને જ 'લાટ' કે 'હાર' કહેતા હોય એવા રત્નમણિરાવનો અભિપ્રાય હતો ૨૨૧ તે યોગ્ય નથી લાગતો, કારણ કે એ પરિસ્થિતિમાં તો એ સ્ત્રીલિંગે લાટિ (સ * લટ્ટિ)-'લાટચ' હોઈ શકે, પુ'લિંગે 'લાટ' નહિ તેથી ઢળવું હોય તો આનર્ત તરફ ઢળવું રંધુ યુક્તિસંગત કહી શકાય સં. રાષ્ટ્ર-પ્રા રહ ઉપરથી નટ-નટ દ્વારા 'લાટ' મેળવવાનું મન થાય, પણ એ એટલા પ્રાચીન સમયમાં સકય

નથી, ઈસ્વી દસમા સૈકામા શક્ય બને ખરું તો અત્યારે પ્રબળ પ્રમાણુના અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું જ કહી શકાય એમ નથી

ગુર્જરદેશ-ગુજરાત : આજે રાજકીય એકમ તરીકે 'ગુજરાત' સંજ્ઞા તળ-ગુજરાત (ઉત્તર, મધ્ય, દક્ષિણ), સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના મળીને રચાયેલા ભૂભાગને માટે પ્રચલિત છે. આમા તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની પ્રાંતીય ભેદે ભાષા પણ એકાત્મક છે કચ્છમાં પણ કચ્છ-વાગડમાં સ્થાનિક આહીર-આહીર લોકોની ભાષા ગુજરાતીની જ એક સ્થાનિક બોલી છે; તળ-કચ્છમાં કચ્છીની જ લિન્ન લિન્ન સ્થાનિક બોલીઓ પ્રચલિત છે. તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર મળીને એક સમયે 'આનત' હોવાનું ઉપર યથાસ્થાન વિચારાયું છે 'લાટ'થી મુખ્યત્વે તળ-ગુજરાત તો ખરું જ આ દેશને 'ગુજરાત' નામ મળ્યું એની પહેલાથી ગુજ્ઞત શબ્દ પ્રયુક્ત થતો હતો છે, જે અલખીરનીએ કહ્યું છે તેમ આણીની ઉત્તરે છેક બ્રહ્મન (નારાયણ-જયપુર) સુધીનો પશ્ચિમ મારવાડનો પ્રદેશ હતો. ૨૨૨ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુર્જર-પ્રતીહારોનો એ પ્રદેશ, જેની રાજધાની હીનમાલ. પ્રાચીન કાલના ઉત્તરના તબક્કામા 'ગુર્જર દેશ' ૨૨૭ 'ગુર્જર મહલ ૨૨૪ 'ગુજ્જરાત' ૨૨૫ 'ગુર્જરાત' ૨૨૬ 'ગુર્જરાત' ૨૨૭ 'ગુર્જરાત' ૨૨૮ 'ગુર્જરાત' ૨૨૯ જેવી સંજ્ઞાઓના પણ સાહિત્યિક તેમજ આલિલેખ ઉલ્લેખ જાણવામા આવ્યા છે. પાણિનિના ગણપાઠમા આ પ્રકારનો ફોર્મ પણ શબ્દ નથી મળતો, પરંતુ જલિના પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણના મહાભાષ્યમા પણ નથી; મહાભારતની અધિકૃત વાચનામાં પણ નથી, મળે છે મહાભારતની દક્ષિણી વાચનામા. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમા ઉપાસન લાવનારા લોકોના નામ ઉમેરી લેવામા આવ્યા છે તેઓમા છેલ્લે ખપ (=ખસ, શક), પછી બર્ખર ચવન, ગુર્જર, આહીરક, પલ્લવ, શક, કરુપ, તુબર અને કારિકના નામોમા વચ્ચે ગુર્જર પણ જોવા મળે છે ૨૩૦ આ નામ બધા જ દેશવાચક હોઈ પ્રજાવાચક ન હતાં છે આમા આ દેશના જૂના શબ્દો સાથે 'ગુર્જર' પણ પ્રદેશ પામી ગયો છે. પ્રજાવાચક આ શબ્દના ભારતીય સાહિત્યમા ચોક્કસ સમયવાળા સાધનોમાં મહાકવિ બાણુનું હર્ષચરિત (ઈ સ. ૬૧૦ લગભગ) એ જાણવામા આવેલું પ્રમાણિત પહેલું સાધન છે : એમાં હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધન (ઈ. સ. ૬૦૦) ને 'ગુર્જરપ્રજાગર' (ગુર્જરને ઉજાગર કરાવનારો) કહ્યો છે ૨૩૧ સુઅન સ્વાગે (૯ મી સદી) દેશનામ તરીકે ૧૬૮૦ કિ મી.ના ઘેરાવાનો 'કુ-એ-લો' ('ગુર્જર') દેશ અને એની રાજધાની 'પિ-લો-મો-લો' (લિલ્લમાલ) કહેલ છે, ૨૩૨ એટલે એના આધાર પર કહી શકાય કે પ્રભાકરવર્ધનની ભય પામતા ગુર્જરો તે પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર-

પ્રતીહાર હોય. બવિધ્યપુરાણમાં દેશવાચક સંજ્ઞા તરીકે એનો બેવાર ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૩૩ પૃષ્ઠ એના સમય વિશે શકા હોઈ એ કયા જુલાગને દેદેશી રહે છે એ નક્કી ન કરી શકાય, પરંતુ પદ્મપુરાણના ભાગવતમાહાત્મ્યમાં ભાર્ગવ ગુર્જર-દેશમાં જીર્ણતા પામી છે એમ કહ્યું છે ૨૩૪ તે પદ્મપુરાણની રચના ઈ સ. ૧૦ મી સદી પૂર્વે નજીકમાં સંભવિત હોઈ પશ્ચિમ ભારવાડને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલ છે. પચતત્રમા પૃષ્ઠ જે ‘ગુર્જર દેશ’ કહ્યો છે ૨૩૫ તે પૃષ્ઠ બીનમાલવાનો પશ્ચિમ ભારવાડનો પ્રદેશ છે એ દર્શાવેલ છે કે ગુર્જરાની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગઈ હતી અને નાંદીપુરી(નાંદોદ)માં ‘ગુર્જરનૃપતિવંશ’ તરીકે સ્થિર થઈ હતી. આ વંશના રાજવી દ્વં ૨ જનના ખેડાના દાનશાસન(ઈ સ ૬૨૬)માં આ પ્રકારનો અત્યારે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવ્યો છે ૨૩૬ પરંતુ નાંદોદનો પ્રદેશ છેક સોલકીકાલ સુધી ‘ગુર્જર’ કહેવાયો નથી દક્ષિણના ચાલુક્યવંશના પુલકેશી ૨ જનના ઐહોલીના અભિલેખ(ઈ. સ ૬૩૪)માં ‘લાટ’ ‘માલવ’ અને ‘ગુર્જર’ મળે છે, ૫૩૭ ને નવસારીના પુલકેશી અવનિજનાશ્રયના દાનશાસન(ઈ સ ૭૩૬)માં અરબોએ હરાવેલાઓમાં ‘ગુર્જર’ પૃષ્ઠ કહ્યા છે ૨૩૮ તે બંને પશ્ચિમ ભારવાડના છે રાષ્ટ્રકૂટવંશના દતિદુર્ગે ઉજ્જનમાં ઈ સ ૭૫૪ માં હિરણ્યગર્ભદાન આશ્રય ત્યારે ગુર્જરદેશનો નાજવી પૃષ્ઠ રાજવંશો સાથે સેવામાં હાજર હતો એમ નોંધાયું છે, ૨૩૯ તો એ જ વંશના કર્ક સુવર્ણવર્ષના દાનશાસન(ઈ સ ૮૧૨-૮૧૩)માં ‘ગુર્જરેશ્વર’ કહ્યો છે ૨૪૦ તે પૃષ્ઠ બીનમાલવનો જ રાજવી છે ઉદ્યોતનસરિએ ‘કુવલયમાલા’(ઈ. સ ૭૭૬)માં બોલીઓ બોલનારા ગુજ્જર કહ્યા છે ૨૪૧ તે પૃષ્ઠ પશ્ચિમ ભારવાડના છે.

‘ગુર્જરનાભૂમિ’ એવું દેશવાચક નામ ડેડવાણક(હાલના જોધપુરના પ્રદેશમાં)ના ઈ સ. ૮૪૪ ના મિહિરબોજના અભિલેખમાં જોવા મળે છે, ૨૪૨ તો એક બીજા ઈ સ ૮૫૦ ના અભિલેખમાં આજના જયપુરના પ્રદેશમાં આવેલા મગધાનકને ‘ગુર્જરનામડલ’માં ૨૪૩ કહેવામાં આવેલ છે આ પરિસ્થિતિ ઈ સ. ૧૦૩૦ માં ભારતમાં આવેલા અરબ મુસાફર અલ્ખીરીની હિંદના પ્રવાસના ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ જોવા મળે છે; એણે શુદ્ધ ગુજ્જાત શબ્દ પ્રયોજ્યો છે ૨૪૪ આ પ્રદેશ આજુથી ઉત્તરનો જ છે. ઈ સ ૯૪૨ માં મૂલરાજ સોલકીએ અણહિલપુર જેની રાજધાની હતી તેવા આજના ઉત્તર ગુજરાતના એ સમયના વ્યાપક ‘સારસ્વતમંડલ’ની સત્તા હાથ કરી એ સમયે, સંભવિત છે કે, કાન્યકુબજના પ્રતીહાર રાજવીઓના સામંત તરીકે ‘બિલ્લમાલ’માં મૂલરાજનો પિતા રાજિ શાસન કરતો હતો રાજિના મૃત્યુ

બાદ મૂલરાજ સાચોર(સત્યપુર)ને કેંદ્રમાં રાખી એ વખતે બાધીતા થયેલા સત્યપુર-
 મ ડલનો શાસક બન્યો. ઈ. સ. ૯૯૫ ના બાલોરાના પતરાંના દાનશાસનમાં એને
 ‘સત્યપુરમ ડલ’નો ભોક્તા કહેવામાં આવ્યો છે, ૨૪૫ ન્યારે એ પહેલાના ઈ. સ.
 ૯૮૭ ના કડીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં પોતાની જીજ્ઞાસા બળથી જેણે
 સારસ્વતમ ડલ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો કહેવાયો છે ૨૪૬ આમ ઈ. સ. ૯૯૫ સુધી
 તો ઉત્તર ગુજરાતનું ‘સારસ્વતમ ડલ’ અને પશ્ચિમ મારવાડનું—ગુર્જર દેશનું
 ‘સત્યપુરમ ડલ’ એ બેઉ મથક એની સત્તા નીચે હતાં આમ એ એના પિતા પછી
 ‘ગુર્જરેશ્વર’ બન્યો હતો એમ કહી શકાય ઈ. સ. ૯૯૭ ની કાશ્મીરી પડિત
 ક્ષેમેદ્રની ‘ઔચિત્યવિચારચર્યા’ માં ધારાપતિ મુંજ સાથેના કોઈ ગૂર્જરેશ્વર
 મૂર્મણના સંઘર્ષનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૪૭ એ જ વર્ષના હસ્તિકુંડીના ધવલના
 અભિલેખમાં મુંજ સાથેના વિગ્રહમાં પરાજિત થયેલા રાજવીનો દેશ ગૂર્જરદેશ
 કહેવામાં આવ્યો છે. ૨૪૮ મુંજનો શત્રુ આ રાજવી મૂલરાજ છે એમ માનવામાં
 આવતું હતું, પરંતુ આવી વાતનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી મળતું એટલે મૂલરાજ
 ગુર્જરેશ હોવાનું ઉપરના બે પ્રમાણોથી સર્વાંશે સિદ્ધરૂપ મનાતું નથી. ૨૪૯
 ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં ન્યારે ધારાપતિ ભોજદેવ એના સરસ્વતીક કાશરણનામક
 સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં બીજાઓના અપભ્રંશનો ઉપયોગ ન કરતા પોતાના જ
 અપભ્રંશનો ઉપયોગ કરનારા ‘ગૂર્જરા’ને વખોડે છે ૨૪૯ ત્યારે એ ‘ગૂર્જરા’થી
 એની આખ સમક્ષ એના અણહિલપુરના શાસક સોલકીઓ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને
 એ રીતે સમગ્ર પ્રળને પણ વખોડી નાખવાનું સમજાય છે એ કાલનો ભોજદેવ
 અને ભીમદેવ ૧ લા વચ્ચેનો અણબનાવ પ્રતિહાસમાં ખૂબ ગવાયેલો છે. ૨૫૦ આમ
 ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને મૂલરાજની અણહિલપુરની આસપાસના સમગ્ર ‘સારસ્વત-
 મ ડલ’ ઉપરની સત્તાના અનુસંધાનમાં ‘ગુર્જરદેશ’ ‘ગુર્જરમ ડલ’ ‘ગુજરાત’ એવી
 સઘા લાગુ પડતી ચર્ધ ગઈ હતી પ્યાનમાં રાખવા જેવું કહી શકાય કે ઈ. સ.
 ૧૦૬૭ માં કાશ્મીરી પડિત બિદ્ધણે એના ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ કાવ્યમાં કાઝડીની લાંગ
 ન વાળનારા ગુર્જરાની ટીકા કરી છે તે સંલગ્ન રીતે જૈન સાધુઓને ઉદ્દેશીને
 કરી છે ૨૫૧ એના સમય સુધીમાં સારસ્વતમ ડલનાં પ્રળજન પણ પરપ્રાંતીયોને
 માટે ‘ગુર્જર’ ચર્ધ ચૂક્યા હતાં આ સમય નજીકના ‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર’ પ્રકરણમાં
 ‘ગુર્જરજન’ કહ્યો છે ૨૫૨ તે ઉત્તર ગુજરાતનો જ વાસી અલીષ્ટ છે ઈ. સ. ૧૧૩૬ ના
 ચંદ્રસંસ્કૃત ‘મુનિમુવતસ્વામિચરિત’માં ૨૫૩ ‘ગુજ્જર દેશ’, ઈ. સ. ૧ ૭૯-૪૦ ના
 સિદ્ધરાજ જયસિંહના દાહોદના અભિલેખમાં ૨૫૪ ‘ગુર્જરમ ડલ’ અને ઈ. સ.
 ૧૧૫૪ ના જિનદત્તસંસ્કૃત ‘ગણધરસાધર્મશતક’માંની ‘ગુજ્જરદત્તા ૨૫૫ એ ઉત્તર
 ગુજરાતનો સુખ્યત્વે ખાલ આપે છે; દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ હજી ‘ગુર્જર દેશ’

નહિ કહેવાતો હોય, કારણ કે જયસિંહના પિતા કર્ણદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૦૫૪ ના દાનશાસનમાં 'નાગસારિકા'(નવસારી)ને 'લાટદેશાંત:પાતી' કહેલ છે,^{૨૫૬} એટલે સિદ્ધરાજના સમયમાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેર પડ્યો નહિ હોય આ હેતુથીના 'દ્વાથ્રય મહાકાવ્ય'માં^{૨૫૭} 'ગૂર્જર' 'ગૂર્જરેદ્ર' 'ગૂર્જરત્રા', ઈ. સ. ૧૧૬૮ ના યશ:પાલના 'મોહરાજપરાજય' નાટકમાં^{૨૫૮} 'ગૂર્જરપતિ', ઈ. સ. ૧૧૮૪ ના સોમપ્રભના પ્રાકૃત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં^{૨૫૯} 'ગુજ્જર દેશ', એના સમકાલીન ભટ્ટ સોમેશ્વરના 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્યમાં^{૨૬૦} 'ગુર્જરક્ષિતિભુજ', ઈ. સ. ૧૧૨૮ ની પૂર્ણભદ્રકૃત 'મહર્ષિચરિતપ્રશસ્તિ'માં^{૨૬૧} 'ગૂર્જરભૂમિ', આ વગેરે નિર્દેશો ત્યાં ત્યાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉત્તર ગુજરાતના લોકો, ઉત્તર ગુજરાતના સોલકી કુલના રાજવીઓ કે ઉત્તર ગુજરાતના ભૂભાગ માટે અભીષ્ટ છે ઈ. સ. ૧૨૩૦ ના 'ઉત્તર ગૌર્જર અપભ્રંશ'ના રેવતગિરિદાસમાં 'ગુરજ-ધર' અને 'ગુજ્જર દેશ' એવું મળે છે,^{૨૬૨} જ્યારે એના નજીકના સમયમાં રચાયેલ 'આખૂરાસ' નામની રચનામાં તો લવણપ્રસાદને 'ગુજરાત-ધુર-સમુદ્ધરણ' કહ્યો છે^{૨૬૩} એમાનો 'ગુજરાત-ધરા' શબ્દ પણ ઉત્તર ગુજરાતને માટે છે.

'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ શું, એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે આ પૂર્વે આપણે જોયું છે કે આ શબ્દ સાથે વ્યુત્પત્તિવિધયક સંબંધ હોય તેવાં ૩૫ સં ગુર્જરત્રા-ગૂર્જરત્રા અને પ્રા ગુજ્જરત્તા ૩૫ નોંધાયાં છે; તો સ ગૂર્જરાત્રા, ગુર્જરાત્ર, ગૂર્જરાત, ગૂર્જરાટ ૩૫૦ પણ મળે છે^{૨૬૩} ગૂર્જરાત્ર-ગૂર્જરાત્-ગૂર્જરાટ આ રૂપોના મૂળમાં સં ગૂર્જરત્રા (સ્ત્રી) શબ્દ અને જો એ સસ્કૃતીકરણ હોય તો એના મૂળમાં પ્રા ગુજ્જરત્તા ૩૫ હોય (ગુર્જરૈઃ ત્રાયતે યાસૌ મૃમિઃ સા ગૂર્જરત્રા એમ કહેવાતું) મન થાય, પણ એવા કોઈ અન્ય શબ્દ નથી) વિચાર તો ખુદ ગુર્જર-ગૂર્જર શબ્દનો પણ કરવાનો રહે છે આ શબ્દ મૂળમાં વિદેશી છે, એનાં બિન્ન બિન્ન મૂલ વિચારતાં એમાંના અરબી ગુજ્ઝ-ગુજ્ઝ મૂલ તરફ નજર જાય છે. ઈ. સ. ૮૫૧ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર સુલેમાન મહિરમોજ વિશે વાત કરતાં જુર્જ નોધે છે.^{૨૬૪} અલ્ખલાફુરી (ઈ. સ. ૮૯૨) અને અલ્ખમુદ્દી (ઈ. સ. ૯૧૬) પણ જુર્જ જ નોધે છે,^{૨૬૫} જ્યારે અલ્ખીઝની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) ગુજ્ઝ નોધે છે, પરંતુ આ પૂર્વે આણે ગુર્જર શબ્દ નોધ્યો જ છે^{૨૬૬} અને મહા-ભારતના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં પણ એ શબ્દ નોધાયો છે^{૨૬૭} બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી કાઢવા માગે છે,^{૨૬૮} અને મૌખિક વાતમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પણ ગુર્જરાષ્ટ્ર એવું મૂલ સ્વયંસ્રુ છે અલ્ખીઝનીએ દેશવાચક નામ તરીકે ગુજ્ઝત નોધ્યો છે તે પૂર્વે ઉપરના સ. ગુર્જરત્રા અને પ્રા.

ગુજરાત ૩૫ અલિલેખોમાં મળી આવે છે એટલે ગુર્જર-ગુજરાત ૩૫ના મૂલમાં કોઈ વિદેશી શબ્દ હતો કે નહિ એ વિચારણીય બની રહે છે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે અરબી ભાષામાં બહુવચનનો સ્ત્રીલિંગે વાત પ્રત્યય છે, ગુજ્ઞ પ્રભ, એવું બહુવચન ગુજ્ઞાત-ગુર્જરોનો સમૂહ અને ભલાત, મેવાત, કસ્લાત, મહેલાત, જેવા શબ્દ પ્રચલિત પણ છે ૨૧૯ અરબોનો સપર્ક તો ઇસ્લામની પણ ક્યાંય પૂર્વેથી ભારતવર્ષ સાથે હતો, એટલે અરબોએ આ શબ્દ આપ્યો હોય તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ હોય અને એવું જ પ્રથમ પ્રાકૃતીકરણ અને પછી સંસ્કૃતીકરણ ૬ મી સદીમાં થયું ને પછી વ્યાપક બન્યું. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ હજી, પ્રબળ પુરાવાઓને અભાવે, સર્વથા નિષ્ણયકોટિની કહી શકાય એમ નથી

આ સંસા ૧૦ મી-૧૧ મી સદી સુધી 'પશ્ચિમ મારવાડ' માટે, પછીથી ભીમદેવ ૧ દાના સમયમાં શરૂમાં ઉત્તર ગુજરાતને માટે પ્રચારમાં આવી અને પછી મુસ્લિમ સત્તા વિકસતાં છેક દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પહોંચી. ૨૭૦ 'ગુજરાત' સંસા ગુજરાતના પ્રદેશમાં ૧૩ મી સદીથી સ્થાપિત થઈ એ વિશે મતભેદ નથી

૨. પર્વતો

પર્વતોનાં નામ તો પ્રદેશોનાં નામો કરતાં વહેલાં પ્રયોજાયાં છે

અર્થુદ : ગુજરાતની તલભૂમિના પર્વતોનો ઇતિહાસ ઉપેક્ષાવાને પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતમ કોઈ પર્વત હોય તો એ 'અર્થુદ' (આણ) પર્વત કહેવાયો છે આજના ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીમાં પથરાયેલા વિધ્વની ઉત્તરસિધિએ ૨૧૩૫૫૫(અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા શરૂ થાય છે આ પર્વત ગુજરાતની અત્યારે નૈસર્ગિક ઉત્તર સીમા આંકી આપે છે આ 'અર્થુદ'નો મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૭૧ ત્યાં ચર્મપ્વતી નદી પછી હિમવાનના પુત્ર અર્થુદગિરિ તરફ જવાતું સુચવવામાં આવ્યું છે આ પર્વતમાં પૂર્વ કાલમાં ઈશ્ર (સંભવતઃ જ્વાળામુખીનું ઠરેલું મોહું) હોવાતું કહી ત્યાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ હોવાતું કહ્યું છે. આમ 'અર્થુદ' ગિરિ તીર્થ તરીકે સ્થિત થયેલો છે, જે પરંપરા અભાવે પર્વત ચાલુ છે પર્વત તરીકેના એના નિર્દેશ વાયુ, ધ્રુવ, વામન, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં મળે છે ત્યાં એને ઉજ્જવ્ય ત, પુષ્પગિરિ અને રૈવત સાથે ગણાવ્યો છે ૨૭૨ 'અર્થુદ' દેશવિશેષ અને એ 'અપરંત'નો ભાગ હોય એવું પણ પુરાણોમાંથી મળે છે ૨૭૩ માર્કંડેયપુરાણમાં એને અર્કલિંગ, મલક અને વૃક સાથે મધ્યદેશમાં ગણાવ્યો છે, પરંતુ એ કોઈ અન્ય દેશ નથી ૨૮ હપુરાણમાં સમગ્ર અર્થુદ-

ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં 'અચલેશ્વર ક્ષિગ' હોવાનું કહ્યું છે. ૭૫ દેશો વિશે કહેતાં બૃહત્સંહિતા 'આનર્ત', અમુદ્, પુષ્કર' એવા ક્રમ બતાવે છે. ૨૭૬ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં દેશ અને પર્વત એમ બેઉ રીતે નિર્દેશ કરે છે, ૨૭૭ અને એને પશ્ચિમના પર્વતોમાં ગણાવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એની, એ ગુજરાતની ઉત્તર સીમા આપતો હોર્ષ એટલા પૂરતી, જરૂર રહે છે.

ઉજ્જયંત-ગિરનાર : ઉપર આપેલા વાચપુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખોમાં ચાર પર્વતોમાં 'પુષ્પગિરિ' છે, પરંતુ એનો સ્થળ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૨૭૮ બાકી બે રહ્યા તેઓમાં 'ઉજ્જયંત' એ ૨૫૫૮ રીતે 'ગિરનાર' છે. પ્શાનમાં લેવા જેવું છે કે એક કર્ણવન્તી શબ્દ ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં વપરાયેલો છે. ૨૭૯ કાથ અને મેંકેડોનલને આ ઋચા દુર્બોધ લાગી છે, પરંતુ હુદ્દિગતું માનવું છે કે ગઢ કે કિલ્લાને માટે આ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે. ૨૮૦ આ કિલ્લામાં આશ્રય કરી રહેલા નામુર નામના દાનવનો ઇંદ્ર વિનાશ કર્યાનું એમાં સૂચન છે, અર્થાત્ આ કિલ્લો દાનવો-આર્યેતર લોક વસતા હતા તેવા પ્રદેશમાં હતો. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાલમાં આર્યેતર પ્રજાની વસાહતનો હતો અને તેથી ત્યાં જઈ આવેલા આર્યેતર પ્રાચક્ષિત લેવું પડતું હતું. ૨૮૧ સભવ છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા કર્ણવ (કે એના પ્રાકૃતીકરણ પામેલા હજ્જવન્ત) પર્વતના સંબંધના કિલ્લોના ઋગ્વેદની એ ઋચામાં ઉલ્લેખ હોય. પાણિનિના ગણપાઠમાં એ નથી, પરંતુ મહાભારતમાં તો એનો સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થ ગણાવતાં નિર્દેશ થયેલો છે : એનું માહાત્મ્ય ગાયુ છે કે 'સુરાષ્ટ્ર દેશમાં મુગો અને પક્ષીઓએ સેવેલા પુણ્ય ઉજ્જયંત ગિરિમાં જોણે તપ કર્યું છે તે સ્વર્ગમાં યશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૮૨ મુખ્યત્વે રાતાધર્મકથા-નામક જૈન આગમિક ગ્રંથમાં બાવીસમા તીર્થ કર નેમિનાથના કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણથી ઉજ્જયંતના શિખરને પવિત્ર થયેલું કહેવામાં આવ્યું છે, ૨૮૩ એવી રીતે કે નેમિનાથે દીક્ષા રૈવતક ગિરિ ઉપર લીધી અને એ 'ઉજ્જયંત' ઉપર નિર્વાણ પામ્યા. ૨૮૪ પૌરાણિક નિર્દેશોમાં જુદાં પાઠાંતરોએ આ જ પર્વત કહ્યો છે. ૨૮૫ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક 'ગિરિમુજ' ઉલ્લિખિત થયો છે અને એને 'પંચનદ' તીર્થ પછી ગણાવ્યો છે. ૨૮૬ એનાથી સ્થાનનિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ઐતિહાસિક ૨૫૫૮ ઉલ્લેખોમાં પ્રામાણિક ઉલ્લેખ કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખનો છે. ૨૮૭ ઉજ્જયંત ગિરિમાંથી નીકળતી સુવર્ણસિકતા, પલાશિની વગેરે નદીઓના પ્રવાહ આડે બંધ બાંધીને 'સુદર્શન' નામે જલાશય કરવામાં આવ્યું. ૨૮૮ અંતકૃદ્દશા-રાતાધર્મકથા વગેરેમાં દારવતી-રૈવતકનું સાહચર્ય એવા મળે છે, ૨૮૯ પરંતુ એવાં સ્થળોમાં ઉજ્જયંતનો નિર્દેશ નથી; જ્યાં ઉજ્જયંત

છે ત્યાં દારવતી-રૈવતક નથી યુગ્મન શ્વાંગ પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં માત્ર 'ઉલ્લગ્ન'તો ઉદ્દેશ કરે છે ૨૯૦ સોઘાંટીકાલમાં ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં પણ પર્વતસંજ્ઞા 'ઉલ્લગ્ન'ત' જોવા મળે છે એ ખરું કે ૪ થી-૫ મી સદી પછીના જૈન ગ્રંથોમાં ઉર્જયત-ઉલ્લગ્ન'ત અને રૈવતકનું સાહચર્ય મળે છે; પછીના સાહિત્યમાં રૈવતક'ને 'ઉલ્લગ્ન'ત'નું એક વન કહ્યું છે જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ ૭ મી-૮ મી સદી સુધીમાં કહી શકાય તેવા, સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના વત્સાપથક્ષેત્ર-માહાત્મ્યમાં એવું સાહચર્ય જોવા મળે છે.^{૨૯૧} સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વત્સાપથ છે; ત્યાં ઉલ્લગ્ન'ત ગિરિ અને રૈવતક ગિરિ આવેલા છે; એ બેઉની વચ્ચે મોટી ઝાડી (લાલિ) આવેલી છે 'સોમનાથ(ભવનાથ)ના સાનિધ્યમાં ઉદય'ત ગિરિ અને પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક'^{૨૯૨} ભવનાથના પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક ગિરિ છે.^{૨૯૩} સ્કંદપુરાણમાં 'વત્સાપથ ક્ષેત્રમાં ભવ(નાથ) છે, રૈવતકમાં દામોદર છે, અને ગિરિની ટોચ ઉપર અંબાદેવી છે'^{૨૯૪} સ્કંદપુરાણનો આશય સ્પષ્ટ છે કે અંદરના ભાગનો જૈન દેરાસરો, અબાહની દૂક, ગુરુ ગોરખનાથની દૂક, ગુરુ દત્તાત્રેયની દૂક, કાલકાની દૂક-એ ગિરિ તે 'ઉલ્લગ્ન'ત-ઉદય'ત' અને દામોદર કુંડ-દામોદર મંદિર ઉપરનો દક્ષિણનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલો આજનો બે સહો (વાદેશ્વરીના મંદિરાળો) કુંગર તે રૈવતક વત્સાપથ ક્ષેત્ર અને રૈવતક ક્ષેત્ર સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડને એકાત્મક છે ૨૯૫ સ્કંદપુરાણના સમયનો જૂનાગઢ શૈલેષ પલાશિની, સિકતા અને વિલાસિની એ ત્રણે નદીઓ રૈવતકમાંથી નીકળેલી કહે છે અને એને જ 'ઉર્જયત' કહે છે.^{૨૯૬} બૃહત્સ હિતામાં વરાહમિહિર નૈર્ઝત્ય દિશામાં જ્યાં સમુદ્ર છે ત્યાં સિંધુ અને સૌગંધની જોડે જોડે રૈવતક પ્રદેશને ગણાવે છે,^{૨૯૭} એનાથી કચી સ્પષ્ટતા થતી નથી ૬ મી સદીનો રાજશેખર તો કાવ્યમીમાસામાં પશ્ચિમના પર્વતોમાં 'ગિરિનગર'ને ગણાવે છે ૨૯૮ વરાહમિહિરે કે રાજશેખરે 'ઉર્જયત-ઉલ્લગ્ન'ત' એવી સંજ્ઞા વિશે મૌન ગાળ્યું છે. શિશુપાલવધમાં^{૨૯૯} માધ રૈવતકનું વર્ણન આપે છે, પણ એ તો સમુદ્રમધ્યે આવેલી દારકાની નજીકમાં આવેલા રૈવતકનું છે, એ ઉલ્લગ્ન'તનું નથી તેમજ સદીમાં ભટ્ટ સોમેશ્વર રૈવતકનું 'ખીલું' નામ ઉલ્લગ્ન'ત હોવાનું કહે છે,^{૩૦૦} તો એ સમયના જૈન ગ્રંથો રવંતગિરિરાસ્ટ્ર (ઈ. સ. ૧૧૩૧) 'ગિરનાર' તરીકે જ માત્ર નિર્દેશ કરે છે,^{૩૦૦} જ્યાં પ્રભાવકચરિત (ઈ. સ. ૧૨૮૮) અને પ્રયધચિંતામણિ(ઈ. સ. ૧૩૦૫)માં ઉલ્લગ્ન'ત-રૈવતકની તો સ્પષ્ટ રીતે અનન્યતા જોવા મળે છે. પ્રયગ્નચરિતે 'ગિરનાર' ઉપર એવો પ્રયોગ કર્યો છે^{૩૦૧} તો પ્રયધચિંતામણિએ સૂનક- (ગણકદેવી)ના દુરામાં 'ગિરનાર' એવો શબ્દપ્રયોગ નોધ્યો છે-એ વચ્ચે^{૩૦૨} જ સ્પષ્ટ રીતે વિવિધવિધીયકલ્પમાં તો નેમિનાચ્છએ પવિત્ર કરેલા અને

રૈવતક—ઉજ્જયિત વગેરે સંગ્રાથી જાણીતા ગિરીશ્વર 'ગિરનાર'ને નમન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં બીજા પાણ્ય સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખ છે અને અન્ય પ્રમુખ ધર્મોમાં ત્રણે નામની એકાંકતા અનુભવાય છે

રૈવતક : પુરાણોએ ગુજરાતના ભૂભાગમાં ગણાવેલો એક ચોક્કસ ગિરિ તે 'રૈવતક' છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં 'રૈવતિક' તેમજ 'રૈવત' શબ્દો જોવા મળે છે, ૩૬૨મ્ પાણ્ય ત્યાં કશી સ્પષ્ટતા નથી મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનનો 'દૂધ વનવાસ પૂરો થયો છે ત્યાં પ્રથમ પ્રભાસમાં આવ્યા પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન બંને રૈવતક ગિરિ ઉપર વાસ કરવા જાય છે, એ પછી સુભદ્રાના હરણ વખતે 'સુભદ્રા શૈલેન્દ્ર રૈવતકનું' અને બધી દેવતાઓનું અર્ચન કરી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગિરિની પ્રદિક્ષણ કરી દ્વારકા તરફ જવા લાગી ત્યાં તે અર્જુન એનું હરણ કરી ઝડપી રથથી પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો ગયો એનું હરણ થતું જોઈ સૈનિકો-ચોક્કિયાતો બૂમબરાડા પાડતા સૌ યોગમથી દ્વારકામાં દોડી ગયા' ૩૦૩ અહીં રૈવતક અને દ્વારકાનું સાંનિધ્ય સ્પષ્ટ છે સભા-પર્વમાં દ્વારવતી વસાવ્યાના ઉલ્લેખમાં કૃષ્ણાદિ યાદવો 'પશ્ચિમ દિશામાં રૈવતથી શોભી જાહેલી રમ્ય કુશસ્થલીમાં ગયા અને ત્યાં ફરી વસાહત કરી' અને 'જરાસંધના ભયથી ચથુરાનો ત્યાગ કરીને દ્વારવતીપુરીમાં ગયા', ૩૦૪ ન્યારે ભોજરાજ-એ રૈવત ગિરિ ઉપર વિહાર કરવા ગયેલા ત્યારે કોઈના પુત્ર શિશુપાલે આવી તેઓને દ્વારકામાંથી હરી ગયાનું કૃષ્ણના મુખમાં સૂચવાયું છે, ૩૦૫ આ ઉલ્લેખો એ સાહચર્યને બલ આપે છે

રૈવતક વિશેની કેટલીક સચક વિશેષ માહિતી હરિવંશ પૂરી પાડે છે : 'સિંધુરાજની સત્તાનો 'અનૂપ' (પાણીથી સમૃદ્ધ) પ્રદેશ હતો ત્યાં જઈ એ રમણીય પ્રદેશમાં, દેવો સ્વર્ગમાં આનંદ પામે તે પ્રમાણે, (યાદવો) આનંદ પામ્યા... એ પ્રદેશમાં બહુ દૂર નહિ એવો રૈવતક પર્વત હતો, ત્યાં કોણુ લાખો સમય એકલબ્ધના વાસમાં રહ્યા હતા ત્યાં એ સિંધુરાજની વિહારભૂમિ હતી ત્યાં જ નગરી વસાવવાને કૃષ્ણે વિચાર કર્યો' ૩૦૬ વસાવેલી એ દ્વારકા 'વારિકુર્ગ' (ફરતે પાણીથી કુદન્તી દિલ્લો હતો તેવી) હતી ૩૦૭ એ દ્વારકાની પૂર્વ દિશામાં રૈવતક શૈલ, દક્ષિણ દિશામાં પચવર્ણ, પશ્ચિમ દિશામાં અક્ષય અને ઉત્તર દિશામાં વેણુમાન એમ ચાર દિશાએ ચાર ગિરિ હતા, અને રૈવતક તરફ 'પાંચજન્ય' નામનું વન હતું ૩૦૮ આ પૂર્વે વળી હરિવંશમાં મહાસાગરની પરીખાવાળી અને પાંચ પર્વતોથી શોભતી દ્વારકા કહી છે, ૩૦૯ પરંતુ ત્યાં પાંચ

પર્વતોનાં નામ આપ્યાં નથી; જ્યાં આપ્યાં છે ત્યાં ઉપરનાં ચાર શૈલનામ છે અર્જુન આદિપર્વમાં રૈવતકમાં કૃષ્ણ સાથે રહ્યો ત્યાં ગિરિને શણુગારવાની વાત આવે છે ૩૧૦ અને સલાપર્વમાં શિશુપાલે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ભોજરાજ-એ રૈવત ઉપર ક્રીડા કરવા ગયેલા કહ્યા છે ૩૧૧ અને મુલદ્રાહરણ પહેલાં આદિપર્વમાં મુલદ્રાએ પૂજન બાદ રૈવતકને પ્રદક્ષિણા કરી છે, એ નિર્દેશો એવું બતાવે છે કે રૈવતક કોઈ મોટો પહાડ નહોતો, એ નાનો કુગર-ક્રીડાશૈલ હશે આશ્ચર્ય એ છે કે મહાભારતના મૌસલપર્વના તેમજ વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવતપુરાણ વગેરે પુરાણોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ૩૧૨ સમુદ્રે કુબાડી દીધેલી દ્વારકાની નજીકમાં હોવાનું કહી શકાય તેવી મૂલ દ્વારકા (કાડીનાર પાસેની બિન-વસાહતી જગ્યા) અને આજની સૌરાષ્ટ્રને વાયવ્ય ખૂણે આવેલી દ્વારકા (કે સૌરાષ્ટ્રમાં બીજા ત્રણેક સ્થાનોની પણ સલાવના કહી છે ૩૧૩ તેવી જગ્યાઓ)ની નજીક ધ્યાન ખેંચે તેવા નાના મોટા પહાડ જેવામાં આવતા નથી પહેલો, જાણવામાં આવેલો, ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉલ્લેખ જૂનાગઢ શૈલલેખનો રક્ષ્યપ્તના સમયનો ઈ સ ૪૫૭ નો છે, ૩૧૪ જેમાં ઊર્જયત-રૈવતકને એકાત્મક બતાવ્યા છે. જૈન ગ્રંથોમાં પણ લગભગ ત્યારથી એ એકાત્મક હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે ૩૧૫ અને ઉપર 'ઊર્જયત-ઉજ્જયત'ના પ્રસંગમાં જોયું તેમ અદરનો એ ઊર્જયત-ઉજ્જયત અને દામોદ્રકુંડ અને જૂનાગઢ શૈલલેખની ઉપરનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પડેલો એ સલા તે 'રૈવતક' એવી સ્પષ્ટતા રક્ષપુરાણમાં અનુલયાય છે ૩૧૬ (જુઓ ઉપર પૃ. ૨૮૫) પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વિસાવાડા(મૂલદ્વારકા)ની પૂર્વમાં ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ) ઉપર દક્ષિણ-ઉત્તર-ધિશાને પથરાયેલા પડેલા બરડા કુગરને પણ રૈવતક ગણવાનો પાર્નિટરે અભિપ્રાય આપ્યો છે, ૩૧૭ અને જગજીવન કાલિદાસ પાઠકના જણાવ્યા પ્રમાણે 'અડાં પર્વતની રૈવતધાર ઉપર રાણા ખેમાજીએ ઉદ્દેશ્યર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી' એ બરડા કુગરની પણ એક નીચી ધારનું નામ 'રૈવત' જાણવામાં આવ્યું છે, ૩૧૮ આ પાછલી માન્યતાને થોડુંક પણ બલ આપે એવું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એ હરિવંશમાં મળી આવે એમ છે હરિવંશમાં દ્વારકાને ક્રતા ચાર ગિરિ કહ્યા છે તેમાં ઉત્તર દિશાએ 'વેણુમાન' છે (ઉપર પૃ ૨૮૬); આજે બરડાની ઉત્તરે આલપરા અને એનાથી જરા ઊંચા (૬૨૬ મીટર-૨૦૫૦ ફૂટના) શિખરને 'વેણુ' શિખર કહેવામાં આવે. પણ છે આ વેણુમાન છે એમ સ્વીકારવા જતાં દ્વારકાને 'વાઙિદુર્ગા' ને સ્થાને, 'ગિરિદુર્ગા' કહેવી પડે, પરંતુ મહાભારત-હરિવંશ-વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવત-પુરાણ એમ કહેતા અટકાવે છે અહીં આપણને એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય કે

મહાભારત અને પુરાણોના મોટા ભાગના ઉલ્લેખ આજની કોડીનાર પાસેની મૂલદારકા કે આજની દારક નાં સ્થાનોને નજર સામે રાખીને થાય છે, પ્રભાસમાં જેમ કૃતસ્મર ગિરિ લુપ્ત થઈ ગયો તે પ્રમાણે રૈવતક અને દારકની આસપાસના ખીખ ત્રણ કે ચાર એ બધા ગિરિ-શૈલ-કોડાશૈલ દારકા સાથે જ ડૂબી ગયા એમ માની ચલાવી લેવું પડે આ પૂર્વે (પૃ ૨૮૪) બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે નેમિનાથ(અરિષ્ટનેમિ)ની દીક્ષા રૈવતક ઉપર અને એમનું કેવલજ્ઞાન તેમજ નિર્વાણ ઉજ્જયંત ઉપર, એમ પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાં બનેલી પૃથક્તા કહી છે, પછીના ગ્રંથોમાં 'ઉજ્જયંત ઉપગ્ના રૈવતક ઉદ્યાનમાં' એમ સમાધાન કરી 'રૈવતક' ને એક ઉદ્યાન કહેવામાં આવેલ છે ૩૧૯ રૈવતક નજીક એક નંદન નામનું વન તો કહેવાયેલુ જ છે ૩૨૦ ઉજ્જયંત-રૈવતક-ગિરનારની જૈન ગ્રંથોમાં નિર્દિષ્ટ એકતા વિશે આ પૂર્વે 'ઉજ્જયંત'ના પ્રસંગે સૂચવાયુ છે (પૃ ૨૮૫-૨૮૬)

ઋક્ષ અને પારિયાત્ર : મહાભારતમાં 'કુલપર્વતો'નો ઉલ્લેખ કરતાં લીખ-પર્વમાં મહેદ્ર, માલ્ય, સહ્ય, શુક્રિતમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એવા સાત પર્વત ગણાવવામાં આવ્યા છે ૩૨૧ પાર્જિટરે જણાવ્યું છે કે વિંધ્ય અને ઋક્ષમાંથી નીકળતી નદીઓ જેતાં 'ઋક્ષ' એ સાતપૂડાની પશ્ચિમ બગાળા સુધી લાગતી ગિરિમાળા છે, ૩૨૨ બી સી હો માને છે ૩૨૩ તેમ જોઉં એક નથી આરણ્યક-પર્વમાં પણ દક્ષિણપથમાં જતાં માર્ગમાં આવતિ પછી ઋક્ષવાન પર્વતને વટાવ્યા બાદ વિંધ્ય અને પયોળણી નદીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ૩૨૪ આમ આજના ગુજરાતની પૂર્વ સીમાના વિંધ્યનો જ એને એક ફાંટો કહેવો જોઈએ, સાતપૂડા એ, હકીકતે, વિંધ્યનો જ એક ભાગ છે, જેની ધાર--નાની મોટી--લંબાતા બંગાળા સુધી પહોંચી શકે

'પારિયાત્ર' એ તો ગુજરાતની પૂર્વ દિશા અને ઉત્તર દિશાએ સંધિ ઉપર આવેલી આડાવલી(અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા છે. પાર્જિટરે આડાવલીથી ઉંક લોપાળ સુધી લંબાયેલી ગિરિમાળાને 'પારિયાત્ર' કહેલ છે ૩૨૫ આરણ્યકપર્વમાં ઋષિ માર્કંડેયે ભગવાન બાલમુકુન્દના ઉદરમાં જોયેલા પર્વતોમાં મહેદ્ર પછી વિંધ્ય, મલય અને પારિયાત્ર પર્વતોને ગણાવ્યા છે ૩૨૬ શાંતિપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૨૭ એ પર્વતમાં ગૌતમનો આશ્રમ હતો હકીકતે, ઉમાશ કર જોશી કહે છે તે પ્રમાણે 'માળવાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે કરતુ ગિરિવતુંલ તે પારિયાત્ર' હોવામાં શકા રહેતી નથી ૩૨૮ રાજશેખર મહાભારતના આરણ્યકપર્વના નિર્દેશને અનુસરી સાત કુલપર્વત તેના તે આપે છે, ૩૨૯ જ્યારે 'પારિયાત્ર'નો નિર્દેશ કરતાં

પારિયાત્ર પર્વતના પ્રદેશમાં રહેનારા લોક તરીકે ખ્યાલ આવ્યો છે. ૩૩૦ ઉમાશંકર જોશીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે 'પારિયાત્ર'નું 'પારિપાત્ર' એવું પાઠાંતર માર્ક ડેયપુરાણમાં પાર્લિટર માન્ય રાખ્યું છે—તેના પરિ + પાત્રથી 'પથર' શબ્દમાં એ નામ સત્યવાર્ધ રહ્યું છે. હકીકતે આડાવલીની ગિરિમાળા મધ્યપ્રદેશમાં લંબાઈ ને 'પારિયાત્ર' તરીકે ગ્રામીન ગ્રથોમાં કહેવાઈ, ત્યાં અત્યારે ચંબલ અને બનાસ નદીઓ વચ્ચે 'પથર' નામથી એ ગિરિમાળા જાણીતી છે ૩૩૧

વિંધ્ય : સાતે કુલપર્વતોમાંના ગુજરાતને માટે મહત્વનો 'વિંધ્ય' છે. વિંધ્યની ગિરિમાળા દક્ષિણમાં છેક સહ્યાદ્રિથી શરૂ થાય છે અને ઉત્તર તરફ વધતી ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર, મેવાડ (રાજસ્થાન) અને માળવા(મધ્યપ્રદેશ)માં ચાલી જાય છે. હકીકતે જોઈએ તો સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા, વિંધ્ય, આડાવલી (અરવલી), પારિયાત્ર, ઋક્ષ, ઋક્ષવાન એ વિંધ્યની સુદીર્ઘ ગિરિમાળાના જુદા જુદા ભાગ છે. મહાભારતમાં 'વિંધ્ય'નો અનેક વાર નિર્દેશ થયેલો છે. આદિપર્વમાં સુદ અને ઉપસુદ નામના બે ભાઈઓને 'વિંધ્ય'માં તપ કરતા કહ્યા છે, જેમના ઉગ્ર તપને લઈ વિંધ્યમાંથી જવાળાઓ નીકળતી કહી છે ૩૩૨ આરણ્યક-પર્વમાં અગસ્ત્યના વચનને માન આપી વિંધ્ય વધતો નથી એમ કહી પછીના અધ્યાયમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના માર્ગને રૂંધી લે એટલો વધ્યો એમ કહ્યું છે, જેને પછી અગસ્ત્યે વધતો અટકાવ્યો ૩૩૩ રામાયણ-કિષ્કિંધાકાંડમાં સુગ્રીવ સીતાની શોધ માટે વાનરોને મોકલે છે ત્યાં દક્ષિણ દિશાના જાલાગનો પરિચય આપતા હનર શિખરોવાળા વિંધ્યની વાત કરી ત્યાં નર્મદાનો સબંધ આપી, પછી ગોદાવરી વિશે કહે છે ૩૩૪ મત્સ્ય, ઘ્નહાડ, વાયુ, વામન વગેરે પુરાણોમાં એ નિર્દિષ્ટ થયેલો છે, જ્યાં એની વિસ્તૃત તળેટીઓમાં રહેનારાઓને 'વિંધ્યપૃષ્ઠ-નિવાસી' કહ્યા છે ૩૩૫ વિંધ્યમાંથી પુરાણોએ તાપી, પયોણી, નિર્વિંધ્યા, ક્ષિત્રા, ઋષભા, વેણા, વૈતરિણી, વિશ્વમાલા, કુમુદતી, તોયા, મહાગૌરી, દુર્ગા, શિલો વગેરે ઠંડા જલવાળી નદીઓ નીકળતી કહી છે ૩૩૬ રાજશેખર કાવ્ય-મોર્ગસામાં વિંધ્યાદ્રિમાંથી નર્મદા નીકળી હોવાનું નોંધે છે, સાત કુલપર્વતોમાંના એક તરીકે એને નોંધે જ છે, ઉપરાંત માહિષ્મતીની પછી દક્ષિણાપથની માહિતી આપતાં એમાંના પર્વતોમાં પહેલું નામ વિંધ્યનું આપે છે ૩૩૭ ત્યાં જ એણે 'આર્યાવર્ત'ની સીમા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમુદ્રો વચ્ચે હિમાલય અને વિંધ્યના વચગાળાના જાલાગની કહી છે. 'અમરકંટક' પર્વત નર્મદાના ઉપરના ભાગમાં આવેલો કહેવાયો છે ૩૩૮ મ મ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાની 'મેઘદૂત' પરની વ્યાખ્યામાં કાલિદાસે કહેલો 'આમરકંટ' તે 'અમરકંટક' હોવાની સંભાવના કરી છે (૧-૧૭). ૩૩૯ આ પહાડ, હકીકતે, વિંધ્યની જ એક શાખા છે.

કૃતસ્મર : અહાંશિ સૂત્રવાચેલા બીજા બે પર્વોત્તમાં એક 'કૃતસ્મર' અને બીજો 'વરાહ' છે. આમાંનો કૃતસ્મર રક્ષપુરાણમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂત્રવાચે છે, ૩૪૦ પ્રભાસક્ષેત્રમાં સમુદ્રને છેડે પ્રહાડના માનદેડે જેવા એ મહારૌલ હતો માર્કડેય-પુરાણમાં રૈવત, અર્ચુદ, ઋષ્યશૃંગ વગેરે સાથે કૃતસ્મરને ગણાવ્યો છે. ૩૪૧ મુશ્કેલી એ છે કે આ ઉલ્લેખો સિવાય એ વિશે બીજો કયાંય કશું જોવામાં આવ્યું નથી, તેમ પ્રભાસ પાસે સમુદ્રકાંઠા નજીક કોઈ નાના પહાડનાં પણ દર્શન થતાં નથી. રક્ષપુરાણમાં નેધિલી કથામાં કૃતસ્મર ભસ્મત્વ પામ્યાનો થયેલો નિર્દેશ તેમજ પાપાણ્ડો યદુતા પામતાં ધરો અને દેવકુલો(દિવળો)માં શિલ્પીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે એવો નિર્દેશ સહજ રીતે એના લોપની વાત કરે છે. ૩૪૨ પ્રભાસપાટણના કોટની પૂર્વ દિશાએ હીરણ્યના કાંઠા સુધી પ્રભાસની 'સાવના ટીબા' તરીકે જાણીતી વસાહત નાચ પામી ગઈ છે અને ત્યાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વેનો બળેલો પથ્થર અને ધાતુનો કિટોડો મળી આવે છે, તે જામી સપાટીનો, પથ્થરની અનેક ખાણોવાળો—જેમાં પૂર્વ અને ઈશ્વાનનાં ભાડાંઓમાં બૌદ્ધ પ્રકારની પ્રાચીન શુદ્ધિઓ પણ જોવા મળે છે ૩૪૩ તે—ખડક જેવા ભાગ છે તે 'કૃતસ્મર' હશે ? પ્રાચીન પ્રમાણોને અભાવે આનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી ઉમાશંકર જોશીએ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં થયેલા 'જાતિસ્મર' નામના તીર્થ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે, ૩૪૪ પરંતુ આસપાસનાં તીર્થોનો મેળ મેળવવા જતાં એ કયાંક મધ્યપ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ છે; શબ્દાતના 'સ્મર' શબ્દના સામ્ય સિવાય સૌરાષ્ટ્રના ભૂભાગ સાથે એનો સબંધ જોવા મળતો નથી કૃતસ્મર સરસ્વતીના પ્રવાહને રોકતો હતો, એ બળી જતાં નદી સમુદ્રને મળવા સક્રિયમાન થઈ; અર્થાત કોઈ રાજકર્તૃવર્તી પર્વતનો ભાગ બેસી ગયો. અને પ્રભાસખંડમાં આવેલા પ્રભાસપાટણને સ્થાને તો દેવાલયોથી સમૃદ્ધ દેવપત્તન હતું, ૩૪૫ નગર ત્યાં હતું જ નહિ, નગર તો 'સાવના ટીબા' ઉપર હતું, જ્યાં ભાઠાની પથરાણ જમીન ઉપર જેમ બળેલો કિટોડો મળે છે તેમ ક્ષત્રપકાલીન મોટી ઈંટો પણ જોવા મળે છે

વરાહ : બીજો પર્વત તે વરાહ છે અને એનો નિર્દેશ 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર'ના સાંનિધ્યમાં હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં, ૩૪૬ મત્સ્યપુરાણમાં ૩૪૭ અને રામાયણના ક્રિષ્કધાકાંડના ૩૪૮ સમાન-અંશાત્મક શ્લોકોમાં થયેલો જોવા મળે છે, જ્યાં એ પર્વત અને પ્રાગ્જ્યોતિષ બંનેને પશ્ચિમ દિશાએ કહેવામાં આવ્યાં છે. સુગ્રીવ તારાના પિતા સુષેણને 'વાનુષ્ઠી-પશ્ચિમ' દિશામાં જવાનું કહે છે, ૩૪૯ અને ત્યાં 'સુરાષ્ટ્ર'ની શરૂઆત કરે છે. આગળ ચાલનાં પારિવાત્ર અને ચક્રવાન નામના પર્વતોની વાત કરી, ૩૫૦ અગાધ એવા વરુણાલય નજીક

ચોસઠ યોજનના 'વરાહ' પર્વતનો નિર્દેશ કરી ત્યાં પ્રાગ્જ્યોતિષ નામનું સુવર્ણ-મય પુર છે કે જેમાં નરક નામનો દુષ્ટ મનવ રહે છે, એ પર્વતની ચિત્રવિચિત્ર તળેટીઓમાં અને વિશાળ શુદ્ધઓમાં વૈદહી સહિત રાવણની તપાસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૫૧ પશ્ચિમના દેશોની વાત ચાલતી હોઈ પૂર્વ દેશ-આસામના મનાતા 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર'થી આ કોઈ ભિન્ન 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર' છે. 'બરડો' અને 'વરાહ'ના વર્ણસામ્યને કારણે આ વરાહ પર્વત બરડો હશે ? હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ દાનશાસનોમાં આવેલો વરટક (વય) શબ્દ બરડા કુંગર માટે વપરાયાની સંભાવના કરી છે. ૩૫૨ આ શબ્દ સસ્કૃતીકરણ પામેલો ક્ષી શકાય એમ છે, મૂળ 'બરડો' શબ્દ ઉપરથી. 'પ્રાગ્જ્યોતિષ' શબ્દ પણ કોઈ દેશ પ્રાચીન શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ થયાની શંકા રહે છે. એમાં ઓરિટ્ટક ભાષાના મૂલ શબ્દના રૂપની સંભાવના પણ બતાવવામાં આવી છે. ૩૫૩ એ જો મથાર્થ હોય તો પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવા નગરની અશક્યતા ન હોય પ્રમળ પ્રભાણના અભાવે નિશ્ચયાત્મક રીતે અત્યારે ક્ષી શકાય નહિ.

શત્રુજય : સૌરાષ્ટ્રના પાલીતાણા નજીક ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ)ની ઊંચાઈના નાના શત્રુજય પર્વતનો પુરાણાદિ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો નથી, આમ છતાં એ જૈન આગમ સાહિત્યમાં નોંધાયો છે. અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લઈને ગૌતમકુમાર શત્રુજય ઉપર નિર્વાણ પામ્યાનું અત્કૃદ્દશામાં જોવા મળે છે, ૩૫૪ જ્યાં બીજા કેટલાક સાધુઓ પણ નિર્વાણ પામ્યા હતા પાંચ પાંડવો કૃષ્ણના નિધનથી સંવેગ પામીને સુસ્થિત સ્થવિરની પાસે દીક્ષા લઈને શત્રુજયના શિખર ઉપર પાદપોષગમન (વૃક્ષની જેમ સ્થિર રહીને) અનશન કરીને કાલધર્મ પામ્યાની અનુશ્રુતિ પણ જૈન ગ્રંથોમાં જાણવામાં આવી છે, ૩૫૪અ આદિનાથ ઋષભદેવજીના પુડરીક નામના ગણધરે તપ કરી આ ગિરિ ઉપર સિદ્ધિ મેળવી મનાય છે એટલે આ ગિરિનું એક નામ 'પુડરીક' પણ છે. ૩૫૪આ સાહિત્યિક ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલીન જિનસેનસુરિના હરિવંશપુરાણ(ઈ સ. ૭૮૩-૮૪)નેા 'સિદ્ધકૃદ' તરીકે માલૂમ પડી આવ્યો છે ૩૫૫ જૈનોનું એ એક મહત્ત્વનું તીર્થધામ છે અને પ્રભાવકચરિત, પ્રખધર્મિતામણિ, વિવિધતીર્થકલ્પ વગેરે ગ્રંથોમાં જોનેા અનેક સ્થળોએ ઉલ્લેખ થયેલો છે ૩૫૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેા એના માહાત્મ્યના અનુષંગમાં ૨૧ નામ પણ નોધવામાં આવ્યાં છે. ૩૫૭ કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં પણ એના અનેક ઉલ્લેખ થયેલા છે, ૩૫૮

૩. વનો અને ઉધાનો

નંદનવન : દારકાના ઈશાન ખૂણે 'રૈવતકની' પાસે એક 'નંદનવન' નામનું ઉદ્યાન હોવાનું અને એમાં સુરપ્રિય નામના યક્ષનું આયતન હોવાનું અંતકૃદશા, વૃષ્ટિદશા અને જ્ઞાતાધર્મકથામાં જાણવા મળે છે ૩૫૬

રૈવતવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ તો 'રૈવત ગિરિ'ને બદલે 'રૈવતવન' કહ્યું છે ૩૧૦ અને એ ગિરનારની તળેટીઓમાંના કોઈ એક વનવિભાગને.

સહસ્રાત્રવન-લક્ષારામ : ઉજ્જયંત ગિરિ ઉપર 'સહસ્રાત્રવન' અને 'લક્ષારામ' નામનાં બે વન હોવાનો ઉલ્લેખ વિવિધતીર્થકથ્વમાં 'ઉજ્જયંતસ્તવ'માં થયો છે ૩૬૦અ એ પછીનો ખૂબ જ મોડાનો 'સહસ્રાત્રવન'નો કથ્વપત્ર ઉપરની (ઈ. સ. ૧૬૫૧ ની) ઉપાધ્યાય શાંતિસાગરસુરિની કૌમુદી-ટીકામાં થયો છે કે ત્યાં નેમિનાથને કેવલજ્ઞાન થયું હતું ૩૬૧ પહાડ ઉપરના ઉપરકોટ(જૈન દેરાસરવાળા)માં એવા વનની કોઈ શક્યતા નથી, પરંતુ ભૈરવજળ પછી કિતર બાજુએ તળેટીમાં 'ભૈરવવન' તથા 'સેસાવન' છે તેઓમાંનું 'સેસાવન' એ આ હોય 'લાખારામ'ને રવંતગિરિરાસુ પહાડની દક્ષિણ દિશાએ કહે છે. ૩૬૧અ

કૌસંભવન : અંતકૃદશામાં 'કૌસંભવન-કાણણ'—('કૌસંભવન-કાનન') સંજ્ઞાવાળું એક વન નોંધાયું છે ૩૬૨ મોડેના જૈન ટીકાકારોએ પણ 'કૌસંભારન' ('કૌસંભારણ') નોંધ્યું છે. ૩૧૩ જૈન સાહિત્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'દીપાવન' નામે પરિત્રાજક, જે સાંખ આદિ સુરામત યાદવકુમારોને હાથે મરણ પામી અગ્નિ-કુમાર દેવ થયો હતો તેણે દારકાનું ઘટન કર્યા પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સુરાજી છોડી પાંડવો પાસે દક્ષિણ મથુરા તરફ જતા હતા; દારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તકથ્વ (અભિલેખમાં પાછળથી હસ્તવગ્ર-આજનું 'હાથળ'—ભાવનમર જિલ્લામાં) નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અચ્છંદતને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં એ બેઉ ભાઈ 'કૌસંભારણ'માં આવ્યા; ત્યાં કૃષ્ણને તરસ લાગતાં પાણી લેવા ગયા તે સમયે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ જરાકુમારે—એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી ભવિષ્યવાણી નેમિનાથે ભાખી હોવાને કારણે એ દારકાનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જઈ રહ્યો હતો તે—શિકારીરૂપે આવીને, ઢીંચણ ઉપર એક પગ રાખીને સૂતેલા કૃષ્ણને શ્રગ ધારી એમના પગમાં મર્મસ્થાને બાણ માર્યું; જેને પરિણામે કૃષ્ણ અસાન પામ્યા આ અનુશ્રુતિને આધારે ભોગીલાલ સરિસરાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે સુરાજીમાંથી દક્ષિણમાં જતાં કૌસંભા-

રણ્ય આવતું હોઈ એ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલું 'કૌસ'ના' હોવું શક્ય છે. એમણે નિશીથચૂર્ણિ'નો હવાલો આપી કહ્યું છે કે ભરુચથી દક્ષિણપથ જવાના રસ્તે 'ભલ્લીગૃહ' નામથી ઓળખાતું મંદિર હતું અને એમાં ભલ્લી-બાણથી વીધાયેલા પગવાળી કૃષ્ણની મૂર્તિ હતી ૩૬૩અ

કૌરંટકવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ ભરૂચના ઇશાન ખૂણે 'કૌરંટક' નામનું વન હોવાનું નોંધ્યું છે ૩૬૪ વીસમા તીર્થંકર મુનિ સુવ્રતસ્વામીએ ત્યાં ઘણી વાર સમવસરણ કર્યું હતું. આ વનનું નામ ત્યાં ઊગતી એ નામની વનસ્પતિને કારણે હતું એવું સામાન્ય માનવું છે. આ 'કૌરંટક' કે 'કુરંટક' એ 'કાંટા-સેળિયો' તરીકે જાણીતી ઓષધિ છે. ૩૬૪અ

દંડકારણ્ય : મહાભારત, રામાયણ અને રામ સાથે સંબંધ ધરાવતાં પુરાણોમાં, ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ, અનેકસ્થળોએ ઉલ્લેખિત 'દંડકારણ્ય' એ ગુજરાતના દક્ષિણ ખૂણે થાણા જિલ્લાની સરહદને ઝડીને નાસિક જિલ્લામાં ઊંડે સુધી ગોદાવરીના એક કાંઠાને આવરીને પથરાયેલા અરણ્યમય ભૂભાગની પ્રાચીન સંજ્ઞા છે. ગુજરાત રાજ્યમાંનો 'ડાંગના જંગલો'નો પ્રદેશ એનો ઉત્તર ભાગનો અવશેષ છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે તો કુંભકારકટના રાજા દંડકના નામ ઉપરથી, અગ્નિકુમાર નામના દેવે એ નગર બાળી નાખતાં એના સ્થાનનું, એ નામ પડ્યું હતું. ૩૬૫ મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ સભાપર્વમાં સહદેવના દક્ષિણ દિશાના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં થયેલો છે, જ્યાં શૂર્પારક(સોપારા)ના ગણરાજ્યને હરાવ્યા પછી દંડકા પ્રદેશના લોકોને હરાવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૬૬ અનુશાસનપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણે દંડકાનું મોટું રાજ્ય નબટ કરી નાખ્યું હતું ૩૬૭ આ દંડકાનો પ્રદેશ તે 'દંડકારણ્ય'નો હોય એમ લાગે છે, અને એ એક મહત્વનું તીર્થ પણ હતું એવું આરણ્યકપર્વમાંના તીર્થયાત્રાવર્ણનના ઉલ્લેખથી સમજાય છે, જ્યાં પયોબ્ધી નદીની મુલાકાત પછી દંડકારણ્યમાં જઈ નાહવાનું લખ્યું છે ૩૬૮ ત્યાંથી શરણંગાશ્રમ અને ત્યાંથી શૂર્પારક(સોપારા)તીર્થમાં જવાનું કહ્યું છે. આ વિધાનો દંડકારણ્યનો સ્થાન-નિશ્ચય કરી આપવામાં સહાયક થાય છે. ત્યાં શૂર્પારક પછી રામતીર્થ અને પછી સપ્ત-ગોદાતીર્થ કહ્યું છે, જે એનો વિસ્તાર ગોદાવરી નદીની ખીણ સુધીનો નિશ્ચિત કરી આપે છે.

દંડકારણ્યની પ્રસિદ્ધિ તો રામના વનવાસમાં લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ત્યાં ફરેલા વાસને લીધે છે. રામાયણના મૂલ કથાનકને અનુસરી મહાભારતના

આરણ્યકપર્વમાં આપેલા રામોપાખ્યાનમાં૩૬૯ રામ ચિત્રકૂટ ગિરિ ઉપર પ્રથમ જઈ રહ્યા હતા, જ્યાં ભરત રામને પાછા લઈ આવવા ગયો હતો, ભરત પાછો ફર્યો અને અયોધ્યા ન જતાં નંદિગ્રામમાં રામની પાડુકાને રાખી ત્યાં રામના વતી રાજ્ય કરવા લાગ્યો; પછી લોકો રામની પાસે વારંવાર આવતા હતા એમાંથી બચવા શરભ ગાશ્રમ તરફ દંડકારણ્યમાં—ગોદાવરી નજીકનો આશ્રમ કરી રહ્યા; અહીં જ લક્ષ્મણે રામની આરાધી શપથ્વીખાનાં નાક—કાન કાપ્યાં અને ખર દૂષણ વગેરે ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો રામે વિનાશ કર્યો; શપથ્વીખાની ફરિયાદથી રાવણ આ વનમાં આવ્યો, રામે સુવર્ણમૃગ તરીકે આવેલ મારીચને અહીં માર્યો, અને સુવર્ણમૃગને મેળવવાના લોકો મૃગને મારી નાખવા રામને મોકલતાં અને મૃગે મરતાં મરતાં ‘સીતા—લક્ષ્મણ’ના નામનો પોકાર કર્યો એટલે સીતાએ પોતાનું રક્ષણ કરતા લક્ષ્મણને રામ તરફ ફરજિયાત મોકલતાં એકલી પડેલી સીતાને આવી રાવણ હરી ગયો; આ બધું આ દંડકારણ્યમાં બન્યું નોંધાયું છે. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડના અંતભાગમાં અત્રિ ઋષિને આશ્રમ છોડી, આગળ નીકળી ‘વન’માં પ્રવેશ કરવાનું લખ્યું છે ૩૭૦ અરણ્યકાંડના આરંભમાં જ્યાં આ પ્રમાણે એ વન તે ‘દંડકારણ્ય’, જ્યાંના તાપસાશ્રમની એક પર્ણશાલામાં એમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ૩૭૧ વિરાધ—વધ, શરભ ગ ઋષિને ત્યાં ગમન, સુતીક્ષ્ણ ઋષિ તરફથી સત્કાર, દસ વર્ષના નિવાસ પછી અગરત્યા-શ્રમગમન અને પચવટીમાં નિવાસ, શપથ્વીખાનું આગમન, ખર અને દૂષણનો વધ, ત્રિશીર્ષનો વધ વગેરેથી લઈ છેક સીતાના હરણ સુધીના બનાવ—આ બધું વિશાળ દંડકારણ્યમાં બને છે ૩૭૨ બાણ કાદંબરીમાં જે દંડકારણ્યનું વર્ણન આપે છે ૩૭૩ તે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો આ જ વિશાળ સંધિભાગ છે એણે ત્યાં શબરોનો વાસ કહ્યો છે. રાજશેખર માહિષ્મતીના પ્રદેશ પછી દક્ષિણપથનો ખ્યાલ આપતાં જે પ્રદેશોનાં નામ આપે છે તેઓમાં ‘ચૌડ’ અને ‘પાંડચ’ વચ્ચે ‘દંડક’ કહે છે, ૩૭૪ પશુ ત્યાં કોઈ ક્રમ સ્પષ્ટ નથી દેખાતો તેથી એ વિશે સંભાવના જ કરવી રહે કે એ ‘દંડકારણ્ય’ના પ્રદેશ વિશે કહેતો હોય. બાકી એ ત્યાં ‘નાસિક્ય’ નું પ્રદેશનામ તરીકે જુદું સ્થાન કરે છે, તો શર્પારક અને કૌંકણ પશુ કહ્યા જ છે; નાસિક્ય પછી તરત કૌંકણ આપે છે; નર્મદા, તાપી, ખયોણ્ણી, ગોદાવરીને એણે દક્ષિણપથમાં કહી છે. આમ દંડકારણ્ય એ ગોદાવરીની ખાણને આવરી લેતો વિશાળ પ્રદેશ હતો; એનું નામ ‘ડાંગ’ સજ્ઞમાં જળવાઈ રહેલું હોઈ ‘ડાંગ’નો આજનો ગુજરાતમાં આવેલો જંગલ—પ્રદેશ એ પ્રાચીન દંડકારણ્યનો એક અંતર્ગત ભાગ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે

પાઠદીપ્તિ

૧. S K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammars*, p 26 : 'So although we cannot be certain whether any one word now found in the Ganapāṭha existed in Pāṇini's days, still the bulk of our present Ganapāṭha may, safely, be considered as coming from the grammarian himself.'

૨. ગ્ર. ઔ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ ૬

૩. પુ. ગ્ર., પૃ ૧૦

૪. એજન પૃ ૧૨૫

૫ કે. કા શાસ્ત્રી, 'પુરાણોમા ગુજરાતની આદિમ' ભતિઓ, "વિદ્યાપીઠ", મેન્ડન,
૧૯૧૭, પૃ. ૧૩૮ અને મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૩૦-૪

૬. પાણિનિ, અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ, ગણપાઠ, ૪-૨-૧૩૩

૭ મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૩-૧૩ થી ૧૮

૭અ. એજન, ૨૮-૩૧, ૪૩; નકુંઘના પ્રતીતીવિજયના વર્ણનમાં વાસુદેવે-છતેલી
પ્રતીતી દિશાને ભોધમ ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ 'આનત' કે 'સુરાધ્મ'નો નામનિર્દેશ થયો નથી.

૮. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૪-૧૪, ૧૫-૨

૯. એજન, ૧૫-૧, ૧૮

૧૦. એજન, ૧૫-૫

૧૧. એજન, ૧૫-૧

૧૨ મહાભારત, મીમંસાપર્વ, ૧૦-૪૭, ૫૦

૧૩ એજન, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૧૪. એજન, ૨૧-૧, ૨

૧૫ હરિવંશ, ૧૦-૧ અને ૨૨ થી ૨૪

૧૬. મહાભારત, સમાપર્વ, ૧૩-૪૧, ૫૦

૧૭. એજન, ૪૨-૭

૧૮ હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના) વિષ્ણુપર્વ ૫૫-૧૦૩ અને ૩૭-૩૦ થી ૩૨

૧૯. મત્સ્યપુરાણ, ૨૧૦-૧, ૨; મદ્ધાણ્ડપુરાણ, ૧-૧૬-૬૦ થી ૬૨; વાયુ-
પુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૨૦. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૨૧. ગ્રુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૩૦, ૪૦, ૪૭, ૫૫, ૭૩; પુ. ૪૬, ૭૨, ૯૯, ૧૨૭, ૧૮૭ ૮૮માં 'આનર્દપુર' છે, જ્યારે લેખ નં. ૨૬, ૭૧, ૮૩, ૯૦, ૯૧; પુ. ૪૪, ૨૦૬, ૨૭૪, ૨૬૦, ૨૯૫ માં 'આનર્દપુર' છે.

૨૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧૦

૨૩. એજન, ધ્યારમ્યકપર્વ, ૧૬-૧૩, ૧૪

૨૪. પુ. ગ્રુ., પૃ. ૪૧

૨૫. આનર્દશકર છુ-૧, "દિગ્દશન", પૃ. ૪૧

૨૬. મૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૫ થી ૧૧

૨૭. પુ. ગ્રુ., પૃ. ૪૧

૨૮. પાણિનિ, હપયુક્ત, ૬-૨-૩૭

૨૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૩૧, ૪૩

૩૦. એજન, ૨૮-૪૦

૩૧. મહાભારત, ધ્યારમ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૩૨. એજન, ૮૦-૧૧૮

૩૩. પુ. ગ્રુ., પૃ. ૧૩૧

૩૪. મહાભારત, મીઘમર્વ, ૧૦-૪૭

૩૫. રામાયણ, બાલકાણ્ડ, ૧૨-૪૩

૩૬. એજન, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૫

૩૭. પાણિનીય શિક્ષા, કા. ૨૬

૩૮. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, ૧૧-૧-૧૬૦, ૧૬૧

૩૯. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ), ૧૭-૫૧

૪૦. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, p. 196

૪૧. ગ્રુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૫

૪૨. મસ્ત્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧

૪૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૬-૩-૧૭

૪૪. મૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૬

૪૫. શ્રુ અ લે, લેખ નં. ૪૬, ૬૩, ૬૫, ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૯૩, ૯૪, ૯૬ (ચિત્રાપૂર્વકનો), ૯૨; પૃ. ૬૬, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૪૦, ૧૧૦, ૧૧૩. નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩ માં સમાસમા છે.

૪૬. એજન, લેખ નં. ૧૬૨, પૃ ૬૭-૬૮

૪૭. એજન, લેખ નં. ૪૬, પૃ ૬૬

૪૮. એજન, લેખ નં. ૨૪, પૃ. ૨૯

૪૯. એજન, લેખ નં ૬૧ (મૈ. શ્રુ. પૃ ૧૭૨)

૫૦. *Epi-graphia Indica*, Vol. XXVI, pp. 200, 204, 213, 219, 223

૫૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૯, ૩૪, ૧૪

૫૨. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૪૪, પૃ. ૧૬૩

૫૩. એજન. લેખ નં ૧૨૩, પૃ. ૩૧

૫૪. એજન લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૦૬

૫૫. એજન, લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ ૨૧૦

૫૬. એજન, લેખ નં. ૨૨૫બ, પૃ. ૨૧૬

આ પછીના ઉલ્લેખોમાં ઐલિંગ સુરાષ્ટ્રા શબ્દ પ્રવચ્ચન્વિન્તામણિ, પૃ. ૬૫, ૮૬, ૯૨; પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૩૪, ૫૮, ૬૩, ૯૩, ૯૭, ૯૮, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૧; પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૨૨, ૪૫, ૪૭, ૮૪, ૧૦૧, ૧૦૩ માં છે આ ગ્રંથોમાં પુલિંગે પ્રયોગ નથી મળતો. પ્રભાવકવરિત મા પુલિંગે પૃ ૨૩, ૩૬, ૪૪, ૧૫૭, ૧૮૬ માં સુરાષ્ટ્રદેશ અને પૃ ૧૯૮ માં સુરાષ્ટ્રમળ્હલ છે પહેલાં ૧૩ મી સદીના આરંભના ગણાયેલા અને હવે ૧૬ મી સદીના સ્વીકારાયેલા નરપતિ નાલ્હકુલ 'વિસલ્લેરાસ'માં 'સોરઠ' શબ્દનો ઐલિંગે પ્રયોગ છે (૧-૬૧) એ નોધપાત્ર છે.

૫૭. શ્રુ. ઐ લે., લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩

૬૦. દશકુમારચરિત, સ્વચ્છવાસ ૬, પૃ ૨૨૫

૫૯. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૬૪, પૃ. ૧૧૦

૬૦. મૈ. શ્રુ, પૃ ૧૭૨, પાદ્મીપ

૬૧. એજન, પૃ. ૧૭૨

૬૨. ડોહરરાય માકડ, 'સુરાષ્ટ્ર અને આનત', "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૫, અંક ૩, પૃ ૨૬૧-૩૦૮

૬૩. અનુયોગદ્વારસૂત્ર, પૃ ૧૪૩

૬૪. નિર્ણયચૂર્ણિ, માગ ૨, પૃ ૪૩૮

६५. सूत्रकृताङ्गचूर्णि, पृ १२७
 ६६. वसुदेवहिंसी, पृ १४६ वगेरे
 ६७. ज्ञाताधर्मकथा, उत्तरार्ध, पृ १४१
 ६८. शुभो अथ २, परिशिष्ट २.
 ६९. *McCrindle's Ancient India as described by Ptolemy*, pp. 33, 36
 ७०. *Bombay Gazetteer, Vol. I, Part I, p. 16*
 ७१. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p 248
 ७२. Elliot and Dowson, *History of India as told by its own Historians*, pp. 18-25, 31-40
 ७३. McCrindle, *op. cit.*, pp. 33-37, 140, 158
 ७४. अपादानग्रन्थ, २-३५९
 ७५. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Part I, p. 6
 ७६. दुर्गासप्तशती, १-३ वगेरे
 ७७. B. C. Law, *Tribes in Ancient India*, p. 335
 ७८. *Ibid.*, p. 364
 ७९. शु. अ. डे., लेख नं. १, पृ ५
 ८०. “भवन्त्योऽङ्गमगावाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
 उपावृत्तिन्धुसौवीरा इते संकीर्णयोनयः ॥
 आरुह्यन् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् कलिङ्गान् प्रानूतानिति च गत्वा
 पुनस्तीमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा ॥ १४ ॥” बौधायनधर्मसूत्र, प्रश्न १, अ. १,
 खण्ड २
 ८१. N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol II, Pp 199 f.
 ८२. K. M. Munshi, *Glory that was Gurjaradesa*, Vol. III, Ghatiyala Inscription, No 2, p. 259
 ८३. *Ibid.*, Ghatiyala Inscription, No. 1, p. 258
 ८४. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ४१-५
 ८५. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-४५, ४६

૮૬. એન, ૧૦-૬૬

૮૭. મગવતપુરાણ, ૧૦-૩૫ અને ૧૧-૧

૮૮. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૯-૮, ૧

૮૯. V V. Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV: Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era, Part I, Introduction, p xxxi

૯૦. મહામારત, મૌસલપર્વ, ૧-૧૬

૯૧. એન, ૮-૪૨ થી ૬૧

૯૨. મહામારત, સ્ત્રોગપર્વ, ૫-૧૯-૨૯

૯૩. એન, મૌસલપર્વ, Introduction, p. xxxiii

૯૪. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪-૧૪-૪૫ થી ૪૭

૯૫. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૯-૯, ૧૦

૯૬. એન, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૯૯ અને ૮૧-૧૪

૯૭. વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૨૪

૯૮. વૃહત્સંહિતા, ૧૪-૧૨

૯૯. Mc Crindle, *op. cit*, p 140

મિરાશી પણ ત્રણ આશીર પ્રદેશોમાનો એક કોંકણ સાથેનો આશીર કહે છે.

V. V. Mirashi, *op. cit*, p xxxi

૧૦૦. પેરિપ્લસ (અનુ. કુચિત પંડ્યા), પૃ. ૧૮

૧૦૧. V V. Mirashi, *op. cit*, p. xxxi

૧૦૨. વિષ્ણુપુરાણ; ૪-૨૪-૬૮; Mirashi, *Ibid*.

૧૦૩. પુ. શ્રુ, પૃ. ૪૬

૧૦૪. એન, પૃ. ૪૬

૧૦૫. ભે. આ શ્રુ, પૃ ૧૮૪

૧૦૬. મહામારત, આદિપર્વ, ૨૦૧-૧૧

૧૦૭. એન, સમાપર્વ, ૨૯-૧૧

૧૦૮. પાણિનિ, અષ્ટા ઘ્યા (ગણપાઠ), ૪-૨-૧૩૩

૧૦૯. મહામારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૧૬-૧૧, ૨૦

૧૧૦. હરિવંશ, ૧-૨૩-૧૩૬ ની પાદ્મીપ અધિકૃત વાચનામાં ધર્મનેત્ર-કાંત-કૃતવીર્ય-અશુન એવા ક્રમ છે અને વચ્ચેના નથી; નગરીઓ વિશે પણ નથી.

૧૧૧. મહાભારત, સમાપર્ષ, ૨૮-૮ થી ૩૭

૧૧૨. હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના), ૨-૫૫-૧૦૩

૧૧૩. ઇજન, ૨-૩૭-૨૦ થી ૩૨ અને ૩૮ થી ૪૧

૧૧૪. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪; મત્સ્ય-પુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અરુપાઃ' પાઠ)

૧૧૫. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૧-૭૩

૧૧૬. રઘુવંશ, ૬-૪૩ : કાંતવીર્યના વંશજ પ્રતીપની શબ્દાની, ત્યાં 'રિવા' નહીં નજીકમાં કહી છે.

૧૧૭. શુ ઓ લે., લેખ નં ૬, પૃ. ૬

૧૧૮. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અરુપ' પાઠ); બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૧-૨-૧૬-૬૬, ૬૭; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪

૧૧૯. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૨; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦

૧૨૦. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧

૧૨૧. પુ. ગુ., પૃ ૫૨ અને ઓર્માના નકશાનું પૃ. ૩૫

૧૨૨. મે ગુ., પૃ. ૨૫૬

૧૨૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, શુઓ ૭૫૩ પાદ્મીપ ૧૧૬

૧૨૪. રઘુવંશ, ૪-૫૨

૧૨૫. કામસૂત્ર, ૫-૫-૮, ૨-૫-૭

૧૨૬. મૃત્સંહિતા, ૧૮-૨૦-૧

૧૨૭. શુઓ ત્યાં પૂર્વે પાદ્મીપ ૬૩.

૧૨૮. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧, ૨

૧૩૦. ઇજન, મીષપર્વ, ૯-૪૭

૧૩૧. ઇજન, ૯-૪૯

૧૩૨. ઇજન, ૧૦-૪૯

૧૩૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; મદ્ધાન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૦ થી ૬૪; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૧, ૫૨; વામનપુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૧૩૪. વૃહત્સંહિતા, ૧૬-૩૧

૧૩૫. મહાભારત, સીમ્પર્વ, ૧૦-૫૭

૧૩૬. પુ. ગ્રં., પૃ ૧૫૦-૫૧

૧૩૭. એન્ન, પૃ. ૧૫૦; હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'શબ્દકોશ રાજ્યોનાં બે અપ્રસિદ્ધ દાનશાસ્ત્રન,' "શુદ્ધિપ્રકાશ", વર્ષ ૧૧૭, પૃ ૩૫૬

૧૩૮. Moti Chandra, *Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata* :, *Upāyana Parvan*, pp 48, 78

૧૩૯ મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૪૯ થી ૫૪

૧૪૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; મદ્ધાન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩ (સહકચ્છ); માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (મીરકચ્છ), વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દારકચ્છ); વામનપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦ (માલુકચ્છ)

૧૪૧. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫૧ ની પાદટીપ—

ત્યાં રહકચ્છ-હરકચ્છ-મરકચ્છ-રગદકચ્છ-મદ્રકચ્છ-તરકચ્છ-સરકચ્છ-મરકચ્છ-મરછંગ-મરકચ્છ-મૃગુકચ્છ-એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે, એન્ન, ૨૮-૪૭ ની પાદટીપ—ત્યાં મૃગુકચ્છ-મરકચ્છ-ચારકચ્છ એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે

૧૪૨. એન્ન, ૪૭-૯; ઋષી મૃગુકચ્છ-મરકચ્છ-ચારકચ્છ એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે.

૧૪૩. આવશ્યકચૂર્ણિ, સત્તરમાગ, પૃ ૨૦૦ અને પૃ ૧૫૨, ૧૫૩

૧૪૪. ગ્રં. ભૈ. લે., લેખ નં' ૭૨-૭૩, પૃ. ૧૮૫ અને ૧૯૧

૧૪૫. શુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૮, પૃ. ૧૧૧ થી

૧૪૬. ભૈ. ગ્રં., પૃ. ૨૮; V V Mirashi, *op cit.*, Vol IV, p. xxxi

૧૪૮. પાણિનિ, હપર્યુક્ત, ૪-૨-૧૩૨

૧૪૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૭-૩

૧૫૦. એન્ન, સીમ્પર્વ, ૧૦-૫૫

૧૫૧. પદ્મપુરાણ, ૩-૬-૫૧ : પાઠ 'કાચ્છ'

૧૫૨. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧; મદ્ધાન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨; વામનપુરાણ, ૪-૪૫-૧૩૧; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૩

આમાં મત્સ્ય 'કાચ્છીક', બ્રહ્માંડ 'કચ્છપ' (નયાં એની ઉપરના અર્ધમાં 'સદ્કચ્છ' શબ્દ 'મારકચ્છ' ને સ્થાને બ્રહ્ પાડે છે, એ 'કચ્છ' નથી) માકન્ડેય 'કાશ્મીર', વામન 'કચ્છીય' અને વાયુપુરાણ 'વત્સીય' આપે છે, આ મત્સ્યપુરાણના 'કાચ્છીક'ના પાઠાંતર છે

૧૫૩. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૧-૧૪૫

૧૫૪. ગુ. ગ્રં. પૃ ૫૫-૫૬

૧૫૬. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૬, પૃ ૬

૧૫૬ કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૧૫૭ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, પૃ. ૧૨૮

૧૫૮. આશ્વકથાકર્ણ, હસ્તરમાણ, પૃ ૨૧૧

૧૫૯. બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ૨-૩૮૪ ટિ

૧૬૦. *Cunningham's Ancient Geography of India*, p. 346

૧૬૧. શેરિન્હસ (અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા), પૃ ૧૭

૧૬૨. *Cunningham, op. cit*, p. 374; *T. Watters, op. cit*, Vol. II, pp. 245, 256; *S. Beal, Buddhist Records of the Western World*, pp. 266, 276

૧૬૩. મહામારત, સમાપર્ક, ૪૮-૧૨, ૧૩

૧૬૩અ. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૩૬, પૃ ૧૫

૧૬૪. એજન, લેખ નં. ૧૫૬, પૃ ૮૩

૧૬૫. એજન, લેખ નં. ૧૪૪અ, પૃ ૧૬૦

૧૬૬. એજન, લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ ૨૦૬

૧૬૭. ઇમરકોશ, ૨-૧-૧૦

૧૬૭અ પાણિનિ, સપર્યુક્ત, ૫-૨-૩૬

૧૬૮. ઇજન, ૬-૧-૧૬૦

૧૬૯. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૬, પૃ ૬

૧૭૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, બ્રહ્માંડપુરાણ, ૧-૧-૨-૬૨, ૬૩; વામન-પુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧, માકન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧, ૬૨, વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨, ૫૩

૧૭૧. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬, ૧૦

૧૭૨. શુચો ઉપર પાદટીપ ૧૬૬.

૧૭૩. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫
 ૧૭૪. ઇજન, મીઘપર્વ, ૧૦-૫૦
 ૧૭૫. ઇજન, સમાપર્વ, ૪૭-૧૧ ની પાદપીપ, p. 234
 ૧૭૬. ઇજન, આદિપર્વ (પ્રક્ષિપ્તાંશ), Appendix I, Passage, 115, Lines 35-37
 ૧૭૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩, ૬૪; વામનપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪
 ૧૭૮. પુ. ગ્રન્. પુ. ૧૨૬; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૨; વાયુપુરાણ, ૧૩-૨૮
 ૧૭૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૭-૫
 ૧૮૦. McCrindle, *op cit.*, p. 152
 ૧૮૧. કામસૂત્ર, ૨-૫-૨૬ : ત્યાં 'આપનાતિક' અને 'દાદી' એમ બિન્ન બિન્ન શ્રીઓ કહી છે.
 ૧૮૨. ચતુર્માળી (શૃંગારહાટ), પૃ ૧૮૪, ૧૬૪, ૨૧૫
 ૧૮૩. શિવનાથ મરઘંડી, ભારતીય જ્યોતિષ, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૫
 ૧૮૪. વૃહત્સંહિતા, ૬૮-૧૧
 ૧૮૫. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book III, No. 21 (Sloka 4), p. 290
 ૧૮૬. *Ibid*, No. 63, p. 419
 ૧૮૭. ઉમાકાંદ ગે. શાહ, 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ', "સ્વાધ્યાય", વર્ષ ૧, પૃ. ૨૯૩
 ૧૮૭અ. શુઓ અંચ ૨, પરિશિષ્ટ ૧.
 ૧૮૮. હર્ષચરિત, લક્ષ્મણ ૪, પૃ. ૧૨૦
 ૧૮૯. પ્રાચીન ભારતીય અમિલેશ્વૉક અધ્યયન, પૃ. ૧૧૭, શ્લો. ૨૨
 ૧૯૦. Watters, *op. cit.*, p. 243
 ૧૯૧. મે. ગ્ર. પુ. ૯૭, I-tsing, *A Record of the Buddhist Religion as Practised in India and Malaya Archipelago*, pp 9, 137, 217
 ૧૯૨. ગ્રુ એ. લે. લેખ નં ૧૨૩, પૃ ૩૦, ૩૧ વગેરે
 ૧૯૩. આર્યમજ્જીમ્મલક્કપ, શ્લો ૫૮૬, ૬૦૪
 ૧૯૪. ગ્રુ એ લે, લેખ નં. ૧૩૫, પૃ ૧૪૩; લેખ નં ૧૩૩, ૧૩૪, પૃ. ૧૨૯, ૧૩૩
 ૧૯૫. મે. ગ્રન્. પુ. ૩૧૬-૩૨૧

૧૯૬ સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૬

૧૯૭ R C Majumdar, "Rise and Fall of the Pratihāra Empire,"
Age of Imperial Kanauj, p 28

૧૯૮ કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯૪, ૩૪, ૫૧, ૬૮

૧૯૯ બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૧

૨૦૦ કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૩૪; સરસ્વતીકળામરણ, ૨-૧૩, ૨-૧૬

૨૦૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૧૦, બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૪

૨૦૨. બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૫

૨૦૩. Sachau, *Alberuni's India*, p. 205

૨૦૪ McCrindle, *op. cit.*, p. 154

૨૦૫. *Bom. Gaz*, Vol 1, p. 15, foot-note 3

૨૦૬. ગુ ઐ લે, લેખ નં. ૧૩૫, પૃ. ૧૪૩

૨૦૬અ. એજન, લેખ નં. ૨૨૨, પૃ. ૮૧

૨૦૭ જી. આ. ગુ., પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૧

૨૦૮ કુવલયમાલા, પૃ. ૧૫૩

૨૦૯. અગ્નિપુરાણ, ૩૪૦-૧, ૪ (લાટના, લાટીયા); સરસ્વતીકળામરણ, ૨-૨૮
(લાટીયા), વાગ્મટાલંકાર, ૪-૧૫૦ (લાટીયા); સાહિત્યદર્પણ, ૧-૫

૨૧૦. કાવ્યાલંકારસંગ્રહ, ૧, પૃ. ૭; કાવ્યપ્રકાશ, ૧-૨૧; સાહિત્યદર્પણ, ૧૦-૮;
કાવ્યાનુવાસન (વાગ્મટકૃત), પૃ ૫૦

૨૧૧. Elliot & Dowson, *Op. Cit.* p. 24 (Lāriya)

૨૧૨. મસૂદીએ. Elliot & Dowson, *Op Cit.*, p; 24 Lārawa Sea)

૨૧૩. પેરિપ્લસ (ફૂલ્લત પંડ્યા), પૃ. ૩

૨૧૪. એજન, પૃ. ૬ ૪૧, ૧૭૨

૨૧૫. એજન, પૃ. ૧૮, ૧૭૨

૨૧૬. પુ. ગુ, પૃ ૪૨માં અલ્લતકરના મતનો હવાલો

૨૧૭. એજન, પૃ ૪૧, ૧૭૨

૨૧૮. એજન, પૃ ૧૭૨

૨૧૯. એજન, પૃ. ૧૭૨

૨૨૦. V S. Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p-811
- ૨૨૧ ખ' ૭, પૃ ૧૭૩
- ૨૨૨ Sachau, *op. cit.*, p 202
૨૨૩. K. M Munshi, *op. cit.*, Amoghavarsa's Inscription, p 265
૨૨૪. *Epigraphia Indica*, Vol V, p 210
- ૨૨૫ K. M. Munshi. *op. cit.*, Ghatiyāla Inscription, p 259
૨૨૬. *Ibid*, p. 258
- ૨૨૭ સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૧, ગ્રામસપ્તતિસાહસ્રો ગુર્જરાત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
૨૨૮. કામસૂત્ર, ૫-૧-૩૦ (જયમજ્જલાટીકા)
- ૨૨૯ ગર્ગસહિતા, ૭-૭-૧-૨
- ૨૩૦ મહાભારત, સમાપર્વ, ૪૮-૨૦ પછીના પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકોમાંનો છેલ્લો શ્લોક
૨૩૧. હર્ષચરિત, ડ. ૪, પૃ. ૧૨૦
- ૨૩૨ Watters, *op. cit.*, Vol. II, p 249
૨૩૩. ભવિષ્યપુરાણ, ૩-૩-૩૧-૭૧ ૩-૪-૨૩-૧૧૧
- ૨૩૪ પદ્મપુરાણ, ૬ ૧૯૩-૫૨
- ૨૩૫ પદ્મવત્સ, ૪-૯ ત્યાં જોઈ બહુ થતા હોવા કહ્યું છે, જે પશ્ચિમ મારવાડને બંધ બેસે છે.
૨૩૬. શ્રુ ઓ લે., લેખ નં. ૧૦૬, ૧૧૦, પૃ ૭, ૧૪
- ૨૩૭ જુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૧૮૬.
- ૨૩૮ મૈ શ્રુ, પૃ ૩૨૧
૨૩૯. K M Munshi, *op. cit.*, p 265
- ૨૪૦ શ્રુ ઓ લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ ૩૧
- ૨૪૧ કુવલયમાલા પૃ ૧૫૩
૨૪૨. E. I., Vol V, p 211

૨૪૩. *Ibid*, p 210, Note 3
૨૪૪. Sachau, *op cit.*, p. 202
૨૪૫. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૮, પૃ ૧૩
૨૪૬. એળન, પૃ ૯
૨૪૭. ઔચિત્યવિચારચર્ચા (કાવ્યમાલા ગુચ્છ ૧), પૃ ૧૧૭
- ૨૪૮ *E I.*, Vol X, pp 20 f
- ૨૪૯અ. A. K Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, p. 12
- ૨૪૯ સરસ્વતીકળાભરણ, ૨-૧૩
૨૫૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ પૃ ૩૦ થી ૩૪
૨૫૧. શિક્ષાદ્વયેષ્વરિત મહાકાવ્ય, ૧૮-૧૭
૨૫૨. મુદિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ, પૃ ૮
૨૫૩. *Peterson's Report*, 5-80
૨૫૪. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ ૧૬૩
- ૨૫૫ ગણધરસાર્ધશતક પ્રકરણ, પૃ ૬૮
૨૫૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૧, પૃ. ૨૧
- ૨૫૭ દ્વિધામ્રય કાવ્ય, ૬-૭
૨૫૮. મોહરાજપરાજય નાટક, પૃ ૧૬
૨૫૯. કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ ૩
૨૬૦. સુરથોત્સવ કાવ્ય, ૧૫-૮
૨૬૧. જૈસલમેર-માળાગારીય ગ્રંથસૂચિ, પૃ ૨
૨૬૨. આચીન ગુજરાત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ ૧-૨
- ૨૬૨અ. રાસ ઔર રાસાન્વયી કવિતા-આવૃત્તિ, કડી ૧૧
- ૨૬૩ જુઓ ૬૫૧ પૃ ૨૮૯ ની વિગત, અને

ગૂર્જરામૂર્તિ : E. I., Vol. V, p 211; ગુર્જરનામણ્ડલ : Ibid, p. 210; ગૂર્જરના : K. M Munshi, *op. cit.*, p. 258, ગુજ્જરના : Ibid., p 259; ગૂર્જરાના : ઝ. એ. લે, લેખ નં. ૧૧૩, પૃ. ૧૦૮; ગુર્જરાના : સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧-૧૪૧, ગૂર્જરાત : કામસૂત્ર ૫-૧-૩૦ (જયમંજલાટીકા); ગુર્જરાટ : ગર્ગસંહિતા, ૭-૭-૧-૨

૨૧૪ Elliot and Dowson, *op cit.* Vol. I, p 5 -

૨૧૫. Ibid, Vol I, p 358

૨૧૬ હર્ષચરિત, સ ૪, પૃ ૧૨૦

૨૧૭. મહાભારત, સમાપર્ષ, ૪૮-૨૦ પછી ૪૯૫ મો પ્રલેપ—‘દર્વેરા યવનાશ્ચૈવ ગુર્જરામીરકાસ્તયા ।’

૨૧૮ Bom. Gaz., Vol. I, Part I, p 85

૨૧૯ N. B. Divatia, *op cit*, pp 199 f.

૨૨૦ ‘આબુરાસ’માં ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને મટિ ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા સીમિત હતી. ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને ‘મુઝફ્ફરશાહ’ નામ ધારણ કરી ઈ સ ૧૪૦૭ માં ગુજરાતનો દોર હાથમા લીધો એ પછી એના પૌત્ર અહમદશાહે અમદાવાદ ઈ સ ૧૪૧૧ માં વસાવી, અણહિલપુર પાટણથી ત્યાં ગાદી ખસેડી અને એના વંશજ મહમૂદ બેગડાએ ઈ. સ ૧૪૧૭-૭૨ ના આઘામાં ગુજરાતના સ્વજ નીચે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર સહિતના તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ ભાગોને સ્થિર કર્યા (ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ ૩૦૨, નવી આવૃત્તિ, એન. એન. ખંડ ૨, પૃ, ૪૮૪-૫૦૨) ત્યારથી ઇઈ ૧૪૮૬ માં સ્વરાજ્ય મળ્યું અને એક જ વર્ષમાં દેશી રાજ્યોનું ‘વિદીનીકરણ’ થતાં પહેલાં મુંબઈ રાજ્યના એક ભાગ તરફે રામા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર જુદાં, અને કેંદ્રની સીધી સત્તા નીચે કચ્છ પણ જુદું, પણ મુંબઈ રાજ્યનું દિલાગીકરણ થતાં ‘ગુજરાત’ અલગ પડ્યું ત્યારે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનું એક એકમ બની રહ્યું એ વખતે આણની ઉત્તરનો સિરોહી રાજ્યનો ભાગ અને એ જ રીતે પૂર્વ સરહદનો કુંગરપુર-વાંસવાડાનો વાગડનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં મુકાઈ ગયા. દીવ અને દમણના પોર્ચુગીઝ સંસ્થાન પણ હજી ગુજરાતમાં અભ્યાં નથી. દક્ષિણ ગુજરાતનો દાદરા-નગરહવેલીનો નાનો પ્રદેશ પણ હજી અલગ છે. ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ ગુજરાતના જ ભાગ છે કચ્છમા કચ્છી બોલી—સિંધીની ભગિની બોલાય છે, પરંતુ વહીવટી ભાષા સંક્રમિત થી ગુજરાતી રહી છે સિંધી રાજ્યની બોલી જેમ ગુજરાતી ભાષાની સાથે જ સબંધ ધરાવતી બોલી છે તે પ્રમાણે વાગડની વાગડી બોલી પણ ગુજરાતી ભાષાનો જ એક પ્રકાર છે

૨૭૧ મહાભારત, આરણ્યપર્વ, ૮૦-૭૪, ૭૫

૨૭૨. વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; ઋણપુરાણ, ૨૫-૨૭; વામનપુરાણ, ૧૩-૧૮; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪ ('કુર્જયન્ત' એવેા બ્રહ્મ પાઠ)

૨૭૩ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧; બ્રહ્માન્ડ-પુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૧, ૬૨, વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨ ૫૩; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧ ૬૨

૨૭૪. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૩૩

૨૭૫. રુક્મણ્ડપુરાણ ૧-૨-૨૧-૬૮ આદિ

૨૭૬. બૃહત્સંહિતા, ૧૬-૩૦

૨૭૭. કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૧

૨૭૮. શુઓ ઉપર પાદટીપ ૨૭૨.

૨૭૯. કૃત્તવેદ, ૨-૧૩-૮

૨૮૦. *Vedic Index*, p 105

૨૮૧. શુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૮૦.

૨૮૨. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૭ ૧૬ થી ૨૦

૨૮૩ જ્ઞાતાધર્મકથા, અમયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ, પૃ ૨૨૬-૨૭

૨૮૪ સતરાધ્યયન, ૨૨-૨૨, ૨૩, જ્ઞાતાધર્મકથા, એજન, પૃ ૨૨૬-૨૭

૨૮૫ વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪; ઋણપુરાણ, ૨૫-૨૭; વરુણપુરાણ, ૮૫-૩, મહાભારત, આદિપર્વ, p 965, lines ૨૮-૩૨; આ પુરાણોમાં અનુક્રમે 'ક્રમ્ય'ત' 'કુર્જય'ત' 'વૈજય'ત' 'જય'ત' અને મહાભારતમાં 'ક્રમ્ય'ત' અને 'જય'ત' એવાં પાઠોના છે

૨૮૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૮-૧૦૨

૨૮૭. શ્રી. ઐ. શ્રે. લેખ નં. ૯, પૃ ૮-૧૦

૨૮૮. એજન, પૃથિત ૫-૬

૨૮૯. અન્તરુદ્ધશા, ૫-૪૨ આદિ; જ્ઞાતાધર્મકથા, ભાગ ૨, પૃ, ૧૫૮

૨૯૦. *Watters op. cit*, V.I. II, p 249

૨૯૧. રુક્મણ્ડપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨, ૭-૨-૨૬-૮૬

૨૯૨. એજન, ૭-૨-૧-૬૮

૨૯૩. એજન, ૭-૨-૬-૧૩૪

૨૯૪. એજન, ૭-૨-૯-૨૨૯

૨૯૫. એજન, ૭-૨-૨-૧,૨

૨૯૬. શ્રુ એ લે, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬

૨૯૭. વૃહત્સંહિતા, ૧૪-૧૯

૨૯૮. કાવ્યમીમાસા, ૫-૧૪

૨૯૯. શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૪; સર્ગ ૩-૩૩

૩૦૦. કીર્તિકૌમુદી ૯-૩૭,૩૮

૩૦૦ અ પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧

૩૦૧. પ્રભાવકવચિત, પૃ. ૮ ૩૮, ૪૪, ૬૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૭, ૧૮૪, ૧૯૪, ૧૯૫

૩૦૧અ પ્રવલ્લવિન્તામણિ પૃ. ૬૫, ૯૩, ૧૦૦ ૧૦૮, ૧૨૨; એમાં શિરિનગરરાજા
શબ્દ પછી છે, જે એ નગરના રાજાનું કહે છે,

૩૦૨. વિવધતીર્થસ્થ પૃ ૪, ૭, ૯, ૧૦, ૧૯, ૨૬, ૭૯, ૯૨, ૧૦૭

૩૦૩. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૨-૬ થી ૯

૩૦૪. એજન, સમાપર્વ, ૧૩-૪૯, ૫૦ અને ૧૩-૬૫

૩૦૫ એજન, ૪૨-૭, ૮

૩૦૬. હરિવંશ, ૮૪-૨૨ થી ૩૫

૩-૭ એજન, ૮૫-૫

૩૦૮. એજન ૯૩-૧૪ થી ૧૭

૩૦૯ એજન, ૯૧-૨૩

૩૧૦. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૯

૩૧૧. શ્રુઓ ૬૫૨ પાદ્ધીપ ૩૦૫.

૩૧૨. મહાભારત, મૌસલપર્વ, ૮-૪૦; વિષ્ણુપુરાણ, ૫-૨૮-૧ થી ૧૧, માગવત-પુરાણ, ૧૧-૩૧-૨૩

૩૧૩. Altekar, *Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, p. 25

૩૧૪. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૫, પૃ. ૬

૩૧૫ *Prakrit Proper Names*, Part I, p. 112; હતરાધ્યયનસૂત્ર-શાન્તિ-સૂરિકૃત વૃત્તિ, પૃ ૪૧૨

૩૧૬. જુઓ ઉપર પાદટીપ ૨૬૦ થી ૨૬૫

૩૧૭. Pargiter, *op. cit.*, p. 289

૩૧૮. મહારવજીવ'શી મહીપમાળા, પૃ. ૧૧૨

૩૧૯. અન્તકૃદ્દશા, પૃ ૧, જ્ઞાતાધર્મકથા-અધ્યયન ૫

૩૨૦ જે આ ગુ, પૃ ૨૫૭. વશેષ માટે જુઓ આ પૂર્વે પ્રકરણ ૮; 'રેવતી' માટેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે H. G Shastri, "The Location of the Raivataka Hill Near Dvāakā," *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No 10, pp. 51 ff

૩૨૧ મહાભારત, મીષ્મપર્વ, ૯-૧૧

૩૨૨ Pargiter, *op. cit.*, p. 286 footnote

૩૨૩ B. C Law, *Mountains of India*, p. 19

૩૨૪ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૫૮-૨૦, ૨૧

૩૨૫. Pargiter, *op. cit.*, p 280 footnote

૩૨૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૮૬-૧૦૪

૩૨૭. એજન, શાન્તિપર્વ, ૧૨૭-૩

૩૨૮. પુ. ગુ., પૃ. ૬૨

૩૨૯. કાવ્યમીર્સા, પૃ ૧૨

૩૩૦ એજન, પૃ ૫૧

૩૩૧. પુ ગુ, પૃ ૧૩૧, ૧૨૬; Pargiter, *op. cit.*, pp 246, 295

૩૩૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૭૦૧-૧

૩૩૩. ઇજન, આરણ્યકપર્વ, ૧૦૧-૧૫, ૧૦૨ ૮, ૧૨ આદિ

૩૩૪. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૦-૮

૩૩૫. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૮, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪, વ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૩૪, ૧-૨-૧૬-૬૩ થી ૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪, વામનપુરાણ, ૪૫-૧૦૩

૩૩૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૭, ૨૮ આદિ

૩૩૭. કાવ્યગીતાસા, પૃ. ૬૮, ૧૩

૨૩૮. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૧૫-૧૫

૩૩૯. પુ. શ્રુ., પૃ. ૧૩

૨૪૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૪ થી ૬૭

૩૪૧. માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪

૩૪૨. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૮ થી ૧૦

૩૪૩. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦

૩૪૪. પુ. શ્રુ., પૃ. ૧૮

૩૪૫. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૪-૧૨ થી ૧૪

૩૪૬. હરિવંશ (ચિત્રશાળા, પૂના), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫

૩૪૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૩૪૮. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૨૪, ૨૫

૩૪૯. ઇજન, ૪૧-૨ થી ૪

૩૫૦. ઇજન, ૪૧-૧૬ થી ૨૩

૩૫૧. ઇજન, ૪૧-૨૪ થી ૨૬

૩૫૨. શ્રે. શ્રુ., પૃ. ૫૫૭

૩૫૩. પ્રાગ્જ્યોત્ષિપ શબ્દના મૂળમાં “પગર-શુદ્ધ(ભે)-તિક (ચ)” નો અર્થ “અતિપવિત્ર-વાળો પ્રદેશ” થાય છે. શ્રુ.એ B. K. Kati, *Mother Goddess Kamakhya*, p. 6.

૩૫૪. અન્તકૃદ્દશા, પૃ. ૩૩

૩૫૪ અ. ભે. આ. ગુ., પૃ. ૧૭૪

૩૫૪ બ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧

૩૫૫ હરિવંશપુરાણ, ૩૦-૫

૩૫૬ પ્રભાવકચરિત, પૃ ૧,૩૨,૩૬,૪૪ (તીર્થ), ૧૧૮, ૧૨૮, ૧૮૮, ૧૯૪, ૧૯૮, ૨૦૪, ૨૧૧; પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૫૭,૬૫,૮૪,૮૬,૮૭,૯૩,૧૦૩,૧૦૫, વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧,૨,૪,૫,૭૬,૮૫,૯૦

૩૫૭. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧ (શ્લો. ૫ થી ૮)

૩૫૮. ભે. આ. ગુ., પૃ ૧૭૪

૩૫૯ અન્તકૃદ્દશા, પૃ ૧, કૃષ્ણદશા, પૃ ૩૮-૪૧; જ્ઞાતાધર્મકથા, અધ્યયન ૫ માનો

આરમ્ભ

૩૬૦. ભે. આ. ગુ., પૃ ૧૫૭

૩૬૧. કલ્પસૂત્ર-કૌમુદીટીકા, પૃ ૧૬૯-૭૦

૩૬૨. અન્તકૃદ્દશા, પૃ. ૧૫-૧૬

૩૬૩. ભે. આ. ગુ., પૃ. ૫૬

૩૬૩અ. એળન, પૃ ૫૬-૫૭

૩૬૪. એળન, પૃ. ૫૫

૩૬૪અ આપાલાલ ગ. વેદ, 'નિધંદુ આદિશ', અ' ૨, પૃ ૨૧૯

૩૬૫ ભે આ. ગુ., પૃ ૧૭

૩૬૬ મહાભારત, સમાપર્ષ, ૨૮-૪૩

૩૬૭ એજન, અનુશાસનપર્વ, ૧૩૮-૧૧

૩૬૮. એજન, આરણ્યકપર્વ, ૮૩-૩૭ થી ૪૧

૩૬૯. એજન, ૨૬૧-૩૭ થી ૨૬૨-૪૦

૩૭૦. રામાયણ, અયોધ્યાકાण्ड, ૧૧૧-૨૦

૩૭૧ એજન, ક્ષરણકાण्ड, ૧-૧ થી ૧૪

૩૭૨ એજન, ૨ થી ૪૭

૩૭૩ કાદંબરી પૃ ૨૦ વગેરે

૩૭૪ કાવ્યમીમાસા, પૃ ૧૩-૧૪

પ્રકરણ ૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો (ચાલુ)

પ્રાચીન સાહિત્ય તથા અભિલેખોમાં પ્રદેશો, પર્વતો અને વનોની જેમ કેટલાંક નદીઓ, તીર્થો અને નગરો વિશે પણ ઉલ્લેખો આવે છે.

૪. નદીઓ

સરસ્વતી : ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નદીઓના નામનિર્દેશોમાં 'સરસ્વતી' નદીનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ભારતની લુપ્ત સરસ્વતી વેદકાલ જેટલી પ્રાચીન છે ત્યાં એને નદીત્તમા કહી છે.^૧ વેદકાલમાં એ છેક સમુદ્ર સુધી વહેતી હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.^૨ બી. સી. હોના જણાવ્યા પ્રમાણે^૩ હિમાલયમાંથી નીકળી, સિમલા, સિરમુરમાં પસાર થઈ, પતિયાળા થઈ રાજસ્થાનના રણમાં લુપ્ત થતી, ફરી વચ્ચે દેખાતી, અને છેવટે 'ધાધર'ને મળતી, હકીકતે 'ધાધર'માં પરિણત થઈ રહેતી તે આ સરસ્વતી.^૪ હિમાલયમાંથી ગંગા સાત ધારાઓના રૂપમાં વહેતી થઈ તેઓમાંની એકનું નામ, મહાભારત-આદિપર્વના પ્રભેષ(૧૭૧૪)માં તેમજ શીખપર્વમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, 'સરસ્વતી' હતું.^૫ પાંડવો વનયાત્રામાં નીકળ્યા ત્યારે તેઓને જહ્નવીના કાંઠાથી કુરુક્ષેત્રમાં થઈ સરસ્વતી અને દૃષ્ટતી તથા યમુના વટાવી મરુધન્વા પ્રદેશમાં સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર આવેલા કામ્યક વનમાં આવ્યા કહેવામાં આવ્યા છે;^૬ આરણ્યકપર્વમાં ત્યાં આગળ ઉપર કામ્યક વનને સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું કહ્યું છે.^૭ ગુજરાત પ્રદેશ સાથે આનો જે સંબંધ છે તે એ પર્વમાં જ મળી આવે છે : નિપાદાના દેવને લઈ વિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં લુપ્ત થઈ અને પછી ચમસોદ્ભેદ નામના તીર્થ પાસે પ્રગટ થઈ, ત્યાં દિવ્ય એવી નદીઓનો એને સમાગમ થતો હતો ત્યાંથી પછીનું બીજું મહત્વનું તીર્થ 'સિંધુતીર્થ' હતું. એના પ્રછી ત્યાં 'પ્રભાસતીર્થ' કહેવામાં આવ્યું છે.^૮

ભૂગર્ભમાં પસાર થતી આ નદીને શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ, ચમસોદ્ભેદ તીર્થોમાં પ્રગટ થયાનું કહ્યું છે.^૯ સિદ્ધુતીર્થના સાહચર્યને કારણે કચ્છના રણમાં આજની ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી પથરાય છે ત્યાં જેમ 'ચમસોદ્ભેદ' તીર્થનો સબંધ છે તે જ પ્રમાણે પછી પ્રભાસના સાહચર્યને કારણે ત્યાં પણ 'ચમસોદ્ભેદ' તીર્થનો સબંધ છે સુરાષ્ટ્રના તીર્થ ગણાવતાં પ્રભાસ પાસે 'ચમસોન્મન્જન' (પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્ભેદ') તીર્થ કહ્યું છે, પણ સરસ્વતીનો નિર્દેશ નથી,^{૧૦} સદ્યપર્વમાં પણ પ્રભાસ પાસે 'ચમસોદ્ભેદ' પાઠથી જ એ તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૧} આ પાછલા પર્વમાં પ્રભાસને 'સરસ્વતી' ઉપરનું એક તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૨} આમ બે ભિન્ન સ્થળો સાથે સરસ્વતીનો સબંધ મહાભારતમાં જોવા મળે છે.

આજે ગુજરાતમાં બે સ્થળોએ 'સરસ્વતી' નામની નદીઓ છે : એક અંબાજી પાસે આડાવલીની ગિરિમાળામાંથી કોટેશ્વર નજીક ઝરણાના રૂપમાં નીકળી, નદીરૂપે સિદ્ધપુર પાસે થોડાંમાં પૂર્વવાહિની થઈ, પાછી તરત જ પશ્ચિમવાહિની બની, આગળ પાટણની ઉત્તરે પૂર્વ-પશ્ચિમ વહેતી, લાંબો પંથ કાપી કચ્છના રણમાં વિલુપ્ત થઈ જાય છે, બીજી દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરના કુંગરાઓમાંથી નીકળી, દક્ષિણ દિશાએ પ્રાચીતીર્થ પાસે થોડીક પૂર્વગામિની બની, નજીકમાં જ પાછો વળાંક લઈ પશ્ચિમગામિની થઈ દેહોત્સર્ગ નજીક પ્રભાસ પાસે હીરણ નદીમાં ત્રિવેણીસંગમ આગળ મળે છે સદ્યપર્વમાં 'બ્રહ્મસર' પાસેથી નીકળી વસિષ્ઠને પોતામાં વહાવી વિશ્વામિત્ર પાસે મૂક્યા એવી જે અનુશ્રુતિ નોંધી છે.^{૧૩} તેના મૂળમાં તે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી લાગે છે એના ઉપર ચમસોદ્ભેદ, શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ તીર્થો તે પણ કચ્છના રણની નજીકનાં શક્ય છે 'ચમસોન્મન્જન' (પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્ભેદ') પાછું પ્રભાસ પાસે કહ્યું હોઈ ત્યાં ગીરવાળી 'સરસ્વતી' સમજવી રહે છે આમ વૈદિકી સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી લારે મોટો સમય પસાર થયા બાદ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં બે નદીઓને એ નામ મળ્યું અને એ પણ પ્રાચીન સરસ્વતી જેટલી પવિત્ર ગણાઈ. ઋગ્વેદના ખિલ સૂક્તમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' અને 'સોમેશ્વર'ની વાત કરી છે તે પ્રભાસની નિકટતા બતાવે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું ખરું.^{૧૪} મહાભારતમાં સરસ્વતીને લગતા ત્રણ સંગમ કહેવામાં આવ્યા છે : સરસ્વતી-અરુણાસંગમ, સાદો સરસ્વતીસંગમ, અને સરસ્વતી-સાગરસંગમ આમાંનો પહેલો સંગમ 'અરુણા' નદીનો સમજાય છે,^{૧૫} પરંતુ સ્થાન પકાડતું નથી બીજો સંગમ માત્ર 'સરસ્વતી'નો કહ્યો છે, બીજી કોઈ નદી કે સમુદ્ર વિશે ત્યાં કંઈ નથી, જ્યાં ચૈત્ર સુરિ ૧૪ ને દિવસે બ્રહ્માદિ દેવો અને ઋષિઓ આગ્યાનું લખ્યું છે, આનું સ્થાન પકડાય એમ છે, કારણ કે પછીના

અધ્યાયમાં તરત જ કુરુક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.^{૧૫} અર્થાત્ જ્યાં સરસ્વતી
 લુપ્ત થઈ તે જ ભાગ ત્રીજો સગમ સાગર સાથેનો છે બેશક, ત્યાં ક્ષિપ્ત ભાગમાં
 ‘સરસ્વત્યબ્ધિસંગમ’ કહ્યો છે, પરંતુ ત્યાં સાહચર્ય ‘સરસ્વતીના પ્રભાસ્તીર્થ’નું
 છે અને ચગસોદ્બોધ પણ ત્યાં જ કહ્યું છે,^{૧૬} એટલે પ્રક્ષિપ્ત ભાગને ગણતરીના
 ન લઈએ તો પણ પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી તરી આવે છે રત્નમણિરાવ ભીમરાવે
 વૈદિક સરસ્વતીને ખંભાતના અખાતમાં પડતી બતાવી છે,^{૧૭} તો એનો એક કાઠો
 કચ્છના અખાતમાં પણ પડતો હશે એમ શિવોદ્બોધ વગેરે તીર્થો એના મુખ
 પામે હશે, પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી કે સૌરાષ્ટ્રની ગીરવાળી સરસ્વતીનો
 અસલ સરસ્વતી સાથે કોઈ સબંધ શક્ય નથી અસલ સરસ્વતી બનાસકાંઠાને
 લગભગ વચ્ચેથી કોરી, નળસરોવરના પટમાંથી પસાર થઈ ખંભાતના અખાતને
 મળવાની અશક્યતા નથી સાબરમતીનો તો એ પ્રાચીન સરસ્વતી સાથે કોઈ
 સબંધ વિચારી શકાય એમ નથી. હકીકતે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી અને દક્ષિણ
 સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતી ધણા સમય પછી તે તે સ્થાને નામકરણ પામી લાગે છે
 એ બેઉનો વૈદિકકાલીન સરસ્વતી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ કે આડકતરો
 પણ સબંધ પુરવાર કરી શકાય એમ નથી, સિવાય કે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનો
 વર્તમાન પ્રવાહમાર્ગ પ્રાચીનતમ સરસ્વતીના લુપ્ત થઈ ચૂકેલા પ્રવાહમાર્ગને
 લગભગ કાટખૂણે વીધીને કચ્છના નાના રણમાં જઈ પહોંચે છે એટલું જ એ
 તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે રકદપુરાણના નિર્દેશ જુદા જ મોડાના છે અને તીર્થક્ષેત્ર તરીકે
 એ મુખ્યત્વે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીના તીર્થ આપે છે.^{૧૮} ઉત્તર ગુજરાતમાં
 ઠીક ઠીક મોડેથી રચાયેલું ‘સરસ્વતીપુરાણ’ એ આ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી
 નદીના માહાત્મ્યનો ગ્રંથ છે અને રકદપુરાણથી પણ પછીના સમયનો છે રાજ-
 શેખર કાવ્યમીમાસામાં કહે છે તે સરસ્વતી પણ ઉત્તર ગુજરાતની છે.^{૧૯} ત્યાં
 સરસ્વતી, શબ્દવતી (સાબરમતી), વાર્ત્તની (વાત્રક), મહી, હિડિંગા વગેરેના
 ક્રમથી એ સ્પષ્ટ છે સિદ્ધપુર પાસે થોડામાં એ પૂર્વવાહિની બને છે એનો ઉલ્લેખ
 ‘હમ્મીરમહમદન’ નાટક(ઈસ ૧૩ મીનો પૂર્વાર્ધ)ના જયસિંહસરિએ કર્યો છે.^{૨૦}
 ત્યાં જૂના સમયથી કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મેળો ભરાય છે.^{૨૧} રામાયણ-ટિપ્પિકા-
 કાંડમાં ‘સરસ્વતી’ ‘સિંધુ’ એવા ક્રમ આપે છે.^{૨૨} એ તો ત્યાં વૈદિકી પરિપાટીની
 સરસ્વતીને ઉદ્દેશી નોંધાયો હોવાનું શકાતીત છે

રકદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્યમાં પ્રાપ્ત થતી
 સરસ્વતી તે ગીરમાંથી વહી આવતી સરસ્વતી છે, અને એ ‘હરિણી’ ‘વચ્ચિણી’
 ‘ન્યકું’ ‘કપિલા’ અને ‘સરસ્વતી’ એવા પાંચ નામે પ્રગટ થયેલી ત્યાં કહી છે, ૨૩

પરંતુ સાહિત્યમાં અન્યત્ર એ વિશે માહિતી મળતી નથી આ. હેમચંદ્રે દ્વાચત્રય કાવ્યમાં જે સરસ્વતી નદીના દધિતીર્થમાં આવેલા મંડુકેશ્વરસંગ્રહ પુણ્યક્ષેત્રમાં ક્ષેમરાજ ગયાનું લખ્યું છે તે ઉત્તર ગુજરાતની અણહિલપુર 'પાટણ'ની સરસ્વતી છે ૨૪ સિદ્ધરાજ આશ્રય જેવા નિમિત્તે જે 'બ્રાહ્મી' નદીએ ગયેા તે આ જ સરસ્વતી ૨૫ 'બ્રાહ્મી' કહેવાનો આશય 'સરસ્વતી બ્રહ્માની પુત્રી છે' એ પૌરાણિક માન્યતાનુસાર સમજાય છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તીકૌમુદીમાં પણ એ જ સરસ્વતીને ઉલ્લિખિત કરી છે, જેના પછી તરન જ નામ પાડયા વિના 'સહસ્રલિંગસર'નું એણે વર્ણન કર્યું છે ૨૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં બે સ્થળે, વિવિધતીર્થકથામાં એક વાર, અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એક વાર 'સરસ્વતી'નો નદી તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે તે પણ આ સરસ્વતી માટેનો છે, કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા વિના. ૨૭ પ્રબંધ-કોશના હેમચરિત્રપ્રબંધમાં સિદ્ધપુર નજીક હોવાનો નિર્દેશ છે, ૨૮ જ્યારે પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં અલયદેવ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભાસમાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી સોમેશ્વરને નમન કર્યાનું કહે છે. ૨૯ આમ ક્યાંક ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીના, તો ક્યાંક સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતીના નિર્દેશ મળે છે ભાગવતપુરાણમાં 'નારાયણ-કવચ'માં એક 'ત્રાપ્તી સરસ્વતી' કહી છે તેનો તો ગુજરાતની એક સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ૩૦

નર્મદા : ગુજરાતની ધ્યાન ખેંચનારી મોટી નદી તો 'નર્મદા' છે આ નદી ઋક્ષ પર્વતમાથી નીકળે છે, જ્યારે 'રેવા' વિધ્યાના અમરકંટકમાંથી નીકળે છે. બંને માંડલ નજીક મળી જતા પછીના પ્રવાહ માટે બંને નામ એકબીજાના પર્યાયરૂપ બની ગયાં છે. મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પાંડવોની તીર્થયાત્રામાં પયોષ્ણી પછી વૈંડૂય પર્વત અને નર્મદા નદીને ગણાવેલ છે. ૩૧ અથ 'પેરિધ્વસ'ના લેખકે 'નર્મદુસ' ઉપર 'બારિગાઝા' (ભરૂચ) હોવાનું કહ્યું જ છે, તો તોલેમી 'નર્મદો(દે)સ' નામથી આ નદીને સૂચવે છે. ૩૨ દ્વપુરાણે બીજા અનેક માહાત્મ્ય-ખંડોની જેમ 'રેવાખંડ' આપી એમાં નર્મદા-રેવા ઉપરનાં તીર્થસ્થળોનાં ગુણમાન કર્યાં છે. ૩૩ મત્સ્ય વગેરે પુરાણોએ 'અપરાંત'ના એક ભાગ તરીકે 'આંતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે ૩૪ તે, હકીકતે, નર્મદાનો ગુજરાતની સરહદ ઉપરનો નર્મદાની દક્ષિણ બાજુની ખીણનો પ્રદેશ હોય એમ માની શકાય. માર્કંડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ' ૩૫ અને વામનપુરાણમાં 'સુનર્મદ' છે. ૩૬ સ્પષ્ટ છે કે મહાભારતમાં 'રેવા' નામ જેવામાં આવતું નથી. રાજ્યોપર કે કાવ્યગીતોમાં માહિતમતી પછીના દક્ષિણાપથમાં નર્મદા-તાપી-પયોષ્ણી નદીઓ મૂકી છે. ૩૭ જેન સાધનોમાં આવશ્યકસરની ચૂર્ણિમાં 'નર્મદા'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો

આચાર્ય હેમચંદ્રે દ્વાચત્રય કાવ્યમાં પણ નિર્દેશ કર્યો છે ૩૫ પ્રબધચિંતામણિમા 'ભુગુપુર'(ભરૂચ)મા શકુનિકાવિહાર-પ્રાસાદનો પ્રારંભ કરતાં 'નર્મદા' નદીનું સંનિધ્ય કહ્યું છે ૩૬ વિવિધતીર્થકથા તો એક 'સેગમતી' કે 'સગમતી' ગામનો નિર્દેશ કરી ત્યાંના તીર્થદેવ શ્રી અભિનંદનદેવના ચરણોમાંથી નર્મદા નદી પ્રગટ થયાનું કહે છે, અને એ પૂર્વે 'અશ્વાવખોધતીર્થકથા' વિશે કહેતાં લાટના મંડનરૂપ અને નર્મદા નદીથી અલકૃત 'ભરુઅચ્છ' (સં મચ્છ) નગરમાં 'કારિંટ'વનનો નિર્દેશ કરતી વેળા યાદ કરી લે છે. ૩૭ છુધશુષ્કતા એરણના ઈ. સ ૪૮૪ ના અભિલેખનો નિર્દેશ એનું કાલિદી અને નર્મદાના પ્રદેશના અંતરાલના બૂલાગ પર આધિપત્ય હોવાનું કહે છે તે પ્રદેશ ગુજરાતના બૂલાગની બહારનો મધ્યપ્રદેશનો સમજવાનો છે ૩૮ એની ઊંડાઈને કારણે ઘણું ઊંડે સુધી વેપાર માટે એનો જૂના સમયથી ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

મહી : આ નદી પાણિનિના ગણપાઠમાં 'નદી, મહી, વારાણસી' એ ક્રમમાં સ્થિત થયેલી અટકળી શકાય, ૩૯ ત્યાં એ 'પૃથ્વી'ના પર્યાય તરીકે ન હોય, કારણ કે એના ઉપરથી થતા શબ્દોમાં 'નાદેય' 'માહેય' 'વારાણસેય' વગેરે શબ્દ નોંધાય છે, ૪૦ જેમાં 'માહેય' એ મહી નદીની ખીણને માટે રૂઢ થયેલો શબ્દ હોવાની શક્યતાને નકારી ન શકીએ. ૪૧ મહાભારતના આરણ્યક-પર્વમાં ચર્મણવતી પછી 'મહી' કહી છે ૪૨ તે કર્વાની એ સ્પષ્ટ નથી; બેશક, એ નદીઓ પછી જ 'નર્મદા' અને 'ગોાવરી' કહી છે સંભવ છે કે નંદલાલ દે માળવાની અંબલ નદીની શાખા કહે છે તે 'મહી' હોય; ૪૩ તો એ એક જ નામની બે ભિન્ન નદી હોય મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં 'મહિતા' નામથી પણ એક નદી નોંધાયેલી છે, ૪૪ પણ એનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પરંતુ 'મહતી' તરીકે પુરાણોમાં નોંધાયેલી છે ૪૫ તે કદાચ 'મહી' હોઈ શકે પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી ને પૂર્વ તરફ વહેતી હોય તો એ અંબલ-ચર્મણવતીની નજીકની 'મહી' હોય, પશ્ચિમ તરફ વહેતી હોય તો એ ગુજરાતની 'મહી' હોય. માર્કંડેય, બ્રહ્મ અને વામન પુરાણોમાં 'મહી' કહી છે, બ્યારે બ્રહ્માડપુરાણમા 'મહા' કહી છે ૪૬ પાર્ણટર 'મહિતા'ને અને 'મહતી'ને 'મહી' કહે છે, ૪૭ પરંતુ એમ છતાં એનો સ્થળનિર્દેશ તો સ્પષ્ટ નથી જ રક દ્વપુરાણમા નર્મદાનું એક નામ 'મહતી' પણ છે ૪૮ તેને અને ઉપરની 'મહતી'ને કશો સંબંધ નથી

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમા 'સરસ્વતી' 'સિંધુ' શોણ' પછી 'મહી' અને 'કાલમહી' એવો ક્રમ રહ્યો છે ૪૯ એનાથી છેલ્લી બે નદીઓનાં સ્થાનોનો નિર્ણય

થઈ શકતો નથી. રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં પશ્ચિમ દેશમાં ‘સરસ્વતી’ ‘શ્રવણતી’ અને ‘વાર્તાધી’ પછી ‘મહી’ કહે છે તે તો ગુજરાતની જ ‘મહી’ છે ૫૦ પ્રમુખ કોશમાં રાજશેખરસૂરિએ વગ્નપાલ વિશે વાત કરતાં ‘મહીતટ’ના પ્રદેશમાં ‘ગોધ્રા’ (ગોધરા) નામના નગરનું સ્થાન કર્યું છે આજે પ્રદેશ તરીકે ‘મહીકાંઠો’ સંક્રુચિત થયેલો છે; રાજશેખરસૂરિ એવો કોઈ રાજકીય વિભાગ ધ્યાનમાં રાખીને નથી કહેતા ૫૧ મહી મધ્યપ્રદેશની ગિરિમાળામાંથી નીકળી આવી, અત્યારે રાજસ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થયેલા કુંગરપુર-વાંસવાડા જિલ્લાઓની વચ્ચેની સીમા-રેખાએ પસાર થઈ, પચમહાલમાં પ્રવેશ કરીને ખેડા જિલ્લામાં મોટાં મોટાં વાંધાઓના પ્રદેશમાં થઈ ખંભાતના અખાતમાં પડે છે, જ્યાં એનું ‘મહીસાગર’ નામ પ્રચલિત છે, પણ એ નોંધાયેલું જાણવામાં નથી

પૂર્ણાશિ (બનાસ) : મહાભારતમાં અને પદ્મપુરાણમાં એક ‘પૂર્ણાશિ’ નદી નોંધાઈ છે ૫૨ ભીષ્મપર્વમાં એ ‘પૂર્ણાશિ’ છે તે પાકાંતરથી ‘પૂર્ણાશિ’ છે ૫૩ પુરાણોમાં એ ‘વર્ણાશિ’ તરીકે પણ નોંધાઈ છે, ૫૪ ઇમકે મત્સ્ય અને વાયુનો પાક ‘વર્ણાશિ’ છે, ૫૫ માર્કંડેયમાં એ ‘વેણાસા’ કહેવાઈ છે, ૫૬ અને બ્રહ્મપુરાણમાં એ ‘વેણ્યા’ છે ૫૭ ‘પૂર્ણાશિ’ એ સ્પષ્ટતઃ હાલની બનાસ છે, પણ બનાસ એ છે : એક બનાસ મધ્યપ્રદેશમાં ચલ્લની શાખા છે તે એ પૂર્વગામિની છે, જ્યારે બીજી બનાસ ઉત્તરપશ્ચિમ ગુજરાતની છે તે પશ્ચિમગામિની છે ‘પૂર્ણાશિ’ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળે છે, પણ એનાથી આ બેમાંથી કઈ બનાસ એ નક્કી થઈ શકે નહિ નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના અલિલેખ- (ધરવી ૧ લી સદી)માં એનાં તીર્થોમાંનાં દાનપુણ્યોનો આરંભ ‘બાણાસા’ નદીથી થયો કહ્યો છે ત્યાંથી પ્રભાસ મુખી બઈ ભરુકચ્છ, દશપુર, ગોવર્ધન અને શોપારંગમાં એણે પુણ્યદાન-બ્રહ્મભોજન કરાવ્યા હતાં આગળ ચાલતાં ઈલા, પારાદા, દમણ, તાપી, કંબેજા અને દાહાનુકા નદીઓના કાંઠાઓ ઉપર પાણીની પરબો બેસાડી હતી. વગેરે ૫૮ ભૌગોલિક પૂર્વાપર સબધ જોનાં આ ‘બાણાસા’ ગુજરાતની બનાસ હોવા સંભવ છે મોડેના જૈન સાધનોમાં ‘બનાસા’ કહી છે તે આ ‘પૂર્ણાશિ-વર્ણાશિ-આણાસા’ જ છે ૫૯ પુગાનનપ્રમુખસ ગ્રંથમાં ભીમદેવ ૨ જના સમયમાં પાટણ ઉપર તુરુખેના ચડી આવ્યા ત્યાં ‘બનાસ’ નદીના કાંઠેના ‘ગાડર’ નામના સ્થાન પર ગ્લુક્ષેત્ર તૈયાર કર્યાનું નોંધ્યું છે. અહીં આ બનાસ જ કહી છે એ મેવાડમાં આવી, નાચદાન(જૂના મીદાડ)ની પશ્ચિમે થઈ પહાડીમાંથી નીચે ઊતરી, ખરેડી (આણુરોડ મેડાન)ની પશ્ચિમે થઈ બનાસ-કાંઠામાં ઊતરી આવી, કચ્છના રણમાં ‘સરસ્વતી’ની જેમ પથરાઈ જાય છે.

તાપી : 'તાપી' નદીનો ઉલ્લેખ મહાભારત કે રામાયણમાં થયેલો મળતો નથી, પરંતુ પુરાણોમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વાયુ, અહ્યાંડ અને માર્કંડેય એનો નિર્દેશ કરે છે. ૧૦ સ્કંદપુરાણમાં તર્ગત એક 'તાપીમાહાત્મ્ય' (ગુજ અનુવાદ) છપાયેલ છે, પરંતુ એ કોઈ મોડાની રચના લાગે છે. ૧૧ તાપીનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના અભિલેખ જેટલો જૂનો છે (ખ્રિસ્તી ૧ લી સદી જેટલો). એણે નગરો, નદીઓ, તીર્થો ગણાવતાં, ઉપર 'ખાણીસા'ના વિષયમાં સચવાયુ છે તે પ્રમાણે, ઇમા પારાદા, દમણ, તાપી, કરમેણા અને દાહાનુકા નદીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૧૨ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં નર્મદા અને પયોપ્ણી વચ્ચે 'તાપી' કહે છે ૧૩ તે આ નદી જ છે તાપી વિધ્યમાથી નીકળી ખંભાતના અખાતના નાકે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધ નદીઓમાંની આ એક છે અને નર્મદાની જેમ અંદર હોડીઓથી એનો વેપારના માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને થાય છે નર્મદાના ભરૂચની જેમ સુરત તાપી ઉપરનું જાણીતું નદી-અંક છે

પયોપ્ણી : મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'પયોપ્ણી' નામની એ નદી મળે છે ૧૪ આમાંની એક 'પયોપ્ણી' 'ધરાવતી' 'વિતસ્તા' પછી અપાયેલી હોઈ, બી. સી. લો કનિંગહમનો ઉલ્લેખ કરી જેનું ખંડન કરે છે તેવી, ૧૫ યમુના નદીની એ શાખા હોઈ શકે, લોએ એનું 'વિદ્ધા' નામ પણ સચવ્યું છે; જ્યારે બીજી 'ભૈરવથી' અને 'કાવેરી'ની પહેલાં આવતી હોઈ દક્ષિણ ગુજરાતમાં વહી આવતી 'પૂર્ણા' નદી હોવાની સારી એવી સભાવના છે રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસાના સપાદક ચિમનલાલ દલાલે, રાજશેખરે નર્મદા અને પયોપ્ણી વચ્ચે તાપી ૧૬ કંઠી હોઈ, પૂર્ણાને 'પયોપ્ણી' કહી છે ૧૭ એ અચુક નથી લાગતું. આ પૂર્ણા નદી નવસારીને ઉત્તર પડખેથી થઈ આગળ જતાં પશ્ચિમમાં તાપી નદીને મળે છે નલે દમયનીને વિદ્ધાનો માર્ગ યતાવતા વિધ્યગિરિ અને સમુદ્રના 'પયોપ્ણી'નો ખ્યાલ આપ્યો છે, ૧૮ અર્થાત્ 'પયોપ્ણી' વિધ્યમાથી નીકળતી હોય એમ સમજાય છે આગસ્ટ્યકપર્વના તીર્થયાત્રાવર્ણનમાં ૧૯ કારકેયમા આવના મહાપુષ્યા 'પયોપ્ણી' નદી કહી છે, ૨૦ આગળ ૮૧ 'વેણુ' અને 'ભૈરવથી' પછી રમ્યતીર્થોનાળી 'પયોપ્ણી' કહી છે ૭૦ વળી એ 'પયોપ્ણી'ને વિદ્ધાદાત્રે સેવેલી કહી છે અને પછી આમૂર્તન્ય નામએ, જેના કાંઠા ઉપર નૃગ રાવનએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા ૭૧ ત્યાં એ પછી વૈદ્ય પર્વત અને નર્મદા નદી આવતા 'દેવાનું' કહ્યું છે ૭૨ પૂર્ણા એ જ પયોપ્ણી છે એવો પાત્રિટ્ટક આપેલો અભિપ્રાય પણ આ સદર્ભોએ તો બરાબર લાગે છે આ અભિપ્રાયને, ઉપર સચવાયા પ્રમાણે, રાજશેખરનું પણ બળ છે

‘શ્વભવતી’ : ગુજરાતને ઇશાન ખૂણે મેવાડના પ્રદેશમાંથી ધસી આવતી બિંડાં કોતરોવાળી અને તેથી ‘શ્વભવતી’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી, આજના સાબરકાંઠાના, રુદ્રદામાના જૂનાગઢના શૈલલેખ(ઈ સ. ૧૫૦)માં ‘શ્વ’ પ્રદેશ તરીકે જાણીતા, પ્રદેશમાંથી જનોઈવાદ ચાલી આવતી, અમદાવાદ—જૂના આસાવલ અને કર્ણાવતી—પાસેથી પસાર થઈ દક્ષિણમાં આગળ વધતી અને જ્યાં ખંભાતના અખાતમાં પડતી એ આ પદ્મપુરાણની ‘સાભમતી’—આજની ‘સાબરમતી’ છે. મહાભારત, રામાયણ કે અન્ય પુરાણોમાં આના વિષયમાં જાણવા મળતું નથી ‘શ્વભવતી’ નામ નોંધાયું છે તે તો ૯ મી-૧૦ મી સદીની સંધિમાં થયેલા રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં જ. ૭૬ પદ્મપુરાણમાં ‘સાભમતીમાહાત્મ્ય’ મળે છે તે કેટલું જૂનું એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ સંજ્ઞ શબ્દ ઉપરથી લોકભાષામાં ‘સાબર’ નામ વ્યાપક થયા પછી અને એમાં દુસ્તિમ્ભતી-હાથમતી બળતાં ‘સાબરમતી’ નામ પ્રચલિત થયું મનાયું હશે તે પછી રચાયું હશે એમ સહેજે કહી શકાય એ નોંધવા જેવું છે કે રકંદપુરાણના ‘નાગરખંડ’માં વિશ્વામિત્ર આવતાં વસેજે વારુણમ ત્રીજી વસુધા તરફ જોતાં એ રમેશમાંથી પાણી નીકળ્યું તેમાંના એકમાંથી ‘સરસ્વતી’ અને ‘સભમ’થી ‘જોતાં નીકળ્યું’ તે ‘સાભમતી’ એવું કહ્યું છે ૭૭ રમણલાલ ના મહેતાએ ‘નાગરખંડ’ને ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની રચના કહ્યો છે એ જોતાં ઉક્ત અનુશ્રુતિને કશું બળ નથી. ૭૮ પદ્મપુરાણ ‘નંદિકુંડ’માંથી નીકળી અર્ધુદ પર્વત(આડાવલી)ને વટાવી દક્ષિણોદધિને મળે છે’ એમ કહી સત્યયુગમાં એતું નામ ‘કૃતવતી’, ત્રેતામાં ‘ગિરિકર્ણિકા’, દ્વાપરમાં ‘ચંદના’ અને કલિયુગમાં ‘સાભમતી’ હોવાનું કહે છે, ૭૯ આ અનુશ્રુતિને પણ કશું બળ નથી પદ્મપુરાણમાં અધ્યાય ૧૩૪ થી ૧૭૪ સુધીમાં સાબરમતીના બેઠે કંઈપ્રદેશમાં આવેલાં સેકડો તીર્થોની યાદી આપી છે, જેમાં ચંદ્રભાગાસંગમ પાસે દધીચિએ તપ કર્યાનું નોંધ્યું છે ૮૦ તે અમદાવાદના આજના હરિજન-આશ્રમ પાસે ‘દધીચિનો આરો’ કે ‘દુધેશ્વરનો આરો’ કહેવાય છે એનો સરળતાથી ખ્યાલ આપે છે આ હેમચંદ્ર તો દ્વાપરકાળ કાવ્યમાં ‘શ્વભવતી’ સંજ્ઞાનો જ પ્રયોગ કરે છે ૮૦અ

પ્રત્યધિ તામચિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાળાક દેશની વિકટ ભૂમિમાં બ્રાહ્મણોનો ‘સિંહપુર’ નામનો અગ્રહાર વસાવ્યો હતો અને એની નીચે ૧૦૬ ગામ મુક્યાં હતાં સિંહથી બીધેલા બ્રાહ્મણોએ દેશના મધ્યભાગમાં વસવાટ કરાવી આપવાની યાચના કરતાં સિદ્ધરાજે ‘સાભમતી’ના તીરમાંતમાં આવેલું ‘આસાબિલી’ (અસામલી, તા. માતર, જિ. ખેડા)ગામ એમને દાનમાં આપ્યું; સિંહપુરથી આવનારા બ્રાહ્મણોની જગાત માફ કરી ૮૧ પુરાતનપ્રત્યધસ ગ્રહમાં વીરધવલના વૃત્તાંતમાં ‘આસાપલી’—આસાવલ અને ‘સાભમતી’ની નિકટતા બતાવી છે. ૮૨

હસ્તિમતી (હાથમતી) : સાયરકાઠામાં સાયરમતીને મળતી હાથમતીને પદ્મપુરાણમાં 'હસ્તિમતી' કહી છે ('સાક્ષમતી-માહાત્મ્ય'માં) ૮૩ સાયરકાઠાની ઉપશાન કોણની ગિરિમાળામાંથી નીકળી, નજીકના પાલ ગામને અડધો વીરો લઈ, દિમતનગર પાસે થઈ પશ્ચિમવાદિની બની આગળ જતાં એ સાયરમતીને મળે છે પદ્મપુરાણમાં એને 'શુષ્કરૂપા' (સૂફી) નદી કહી છે ૮૪

વાર્તાધની : મધ્યગુજરાતમાં આવેલી વારક નદીને પદ્મપુરાણમાં 'વાર્તાધની' 'વાર્તાધના' કહેવામાં આવેલી છે ૮૫ એ પૂર્વેનાં પુરાણોમાં 'વૃત્તધની' ૮૬ અને 'મતધની' ૮૭ એમ લખાયેલી મળે છે 'વૃત્તની' હતા કરવાથી ઈર્દને લાગેલી બ્રહ્મહત્યાનું નિવારણ વર્તધની-સાક્ષમતીસ ગમતીથ' (આજનું) વૌઠા) માં નાહતાં થયું હતું' એવી પદ્મપુરાણમાં અનુશ્રુતિ નોંધી છે ૮૮ એ 'વૃત્ત'ના નામસામ્યને કારણે સમજાય એમ છે. આ નદી પુગણો પ્રમાણે પારિયાત પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી-ઓમાંની એક છે, અર્થાત્ એ મહીની જેમ માળવામાંથી નીકળી, પશ્ચિમ પ્રદેશમાં વહી આવે છે પદ્મપુરાણમાં આ જ નદીનું 'વેત્રવતી' પણ નામ કહ્યું છે, ૮૯ પરંતુ મહાભારતમાં 'વેત્રવતી' નોંધાયેલી છે ૯૦ તે આનાથી ભિન્ન નદી છે, અને ઉમાશંકર જેથી પાર્જિટરનો મત નોંધી રહે છે તેમ એ ભોપાળ પાસેથી નીકળી યમુનાને મળતી 'એટવા' નદી છે. ૯૧ મેઘદૂતમાં નોંધાયેલી 'વેત્રવતી' ૯૨ પણ એ જ છે રાજગેખરે પશ્ચિમદેશનું નદીઓમાં સુરવતી-શ્રવણવતી પછી 'વાર્તાધની' કહી છે ૯૩ તે તો ૨૫૪ રીતે આ વારક જ છે, એના પછી તરત જ મહી આપવામાં આવી છે એને લઈ ક્રમ ૮૬ ન ૨૫૪ થઈ જાય છે

સેટિકા (સેટી) : પદ્મપુરાણમાં ગુજરાતની એક વિશેષ નદી પણ નોંધાઈ છે તે 'સેટિકા' ૯૪ મહી અને વારકના વચગાળાના ભૂભાગમાં આ નાની નદી પશ્ચિમ-ભિમુખ વહેતી વારકને મળે છે, અને એ ખેડ ખેડા પાસે એકરૂપ થઈ વૌઠા પાસે કાંટખૂણે કહી શકાય એમ સાયરમતીમાં ભળે છે પ્રમુખથી તામણિયાં નાગાનું નોતપત્તિ સ્ત સનકતીથાવતારપ્રમુખ ધર્મા નાગ જીન પાર્શ્વનાથના પિ બને કાતીનગરના એક ધનપતિના મહાલયમાંથી પોતાના સિદ્ધ રસને સિદ્ધ કરવા માટે હરી લઈ 'સેટી' નદીના તટે સ્થાયી ત્યાં શાતવાહનની એક પત્ની ચંદ્રલેખા પાસે રસ લખોટવાનું કામ કરાવતો હોવાનું નોંધ્યું છે ૯૫ પ્રભાવકચરિતમાં 'સેટિકા' નદીને કાંઠે સ્તભન' (ચામણા) ગામ વસ્યું કહ્યું છે, ૯૬ ત્યાં 'સેટી' પણ કહેલ છે, વિવિધતાથી દર્શવમાં પણ 'સેટી'ના તટ ઉપર 'ચલાણપુર' (ચામણા) કહ્યું છે, ૯૭ જે ખેડ સદર્ભોમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ચામણામાં પદ્મગંગાનું નોંધ્યું છે' પુતનપ્રમુખ અહમાં

નાર્ગાજીનનો પ્રસંગ ઉતારી પ્રબંધચિંતામણિવાળી વિગત આપી છે, તે પ્રભાવક-ચરિતવાળો પ્રસંગ પણ નોંધ્યો છે ૯૮

વહંકલિની અને હિરણ્યમયી : પદ્મપુરાણમાં આ બે નદીઓને નજીક નજીક કહી છે ૯૯ આમાંની પહેલી ઈર પાસેની વેકળા—પદ્મપુરાણમાં ‘વહંકની’ પણ ૧૦૦—છે તે હોવાની સલાવના છે, જ્યારે ‘હિરણ્યમયી’ એ ખેડખડા પાસે વહેતી ‘હરણ્યાવ’-‘હિરણ્યા’, ૧૦૧ જે આગળ વહી સાબરમતીને મળે છે, ત્યાં નજીકમાં ‘ઋષ્ટુ’ અને ‘મંજુમ’ (હાલની માજુમ) પણ કહી છે, જે બંને વચ્ચે ‘સત્યવાન’ નામનો પર્વત કહ્યો છે એક નદીના નામ તરીકે હોય તેવી ‘હિરણ્યા’ પાણિનિના ગણપાઠમાં નોંધાઈ છે, ૧૦૨ પણ એના ઉપરથી સ્થાનની સ્પષ્ટતા થતી નથી

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે પ્રભાસપાટણ પાસે ત્રિવેણીસ ગમમાં ભળતી હીરણ્ય નદી પણ ‘હિરણ્યા’ તરીકે ઓળખાય છે ગીર તરફથી આવતી એ નદી સરસ્વતીને પોતામાં કાટખૂણે મેળવતી પશ્ચિમાભિમુખ થઈ આવતી, દક્ષિણાભિમુખ થવા વળાંક લે છે ત્યાં ઉત્તરના કાંઠા નજીક પ્રભાસપાટણના હીરણ્યના પુલથી ઉતરે દોઢેક કિલોમીટર ઉપર શીતળાના મંદિરની ઉત્તરના ભૂભાગમાં હડપ્પીય અવશેષોથી લઇ ક્ષત્રપકાલ સુધીના અવશેષ સાચવતો નગરવિસ્તાર જાણવામાં આવ્યો છે, જે આ નદીનું પ્રાચીન મહત્વ વ્યક્ત કરે છે રકંદપુરાણમાં જણાવેલા સરસ્વતીના પાંચ પ્રવાહોમાંની પહેલી ‘હરિણી’ એ આજની ‘હીરણ્ય’-હિરણ્યા છે. ૧૦૩

વિશ્વામિત્રા : મહાભારતના બીજાપર્વમાં એક ‘વિશ્વામિત્રા’ નદી કહી છે, ૧૦૪ પણ ત્યાં એના સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી આરંભકપર્વમાં ‘વિશ્વામિત્રનદી પારા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, ૧૦૫ આ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી કહેલી ‘પારા’ નામક ૧૦૬ નદી હોય છે, જેને પાર્ગિટરે ‘પર્ણતી’ કહી છે ત્યાં અન્યત્ર અવનના આશ્રમને વિશ્વામિત્રા નદીની ઉત્તરે મૈનાટપર્વત પાસે આવેલા અસિતપર્વત ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે, ૧૦૬ આ ત્યાં બીજો સ્થળે અવનના તપઃ-સ્થાનને વૈદ્યપર્વત (સાતપુડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવ્યું છે. ૧૦૭ આમ એ નદીને ભૂગુણો સાથે સંબંધ હોવાનું સમજાય છે. અને એના સંદર્ભમાં વિચારતાં વડોદરા પાસેથી વહેતી ‘વિશ્વામિત્રી’ વિધ્વના સાતપુડા-પાવાગઢના પહાડમાંથી વહી આવે છે, એનો અવનના આશ્રમ નજીકની ‘વિશ્વામિત્રા’ સાથે મેળ મળી શકે એમ છે

ગોમતી અને ચંદ્રલાગા : રકંદપુરાણના દારકામાહાત્મ્યમાં દારકાક્ષેત્રમાં ગોમતી, કુશાવતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રલાગા અને જાળવતી એ પાંચ નદીઓનો સંગમ

કહેવામાં આવ્યો છે ૧૦૬મ્ આજની દારકાની પૂર્વ બાજુનો જે નીચાણનો વિસ્તૃત પટ પડ્યો છે તેમાંથી આવતો વહેણો તે 'ગોમતી' અને દક્ષિણ બાજુનો બરડિયા ગામ તરફથી આવતો નીચાણવાળો પટ તે 'ચંદ્રભાગા'—એનો વહેણો દારકા પાસે દક્ષિણમાંથી આવી 'ગોમતી'ને ઘગભગ કાટપૂણે મળે છે, અને બંને એકરૂપ થઈ, પશ્ચિમાક્ષિણ્ય બની પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વહી જાય છે 'ગોમતી'ને સ્કંદપુરાણમાં 'પૂર્વગંગા' પણ કહી છે ૧૦૮ આના ઉત્તર કાંઠા ઉપર સમુદ્રસંગમ ઉપર આજનું ત્રૈલોક્યમુંદર શ્રીરણછેડરાયજીનું પ્રતિહાસપ્રસિદ્ધ દેવાલય આવ્યું છે. ૧૦૯ ઉપરની સ્કંદપુરાણે કહેલી, આજે જોવામાં ન આવતી—માત્ર બે જ જોવા મળતી—પાંચ નદીઓ ગોમતીસાગર સંગમ પાસે 'પચનદ'નું તીર્થ બતાવે છે, જેનો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં થયો છે, ૧૧૦ અને આજે પણ દારકાના કોટને અગ્નિપૂણે ગોમતીના ઘાટની દક્ષિણે પાણીના પટ ઉપર કહેવાય પણ છે, પરંતુ મહાભારતના મૌસલપર્વ ૧૧૧ પ્રમાણે કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પછી યાજ્ઞ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ, દારકાના સાગરમજ્જન સાથે સાથ, આમળ વધતા અર્જુનને આભીર દસ્યુઓએ 'પચનદ'ના પ્રદેશમાં ભૂટી લીધો હતો તે આ સ્થાન નથી, એ તો સૌગંધ્ય ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ નજીક આવેલો પાંચ નદીઓનો જુદો જ પ્રદેશ હતો; ૧૧૨ સ્કંદપુરાણના દારકા-માહાત્મ્યમાંનું 'પચનદ' તીર્થ તો મોડેથી ઉપજળવી કાઢેલું સમજાય છે 'ગોમતી' અને 'ચંદ્રભાગા' નામોથી કોઈ બે નદીઓનો નિર્દેશ પાણિનિના ગણપાઠમાં થયેલો છે, પાછલીને તો ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે નદી કહી છે, ૧૧૩ પણ 'ગોમતી' પણ નદી જ છે આ બેઠે નદી દારકા પાસેની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે, એમ તો મહાભારતમાં એકથી વધુ સ્થળોમાં 'ગોમતી' નદીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૧૪ પરંતુ એ તો ગંગા નદીની સાત ધારાઓમાંની એક અને ઉત્તર પ્રદેશની નદી છે; ૧૧૫ એ દારકાવાળી સર્વથા નથી ઋગ્વેદમાં એક 'ગોમતી' કહી છે ૧૧૬ તે હાલની સિંધુની એક શાખા 'ગોમલ' હોવાનું ઉમાશંકર જોશીએ મૂંઝે અનુસરી સ્વયંવ્ય છે. 'ચંદ્રભાગા' પદ્મપુરાણમાં 'સામ્રમતી'ને દર્ધાચિના આશ્રમ પાસે મળતી કહી છે ૧૧૭ તે અમદાવાદના હરિજન-આશ્રમ અને જૂના વાડળ વચ્ચેનું રાણીપ તરફથી તેમજ નવા વાડળ તરફથી આવતા બે વાંધાઓનું બનેલું 'મોડું' નાણું છે. અદ્વાડપુરાણ વગેરે હિમાલયમાંથી નીકળેલી 'ચંદ્રભાગા' વિશે નિર્દેશ કરે છે ૧૧૮ તે અને ઉપરની પાણિનિના ગણપાઠમાંની 'ચંદ્રભાગા' એક અને પ્રાચીન લાગે છે સલાપર્વમાં 'ચંદ્રભાગા' કહી છે ૧૧૯ તે પણ વૈષ્ણવી સરસ્વતીના પૂર્વે કહેલી હોઈ હિમાલયમાંથી નીકળેલી કહી શકાય. રાજશેખર પણ ઉત્તરાપથની નદીઓમાં 'ચંદ્રભાગા'ને મૂકે છે, ગંગા-ગ્રીધુ-સરસ્વતી-રાવડુ-ચંદ્રભાગા-વમુના આદિના ક્રમમાં ૧૨૦

મકીર્ણ નદીઓ : નહપાનના જમાઈ ઉપવ્રતાના નાસિકના (ઈ.સ. ૧૮ સદીના) અભિલેખમાં ઇબ્રા-પારાફ દમણ-કરબેણા-દાહાનુકા એ નદીને 'તાપી' સાથે ગણાવી છે ૧૨૧ આમાંની 'પારાફ' એ વક્ષસાડ પાસેની 'પાર', 'દમ' એ દમણ પાસેની 'દમણગંગા', 'કરબેણા' એ મિલિનોરા પાસે અગિયારને મળત 'કાવેરી'—દક્ષિણભારતની કાવેરી નહિ, અને 'દાહાનુકા' તે થાણા જિલ્લાના 'દહાણુ પાસેની એ નામની નાની નદી છે મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં એક 'વાપી' માં છે, ૧૨૧અ પરંતુ આજના 'વાપી' ગામ પાસે 'દમણગંગા' વહે છે; એ અને 'વાપી' એક દશે ? કુંભકોણની મહાભારતની આવૃત્તિમાં 'કાપી' પાઠ છે, ૧૩ પણ કાપી પાસે 'મહી' વહે છે; એનું નામ 'તાપી' હશે ? નિર્ણય ઉપર આવવ મુશ્કેલ છે.

મુવર્ણસિકતા, વિલાસિની, પલાશિની : રુદ્રામાના ઈ.સ. ૧૫૦૦ જૂનાગઢ શૈલલેખમાં 'સુર્ફન' સરના વર્ણને કારણે તૂટેલા બંધનું સમરકામ કર્યુંતું જણાવ્યું છે ૧૨૨અ તે સરમાં મુવર્ણસિકતા=મુવર્ણરેખા-સોનરેખ) અને પલાશિની વગેરેનાં પાણી એકત્રિત થતાં હતાં. એ અભિલેખમાં ત્રીજી નદીનું નામ નથી આપ્યું, પરંતુ એ પછી ફરી પાળ તૂટી જતાં રક્ત્ત્યુપના સમયમાં નાનું સમારકામ થયું ૧૨૩ ત્યારે 'પલાશિની' 'સિકતા' અને 'વિલાસિની' એવાં ત્રણ નદીનામ જોવા મળે છે. આમાંની 'મુવર્ણસિકતા' કે 'સિકતા' એ હાથીપગા પાસેથી કૂટી એક હજાર ફૂટ ઊંચી, લવનાથના મંદિરની ઉત્તરે વહી આવી દામોદરકુંડ પાસેથી પસાર થઈ જૂનાગઢ શૈલલેખ પાસે સુર્ફનમાં પડતી 'મુવર્ણરેખા' જ છે. વિલાસિની સરોવરના તળમાં સિકતાનો થોડામાં ફટાતો બીજો ફાટો ચાતો બેંસલા (રક્ત્ત્યુપના સમયના ઈ. સ. ૪૫૫-૪૫૬ના અભિલેખમાં, રક્ત્ત્યુપાણમાં અને મોડેના જૈન ગ્રંથો વગેરેમાંના 'રૈવતક')ની પશ્ચિમે નીચાણવાળા ભાગમાંના દક્ષિણ બાજુથી સરોવરમાં આવતો વહેજો, અને પલાશિની એ જૂનાગઢ શૈલલેખવાળા ખડખડી ઉત્તરે મુવર્ણરેખાને ઉત્તરકાંઠેથી શરૂ થતા ઉત્તર-દક્ષિણ થાપેલા જોગણિયા કુંગની પશ્ચિમ તળેટીમાંથી સરોવરની ઉત્તર ધાર ઉપરનો, ધારાગઢ દરવાજાની સામેના ત્રિવેણીસંગમના ઉત્તરછેડા પાસે, પૂર્વ નરકથી આવતો વહેજો સમજવો છે. આ સંગમસ્થાનથી ઉત્તરના ભાગમાં થોડે દૂર રુદ્રામાના સમયની, નદીમાં ચૂનાના કોંક્રીટવાળા ભાગ ઉપરની વિશાળ પાળ અને દક્ષિણના ભાગમાં ધારાગઢ દરવાજા સામે રક્ત્ત્યુપના સમયની ધડેલા પથ્થરોની ભગ્નાવશિષ્ટ નાની પાળનાં દર્શન થતાં કોઈ, આ ત્રણ સિવાય ચોથા કોઈ વહેજાનાં દર્શન થતાં નથી. નદી તરીકે પછી મોનરેખ આગળ વધી પર્ગાસવા વોદળાને સાથે લઈ ઉમેળી નદીમાં મળી જાય

વિવિધતીય કદમાં 'સિકતા'ને 'મુવણ્ણરેહા' કહી છે ૧૦૩૨ આ 'મુવણ્ણરેહા' એટલે સં સુવર્ણરેખા જે એના વર્તમાન 'સોનરેખ' સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે.

આલેક્ષિખિક ઉલ્લેખોમાં તેમજ અથરથ ઉલ્લેખોમાં કેટલીક નદીઓ-કેટલાક વેાકળા ૧૨૪ જાણવામાં આવ્યા છે, જેઓમાંનાં કોઈ નો સ્થળનિર્દેશ થઈ શકે છે, કોઈને નથી પણ થતો. ગુર્જ-નૃપતિવંશના દ્વ ૨ જના ઈ. સ ૪૯૫-૯૧ ના દાનશાસનમાં અકુલેશ્વર(અકલેશ્વર) વિષયમાં આવેલી 'વરડા' નદી રાષ્ટ્રધમ (અત્યારે અનલિસાત) ગામની દક્ષિણે વહેતી કહી છે, એ પથકમાં એ અત્યારે 'વદ-ખરી' નામે જાણીતી છે. ધરમેન ૨ જના ઈ. સ ૫૭૧ ના એક દાનશાસનમાં 'નિબકૂપરથલી' ના સદર્ભમાં 'વત્સવહક' નદી સ્વયવાઈ છે, જે દિવરક્ષિતપાટક(?)ની પશ્ચિમ-દક્ષિણે હતી. એના ઈ. સ. ૫૮૬ ના દાનશાસનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં (ગદાવાડમાં) થાન નજીકની કોઈ 'પત્રિમતિ' નદી કહી છે એ જ રાજને નામે લખાયેલાં શક સ ૪૦૦ (? ઈ. સ ૪૭૮) નાં દાનશાસનોમાં એકમાં 'કતાદઆમપેડશ[ય]ત'(કતાદગામના ૧૧૬ ગામોના ઝૂમખા)માં નદીઅરક (કે નદીસન્ક) ગામની દક્ષિણે 'મદાવિ' નદી કહી છે, જે જણીતી 'મી દોલા' નદી સમજાય છે, જેને જ ગદમાં 'મદાવી' જ કહે છે, જ્યારે ખીજા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય' માં 'વિકિલિલસ' ગામની ઉત્તરે 'નેરાઈ' નદી કહી છે, આ પકડાઈ નથી ક્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ ૬૩૧ ના દાનશાસનમાં 'એટકાહર વિષય' ના 'કાણક પથક' માં 'મલિવાપીવહ' 'કર્ત્તિશ્વરતાકવહ' અને 'વીરવર્મતાકવહ' સ્વયવાયા છે, જે પકડી શકાતા નથી. શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં એક 'વશટિકા નદી' સ્વયવાઈ છે; 'કાલાપકપથક' નો સબધ હોવાથી જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ મહાલની આ કોઈ નદી છે મેનકોનાં દાનશાસનોમાં આવતા 'વશટ' ગામ સાથે સબધ થાય છે, પણ એ ગામનો પત્તો લાગ્યો નથી. એ જ રાજના ઈ. સ ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં 'મધુમતીદ્વાર' શબ્દથી સમુદ્રસ ગમની નજીક જઈ પહોંચેલી 'મધુમતી' નદી અને નજીકના પ્રદેશની 'માણ્ણખિજકા' નદી ઉલ્લિખિત થયેલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું 'દેસેનક' ગામ મધુમતીના મુખ નજીક રહ્યું છે; એની પૂર્વે 'પિછકૂપિકા' નામનો 'વહ' (વેાકળો) કહ્યો છે મધુમતી નદી એટલે નિકોલની ખાડી 'માણ્ણખિજકા' નદી એટલે હાલમાં સુકાઈ ગયેલો 'માલન'નો પટ. આ 'મહુવા'ની નજીકનાં સ્થાન છે શીલાદિત્ય ૬ કી ના ઈ. સ ૭૫૯ ના દાનશાસનમાં અર્ધાપુર વિષયમાં 'વપેાઈકા' નદી જણાવી છે આ દાનશાસનના પતરાં લુણાવાડામાંથી મળેલા છે ને

દાનશાસન 'ગોદ્રહક'(ગોધરા)માંથી ફરમાવેલું છે, એ પરથી આ નદી લુણાવાડા-ગોધરા વિસ્તારમાં આવી હોવાનું સૂચિત થાય છે.

કનોજના મહેદ્રપાલના સમયના બલવર્માના ઈ. સ ૮૯૩ ના દાનશાસનમાં 'નક્ષિસપુર-ચતુરશીતિ' (નક્ષિસપુર-ચોર્યાશી) પ્રદેશમાં જયપુર ગામ પાસે 'કણ્ણવારિકા' નદી કહી છે પતરાં બિનામાંથી મળેલાં હોઈ ગીરની ગિરિમાળામાંના કોઈ ભાગમાં આ પ્રદેશ અને નદી હોય, એ દાનશાસનના એક પણ સ્થળનો નિશ્ચય થયો નથી.

'દધિમતી' અને 'ક્ષારવહ'નો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ સ ૧૧૪૬ ના દાહોદ-અભિલેખમાં થયેલો છે. 'બિલલોડ પથક'(આજનું 'અભલોડ' ગામ)માંના 'આશ્વિલિયા-કોડાગ્રામ' (અત્યારનાં 'નીમનાલિયા રામડાલ' અને 'ગડોઈ' ગામ) ની પૂર્વે 'દધિમતી' (હાલની 'દેહમઈ') નદી અને ઉત્તરે 'ક્ષારવહ' (હાલનો 'ખારવો' વોડળો) કહેવામાં આવ્યાં છે. ખીજી 'દધિમતી' સાર મદેવ વાઘેલાના રાજ્યકાલમાંના ઈ. સ ૧૨૭૭ ના અભિલેખમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી સચવાઈ છે, જ્યાં કોઈ જોને સુમતિસ્વામીના પૂજન માટે નદી સમીપ વાડી દાનમાં આપેલી કહી છે

અંતર્ય સાહિત્યમાં 'ભદ્રા' નદીનો નિર્દેશ રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં આવેલા 'વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાહાત્મ્ય'માં વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની ઉત્તર સીમા બતાવવા થયો છે, જે આજના જેતપુરની ઉત્તરે પશ્ચિમાભિમુખ વહી જતી 'ભાદર' છે. 'જંજુમાલી' નદીનો નિર્દેશ આ હેમચંદ્રે દ્વારાત્રય કાવ્યમાં કર્યો છે, જ્યાં મૂલરાજનો સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ સાથે મુકાબલો થયો સચવાયો છે. આનો સ્થળનિશ્ચય હજી થઈ શક્યો નથી

૫. ક્ષેત્રો-તીર્થો

પ્રભાસ : આ તીર્થ વિશે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે તો મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલો જણાવામાં આવ્યો છે. અર્જુન વનવાસમાં હતો અને તીર્થો ફરતો ફરતો 'અપરાંત'નાં તીર્થ પતાવી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં 'પ્રભાસ' જઈ પહોંચ્યો હતો કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ એને આવી મળ્યા હતા; એ પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર બેને વિશ્રામ માટે ગયા હતા અને ત્યાંથી દ્વારકા જઈ, દ્વારકામાંથી નજીકના રૈવતક ગિરિ ઉપર દેવીપૂજન માટે આવેલી સુભદ્રાનું અર્જુન હરણ કરી ગયો હતો.^{૧૨૫} આરણ્યકપર્વમાં

તીર્થયાત્રામાં સુરાષ્ટ્રમાંનાં પુણ્ય આયતન બતાવતાં ચમસોન્મજનન' 'ઉદ્ધિતીર્થ પ્રભાસ' 'પિઠારક્તીર્થ' 'ઉજ્જયત ગિરિ' અને 'દ્વારકા' નો ઉલ્લેખ કરેલો છે ૧૨૧ આ પહેલા જ અગ્નિતીર્થ તરીકે પ્રભાસનો ત્યાં નિર્દેશ થયો છે, જ્યાંથી સરસ્વતીસાગરસંગમ તીર્થે જવાનું કહ્યું છે. ૧૨૭ મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' વિશે બીજા પણ નિર્દેશ તો છે જ, પરંતુ મૌસલપર્વમાં યાદવોના આપસ-આપસમાં થયેલા સહારના કથાનકમાંનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. નજીકના જ સ્થાનમાં જરા લુબ્ધકને હાથે શ્રીકૃષ્ણના પગમાં બાણ વાગ્યું અને (સભવતઃ હરિણી-સરસ્વતી-સંગમ ઉપરના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર) શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૮ ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો એ છે કે મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' સાથે સોમેશ્વર શિવનો સંબંધ બાંધવા મળતો નથી, પરંતુ શલ્યપર્વમાં સોમ-ચંદ્રનો સંબંધ બેવા મળે છે, જ્યાં ક્ષયરોગથી પીડાતા ચંદ્રને પ્રભાસમાં શાપમાથી નિવૃત્તિ થઈ હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૯ ભાગવતપુરાણમાં આ વિશે મૌન છે, પરંતુ પ્રભાસ અને પશ્ચિમ-સરસ્વતીનો સંબંધ ત્યાં સ્પષ્ટ છે. ૧૩૦ ઋગ્વેદના પિલ સૂક્તોમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' અને 'સોમેશ્વર' વિશે નિર્દેશ છે, ૧૩૧ પરંતુ ત્યાં 'પ્રભાસ' વિશે કશું નથી હૈરવ(કાલાગ્નિ રુદ્ર)રૂપે શિવજી પ્રભાસક્ષેત્રમાં વસ્યા છે એવો પ્રથમ ઉલ્લેખ રક દ્વિપુરાણમાં થયો બાણવામાં આવ્યો છે ૧૩૨ રક દ્વિપુરાણ તો એનો સાતમો ખંડ 'પ્રભાસખંડ' તરીકે આપી એમાં શરૂના અધ્યાયોમાં 'પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' બાંધે છે; એના પછી 'વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર- (ગિરનાર આસપાસનું) માહાત્મ્ય', ત્રીજું 'અર્ચુદ્ધપ-માહાત્મ્ય' અને ચોથું 'દ્વારકા-માહાત્મ્ય' આપે છે રક દ્વિપુરાણમાં આ ખંડમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવેલા અનેક દેવાલયો અને નાનામાં નાના તીર્થસ્થાનોનું પણ ખૂબ ગ્રીષ્ણવદ્યથી સ્થાનનિર્દેશાત્મક નિરૂપણ મળે છે, જેના ઉપરથી રક દ્વિપુરાણના સમયમાં એ તીર્થની સંખ્યા બહોળલાલી સમજી શકાય એમ છે, એ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ બાર ચોજનનો કહ્યો છે ૧૩૩

જેન સાધનોમાં પ્રભાસને ક્ષેત્ર તરીકે પ્રબંધિતામણિમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જ્યાં એને 'સરસ્વતી નદીના આલેપમાં તત્પર લવણ જલમાં પ્રણય કરનાર' તરીકે કહેવામાં આવેલું છે ૧૩૪ એ ત્રથમાં શ્રીપત્તનમાં-પ્રભાસક્ષેત્રમાં ચંદ્રપ્રભને વગ્નપાલે પ્રણિપાત કર્યાનું કહ્યું છે ૧૩૫ વિવિધતીર્થકલ્પમાં વરતુ-પાલની કાર્તિ કયા કયા ગવાતી હતી એ સ્થળોમાં 'પ્રભાસ સુધી' શબ્દ મળે છે અને પ્રભાસમાં 'ચંદ્રપ્રભ' સ્વામી હોવાનો નિર્દેશ થયો છે. ૧૩૬ પ્રભાસપાટણના દેરાસરોમાં ચંદ્રપ્રભનું દેરાસર આમ જૂનું છે એ સમજાય છે પુરાતનપ્રબંધ-

સંગ્રહમાં 'પ્રભાસ' નો નીર્ધાર તરીકે ચાર સ્થળે નિર્દેશ થયેલો સંગ્રહાયો છે, જેમાં ત્રીજા ઉદ્દેશમાં 'સરસ્વતી' નદીનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટિત છે. ૧૨૭ પ્રથમ અંક પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભનો સંબંધ અને વસ્તુપાલની કીર્તિ પ્રભાસ પર્વત વ્યાપક હોવાનું કહે છે. ૧૩૮

આજે પ્રભાસ ક્ષેત્ર તરીકે તો વ્યાપકતા ગુમાવી બેઠું છે, પરંતુ પ્રભાસ તીર્થ તરીકે હિંદુધર્મીઓ અને જૈનોમાં ખૂબ જાણીતું છે. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં 'પ્રભાસ પારણ' 'સોમનાથ પારણ' નગર અને એમાં હિંદુ ધર્મીઓને માટે સોમનાથ મહાદેવનું તીર્થસ્થાન અને જૈનોને માટે 'ચંદ્રપ્રભ'નું મુખ્ય દેરાસર, નગરથી ૨ કિ.મી. પૂર્વ દિશાએ હીરણ અને સરસ્વતીના સાગરસંગમ ઉપરનું ત્રિવેણી-તીર્થ, એની ઉપરના દિશા ભાગે શ્રીકૃષ્ણનું દેહોત્સર્ગનું સ્થાન-આણે એ તીર્થનું સ્થાન હાંખા સમયથી જાળવી રાખ્યું છે. પ્રભાસપારણથી ઈશાનમાં બેઝેક કિ.મી. ઉપર, હીરણ પશ્ચિમમાંથી આવી દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે ત્યાં શીતળાના મંદિરની ઉપરના બૃહાગમા 'નગરા'ના હડપ્પાકાલીન અવશેષોથી લઈ ક્ષેત્રપકાલ સુધીના અવશેષોની પ્રાપ્તિ આ સ્થાનની પ્રાચીનતા તરફ લઈ જાય છે.

અમસો-અબજન-અમસોદ્ભવ : મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પ્રભાસની નજીક હોય તેવું 'અમસો-અબજન'-પાકાંતથી 'અમસોદ્ભવ' તીર્થ નોંધાયેલું છે. ૧૩૯ અને અરણ્યકપર્વમાં તો પ્રભાસની નજીક 'અમસોદ્ભવ' તીર્થ પણ કહ્યું છે. ૧૪૦ એના પછી ત્યાં ઉદ્દેશનતીર્થ કહ્યું છે. ૧૪૧ પરંતુ આજે આ બે તીર્થોને પ્રભાસ નજીક કયાંય પત્તો લાગતો નથી રક્ષદુરાણના સમયમાં પુરુષાને પ્રભાસક્ષેત્રના અતર્ગતતીર્થ તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૪૦ અરણ્યકપર્વમાં 'પ્રભાસ' અને 'અમસોદ્ભવ' તીર્થોને 'સારસ્વતતીર્થ'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૪૨ આરણ્યકપર્વમાં 'અમસોદ્ભવ' તીર્થ કહ્યું છે ત્યાં સરસ્વતી નદીનો સંબંધ છે, પરંતુ એ સરસ્વતી વિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં અદૃશ્ય થયા પછી મરુભૂમિમાં અંતર્હિત ચાલી અમસોદ્ભવ-શિવે.દ્ભવ-નાગોદ્ભવ એ તીર્થોમાં પ્રગટ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૪ આમ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી નદી કંઈના મુખમાં પથરાઈ જાય છે ત્યાં આ ત્રણ તીર્થ છે કે પ્રભાસ પાસે ત્રિવેણીસંગમમાં આવી મળતી ગીરની સરસ્વતી નદીના મુખ પાસે છે, એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી સંભાવના છે કે કંઈના મુખમાં સરસ્વતી પથરાઈ જાય છે ત્યાં એ તીર્થો હોય અને પ્રભાસમાં 'સરસ્વતી' સંકેત નદી અસ્તિત્વમાં આવતાં ત્યાં પણ એમાંનું અમસોદ્ભવ-અમસો-અબજન કહેવામાં આવ્યું હોય. પ્રભાસ નજીક હોવા વિશે આરણ્યકપર્વનો

પછીનો નિર્દેશ ૧૪૫ અને શલ્યપર્વનો નિર્દેશ બળ પૂરે છે. મ્હંદપુરાણમાં તે બેઉ નહિ, હુમ થયેલી સહિત ત્રણે નદીઓનાં ગોટાળો કરી નાખ્યો. હોઈ તીર્થોનાં પણ ગોટાળો થઈ ગયો છે. ૧૪૬

પિંડારક : મહાભારત આરણ્યકપર્વમાં ‘પિંડારક’ તીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે એ ‘પ્રભાસ’ ની વાત ક્રન્તા આપણે જોયું; ક્રમ ચમસોન્મનનન ‘પ્રભાસ’ ‘પિંડારક’ ‘ઉલ્લયંત ગિરિ’ અને ‘દારવતી’ (દારકા) એવો છે. ૧૪૭ એ બે પર્વમાં આ પહેલાં ‘પ્રભાસ’ ‘સરસ્વતીસાગરસંગમ’ ‘વરદાનક્ષેત્ર’ ‘દારવતી’ ‘પિંડારક’ અને ‘સિંધુસમુદ્રસંગમ’ એવો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે ૧૪૮ આરણ્યક-પર્વ ‘પિંડારક’ ની એક વિશિષ્ટતા નોંધે છે કે ત્રિશ્વતુ ચિહ્ન હોય તેવાં પશ્ચોના દક્ષિણવાળી મુદ્રાઓ ત્યાં મળે છે ૧૪૯ આવી મુદ્રાઓ નથી મળતી પ્રભાસ પાસેના કાંઈ સ્થળે કે નથી જણવામાં આવી ‘પિંડારક’ પાસે; હા, એક પ્રકાર શંખોદ્ધાર ખેટમાં મળે છે એક પ્રકારની, ઉપર કાંઈક કાચબા ધારના લંગોળ વર્તુલની સપાટી ઉપર પાંચ પાંખડીની છાંટ હોય તેવી, નીચેની બાજુએ ચપટ, અશ્માવ-શેષ (fossils)—માપમાં લગભગ ૬૩ x ૧૩ સે. મી ની, મંગરોળ-સોરકથી પૂર્વની બાજુએ સાતેક કિ. મી ઉપર આવેલા કામનાથ મહાદેવના તીર્થ પાસે નદીમાં કહેવાતા ‘પશ્ચુડ’ માં તેમજ નદીના તળમાં મળી આવે છે. મહાભારત-આરણ્યક-પર્વનું કથન આને ઉદ્દેશી છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. આજનું ‘પિંડારક’ તીર્થ તો સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમે કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર, આજની દારકથી પૂર્વે અઢીસો કિ મી. (અઢારેક માઈલ) ઉપર, કચ્છના અખાતને છેડે લગભગ આવેલા શંખોદ્ધાર ખેટની બરાબર સામે આવે તેમ એની દક્ષિણમાં આવેલું છે વિપ્લુપુરાણ અને લાગવતપુરાણમાં તથા હરિ-વંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં એ સમુદ્રતટે નિર્દેશાયું છે ૧૫૦ હરિવંશના એક બીજા નિર્દેશ પ્રમાણે તો એ યાદવકુમારોનું અવારનવાર ખેલવા આવવાનું-જલકીડાનું સ્થાન હતું ૧૫૧ પિંડારક તીર્થનું માહાત્મ્ય અનુશાસનપર્વે પણ સૂચવ્યું છે. ૧૫૨ મહાભારતના ઉપર બતાવેલા બે નિર્દેશોમાં, એકમાં પ્રભાસ અને ઉલ્લયંતગિરિ વચ્ચે બતાવાયું છે, તો બીજામાં દારવતી અને સિંધુસમુદ્રસંગમ વચ્ચે બતાવાયું છે. આમાંનો પહેલો ક્રમ સંગત ગણી ‘પિંડારક’ને પ્રભાસથી ઈશાનમાં બાવીસેક કિ. મી (ચૌદેક માઈલ) ઉપર ઉત્તરમાંથી આવતી સરસ્વતીને કૃત્રિમ રીતે વાળી, શોડામાં પૂર્વાક્ષિપ્ત બનાવી લેવામાં આવી છે તે ‘પ્રાચી’ તીર્થ તરીકે ગણવાનો એક અભિપ્રાય છે. બીજો ક્રમ આજની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે : દારકા, પિંડારક, અને (કચ્છના ખેટા રણના મથાળે સિંધુની એક

શાખા રણમાં પડતી હતી, અને ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપથી ‘આડબધ’ [‘આલાબધ’-પાકિસ્તાનમાં ‘અલ્લાબધ’ કહે છે તે] ઉપરી આવતાં સિંધુની એ શાખાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફ વળી જવાથી સિંધુસમુદ્રસંગમ તીર્થ પશ્ચિમ નાશ પામ્યું તે) સિંધુસમુદ્રસંગમતીર્થ પહેલાં કમમાં પ્રભાસ અને ઉજ્જયંત ગિરિના અંતરાળના પ્રદેશમાં પૂર્વ દિશાએ કૃત્રિમ પ્રાચી તીર્થને માનવામાં આવે છે એના કરતાં પશ્ચિમ દિશાએ માંગરોળ-સોરઠની પૂર્વે ઉપર સૂચવાયેલા પશ્ચિમ કુડવાળા તીર્થને કહેવામાં આવે તો, ત્યાં પેલા પશ્ચાંકિત અસ્માવશેષ મળતા હોઈ, વધુ સગત થઈ રહે આજે પણ આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી શ્રાદ્ધકર્મ કરવા લોકો ત્યાં આવે છે, તો એ વિહારભૂમિ પણ છે જ. આમ આપણી સમક્ષ ત્રણ સ્થળ ખડાં થઈ રહ્યા છે. સત્યાન્વેષણ કરવા જતાં તો એવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતના વર્તમાન અધિકૃત સંકલનનો સમય ઈ. પૂ. ૧ લી સદીથી ઉપરના લાગે ૫ મી-૬ થી સદીથી પૂર્વ જઈ શકે એવું સિદ્ધ સ્વરૂપમાં કહી શકાય એમ નથી; એ જ કારણ છે કે મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં સ્થળો વગેરેના ક્રમ બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં, સંખ્યાબંધ સ્થળોમાં સગતિ જોવા મળતી નથી, એટલે સદિગ્ધ સ્થળોના વિષયમાં નિર્ણયાત્મક સ્થિતિ ઉપર આવવું મુશ્કેલ બની ગયું છે પુરાણો અને ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં પણ પ્રાચીન સ્થળોનો નિશ્ચય કરવામાં આ જ પરિસ્થિતિ છે.

લાગવતપુરાણમાં નારાયણ કવચમાં ‘પ્રાચી સરસ્વતી’ કહેવામાં આવી છે તે કોઈ અન્ય જ લાગે છે; ૧૫૩ એનો ઉત્તર ગુજરાતની કે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રની ‘સરસ્વતી’ સાથે સંબંધ પકડવો મુશ્કેલ છે.

વરદાન : ‘વરદાનક્ષેત્ર’ પ્રભાસ અને દારવતીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં હોય એમ ઉપર સૂચવાયું છે ૧૫૫અ મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં ‘ઉજ્જયંત ગિરિ’ નો નિર્દેશ કર્યો છે તેની પહેલાં તીર્થો કહ્યાં છે તેમાં પણ ‘વરદાનક્ષેત્ર’ કહ્યું છે. ૧૫૬ આમ આ ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર બહારનું તો નથી જ લાગતું. સ્કંદપુરાણે ગિરનાર આસપાસના ભૂભાગનું એક ‘વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે તે આ હોવાનું કોઈ સાંયોગિક પુરાવાથી પણ કહી શકાય એમ નથી સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારથી કાંઈકે ઉત્તરતી કક્ષાનો, નજીકમાં ખીલેશ્વર અને અંદરના ભગમા કાલેશ્વરનાં આજનાં તીર્થ સાચવતો બરડો પર્વત પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો ખરો. એ ‘વરાહ’ પર્વત હોય એવી આ પૂર્વે સંભાવના કરવામાં આવી છે ૧૫૭ ઉજ્જયંતથી આજની દારકા અને પિંડારક જતાં માર્ગમાં એ આવે છે, દારકા અને પિંડારકનાં

પ્રાચીનતમ સ્થાન ત્યાં ન હોય તોયે 'વરદાનક્ષેત્ર' ખરડાના બૂભાગમાં હોવાના વિષયમાં કોઈ ખાસ બાધ જોવા મળતો નથી વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ 'વરદાન' અને 'ખરડો' શબ્દો દૂર થઈ રહે એવા નથી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ખરડા પર્વતથી ઇશાન ભાગે આવેલા ગોપના હુગરાની દક્ષિણ દિશાએ શુભોના ઉત્તર કાલનુ, યા નૈઋત્યના આરભકાલનુ, નાની ગોપમાં આવેલું ગોપનુ મંદિર અને ખરડાથી પશ્ચિમ દિશાએ સમુદ્ર નજીક મૂળદારકા તરીકે કહેવામાં આવતા વિસાવાડાની આસપાસના પ્રદેશનાં જૂનાં મંદિર એ પ્રદેશ પૂર્વકાલમાં યાત્રાનાં સ્થાન હોવાની પરપરા ચીથે એવાં ખરાં આ પ્રકારની સંભાવનાને આધારે ખરડા હુગરાના આસપાસના બૂભાગને માટે 'વરદાનક્ષેત્ર' ની સસા કોઈ કાળે શક્ય ખરી દેશ્ય સ્વરૂપના લાગતા 'ખરડા' શબ્દનુ સંસ્કૃતીકરણ પામેલું રૂપ તો 'વરદાન' નહિ હોય? આપણી સમક્ષ સંભાવના સિવાય કોઈ બીજો પુરાવો નથી.

વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર : રૂઢ દ્યુગણ પ્રમાણે ઉજ્જયંત ગિરિ (ગિરનારનો મુખ્ય પહાડ) અને રૈતતક ગિરિ(વાધેશ્વરીના મંદિરને અને દામોદરના મંદિરને સાચવી રાખતો 'જોસલો')ને પોતામાં સમાવી રાખતુ, ઉત્તર બાજુ ભાદ્રા (ભાદર, જે જોતપુર ગામની ઉત્તરે થઈ વહે છે ત્યાં) સુધી અને પશ્ચિમે વામનનગર (વંચળા) સુધી આ ક્ષેત્ર પથરાયેલુ પડયુ છે. ૧૫૮ આ જ ક્ષેત્રને ત્યાં 'રૈતતકક્ષેત્ર' પણ કહ્યું છે ૧૫૯ આ ક્ષેત્રની દક્ષિણે 'ગિલ્તખાત' એવું રાજા બહિનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે; ૧૬૦ સંભવ છે કે એ આજના બીલખા' ગામના સ્થાનને ઉદ્દેશી કહ્યું હોય, બાકી ત્યાં નજીકમાં આજે કોઈ બહિતીર્થ નહ્યું નથી આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ચાર ચોજનનો કહ્યો છે ૧૬૧ તેથી ગિરનારની ચારે બાજુના પ્રદેશને બરોબર બધ ખેસી રહે છે મહાભારતમાં એક 'વસ્ત્રાપથ' ક્ષેત્ર છે, ૧૬૨ પણ એ તો જુદુ જ છે પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં વરતુપાલ ગિરનાર પર્વત ઉપર ચડતો હતો ત્યારે એ 'વસ્ત્રપથ' ક્ષેત્રમાં પહાડની પગથી ઉપર ચડતાં કર લેવાતો હોવાનું કહેવામાં આવ્યાનુ નોંધ્યું છે ૧૬૩ આ ક્ષેત્રનું નામ 'વસ્ત્રાપથ' કેવી રીતે મળ્યું હશે એ જાણવાનું સંગત કારણ મળતું નથી; સંભવ છે કે કોઈ દેશ્ય નામનુ આ સંસ્કૃતીકરણ હોય

નારાયણસર : આ તીર્થનો ઉલ્લેખ માત્ર ભાગવતપુરાણમાં થયેલો છે, જ્યાં એને સિદ્ધ અને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે ત્યાં કહ્યું છે. ૧૬૪ ત્યાં એને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલુ કહેલું જ છે એટલે ભાગવતપુરાણના રચન-સમયે એનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત કરી શકાય. મહાભારતમાં 'નારાયણસ્થાન' ૧૬૫ અને 'નારાયણાશ્રમ' ૧૬૫ એવાં બે તીર્થસ્થળ મળે છે, પરંતુ એ ઉત્તરના પ્રદેશનાં હોય એમ લાગે

છે કચ્છનું 'નારાયણસર' લખપત તાલુકામાં કોરીનાળના દક્ષિણકાંઠે આવેલા લખપત બંદરથી દક્ષિણે, સમુદ્રકાંઠા નજીક તેવીસેક કિ. મી. (ચૌદેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે, ૦ થી નારાયણસરની વાયવ્યે લગભગ એક કિ. મી. (અડધાએક માઈલ) ઉપર કોટશ્વરનું મંદિર આવેલું છે આજે કોરીનાળની શરૂઆત થાય છે ત્યાં એક સમયે સિંધુ નદીની પૂર્વ બાજુની છેલી ધારાનું મુખ આવેલું હતું; ઈ. સ. ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં થયેલા ભૂસ્તરપરિવર્તનને લીધે સિંધુની એ એક ધારાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ લાણી ખસી ગયો, કોરીનાળના મોટા રણ તરફના ભાગમાં 'આલાબધ' નામની ઉત્તર-દક્ષિણ પટ્ટી ઊપસી આવી અને સિંધુના પાણીનો કચ્છની ભૂમિના પેટાળને મળતો લાલ સ્ફાને માટે બધ થયો ૧૯૧

દ્વારકાક્ષેત્ર : રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના 'દ્વારકામાહાત્મ્ય' પ્રમાણે આજની દ્વારકાનો આસપાસનો પ્રદેશ તે આ 'દ્વારકાક્ષેત્ર' ૧૯૭ 'દ્વારકાક્ષેત્ર'નું રકંદપુરાણમાંનું વર્ણન આજની દ્વારકા આસપાસનું નહિ, પરંતુ પ્રભાસ-કોડીનાર નજીકની મૂળ દ્વારકા આસપાસનું છે એવું બતાવેલો પ્રયત્ન થયો છે, ૧૯૦ પરંતુ કત્યાણુરાય ન. જોશીએ એનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી જે ખ્યાલ આપ્યો છે ૧૯૯ તે એ વિશેની શકાનું સુલભ સમાધાન કરી આપે છે એ તીર્થ પાત્ર કોશના વિસ્તારનું કહેવાયું છે ૧૯૦ શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દ્વારકાનગરીનું સ્થળ સૌરાષ્ટ્રમાં બીજે કર્ણાટ હોય કે આજની દ્વારકા નજીક હોય, પરંતુ રકંદપુરાણ પ્રમાણે તો દ્વારકાનગરીના સંબંધવાળું દ્વારકાક્ષેત્ર આજની દ્વારકાના પ્રદેશનું હોવામાં કશો વિરોધ રહેતો નથી

અમત્કારપુરક્ષેત્ર : રકંદપુરાણે જે બીજાં કેટલાંક ગૌણ તીર્થક્ષેત્ર ગણાવ્યાં છે તેઓમાં એક 'અમત્કારપુરક્ષેત્ર' પણ કહ્યું છે. ૧ એનું જ બીજું નામ રકંદપુરાણના 'હાટકેશ્વરક્ષેત્ર' ૧૭૨ છે. અર્જુન(આણ)ના પહાડથી નૈર્ઋત્યદિશામાં આનર્તદિશામાં અર્થાત્ આનર્તસંગક (ઉત્તર ગુજરાતના) ભૂભાગમાં એ ક્ષેત્ર આવેલું છે. એનાથી અહીં આનર્તનગર-વૃદ્ધિનગર(વડનગર)-જૂના અમત્કારપુર આસપાસનો પ્રદેશ સમજવાનો છે આ વિગતોનો બધો આધાર રકંદપુરાણના છઠ્ઠા 'નાગરખંડ' ઉપર છે રમણચાલ ના મહેતાએ એ ખડને માટે ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની મોડેની રચના હોવાનું પુગ્વાર કરેલું છે ૧૭૩ એટલે એની પાછળનું ઇતિહાસ-બળ દીલું પડે છે. નાગરખંડમાં એ ક્ષેત્રનાં મંદિરો-પેટાતીર્થો વગેરે વિશે સારી માહિતી જોવા મળે છે.

ધર્મારણ્યક્ષેત્ર : ઉત્તર ગુજરાતમાં મોઢેરા આસપાસના ક્ષેત્રને 'ધર્મારણ્યક્ષેત્ર' કહેવામાં આવ્યું છે. એને 'સત્યયુગમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામાં સત્યમંદિર, દ્વાપરમાં વેદ-

ભવન અને કલિયુગમા મોઢેરક' કહેવામાં આવે છે ૧૭૪ 'મોઢેરક' એ જ 'મોઢેરા', જ્યાં મોઢા બ્રાહ્મણો અને વણિકે ની કુલદેવી મોઢેશ્વરીનું મંદિર આવેલું છે. ગામની પશ્ચિમે, થોડા અંતર ઉપર, સોલકી ભીમદેવ ૧ લાના સમ્યના મુપ્રસિદ્ધ સૂર્ય-મંદિરના ખડિયેર અને એ મંદિરના પૂર્વ પ્રાંગણમા વિશાળ કુડ એ સ્થાનની જૂની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે રકંદપુરાણના ત્રીજા બ્રાહ્મણના બીજા ધર્મારણ્યખડમા રામે બ્રાહ્મણને આપેલા ૫૫ ગામોની યાદી આપી છે, ૧૭૫ જેમા ચાતુર્વિધ (મોઢા) બ્રાહ્મણોએ આવીને વસાવેલાં ગામોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ગામો બધા જ ધર્મારણ્યક્ષેત્રમા નથી, ગુજરાતના બીજા બીજા ભાગોમાં પણ છે, ઉ ત વટપત્ર (વડોદરા), કપટ-કપડવાણક (કપડવજ), ગોધર (ગોધરા), થલસજ (અમદાવાદ પાસે થલતેજ), સાનદીયા (સાણદ), આસાવલી (અમદાવાદ-તું જૂનું સ્થાન) વગેરે ૧૭૬

મહીસાગરસંગમક્ષેત્ર: રકંદપુરાણે સાત કોશ પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર મહી જ્યાં સાગરને મળે છે તેના મુખપ્રદેશને ઉદ્દેશી કહ્યું છે એનું બીજું નામ 'ગુપ્તક્ષેત્ર' છે ૧૭૭ કાર્તિકે આ સ્થળે તારકાસુરને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ ડોળ્યો અને રત્નભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ 'સ્તંભ-તીર્થ' પડ્યું; બીજે સ્થળે વળી એમ કહ્યું છે કે મહીસ ગંગસંગમક્ષેત્રમાં બ્રહ્માની સલામા સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો તેથી એનું નામ 'સ્તંભતીર્થ' પડ્યું 'ગુપ્તક્ષેત્ર' એ માટે કહ્યું કે બ્રહ્માની સલામા મહીસાગરસંગમક્ષેત્રે અર્ધ્ય માટે પોતાને ત્રેક તરફે ઝાળખાવી સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો એટલે બ્રહ્માના મેઢા પુત્ર ધર્મદેવે અભિશાપ આપ્યો કે તું હવે ગુપ્ત રહીશ આ ક્ષેત્રની વિનતીથી ધર્મદેવે શાપનું નિવારણ કરતાં કહ્યું કે પછીથી તું 'સ્તંભતીર્થ' નામથી વિખ્યાત થઈશ

આ ખૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનો અર્થ માત્ર એટલો છે કે 'મહીસાગરસંગમ-તીર્થ' અને 'સ્તંભતીર્થ' (ખલાત) એ એક છે

આ ક્ષેત્રને કુમારિકાક્ષેત્રમાના એક તરફે રકંદપુરાણે બતાવે છે

બ્રહ્મખેડક્ષેત્ર: સાબરકાંઠામા 'ખેડબ્રહ્મા' કે 'બ્રહ્માની ખેડ' ની આસપાસના પ્રદેશનું આ ક્ષેત્ર પદ્મપુરાણના 'સાબરભત્તીમાહાત્મ્ય' મા સ્થિત થયેલું છે ૧૭૮ ત્યાંની અદિતિ વાવના અભિલેખમાં એના ચાર યુગોના ચાર નામ કહ્યા છે. સત્યયુગમાં 'બ્રહ્મપુર', ત્રેતામા અગ્નિખેટ', દ્વાપરમા હિરણ્યપુર' અને કલિયુગમા 'તુલખેટ', ૧૭૯ બ્રહ્મપુરાણનાર્ગન 'બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' મંદિર ગ્રંથેનું છે ૧૭૯ પણ 'બ્રહ્મ-

પુરાણમાં એ જોવામાં નથી આવતું; એક યોજનના પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર ત્યાં કહ્યું છે. એનાં મંદિરો અને પેટાતીર્થોનાં પણ ત્યાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે અહીં ‘હિરણ્ય’-હરણાવ નદીની દક્ષિણે ટેકરી ઉપર ક્ષીરભદ્રેવીનું તીર્થ કહ્યું છે અહીં અભિકાનું તીર્થ પણ છે. ભારતવર્ષમાં પ્રજાનાં મંદિરો કયાં જ છે : પશ્ચિમ ભારતમાં અજમેર પાસે પુષ્કરમાં, ગુજરાત-સાબરકાંઠામાં ખેડપ્રજામાં અને ખંભાતની ઉત્તરે પાચેક કિમી (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલા પ્રાચીન ‘નગરા’ની અત્યારની વસાહતના નાના ગામમાં ખંભાતમાં પણ ત્રણ રથળે મૂર્તિઓ છે. ૧૭૯૨માં આમાંનાં પહેલાં એ યાત્રાનાં ધામ તરીકે જાણીતાં છે : પુષ્કર સમગ્ર ભારતના હિંદુધર્મીઓ માટે, ખેડપ્રજા મુખ્યત્વે ગુજરાતના હિંદુધર્મીઓ માટે આમ છતાં અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી અનુભવાય છે કે લોકો નાના અપાજીના સ્થાન નરીક ખેડપ્રજા જાય છે અને મોટા ભાગના લોકો પ્રજાનાં દર્શનને જતા નથી

સરહદનાં અર્બુદક્ષેત્ર અને અવંતિક્ષેત્ર : આ એક ક્ષેત્ર ગુજરાતની તલ-ભૂમિની બહારનાં સરહદની પેલી પારના પડોશી ક્ષેત્ર છે ગુજરાતની ઉત્તર સીમાએ આવેલા અર્બુદ ગિરિ-આણના પહાડની આસપાસનું તે ‘અર્બુદક્ષેત્ર’ તરીકે જાણીતું છે રૂઢપુરાણમાં સાતમા પ્રભાસખંડમાંના ત્રીજા અર્બુદખંડમાં એનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર દસ યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૮૦ ખાસ કરીને વસિષ્ઠના આશ્રમસ્થાન તરીકે પુરાણમાં એનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે હમ્મીરમદમદન નાટકમાં આ ક્ષેત્રનું વર્ણન જોવા મળે છે ૧૮૧

‘અવંતિક્ષેત્ર’ એ ઉજ્જયિન નગરીની આસપાસનું પશ્ચિમ માળવાનું તીર્થ-ક્ષેત્ર છે રૂઢપુરાણનો પાંચમો આવંત્યખંડ એનું માહાત્મ્ય આપે છે જ્યાં ભગવાન મહાકાલનું સ્થાન મુખ્ય છે તેવા આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર એક યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે ૧૮૨

બૌદ્ધ તીર્થો : ગુજરાતમાં જુલાગમાં—ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં સખ્યાખંધ રથળાએ બૌદ્ધ શુક્રાઓ મળી આવી છે, પરંતુ ત્યાં કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થ હશે એવી માહિતી અધિગત થતી નથી શાક્ય વિહારો, જેવા કે મુખ્યત્વે વલ્લીના મૈત્રકાના ત્રોત્સાહનથી વિકસેલા તે ૧ દુદ્ધા વિહાર ૨ શુદ્ધદાસ વિહાર, ૩. અપ્પગાદીય વિહાર, ૪. કંકલ વિહાર, ૫ ગોહક વિહાર, ૬. વિમલગુપ્ત વિહાર, ૭ આભય તરિકા વિહાર, ૮. ભટ્ટાર્ક વિહાર, ૯ ચક્ષુર વિહાર, ૧૦. પૂર્ણભદ્રા વિહાર, ૧૧ અનિત વિહાર,

૧૨ શીલાદિત્ય વિહાર, અને ૧૩ રક દભટ વિહાર ૧૮૩ તીર્થો કહી શકાય તેવાં સ્થાનોમાં તળાબનો પહાડ, સાણાનો કુગર, ગિગનાર પાસે મળેલો ઈટવાનો દુદ્રસેન વિહાર અને બોરિયા સ્તૂપ, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા કુગરની પશ્ચિમ તળેટીમાં રાણપુર પાસે ધિગેશ્વર મહાદેવ નામક સ્થાનગુફા (જેમાં 'ધિગેશ્વર' મહાદેવ તરીકે 'સ્તૂપ' જ પૂજાય છે), ગોરળ પાસે ખભાકીડાની ગુફાઓ, શક્ય રીતે પ્રભાસપાટણની પૂર્વની નજીવસાહતવાળા ટીબાની પૂર્વ બાજુની ચાર ગુફાઓ, ઢાકથી થોડે દૂર ઝીઝુરીઝુરી ગુફાઓ, સાબરકાંઠામાં શામળાજી પાસે મેસ્વે નદીના દક્ષિણકાંઠા ઉપરના દેવની મોરી સ્થાન નજીકના સ્તૂપ અને વિહાર (જે આજે સ્થાપ સરોવરના પાણીમાં, બંધ બંધાયેલે કારણે, ગરકાવ થઈ ગયા છે), તારગાના પહાડ ઉપરની તારગા (તારા) દેવીનું બૌદ્ધ સ્થાન, ચી દોળા નદીને કાંઠે દક્ષિણ ગુબરાતમાં કાંપિદ્યનીર્થ, અને ખભાત પાસે નગરામાં પ્રાપ્ત થયેલી જુદા-મુર્તિનું ગ્ધાન, આ બધાં એક કાળે બૌદ્ધ તીર્થો તરીકે જાણીતા હશે આ બધા વિશે અથરથ કે આંહલેખિક સામગ્રી લભ્ય નથી પ્રભાવકચરિતમાં 'તારગનાજ' એવું ગિરિનું નામ સૂચવાયુ છે ૧૮૩૩ પછી એ તો જૈન તીર્થ, તરીકે વજ્રવામિપ્રધર્મા 'તારણ' ગિરિ કહ્યો છે તે પછી આ 'તારગ ગિરિ' જ લાગે છે

જૈન તીર્થો : ગુબરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જૈન તીર્થો વિરિષ્ટ રીતે જાણીતાં છે, અથરથ થયેલા પછી છે આ વિશે વિવિધતીર્થકલ્પમાં સૂચક માહિતી મળી પછી આવે છે આ પૂર્વે ધૂમલીમાંથી મળેલા સૈધવોનાં દાનશાસનોમાના એક દાનશાસનમાં દક્ષતીર્થનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૮૪ ત્યાં વિશેષ વિગત મળતી નથી, પરંતુ પ્રભાવકચરિતમાં 'દકપુરી' ન્યાં પાદલિખાચાર્યનો નાગાર્જુનને મેળાપ થયો હતો, ૧૮૫ પ્રમધચિતામણિમાં 'દક' પર્વતમાં રાજકુમાર રણસિદની પુત્રીમાં વાસુકિનાગથી એ નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'દકગિરિ' અને ત્યાં એ રીતે નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૭ પુરાતનપ્રમધસગ્રહમાં પછી એ ત્રિરિખા નાગાર્જુનનો જન્મ અને ત્યાંનું નગર તે 'દકપુરી', ૧૮૮ અને પ્રમધકાશમાં દકપર્વત પાસે પાદલિખાચાર્ય અને નાગાર્જુનનો ઉપરના પ્રકારનો સમગમ ૧૮૯ એ રીતે ઉલ્લેખ થયેલા છે

મહાભાગતમાં ઉજ્જયત ગિરિનું તીર્થ કહેવામાં આવ્યું છે; જૈન ગ્રંથોમાં એવું સુખ્યત્વે નેમિનાથજીના સળધે માહત્ત્ય છે મચદ છે કે રકપુનાગમાં પ્રભાસપરના વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં જણ્યા પ્રમાણે સૂર્યબિંબમાં જે રૂપે ચિવ દિગંજન-

રૂપે પદ્માસને બેઠેલ અને સૌમ્ય દેખાયા તેમની મહામૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી એમને વામને 'નેમિનાથશિવ' એવું નામ આપ્યું.^{૧૮૯} આ વસ્તુ ગિરનાર ઉપરના જૈન ઉપરકેટમાંની શ્રીનેમિનથની મૂર્તિનો જ ખ્યાલ આપે છે; અર્થાત્ પ્રભાસખંડ । વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની રચના પૂર્વે નેમિનાથમૈત્ર્ય ગિરનાર ઉપર હતું જૈનોનું એ તીર્થ એ રીતે તરી આવે છે. નેમિનથ તીર્થ કરવું કૈવલ્યસિદ્ધિનું આ સ્થાન જો સહિત્યમાં પૂજ્ઞ રીતે પ્રચિન થયેલું છે વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'ઉજ્જયંત મહાતીર્થ' કહેવાયું છે^{૧૯૦} એનું 'રૈવતક' તરીકે પણ માહાત્મ્ય કરવામાં આવ્યું છે^{૧૯૧} સૌર પૂર્માં સવિશેષ ધ્યાન ખેંચનારુ 'શત્રુજયતીર્થ' છે, જેને 'સિદ્ધિક્ષેત્ર' પણ કહેવામાં આવ્યું છે 'સિદ્ધિ ગિરિ' અને 'વિમલ ગિરિ' પણ એ જ, અને એનાં એકવીસ નામોમાં 'ઢક' પણ એક કલ્પ છે^{૧૯૨} ભરુકચ્છ-ભુવૃકચ્છના 'અશ્વાવમોદતીર્થ'નું પણ ત્યાં સ્થપાયેલા 'શકુનિકાવિહાર'ને કારણે વિશેષ માહાત્મ્ય છે^{૧૯૩} વિવિધતીર્થકલ્પમાં જેઓને ચોર્યાસી મહાતીર્થ કહેવામાં આવ્યા છે તેઓમાં ગુજરાત-સૌર પૂર્-કચ્છનાં તીર્થ તે શત્રુજય, ઉજ્જયંત, કાશહદ (અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તલુકાનું 'કાસી ડા'), નગર મહાસ્થાન (ખંભાતની ઉત્તરે આવેલું 'નગરા'), ખગારગઢ (જૂનગઢનો પહાડ ઉપરનો જૈન ઉપરકોટ), આંશુરિણિગ્રામ (જામનગર જિલ્લાનું 'આમરણ'), પ્રભાસ, અજાગઢર (દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં 'જિના' પાસે 'અજાર') વલ્લ્લી, સિહપુર (સિહોર), દારવતી (આજની 'દારક'), ભુગુપત । (ભરૂચ), રતભતીર્થ (ખંભાત), રતભનક (ઉમરેઠ પાસે 'ચામણ'), શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર), મોઢેર (મોઢેરા), વાયડ, ખેડ (ખેડા)—આ તીર્થસ્થાન જિનપ્રભસરિએ નોંધ્યાં છે^{૨૯૪} આમાંનાં મોટા ભાગનાં મોટાંનાં નગર હોઈ એ વિશેષ યથાસ્થાન ખતાવાશે

૬. મોટાં અને નાનાં નગર

મહાભારત અને આરભિક પુરાણોમાં ગુજરાતનાં નગરો પૈકી કુશસ્થલી-દારવતી, પ્રાગ્જ્યોતિષપુર અને ભરુકચ્છનો નિર્દેશ આવે છે ગુજરાતની સમીપતા પ્રદેશમાં આવેલી માહિષ્મતી નગરી પણ હૈહયોના સંબંધને લઈને ગુજરાતના સદર્ભમાં ઉલ્લેખનીય ગણાય

માહિષ્મતી : પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ધ્યાન ખેંચે તેવી અતિ પ્રાચીન નગરી 'માહિષ્મતી' કહી શકાય અત્યારે એનો ભૂભાગ મધ્યપ્રદેશમાં ગુજરાતની સરહદ નજીક આવેલો છે એટલો માત્ર સંબંધ છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં^{૧૯૫} ઉલ્લેખિત થયેલી આ નગરીમાં, મહાભારતના અનુશાસનપર્વ

પ્રમાણે, હૈદયકુલના કાર્તવીર્ય સહસ્રાબ્દનું ગભ્ય હતું અને ત્યાં એને 'રત્નાશ્વતી' 'સદીપા' અને 'સાગરાંબરા' કહી છે ૧૯૬ અર્થાત્ એ સમુદ્રપ્રદેશ મુખી, સત્તાની દૃષ્ટિએ, પહેલેથી અને તેથી ખૂબ સમૃદ્ધ હતી હકીકતે, માહિમતીના રાજ્યના 'અનુપ' દેશને ઉદ્દેશીને આ વિધાન સમભય છે. પાલિ-દીધનિકાયના 'ગોવિંદ-મુત્ત' માં 'માહિરસતિ'ને આવંત્ય પ્રદેશની રાજધાની કહી છે ૧૯૭ એ એ જ રીતે સીમાવિસ્તારનું સ્થાન કરે છે નર્મદાતટે 'મહેશ્વર' અને 'માંધાતા' એ બે સ્થાનોમાંથી એકને સ્થાને આચીન 'માહિમતી' હોવાનું માનવામાં આવે છે. ૧૯૮

કુશસ્થલી-દ્વારવતી-દ્વારકા : શાયંતીની રાજધાની કુશસ્થલી વેરાન થતાં યાદવોએ એનો હર્ષ દુર્ગ સમરાવી એનું દ્વારવતી-દ્વારકા તરીકે નવનિર્માણ કર્યું. ૧૯૯ વિશેષમાં એટલું કે આ નગરીને મહાભારતમાં લિખ લિખ સ્થળે 'આનર્તનગર' 'આનર્તપુર' પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦૦

'દ્વારવતી' અને 'દ્વારકા' એક જ નગરના નામ તરીકે મહાભારતમાં સરખી રીતે મળે છે. આદિપર્વમાં ૨૦૧ અબ્દનવનવાસ-નામક પેટાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અપરાંનનાં તીર્થોની યત્રા કરી અબ્દન પશ્ચિમ સમુદ્રતટે પ્રભાસવિભાગમાં પહોંચ્યો. અબ્દન પ્રભાસમાં જઈ પહોંચ્યાનું જાણતાં શ્રીકૃષ્ણ અગ્નિ રીતે અબ્દનને મળવા ગયા અને પ્રભાસમાં વિહાર કર્યા પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર ગયા. શ્રીકૃષ્ણ પહેલેથીજ સૂચના આપેલી એટલે સેવકોએ રૈવતક ગિરિને શય્યાગાર્યો હતો અને ભોજનની પણ તૈયારી રાખી હતી ત્યાં રાત્રિ વિતાવી ત્યાંથી રથ દ્વારા 'દ્વારકા' ગયા અબ્દનને જોવા 'દ્વારકાવાસીઓ' આવ્યા. રૈવતક ગિરિ ઉપર મોટો ઉત્સવ ભજવાયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન સુહદા ગિરિપૂજન માટે આવી, ગિરિપૂજન કરી, ગિરિને પ્રદક્ષિણા કરી 'દ્વારકા' તરફ જતી હતી ત્યાં આવી અબ્દન એનું હૃદય કરી ગયો ત્યારે ધ્રુમ પાડતા યોગીદારે 'દ્વારકા'માં ફરિયાદ કરવા દોડી ગયા, વગેરે. આ ઉલ્લેખો સ્પષ્ટતઃ દ્વારકા-રૈવતકનું સામીપ્ય સૂચવે છે સૌપ્તિક પર્વમાં કલ્પા મુજબ અશ્વત્થામા થોડો સમય 'દ્વારકા' માં રહ્યો હતો ૧૦૨ મૌસલપર્વમાં એ જ દ્વારકાને સમુદ્ર કુખાડી દીધાનું કહ્યું છે. ૨૦૩

આરભિક ઐતિહાસિક કાલની દ્વારકાની વસાહતના વિષયમાં વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતના તેમજ જૈન આગમ ગ્રંથોના ઉલ્લેખોને શકની કોટિમાં મૂકીએ, પરંતુ 'વેગિલસ'નો લેખક (ઈ સ ૬૦ આસપાસ) ક્રિષ્ના અખાતને 'બરકે- (Barake) ના અખાત' તરીકે નોંધે છે, અને એમાં સાત બેટ હોવાનું કહે છે, બ્યારે તોલેમી (ઈ સ ૧૫૦ આસપાસ)એ પોતાની પ્રવાસનોંધમાં એને

‘કંઠીનો અખાત’ કહ્યો છે અને ‘બરાકે’ને એમાંના એક બેટ તરીકે ખતાવ્યો છે. ૨૦૩મ્ આજે પણ કુચના દક્ષિણ ભાગે એના સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ ‘કંઠી’ જ કહેવાય છે. ‘પેરિલ્લસ’ના લેખકના અને તોલેમીના ‘બરાકે’ શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે આજની દારકાનો ભૂભાગ કહી શકાય આજની દારકાની પશ્ચિમ બાજુ સમુદ્ર છે અને બાકીની ત્રણ બાજુ નીચાણવાળો પ્રદેશ છે એને કારણે તોલેમીએ બેટ કહ્યો હોય આ પછીનો ઉલ્લેખ ગાઝલકવંશના ‘કંકમ્સવણુ’માં રહી દાનશાસન કરતા રાજર્વનો છે સૌરાષ્ટ્રના એ સામંતરાજ ગાઝલક વરાહદાસ બીજાએ દારકા પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરી એનો સ્વામી થયાનો (ઈ સ. ૫૪૬ આસપાસ) નિર્દેશ, ૧૦૪ શબ્દપ્રસાદ હ. દેસાઈ માનવા દલવાય છે તેમ, એ મૂળદારકાનો સત્તાધારી નહિ, પરંતુ આજની દારકાનો સત્તાધારી હોવાની સાખ પૂરે છે. ત્રણ સૈદ્ધમાં તો આજ શંકરાચાર્યને હાથે આજની દારકામાં ‘શારદાપીઠ’ની સ્થાપના થાય છે. ૨૦૫ અને આજની દારકા નજીકના મૂલવાસર નામના ગામના તળાવને કાંઠેથી મળેલા, કાર્દમક મહાક્ષત્રપ સ્વામી દુરસેનના સમયના ઈ સ. ૩૧૦-૧૧ ના પાળિયાના લેખથી ૨૦૧ એ પ્રદેશ ઉપર ક્ષત્રપોની સત્તા હોઈ એ પ્રદેશ અધારામાં નહોતો એમ કહી શકાય. જૈન ઉત્તરકાલીન સાધનોમાં પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ‘બાપભટ્ટિસચરિત’ આપતાં કહે છે કે આમ નામે રાજા રૈવતક ઉપર નેમિનાથનું પૂજન કરી, ત્યાં દામોદર હરિ(દામોદરકુંડ ઉપરના ક્રીકૃષ્ણ દામોદર)નું અર્ચન કરી પિંડતારક ગયા. ત્યાંથી માધવદેવ (શંખોદ્ધાર નજીકનું) કોઈ દેવસ્થાન લાગે છે, સોરઠમાંના માધવપુર-થેડનું માધવરાયજીનું મંદિર ‘પિંડતારક’ પછી શંખોદ્ધાર જતાં નથી આવતું.), શંખોદ્ધાર (બેટ) અને દારકામાં કૃષ્ણમૂર્તિને પ્રણામ કરી આમ રાજા ત્યાંથી સોમેશ્વરપુર-પ્રભાસપાટણ ગયા. ત્યાં શ્રીસોમનાથનું પૂજન કર્યું. ૨૦૭ અહીં વચ્ચે ‘શંખોદ્ધાર’ ન હોય તો ‘પિંડતારક’ ગીરનું પ્રાચીનીતીર્થ, ત્યાંના શ્રીમાધવદેવ, અને ત્યાંથી મૂળદારકાના શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પછી સોમેશ્વરપુરમાં આવ્યા એમ કહી શકાય, પરંતુ પ્રભાસ પાસે ‘શંખોદ્ધાર’ તીર્થ જાણવામાં આવ્યું નથી. વિવિધતીર્થકથ્થમાં ચોર્યાશી તીર્થોમાં ગણાવેલી દારવતી પણ આજની દારકા છે. ૨૦૮ એમ કહી શકાય કે ઈ.સ ના આરંભના સમયથી આ બાજુના ઉલ્લેખ દારકાનું સ્થાન આજની દારકાને કેદ્રમાં રાખીને થયા સમજાય છે. એ પૂર્વેના ઉલ્લેખ સર્વાંશે નિર્ણયાત્મક કહી શકાય નહિ. આ વિષયમાં નિર્ણયાત્મક સ્થિતિ તો ત્યારે જ લાગી શકાય કે ભૂસ્તરીય તેમજ પુરાવશેષીય પ્રમાણો સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય એ વસ્તુ સિદ્ધ થવા છતાં પણ દારકા તો સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી હોઈ એનું ભૂતલ તો

અપ્રાપ્ય જ રહેવાનું નહતું નીકળનારા અવશેષ એ પ્રદેશમાં લોદોની અવર-જવર અને અન્ય વસાહતો કેટલી જૂની હતી એટલી સાબ આપે.

પ્રાચ્યોત્તિષ : દારવતીના સંબંધમાં એક ખીલું નગર આવેલું જેવા મળે છે તે ‘પ્રાચ્યોત્તિષપુર’ છે મહાભારતના સભાપર્વમાં જેવામાં આવે છે કે ન્યારે શ્રીકૃષ્ણ નરકાસુરના પ્રાચ્યોત્તિષપુર ગયા હતા ત્યારે શિશુપાલે પાછળથી આવી દારવતી ઉપર ચડાઈ કરીને એને સળગાવી મૂકી હતી એવું રાજાઓ સમક્ષ કહેવાનું શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં મુકાયું છે ૨૦૯ સભાપર્વમાં જ રાજાશ્વ-યમની તૈયારીને ટાંકે એનું નના ઉત્તર દિશાના દિગ્વિજયમાં કુર્ષિદ, આનર્ત, કાલકૂટ, સકલદ્વીપ (પાકીતર : શાકલ=‘શિયાલકોટ’ પ બળતું) અને સાત દ્વીપો ઉપર વિજય મેળવી ભગદત્તની રાજધાની પ્રાચ્યોત્તિષ સુધી પહોંચ્યો હતો ત્યાં એની ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તરમાં ‘અ તર્જિરિ’ ‘અહિર્ગિરિ’ અને ‘ઉપગિરિ’ના પ્રદેશના રાજાઓને હત્યા ૨૧૦ આમ એનું નના આ વિજય ઉત્તર દિશાના પ્રદેશનો હતો; એમાં ‘આનર્ત’ કહ્યું છે તેથી દારકા જેની રાજધાની છે તે આનર્ત નહિ, અને ‘પ્રાચ્યોત્તિષ’ પણ એ રીતે ઉત્તરના પ્રદેશમાં આવેલું કહેવું ભેઈએ. ભગદત્તની સાથેના મુકાબલામાં કિરાતો અને ચીનાઓ ઉપરાંત સાગરાનૂપ-વાસીઓની સહાય હતી એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે પહેલી બે જાતો તો ઉત્તરમાં હતી, પરંતુ ‘સાગરાનૂપવાસીઓ’ને ક્યાંના કહેવા ? ઉલ્લોગપર્વમાં યાનસંધિ-પેટા-પર્વમાં ‘પ્રાચ્યોત્તિષપુર’ ૨૧૧ અને એનો રાજા નરકાસુર-કૌમાસુર કહેવામાં આવ્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણે એ નરકાસુર અને એના સહાયક મુરને હણ્યાનું પણ ત્યાં કહ્યું છે ૨૧૨ પછી તો ભારતયુદ્ધમાં એનું ભગદત્તનો વધ કર્યો હતો. ૨૧૩ ભગદત્ત પછી એનો પુત્ર વજ્રદત્ત રાજા થયો. ન્યારે ભારતવિજય પછી યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધયજ્ઞ માટેનો અશ્વ પ્રાચ્યોત્તિષપુર ગયો ત્યારે અશ્વનું હરણ કરી લઈ જતા વજ્રદત્ત સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું; ૨૧૪ એના ઉપર વિજય મેળવી એનું ન સૈધવો સાથે લડવા ગયો હતો. ૨૧૫ અહીં ‘પ્રાચ્યોત્તિષપુર’ અને ‘પ્રાચ્યોત્તિષપુર’ એ બેઉ, હકીકતે, એકરૂપ છે ઉપરના બે પ્રસંગોમાં એ નગર ઉત્તર દિશામાં હોઈ શકે, કારણ કે ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી વળતાં સૈધવો ઉપર આવી શકાય. પરંતુ અહીં સભાપર્વનો એક નિર્દેશ કાઢક ખીલ વાત કરે છે : ન્યાં શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને એમને સહાય કરે તેવા રાજાઓનો ખ્યાલ આપે છે તેમાં ભગદત્ત વિશે કહેતા ‘તમારા પિતાની જેમ તમારામાં મનેહે બંધાયેલો અને તમારામા ભક્તિવાળો ભગદત્ત રાજા પશ્ચિમ દિશામાં પૃવીના દક્ષિણ ભાગનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે’ એમ કહે છે. ૨૧૬

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં, હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્તાંશમાં અને મત્સ્યપુરાણમાં 'વરાહ' પર્વતની નજીક નરકની રાજધાની 'પ્રાગ્જયોતિષ'નો નિર્દેશ થયેલો. મળે છે. ૨૧૭ કિષ્કિંધાકાંડ પશ્ચિમના દેશોનો ખ્યાલ આપતાં આનો સમાવેશ કરે છે કે જેમાં 'સુરાષ્ટ્ર' 'બાહલીક' 'શગભીર' વગેરે દેશો શરૂઆતમાં સૂચવાયા છે. ૨૧૮ એ ખરું છે કે કાલિકાપુરાણ જે પ્રાગ્જયોતિષની વાત કરે છે તે આસામનું છે, ૨૧૯ પણ કાલિકાપુરાણ કરતાં પૂર્વના પ્રાચીન પ્રમાણ વધુ કહી શકાય એ સંભવિત છે કે આસામમાં પણ પાછળથી 'પ્રાગ્જયોતિષપુર'ની નવી વસાહત અસ્તિત્વમાં આવી હોય અને પહેલું ભુદાઈ જતાં મોડેનાં પુરાણોમાં આસામનું ઉલ્લિખિત થયું હોય તેથી જ સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો આસામમાં આજના ગોહત્તીના સ્થાન ઉપર એ હોવાનું કહે છે ૨૨૦

ઉપરના બિન્ન બિન્ન નિર્દેશોને ખ્યાલમાં લેતાં આપણને ત્રણ 'પ્રાગ્જયોતિષપુર' મળે છે : એક ઉત્તરનું, બીજું પશ્ચિમનું અને ત્રીજું પૂર્વનું. જુદે જુદે સમયે આવાં એક જ નામ ધરાવતાં ત્રણ નગર અસ્તિત્વમાં હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. આમાં સભાપર્વનો નિર્દેશ ભગદત્તને પશ્ચિમ દિશાનો રક્ષક કહેતો હોઈ અને કિષ્કિંધાકાંડનો નિર્દેશ એને બળ આપતો હોઈ અર્જુનના દિગ્વિજયવાળો નિર્દેશ શિશિલ બની રહે છે ઉચ્ચ વિવેચનના સિદ્ધાંતે વિચારતાં સભાપર્વમાં ચાર દિશાઓના વિજયના સાઠાસાત અધ્યાય અને એવા જ પ્રકારના, રાજસૂયયજ્ઞને અતે ઉપાયન અર્પવા આવેલા બિન્ન બિન્ન દેશના લોકોને લગતા એ અધ્યાય, ઉપાખ્યાનોની જેમ, પાછળથી ઉમેરાયેલા કહી શકાય એમ છે હરિવંશના પ્રમાણિત ભાગનું ઈર્ષન કરતાં માલૂમ પડી આવે છે કે દારકાને જે દાનવો વિધિ કરતા હતા તેઓમાં નરક નામનો દાનવ પણ એક હતો, પ્રાગ્જયોતિષપુરનો એ રાજા સાગર ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતો હતો અને ભારે ઉપદ્રવ કર્યા કરતો હતો, શ્રીકૃષ્ણે એના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરીને એનો વધ કર્યો, ૨૨૧ અને એ સાગરના મધ્યમાં ૨૨૨ આમ દારવતીથી બહુ દૂર નહિ તેવું સ્થાન અને એ સ્થાનનો સમુદ્ર સાથે નિકટતાનો સબધ ધ્યાન ખેંચે છે. ડાહ્યરરાય માંકડે સ્વયન કર્યું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુર પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપના કુંગર પાસે—અત્યારે જ્યાં ગુપ્તકાલનું પ્રાચીન દેવાલય ઉભું છે તે સ્થાનના પટ ઉપર—હતું; વી બી આઠવળેએ પણ એ બાજુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે ૨૨૩ ઉદ્ધોગપર્વમાં 'પ્રાગ્જયોતિષદુર્ગ' કહેલ છે ૨૨૪ એટલે એ કાંઈ પર્વતીય દુર્ગ હોવાની સંભાવના છે. આવું સ્થાન પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં શોધવા જઈએ તો કાંતો ઉજ્જયિંત(ગિરનાર)ની તળેટીનો 'ઉઝસેનદુર્ગ' (વિવિધતીર્થકલ્પમાનો 'હઝસેનદુર્ગ')

‘અ ગારગઠ’ ‘જુષણદુઃમ’, ‘રેવ તગિરિરાસુ’માં ‘ઉડ સેણુ-ગઢ-દુમ્મ’^{૨૨૫}=ઉપરકોટ) હોય અથવા ખરડા કુંગરની ઉત્તર બાજુની, વેણુ અને આભપરાનાં શિખરોની તળેટીમાંની, સૌધવોની ‘ભૂતાખિલિકા’-‘ભૂતાખિલી’ (‘ભૂમલી’-‘ધૂમલી’)નો દુર્ગ હોય. ‘ભૂમલી-ધૂમલી’ નામમાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપ ‘ભૂમક-ધૂમક’નો સંબંધ હોવાની ડાહરરાય માંકડે સંભાવના કરી છે, ૨૨૧ પરંતુ ભૂમકે ક્ષહી સુધી આવી આ નગરી નવી વસાવ્યાનો કોઈ ખુલાસો મળતો નથી, ન્યારે બીજી બાજુ ‘ભૂતાખિલિકા-ભૂતાખિલી’ જેવા અર્થહીન અસહવિત શબ્દને બદલે સ. મૌમ-પદ્ધિકાના (પ્ર મોમસલ્લિકા > મોસુલ્લિકા > મોમલ્લિકા એવા સ્વાભાવિક) વિકાસ દ્વારા ‘ભૂમલી’ આવવાની સરળતા વધુ છે એશક, પાછળથી લોકોમાં ‘ધૂમલી’ નામ કેમ પ્રચલિત થઈ ગયું એનો ખુલાસો મળતો નથી; હકીકતે, ‘ધૂમલી’ નામ અઘાપિ જૂનાં સાધનોમાં અંકિત થયેલું જાણવામાં આવ્યું નથી. નર-કાસુરની માતાનું નામ મૂમિ હોઈ એનું બીજું નામ મૌમાસુર પણ જાણીતું હતું^{૨૨૭} સંભવ છે કે નરકાસુરના વારસો ત્યાંથી ઉત્પિન્ન થઈ ગયા પછી એ ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’ પાછળથી લોકોમાં ‘ભોમપદ્ધિકા’ તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય. એને સમુદ્રનો સંબંધ કહ્યો છે આજે સમુદ્ર જરૂર દૂર છે એવીસેકે કિ. મી. જેટલો, પરંતુ પશ્ચિમમાં ચૌદેક કિ. મી. ઉપર કીંદરખેડાની પશ્ચિમે નીચાણનો પ્રદેશ છે ત્યાં સમુદ્ર હોવાનાં સ્પષ્ટ નિશાન છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રકુદમાં નરકાસુરને માર્યો હોય તો એ સહવી શકે એમ છે.

‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’માં પ્રાક્ એ પૂવ પદનો અર્થ સંસ્કૃત પ્રમાણે ‘પૂર્વ’ થતો હોઈ આ નગર પૂવના દેશ(અર્થાત્ આસામ)નું હોવાની સર્વસામાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ બી કે કત્રીએ એ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષાના મૂળનો ન હોતાં ઓરિદ્રકમૂળનો કહ્યો છે અને એનો અર્થ ‘પગર-જુહ (જો)-તિક્ક(ય)’ એવું મૂળ બતાવી ‘અતિપર્વત-વાળો પ્રદેશ’ એવો સ્મરણ્યો છે^{૨૨૮} આમ હોય તો એ ‘પૂર્વના’ દેશનું પ્રથમ હતું એ સુદો નષ્ટ થાય ‘સુરાષ્ટ્ર’ પણ પ્રાચીન કાલમાં ‘આર્યેતર દેશ’ હતો એટલે ઓરિદ્રકમૂળના શબ્દવાળું નામ પાછળથી સંસ્કૃતયુગમાં સંસ્કૃતીકરણ પામી ગયું હોય તો એ અસહવિત ન કહી શકાય આનો સાચો ઉકેલ તો ધૂમલીનાં બંધિયેરોની નીચેના તલભાગમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઉત્ખનન થાય ત્યારે મળી શકે. ત્યાંસુધી, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રમાણને અભાવે, સિદ્ધ નિર્ણય શક્ય નથી.

ભરુકંચ : ગુજરાતની પ્રાચીન ભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ‘ભારુકંચ’ ‘ભરુકંચ’ શબ્દો મળે છે. આમાંનો ‘ભારુકંચ’ એ દેશનામ અને એમાં આવેલું

મુખ્ય નગર તે 'ભરુકચ્છ' એવો ઉદ્દેશ મેળવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવ દક્ષિણ દિશાના દેશો ઉપર દિગ્વિજય કરે છે તેમાં, પોતે જઈને મુકામ કર્યો હોય તે રીતે, 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ કર્યો છે, જે 'નગર' હોય એમ લાગે છે ૨૨૯ આની પૂર્વે 'રામા' ('રામ') નગરી કહી છે એ એને બળ પૂરે છે સભાપર્વમાં રાજસૂયયજ્ઞને અતે ઉપાયનોવાળા પ્રસંગે 'ભરુકચ્છ-નિવાસીઓ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૨૩૦ તે એ ધીકતા બદરી નગરના ઉપલક્ષ્યમાં કહી શકાય તેમ સમૃદ્ધ દેશવિશેષ પણ કહી શકાય. જાતકો 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ કરે છે ૨૩૧ બૌદ્ધો અને જૈનોનું એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું ઈ. પૂ. ૫ મી સદીમાં ત્યાં અવંતિના રાજા પ્રલોતની સત્તા હતી; ઈ.સ.ના આરંભમાં નભોવાહન (સંભવતઃ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ 'નહપાન') ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. ૨૩૨ જૈનોનું અશ્વાવ-ખોધતીર્થ-શકુનિકાવિહારતીર્થ પણ આ નગરમાં હતું. પૌરાણિક નિર્દેશોમાં દેશનામ તરીકેના 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ મત્સ્યપુરાણમાં છે; ૨૩૩ બીજા પુરાણોમાં પછી પાઠબેદ છે ૨૩૪ જૈન ચૂર્ણિઓ 'ભરુકચ્છ' કહે છે; આવસ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિકામાં એને 'આહાર' (નદીવટી એક એકમ) પણ કહેલ છે ૨૩૫ આભિલેખિક નિર્દેશોમાં ઠોઈ સગમસિ હતા ઈ. સ. ૫૪૦-૫૪૧ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે, ૨૩૬ મૈત્રકવંશના ધરસેન ૮ થાનાં ઈ.સ. ૬૪૮ નાં એ દાનશાસનોમાં તેો વિજયછાવણીના સ્થાન તરીકે, ૨૩૭ શુભંરનૃપતિવંશના દ્વં ૨ જ(પ્રશાંતવર્ષ)-ના ઈ.સ. ૬૨૯ ના દાનશાસનમાં પણ સ્થાનવિશેષ તરીકે, ૨૩૮ એનાં બનાવટી નીકળેલાં ત્રણ દાનશાસનોમાં ત્યાં વિજયછાવણી હતી એ રીતે, ૨૩૯ તો રાષ્ટ્ર-કૂટવંશના ગોવિદના ઈ.સ. ૮૨૭ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે ૨૪૦ ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે કથાસરિત્સાગર ઈ.સ.ની ૧ લી સદીના સૂક્તવાના આધારે ૧૦ મી સદીમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે તેમાં પણ 'ભરુકચ્છ'નો નગર તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૪૦

મહાભારતના સભાપર્વના પ્રક્ષિપ્ત અંશમાં 'ભરુકચ્છ' નોંધાયું છે ત્યાં એ ભાર્ગવોની વસાહત થયાને કારણે થયેલું રૂપાંતર માત્ર છે ૨૪૧ ભાગવતપુરાણમાં નર્મદાના ઉત્તર દિશાના કાંઠા ઉપર ભૂશુઓએ 'ભરુકચ્છ' નામના સ્થાનમાં બહિરાજા પાસે અધ્યભેદ થયેો કરાવ્યાનું જોવા મળે છે, ૨૪૨ એ ભૂશુ-કુલના બ્રાહ્મણોના ત્યાંના નિવાસનો ખ્યાલ આપે છે. રકંદપુરાણુ તો પછી ભૂશુ ઋષિએ 'ત્રી'નામના ક્ષેત્રમાં 'નંદન વત્સરના માધની ૫ થમીએ રવાના ઉત્તર તરે એક કોશ પ્રમાણુ ક્ષેત્ર ભરુકચ્છનગર' વસાવ્યાનું નોંધે છે. ૨૪૩ રાજશેખર એની કાવ્યમીમાંસામાં 'ભરુકચ્છ' શબ્દ તરીકે નોંધે છે, પરંતુ ત્યાં એ

એનો જનપદ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ૨૪૪ પુરાણોમાં એ સ્થળને 'ભુગુ તીર્થ' પણ કહ્યું છે ૨૪૫

વિદેશીઓએ સૂચવેલાં નામોમાં 'બેરિગ્ઝસ'ના લેખકે 'બારીગાઝા' (Barygaza) તરીકે અખાતતું અને નર્મદાના મુખ ઉપર આવેલા બદગુડું, તોલેમીએ પણ એ જ નામ, જેમોએ 'બરગોસા' (Barogos), અરબ મુસાફરોએ અનુક્રમે 'બરૌઝ' (Baraus), 'બરુસ' (Barus), 'બરુસી' (Barusi) 'બરુહ' (Baruh), અને અલખીફ્રન એ 'હાર દેરા'માં 'બિહરોજ' (Bihroj) આપ્યું છે તે 'ભરુકઝ્ઝ' સંજ્ઞાની વિકૃતિઓ માત્ર છે ૨૪૬ યુઅન રંગિ આપેલું 'પો-લ-ક-કે-પો' પણ 'ભરુકઝ્ઝ'ની ચીની ઉચ્ચારણ માત્ર છે ૨૪૭

જૈન ગ્રંથધાદિ સાહિત્યમાં પ્રલાવકચરિત ત્યાંના ક્ષેત્રને ઉદેશી 'ભુગુક્ષેત્ર' તરીકે આર્યખપુટાચાર્ય અને વિજયસિંહસૂરિની યાત્રાના સંદર્ભમાં કહે છે, ૨૪૮ જ્યારે નગર તરીકે વાદિદેવસૂરિના કૃષ્ણ નામના બ્રાહ્મણ સાથેના વાદમાં વિજયના પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરે છે, ૨૪૯ આ છેલ્લામાં સમગ્ર ક્ષેત્ર પણ કહી શકાય. આ ગ્રંથમાં સાદા 'ભુગુપુર' તરીકે પણ 'વિજયસિંહસૂરિ'ના ચરિતમાં ત્રણ વાર કહ્યું છે ૨૫૦ બાકી તો કાલકસરિ, પાદલિપ્તાચાર્ય, વિજયસિંહસૂરિ, વૃદ્ધવાદિસૂરિ, મલ્લવાદિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિના ચરિત આપતાં 'ભુગુકઝ્ઝ' સંજ્ઞા જ પ્રયોજી છે, જેમાં જે સ્થળે 'ભુગુકઝ્ઝપુર' કહેલ છે, ૨૫૧ વિવિધ-તીર્થકલ્પ મુનિ સુમતના દેરાસર વિશે, અશ્વાવળોષતીર્થ વિશે, અને ધનેશ્વર નામના નૈગમ વિશે કહેતાં પ્રા. મરુત્ત (સ. મરુત્તનું રૂપાત્મ) એવો નગરનામનિર્દેશ કરે છે, ૨૫૨ જ્યારે 'પ્રતિશ્ઠાનપત્તનકલ્પ'માં, 'ચતુરશીતિ-મહાતીર્થનામસંગ્રહકલ્પ'માં અને 'કુડગેશ્વરનાભેયકલ્પ'માં (શકુનિકા-વિહારના સંદર્ભમાં) સં. સુગુત્ત સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો બતાવે છે, ૨૫૩ પુરાતનગ્રંથ ધસગ્રહમાં 'દેવાચાર્યગ્રંથ'માં વીરનાગ શેઠ 'ભુગુકઝ્ઝ' ગયાતું, 'કુમારપાલકારિતામારિગ્રંથ'માં મત્રી વાગસટને ઉદેશી હેમચંદ્રાચાર્યની ઉક્તિમાં 'ભુગુકઝ્ઝ'ના ગમનતું, અને 'વસ્તુપાલ-તેજપાલગ્રંથ'માં મુનિ સુમતનાચની પ્રતિષ્ઠા કરવાનાર બાલહંસસૂરિના પ્રસંગમાં 'ભુગુકઝ્ઝ' સ્થાનતું કહે છે, ૨૫૪ જ્યારે બીજાં અનેક સ્થળોએ 'ભુગુપુર' કહ્યું છે. ૨૫૫ ગ્રંથ ધકાશકારે આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં 'ભુગુકઝ્ઝ', મલ્લવાદિસૂરિના પ્રસંગમાં 'ભુગુક્ષેત્ર', અને આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં બીજો વખતે અને પાદલિપ્તાચાર્યના કથાનકમાં બધે 'ભુગુપુર' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૫૬ ગ્રંથધર્મિતામણિમાં આગ્રહાટના પ્રસંગે અને વસ્તુપાલને

સ્તંભતીર્થમાં સૈયદ નામના નાવિક સાથે થયેલા વિગ્રહમાં ભૃગુપુરથી મહા-
સાધનિક શંખને યોદાવી લાવવાના પ્રસંગે—એઉ પ્રસંગે ‘ભૃગુપુર’ જ મળે છે. ૨૫૭

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રનાં નગરોમાં ‘ભરુકચ્છ’—પછી મોડેથી ‘ભૃગુકચ્છ’ એ
ઠીક ઠીક પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. હૈહયોના સંબંધને કારણે પછી એમના
પુરોહિતો ‘ભૃગુ’ઓનો એ નગરમાં વાસ થતાં એમના વિષયમાં પુરાણોમાં અનેક
અનુશ્રુતિઓ નોંધાયેલી છે. મૂળમાં તો એ પાણીવાળા પ્રદેશ—નર્મદાના સમુદ્ર પ્રદેશમાં
વસેલું નગરસ્થાન છે. મદ્ર શબ્દ પ્રાકૃત કોશમાં એક અનાયદેશ અને એના વાસીઓ
માટે નોંધાયેલા છે, ૨૫૮ તો સંસ્કૃત કોશમાં ‘પતિ, સ્વામી, શિવ, વિષ્ણુ, સોતું’,
સમુદ્ર’ એ રા અર્થ આપતો બતાવાયો છે. ૨૫૯ સ્વરૂપે એ કોઈ સ્થાનિક અતિ પ્રાચીન
ખોદીનો દેશી શબ્દ હોય એ અસંભવિત નથી. સં. મદ્રકચ્છ પ્રચલિત
બન્યા પછી ‘નેલગડું’ એ અર્થમાં ‘મારકચ્છ’ થતાં પછી પાછલો શબ્દ દેશવાચક બન્યો.

આરંભિક પુરાણો પછીના સાહિત્યમાં તેમજ અભિલેખોમાં ગુજરાતનાં
અનેક મોટાં નાનાં નગરોના ઉલ્લેખ આવે છે અહીં ઐતિહાસિક કાલના આરંભથી
સોલંકીકાલના અંત સુધીનાં મોટાં નાનાં નગરોની સમીક્ષા કરીએ.

ગિરિનગર : આ આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં જીર્જયત(ગિરનાર)ની નજીક
નગર તરીકે મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં, ૨૬૦
એના પુત્ર દામજદશ્ત્રી ૧ લા કે રુદ્રસિંહ ૧ લા(ઈ સ ૧૮૧-૧૯૭)ના
જૂનાગઢ—બાવાખ્યારના મઠમાંના લેખમાં, ૨૬૧ અને માત્ર ‘નગર’ તરીકે રકદ-
ગુપ્તના સમયના ઈ સ. ૪૫૭ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં ઉલ્લિખિત થયેલ મળે
છે. ૨૬૧અ મહાહારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં એ કયાંય ઉલ્લિખિત નથી અથ-
વાહ માત્ર હરિવંશનો અને એ પણ એના પ્રક્ષિપ્ત અશનો છે, બન્યાં મધુ દૈત્યે
ધક્ષવાકુવંશીય પોતાના જમાઈ હર્યશ્વને આનત—સુરાષ્ટ્રનો વિષય બક્ષિસ આપે
ત્યારે એક ગિરિવર પાસે ‘ગિરિપુર’ એના નિવાસ માટે આપ્યાનું કહ્યું છે. ૨૬૨
હર્યશ્વે જ એ આપ્યાદ કર્યું એમ પણ કહ્યું છે. ૨૬૩ પ્રક્ષેપકારના મનમાં,
સંભવ છે કે, પોતાના સમયમાં આપ્યાદ હોય તેવું યા નષ્ટ થઈ ચૂકેલું નગર
હશે, જેને એણે અનુકૂળતા ખાતર ‘ગિરિપુર’ કહ્યું ગમે તે હો, રકદગુપ્તના
સમયમાં તો એ આપ્યાદ હતું, જે આપ્યાદી મૌર્યકાલના આરંભથી તો નિશ્ચિત જ
કહી શકાય. ૨૬૪

ગિરિનગરનું અસ્તિત્વ ઈ.સ. ૭૦૬ સુધી તો પકડી શકાય છે. ગિરિનગરથી આવેલા બ્રાહ્મણોને આપેલાં દાનોને લગતાં દાનશાસનોમાં ગિરિનગરવિનિર્મિત શબ્દ સૂચવાયેલ છે એવાં દાનશાસન તે ધ્રુવસેન ૨ જનનું ઈ.સ. ૬૩૧ નું, શીલાદિત્ય ૩ જનનાં ઈ.સ. ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૭૬ નાં, અને રાષ્ટ્રકૂટવંશના બળભટ્ટ ૩ જનનું ઈ.સ. ૭૦૬ નું.^{૨૧૫} આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિમાં અગ્નિપૂજક વણિકના અગ્નિ-સંતપણ્યકાર્યમાં અકસ્માત્ ‘ગિરિનગર’ સળગી નાશ પામ્યાનું ૨૧૬ અને ગિરિનગરની ત્રણ નવપ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઉજ્જયંત ગિરિ ઉપરથી ઉઠાવી પારસકૂલના કિનારે ચોરોએ વેચી દીધાનું^{૨૧૭} લખ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગની શીલાચાર્યની ટીકામાં નિર્દિષ્ટ એક હાલરકામાં બાળકને ‘ગિરિપત્તનનો રાજા’ કહી જાનો રાખવાનું^{૨૧૮} અને જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રમાં દારવતીથી આવેલા થાવડ્યાપુત્ર અણગારને શૈલક રાજાએ ‘શૈલકપુર’માં ઉપદેશ આપ્યાનું^{૨૧૯} કહ્યું છે. આ પાછલું ‘શૈલકપુર’ સુરાષ્ટ્રમાં હતું એટલે એ ‘ગિરિનગર’ હોવાની સંભાવના છે.

ચદ્રગુપ્ત મૌર્યની પૂર્વે એનું અસ્તિત્વ કેટલું જૂનું? પાણિનિના ગણ-પાઠમાં ‘ગિરિનગર’ શબ્દના ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ ‘ગિરિનગર’ ન થાય એવા ઉદ્દેશો.^{૨૨૦} આને સ્વીકારવામાં આવે તો ઈ.પૂ. ૫મી - ૬ ફી સદી સુધી જર્મ શકાય ‘ગિરિનગર’ આજના જૂનાગઢના સ્થાન ઉપર હતું કે છેક ગિરનારની તળેટીમાં અને/અથવા સુવર્ણરેખાના ‘સુદર્શન તટાક’ પૂરું થયા પછીના પશ્ચિમ ભાગે ખેડિ બાજુના તટો ઉપર, એ પ્રશ્નનો હજી સુધી ઉકેલ આવ્યો નથી. આ તટો ઉપરના ખોદકામમાં ક્ષત્રપકાલીન મૃતપાત્ર મળ્યાં છે એના ઉપરથી વસાહતનો ખ્યાલ આવે નદીના તોફાનને લઈ વસાહત લયજનક ખનતાં અથવા તો ઉચ્ચિન્ન થઈ જતાં, આગળ ઉપર પછી દક્ષિણભાગે ઉપરકોટના કિલ્લાની પશ્ચિમ અને દક્ષિણે ઢોળાવવાળા ઊંચા ભાગમાં વસાહત ખસી એવું એક સમાધાન મેળવી શકાય એમ છે. (જુઓ નીચે ‘ઉત્ત્રસેનગઢ’ અને ‘તેજકપુર’.) વળી ગિરનારના અંદરના ચર ચતા ચડાણ અને દામોદરકુંડ વચ્ચેના ભવનાથના મંદિરવાળા ભાગમાં અસલ ગિરિનગરનો ચોક્કસ ભાગ હોય; ‘ગિરિનગર’ નાશ પામતાં પહોડને જ પછીથી ‘ગિરનાર’ સંજ્ઞા મળી છે એમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. પ્રત્યક્ષચિંતામણિમાંના વૈષ્ણવાચ્છટપ્રત્યક્ષમાં ‘ગિરિનગરના રાજા’નો, પ્રસંગવશાત્ જૂની વાત કહેવાતી હોય તે રીતે, ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૭૧ એટલે મેટુદુર્ગ (ઈ.સ. ૧૩૦૫)ના સમયમાં ‘ગિરિનગર’ના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે ૮ મી-૯ મી આસપાસ રચાયાની શક્યતા છે તેવા રક્તપુરાણમાંના પ્રભાસખંડના વચ્ચાપથ-ક્ષેત્રમાં એ વિશે સર્વથા મૌન સેવવામાં આવ્યું છે, એ સમયે ‘વામનનગર’ (‘વામનરથલી’-વંથલી) આબાદ થઈ ચૂકેલું હતું.

ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર : વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેજલપુરની પૂર્વ દિશાએ 'ઉગ્રસેણુગઢ' યુગાદિનાથ (અપભ્રંશ) વગેરેનાં મંદિરોથી સમૃદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે અને ત્યાં એની 'ખંગારગઢ' અને 'બુણ્ણદુગ્ગ' એવી પર્યાય-સંજ્ઞાઓ પણ કહી છે; ત્યાં તેજપાલ મંત્રીએ 'ગિરિનર'ના તલમાં પોતાના નામથી અંકિત 'તેજલપુર' શ્રેષ્ઠ ગઢ, મઠો, પરબો, માંદરો, અગીચાઓથી રમ્ય વસાવ્યું; ત્યાં પિતાના નામથી 'આસરાયવિહાર' અને પાર્શ્વનાથનું દેરાસર કરાવ્યાં, માતાના નામ ઉપરથી 'કુમરસર' એ નામનું સરોવર બનાવડાવ્યું, તેજલપુરની પૂર્વે આવેલા 'ઉગ્રસેણુગઢ'ની દક્ષિણે ચોરી-વેદી-લાકુઓ રાખવાનું સ્થાન (૧) અને પશુઓના વાડા વગેરે છે, જ્યારે ગઢની ઉત્તર દિશાએ વિશાળ સ્તંભોવાળા શાળાથી શાશ્વતો દશ-દશાહોનો મંડપ આવેલો છે, અને ગિરિના દારપ્રદેશમાં સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે પાંચમ દરિ (વાસુદેવ) દામોદર (દામોદર કુંડ ઉપર દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સંભવતઃ શુપ્તકાલ-ર્ષ સ ૪૫૭-ના ચક્રપાલિતવાળા મંદિરની તલ્લભૂમિ ઉપરના મંદિરમાનું સ્વરૂપ) છે. ૨૭૨ દેવંતગિરિરાસ્ટ્રમાં પણ ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર ગામનો એવો જ દિશા-નિર્દેશ થયેલો છે, તેજલપુર તેજપાલે વસાવ્યું એ રીતે ૨૭૩ પ્રબંધકોશમાં તેજપાલે એ 'ખંગારદુર્ગ'માં હતો ત્યારે ભૂમિ જોઈ 'તેજલપુર' સત્ર-ઉદ્ધાનો-પરબો-જિનગૃહો વગેરેથી રમ્ય સ્વરૂપનું વસાવ્યું, 'તેજલપુર'ને કરતો પથ્થરનો ઊંચો કોટ બનાવડાવ્યો, એવું કહ્યું છે ૨૭૪ વસ્તુપાલના દિલ્હીના યજમાન શાહ પૂનડે લાકડાની પાંચ પાટ આપી તેઓમાંની એક પાટ તેજલપુરમાં પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં રાખ્યાનું પણ નોંધ્યું છે. ૨૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં તો તેજપાલે ફરી 'તેજલપુર' આવ્યાનું, 'કુમારદેવીસર'માં સ્નાન કરી પોતે કરાવેલા પાર્શ્વનાથચૈત્યમાં મહિમા કરી, પર્વત ઉપર જવા તૈયાર થયાનું કહી, પછી 'તેજલપુર'માં પૌષધાગાર-'કુમરસર' સાથેનું દેવાલય કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૨૭૬

વિવિધતીર્થકલ્પે તો 'તેજલપુર' અને 'ઉગ્રસેનગઢ'નો સ્થાનનિશ્ચય દિશાઓપૂર્વક આપ્યો છે આજે ગિરિના મુખદ્વાર ઉપર 'સુવર્ણરેખા'-સેનરેખા નદીને દક્ષિણ કાંઠે આવેલા શ્રીદામોદર-દરિ (વાસુદેવ) પાંચમાના સ્થાન સિવાયના અન્ય કોઈ તે તે નામે જણીતાં નથી; ખંગારગઢમાં ઉગ્રસેને પૂજેલા આદિનાથ(નું) દેરાસર હોવાનું પણ વિવિધતીર્થકલ્પ કહે છે.

આમાંથી 'કુમરસર'નું સ્થાન આજના જૂનાગઢના પશ્ચિમ ભાગે જણીતા પરી તળાવની બાજુમાં હોવાનું જણવામાં આવ્યું છે. ૨૭૭ તેજલપુરનો નિર્ણય

એની પૂર્વ આવ્યો કહેલા ઉત્તરેનગર-ખગારગટ-જુહાપુર(સં. જુહાપુર)ના સ્થાનના નિર્ણયથી થઈ શકે. જૂનાગઢના પૂર્વ ભાગે આવેલા 'ઉપરકોટ'માં જૈન દેવાલયોનો કોઈ સગર મળ્યો નથી; સભવ છે કે બધું નષ્ટ થયું હોય. દેરાસર એ છે તે ઉપરકોટ નજીક જગમાલ ચોકમાં છે. એની પૂર્વ દિશાએ આવેલા 'ઉપરકોટ'ને 'ઉત્તરેનગર' કહીએ તો 'તેજલપુર' આવળના જૂનાગઢના તલ ઉપર વસાવ્યું હોવાનું સભવે એ અસંભવિત લાગતું નથી ઉપરકોટના જાણીતા નામ 'ખગારગઢ' અને જુહાપુર(સં. જુહાપુર, પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર)ખગાર બંધ એસી જાય છે. એ 'જૂનો ગઢ' પછીથી 'તેજલપુર'ને માટે પ્રયુક્ત થતાં કિશોર 'ઉપરકોટ' કહેવાયો અને નગર જ 'જૂનો ગઢ' કહેવાયું. અહીં નોંધવા જેવું તો એ છે કે ઋગ્વેદમાં જે ઋજ્યવત્તાનો દિક્ષા તરીકેનો નિર્દેશ શક્ય છે તે કદાચ આ હોય. ૨૭૭૫ એવી કોઈ પ્રાચીનતાની પર પરાએ એને 'ઉત્તરેનગર', બોજરાજ ઉત્તરેને કરેલા તરીકે, કહેવામાં આવ્યો હોય

વામનનગર-વામનસ્થલી : આવળના જૂનાગઢ જિલ્લામાં જૂનાગઢથી પશ્ચિમે ખારેક દિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ઉભેલું નદીને પૂર્વ કાંઠે આવેલું 'વંશળી-સોરઠ જૂના સમયમાં રક્ષપુરાણમાં 'વામનનગર' તરીકે નોંધાયેલું છે, એને વજ્રાપથક્ષેત્રમાં એની પશ્ચિમ સીમાએ કહેવામાં આવ્યું છે ૨૭૭૫ ત્યાં નોંધાયેલી અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વામન ભગવાન બલિને બાંધી, નગર સ્થાપી રૈવતક ગિરિ ઉપર આવી વસ્યા હતા એનાં 'વામનનગર' અને 'વામનપુર' એમ બેઉ પ્રકારના નામ ત્યાં જોવા મળે છે, પરંતુ નગરનામના મૂળની સ્વાભાવિકતા જોઈતી હોય તો 'વનસ્થલિકા' વધુ બંધ એસે 'સ્થલી' વહીવટી વિભાગ તરીકે હોવાનો ખ્યાલ 'વનસ્થલી'માં હોવાની હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની સંભાવના અને બળ પૂરે છે ૨૭૭ આ ગામમાં પ્રાચીન અવશેષો કેટલાક જળવાઈ રહ્યા છે; ત્યાં વામન ભગવાનનું મંદિર પણ જળવાયેલું છે જૂનાગઢના ચૂડાસમા-ઓતું એ ઘણા સમય સુધી પાટનગર રહ્યું હતું. અલિલેખોમાં કુમારપાલના સમયના ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના માંગરોળ-સોરઠની સોદળી વાવમાં સચવાયેલા, સૌરાષ્ટ્રના નાયક મુલુક ગૂહિલના અલિલેખમાં 'વામનસ્થલી' તરીકે એ સચવાયેલું છે ૨૭૭ ભીમદેવ ૨ જના સુરાષ્ટ્રમંડલના 'વામનસ્થલી'માં ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં સોમરાજદેવ શાસક હોવાનું મળે છે, ૨૮૦ તો ઈ. સ. ૧૨૬૦માં ત્યાં સારંગદેવ વાઘેલાની સત્તા નિરૂપાઈ છે, જ્યાં 'વામનપુર' નામ પણ અપાયું છે; ૨૮૧ એ 'વામનસ્થલી' ઉપર વાઘેલા રાજ વીરધવલે પોતાના રાજ્યારોહણ પછી તરત જ ચડાઈ કરી હશે એવું એ અલિલેખના સંપાદક દત્તાત્રેય આ. ડિસકનકેરે

નોંધ્યું છે ૨૮૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં જોવા મળતા ‘સત્યપુરકલ્પ’માં અલ્લાહદીનના નાના ભાઈ ઉલૂખાનની શુબરાત-સૌરાષ્ટ્રની યડાઈમાં એણે ‘વામણસ્થલી’- (‘વામનસ્થલી’)માં જઈ ‘મંડલિક્ષ’ રાણાને દંડ આપી, ‘સોરઠ’માં પોતાની આજી પ્રવર્તાયાતું’ મળે છે ૨૮૩ પુરાતનપ્રગ્નધસંગ્રહમાં વસ્તુપાલના એક પ્રશંસક યશોધરને ‘વામનસ્થલી’નો વાસ્તવ્ય કહ્યો છે; ૨૮૪ વીરધવલે જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચામુડરાજને ‘વામનસ્થલી’માં માર્યાનું ૨૮૫ અને વામન-સ્થલીનો વાસ્તવ્ય પંડિત વીસલ લોલિયાણક ગામે ગયાનું કહ્યું છે ૨૮૫અ પ્રમંધકેશ અમરચંદ્ર કવિના પ્રગ્નધમાં ‘વામનસ્થલી’માં સોમાદિત્ય નામનો કવિ હોવાનું ૨૮૬ ઉપરાંત વસ્તુપાલ અને વીરધવલ સૌરાષ્ટ્રના વિજયમાં વામનસ્થલી આવ્યા હોવાનું અને જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચામુડરાજ સાથે યુદ્ધ થતાં વીરધવલે એ એકને માર્યા હોવાનું પણ નોંધ્યું છે, જેને અતે વીરધવલે વચળીમાં પ્રવેશ કર્યો છે ૨૮૭

ઉન્નત : ‘ઉન્નત’(જિના)નો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો ઉલ્લેખ મૈત્રક વંશના ધરસેન ૨ જના ઈ સ. ૫૭૧-૭૨ના દાનશાસનમાંનો છે. ૨૮૮ એમાં ‘ઉન્નત’નિવાસી બ્રાહ્મણને ‘અંતરત્રા’(પથક)માં આવેલા શિવકપ્રક વગેરે ગામની સીમમાંની જમીનો દાનમાં આપી કહી છે પછીના આભિલેખિક ઉલ્લેખોમાં આને ‘ઉન્નતકુર્ગ’ પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૮૯ પ્રમંધોના ઉલ્લેખ જોતાં પ્રભાવકચરિતમાં એક ‘ઉન્નતાયુ’ કરી ગામ કહ્યું છે, ૨૯૦ પરંતુ એને ‘શ્રીપત્તન’ (અણહિલપુર પાટણ)ની પશ્ચિમ દિશાએ નાનું ગામ કહ્યું છે; એ ઉપરનું ‘ઉન્નત’ સર્વથા નથી. આ આજનું ‘જિના’ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાંના જૂનાગઢ જિલ્લામાં મચ્છુદરી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે, અને એની દક્ષિણ દિશાએ પાંચ કિ.મી (ત્રણ માઈલ) ઉપર અબર (અજ્ઞાહર)નું જૈન મંદિર અને ત્યાંથી દક્ષિણે દેલવાડા અને શુપ્ત પ્રયાગનાં સ્થાન આવેલાં છે ‘અબર’ એ કોઈ મોટું નગરસ્થાન નથી ત્યાં વિવિધતીર્થકલ્પમાં ૨૯૧ પાર્શ્વનાથના મંદિરસ્થાન તરીકે નિર્દેશાયેલાં સ્થાનોમાં ‘થંભણુય’ (સ્તંભનક) પછી ‘અબ્રજહર’ ‘પવરનથર’ ‘દેવપટ્ટણ’ એ ક્રમ કહેલો છે ત્યાંનું ‘અબ્રજહર’ એ ઉપરનું ‘અબર’ લાગે છે. જિના નજીકના ‘દેલવાડા’નો શક્ય ઉલ્લેખ પ્રગ્નધ-ચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજે ખતમ કરેલા સૌરાષ્ટ્રપતિ નવધણુ-ખેંગારની રાણીના મુખમાં મુકાયેલા જૂની શુબરાતીના દ્વંદ્વઓમાં ‘ઘેલવાહ’-‘દેલવાડા’ તરીકે થયેલો છે ૧૯૨ તે કહી શકાય ‘સત્યપુરમંડન-મહાવીર-ઉત્સાહ’ નામની અપભ્રંશ પદ્યરચનામાં તુરુષ્કોએ (અર્થાત્ મહમૂદ ગઝનવીએ) પશ્ચિમ ભારતનાં

સ્થાન ભાંગ્યાં તેમાં સેરદુ ભાંગ્યો ત્યાં દેવલનાઢડં અને સોમેસર ભાંગ્યાં તે ૨૯૩ આ ગીર પથકનું દેલવાડા અને સોમનાથ પાટણ છે.

નક્ષિસપુર : કનોજના મહેન્દ્રપાલના સમયના ચાલુક્ય બલવર્માના બિનામાંથી પ્રાપ્ત પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૬૩)માં 'નક્ષિસપુર-ચતુરશીતિકા'- નક્ષિસપુર-ચોર્યાશીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૨૯૪ એ પરગણાનું 'જયપુર' ગામ દાનમાં આપ્યું છે. એનો ઉદ્દેશ 'કણ્ણવીરિકા' નદીના કાંઠે આવેલા તટુણાદિત્ય નામના સૂર્યમંદિરની પૂજન-અર્ચનાનો છે. બિનામાંથી મળેલાં, બલવર્માના અનુગામી અવનિવર્મા ૨ જ નાં પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૯૦૦)માં પણ ૨૯૫ એ નક્ષિસપુર-ચોર્યાશીનું 'અવુલ્લક' ગામ એ જ તટુણાદિત્યના સૂર્યમંદિર માટે અપાયું છે આ 'ચોર્યાશી'-પરગણું સૌરાષ્ટ્રનાં પાતી હતું અને ચાલુક્ય સામતોનાં આ તામ્રપત્રોના પ્રાપ્તિસ્થાનને સંબંધે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું હતું એમ કહી શકાય આજે એ નગર, કણ્ણવીરિકા નદી કે આ ચોર્યાશીનાં નિર્દિષ્ટ ગામેનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

દેવપત્તન : અત્યાર સુધી મળતાં સાધનોમાં આલિલેખક નિર્દેશોની દૃષ્ટિએ સોલંકી ભીમદેવ ૨ જ ના સમયના (ઈ. સ. ૧૨૧૬ ના વર્ષના) પ્રલાસપાટણના 'શ્રીધરની દેવપાટણપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા અલિલેખનો નિર્દેશ જાણવામાં આવ્યો છે. ૨૯૬ શ્રીધર નામના નાગરને 'દેવપત્તન'ના રક્ષણનું કામ ભીમદેવ ૨ જ તરફથી સોંપાયું હોવાનું એમાં લખ્યું છે. આ પછીના ઉલ્લેખોમાં અશુનદેવ વાઘેલાના (ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના) વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરના અલિલેખમાં 'શ્રીસોમનાથ દેવપત્તન' તરીકે, સારંગદેવ વાઘેલાના સમયના પોટ્ટુંગીઝ-સિન્ધામાં લખેલ, 'દેવપટ્ટનપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા, અલિલેખમાં 'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે, અને વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરમાં (ઈ. સ. ૧૨૪૬ ના) અલિલેખમાં પણ 'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે થયેલા ઉલ્લેખ જાણવામાં આવ્યા છે ૨૯૭ પ્રલાવકચરિતમાં 'સોમેશ્વરપુર' અને 'સોમેશ્વરપત્તન'માં આમ રાજ અને આ હેમચંદ્ર પોતપોતાની યાત્રામાં ગયાનું નોંધ્યું છે ૨૯૮ તે આ 'દેવપત્તન' છે પ્રથમથી તામ્રિખિત ૨૯૯ 'પત્તન' પ્રલાસક્ષેત્રમાં ચંદ્રપ્રભ અને સોમેશ્વર શિવના સદર્ભા છે તે પણ આ; ૩૦૦ વલભીમાંથી ચંદ્રપ્રભની મૂર્તિના સદર્ભા 'શિવપત્તન' સહા આપી છે તે પણ આ; વિવિધતીર્થકેન્દ્રમાં વલભીનો ભંગ થયે વલભીથી ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા 'દેવપટ્ટણ'માં ખસેડવામાં આવી હતી અને ત્યાં બીજા કેટલાંક નગરોની જેમ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પણ હતી એમ

કહ્યું છે, ૩૦૧ પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં કુમારપાલની 'દેવપત્તન'ની યાત્રામાં અને પછી ખીજાં પણ ત્રણ રથજોમાં 'દેવપત્તન' શબ્દ યોજાયો છે; ૩૦૨ આ સોમનાથ પાટણને ઉદ્દેશીને જ; 'વલભીભંગપ્રખંધ'માં ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા 'શિવપત્તન'માં ગયાનું કહ્યું છે એ, 'પ્રખંધચિતામણિ'ની જેમ, અહીં મળે છે ૩૦૩ આમ 'પત્તન' 'દેવપત્તન' 'દેવપદ્મણ' 'શિવપત્તન' એ ચારે સહા એક જ નગર માટે વપરાયેલી છે પ્રખંધકોશમાં પણ કુમારપાલની આ હેમચંદ્ર સાથે 'દેવપત્તન'માંના ચંદ્રપ્રભને નિમિત્તે યાત્રા, ગૌડદેશના હરિહર નામના પંડિતનું સોમેશ્વરના દ્વારને 'દેવપત્તન'માં ગમન, સિદ્ધરાજ જયસિંહે બાર વર્ષના યુદ્ધમાં ત્રણ દરવાજા તોડી લોહાનો આગળો ભાંગી નાખ્યો હતો તે 'દેવપત્તન'માં સોમનાથજીના પ્રાંગણમાં હોવાનું, અને વસ્તુપાલે યાત્રામાં ખગારદુર્ગ (જૂનાગઢ) અને 'દેવપત્તન' વગેરેમાં દેવોને કરેલા નમસ્કાર-આ વિગતો આપતાં 'દેવપત્તન' શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે, ૩૦૪ ખીજા પર્વાય જેવા મળ્યા નથી

મંગલપુર : દક્ષિણ-સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્ર-કિનારે આવેલા 'મંગલપુર' (મંગરોળ-સોરઠ)નો અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ તોલેમીને છે ૩૦૫ 'સિરાષ્ટ્ર' ('સુરાષ્ટ્ર')-સંબંધિત રીતે 'સોરઠ' (લાસનને મતે 'જૂનાગઢ'નું મૂળ સ્થાન)ની વાત કરી પછી એ 'મોનોઝોસન'ની વાત કરે છે, જેના પછી 'હારિકે' વિશે કહે છે આ પછી તો છેક સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયના, ઈ સ ૧૧૪૬ ના, મંગરોળની સોઢળી વાવમાં સચવાયેલા, કુમારપાલના સુરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ શાસક મૂલુક ગૂહિલના અભિલેખમાં 'મંગલપુર' તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૦૬ અત્યારે મંગરોળ-સોરઠ જિ. જૂનાગઢમાં મંગરોળ 'તાલુકાનું' મુખ્ય બંકરી નગર એના પ્રાચીન અવશેષો માટે જાણીતું છે

ધાસરક : સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલમાં 'ધાસરક' નામનો એક પથક હતો. શીલાદિત્ય ૧ લાના ઈ સ ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં અને ૬૦૯ ના દાનશાસનમાં આ પથકનો ઉલ્લેખ આવે છે ૩૦૭ આ પથકનું વડું મથક 'ધાસરક' તે હાલ 'ધસારી' (મોટી અને નાની) તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કેશોદ તાલુકામાં કેશોદથી દક્ષિણપશ્ચિમે આઠ કિ. મી (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કોંડિન્યપુર : મૈત્રકવંશના ધરસેન ૨ જાના (ઈ સ. ૫૭૩ ના) એક દાન-શાસનમાં આ નગરનો ઉલ્લેખ થયો જાણવામાં આવ્યો છે ૩૦૮ એ નામના પેટાવિભાગનું એ મથક જણાય છે. એના ઉત્તર પટમાં આવેલું 'ભટ્ટકપત્ર(ક)'

ગામ દાનમાં અપાયેલું છે આ દાનશાસનનાં પતરાં 'બંદિયા' (તા. પંથળી, જિ. જૂનાગઢ) ગામમાંથી મળ્યાં છે; એ બ 'ભટ્ટકપત્ર' કે 'ભટ્ટકપદ' હોય તો 'કૌડિન્યપુર' અત્યારનું 'કુતિયાણા' હોય; તો 'વિષય' તરીકે આની સીમા દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં એના 'દક્ષિણ પટ'ને કારણે 'મગલપુર' લગભગ પહોંચતી હોય 'કૌડિન્યપુર'ને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ગીરવિભાગને છેડે આવેલા 'કાડીનાર' તરીકે પણ કહેવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ૩૦૯ પરંતુ 'બંદિયા'ના સાહચર્યે એટલે દૂર જવા બદલ જણાતી નથી. કુતિયાણાની સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આનું અનુભાવન કરે છે ૩૧૦ આ 'કુતિયાણા' તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કુતિયાણા તાલુકાનું ભાદરના ઉત્તર તટ ઉપર આવેલું વડું મથક છે

પૌર વેલાકુલ : ઈસ ૮૮૯ ના બ્યેબ્લુક પ્રદેશના શાસક રાણક બાબલ-દેવના દાનશાસનમાં એણે દાનમાં આપેલા 'કરલી' ગામની પશ્ચિમ દિશાએ 'ખાડી' ઉપર 'પૌર વેલાકુલ' કહ્યું છે ૩૧૧ તે આજના 'પોરબંદર'(જિ. જૂનાગઢ)ને ઉદ્દેશી. 'વેલાકુલ' એ બંદરને માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ છે

વલભી : મૈત્રકવંશના સ્થાપક ભટાર્કે 'ગિરિનગર'ને રાજધાની ન બનાવતાં ખંભાતના અખાતમાં આવેલી 'વલભી'ને રાજધાની બનાવી, તે નગરીનો પાણિનિ-ના ગણપાઠમાં ખીજી નગરીઓ સાથે ઉલ્લેખ થયેલો હોય ૩૧૨ એ નગરી ઈ.પૂ. ૫મી-૬મી સદીમાં સારી રીતે આબાદ હશે એમ કહી શકાય. એનો પ્રાપ્ત થયેલો જૂનામાં જૂનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ તો ભટાર્કના ખીજીપુત્ર દ્રોણસિંહના ઈ.સ. ૫૦૨ ના દાનશાસનનો છે, ૩૧૩ એ દાનશાસન 'વલભી'માં રહીને આપવામાં આવેલું કહ્યું છે પછી તો 'સ્કધાવાર'(અવણી)નાં સ્થાનોને બાદ કરતાં મૈત્રકરાજાઓનાં બધાં દાનશાસન સામાન્ય રીતે વલભીમાં રહીને અપાયાં છે. વલભીનો નાશ ક્યારે થયો એ વિષયમાં ચર્ચાવિચારણા ધણી ચર્ચા છે, સંગત રીતે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિ સં ૮૪૫-ઈ સ ૭૮૮ નો સમય તારવી આપ્યો છે. ૩૧૪ અનુમૈત્રક કાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્કે રજના ઈ સ ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં દાન લેનાર ભાનુભટ્ટને વલભીથી નીકળીને આવેલો કહ્યો છે, જેને 'અઠકાટ-ચતુરશીતિ' ('અઠકાટા ચોરશી')નું 'વટપદ્મક' (આજનું વડોદરા શહેર) ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. ૩૧૫ એ જ રીતે ગોવિંદ ૪ થાના ઈ સ ૮૧૮-૧૯નાં દેવલીમાંથી મળેલાં પતરાંના દાનશાસનમાં પણ વલભીમાંથી નીકળીને આવેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આપ્યું કહ્યું છે, ૩૧૬ એટલે કહી શકાય કે નગરનો સર્વથા ઉચ્છેદ નહોતો થયો; એ ભાંગી પડ્યું હશે અને ઉત્તરોત્તર નાનું થતું ચાલ્યું હશે એ ખરું કે નાની બચી

રહેલી વસાહત આસપાસ ખંડિયેર મોટા વિસ્તારમાં પડ્યા હશે, જે જોયા હોવાનું ઈ.સ ૧૦૩૦ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર અબ્દુલ્લીફનીએ પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં લખ્યું છે ૩૧૭

વલ્હી વિશે ગુણાદયની 'બૃહત્કથા'ને આધારે, ભલે મોડેથી, લખાયેલા સોમદેવના કથાસરિત્સાગરમાં જીમૂતવાહનની વાર્તામાં નિર્દેશ મળે છે. ૩૧૮ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ મૈત્રકકાલ પહેલાં એ પ્રસિદ્ધ હતું. જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોને લગતી પ્રણાલિકથાઓ વલ્હીની ધર્મપ્રવૃત્તિને ઈ.સ.ની ૧ લી સદી સુધી લઈ જાય છે. ત્યાં જ જૈનાગમની ખીજ વાચના નાગાર્જુને ઈ.સ. ૩૦૦-૧૩ ના અરસામાં સિદ્ધ કરી હતી, તો દેવર્દિગણે ક્ષમાશ્રમણે માથુરી વાચના અને નાગાર્જુનવાળી વાલ્હી વાચનાનાં પાઠાંતરોની તુલનાત્મક વાચના ઈ.સ ૪૫૩-૬૬ ના અરસામાં ત્યાં જ સાધી હતી. ૩૧૯ બૌદ્ધ આચાર્ય ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ પોતાની વિખ્યાત કૃતિઓ વલ્હી નજીકના વિહારમાં રહી રચી હતી ૩૨૦ મૈત્રકાનું શાસન શરૂ થતાં રાજધાનીના આ નગરને ભારે ઉત્કર્ષ થયો હતો ચીની યાત્રી યુઅન શ્વાંગે આ નગરની મુલાકાત લઈ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું હતું, ૩૨૧ તો ઇ-ત્સિંગે વલ્હીના વિદ્યાપીઠને નાલંદાના વિદ્યાપીઠની હરોળમાં હોવાનું કહ્યું હતું ૩૨૨ જૈન દર્શનમાં મહત્ત્વના ગણાતા 'નયચક્ર' નામના ગ્રંથનો રચનાર મલ્લવાદી વલ્હીનો હતો, તો 'રાવણવધ' નામનું (વ્યાકરણાત્મક) મહાકાવ્ય રચનાર ભદ્રિ કવિ વલ્હીમાં હતો ૩૨૩ દંડીના 'દશકુમારચરિત'માં વલ્હીના એક નાવિકપતિને કુબેરના જેવી સમૃદ્ધિવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. ૩૨૪ પાણિનિના ગણપાઠમાં ગણાવેલી નગરીઓમાંની વલ્હીની જાહેરાતલાલોને સમય પાણિનિના સમયથી લઈએ તો એ લાગલાગટ પંદરસો વર્ષ જેટલો તો સહેજે ગણાય.

જૈન પ્રબંધોએ વલ્હીને લગતા ઉલ્લેખ કર્યા છે, તેમાં મલ્લવાદીનો પ્રસંગ પ્રભાવકચરિત અને પ્રબંધકોશો નોંધ્યો છે. ૩૨૫ પ્રબંધચિંતામણિ, વિવિધતીર્થ-કલ્પ અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં મારવાડથી વલ્હીમાં આવી વસેલા કાંકુ વણિકનો પ્રસંગ આપી એના દ્વારા વલ્હીભંગ થયાનું કહ્યું છે ૩૨૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં તથા વિવિધતીર્થકલ્પમાં વલ્હીનો ભંગ થવામાં હતો ત્યારે ત્યાંના ચંદ્રપ્રભ(ની મૂર્તિ) પ્રભાસમાં અને વર્ધમાન વીરની પ્રતિમા શ્રીમાલપુરમાં ગયાનું નોંધ્યું છે ૩૨૭

વલ્હીનું લાંબા સમય સુધી કોઈ પણ ગ્રંથમાં અસ્તિત્વ હોય એવો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયો છે, જ્યાં આ. હેમચંદ્ર સાથે યાત્રાએ નીકળેલો

કુમારપાલ, ઉધારે પગે, દડમજલ ચાલતો વલ્લભી નજીક આવ્યો હતો, જ્યાંથી પ્રયાણ કરવાની પૂર્વે ગુરુ તરફની ભક્તિના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રીગુપ્તભટ્ટેવ અને પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમના બે પ્રાસાદ (દેરાસર) કરાવ્યા હતા ૩૨૮

રાજપૂતોની એક શાખા અને જેમાંથી એક શાખા કાઠીઓમાં ગર્ભિતે 'વાળા' વલ્લભીના મૈત્રકોના અવશેષ હોવાનું કહેવામાં આવે છે. ૩૨૯ એમના જ નામથી વળા-શિહોર વગેરેનો ગોહિલવાડનો પ્રદેશ જૂના સમયથી 'વાલાક' કહેવાયો છે. ૩૩૦ પ્રમુખ ધર્મિતામણિએ સિંહપુર(સિહોર)ને 'વાલાક દેશની દુર્ગ' (વિકટ)ભૂમિ'માં આવેલું કહ્યું છે, ૩૩૧ તો વિવિધતીર્થકથામાં 'પાલિતાણ્ય', પાલીતાણા)ને 'વાલક્ક' (વાલાક) જનપદમાં કહ્યું છે ૩૩૨ વલ્લભી સાથે સંબંધ હોય તેવી યાત્રિઓમાં 'વાલ્યમ' (સુધારીને વલ્લીક) બ્રાહ્મણો અને 'વાલભ કાયસ્થ' જાણુવામાં છે આમાંથી 'વાલભ કાયસ્થ'નો ઉલ્લેખ 'ઉદયસુ'દરીકથા'માં અને અમોઘવર્ષ ૧ લાના સંજ્ઞાવાળા ઈ. સ. ૮૭૧ ના દાનશાસનમાં થયો છે. ૩૩૩

હસ્તકલ્પ-હસ્તિકલ્પ-હસ્તવત્ર-હસ્તકવત્ર : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નેમિચદ્રની વૃત્તિમાં એવું મળે છે કે દારવતીનું દહન થયા પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નીકળીને હસ્તિકલ્પ નગરમાં આવ્યા હતા; ત્યાંના અવજન રાજાને હરાવી પછી કોસુંબારણ્યમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. ૩૩૪ આ નગર સુરાષ્ટ્રમાં આવેલું હતું અને એ વિશે જૈન ગ્રંથોમાં 'હસ્તિકલ્પ' તરીકે બીજે પણ ઉલ્લેખ થયો છે. ૩૩૪અ પુરાતનપ્રમુખસંગ્રહમાં આપેલા 'અભ્યુચીચનૃપગ્રંથ'માં વિદુર બ્રાહ્મણવેશે અને શ્રીકૃષ્ણ એના શિષ્યબટુવેશે 'હસ્તિકલ્પપુર'માં (કાને બહેરા) અભ્યુચીચ રાજા પાસે ગયા અને વિદુર માટે ૧૬ ગદિયાણા અને શ્રીકૃષ્ણ માટે કરોડ લખાઈને આવ્યાના કથાનકમાં ૩૩૫ 'હસ્તિકલ્પપુર' એ આ નગર સમજાય છે દારકાથી કોસુંબારણ્ય જતાં વચ્ચે આવતું 'હસ્તિકલ્પ' એ ગોહિલવાડનું 'હાથમ' લાગે છે ૩૩૬ એ 'હસ્તવત્ર' કે 'હસ્તકવત્ર' તરીકે પણ ઓળખાતું ૩૩૬અ 'પેરિ'લસ'ના લેખકે 'અસ્તકવત્ર' કહ્યું છે ૩૩૭ તે આ 'હસ્તકવત્ર' છે આ હસ્તવત્ર 'આહરણી' તરીકે મૈત્રકવશના દ્રોણસિંહના દાનશાસન (ઈ સ ૫૦૨), ધ્રુવસેન ૧ લાનાં દાનશાસનો (ઈ સ. ૫૨૫ થી ૫૨૬ નાં) અને ધરસેન ૨ જના દાનશાસન (ઈ સ. ૫૮૮)માં ઉલ્લેખિત છે. ૩૩૮ ધ્રુવસેન ૧ લાનાં બે દાનશાસનો (ઈ સ ૫૨૫, ૫૨૬)માં તથા ધરસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ સ ૬૨૩)માં એનો નગર તરીકે ઉલ્લેખ

થયેલો છે, ૩૩૯ જ્યારે એનો ધરસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ સ. ૬૨૩), ઉપરાંત ધરસેન ૪ થા (ઈ. સ. ૬૪૪) અને શીલાદિત્ય ૩ જનાં (ઈ. સ. ૬૬૪ નાં જે) દાનશાસનોમાં 'આહાર' તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૩૪૦ ભાવનગર જિલ્લામાં ભાવનગર તાલુકામાં, ધોધાથી પશ્ચિમ દિશામાં આશરે નવેક કિ.મી (છએક માઇલ) ઉપર, આ ગામ આવેલું છે

પાદલિપ્તપુર-પાલીતાણા : સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ-ભાવનગર જિલ્લામાં શત્રુંજય ગિરિની તળેટીમાં આવેલા આ પ્રાચીન નગરને લગતો આલિલેખિક હલ્લેખ ગોવિંદરાજ પ્રભૂતવર્ષના ઈ સ ૮૧૮-૧૯ ના દેવલીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં 'પાલિતાનક' તરીકે થયેલો મળે છે ૩૪૦અ સવિશેષ હલ્લેખ જૈન ગ્રંથ ધોર્માના છે. પ્રભાવકચરિતમાં પાદલિપ્તસરિતું ચરિત આપતાં એમના શિષ્ય સિદ્ધ નાગાર્જુનનો પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો છે. રસની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા આ નાગાર્જુને વિમલાદ્રિ(શત્રુંજય)ની તળેટીમાં યુરુના નામથી 'પાદલિપ્ત-પુર'ની સ્થાપના કરી ત્યાં મહાવીર સ્વામીનું ચૈત્ય કથું હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૪૧ ગ્રંથધર્મિતામણિ અમાત્ય વસ્તુપાલે 'પાલિતાણક'માં વિશાલ પૌષ્પશાળા કરાવ્યાનું નોંધી, પછી 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાર્જુને યુરુની સેવાના ફલસ્વરૂપ 'ગગનગામિની' વિદ્યા મેળવ્યાનું નોંધ્યું છે ૩૪૨ વિવિધતીર્થકલ્પે 'વાલક્ષ' (આજનો વાલાક) પ્રદેશમાં 'પાલિતાણ્ય' નગર હોવાનું કહી 'કવડિ' નામના ગ્રામમહત્તરનું કથાનક આપ્યું છે, ૩૪૩ આગળ જતાં 'પાલિત્તપુર'માં નાગાર્જુન પાદલિપ્તાચાર્યની સેવામાં હોઈ પછી એનું પણ કથાનક નોંધ્યું છે, ૩૪૪ પુરાતનગ્રંથધર્મસંગ્રહમાં વસ્તુપાલે 'પાલીતાણક' ગયાનું અને ત્યાં-પાદલિપ્તપુર'માં લલિતાદેવીના શ્રેય માટે સરોવર કરાવ્યાનું અને 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાર્જુન યુરુની સેવા કરતો હોવાનું એમ ત્રણ વાર નોંધ કરવામાં આવી છે. ૩૪૫ ગ્રંથધર્મકોશ તો નાગાર્જુને 'પાદલિપ્તપુર' નવું વસાવ્યાનું, નેમિનાથજીનું દેરાસર કરાવ્યાનું, વગેરે નોંધી લે છે. ૩૪૬

સિંહપુર : આવશ્યકસૂત્રની નિર્ધારિતમાં તીર્થ'કર શ્રેયાંસના જન્મસ્થાન તરીકે 'સિંહપુર' કહેવામાં આવ્યું છે ૩૪૭ તે વારાણસી પાસેનું 'સિંહપુરી' માનવામાં આવે છે, પરંતુ સૂત્રકૃતાંગિસૂત્રની શીર્ષકદેવની વૃત્તિમાં એક હાલરકું ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે તેમાં 'નકપુર' 'હરતકલ્પ' 'ગિરિપત્તન' 'કુક્ષિપુર' 'પિતામહસુખ' 'શૌરિપુર' એ નગરો સાથે 'સિંહપુર' પણ છે ૩૪૮ તે દ્વાય સૌરાષ્ટ્રનું હોઈ શકે

બૌદ્ધમાહિત્યમાં સિંહલ-સંસ્કૃતિનો આરંભ 'લાળ' દેશના એક રાજપુત્રના આગમનથી કહેવામાં આવ્યો છે; અનુશ્રુતિ અનુસાર એ રાજપુત્ર સિંહપુરના સ્થાપક સિંહબાહુ રાજાનો પુત્ર હતો. ૩૪૯ 'સિંહપુર' અને 'લાળ' કયાં એ વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. એમાંના એક મત અનુસાર એ 'સિંહપુર' સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલું 'સિંહોર' હોવું સંભવ છે. ૩૫૦ સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જિલ્લાના સિંહોર તાલુકાનું વહુ મથક 'સિંહોર' ગુજરાતના ઇતિહાસમાં 'સિંહપુર' તરીકે જૂના સમયથી જાણીતું રહ્યું છે. મૈત્રક રાજા દ્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૫ તથા ૫૨૮ નાં દાનશાસનોમાં, ૩૫૧ ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૫ ના દાનશાસનમાં અને શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૪ ના દાનશાસનમાં ૩૫૨ દાન લેનાર બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાન તરીકે સિંહપુરનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ઈ. સ. ૧૨૬૬ ના અભિલેખમાં, અબ્દુનહેવ વાવેલાના સમયના એક જૈન ગૃહસ્થને 'સિંહપુરવંશજ-મા' કહ્યો હોઈ એનું કુટુંબ સિંહપુરમાંથી ઊતરી આવ્યાનું કહી શકાય ૩૫૩

પ્રથમ ધોમાં પણ 'સિંહપુર' જોવા મળે છે. પ્રભાવકચરિતમાં સિદ્ધરાજ બ્રાહ્મણોને 'સિંહપુર' દાનમાં આપી શત્રુંજય ગિરિ ઉપર ગયાનું નોંધવામાં આવ્યું છે, ૩૫૪ જ્યારે પ્રથમ ચિંતામણિમાં પણ સિદ્ધરાજે વાલાક દેશમાંની દુર્ગભૂમિમાં બ્રાહ્મણોનો 'સિંહપુર' નામનો 'અગ્રહાર' સ્થાપ્યાનું કહ્યું છે. ૩૫૫ વિવિધતીર્થ-કથપમાં સો-ગણ્ય યાત્રાકળ મળે તેવાં નગરોમાં 'સિંહપુર'ને ગણાવ્યું છે; ત્યાં ૮૪ તીર્થોમાં 'સિંહપુર'માં વિમલનાથ અને નેમિનાથનાં દેરાસર કહેવામાં આવ્યાં છે ૩૫૬

તલાળ: સામાન્ય રીતે બહુ જાણવામાં ન આવેલું 'તલાળ'—અત્યારે ભાવનગર જિલ્લામાં તળાજ તાલુકામાં આવેલું તળાજ—મહેર રાજ જગમહિના ઈ. સ. ૧૨૦૭ ના દાનશાસનમાં જાણવામાં આવ્યું છે ૩૫૭ જગમહિ 'તલાજ-મહારથાન'માં પોતાનાં માતાપિતાની સ્મૃતિમાં બે શિવલિંગોને નામ આપ્યાનું ત્યાં કહ્યું છે શેત્રુંજી નદીના કંઠે આવેલા હરાસણી ગામમાં (ઈ. સ. ૧૩૧૬)ના લેખમાં 'તાલધ્વજ' કહ્યું છે તે આ તળાજ જ છે. એ 'તાલધ્વજ'નો વહીવટ રાજા મહીપે ઠેપક નામના મહેરને સોંપ્યો હતો ૩૫૮ વિવિધતીર્થકથપમાંના 'શત્રુંજયતીર્થકથપ'માં શત્રુંજયનાં એકવીસ નામોમાં એક 'તાલધ્વજ' પણ છે ૩૫૯ તે ઉપરનું 'તલાજ' નથી તળાજ એના મથાળે આવેલા પહાડની પ્રાચીન ગુફાઓને માટે જાણીતું છે. શેત્રુંજી નદી એની નજીકમાંથી જ પસાર થાય છે.

મધુમતી-મુહુયા : સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્વ-દક્ષિણે ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના મહુવા બંદરનું જૂનું નામ 'મધુમતી' મળે છે. મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ. ૬૬૯ ના દાનશાસનમાં 'સુરાષ્ટ્રમાં મધુમતીદારે આવેલા દેસેનકઆમ'નો નિર્દેશ થયો છે. ૩૫૯ આ 'મધુમતી' તે 'મહુવા' છે. દશકુમાર-ચરિતમાં મધુમતીના સાર્થવાહનો પુત્ર બલભદ્ર મધુમતીથી આવી વલ્લભીના ગૃહગૃમની પુત્રી રત્નવતી સાથે પરણ્યો હોવાનું કહ્યું છે. ૩૬૦ 'મધુમતી'માં વિ. સં. ૧૦૮(ઈ. સ. ૫૨)માં જલડિ નામનો ધનપતિ રહેતો હોવાનું વિવિધ-તીર્થકલ્પમાં કહ્યું છે. ૩૬૧ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહના 'વજ્રસ્વામિકારિતશત્રુંજયોદ્ધાર-પ્રબંધ'માં ગુરુ વજ્રસ્વામી 'મધુમતીનગરી'માં આપ્યા તેમણે 'મધુમતી'માં રહેતા સૌરાષ્ટ્રક પ્રાન્વાટ ભાવડ શેઠના પુત્ર જન્મને ઉદ્દેશ આપી એના દ્વારા શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોવાનું કહ્યું છે, ત્યાં આ નગરને 'મુહુયા' પણ કહ્યું છે. ૩૬૨

મંડલી : 'મંડલીદ્રંગ' તરીકે નાના તાલુકાના પ્રકારનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ મૈત્રકવંશના ગુહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ ના દાનશાસનમાં થયેલો જોવા મળે છે. ૩૬૩ ખીજે ઉલ્લેખ શીલાદિત્ય ૧ લાના ઈ. સ. ૬૦૯ અને ખરગ ૧ લાના ઈ. સ. ૬૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૩૬૪ 'મંડલીદ્રંગ'નું વડું મથક 'મંડલી' (હાલનું 'માંડલ') સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી જિલ્લાના રાજુલા મહાલમાં રાજુલાથી પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (૧૦ માઈલ) અને ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના મુખ્ય મથક મહુવાથી પશ્ચિમે અઢાળે વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

ભદ્રપત્તન : એ સમયના આ કોઈ મહત્વના લાગતા નગર પાસે હાવણી નાખ્યાનો ઉલ્લેખ ધરસેન ૨ જના ઈ. સ. ૫૭૧, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૮૯, અને શુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૮ ના, દાનશાસનેમાં થયેલો છે. ૩૬૫ ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકામાં મહુવાની ઉત્તરપૂર્વે સાતેક કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું 'ભાદરેડ' ગામ પુરાતન છે અને એ આ 'ભદ્રપત્તન' હોવાની શક્યતા છે. 'ભાદરેડ' માટે સંજ્ઞા ઊતરી આવવાને સં. શબ્દ મદ્રપાટક જેઈએ; પત્તન અને પાટક એકાર્થવાચી હોઈ, મૂળમાં એ મદ્રપાટક હોય, અને મદ્રપત્તન પણ કહેવાઈ હોય.

કૌટિનગર : પ્રયધોમાં 'કૌટિનગર' તરીકે જે ઉલ્લિખિત થયું છે તે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનું, અમરેલી જિલ્લામાં મૂળદ્વારકા નજીક આવેલું 'કૌડીનાર' સમજાય છે; એ જૂનાગઢ જિલ્લાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાસપાટણથી અગ્નિકોણે આળીસેક

કિ. મી (પચીસેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે પ્રભાવકચરિતમાં રૈવતકનાં અખાદેવીના સંદર્ભમાં 'કોટિનગર'ના આદ્ય સોમભટ્ટની કથા આપી છે ૩૬૬ એ પછી સોલંકીરાજ કુમારપાલ આ હેમચંદ્ર સાથે યાત્રા કરતો ગિરનાર-અખાદેવી યાત્રા કરી સોમેશ્વરપત્તન-પ્રભાસપાટણ આવી ત્યાંથી 'કોટિનગર'માં ગયાનું નોંધાયું છે ૩૬૭ સોમભટ્ટની વાર્તા નોંધતાં વિવિધતીર્થકથામાં 'કોડીનાર' એવું પ્રાકૃત નામ જ આપ્યું છે ૩૬૮ અને પુરાતનગ્રંથસંગ્રહમાં 'કોડીનારપુર' સંજ્ઞા આપી છે ૩૬૯ મોડેથી દીવના ઈ. સ ૧૩૩૬ના અભિલેખમાં 'કોટિનગર' જ એવા મળે છે. ૩૬૯અ

કુબેરનગર : ગીરપથકના અબળાસ ગામ નજીકથી મળેલા જયદ્રથવંશના મહારાજ અહિવર્માના અંદાજે ઈ. સ. ૭૨૨ ના દાનશાસનમાં જુદાં જુદાં ગામોની જમીનનું એક કિલ્લુવિહારના નિભાવ માટે દાન આપવાનું લખ્યું છે તેમાં એક 'કુબેરનગર'નો પણ નિર્દેશ થયો છે ૩૭૦ કોડીનારનું નામ 'કુબેરનગર' હોવાનો કવચિત્ અભિપ્રાય થયો છે, પણ આ દાનશાસનમાંનાં ગામોની નિકટતાની દૃષ્ટિએ એ અમરેલી જિલ્લાના ધારી તાલુકાનું 'કૂબડા' હોવાની શક્યતા વિશેષ છે.

ગોમૂત્રિકા : અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડહ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈંધવ રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ ૮૮૬-૮૭ ના દાનશાસનમાં 'કાર્યાયાતકચ્છ' વિષયમાના 'ગોમૂત્રિકા'ના આદ્યજીને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૩૭૧ આ 'કાર્યાયાતકચ્છ' વિષય કે એના વડા મથક 'કાર્યાયાત'નો આજે પત્તો લાગતો નથી 'ગોમૂત્રિકા' એ ગોંડળ પાસે આવેલું 'ગોમટા' હોવાની શક્યતાના બળ ઉપર સંભાવના કરી શકાય કે જેતપુર અને વીરપુર વચ્ચે કોઈ નજીક થઈ ગયેલી નહોતો ખજૂરીઓ-વાળો પટ્ટ ધિશાનથી વાયવ્ય તરફ જતો જેવામાં આવે છે તે એક સમયે રસાળ પ્રદેશ હોય અને તેથી 'કચ્છ' સંજ્ઞાને પાત્ર બન્યો હોય. એ વિષયનો વિસ્તાર તો ભાદરના ઉત્તર કાંઠેથી લઈ ગોંડળ સુધી સંભવી શકે અત્યારે આ રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનો અને જેતપુર તાલુકાનો ભાગ છે

ગૈત્રકવંશીય શીલાલિપ્ય ૩ જના ઈ. સ ૬૯૧ ના દાનશાસનમાં 'ગોમૂત્રિકા'થી નીકળી આવી વલ્લભીમાં આવી વસેલા આદ્યજીને દાન આપવામાં આવ્યું છે એમ કહ્યું છે ૩૭૨ આ 'ગોમૂત્રિકા'નો કહી શકાય તેવો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડહના રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ ૮૮૬-૮૭ના દાનશાસનનો ઉપર નોંધ્યો છે. ૩૭૩ ગોમટા રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકામાં ગોંડળથી દક્ષિણે ૧૨ કિ. મી.(સાડાસાત માઈલ) ઉપર આવેલું છે

ગોમંડલ : સુરાષ્ટ્રમાં 'ગોમણ્ડલનગર'નો ધારા નામનો તેર કરોડનો આસામી શ્રાવક હતો, જે સાતસો ચોક્કા, સાત પુત્રો અને તેરસો ગાડાં લઈ સંઘ કાઢી યાત્રાએ નીકળ્યો હતો. એમ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં લખ્યું છે ૩૭૪ નવમી શતાબ્દીના અપ્પભટ્ટસૂરિને એને સમકાલીન કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રબંધને અભીષ્ટ 'ગોમંડલ' તે રાજકોટ-જેતલસર રેલમાર્ગ ઉપર આવેલું શહેર હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનું આજનું વડું મથક ગોંડળ છે

રોહાણુક : મૈત્રકવશના ધ્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૮ ના દાન-શાસનમાં સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'રોહાણુકપથક'ના 'નાગદિન્નાનક' ગામનું દાન સૂચવાયું છે. ૩૭૫ આ પથકનું વડું મથક હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ખોટાદથી દક્ષિણ-પૂર્વે પચીસ કિ. મી. (સોળ માઈલ) ઉપરનું 'રોહીશાળા' અથવા રાજકોટ જિલ્લાના રાજકોટ તાલુકાનું 'રોણુકી' હોઈ શકે ૩૭૬ એમનું એક સંગત સૂચન પણ છે કે ગોંડળ તાલુકામાં એક 'નાગડસ' ગામ આવેલું છે તે 'નાગદિન્નાનક' હોય તો એ 'રોણુકી' નજીક હોઈ 'રોણુકી' વધુ અંધ ખેસે જૂનાગઢ જિલ્લાના માણાવદર તાલુકામાં પણ એક 'રોણુકી' આવેલું છે.

ઢાંક : આલિલેખિક દૃષ્ટિએ લઙ્કૃતીર્થ તરીકે આ સ્થળનો ઉલ્લેખ અપર-સુરાષ્ટ્રમાં ડલના શાસક સૈધવવશના અગ્રગુક ૨ જના ઈ. સ. ૮૩૨ના દાનશાસનનો છે, ૩૭૭ જેમાં પચ્છત્રી પ્રદેશમાં આવેલું આ 'ઢંકતીર્થ' ગામ 'સોમેશ્વર'(પ્રભાસ-પાટણ)ના રહીશ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવ્યું કહ્યું છે. ઢાંક રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટા તાલુકામાં આલેચના કુંગરની તળેટીમાં, ધૂમલીથી પૂર્વમાં ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એની પ્રાચીન જૈન ગુફાઓ માટે જાણીતું છે ૩૭૮

સુવર્ણમંજરી : વિષય તરીકે સુવર્ણમંજરી કે સ્વર્ણમંજરીનો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડલ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈધવવશના રાણુકના ઈ. સ. ૮૭૪-૭૫ ના, અગ્રગુક ૩ જના ઈ. સ. ૮૮૬-૮૭ના અને જાઈક ૨ જના ઈ. સ. ૯૧૫ના દાન-શાસનમાં થયેલો છે. ૩૭૯ આ દાનશાસનોમાંના એ વિષયનાં ગામોના સંદર્ભમાં એ વિષયના વડા મથક 'સુવર્ણમંજરી'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્ન થયા છે હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીએ (રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજી તાલુકાના વડા મથક) ધોરાજીથી ઉત્તરે નવેક કિ. મી. (૬ માઈલ) ઉપર આવેલા 'સનાળા' વિશે સંભાવના કરી છે. ૩૮૦ આ સનાળા રાજકોટ જિલ્લાના જામકંડોરણા મહાલમાં છે. અલતેકરે વિકસ્ય લેખે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'સોનપુર' નામનાં ગામો-

માંતું એક, અથવા ધૂમલીથી વીસેક કિ.મી. (૧૨ માઈલ) ઉત્તરપૂર્વે આવેલા 'સોનવડિયા' હોવાનું બતાવ્યું છે. ૩૮૧ આ 'સોનવડિયા' અત્યારે જમનનગર જિલ્લાના જમનજોધપુર તાલુકામાં આવેલું છે અને ગુપ્ત-મૈત્રકકાલની સંધિના સ્વીકારાયેલા પ્રાચીન ગોપમ દિરવાળી 'ગ્રીણાવાળી ગે.પ'થી નૈર્ઋત્યે પાંચેક કિ.મી. (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે. પચ્છત્રી વિષયના વિસ્તારની અને સુવર્ણ-મંજરી વિષયના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે તે વિષયનું વડું મથક ક્યાં હોય એનો વિચાર કરવામાં આવે તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તે 'સનાળા' વધુ બંધ ખેસે એમ છે, ભેકે દાનશાસનોમાં આપેલાં કેટલાંક ગામ 'સોનવડિયા'ની નજીક પણ કહી શકાય એમ છે તો સમાન લાગતી સમાનાં એ ગામ 'સનાળા'ની નજીક પણ છે અલતેકરે કોઈ એક 'સોનપુર'ની પણ સંભાવના કરી છે, પણ અત્યારે 'સોનપરા' અને 'સોનપરી' જેવાં નામ છે તે કયાંય દૂર છે, એનો દાનશાસનોમાંનાં ગામો સાથે કોઈ મેળ મળતો નથી.

પચ્છત્રી : એમાં 'પ્રદેશ' તરીકે અને ત્રીજામાં 'વિષય' તરીકે એ રીતે આનો ઉલ્લેખ અપરસુરાપ્દ્રામંડલના, ભૂતાંબિકામાં રાજધાની રાખી રહેલા, સૈધવ-વંશના અગ્રગુક ૨ જના ઈ સ. ૮૩૨ ના, ભાઈકે ૧ લાના આશરે ઈ સ. ૮૩૪-૩૫ના અને રાણુકના અંદાજે ઈ સ. ૮૬૮-૬૯ના દાનશાસનમાં જોવા મળે છે. ૩૮૨ 'પચ્છત્રી' એ બરડા કુંગરની પશ્ચિમે આવેલી સપાટ જમીન ઉપર આવેલું આજનું 'પાછતર' ગામ છે અલતેકર વગેરેએ 'પાછતરડી' ૩૮૩ કહ્યું છે, પણ એ તો 'પાછતર'ની નૈર્ઋત્યે નવું વસેલું પરુ હોય તેવું નાનું ગામ છે. 'પચ્છત્રી' શબ્દ 'પાછતર' એવો વિકાસ આપે છે એ બહુ સ્પષ્ટ છે જમનનગર જિલ્લાના ભાણુવડ તાલુકાનું આ 'પાછતર' જૂના ઉજ્જૈન 'ધૂમલી'થી પશ્ચિમે ૬૩ કિ.મી. (૭ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એના ૭ મી-૮ મી સદીનાં પાંચ લગ્ન મંદિરોને માટે જાણીતું છે.

ભૂતાંબિકા-ભૂતાંબિકી-ભૂમ્બિકા-ભૂમ્બિકા : 'અપરસુરાપ્દ્રા-મંડલ' કિંવા પશ્ચિમ સુરાપ્દ્રાની રાજધાની તરીકે સૈધવોનાં દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંબિકા'નો નિર્દેશ થયેલો છે અહીં ઈ સ. ૭૩૦ આસપાસથી, જેનું રાજચિહ્ન 'મકર' હતું તેવો, રાજવંશ-જયદ્રથવંશ' કે 'સૈધવવંશ' ઈ સ. ૯૧૫ સુધી સત્તા ઉપર હતો. જ્યે દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંબિકા'ને રાજધાની કહી છે. ૪૮૪ એ પછી ઈ સ. ૯૮૯ માં રાણુક બાબ્બલદેવ 'ભૂતાંબિકા'માં રાજ્ય કરતો જાણવામાં આવ્યો છે. એના દાનશાસનમાં 'અપરસુરાપ્દ્રામંડલ' ન કહેતાં 'નવસુરાપ્દ્રા-

માંનો 'જ્યેષ્ઠકપ્રદેશ' (જેઠવાઓનો પ્રદેશ) કહેવામાં આવેલ છે અને 'ભૂતાંબિકા'ને 'મંડલકરણ' કહેલ છે.^{૩૮૫} રાજા જામકદેવનું 'ધીણકીનું' દાનશાસન આ પહેલાંનું ઈ. સ. ૭૩૮ નું હોવાનો દાવો કરે છે, એમાં રાજધાનીને 'ભૂમિકા' કહી છે અને રાજાને સૌરાષ્ટ્રાધિપતિ: પરમમદ્ધારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વર: કહ્યો છે, જ્યારે એનાં પ્રામાણિક દાનપત્રોમાં એને સમધિગતાશેષમહાશબ્દમહાસામંતાધિપતિશ્રીજાર્દક કહેલો છે.^{૩૮૭}—વર્ષ પછી શુભ સંવત્સરને બદલે વિક્રમનું કહ્યું છે, આવાં કારણોએ એ દાનશાસન બનાવટી પુરવાર થયું છે તેથી 'ભૂમિકા' સંજ્ઞાને ઐતિહાસિક બળ નથી.^{૩૮૮} એ ખરું છે કે વીસલદેવ વાઘેલાના સમયનો ઈ. સ. ૧૨૫૯ નો પોરબંદરનો એનો સુરાષ્ટ્રમંડલનો અભિલેખ મળ્યો છે તેમાં 'ભૂમલિકા' શબ્દથી પ્રચલિત 'ભૂમલી'નું સંસ્કૃત રૂપ જોવા મળે છે, ^{૩૮૯} તો એના વંશજ સારંગદેવ વાઘેલાનો ઈ. સ. ૧૨૬૦ નો વંશળીનો અભિલેખ ભાનુ(ભાણુ જેઠવા)ના નિર્દેશ સાથે 'ભૂમૃત્પલ્લી' ઉપર સારંગદેવનો પ્રતિનિધિ વિજયાનંદ ચડાઈ કરી ગયાનું નોંધે છે.^{૩૯૦} પરંતુ આ પહેલાંના જૂનાગઢ જિલ્લાના આજકાલ ગામના ઈ. સ. ૧૨૦૬ ના અભિલેખમાં ધસાયેલા અક્ષરોમાં મૂતાંબિકા વચ્ચે છે, ^{૩૯૧} જે રાણા સિંહની રાજધાની સૂચવાઈ છે, તો ઈ. સ. ૧૩૧૮-૧૯ ના જામનગર જિલ્લાના રાવલ ગામના અભિલેખમાં મૂતાંબિકા મંડલકરણે એ રીતના રાણા બાજકલદેવના દાનશાસનને મળતા શબ્દોમાં 'મૂતાંબિકા' જ કહી છે, ^{૩૯૨} એટલે સંસ્કૃત નામ સ્થાનિક રાજાઓના અભિલેખોમાં તો મૂતાંબિકા કે મૂતાંબિકી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લોકોમાં નામ 'ભૂમલી' હશે એટલે 'ભૂમલિકા' અને 'ભૂમૃત્પલ્લી' જેવાં સંસ્કૃતીકરણ પછી બહારના દાતાઓએ પ્રયોજ્યાં. આ બધું ચર્ચ ચૂકેલા રાજધાનીના નગરનું નામ 'ધૂમલી' ક્યારે વ્યાપક બન્યું એનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો આજે પ્રાપ્ત નથી. અસલ શબ્દ કયો હોવો જોઈએ એ વિષયમાં હેલરરાય ૨. મોકડે સલાવના કરીને ધ્યામોત્તિકના સંસ્કૃતીકરણ ભૂમક-માંથી ભૂમલીનું મૂળ અને ધ્યામોત્તિક એવા વૈકલ્પિક રૂપમાંથી ભૂમલી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ^{૩૯૩} એમાં 'લી' કેવી રીતે આવે એનો એમને ખ્યાલ નહિ, જે 'ભૂમૃત્પલ્લી'વાળાને સૂચ્યો છે, અર્થાત્ ઉત્તર અંગ 'પલ્લિકા' માંથી આવ્યું છે. ભૂમકનું અને એના ઉત્તરાધિકારી નહાપાનનું શાસન ઈ. સ. ૯૦ પહેલાંનું કહેવાયું છે; ^{૩૯૪} આનું શાસન નાસિકથી અજમેર સુધીના પ્રદેશ ઉપર હતું ક્ષેત્રરાત કુલના આ બંને રાજવીઓની સત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં જોડે સુધી હતી અને ભૂમકના નામ ઉપરથી બરડાના કુંગરની ઉત્તર ઉપત્તકામાં નવી નગરી ભૂમકપલ્લિકા જેવી સ્થાપાઈ એવો કોઈ પુરાવો હજી તો ઉપલબ્ધ થયો નથી, અને તેથી એ 'પ્રાગજ્યોતિષપુર' હોય અને એનો નાશ થયા પછી નરકાસુર-ભૌમાસુરના એ

નગરનું પાછળથી મૌમપદ્ધિકાના રૂપમાં નામકરણ પ્રચલિત બન્યું હોય એવી એક સંભાવના કરી છે. ૩૯૫ આમ છતાં સબળ પુરાવાને અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું કહી શકાય એમ નથી.

ફકમસ્રવણ : ગારુલકવશના વરાહદાસ રજનું ઈ સ ૫૪૯ નું દાનશાસન અને એના પુત્ર સિંહાદિત્યનું ઈ સ ૫૭૪ નું દાનશાસન એ ‘ફક-પ્રસ્રવણ’માંથી ફરમાવવામાં આવ્યાં છે. ૩૯૬ બંને દાનશાસનોમાં વરાહદાસ રજનો દારકા સાથે કોઈ ખાસ પ્રકારનો સબધ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ વિષયમાં હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રીએ કરેલી વિચારણા પ્રતીતિજનક છે. ૩૯૭ અને પોતાના શાસનપ્રદેશમાં દારકાનો સમાવેશ થતા પોતાને “દારકાધિપતિ” કહેવરાવવાનો લાભ વરાહદાસ રજને મળ્યો હોવાનું કહી શકાય એમ છે. તામ્રપત્રોમાં ‘ફકપ્રસ્રવણ’માંથી આ દાનશાસન ફરમાવ્યા હોવાનું જણાવ્યું છે; એ રાજધાનીનું સ્થાન છે કે જાવણીનું એવું ત્યાં ૨૫૪ નથી, છતાં વચ્ચેના પ્રકારે ફક્તસ્રવણાત્ હોઈ રાજધાની હોઈ પણ શકે. આવું કોઈ સ્થાન આજે પકડાતું નથી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કંઈને બદલે ઢક કદાચ હોઈ શકે એવી સંભાવના કરેલી, ૩૯૮ પરંતુ એમણે છાપ વાંચ્યા પછી કંઈ માન્ય રાખેલ છે. ઢાંકની પાસે ‘ઝીઝૂરીઝર’ની બૌદ્ધ શુદ્ધિઓ જાણવામાં આવી છે. ‘ઝર’ અને ‘પ્રસ્રવણ’ બેઉ એકાંત છે, તો એ સ્થાન ‘ફક’ તરીકે રાજધાનીનું હશે ? શબ્દપ્રસાદ હ. દેસાઈ તો પ્રભાસપાટણની પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (૬૨ માઈલ) ઉપરના ‘પ્રજાવડા’ ગામને ‘પ્રસ્રવણ’ માની એનાથી નવેક કિ મી (છએક માઈલ) દક્ષિણે આવેલ ‘મૂળદારકા’ને વરાહદાસની જોતેલી દારકા કહેવા માગે છે. ૩૯૯ પરંતુ દારકામાં થયેલા ઉત્ખનને એક વાત ૨૫૪ કરી આપી છે કે ૪૦૦ આજની દારકાના સ્થાને માનવ-વસાહત ઈ. પૂ. ૧ લી સદી સુધી તો ૨૫૪ રીતે પકડી શકાય છે, એટલે પ્રજાવડા અને કોડીનાર નજીકની ‘મૂળદારકા’ સાથે વરાહદાસની દારકાને જોડી દેવાનું યુક્તિસંગત નથી. હકીકતે ‘ફકપ્રસ્રવણ’ એ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રનું જ કોઈ સ્થાન હતું. પાછળથી ગારુલકાની સત્તા વિદ્યુત થયા પછી દોહસોઠ વર્ષે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીના સામંતો તરીકે સૌધવો આવ્યા અને રાજધાની ‘શ્વેતામ્બિકા’માં કરી ‘ફક’ શબ્દમાં રકાર ન હોઈ જૂનાગઢ જિલ્લાના સીધા ગામની પૂર્વે એકાદ કિ મી. (પાંચેક ફર્લાંગ) ઉપરના ‘ફરંગટા’ ગામની પણ કંઈપના કરવાની જરૂર રહેતી નથી; વળી ‘ફરંગટા’ એ તો તર્કી ‘ફિરંગટા’ શબ્દનો વિકાસ હોવાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૦૧

કાલાપક : મૈત્રક કાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ‘કાલાપકપથક’ સંજ્ઞાથી એક પથક દાનશાસનોમાં જોવા મળે છે. શીલાદિત્ય ૧ લા ઉર્ફે ધર્માદિત્યના ઈ સ ૬૦૫ ના વૃત્તક દાનશાસનમાં ‘.....કપયકે’ શબ્દથી ‘કાલાપકપથક’ સમજાય છે. ૪૦૨ ધરસેન ૩ જનના ઈ. સ ૬૨૩ ના, ધ્રુવસેન ૨ જનના ઈ સ. ૬૨૬ ના, ધરસેન ૪ થાના ઈ સ. ૬૪૫ ના અને શીલાદિત્ય ૨ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના—એ દાનશાસનોમાં ૪૦૩ એનું ૨૫૯ સૂચન છે. શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૪ ના તેમજ ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં પાઠની શુદ્ધિ નથી, ૪૦૪ પશુ ત્યાં ‘કાલાપકપથક’ ઉદ્દિષ્ટ છે પથકના નામ માત્રથી એ પથકનું વહું મથક રાજકોટની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ તાલુકાનું વહું મથક ‘કાલાવડ’ તદ્દન ૨૫૯ છે.

પુષ્પસાંબપુર : મૈત્રક શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના અને ૬૭૬ ના—એ બે દાનશાસનોમાં ‘પુષ્પસાંબપુર’થી નીકળીને વલ્લભીમાં આવી રહેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યાં છે. ૪૦૫ આ ‘પુષ્પસાંબપુર’ એ જામનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા તાલુકાનું ખંભાળિયાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે ૧૧ કિ. મી. (સાત માર્ગલ) ઉપર આવેલું ‘સામેર’ હોવાની શક્યતા છે. ૪૦૬

વર્ધમાન : મૈત્રકકાલના ‘ભુકિત’ નામના વહીવટી ભૂભાગ તરીકે ‘વર્ધમાન’(‘વદવાણુ’)નું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવ્યું છે. શીલાદિત્ય ૫ માન ઈ. સ ૭૨૧ અને ઈ સ. ૭૨૨ નાં દાનશાસનોમાં ‘વર્ધમાનભુકિત’માંથી આવેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવાનું મળે છે ૪૦૭ ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪ માં જયસેનસુરિએ ‘હરિવંશપુરાણુ’ની રચના ‘જયવરાહ’ નામના રાજાના સમયમાં વર્ધમાનપુરમાં કર્યાનું કહ્યું છે ૪૦૮ આપવશનો ધરણીવરાહ ઈ. સ ૯૧૭-૧૮ માં વર્ધમાનપુરમાં સત્તા ઉપર હતા એ એના એકમાત્ર મળતા દાનશાસનથી જાણવા મળે છે. ૪૦૯ અહીં જ દિગંબર સંપ્રદાયના આચાર્ય હરિષેષ્ણ કયાકોશની રચના ઈ. સ. ૯૩૩માં કર્યાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૧૦ પ્રબંધોમાં પ્રબંધ-ચિંતામણિ સિદ્ધરાજે નવધણુ નામના આભીરરાજાને કબજે કરવા, પોતે અગિયાર વાર એનાથી હારેલો હોઈ, ‘વર્ધમાન’ વગેરે નગરોમાં કોટ તૈયાર કરાવીને એના તરફ દૂત કર્યાનું નોંધે છે. ૪૧૧ એ પછી કુમારપાલના સમયમાં એનાથી દલનાયક-પદ પામીને ઉદયન મંત્રીએ સૌરાષ્ટ્રમાં દૂત કરી જતાં ‘વર્ધમાનપુર’માં યુગાદિદેવ-ઋષભદેવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૪૧૨ અને મેરુતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિની રચના ‘વર્ધમાનપુર’માં જ ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં પૂરી કર્યાનું

એની પુષ્પિકાથી સમન્વય છે. ૪૧૩ 'સત્યપુરતીર્થકલ્પ'માં 'વૃદ્ધમાળ ગામ' તરીકે આ નગર સૂચવાયું છે, ૪૧૪ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં વીરધવલના મૃત્યુ પછી વીરમ અને વીસલમાંથી વીસલને રાજા બનાવવામાં આવતાં વીરમે 'પ્રક્ષીદનપુર' 'વિદ્યાપુર' 'વર્ધમાનપુર' 'ધવલકુલ' અને પાંચમું 'પેટલાહિરપુર' (અનુક્રમે 'પાલનપુર' 'વીળપુર' 'વટવાણ' 'ધોળકા' અને 'પેટલાદ') માગી લીધાં— એમાં 'વર્ધમાનપુર' નિર્દેશાયેલું છે ૪૧૫ પ્રબંધકોશમાં વીરધવલની આગેવાની નીચે વસ્તુપાલ-તેજપાલ 'વર્ધમાનપુર'—ગોહિલવાડિ' (ગોહિલવાડ) વગેરેના રાજવીઓને દંડ કરતા વામનસ્થલી આવી પહોંચ્યાનું અને સુધ કાઢીને નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં સાત ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી 'વર્ધમાનપુર' નજીક સુકામ ક્યાંતું કહેવામાં આવ્યું છે ૪૧૬ 'વર્ધમાનપુર' એ આજનું સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણ તાલુકાનું વહુ મથક 'વઢવાણ' છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વર્ધમાન મહાવીરની પ્રતિમાનું 'અહીં' સ્થાપન કરવામાં આવેલું હોઈ, આ નામ મળ્યું ૪૧૭ કહેવાયું છે

આનુમંજી : મૈત્રક ક્રુવસેન ૧ લા ના ઈ. સ. ૫૩૪ના, શુહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ના અને ખરગહ ૧ લા ના ઈ. સ. ૬૧૬ના—એ દાનશાસનોમાં જરા મોટા નગર તરીકે એનો નિર્દેશ થયો છે ૪૧૮ આ પતરાં, મોટા ભાગનાં, અમરેલીમાંથી મળેલાં હોવાથી ગદ્ગદે 'આનુમંજી' એ અમરેલી હોવાની સલાવના કરી છે. ૪૧૯ 'અમરેલી'નું સંસ્કૃત રૂપ તો અમરપલ્લિકા હતું. ૪૧૯અ આનુમંજીની નજીકમાં નિર્દિષ્ટ ગામે જાપરથી સ્થળનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ બીજો વિકલ્પ જૂનાગઢ નજીકના 'મજેડી'નો બતાવ્યો છે ૪૨૦ તે પણ સતોષ આપતો નથી.

લિપ્તિખંડ : શીલાલિપ્ય ૫ મા નાં ઈ. સ. ૭૨૧ અને ૭૨૨ એ બે વર્ષોનાં દાનશાસનોમાં 'વર્ધમાનલુકિત'માંથી નીકળી 'લિપ્તિખંડ' નામક ગામમાં આવી વસેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી ૪૨૧

સંગપુરી : મૈત્રક શીલાલિપ્ય ૧ લાના ઈ. સ. ૬૮૫ના દાનશાસનમાં 'સંગપુરી'થી નીકળી આવેલા અનેક બ્રાહ્મણોને 'વટનગરસ્થલી'માંનું 'ભોડાનક' ગામ દાન આપવામાં આવેલું હતું છે. ૪૨૨ આ 'સંગપુરી' પકડી શકાતું નથી.

પ્રસન્નપુર : ચૌલુક્ય ભીમદેવ ૧ લા ના કચ્છ પ્રદેશને લગતાં ઈ. સ. ૧૦૨૭ અને ૧૦૬૦ નાં દાનશાસનોમાં પ્રસન્નપુરમાંથી આવેલા બ્રાહ્મણને દાન

અપાયાનું લખ્યું છે. ૪૨૩આ 'પ્રસન્નપુર' તે (લાવનગર જિલ્લાના વલભીપુર મહાલનું) વલભીપુર નજીકનું 'પછેગામ' ૪૨૪ હોવાનું શક્ય છે કે જ્યાં પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણોની સારી સંખ્યા છે આ 'પ્રસન્નપુર'ના નિવાસી હોવાથી ત્યાંના નાગર બ્રાહ્મણ 'પ્રશ્નોરા' કહેવાવાની શક્યતાને નકારી શકાય એમ નથી. પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો ઉત્તર પ્રદેશના અહિચંદ્રમાંથી આવ્યા અને વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ એમને 'નાગર' તરીકે સ્વીકારી લીધા એવું સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં સ્થિત છે. ૪૨૫ ખૂબ મોડેથી રચાયેલા મનાતા નાગરખંડમાં કોઈ પ્રચલિત અનુક્રુતિ જ સંપ્રદાય ગઈ છે, બાકી નાગરોના અન્ય કિરકા ગુજરાત રાજ્યનાં જ ગામો ઉપરથી ઝોળખાતા હોઈ પ્રશ્નોરા પછી આ રાજ્યના જ કોઈ સ્થળના હોય અને એ 'પ્રસન્નપુર' (આજનું 'પછેગામ') હોય એમ સ્વીકારી શકાય. પ્રભાસપાટણ પાસે 'પ્રભાવડા' કરી એક ગામ છે, પરંતુ ત્યાં હાલ પ્રશ્નોરાની કોઈ વસ્તી નથી, તેમ પૂર્વે ત્યાં તેઓની વસ્તી હોવાનું જણવામાં આવ્યું નથી.

'સ્થલીઓ' તરીકે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ અભિલેખોમાં જણવામાં આવ્યા છે, એક નાના વહીવટી વિભાગ તરીકે કોઈ એક નાના નગર કે ગામને વડું મથક બનાવી તે તે સ્થલીની નીચેનાં ગામોને વહીવટ કરવામાં આવતો મૈત્રક રાજ્યોનાં દાન-શાસનોમાં યોગણીસ સ્થલીઓ ઉલ્લેખિત થયેલી છે. શિનખરટક (અમરેલી નજીકનું કોઈ સ્થળ), બિલ્વખાત (જૂનાગઢની દક્ષિણ-પૂર્વ-દક્ષિણે 'બીલખા'), ઝરિ (અમરેલી જિલ્લાનું, ધારી પાસેનું, 'ઝર'), અંબરેણુ (જામનગર જિલ્લામાં, જોડિયા પાસેનું 'આમરણુ') જંબુવાનક (જામનગર નજીકનું 'જંબુકા'), નિમ્બફૂપ (જામનગર નજીકનું 'લીંબોડા'), કદંબપદ્રક (અનભિરાત), વટપદિલકા (મહુવા નજીકનું 'વડલી'), ધારાખેટ (ધોળાની પૂર્વેનું 'ધારુકા'), પુણ્યાનક (વલભીપુર નજીકનું કોઈ સ્થળ), વટનગર (વંથળી-સોરઠ નજીકનું 'વડોદરા'), બારવન (અનભિરાત), આનુમજી (ગદ્રેએ 'અમરેલી' અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ 'મળેવડી' કહી બંને માટે શંકા દર્શાવી ધારી પાસે સૂચવ્યું છે), સિરાવાતાનક (લાઠીની ઉત્તરે આવેલું 'શિરવાણિયા'), બાવસનક (અનભિરાત), જો-સદ્યાસા ('વટપદિલકા' સ્થલીની પશ્ચિમે શક્ય, સદ્યા અસ્પષ્ટ),... મંડલી (અનભિરાત), મદસર (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મોરબી નજીકના 'માનસર'ની સંભાવના કરી છે) અને લોણપદ્રક (અનભિરાત)—આ સ્થળો તે તે સ્થલીનાં ૪૨૬

કુપિલકોટ્ટ : દ્વાચત્રય-કાવ્યમાં આ. હેમચંદ્રે સોલકી રાજા મુલરાજે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ ઉપર ચડાઈ કરી જંબુમાલી નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં એની સાથે યુદ્ધ કર્યું ને ત્યાં કચ્છના 'લક્ષ્મી'ને મારી નાખ્યો એવું કહ્યું છે, ૪૨૭

ન્યારે પ્રબંધિતામણિમાં જણાવ્યું છે કે મૂલરાજના સૈન્યને અગિયાર વાર હરાવી ચૂકેલા ‘લાખાક’ કે ‘લાખા ફૂલઉત્ત’ને એના ‘કપિલકોટ’ (આજનો ‘કેરાકોટ’)માં મૂલરાજે ઘેરી લીધો અને એનો ત્રીજો દિવસે ધાત કર્યો. ૪૨૮ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એ ‘લાખાક’ને ‘કમ્પેશ્વર’ કહ્યો છે અને એણે મૂલરાજને એકવીસ વાર ત્રાસ આપ્યો; બાવીસમી વાર મૂલરાજે એને એના ‘કપિલકોટ’માં ઘેરી લીધો અને ખુલ્લા યુદ્ધમાં મૂલરાજે એનો ધાત કર્યો વગેરે લખ્યું છે. ૪૨૯ આ ‘કપિલકોટ’ કે ‘કપિલકોટ’ આજે ‘કેરાકોટ’ તરીકે જાણીતું છે અને ત્યાં મોલકીકાલના આરભસમયનું ભગ્ન શિવમંદિર કિલ્લાના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં સચવાઈ રહેલું છે. આ ‘કેરા’-‘કમ્પેશ્વર’ કે ‘કમ્પેશ્વર’ જિલ્લાના ભૂજ તાલુકામાં ભૂજથી દક્ષિણ દિશાએ વીસેક કિ. મી (બારેક માઈલ)ને અંતરે નાના નગરના રૂપમાં, મુખ્યત્વે ધરમાઈલી ખોળાઓનું ધાર્મિક રથાન સાચવતું, જોવા મળે છે.

ભદ્રેશ્વર : ‘ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ’ તરીકેનો મહત્વનો કહી શકાય તેવો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ સ. ૧૧૩૬ ના કમ્પેશ્વર-ભદ્રેશ્વર નજીક ચોખંડા મહાદેવના મંદિરના લેખમાંનો છે. ૪૩૦ બાકી પ્રબંધોમાં તો ‘પ્રબંધકોશ’માં એક રથને શત્રુજય ગિરિને મધ્યમાં રાખી ભદ્રેશ્વરના માર્ગે ચર્ચ રૈવત ગિરિ તરફ જવામાં આવે તો વચ્ચે રાલા-તોલા નામના ગિરિ આવે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૩૨ ખીજો ઉલ્લેખ વ. ઘેલા રાણા વીરધવલના પ્રસંગમાં છે ‘ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ’માં જીમસિંહ નામનો પ્રતિહાર હતો તે કોઈની અથા માનતો નહિ, એને રાણા વીરધવલ સાથે અથડામણ થઈ હતી, જેમાં અંતે સધિ કરી અને એમાં જીમસિંહને માટે ભદ્રેશ્વરનો વહીવટ જ કરવાનું રહ્યું. ૪૩૨ આ ભદ્રેશ્વર અંતે કમ્પેશ્વર જિલ્લાના મુદ્રા તાલુકામાં આવેલું છે અને જોનાનું તીર્થધામ છે ભદ્રેશ્વર ગામમાં આશાપુરા માતાનું પ્રાચીન ભગ્ન મંદિર અને કુંડ ધાટની વિશાળ વાવ છે.

ઘડહડિકા-ધૃતધટ્ટી : વાઘેલા અબુ નંદેવના સમયના, ઈ સ. ૧૨૭૨ ના, વાગડમાં આવેલા રવેચી માતાના મંદિરના ગ્રાંથમાં જોવામાં આવતા અભિલેખમાં ‘ધૃતધટ્ટી’ના પ્રદેશમાં આવેલા ‘રવગ્રામ’નો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં નજીકમાં આવેલી ‘રવેચી માતા’નો નિર્દેશ કર્યો છે. ૪૩૩ રાપરથી ઉત્તર દિશાએ ૨૦ કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર ‘ધૃતધટ્ટી’ (કમ્પેશ્વર જિલ્લાના રાપર તાલુકાનું આજનું ‘ગેડી’) ગામ આવેલું છે. આ પહેલા સોલંકી જીમદેવ ૧ લા ના ઈ સ. ૧૦૦૦ ના દાનશાસનમાં ‘ઘડહડિકા દ્વદશક’-‘(ઘડહડિકા) બાર મામનો સમૂહ’માંનાં ગામોમાં એક ‘ઘડહડિક’ કહ્યું છે. ૪૩૩ અંતે તે પણ આ ‘ગેડી’ છે ગાનુ રથજી જોતાં પૂર્વ કાળમાં સમૃદ્ધ વસાહત હશે એવો તરત ખ્યાલ આવે છે.

થારાપદ્ર : થારાપદ્ર(થરાદ)નો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયેલો છે, જ્યાં સોલંકી ભીમદેવ ૧ લાના સમકાલીન 'તિલકમંજરી'ના કર્તા શાતિસૂરિએ દેશમાં બાર લાખનાં ચૈત્યો બનાવડાવ્યા પછી 'રાજ્યે આપેલા બાકીના સાઠ હજાર 'થારાપદ્ર'માં મોકલી આપ્યાનું કહ્યું છે. ૪૨૪ અહીં 'થારાપદ્ર'ને 'દ્રંગ' કહેવામાં આવેલ છે; આ સ્થાનને કારણે ભીમદેવ ૧ લાના સમયમાં 'ચ દ્રંગચ્છ'માંથી 'થારાપદ્રગચ્છ'નો વિકાસ થયો, જેના સંસ્થાપક વિજયસિંહસૂરિ હતા. ૪૩૫ આ થરાદ બનાસકાંઠા જિલ્લાના થરાદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

પ્રહ્લાદનપુર : પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાંના 'કુમારપાલદેવતીર્થયાત્રાપ્રબંધ'થી અને પ્રબંધકોશમાંના ' હેમસૂરિપ્રબંધ 'થી જાણવા મળે છે કે આશુના પરમાર વંશના પ્રહ્લાદને ઈ સ ૧૧૮૪ આસપાસ 'પ્રહ્લાદનપુર' (પાલનપુર) વસાવ્યું હતું. ૪૩૬ વીરધવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાત્યોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરએ 'પ્રહ્લાદનપુર' આદિ પાંચ નગર માગ્યાં હતાં ૪૩૭

આ નગરનેા 'પાલહણપુર' તરીકે ઉલ્લેખ સારંગદેવના અનાવડા ગામના ઈ. સ ૧૨૬૨ ના અભિલેખમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. ૪૩૮ 'પાલનપુર' અત્યારે બનાસકાંઠા જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે.

પંચાસર : પ્રબંધચિતામણિમાં 'ગૂર્જર ભૂ'માં 'વઢીયાર' નામના દેશમાં આવેલા 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસૂરિ નામના જૈનાચાર્ય પસાર થતાં એમણે બાળક વનરાજ ચાવડાને જોયો એ કથાનક આવે છે ૪૩૯ પચાસ વર્ષે જ્યારે વનરાજે અણહિલપુર વસાવી ત્યાં પોતાનો અભિષેક સં. ૮૦૨ માં કર્યો ત્યારે એણે 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસૂરિને ભક્તિભાવપૂર્વક ખેલાવ્યા અને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પ્રાપ્ત કરેલું સમગ્ર રાજ્ય એમને ચાલુ ધર્યું. ત્યાંથી ગુરુની આજ્ઞાથી 'પંચાસર' પાર્શ્વનાથને પધરાવી એનું ડેરાસર અને કંટકેશ્વરી મંદિર બંધાવ્યાં. પ્રભાવકચરિતકારે 'પંચાસર'ની જગ્યાએ 'પંચાગ્રય' શબ્દનો પ્રયોગ કરી અને શીલગુણસૂરિને અદલે દેવચંદ્રસૂરિનેા ઉલ્લેખ કરી વનરાજે ગુરુ તરફની કૃતજ્ઞતા બતાવવા ત્યાં 'વનરાજવિહાર'ની રચના કરાવી એમ નોંધ્યું છે ૪૪૦ રત્નભાળમાં વનરાજનેા પિતા જયશિખરી એના સોળ સામતો સાથે 'પંચાસર'માં રાજ્ય કરતો હોવાનું કહ્યું છે ૪૪૧ આ પંચાસર મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમાં તાલુકામાં, ચાણુરમાંથી દક્ષિણે ૧૩ કિ મી (આઠ માઈલ) ઉપર, સામાન્ય નાના નગરના રૂપમાં બચી રહ્યું છે.

અણુહિલ્લપાટક : ‘અણુહિલ્લપાટક’નો સૌથી પહેલો આલિલેખિક ઉલ્લેખ મળ્યો હોય તો એ ત્યાં સોલંકીવંશની સત્તાનો આરંભ કરનાર મૂલરાજના ઈ.સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાનો છે ૪૪૨ આ નગરની સ્થાપના વનરાજે કરી હતી એવું અનેક અનુકાલીન ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે, પોતાના અભિષેક માટે રાજધાની વસાવવાની ઇચ્છાએ વીરભૂમિને તપાસતા વનરાજને પીપલુલાતડાગની પાળ ઉપર સુખે ખેડેલા ભરવાડ સાખડ-સુત અણુહિલ્લે પૂછ્યું : “શું જોઈ રહ્યા છો ?” પ્રધાનોએ “નગર વસાવવા યોગ્ય વીરભૂમિ જોઈએ છીએ” એવા જવાબ આપતાં “એ નગરને જો માડું” નામ આપેા તો એવી જમીન બતાવું” એવું એ ભરવાડે કહી ભ્યાં સસલો કૂતરાને હંફાવી રહ્યો હતો તેવી જમીન બતાવી. એ જમીન ઉપર વનરાજે ‘અણુહિલ્લપુર’ નામનું નગર વસાવ્યું વિ.સં. ૮૦૨ માં ત્યાં ધવલગૃહ બનાવરાવી પોતાનો રાજ્યાભિષેક સાધ્યો. ૫ આસરથી ગુરુ-શીલગુણસૂરિને તેડાવ્યા અને ધવલગૃહમાં પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી રાજ્ય ગુરુને અર્પણ કરી દીધું. ગુરુએ એ પાછું આપ્યું અને વનરાજે “પંચાસરા” નામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું દેરાસર ત્યાં બંધાવડાવ્યું ૪૪૩ વિવિધતીર્થકલ્પમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ સં ૮૦૨ માં ચાલિઝડ (સં જાપોલ્ટડ) વંશના વનરાજે અણુહિલ્લ ગોવાળે પરિક્ષિત કરેલા પ્રદેશમાં-‘લખખારામ’ નામના સ્થળ ઉપર “પદ્મજી” વસાવ્યું, અને ત્યાં વનરાજ-ચોગરાજ-લેમરાજ-ભૂચડ-વૈરસિંહ-રત્ના-દિત્ય અને સામંતસિંહ એટલા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યા પછી ચૌહુક્યવંશ સમા-રૂઢ થયો. ૪૪૪ આવડાઓના કોઈપણ પ્રકારના સમકાલીન ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થયા નથી, મળે છે તે ૧૨મી સદીથી શરૂ થાય છે. ૪૪૫ પાટણની વનરાજની મૂર્તિ અને ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ પરના અલિલેખોમાં સં. ૮૦૨ સ્પષ્ટિત છે, પણ લિપિ એટલા સમયની જૂની નથી ૪૪૧

મૈત્રકાના અલિલેખોમાં જેમ ‘વલ્લીપુર’નો ઉલ્લેખ અનેક દાનશાસનોમાં થયેલો છે તે પ્રમાણે ‘અણુહિલ્લપાટક’ ‘અણુહિલ્લપુર’ ‘પત્તન’ ‘શ્રીપત્તન’ એ રીતે સોલંકી-વાઘેલા કાલના અલિલેખોમાં, ત્રથોમાં-અબધોમાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ થયેલો છે. આ કાલનો પ્રાપ્ત છેલ્લો ઉલ્લેખ માંગરાળ-સોરઠની જુના મસ્જિદના સ્તંભનો ઈ સ ૧૩૦૦ લગભગનો જ કહી શકાય, જેમાં ‘અણુહિલ્લપત્તનાધિષ્ઠિત [અભિનવ] શ્રી કણ્ઠદેવનું કલ્યાણવિજયરાજ્ય’ હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪૭

ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો એ છે કે આજે પાટણને જૂનાગઢ ઉપર પથરાયેલું પડ્યું છે તેના કોટની પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦૦-૪૦૦ મીટરના અંતરે અણુહિલ્લપુરના

નગર-તળનો આરંભ થાય છે, જે સહસ્ત્રલિંગ સરની સમાંતર પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલું પડયું હતું. અત્યારે આ વિસ્તારના એક નાના ભાગમાં 'અણહિલ્લપાટક'ની સ્મૃતિ જળવી રાખતું નાનું 'અનાવડા' ગામ બન્યું છે આ હેમચંદ્રની જ્ઞાનશાળા એ નગરના દક્ષિણ ભાગે હતી, જ્યાં આજે કોઈ મંદિરખાતું સ્થાન છે. નગરનો પૂર્વ ભાગ માતાના મંદિરવાળો ઠીક ઠીક સચવાયેલો છે રાણીની વાવ ઈશાન ખૂણાની વસાહતોનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રમુખધર્મિતામણિએ ભીમદેવ ૧ દ્વારા રાણી ઉચ્ચમતીએ શ્રીપત્તનમાં સહસ્ત્રલિંગ સરોવરથી પણ ચડિયાતી નવી વાવ કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે ૪૪૮ તે આ વાવ. સિદ્ધરાજે સહસ્ત્રલિંગ સરોવર સરસ્વતીનો પ્રવાહવાળી લઈ તૈયાર કરાવડાવેલું એ વિશે શ્રીપાલ કવિએ પ્રશસ્તિ રચેલી તે ત્યાં પથ્થર ઉપર અંકિત કરવામાં આવેલી, આ પ્રશસ્તિનું શોધન આ. હેમચંદ્રે શિષ્ય રામચંદ્રને સોંપેલું ૪૪૯ અણહિલ્લપુરને એની ઉત્તર બાજુએ આ સરોવર મોટા વિસ્તારમાં અનેક નાનાં મોટાં શિવાલયો વગેરેથી પ્રજળ શોભા આપનારું હતું.

અણહિલ્લપુરની ઉત્તર બાજુની દીવાલના અવશેષ આજે જોવા મળતા નથી, પરંતુ દક્ષિણ બાજુની પૂર્વ-પશ્ચિમગામિની દીવાલના જગાવશેષ સીધી લીટીએ લાંબે સુધી જોવા મળે છે.

આજના પાટણનું ભૂમિતળ મુસ્લિમ સત્તાના સ્થાપનથી આબાદ થયું હતું. અત્યારે આ નગર મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ તાલુકાનું વડું મથક છે.

શ્રીસ્થલ : પિંડનિર્મિત પરની મલયગિરિની ટીકામાં એક 'શ્રીસ્થલ' નામના નગરનો નિર્દેશ છે, જ્યાં હાલુ નામનો રાજા હતો. એના મોદકપ્રિય કુમાર સુરપને વૈરાગ્ય થતાં સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય સાંપડ્યાં હતાં અને એ કેવલજ્ઞાન પામ્યો હતો. ૪૫૧ ઉત્તર ગુજરાતનું સિદ્ધપુર 'શ્રીસ્થલ' તરીકે પણ જાણીતું છે સોલકી વશના સ્થાપક મૂલરાજના ઈ સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાં સરસ્વતી નદી અને રુદ્ર-મહાલય(રુદ્રમાળ)ના સંદર્ભ સાથેનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૪૫૨ 'શ્રીસ્થલક' સિદ્ધપુર હોવાનું નિઃશંક છે, પરંતુ ધર્મારણ્યમાહાત્મ્યમાં જે 'શ્રીક્ષેત્ર' છે તે આજના અમદાવાદના નજીકના 'સરખેજ' માટે પ્રયુક્ત થયું લાગે છે ૪૫૩ પ્રભાવકચરિતમાંના 'વિજયસિંહસૂરિચરિત'માં જિતશત્રુ રાજા 'પ્રતિષ્ઠાન' નગરથી નીકળી 'સિદ્ધપુર' નાં થોડા સમય રોકાઈ કોરિંટકા નામના નગરમાં ગયો. એમ કહ્યું છે તે આ જ 'સિદ્ધપુર' છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે, ૪૫૪ પ્રમુખધર્મિતામણિમાં સિદ્ધરાજે રુદ્રમહાકાલપ્રાસાદ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે તે

સ્થાન ત્યાં 'સિદ્ધપુર' જ કહ્યું છે ૪૫૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં સિદ્ધરાજે દેવસરિના વચનથી સિદ્ધપુરમાં ચાર કમાડવાળું ચૈત્ય કરાવ્યું કહ્યું છે; ત્યાં આ હેમચંદ્ર તથા રાજા કુમારપાલ 'સિદ્ધપુર' ગયાનું નોંધાયું છે ૪૫૬ પ્રબંધકોશે પણ આ હેમચંદ્ર 'સિદ્ધપુર' ગયાનું કહ્યું છે. ૪૫૭

આ સ્થાનનું પૂર્વે 'શ્રીસ્થલ' નામ હોય, જે મૂલરાજના સમયમાં પણ ચાલુ હોય; ને પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં એ 'સિદ્ધપુર' તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય એમ કહી શકાય. આજે આ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાનું વડુ મથક અને યાત્રાનું એક મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

ઉમાપુર-ઉંઝા : સ્કંદપુરાણના નાગરખંડની એક પાદટીપમાં હાટકેશ્વર-ક્ષેત્રમાં 'ઉમાપુર' સૂચવાયું છે ૪૫૮ એ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાના 'ભીઝનું' સંસ્કૃતીકરણ પામેલું ૩૫ છે આનંદપુરના બ્રાહ્મણને મૈત્રકવશના શીલાદિત્ય ૫ માના ઈ.સ ૭૨૨ આસપાસના વડનગર-દાનશાસનમાં ૪૫૯ હાટ વિષયમાં આવેલા 'ઉચ્ચાનગર-પ્રત્યધ'માં પિપ્પલાવી ગામ આપ્યાનું નોંધાયું છે, ૪૬૦ તે 'આનંદપુર'-વડનગર અને 'પિપ્પલાવી'-પિપ્પળાવને સાહચર્યે સ્પષ્ટ રીતે બીજા જ છે મોડાના અજયપાલ સોલંકીનો ઈ.સ ૧૧૭૫ નો શિલાલેખ બીઝાનો મળ્યો છે તેમાં 'ઉંઝાગ્રામ'માં શ્રીકાલસ્વામિદેવની પંચોપચાર પૂજા કરી કોઈ કુમરસિંધે દાનવિતરણ કર્યાનું કહ્યું છે. ૪૬૧ સોલંકી ત્રિભુવનપાલના ઈ.સ ૧૨૪૭ ના દાનશાસનમાં પણ ચતુઃસીમામાં 'ઉંઝા' ગ્રામ નોંધાયેલું છે. ૪૬૨ ગિરનારના નેમિનાથના મંદિરના ઈ.સ ૧૨૭૭ ના અલિલેખમાં 'ઉચ્ચાપુરી'ના નિવાસી ઐથી વિશે ઉલ્લેખ થયો છે તે આ નગરીનો સમજાય છે. ૪૬૨ અગ્રથસ્થ સાહિત્યમાં પ્રબંધચિતામણિમાં ૪૬૩ જણાવ્યું છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવા ઉપર વિજય મેળવી પાછો ફર્યો ત્યારે 'ઉંઝાગ્રામ'માં એણે જાવણી નાખી વાસ કર્યો હતો અને ત્યાં રાત્રિચર્યામાં એક ગ્રામણી પાસેથી મહારાષ્ટ્રના રાજાના અને પોતાના ગુણદોષ પૂછીને જાણ્યા હતા. પ્રબંધચિતામણિની એક પ્રતમાં ૪૬૪ કુમારપાલે પ્રાણીઓને અભયદાન વગેરે આપ્યાં તેઓમાં કર્ણાટ, ગૂર્જર, હાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છસૈધવ, ઉચ્ચા, હામેરી, મારવ, માલવ, કોંકણ વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં 'ઉચ્ચા' એ આ બીજા નહિ, પણ સિંધુ દેશ નજીકનો હોઈ પ્રદેશ લાગે છે

આનંદપુર-આનંદપુર : સ્કંદપુરાણના ૬ હા નાગરખંડમાં એક નામ 'આનંદપુર' નોંધાયેલું જોવા મળે છે, ૪૬૫ ક્ષીટના મતે એ ખેડા જિલ્લાનું

આણંદ અને બર્જેસના મતે સૌરાષ્ટ્રનું વળા-વલ્લભીપુરની વાયબ્યે ૮૦ કિ મી. (૫૦ માઈલ) ઉપરનું આનંદપુર છે, પરંતુ સ્ટિવન્સન, વિવિયેન દ. સેન્ટ-માર્ટીન, બ્યૂક્સર અને રામકૃષ્ણ ગો. કાંડારકરને મતે એ વડનગર જ છે. ૪૯૯ બોમ્બે ગેઝેટિયરનો પણ આવો જ મત છે; એ એને ‘આનંતપુર’ ઉપરથી ઉપજાવેલું કહે છે. ૪૯૭ મૈત્રકાનાં દાનશાસનોમાં ક્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૪૪ ના દાનશાસનમાં, ધરસેન ૨ જાના ઈ. સ. ૫૮૯ ના દાનશાસનમાં, શીલાદિત્ય ૧ લા ઉર્ફે ધર્માદિત્યના ઈ. સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં, અને ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ‘આનંતપુર’ મળે છે. ૪૯૮ આ છેલ્લા દાનશાસનના પ્રતિગ્રહીતા કેશવપુત્ર નારાયણને ‘આનંતપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંતપુરયાતુર્વિઘ્નસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે, એ જ આઠાણુને ખરગ્રહ ૨ જાના ઈ. સ. ૬૫૬ ના દાનશાસનમાં ‘આનંદપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંદપુરયાતુર્વિઘ્નસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે. ૪૯૯ એની પછીનાં દાનશાસનોમાં ‘આનંતપુર’ને બદલે ‘આનંદપુર’ જોવા મળે છે. ધરસેન ૪ થાના સમય સુધી વડનગર ‘આનંતપુર’ તરીકે જાણીતું એ માટે હોઈ શકે કે ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને જૂના સમયમાં ‘આનંત’ કહેવામાં આવતો હતો; વડનગર એનું પાટનગર કે મુખ્ય નગર હોઈ એ ‘આનંતપુર’ કહેવાવાને પાત્ર બન્યું કે જેવું મહાભારતના સમયમાં અનુશ્રુતિઓમાં ‘આનંત’ની રાજધાની તરીકે ‘દ્વારવતી-દ્વારકા’ નિર્દિષ્ટ હોઈ એને માટે ‘આનંતનગર’-‘આનંતપુરી’ પ્રચારમાં હતાં. ૪૭૦ યુઝન સ્ત્રાંગના જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્લભીથી વાયબ્ય(ફ ઇશાન)માં જતાં ૭૦૦ લી ઉપર A-nan-t’o-pu-lo (આનંદપુર) નગર હતું; એના સમયમાં એનો કોઈ રાજા નહોતો. ૪૭૧ મૈત્રકાનાં દાનશાસનોમાં સખ્યાબંધ દાન આનંદપુરવિનિર્ગત તથા આનંદપુરવાસ્તવ્ય આઠાણુને આપવામાં આવ્યાં નિર્દેશાયાં છે, જે આઠાણુો પ્રાયઃ વડનગરની નાગર સાતિના પૂર્વજ હતા. આ નગરમાં દીર્ઘ કાલ સુધી વિકાન આઠાણુોની પરંપરા હતી યજુર્વેદ-ભાષ્યકાર ઉવ્વટ આનંદપુરનો હતો. ૪૭૨ રકંદપુરાણના નાગરખંડની એક અનુશ્રુતિનો આધાર લઈ બોમ્બે ગેઝેટિયરે આ નગરનાં સત્યગુણમાં ‘ચમત્કારપુર’, ત્રેતામાં ‘આનંતપુર’, દ્વાપરમાં ‘આનંદપુર’ અને કલિયુગમાં ‘વૃદ્ધનગર’ એવાં નામ હોવાનું નોંધ્યું છે. ૪૭૩ પરંતુ આ સર્વાંશ પુરવાર થઈ શકે એમ નથી. એટલું ખરું કે વંથળી-સોરઠના ઈ. સ. ૧૨૯૦ ના એક અભિલેખમાં ૪૭૩ ‘ચમત્કારપુર’ના આઠાણુનો નિર્દેશ થયેલો છે. વ્યાપક નામ તો ‘આનંદપુર’ અને પછી ‘વૃદ્ધનગર-વડનગર’ કરી શકાય સોલંકી રાજા કર્ણદેવ ૧ લાના ઈ. સ. ૧૦૯૨ ના દાનશાસનમાં આનંદપુરને લગતા ૧૨૬ ગામોના જૂથનો ઉલ્લેખ આવે

છે, ૪૭૪ પરંતુ સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયની ઈ.સ. ૧૧૫૨ ની વડનગરપ્રશસ્તિમાં 'આનંદપુર' ઉપરાંત 'નગર' નામ પણ અપાયું છે ૪૭૫ વીસલેદેવના માનીતા કવિ નાનાકની પ્રશસ્તિ નં. ૧ માં 'નગર'નો અને નં. ૨ (ઈ.સ. ૧૨૭૧-૭૨)માં એને માટે 'આનંદપુર'નો નિર્દેશ છે ૪૭૬

પરમાર સીયક ૨ જનાં ઈ.સ. ૯૪૬ નાં દાનપત્રોમાં આનંદપુરીય નાગર પ્રતિગ્રહીતાઓનો ઉલ્લેખ છે ૪૭૭ નાગરખંડમાં પણ આ નગરનો માત્ર 'નગર' તરીકે પણ નિર્દેશ થયેલો છે. ૪૭૮ વળી ત્યાં આ નગરને 'રકંદપુર' અને સાથેસાથ 'અમતકારપુર' પણ, રકંદ-કાર્તિકેયની કથા સાથે જોડી, કહેવામાં આવ્યું છે ૪૭૯ કારણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે : વડનગરમાંના વિશાળ તળાવના ઉત્તર કાંઠે એક અખંડ અને ખીજું લગ્ન દશામાં એમ બે, સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ, તોરણ સચવાઈ રહ્યાં છે તેઓમાં મથાળે કેંદ્રમાં કાર્તિકેયની મૂર્તિઓ છે, એ ઉપરથી પૌરાણિક અનુશ્રુતિમાં 'રકંદ'(કાર્તિકેય)નો સંબંધ જોડવામાં આવ્યો લાગે છે. નાગરખંડ પ્રાચીન નથી, પણ રમણલાલ ના મહેતાના સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ખંડ ૧૬ મી-૧૭ મી સદીથી જૂની રચના નથી, ૪૮૦ એટલે આવી અનુશ્રુતિને ઊભી થવામાં સરળતા સહજ છે. જૈન નિર્દેશો પ્રમાણે જમીનમાર્ગે એ વેપારનું મોટું મથક હોવાને કારણે 'સ્થલપત્તન' કહેવાતું હતું. ૪૮૧ જૈનકલ્પસૂત્રના ટીકાકાર ક્ષેમકીર્તિએ એને ઈંટાનો ફાટ હોવાનું નોંધ્યું છે ૪૮૨ આનંદનગરનું એક નામ 'અકંસ્થલી' પણ હતું, તે એને અન્યત્ર 'કાલનગર' પણ કહેવામાં આવતું હતું ૪૮૩ આ આજનું વડનગર મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળ તાલુકામાં આવેલું હાટકેશ્વર-તીર્થ છે

ગંભૂતા : આનો જાણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો આલિલેખિક ઉલ્લેખ મુલરાજ ૨ જના ઈ.સ. ૧૧૭૬ ના દાનશાસનનો છે, ૪૮૪ જેમાં 'ગંભૂતાપથક' તરીકે દેશ-વિભાગ લેખે સૂચિત થયે છે. આપવામાં આવેલી જમીન ધરાવતાં ગામ આ વિષયનાં ક્ષણ છે એ પછીનો ઉલ્લેખ શ્રીમન્જયતંત્રિસિદ્ધિયાને અલિનવ સિદ્ધરાજના ઈ.સ. ૧૨૨૪ ના દાનશાસનમાં છે, જેમાં 'વદ્ધિપથક' અને 'ગંભૂતાપથક' સાથેલગા અપાયા છે ૪૮૪ આનાથી પૂર્વેના સાહિત્યિક ઉલ્લેખ હરિભદ્રસુરિના નેમિનાથચરિત્રી પ્રશસ્તિમાં ઈ.સ. ૧૧૬૦ નો છે, જેમાં વિમલ મંત્રીના પૂર્વજો નિર્ધનતાને કારણે શ્રીમાલનગર છોડી 'ગંભૂતા'માં આવી વસ્યા કથા છે. હરિભદ્રસુરિનાં ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ઈ.સ. ૧૧૬૭) અને મદિદનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિઓમાં પણ એણે આ વાત નોંધી છે. ૪૮૫ આ 'ગંભૂતા' એ આજનું 'ગાંધી'

છે અને એ મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકામાં મોદેરાથી ઈશાન ખૂણે
છએક કિ મી. (ચારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મોદેરક : સોલંકી રાજ ભીમદેવ ૧ દાના સમયના સર્ચમંદિરના લગ્નાવશેષ
ન્યાં નજીકમાં સચવાયેલા છે તે, ઉત્તર ગુજરાતનું મોદેશ્વરી માતાનું તેમ મોઢ
બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું આદ્ય સ્થાન, 'મોદેરક' સ્વતંત્રતાગ્રસ્તની શીલાંકદેવ-
(ઈસ ૮ મી સદી)ની વૃત્તિમાં નોંધાયેલું છે ૪૮૧ આ સૂત્રની આ સમયથી વધુ
જૂની પ્રાકૃત વૃત્તિમાં પણ 'મોદેરગ' તરીકે ઉલ્લિખિત થયેલું છે. સ્કંદપુરાણના
ધર્મારણ્યખંડનું 'મોદેરક' તે આ જ છે ૪૮૭ ત્યાં એનું રાચક વર્ણન આપવામાં
આવ્યું છે મોઢ બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું એ મૂળ વતન મનાય છે. 'મોદેરક' વડું મથક
હોય તેવા 'મોદેરકીય-અર્ધાષ્ટમ' પ્રકારના પરગણાને ઉલ્લેખ સોલંકીવંશના સ્થાપક
મુલ્લરાજના ઈ.સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે ૪૮૮ જૈન સાધનોમાં પ્રથમોમાં
'મોદેરક' વિશે નિર્દેશો મળી આવે છે. પ્રભાવકચરિતના 'અપ્પભટ્ટિસૂરિચરિત'માં
'મોદેર'માં સિદ્ધસેનસૂરિ મહાવીરસ્વામીને પ્રણામ કરવા ગયાનું અને અપ્પભટ્ટિ
એમનાં દર્શને ત્યાં ગયાનું જણાવ્યું છે. ૪૮૯ વિવિધતીર્થકથપ 'મોદેરઅ'માં વીરસ્વામીનું
દેરાસર હોવાનું બે સ્થળે કહે છે. ૪૯૦ પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં વલભીશંકના
પ્રસંગે, વલભીની નગરદેવતાએ વર્ધમાનસૂરિને કહેલું કે લિક્ષા માગતાં દૂધનું લોહી
થઈ જશે; ન્યાં લોહીનું દૂધ થઈ જાય ત્યાં જઈ રહેવું; અને એ રીતે 'મોદેરપુર'માં
લોહીનું દૂધ થઈ ગયું હતું, એવી અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે ૪૯૧ પ્રખંધ-
કાશમાં પ્રભાવકચરિતનો પ્રસંગ કહ્યો છે તેમાં, અપ્પભટ્ટસૂરિના જ ચરિતમાં
એના બે ગુરુભાઈ ગોવિદાચાર્ય અને નન્નસૂરિનો નિવાસ 'મોદેરક'માં હતો
અને બોળે ગોપગિરિદુર્ગથી એ બંને ઉપર પત્ર લખ્યો તે સંદર્ભમાં 'મોદેર-
મોદેરક'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૪૯૨ આ આજનું 'મોદેરા' છે, જે
મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકામાં 'મુદેરા' તરીકે ઓળખાય છે.

શંખેશ્વર : પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં 'વનરાજવૃત્ત'માં કહ્યું છે કે પંચાસર
ગામમાં એક વાર શીલગુણસૂરિએ વણની છાયામાં સુલક્ષણા બાળકને જોઈ
પોતાના ચૈત્યમાં સ્થાન આપ્યું. કેટલીક વાર અટકાવ્યા છતાં પણ છોકરો
ઉંદર માર્યા કરતો તેથી ગુરુએ કાઢી મૂક્યો; એ બીજા બે સાથીઓ સાથે
'શંખેશ્વર' અને 'પંચાસર' વચ્ચે ચોક્કી કરતો; વગેરે ૪૯૩ બીજે સ્થળે વસ્તુપાલના
અવસાન પછી શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અગડ લીધી કે નપ
પૂરું કર્યા પછી દર્શન કરવાં. પ્રત સંપૂર્ણ થતાં તેઓ નીકળ્યા અને માર્ગમાં

વૃક્ષ તળે નમસ્કાર કરી અનશનથી મુક્ત થયા; શંખેશ્વરમાં ‘અધિશાયક’ થયા; વગેરે. ૪૯૪ પ્રમંધકોશમાં એ જ વાત પ્રક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં અર્પાઈ છે. ૪૯૫ વિવિધ-તીર્થક્રમમાં તો ‘શંખપુર-પાર્શ્વક્રમ’ નીચે ગામતું નામ ‘શંખપુર’ કહ્યું છે : રાજગૃહથી જરાસંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ ખેલવા પશ્ચિમ દેશમાં આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ પૂરી સામગ્રી સાથે પોતાના દેશની સરહદે હાજર થયા. ત્યાં અરિષ્ટનેમિએ પાંચજન્ય શંખ પૂર્યો અને ત્યાં ‘શંખેસર’ (જંઘેશ્વર) નામતું નગર વસાવ્યું.....ક્રમે જરાસંધનો પરાજય થયો, લોહાસુર-ગયાસુર-બાણાસુર વગેરે પણ હાર્યા. અહીં ધરણીન્દ્ર અને પદ્માવતીના સાંનિધ્યથી બધાં વિદ્વ હરી લેનારી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટી અને ત્યાં ‘સંખપુર’માં એની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ મૂર્તિ કાલાંતરે ગુપ્ત યુગ ગર્ભ અને પછી ક્રમે શંખકૃપમાં પ્રગટ થઈ, જેની અત્યારે શ્રીસંધ સૌ પૂજા અર્ચના કરે છે. આ રીતે પાર્શ્વનાથના તીર્થસ્થાન તરીકે આ નગરની અનુશ્રુતિ નોંધાયેલી છે. ૪૯૬ આ પૂર્વે ‘પાર્શ્વનાથક્રમ’માં પણ ‘સંખઉર’ (જંઘપુર)માં પાર્શ્વનાથતું બિંબ હોવાતું કહ્યું છે. ૪૯૭ એક સ્થળે ‘શંખેસર પાસનાહ’ (જંઘેશ્વર પાર્શ્વનાથ)નું માહાત્મ્ય પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૯૮ બીજે સ્થળે પાર્શ્વનાથનાં અનેક સ્થાન ગણાવતાં ‘શંખેસર’ પણ એક કહ્યું છે. ૪૯૯ ૮૪ તીર્થ ગણાવ્યાં છે ત્યાં ‘જંઘ-જિનાલય’ એટલે જ નિર્દેશ છે, ત્યાં નેમિનાથજી હોવાતું કહ્યું છે. ૫૦૦ આ શંખેશ્વર અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના સમી તાલુકામાં આવેલું છે.

હારીજ : વલ્લીભંગ થતાં વલ્લીમાંનાં તીર્થકરોનાં બિંબ લઈ જવામાં આવ્યાં ત્યારે પૂનમને દિવસે રથયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાલપુર, સુગાદિદેવ કાસદહ, શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ અને વલ્લીનાથ શ્રીચતુર્બચમાં આવ્યા, એવું પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં જણાવ્યું છે. ૫૦૧ બીજા કોઈ પણ પ્રમંધ વગેરેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ ગયાતું સૂચવાયું મળ્યું નથી. આ હારીજ અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના હારીજ મહાલતું વડું મથક છે અને મહેસાણાથી પશ્ચિમે ૬૭ કિ. મી. (૪૨ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કડી : પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં કુમારપાલે પોતાતું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા ‘કડી’ના તદ્વારક્ષ(કોટવાળ)ને બોલાવી એને છેક ‘રાણક’ સુધીની પદની આપી ફીણતેજ કર્યો, જેને કારણે એ તદ્વારક્ષ મરણ પામ્યો, એવી એક કહાણી નોંધી છે. ૫૦૨ કડી અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી ધણાં તામ્રપત્ર મળ્યાં છે, પણ એમાંના એકમાં પણ ‘કડી’નો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ગાયકવાડીમાં પ્રાંતના

મુખ્ય મથક તરીકે જાણીતું આ કડી અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને મહેસાણાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૫૨ કિ.મી. (૩૩ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મહિસાણા : આનો ઉલ્લેખ સોલંકી બીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે, જેમાં 'મહિસાણા' ગામના આનંદેશ્વરદેવના દેવાલયનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૦૩ આ 'મહિસાણા' તે આજના મહેસાણા જિલ્લાનું વહુ મથક મહેસાણા છે. 'દંડાહીપથક'ના લોકોને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરેલી હોઈ એ સમયે એ 'દંડાહીપથક'માં હતું. ૫૦૪ ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના દાનશાસનમાં 'દંડાહીવિષય'નો નિર્દેશ છે, અને ઉત્તરે છેક ઊંચા સુધી એની સીમા હોવાનું એ દાનશાસનથી સમજાય છે. ૫૦૫ પ્રબંધચિંતામણિમાં દુકાળ પ્રસંગે બતાવેલો 'દંડાહીદેશ' તે આ જ છે. ૫૦૬

હર્ષપુર : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જના સમયના ઈ. સ. ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં એનો મહાસામંત પ્રચંડ જે દાન આપે છે તેમાં શ્રીહર્ષપુરાદ્વાજમઘત' (હર્ષપુર-૭૫૦) એવો એક પેટાવિભાગ કહ્યો છે. ૫૦૬ આ પરમાર સીયકના દાનપત્ર 'હરસોલ'માંથી મળી આવ્યા છે ૫૦૭ આ નામ સં. હર્ષવદ્ર (પ્રા. હરિસજ્જલ) ઉપરથી આવ્યું છે. એ 'હર્ષપુર' પણ કહેવાતું અત્યારે એ સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકામાં અમદાવાદ-ધનસરાના માર્ગમાં આવેલું છે.

મોહડવાસક : પરમાર સીયક ૨ જ (ધારાના 'મુ'જ'ના પિતા)નાં સાબરકાંઠા-હરસોલમાંથી મળેલાં ઈ. સ. ૯૪૬ નાં બે દાનશાસનોમાં એની સત્તા 'મોહડવાસક-વિષય' ઉપર હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦૮

વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'મોહડવાસકમંડલ'માં ઈસિરાડા વગેરે જીપન ગામ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી કુડગેશ્વર ઋષભદેવને વિક્રમાદિત્યે અર્પણ કર્યાનું કહ્યું છે, 'ગોહુદમંડલ'નાં 'સાંબદ્રા' વગેરે એકાણુ ગામ પણ આખ્યાં હતાં ૫૦૯ આ માત્ર અનુશ્રુત્યાત્મક વિગત કહી શકાય, પરંતુ એ રચણે આ પૂર્વ હરમીર યુવરાજ ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં 'વગડદેશ' (કુંગરપુર-વાંસવાડાનો 'વાગડ') અને 'મુહુડાસય' વગેરે નગરો ભાંગી 'આસાવલ્લી' પહોંચ્યો એ ઐતિહાસિક વિગત આપી છે. ૫૧૦ મોટા ભાગનાં મુસ્લિમ આક્રમણ એ બાબુથી ગુજરાતમાં જતરી આવ્યાં હતાં; આ મોડાસા અત્યારે સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોડાસા તાલુકાનું

વડું મથક છે અને નડિયાદ-કપડવંજ-ધનસરા-શામળાણના ધોરીમાર્ગ ઉપર ધનસરા અને શામળાણ વચ્ચે આવેલું સમૃદ્ધ નગર છે

અટ્ટાલજ-અટ્ટાલયાજ-અડાલય-અડાલયિજ-અડાલિજ-અડાલંજ :
આવી ભિન્ન ભિન્ન જોડણીથી એક જ ગામ રકંદપુરાણમાં જોવા મળે છે. ૫૧૧ રકંદપુરાણમાં મહીસાગર નજીકમાં એક ‘અટ્ટાલજ’ કહ્યું છે તે જુદું છે. ૫૧૨ ‘અડાલય’ એવું પ્રદેશનામ પણ મળે છે. ૫૧૩ તે અ.જના ગાંધીનગર જિલ્લામાં અમદાવાદથી ઉત્તરે ૧૬ કિ.મી. (દસ માઈલ) ઉપર આવેલા અડાલજ ગામની આસપાસનો પ્રદેશ છે. ધર્મારવ્ય-માહાત્મ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાંના શ્વોને રાજા કુમારપાલે કહ્યું કે રામેશ્વર જતા મોઢ બ્રહ્મણોને વારો. એ શ્વોમાંના જે જૈન થયેલા હતા તેઓ પેલા બ્રહ્મણોને વારવા ગયેલા; ૫૧૪ ત્રણ હજાર ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણો હતા તેઓને વારવામાં સફળતા મળી હતી; વગેરે. આ નગર ધર્મારવ્યના એક તીર્થ તરીકે પણ સચવાયુ છે; ૫૧૫ રામે વસાવેલાં અને મોઢ બ્રાહ્મણોને આપેલાં ગામોમાં આ ગામ નથી

સેરીસય-સેરીસક : ગાંધીનગર જિલ્લામાં અડાલજની વાયવ્યે ૧૩ કિ.મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ‘સેરિસા’ જૂનું જૈન તીર્થસ્થાન છે. વિવિધતીર્થકંપમાં ‘સેરીસ-સેરીસય-સેરીસયપુર’ તરીકે અપાયેલા એ નાના નગરમાં નર્વાગવૃત્તિકાર અભયદેવસરિની શાખામાં થયેલા દેવેદ્રસરિએ ચાર તીર્થકરખિજોની સ્થાપના કરી હતી અને ત્યાં આરાધના કરી હતી. ૫૧૬ ત્યાં મહાપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ(નું) દેરાસર) છે. પુરાતનપ્રત્યક્ષગ્રહમાં એ જ દેવેદ્રસરિના સંદર્ભમાં ‘સેરીસક’ તીર્થનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૧૭ બીજે સ્થળે એ કુશી વિદ્વાન આચાર્યની ‘સેરીસક’ની યાત્રા વિશે અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે. ૫૧૮

મંડલી : ઉત્તર ગુજરાતનું અમદાવાદ જિલ્લાના વીરમગામ તાલુકાનું વીરમગામથી રાધનપુરના રાજમાર્ગ ઉપરનું ‘મંડલ’ એ પ્રથમ વાર સોલંક્યરાજ મૂલરાજના ઈ. સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાં જોવા મળે છે કે ત્યાંના શ્રીમૂલનાથદેવ મહાદેવને માટે આમદાન કરવાનું કહ્યું છે. ૫૧૯ મૂલરાજે મંડલીમાં ‘મૂલેશ્વર’નો પ્રાસાદ કર્યો હોવાનું પ્રત્યક્ષિતામણિમાં પણ સચવાયું છે. ૫૨૦ ભીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના તેમજ ઈ. સ. ૧૨૪૦ ના દાનશાસનમાં મંડલીના શ્રીમૂલેશ્વરદેવના મંદિરના મહાપતિ વેદગર્ભરાશિને દાન આપવામાં આવ્યાં નોંધાયાં છે. ૫૨૧ આ પ્રદેશ ‘વહિંપથક’નો કહ્યો છે. ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના તેમજ વીસલદેવના

ઈ. સ. ૧૨૭૧ ના દાનશાસનમાં પણ મંડલીમાંના મૂલેશ્વરદેવ વગેરે માટે દાન આપવામાં આવ્યાં કહ્યાં છે ૫૨૨ વિવિધતીર્થકલ્પ અને પ્રખંધકોશ તો ગુર્જર-ધરતીના મંડનરૂપ 'મંડલીમહાનગરી'માં વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે રજા હોવાનું નોંધે છે; બંનેમાં વિગત પણ અક્ષરશઃ મળતી આવે છે ૫૨૩ સૌરાષ્ટ્રનું મહુવા નજીકનું 'મંડલી ડ્રંગ'—આજનું માંડળ જુદું જ છે. ૫૨૪ કુમારપાલના ઈ. સ. ૧૧૪૫ આસપાસના ગાળાના શિલાલેખમાં 'માંડલી'વાસ્તવ્ય આચાર્ય ભારકરના પુત્રે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; ૫૨૫ આ 'માંડલી' ક્યુ એ ૨૫૯ થતું નથી.

ધૂસડી (વીરમગામ) : સોલકી રાજા હીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૩૮ ના દાનશાસનમાં 'ધૂસડી' ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; ત્યાં લુણપસાય(લવણપ્રસાદ વાઘેલા)ના પુત્ર વીરમે વીરમેશ્વર અને સુમલેશ્વરનાં મંદિર કરાવેલાં સ્તંભવાયાં છે ૫૨૬ એ પછીના વર્ષમાં ૧ વર્ષ અને ૧૫ દિવસે કરી આપેલા એના જ દાન-શાસનમાં વીરમે કરાવેલાં એ બેઠે મંદિરાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૫૨૭ 'ધૂસડી' સંજ્ઞા પાછળથી વિલુપ્ત થઈ ગઈ અને વીરમેશ્વર મહાદેવને કારણે 'વીરમગામ' નામ પ્રચારમાં આવી ગયું વીરમગામનું એ મૂળ સ્થાન 'ધૂસડી' એ સમયે 'વર્ધિ-પથક'માં હોવાનું સમજાય છે, કેમકે આજા વર્ધિપથકના લોકોને ઉદ્દેશીને કરી છે; ૫૨૮ આ શરૂઆતમાં 'વિષય' હતો અને પછી 'પથક' તરીકે હતો ઉ. ત. મૂલરાજ ૧ લા ના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં 'મંડલી' ('માંડલ')માંના શ્રીમૂલનાથદેવની પૂજા-અર્ચના માટે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે 'મંડલી' 'વર્ધિવિષય'માં આવેલું કહ્યું છે. ૫૨૯ 'પથક' તરીકે નિર્દેશ ઈ. સ. ૧૨૨૪ ના શ્રીમન્નગપતસિંહ અથવા અભિનવ સિદ્ધરાજના દાનશાસનમાં થયો છે, જ્યાં એ પથકના અને 'ગંજૂતા('ગંજુ')પથક'ના અધિકારીઓ જોગ શાસન કરવામાં આવ્યું છે ૫૩૦ હીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના દાનશાસનમાં પણ એનું શાસન 'વર્ધિપથક' ઉપર હોવાનું જણાવ્યું છે; આપેલાં ગામો પણ એ પથકનાં જ છે ૫૩૧ વાઘેલા રાજા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૬૧ ના દાનશાસનમાં એની સત્તા 'વર્ધિ-પથક'માં હતી અને મહામંડલેશ્વર સામતસિંહ 'મંડલી'માં રહી એ પથક ઉપર શાસન કરતો હતો એમ કહ્યું છે; ૫૩૨ નિર્દેશાયેલાં ગામ પણ આ ભાગનાં છે

પ્રખ્યાતમાં આ પથક 'વહીયાર' 'વહીયાર' તરીકે નોંધાયેલો છે, પ્રખ-ધિંતામણિમાં વનરાજનું ચરિત આપતાં 'પંચાશર' ગામને 'વહીયાર' નામક દેશમાં કહેવામાં આવ્યું છે, ૫૩૩ તો પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં એ જ કથાનક ઉતારી દેશનામ 'વહીયાર' કહ્યું છે. ૫૩૪

આશાપદ્ધતી—કર્ણાવતી : મૈત્રકવશના ધરસેન ૨ જના ઈ સ. ૫૯૮ ના એક દાનશાસનના ‘ ખેટકાહાર ’માં આવેલા ‘ બંડરિન્દ્રિપથક ’માં આવેલું ‘ અશિલાપદ્ધિકા ગ્રામ ’ દાનમાં આપ્યું હોવાનું લખ્યું છે. ૫૩૫ તે ખેડા જિલ્લાના જૂના ‘ બંડરિન્દ્રિપથક ’ ૫૩૬—હાલના બારેજ ગામને કેંદ્રમાં રાખી એના પ્રદેશમાં આવેલું, આજના અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકાનું, ‘ અસલાલી ’ ગામ છે.

આનાથી ‘ આશાપદ્ધતી ’ જુદું છે. અરબ લેખકો એનો ‘ આસાવલ ’ તરીકે ઉલ્લેખ ૧૧ મી સદીથી કરે છે. ૫૪૬અ ‘ આશાપદ્ધતી ’નો એક ઉલ્લેખ વીસલદેવ વાઘેલાના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૧ ના એક દાનશાસનમાં થયો છે ૫૩૭ બીજો એક ગ્રંથપુષ્પિકામાંનો ઉલ્લેખ એવું કહે છે કે ઈ. સ. ૧૨૯૪ માં એક પ્રસંગે સારંગદેવની હાવણી ‘ આશાપદ્ધતી ’માં હતી ૫૩૮ પ્રમથોમાં પણ એના ઉલ્લેખ આવે છે પ્રભાવકચરિતમાં જૈન શ્રેણીઓએ અગો અને એના ઉપરની વૃત્તિઓના ગ્રંથોની નકલો કરાવી એ સંબંધમાં જે નગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેઓમાં ‘ આશાપદ્ધતી ’નો પણ સમાવેશ થાય છે ૫૩૯ ‘ આશાપદ્ધતી ’ યાને ‘ આસાવલ ’ એ આજના અમદાવાદનો રાયખડ—આસ્તોડિવા—જમાલપુરનો ભાગ અને રાયપુર—આસ્તોડિયા દરવાજાની બહારનો ભાગ, ઉપરાત બહેરામપુરનો ભાગ છે પ્રમથ—ચિતામણિ એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આકે છે ૫૪૦ કર્ણદેવે બાલપુત્ર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો (ઈ સ ૧૦૬૪) અને પોતે ‘ આશાપદ્ધતી ’માં રહેતા એના શાસક આશા નામના બીલ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળી પડ્યો પાટણથી સીધા સાબરમતીના પશ્ચિમ કાંઠે ભૈરવી દેવીનાં શુકન થયાં, ત્યાં (આગળ જતાં) ‘ કૌચરખા ’ દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું (જેનું નામ હાલ નદીના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલા ‘ કૌચરખ ’ પરાના નામમાં જળવાઈ રહ્યું છે; નોકે એ પરામાં આવેલી દેરીમાંની દેવીને હાલ ‘ કૌશલ્યા ’—‘ કૌચરખા ’ શબ્દને સુધારીને કરેલું જણાતું નામ—તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે) એણે નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપરની આશાપદ્ધતી ઉપર ચડાઈ કરી લાખનુ સૈન્ય ધરાવતા આશા બીલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં નવું મંદિર કરાવી એમાં જ્યતી દેવીની સ્થાપના કરી, કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરાવ્યું, ૫૪૧ અને ત્યાં કર્ણસાગર તળાવથી સુશોભિત ‘ કર્ણાવતી ’ નગરી વસાવી ત્યાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૪૨ જે સીલ રાજવી ઉપર વિજય મેળવ્યો તે ‘ આશી ’ નહિ, પણ એનો કોઈ વંશજ હશે. ત્યાં ‘ આશાપદ્ધતી ’ જૂના સમયથી હતું, એનો કેટલોક ભાગ ઉજ્જડ પણ થઈ ગયો હશે; એ ઉજ્જડ ભાગમાં ‘ કર્ણાવતી ’ આબાદ કરવામાં આવી. કૌચરખ—પાલડીની સામે નદીના પૂર્વ કાંઠા

ઉપર આવેલા સંતર્પિના આરા પાસેથી મળેલા એક ખંડિત શિલાલેખમાં 'કર્ણાવતી'નો ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે ૫૪૨અ પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલા કૌતરબ અને પાલડી વચ્ચે રસ્તો કરવા ખોદવામાં આવેલા ટીબાઓમાંથી અનેક પ્રાચીન શિલ્પમૂર્તિઓ નીકળેલી અને 'કૌતરબ' માં 'કૌતરબા' દેવીનું નામ જાણવાયું છે એ પરથી જૂના 'આસાવલી'ની દક્ષિણ-પશ્ચિમે નદીને પૂર્વે કાંઠે સંતર્પિના આરાની આસપાસ 'કર્ણાવતી' વસાવી હશે ને નદીને પશ્ચિમ કાંઠે આવેલ કૌતરબ-પાલડીના વિસ્તારનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હશે એવું કલિત થાય છે.

વિવિધતીર્થકલ્પમાં જોવા મળે છે કે અલાહદીન સુલતાનનો નાનો ભાઈ ઉલૂખાન દિલ્હીથી માધવ મંત્રીની પ્રેરણાથી ગુર્જરધરા ઉપર ચડી આવ્યો અને હમ્મીર યુવરાજ 'વગ્ગકદેશ' (કુંગરપુર-વાંસવાડાનો પ્રદેશ) અને 'મુહડાસય' (મોડાસા) વગેરે નગરો ભાગી 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યો, એ સમયે કર્ણ વાઘેલો નાઠો; હમ્મીર યુવરાજ સોમનાથનો લિંગલંગ કરી, 'વામનસ્થલી' જઈ 'સોરઠ'માં આણુ પ્રસરાવી, 'આસાવલી'માં આવી રહ્યો. ૫૪૩ પુરાતનપ્રખધસંગ્રહમાં દેવાચાર્ય નામના જૈન આચાર્ય 'કર્ણાવતીના' સંધની વિનંતિથી 'કર્ણાવતી' ગયા, ત્યાં ચાતુર્ભાસ કર્યું, ત્યાં નેમિનાથના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાન કર્યું; ત્યાંથી છેક માલવદેશમાં જઈ 'ગૂર્જરત્ર' (ગુજરાત)માં આવ્યા ને કુમે 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યા, એ રીતે 'આસાવલી' સ્થિત થઈ છે ૫૪૪ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે મરુસ્થલીના 'જાળાલિપુર' નજીકના 'વાઘરા' ગામનો શ્રીમાળી વણિક ઉદયન કર્ણની ખ્યાતિ સાંભળી 'આસાવલી'માં પોતાના 'બાહડ' અને 'ચાહડ' નામના બેઉ પુત્રો સાથે આવી રહ્યો; વળી એક કોઈ રાજમતી છિપિકાએ ગુરુની સનિધિમાં આગમમાં કહેલાં બત્રીસ વ્રત 'આસાવલી'માં આચર્યા હતા એ રીતે 'આસાવલી'નો નિર્દેશ થયો છે. ૫૪૫ પ્રભાવકચરિતમાં 'કર્ણાવતી'માંથી જૈનચાત્રા નીકળ્યાનું અને એના આગેવાન દેવસુરિ હોવાનું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે, ૫૪૬ જેનો વિસ્તાર, ઉપર સ્થિત થયો તેમ, પુરાતનપ્રખધ-સંગ્રહમાં છે. પ્રખધચિતામણિમાં ઉદયન વેપાર માટે 'કર્ણાવતી' આવ્યા પછી મંત્રીપદે પહોંચ્યાનું કહી એણે 'કર્ણાવતી'માં ઉદયનવિહાર રચ્યાનું નોંધ્યું છે ૫૪૭ દ્વિગ્ગર સંપ્રદાયનો કુમુદચંદ્ર વાદ કરવાને કર્ણાટકમાંથી 'કર્ણાવતી' આવ્યો હતો; દેવસુરિ ત્યારે ત્યાં ચાતુર્ભાસ હતા; એમના કથનથી વાદ, પછી, 'શ્રીપત્તન' (અણહિલપુર)માં સિદ્ધરાજ જયસિ હના રાજદરબારમાં થયો હતો ૫૪૮ આ. હેમચંદ્ર દેવચંદ્રાચાર્યની સાથે ધંધુકાથી નીકળી શિષ્ય થવા પ્રથમ 'કર્ણાવતી' આવ્યા હતા

અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર રહ્યા હતા; આ. હેમચંદ્રનો પિતા ચાચિગ આહાર-પાણી છોડી પુત્રની પાછળ આ 'કર્ણવતી'માં આવ્યો હતો; એના મનનું સમાધાન ઉદયને અહીં કર્યું હતું અને એ બાલકની દીક્ષા અહીં થઈ હતી ૫૪૯ પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં 'કર્ણવતી'ના જૈનસંઘની વિનિતીથી દેવાચાર્ય આવ્યા, ચાતુર્માસ રહ્યા, અને દિગંબર કુસુદયદ્ર મળ્યો, વગેરે પ્રબંધગિતામણિવાળો વાદપ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૫૦

કર્ણવતી ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, બાલ સિદ્ધરાજના રાજ્યાભિષેક પછી, કર્ણ આવ્યાદ કરી તે પહેલાં સમર્થ વૈયાકરણ શુદ્ધિસાગરજીએ 'નિર્વાણલીલાવતીકથા' ઈ. સ. ૧૦૨૬-૧૦૩૯ વચ્ચે 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કર્ણવતી વસાવ્યા પછી પણ બૃહદ્ગચ્છના એક હરિભદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૧૬ માં 'આગમિકવિચારસાર-પ્રકરણ'ની વૃત્તિ, ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૨૨ માં પ્રાકૃત 'ચંદ્ર-પ્રભચરિત'નો આરંભ, અને શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં આવીને રહેલા મલધારી ચંદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૩૭ માં 'મુનિસુવ્રતચરિત', અને વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રહુમ્નસૂરિએ 'વાદસ્થલ' અહીં રચ્યાં હતાં; ઉકેશવંશના વીસઢને પુત્ર 'કર્ણવતી'માં આવી વસ્યો; એનો એથે પુત્ર ચાચો 'કર્ણવતી'નું લૂપણ હતો, જેણે 'આશા-પક્ષી'માં દેવાલય કરાવેલું; ઈ. સ. ૧૪૦૨ માં ખરતર ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિએ જૈનલભેર વગેરે સ્થળોએ ગ્રંથલંકારો સ્થાપ્યા તે પ્રમાણે 'આશાપક્ષી-કર્ણવતી'માં પણ ગ્રંથલંકારની સ્થાપના કરેલી; તપાગચ્છના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસ-ગણિએ ઈ. સ. ૧૪૫૮ માં ઉદયપ્રભસૂરિના 'આરંભસિદ્ધિ' ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિ 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કોઈ લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ 'આશાપક્ષી'માં સોમલગ્ધિ નામની આવિકાને 'ગણિની'પદ ઈ. સ. ૧૪૬૧ લગભગમાં આપેલું; ઈ. સ. ૧૪૬૩ માં જિનપદ્મસૂરિના 'નેમિનાથકાવ્ય'ની નકલ કોઈ મતિકલા નામની સાધ્વી માટે 'આશાપક્ષી'માં કરવામાં આવેલી; ૧૧૦ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં દેવરત્નસૂરિ નામના આચાર્યે ચાતુર્માસ 'આશાપક્ષી'માં કરેલું, એ સમયે ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં રચાયેલા 'મહીપાલનો રાસ'ની નકલ સોમજી ઋષિએ 'આશાપક્ષી'માં કરેલી. ૫૫૧ અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદની કરેલી સ્થાપના પછી ૧૬૨ વર્ષે પણ આમ 'આશાપક્ષી'નું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે. 'કર્ણવતી'-'આશાપક્ષી'નું સહ-અસ્તિત્વ અને 'કર્ણવતી-અમદાવાદ'નું સહ-અસ્તિત્વ પણ જોવા મળે છે; જેમકે પેથડશાહના પુત્ર ઝાંઝણે ઈ. સ. ૧૨૮૪ માં મહાપદ્મગુર્જ(આડલ)થી સંઘ કાટ્યો ત્યારે એ વામનસ્થલી અને પ્રભાસ થઈ 'કર્ણવતી'

આવ્યો હતો, તો ઈ સ. ૧૪૨૩ માં અહમદશાહનો માનપાત્ર શુભરાજ સંઘ કાઢી મહુવા, પ્રહાસ, માંગરોળ, જૂનાગઢ વગેરે થઈ સ્વનગર ‘કણ્ણવતી’માં આવી પહોંચ્યો હતો. ૫૫૨

અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે દેવચંદ્રે દિગંબર સંપ્રદાયના દક્ષિણમાથી આવેલા કુસુમચંદ્રનો વિવાદમાં પરાજય કર્યાના પ્રસંગના સંદર્ભમાં ‘મુદ્રિતકુસુમચંદ્રપ્રકરણ’ નાટક (૧૨ મી સદી) ‘આશાપક્ષી’ નામ પ્રયોજે છે, જ્યારે પ્રભાવકચરિત (ઈ.સ. ૧૨૭૮) અને પ્રળધમ્નિતામણિ (ઈ.સ. ૧૩૦૫) ‘કણ્ણવતી’ નામ પ્રયોજે છે. ૫૫૩ એ પરથી પછીની સદીથી આ એ નગરીઓ એકબીજા સાથે એકાકાર થઈ ગઈ હોવાનું અને તેથી હવે એ નામ પર્યાયવાચક બની ગયાનું સૂચિત થાય છે અહમદશાહે ઈ.સ. ૧૪૧૧માં સાબરમતીને પૂર્વ કાંઠે અમદાવાદ વસાવ્યું તે આસાવલની ઉત્તરે વસાવેલું, જેમાં આગળ જતાં આસાવલનો રાયખડ-આસ્તોડિયા-જમણપુરનો ભાગ સામેલ થઈ ગયો.

પાટણનગર-વાડવનગર : આવું એક નગરનામ પદ્મપુરાણના ‘સાબરમતી-માહાત્મ્ય’માં સાબરમતી નદીને કાંઠે હોવાનું કહ્યું છે. ૫૫૪ અમદાવાદને સામે કાંઠે દુધેશ્વરના સામે આરે આવેલા જૂના ‘વાડજ’ ગામની સંભાવના કરી શકાય.

ગયત્રાડ : રકંદપુરાણમાં ‘ગયત્રાડ’ નામના એક ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે, જ્યાં ‘ગયત્રાડ’ નામની દેવીનું સ્થાનક કહ્યું છે. ૫૫૩ રકંદપુરાણના કૌમારિકાખંડનો આ નિર્દેશ હોઈ એ જૂના ખેટકવિપયનું સ્થાન હોઈ શકે અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકામાં ‘ગતરાડ’ ગામ છે તે આ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. ‘ગાતરાડ’ કેટલાંક વણિક કુટુંબોમાં તેમજ અન્ય કામોમાં પણ ઇષ્ટદેવી તરીકે પૂજ્ય છે ‘ગતરાડ’નાં ‘લલિતામાતા’ રાયકવાળ બ્રહ્મણોનાં કુલદેવી છે, જે, હકીકતે, અન્યત્ર ‘ગાતરાડ’ તરીકે પૂજ્ય છે

કાશહલ : આ સંજ્ઞાનો નગર તરીકે જાણવામાં આવેલો પહેલો ઉલ્લેખ ચૈત્રકવંશના ખરગ્રહ ૧ લાના ઈ.સ. ૬૧૬ના અને વિપય તરીકે ધરસેન ૩ જના ઈ.સ. ૬૨૪ ના કાસીદરા-દાનશાસનનો છે; એક દ્રુવસેન ૩ જના (ઈ.સ. ૬૫૦-૫૧ના લાગતા) દાનશાસનનો છે, જેમાં એનો વહીવટી વિભાગ તરીકે નિર્દેશ થયો છે. ૫૫૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશના દ્રુવ ૨ જના (ઈ.સ. ૮૩૫ ના) દાનશાસનમાં ‘કાશહલ દેશ’ના એક ગામનું દાન આપાયું બતાવ્યું છે; કૃષ્ણ ૨ જના દાનશાસન (ઈ.સ. ૯૧૦-૧૧)માં ‘ખેટક’ ‘હર્પપુર’ અને ‘કાશહલ’ એ ત્રણ પ્રદેશોનો સાથેલગો નિર્દેશ છે. ૫૫૫

કાશહર એ અમદાવાદની દક્ષિણ-પશ્ચિમે વીસેક કિમી (બારેક માઈલ) ઉપર દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં આવેલું 'કાસી'દરા 'મૈત્રકવં'શના શીલાદિત્ય ૩ જના (ઈ.સ. ૬૬૪ ના) દાનશાસનમાં 'કુશહરવિનિર્ગત' બ્રાહ્મણ દાનનો પ્રતિગ્રહીતા કહેવાયો છે ૫૫૧ જે અહીં 'કુશહર' એ 'કાસહર'નો અશુદ્ધ પાઠ ન હોય તો આ કાંતો વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું 'કાસી'દરા' હોય અથવા એ દૂર પડવાનો ભય હોઈ ખેડા જિલ્લાના ખેરસદ તાલુકાનું 'કાસી દરા' વધુ બધ ખેસે.

પ્રથમ ધોમાં પ્રભાવકચરિત 'કાશ્યપરોપિતનગર' કહી એવા એ 'કાશહર'માં સર્વ દેવ નામનો ચાર વેદોમાં પારગત બ્રાહ્મણ રહેતો હોવાનું કહે છે. ૫૫૭ પ્રથમ ધ-ચિંતામણિ અને પુરાતનપ્રથમ ધસંગ્રહમાં ધારાનગરના મુંજના પુત્ર સિંધલે ગુર્જર-દેશમાં આવી 'કાશહર'માં પછી (છ.વણી) નાખ્યાનું કહ્યું છે. ૫૫૮ વિવિધતીર્થકલ્પ 'કાશહર'માં ત્રિભુવનમંગલકલશ આદિનાથનું તીર્થ હોવાનું નોંધે છે ૫૫૯ પુરાતન-પ્રથમ ધસંગ્રહમાં વલ્લભીલંગના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે આશ્વિનની પૂર્ણિમાને દિવસે રથયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાલપુર, શ્રીદુર્ગાદિદેવ 'કાસહર', શ્રીપાર્શ્વનાથ 'હારીજ' અને વલ્લભીનાથ શત્રુંજય આવી પહોંચ્યા; પાછળથી રકે બધાય ચવનોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા. ૫૬૦ કાસી દરાના હાલના દેરાસરમાં આદિનાથની મૂર્તિ નથી, પરંતુ બાળમાં આવેલા ભાત ગામમાં ઋષભદેવનું જૂનું દેરાસર છે; સંભવ છે કે પૂર્વે 'કાશહર' મોટું નગર હતું ત્યારે ભાતગામવાળો ભૂભાગ એનું એક પટુ હશે. ૫૬૧

ધવલઝંક : ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના છ અભિલેખોમાં જ્યાં જિનાલયો કરાવ્યાં-સમરાવ્યાં હતા તેવા છ નગરોનાં નામોમાં એક 'ધવલઝંક' પણ કહ્યું છે ૫૬૨ ગુર્જરમંડલનાં નગરોમાં 'ધવલઝંકપ્રમુખ' કહેવાનું કારણ ૨૫૪ છે કે વાઘેલા વંશના રાજાઓનું એ કાલમાં એ મુખ્ય નગર હતું. ગિરનારના જૈન ઉપરકોટના ઈ.સ. ૧૨૭૯ ના નાના અભિલેખમાં 'ધવલઝંક'ના વતની શ્રીમાલ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થને। તેમિનાથના પૂજનને ઉદ્દેશી ઉદ્દેખ શયેલો છે ૫૬૩ પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવસૂરિ યાત્રાર્થ 'ધવલઝંક'-'ધવલઝંક'માં ગયા કહ્યા છે; તે પૂર્વે ધ ધ નામના શિવાદૈતની વાત કરનારા બ્રાહ્મણને વાદિદેવસૂરિએ વાદમાં જીત્યાનું નોંધ્યું છે, તે ધ ધ 'ધવલઝંક'નો હતો ૫૬૪ પ્રથમ કૌશમાં લખ્યા મુજબ હર્ષ-વંશનો બંગાળનો હરિહર ગુર્જરધરામાં 'ધવલઝંક-તટગ્રામ'માં આવ્યો હતો અને રાજા વીરધવલ, મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને સોમેશ્વરદેવને અલગ અલગ મળી એણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા, જ્યાંથી પછીથી એ કાશી તરફ ચાલ્યો।

મયે હતો. ૧૧૫ વર્ષી રાણા વીરધવલનું રાજ્ય 'ધવલઘ્ઠક'માં હતું; ત્યાં એક વાર કાન્યકુબ્જના રાજાની પુત્રી ગુર્જરધરામાં આવ્યા પછી સમયે મરણ પામી ગુર્જર દેશની અધિષ્ઠાત્રી બ્યંતરી થઈ વીરધવલના સ્વપ્નમાં આવી કહી છે ૧૧૧ વસ્તુપાલને લગતા અનેક પ્રસંગ 'ધવલઘ્ઠક'માં બન્યા હતા ૧૧૭ હકીકતે ઉત્તર સોલંકીકાલમાં વાઘેલા રાણાઓની એ રાજધાની બન્યું હતું અને મહામાત્ય વસ્તુપાલના સમયમાં અનેક વિદ્વાનોનું એ નિવાસસ્થાન બની રહ્યું હતું : અહીં ચાંદૂ નામના નાગર પંડિતે ઈ.સ. ૧૨૬૭ માં નૈપધીયચરિત મહાકાવ્યની 'દીપિકા' ટીકા રચી હતી, ૧૧૮ તો ચાર્વાક સંપ્રદાયના 'તરવોપપ્લવસિંહ'-ગ્રંથની એક માત્ર મળેલી નકલ ઈ.સ. ૧૩૬૨ માં અહીં કરવામાં આવી હતી. ૧૧૯ એ પૂર્વે ઈ.સ. ૧૧૩૫ માં જ્યસિંહના રાજ્યકાલમાં 'પુષ્પવતી' નામક કથાની નકલ અહીં થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે ૧૭૦ કુમારપાલે શુપ્તવાસમાં પોતાને હઠીભાત ખવડાવનારી દેવશ્રીને, પાછળથી પોતે રાજા થતાં, 'ધવલઘ્ઠક' દાનમાં આપ્યું હતું. ૧૭૧ કીર્તીકૌમુદીમાં સોમેશ્વરે લવણપ્રસાદે પિતામહ ધવલના નામથી 'ધવલઘ્ઠક' વસાવ્યાનું લખ્યું છે, ૧૭૨ પરંતુ 'ધવલઘ્ઠક' એ સમય કરતાં તો વધુ પ્રાચીન છે; અને કથાસરિત્સાગરમાં 'ધવલ' નામના નગરનો ઉલ્લેખ થયેલો પણ છે. ૧૭૩ એમ લાગે છે કે કદાચ એ મૂળમાં ધવલાલ્ય (> પ્રા. ધવલક્ષ-ધવલ નામનું નગર) હોય અને લોકજીભે પ્રા. ધવલક્ષ થઈ ધવલક્ષ બની રહ્યું હોય

એક કાલનું સમૃદ્ધ રાજધાનીનું ભાંગી પડેલું આ નગર અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે; ભાંગી પડેલી દશામાં એના પશ્ચિમ ભાગે આવેલું, 'મીનલસર' કે 'મલાવ' તળાવ એની પૂર્વ જાહેજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે. ધોળકામાં શિવ-વિષ્ણુ વગેરેનાં જૂનાં પ્રાચીન મંદિર છે, તેઓમાંના મહાકાલીના મંદિરમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રીની તેરમી સદીની ૫૭૪ આરસપ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. એનાથી પૂર્વની પ્રાક-સોલંકીકાલની નરવરાહની મોટી મૂર્તિ ગાંધીવાડામાં આવેલા વરાહમંદિરમાં છે, જે અઘાપિ પૂજાય છે. ૫૭૪અ

બાહુલોડનગર : પ્રખંધચિંતામણિમાં આ નગર સોમનાથપાટણ જવાના માર્ગમાં આવ્યું હોય એ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે : સોમનાથ જતાં અહીં ગુર્જરેશ્વર તરફથી યાત્રાવેરો લેવાતો હતો; પણ મયણસ્વદેવીના આગ્રહથી સિદ્ધરાજે બોત્તર લાખનો ઈજારો રદ કરી સર્વ દોષ માટે કર માફ કરી નાખ્યો. ૫૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એનો જ સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે. ૫૭૬

આ ‘બાહુલોડનગર’ તે આજનું અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું ભોળાદ હોવાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. આનાથી ચાર-પાંચ કિ.મી ઉપર, મોટી ઓટુ ગામથી દોઢે કિ.મી. ઉપર ભેટડિયા ભાણુ નામની જૂની સૂર્યમંદિરના ખડિયેરવાળી જગ્યા છે, જેની પાસે દાણી માતાની જગ્યા છે; ત્યાંથી અડીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો માર્ગ છે અહીં જૂના સમયમાં દાણુ લેવામાં આવતું એવી અનુશ્રુતિ છે પ્રમુખચિંતામણિએ કહેલું ‘બાહુલોડ’ એ આ ભોળાદ નહિ, પરંતુ શુક્લતીર્થ પાસે આવેલું હતું, કારણ કે કર દક્ષિણના જત્રાણુઓ પાસેથી લેવાતો, એ બાબત તરફ રામલાલ યુ મોદીએ ધ્યાન દોરવાનું નોંધી દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રી પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે કે ઉત્તર તરફથી આવનારા જત્રાણુઓના માર્ગમાં શુક્લતીર્થ નજીકનું ભોળાદ આવે નહિ, ૫૭૭ રસિકલાલ છો. પરીખે મુનિશ્રી જિનવિજયજીના બતાવ્યાથી ગિરનારની તળેટીમાં આવેલું બાહુલોડ હોવાનું કહ્યું છે; ૫૭૮ ધરણદુર્ગ કોટની દીવાલવાળું ‘વવણચલી’ (‘વામનચલી’) પણ નજીકમાં દેખાતી સૂચવાઈ છે આમ સોમનાથ જનારને માટે એ નાકું બની રહે, પરંતુ પૂર્વ બાજુથી ‘દેલવાડા’ તરફથી આવનારને આ સ્થાન માર્ગમાં ન આવે તેથી દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ધોળકા તાલુકાનું વધુ બંધ બેસે છે; કોમિસરિયેટ અને રતનભણિરાવ એમના મતને ટેકો આપે છે. ૫૭૯

ધુંધુક્ક-ધુંધુકા-ધંધુક્ક-ધંધૂક : આભિલેખિક સાધનોમાં આ નગર જણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ જૈન પ્રબલોમાં એ જોવા મળે છે, જ્યાં આચાર્ય હેમચંદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે એને કહેવામાં આવ્યું છે પ્રભાવકચરિત ‘ધંધૂક’ નગરનામ આપી દેવચંદ્રસરિ ત્યાં આવ્યાનું અને બાલ ચંગદેવ એમને અનુસરીને ગયાનું સૂચન કરે છે ૫૮૦ પ્રમુખચિંતામણિમાં એ પ્રસંગ વિશે કહી પછી કુમારપાલ સંધપતિ બની યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે આવ્યો એમ કહ્યું છે, જ્યાં ‘ધુધુકા’ અને પછી ‘ધુધુક્ક’ એમ નામ નોંધ્યું છે ૫૮૧ પુરાતનપ્રમુખ ધસગ્રહમાં ‘ધંધુક્ક’ નગરનામ નોંધી આ. હેમચંદ્રના પ્રસંગનો સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે, ૫૮૨ તો પ્રમુખકાશમાં દેવચંદ્રસરિ ‘ધંધુક્કપુર’ આવ્યા અને બાલક ચંગદેવની એમને સંપ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રસંગ દૂકમાં આપ્યો છે ૫૮૩

સીધો સંબંધ સ્પષ્ટ નથી, છતાં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે વઢવાણના ચાપવણીય ધરણીવરાહના ઈ સ ૬૧૪ ના દાનશાસનમાં પોતાના પિતામહ ‘અકુક’ના નામ ઉપરથી આજના હડાળા-ભાલની આસપાસનો પ્રદેશ ‘અકુલુક’ તરીકે ખ્યાત થયેલો કહ્યો છે; આ દાનશાસનના આરંભમાં એ ‘ધંધેશ્વર’

મહાદેવની જટારૂપી વન સુખરૂપ થવાનું મંગલાચરણ કરે છે. ૫૮૪ મહાદેવના 'ધંધ' નામનો સંબંધ 'ધંધુલ્લ-ધંધુલ્લ-ધંધુલ્લ' સાથે સંબંધિત હોય તો એનાથી ધરણીવરાહના સમયમાં ધંધુકાના અસ્તિત્વને પકડી શકાય. એવી અનુશ્રુતિ છે કે કોઈ ધંધ નામના કોળીએ 'ધંધુકા' વસાવ્યું છે; સંભવ છે કે એ કોળીએ અથવા એ નામની કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ ત્યાં 'ધંધેશ્વર' મહાદેવનું મંદિર બનાવડાવ્યું હોય.

આ ધંધુકા આજે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે બાલ-પ્રદેશને દક્ષિણ-પશ્ચિમ છેડે સુકભાદરને દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સમૃદ્ધ નાનું નગર છે, જ્યાં હજી પણ મોટા—મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ ધર્મના—વણિકો ઉપરાંત વાલ્મીકી બ્રાહ્મણો અને ધાંચી વહોરાની વસ્તી છે.

ખેટક : સં. ક્ષેત્ર ઉપરથી પ્રા. સ્લેટ થયા પછી જેના સંસ્કૃતીકરણની શક્યતા છે તે સ્લેટક સરાનો પદ્મપુરાણમાં એક દિવ્ય નગર તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૫૮૫ આ પહેલાં પાણિનિના ગણપાઠમાં 'ખેટક' શબ્દ સચવાયેલો મળે જ છે ૫૮૬ ખેશક, એ કર્ચાના 'ખેટક' માટે છે એ સ્પષ્ટ નથી; સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે અપાયો છે એટલી અહીં એની વિશિષ્ટતા કહી શકાય. કોશકારે એનો એક અર્થ 'નાનું ગામ' નોંધ્યો છે, ૫૮૭ 'ખેડાં' એ અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં એ જાણીતો પણ છે. પ્રાકૃત કોશકારે પ્રા. સ્લેટ (સં. સ્લેટ) 'ધૂળના કોટવાણું' નગર' અને 'નદી અને પર્વતોથી વીંટાયેલું નગર' એવા બે અર્થ નોંધ્યા છે ૫૮૮ ગુજરાતમાં નગરવિશેષ 'ખેડા' અને 'બ્રહ્મખેડ' કે 'ખેડબ્રહ્મા' અથવા 'બ્રહ્માની ખેડ' એવાં બે સ્થાનો સાથે આ શબ્દનો સંબંધ છે યુગ્મન સ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં એક કોઈ Kī-ch'a કે K'i-ta નોંધ્યું છે, ૫૮૯ જે કેટલાકને મતે 'ખેડા' અને ખીજા કેટલાકને મતે 'કચ્છ' કહેવાયુ છે. પરંતુ પદ્મપુરાણમાંનું સ્લેટક તે આજનું વાત્રક નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપર આવેલું 'ખેડા' નિશ્ચિત થાય છે. સાંબરકાંઠાનું 'ખેડબ્રહ્મા' બ્રહ્માના મંદિરને કારણે આ 'ખેડા'થી જુડું પડે છે. 'ખેટક'ના વિષયમાં વલ્લભીના મૈત્રકોના સમયમાં 'આહાર' 'આહાર-વિષય' અને નગર તરીકે ઉદ્દેશ્ય થયો હોય તેવાં સંખ્યાબંધ દાનશાસન જાણવામાં આવ્યાં છે. ૫૯૦ છાવણીના નગર તરીકે, ૫૯૧ બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાન તરીકે ૫૯૨ અને દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક શાખા લાટમાં સ્થિર થઈ તેની રાજધાની તરીકે ૫૯૩ પણ એ ઉલ્લેખાયેલું છે. પરમાર સીયક(માલવેશ)નાં હરસોલના પતરાંના ઈ સ ૯૪૬ ના દાનશાસનમાં તો સમગ્ર 'ખેટકમંડલ' એના કબજામાં આવી ગયું સંભવ્ય છે. ૫૯૪

સાહિત્યના અંશોમાં દશકુમારચરિતમાં 'વલ્લી' 'મધુમતી' (મધુના) અને 'ખેટક' એ ત્રણેનો ઉલ્લેખ નિર્ણયવતીની કથામાં થયો છે : વલ્લીના સમૃદ્ધ નાવિક ગૃહસ્થની પુત્રીનો વિવાહ 'મધુમતી'ના બલભદ્ર સાથે થયો હતો, જે બલભદ્ર 'ખેટકપુર' નર્મ પોતાની કુશળતાથી અટળક ધન કમાયો હતો; વગેરે. ૫૯૫

જેન સાહિત્યમાં આનો ઉલ્લેખ 'લેઢ' એવા સામાન્ય શબ્દ તરીકે શીલાચાર્યે (ઇસ્વી ૮ મી સદી) એની આચારંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નોંધી પ્રાકૃત કોશકરે આપેલો. ધૂળેયા કોટવાળું નગર કે ગ્રામ' એવો અર્થ આપ્યો છે, ૫૯૬ પરંતુ પ્રયોગોમાં તો એનો નગર તરીકે અને આજના 'ખેડા'ના સંદર્ભમાં જ ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. પ્રયોગચિંતામણિ 'મદલવાદિપ્રયોગ'માં ઉપક્રમ કરતાં દેવાદિત્ય વિપ્રની બાલવિધવા પુત્રી સુભગા ' ખેડામહાસ્થાન 'માં હોવાનું નોંધે છે. અહીં ગુજ. ' ખેડા ' સંજ્ઞા પ્રયોજ્યેથી મળે છે; પાકાંતર ' ખેડ ' ખરું ૫૯૭ વિવિધતીર્થકથા ૮૪ તીર્થોમાં 'ખેડ'ને મહાવીરસ્વામીના તીર્થ દરબજે કહે છે, ૫૯૮ તો પુરાતનપ્રયોગસંગ્રહમાં પેલી બાલવિધવા સુભગાના વિવથમાં એ સ્થળે પ્રયોગચિંતામણિને જ અનુસરી 'ખેડમહાસ્થાન' એવો ઉલ્લેખ થયો છે. ૫૯૯ પ્રયોગકાશ તો ' બપ્પભાદિસરિચરિત 'માં નન્નસરિ અને ગોવિંદસરિ 'ખેડકાધારમંડલ'માં રહેતા હોવાનું કહે છે. ૬૦૦ આ સંજ્ઞા ' ખેડકાધારમંડલ 'નું સંસ્કૃતીકરણ માત્ર છે, અને 'ખેડા'ના પ્રદેશની સૂચક છે.

કોણક : આનો પથક તરીકે ઉલ્લેખ ધરસેન ૩ જના ઈ. સ. ૬૨૪ ના અને ધુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૧ ના દાનસાસનમાં થયો છે, ૬૦૧ જ્યાં એને 'ખેડકાહાર'માં આવેલો કહ્યો છે. એ ઉપરથી કહી શકાય કે આ પથકનું વહુ મથક 'કાણક' એ ખેડા જિલ્લામાં મહેમદાવાદ તાલુકામાં મહેમદાવાદથી ઉત્તરપૂર્વે નવેક કિ.મી (૭ માઈલ) ઉપરનું 'કુણા' ગામ છે.

કર્પટવાણિજ્ય : રકંદપુરાણના ધર્મરિવ્ય-માહાત્મ્યમાં 'કર્પટવાણક' અને 'કર્પટવણ' એ રીતની જોડણીનું ગામ નોંધાયેલું છે, ૬૦૨ જે હાલના ખેડા જિલ્લામાંના ' કર્પટવંજ ' કે ' કર્પટવણ 'ને માટે કહેવાયુ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં નકુલના પશ્ચિમના દિગ્વિજયમાં શિખિ, ત્રિગત, અન્ધ, માલવ અને પંચ-કર્પટ એ પ્રદેશોનો સાથેલગો ઉલ્લેખ થયો છે; ૬૦૩ આમાં 'કર્પટ'ને 'પંચ' વિશેષણ લાગેલું છે. આ 'પંચકર્પટ' કે 'કર્પટ' દેશનું નામ અન્યત્ર કર્પાંચ જોવામાં આવ્યું નથી. 'માલવ'ની પછી નિર્દેશ થયેલો હોઈ એની પશ્ચિમના

પંચમહાલ અને ખેડા જિલ્લાના પૂર્વ પ્રદેશ સુધીનો એનાથી ત્યાં નિર્દેશ હોય, એનું મુખ્ય ગામ કે નગર 'કર્પટવાણિજ્ય' હોય. બીજાં તે બજા પાકાંતર માત્ર છે 'કર્પટવાણિજ્ય'નો ચોથાંશી ગામોના પરગણા તરીકે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજ કૃષ્ણ ૨ જના ઈ. સ ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૦૪ ન્યાં સત્તવાયેલાં ગામોના સાહચર્યને કારણે આજના ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાનું એ વડું મથક સમજાય છે. આજના કપડવંજની નજીક જૂના ટીંબા એની પ્રાચીન વસાહતનો ખ્યાલ આપે છે.

ઉપ્પલહેટ : એક પથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ'નો ઉલ્લેખ મૈત્રક શિલાલિપિ ૭ માંના ઈ. સ ૭૬૬ ના દાનશાસનમાં થયો મળ્યો છે ૧૦૫ અને 'ખેટકાહાર'માં કહેવામાં આવ્યો છે. આ પથકના વડા મથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ' એ આજનું ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકાનું 'ઉપલેટ' છે અને ડાકોર પછીના રેલ્વેન ઠાસરાથી દક્ષિણ પૂર્વે આશરે ૭ કિ. મી (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

માહિસક : વાઘેલા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૨ ના અભિલેખમાં 'માહિસક'માં ઉત્તરેશ્વરદેવના મંડપની જાળી કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ થયો છે ૧૦૧ આ લેખ અમદાવાદમાંની બદ્દની અહમદશાહની મસ્જિદના સ્તંભ ઉપર હોઈ કોઈ મંદિરના લાવેલા સ્તંભોમાંના આ સ્તંભ છે. આ 'માહિસક' એ ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું 'મહીસા' જ છે, કારણ કે મહીસામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા નંદી ઉપરના ઈ. સ. ૧૨૬૯ ના અભિલેખમાં એક સ્થળે 'ઉત્તરનાથ' અને બીજે સ્થળે 'ઉત્તરેશ્વર'નો ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૦૭ જે ઉપરના સ્તંભલેખના 'ઉત્તરેશ્વર'થી સ્પષ્ટ રીતે એકાત્મક છે.

નટપિટક : આવશ્યકસૂત્રની શૃષ્ટિમાં 'નટપિટક' નામના ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૦૮ ભરુકઞ્ચથી ઉજ્જયિની જવાના માર્ગમાં આ આવેલું હતું. ભરુકઞ્ચથી એક આચાર્ય પોતાના વિજય નામના શિષ્યને ઉજ્જયિની મોકલ્યો હતો, પણ માંદા સાધુની સારવારમાં વચ્ચે રોકાવાનું થતાં એ નટપિટકમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ભરૂચથી ઉજ્જયન જવાના માર્ગમાં 'નડિયાદ' પણ આવી શકે. મૈત્રકવંશના કુવસેન ૧ લાના ઈ સ ૫૨૯ ના દાનશાસનમાં 'હસ્તવપ્રાહરણી' માંનું 'નટકપુત્ર' ૧૦૯ ગામ તો આ નથી જ. 'નડિયાદ'ના મૂળમાં 'સં'. નટપદ છે; એ જૂનું છે અને નડિયાદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ઈ સ ૧૫૧૬ ના અભિલેખમાં એ સંઘા 'નટપત્ર' તરીકે નોંધાયેલી છે ૧૧૦ નડિયાદ આજે ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે.

સ્તંભનક : એનો આભિલેખિક ઉદ્દેશ વસ્તુપાલ - તેજપાલના ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં 'અણુદિલપુર' 'ભુગુપુર' 'સ્તંભતીર્થ' 'દર્શવતી' અને 'ધવલઘ્ઠક' વગેરે નગર કહ્યા છે તેમાં 'ભુગુપુર' પછી થયેલો જોવા મળે છે ૧૧૧ પ્રભાવકચરિતમાં 'અભયદેવસુરિચરિત'માં 'સેટિકા' નદીને તટે 'સ્તંભનગ્રામ' તરીકે નિર્દેશ્યું છે ૧૧૨ તે આ 'સ્તંભનક' (ચામણા) છે. ત્યાં પૂર્વે નાગાજીન નામના રસવિદ્યાસિદ્ધે જૂમિની અંદર રહેલા તીર્થકર-ખિંખના પ્રભાવથી રસનું સ્તંભન ક્યું હતું તેથી ત્યાં 'સ્તંભનક' એ નામનું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હોવાનું અને આ 'સ્તંભનકતીર્થ'ની ઉન્નતિ માટે મલ્લવાદિસુરિની નિમજ્જક શ્રીસંધે કરી હોવાનું પ્રમુખધર્મિતામણિકારે નોંધ્યું છે ૧૧૩ વળી એણે છેલ્લે વિસ્તારથી નાગાજીનની ઉત્પત્તિની વાત કહી અભયદેવસુરિએ એ તીર્થમાં પાર્શ્વનાથખિંખ પ્રગટ કર્યાનું નિર્દેશ્યું છે ૧૧૪ વિવિધતીર્થકલ્પ 'સ્તંભનક'માં પાર્શ્વનાથ(નું) દેરાસર) હોવાનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે, ૧૧૫ જ્યારે પુરાતનપ્રમુખધર્મસંગ્રહમાં વસ્તુપાલ 'સ્તંભન' ગયાનું કહી, પ્રભાવકચરિતાનુસારી નાગાજીન-સ્તંભનકપ્રસંગ કહ્યો છે. ૧૧૬ પ્રમુખકોશમાં આ પાછલી વિગત પાદલિપ્તાચાર્ય અને નાગાજીનનો પ્રસંગ આપી જરા વિસ્તારી પછી અભયદેવસુરિ અને મલ્લવાદીની વાત કહી, કુમારપાલ અને પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલ સ્તંભનકની યાત્રાએ ગયાનું કહ્યું છે. ૧૧૭ આ 'સ્તંભનક' તે આજનું 'ચામણા', જે ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં ઉમરેક નજીક આવેલું છે અહીં અત્યારે જોનાનું એક પણ દેરાસર બચ્યું નથી

સિંહપલિકા : ચૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં 'ખેટકાહાર'માં 'સિંહપલિકાપથક' કહેવામાં આવેલ છે. ૧૧૮ આ પથકનું વડું મથક 'સિંહપલિકા' ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકામાં ડેસરથી દક્ષિણે આઠ કિમી (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું 'સિહોડા' છે.

પેટલાઉદ્ર : ખેડા જિલ્લામાં આવેલા પેટલાદ તાલુકાના મુખ્ય મથક પેટલાદના જૂના રૂપ 'પેટલાઉદ્ર'નો નિર્દેશ પુરાતનપ્રમુખધર્મસંગ્રહ અને પ્રમુખકોશમાં થયો છે, જેમાં વીરધવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાત્યોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરમે પાંચ નગર માગેલાં તેમાં 'પેટલાઉદ્ર' પણ એક હતું ૧૧૯ વિનયચંદ્રની 'કાવ્યશિક્ષા'માં 'પેટલાઉદ્ર' વગેરે 'ચતુરુત્તરથત' ગામોનો નિર્દેશ થયો છે, જે આજે 'ચરોતર' બ્રહ્માજી તરીકે સચવાયેલો મળે છે ૧૨૦

વદરસિદ્ધિ : રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદરાજ પ્રભૂતવર્ધના ઈ સ ૮૧૩ ના અને

રાજ્ય ક્રિ. ૨ જના ઈ. સ. ૮૩૫ ના દાનશાસનમાં 'વદરસિદ્ધિ'નો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૨૧ 'વદરસિદ્ધ' એ ખેડા જિલ્લાના ખોરસદ તાલુકાનું વડું મથક ખોરસદ છે.

નગરક : મૈત્રકવંશના કુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૬ ના દાનશાસનમાં 'નગરક'નો પહેલો નિર્દેશ જોવા મળે છે, ૧૨૨ જ્યારે ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ૧૨૩ તથા શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં ખેટક-આહારમાં 'નગરકપથક'ની વાત છે. ૧૨૪ ખેટક-આહારને સંબંધે આ 'નગરક' એ ખેડા જિલ્લાના ખંભાત તાલુકામાં ખંભાતથી પાંચેક કિ. મી. (ત્રણેક માઈલ) ને અંતરે આવેલું, નાનું ગામ ધરાવતું, મોટા ભાગનું સદંતર ઉજ્જડ, 'નગરા' હોવા વિશે શકા નથી પ્રબંધસાહિત્યમાં પ્રબંધવિંતામણિ વગેરે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સંદર્ભમાં એક 'નગરમહાસ્થાન'ની વાત કરે છે, ૧૨૫ પરંતુ એ માલવથી 'મહાસ્થાન' આવતાં સુઅવાયું હોઈ સભાવના 'વડેનગર'ની છે.

નગરાના ખોદકામમાં એની વસાહત ઈ. પૂ. ૧ લી સહસ્રાબ્દીના મધ્ય જોડેલી જૂની હોવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૨૬ મધ્યકાલમાં એ મોટું નગર હતું. ત્યાં શુદ્ધની એક જૂની ધર્માર્થ ગયેલી મૂર્તિ મળી છે; ત્યાંની બ્રહ્માની મૂર્તિ અને જયાદિત્ય સૂર્યની મૂર્તિ એની મધ્યકાલીન જાહેરાતોનો આલ આપે છે.

સ્તંભતીર્થ-સ્તંભપુર-સ્તંભેશ્વરતીર્થ-મહીનગર-તારકપુર-તામ્ર-લિપિ : આવાં લિન્ન લિન્ન નામોથી કહેવામાં આવેલું નગર એ ખંભાત છે સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડના કૌમારિકાખંડમાં આમાંનાં પ્રથમનાં ત્રણ નામ આપેલાં છે; આ તીર્થ તરીકે મહીસાગરસંગમ ક્ષેત્રમાં આવેલું કહ્યું છે, પૌરાણિક દષ્ટિએ કૌમારિકા નામના ખંડ-દેશનો આ એક ભાગ ગણાતો હતો; આ તીર્થમાં આવેલું નગર 'ખંભાત-ખંભાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંભાવતી-તામ્રલિપિ, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી કર્ણવતી', આવાં સાત નામોથી જાણીતું કહ્યું છે ૧૨૭ સ્કંદપુરાણમાં 'તારકપુર' નિર્દિષ્ટ થયેલું છે ઉમાશંકર જોશીએ 'મહી-નગર' અને 'તારકપુર'ને એક માન્યાં છે ૧૨૭અ ખંભાતની ઉત્તરે અદારેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું 'તારાપુર' આ 'તારકપુર' હોવાની વધારે સંભાવના છે. તારાપુરની ઉત્તરે આવેલું 'નાર' ('નગર') એ 'મહીનગર' હોઈ શકે. અભિલેખોમાં તો ઉત્તરસોલકીકાલમાં એક નગર તરીકે 'સ્તંભતીર્થ'નો નિર્દેશ થયેલો છે. ઈ. સ. ૧૨૫૦-૫૧ માં વીરધવલે ખંભાતને કબજો કરી ત્યાં

વસ્તુપાલને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યો હતો ૧૧૮ અહીં જ ભણ્યના શંખે વસ્તુપાલને પોતાના પક્ષમાં આવી જવા કહેણ મોકલેલું, પણ વસ્તુપાલે દાદ ન આપતાં શંખ ખંભાત ઉપર ચડી આવ્યો; વસ્તુપાલ જાતે યુદ્ધમાં જિતરતાં શંખ નાસી ગયો. ૧૨૯ વસ્તુપાલ-તેજપાલના વિ સં. ૧૨૮૮—ઈ. સ. ૧૨૩૨ ના ગિરનાર અભિલેખોમાં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહને ‘સ્તંભતીર્થ’નો મુદ્રાવ્યાપાર કરતો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૨૦ એક અભિલેખ તો ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઈ. સ. ૧૨૬૬ નો છે, જેમાં વાઘેલા અજુનંદેવના પુત્ર રામદેવના સમયમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ખલ્લ નામના એક મોઢ વણિકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. ત્યાં એને પુરાના તિલકરૂપ કહ્યું છે ૧૨૧ અંતર્ય ઉલ્લેખો પ્રયધોમાં ઠીક ઠીક થયેલા છે પ્રભાવકચરિતમાં ‘હેમચંદ્રસચિરિત’માં હેમચંદ્રનાં માતાપિતા ‘સ્તંભતીર્થ’માંના પાર્શ્વમંદિરમાં ગયાનું અને ત્યાં સોમચંદ્ર નામથી હેમચંદ્રાચાર્યની દીક્ષા થયાનું, કુમારપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પ્રવેશ કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન મંત્રીના નિવાસનું, વગેરે મળે છે. ૧૨૨ એ જ અંતર્ય અભયદેવસચિરિતના પ્રસંગમાં ‘પત્તન’ અને ‘આશાપલ્લી’ વચ્ચે ‘તામ્રલિપિત’ કહે છે તે ‘ખંભાત’ છે ૧૨૩ પ્રમધ ચિંતામણિમાં ‘કુમારપાલાદિપ્રમધ’માં આ હેમચંદ્રનું ઉદયનને ત્યાં જવાનું, કુમારપાલે ત્યાં ‘સાલિગવસહિકાપ્રાસાદ’નો શુભોદ્ધાર કરાવ્યાનું, અને વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માંના સપ્ત-નામના નાવિક સાથે વિગ્રહ થયાનું નોંધાયું છે. ૧૨૪ વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેજપાલે સ્તંભતીર્થમાં નેમિજિનની મૂર્તિ તેમજ પૂર્વજોની મૂર્તિઓ અને હરિતશાલા કરાવ્યાનું, વીરધવલે વસ્તુપાલ-તેજપાલને બોલાવી ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલઝૂંક’ની સત્તા સુપરત કર્યાનું, અને તીર્થોની યાદીમાં નેમિનાથનું દેરાસર હોવાનું કહેવાયું છે ૧૨૫ પુરાતનપ્રમધસંગ્રહમાં, કોઈ એક વ્યવહારી (વેપારી) સ્તંભતીર્થ ગયાનું, વસ્તુપાલ ‘સ્તંભતીર્થ’ ગયાનું, તેજપાલે રાણા વીરધવલને ‘સ્તંભતીર્થ’ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું, માણિક્યસચિ તરફના રોપને લીધે મંત્રી વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’ની પૌષધશાળા લૂંટાવ્યાનું, વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પણ સરસ્વતીભાંડાગાર કરાવ્યાનું, વેપાર માટે તેજપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માં મોકલ્યાનું, કોઈ ખડેરાય-સાંપ્રદાયક ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલ ઉપર સૈન્ય લઈ ચડી આવ્યાનું, અને કુમારપાલ શુભવાસમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન શ્રેષ્ઠી પાસે ગયાનું નોંધાયું છે. ૧૨૬ પ્રમધકોશમાં પણ આમ નામનો રાજા ‘સ્તંભતીર્થ’માં ગયાનું અને ત્યાં નેમિનાથના બિંબને નમન કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલઝૂંક’નું આધિપત્ય મળ્યાનું, મુલતાન મોજદીનની વૃદ્ધ

માતા હજ માટે 'સ્તંભપુર' ગયાનું, વસ્તુપાલ એક વખતે 'ધવલક્ષ્મ'થી 'સ્તંભપુર' ગયાનું, અને 'ધવલક્ષ્મ' 'સ્તંભાતીર્થ' અને 'પત્તન' વગેરેમાં સરસ્વતીભાંડાગાર કર્યાનું નોંધાયેલું છે. ૧૩૭

નગરનું નામ 'ખભાત' (જૂનું 'ખંભાયત') એને માટેના સંસ્કૃતમતીર્થ ઉપરથી બનરી આવ્યું સમગ્રજ એમ નથી; એના ઉપરથી તો 'ચાંભેથ' જેવું કાંઈક આવી શકે. મૂળમાં સ્કન્ધ શબ્દ (એ સ્તમ્ભનો જ પર્યાય, પણ વધુ જૂનો છે, જેણે 'ખંભ' 'ખભો' 'ખાંભો'—'ખાંભી' વગેરે શબ્દ આપ્યા છે,) હોવા જરૂરી છે. ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ છે કે ખંભાત નજીક 'નગરા'માં સૂર્યનું મધ્યકાલીન મંદિર છે, એટલે એક સમયે એ પ્રદેશમાં સૂર્યપૂજા વ્યાપક હશે; તો ત્યાં સ્કન્માદિત્ય એવા કોઈ સૂર્યનું સ્થાન એ નગરના નામને માટે કારણભૂત હોય. આ શબ્દ ઉપરથી સ્વમ્માદિત્ય અને સ્વમ્માદિત્ય ખેડ પ્રકારના શબ્દ બીજા આવે. પશ્ચિમના કાન્હડદેવપ્રધાન પ્રતોમાં 'ખંભાયત' 'ખંભાપત' એવાં ૩૫ લખાયેલાં મળે છે, ૧૩૮ એટલે મૂળ પકડી શકાય છે પરંતુ સ્કન્માદિત્યમાં સ્વમ્મ શબ્દ કેવી રીતે સૂર્યનું વિશેષણ બન્યો, એ કાંઈક જાણ્યું છે. રત્નમણિરાવ જીમરાવે 'સ્તંભ' એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ 'શિવનું' જ્યોતિર્લિંગ થાય છે' એમ કહ્યું છે. ૧૩૯ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સમુદ્રકિનારે ઘણા પ્રાચીન સમયથી શિવલિંગપૂજા જાણીતી છે એટલે ખંભાતના સ્થળમાં સ્કન્મપૂજાને લીધે એ સ્કન્મતીર્થ કહેવાતાં કહેવાતાં સ્તમ્ભતીર્થ કહેવાવા લાગ્યું હશે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લા ઉપરથી ચમ્મદ્વય દ્વારા 'ચાંભેથ' કે સ્કન્મતીર્થ જાણીએ તો 'ખાંભેથ' જેવું ૩૫ મળે, ૩૫ જૂનું 'ખંભાપત' મળે જ છે, એટલે સ્કન્માદિત્ય જેવું જૂનું નામ સ્વીકારવા તરફ વલણ સ્વાભાવિક હોય. સૌરાષ્ટ્રના આહીરામાં 'વક્રમાત' 'દિવાત' જેવાં નામોના મૂળમાં વિક્રમાદિત્ય-દેવાદિત્ય જેવાં નામ છે તેઓના સાદૃશ્યે 'ખંભાત'માં સ્કન્માદિત્ય વધુ સ્વાભાવિક છે. ૧૪૦ જૈન પરંપરામાં 'તામ્રલિપ્તિ' એવું નામ મળી આવે છે; આચાર્યાંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં બહુક્રમ્બ અને તામ્રલિપ્તિને 'દ્રોણમુખ' કહેવામાં આવ્યાં છે; જલ્દ અને સ્થલ એમ બંને માર્ગોએ જ્યાં જઈ શકાય તે 'દ્રોણમુખ' નામનો નગરપ્રકાર છે. ૧૪૧ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિંધુ 'તામ્રલિપ્તિ' જેવા પ્રદેશમાં મચ્છર પુષ્કળ હોય છે. ૧૪૨ કેટલાક વિદ્વાન તામ્રલિપ્તિને બંગાળનું 'તામલુક' કહે છે, પરંતુ જૈન ટીકાપ્રથો પ્રાયઃ ગુજરાતમાં રચાયેલા હોઈ અને 'બહુક્રમ્બ'નું સાહચર્ય હોઈ એને 'ખંભાત'નો પર્યાય કહેવો તર્કયુક્ત છે. ૧૪૩ પ્રભાવકચરિતમાં આપેલા 'હેમાચાર્યચરિત'માં 'સ્તંભાતીર્થ'ને અને 'તામ્રલિપ્તિ'ને એક જ સ્થળનાં પર્યાયનામ તરીકે બતાવ્યાં છે. ૧૪૪ વિચિત્રતા એ છે કે ભારતના

નકશામાં સ્તંભતીર્થ—ખ ભાત પશ્ચિમે સમુદ્રકંઠે અખાતમાં છે, તાત્રલિપિ—તામ્રલુક પૂર્વબગાળ(પૂર્વપાકિસ્તાન)ના ઉપસાગરમાં સમુદ્રકંઠે છે. આમ પૂર્વ—પશ્ચિમમાં બંનેની સમાંતર ભૌગોલિક સ્થિતિ છે.

કોલ્બ : આનો નિર્દેશ મૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ સ ૬૪૮ ના દાન-શાસનમાં થયેલો મળ્યો છે એ ‘ખેટકાહાર’માં આવેલો પેટાવિભાગ હતો, જેનું વડું મથક ‘કોલ્બ’ ૬૪૫ પકડાયુ નથી, પરંતુ એ પથકનાં ગામ ઝોળખી શકાયા છે, જે બધાં હાલ ખેડા જિલ્લાના મહેમદાવાદ તાલુકામાં આવેલાં છે.

લોહાટી-લોહાણુ-લોહાણા : રકંદપુરાણના કૌમારિકાખંડમાં આ ગામનો નિર્દેશ એની દેવીના સ્થાન માટે થયો છે. ૬૪૯ અડાલજ અને લોહાણુ એ બંને ત્યાં દેવીનાં સ્થાન તરીકે કહેવાયા છે આ ગામ આજે અરિતવમાં હોવાનું ધ્યાનમાં આવ્યું નથી.

મૌલિસ્તાન : સાબરમતી સમુદ્રને મળે છે તેની નજીકનું પદ્મપુરાણના સમયનું એક નગર. ૬૪૭ આજે એનો કોઈ સગડ મળતો નથી; સસ્ત્રૂત નામ પણ ભ્રાંતિજનક છે

ગોદ્રહક : પંચમહાલ જિલ્લાના ગોધરા તાલુકાનું વડું મથક આજનું ગોધરા તે પ્રાચીન ‘ગોદ્રહક’ છે મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૬ કાની જાવણી ઈ. સ. ૭૫૬ માં ‘ગોદ્રહક’માં હતી. ૬૪૮ નગર તરીકેનો એનો ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉલ્લેખ દાહોદમાંથી મળેલા ઈ. સ. ૧૧૫૫-૫૬ ના અભિલેખમાં થયો છે, ૬૪૯ જેમાં એ મહામંડલેશ્વરનું અધિષ્ઠાન અર્થાત્ મંડલનું વડું મથક હોવાનું સ્પષ્ટિત થયું છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિકૌમુદી(ઈ સ. ૧૩મી સદી)માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાઘેલા વીરધવલના સમયમાં એને દગો દર્ષ ‘ગોદ્રહ’ (ગોધરા) અને લાટ(દક્ષિણ ગુજરાત)ના શાસકો મરુ દેશના રાજાઓ સાથે લાળી ગયા હતા ૬૫૦ પુરાતનપ્રમધસંગ્રહમાં તેજપાલ ‘ગોધ્રા’ના રાજા ધૂધુલ મંડલીકને બાંધીને ‘ધવલકપુર’ની સલામાં લઈ આવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૬૫૧ પ્રમધકાશમાં ‘મહીના તટ’થી જાણીતો પ્રદેશ કહી એમાં ‘ગોધ્રા’ નામનું નગર, ત્યાંના રાજા ધૂધુલ, ‘ગોધ્રા’ના ગોધણનું વીરધવલના મોકલેલા નાના સૈન્યને હાથે હરણુ વગેરે અને અંતે યુદ્ધ થતાં એનું કેદ પકડાવું, ‘ધવલક’માં એને વીરધવલ સમક્ષ રજૂ કર્યાનું અને ધૂધુલનું જીલ કચડી મૃત્યુ, એ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે ૬૫૨ વિવિધતીર્થકથપમાં ‘કુકુંજેશ્વરનાભેયદેવકથપ’માં

વિક્રમાદિત્યે કુકુ ગેશ્વર ઋષભદેવને અનેક મંડલોનાં ગામ અર્પણ કર્યાં તેઓમાં 'ગોદ્રહકમંડલ'નો પણ સમાવેશ જોવા મળે છે. ૧૫૩

ધર્મારણ્યખડમાં રામે મોઢ બ્રાહ્મણોને જે ગામ આપ્યાં હતાં છે તેઓમાંનું 'ગોધરી' એ આ 'ગોધરા' લાગે છે. ૧૫૪

દ્વિધિપદ્ર : આજનું પચ્ચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ તાલુકાનું વડું મથક દાહોદ એ આ 'દ્વિધિપદ્ર' સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં 'દ્વિધિપદ્રમંડલ' વગેરેમાં સેનાપતિપદે રહેલા કેશવે 'દ્વિધિપદ્ર'માં ઈ. સ. ૧૧૪૦ માં ગોગનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી ૧૫૫ આ અભિલેખ પણ દાહોદમાંથી મળી આવ્યો છે.

શિવભાગપુર : મૈત્રકવંશના મુવસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૩)માં અને ખરઘહ ૨ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૬)માં 'શિવભાગપુરવિષય'નાં ગામોનાં દાન સૂચવાયાં છે ૧૫૬ પહેલાંમાં દક્ષિણપદ્મનો નિર્દેશ છે, એટલે એનો ઉત્તરપદ્મ પણ હોવો જોઈ એ; એ વિષયનું 'શિવભાગપુર' વડું મથક હતું. આ નગર એ પાવાગઢની પાસે આવેલું પચ્ચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકાનું 'શિવરાજપુર' સમન્વય છે.

અપકનગર : પદ્મપુરાણમાં જોનો નિર્દેશ થયો છે તે 'અપકનગર' ધણું કરી હાલનું પાવાગઢની તળેટીમાં ઉજ્જૈન અર્ધ ગયેલું 'આપાનેર' છે; ત્યારે વિદારુણ નામનો રાજા ક્રોધિયો હતો તે 'વેત્રવતી' (વાત્રક) નદીમાં સ્નાન કર્યાથી રોગસુક્ત થયો હતો, એવી અનુશ્રુતિ ત્યાં નોંધવામાં આવી છે. ૧૫૭ પાવાગઢ-આપાનેરનો ભૂભાગ અત્યારે પચ્ચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકામાં છે

સૂર્યાપુર : મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૬ કાનાં લુણાવાડામાંથી મળેલાં પતરાંનાં ઈ. સ. ૭૫૬ ના દાનશાસનમાં 'સૂર્યાપુરવિષય'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૫૮ આ દાન રાજાની છાવણી 'ગોદ્રહક'માં હતી ત્યારે આપવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયનું વડું મથક 'સૂર્યાપુર' ૧૫૮ અ પચ્ચમહાલ જિલ્લાના કાલોલ તાલુકામાં આવેલું 'સુરેલી' હોવાની શક્યતા છે, જે ગોધરાની ઉત્તર-ઉત્તર-પૂર્વે વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે 'સૂર્યાપુર' સમય જતાં 'સૂર્યપલ્લિકા' અર્ધ ગયું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, જે પરથી 'સુરેલી' થયું છે.

અકોટક-વટપદ્રક-વટપુર : મૈત્રકવંશના મુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૫ ના દાનશાસનમાં 'અકોટક'નો નિર્દેશ થયેલો છે ૧૫૯ તે મૂળ વડોદરાની નજીકનું

અને હાલ વડોદરાની હદમાં સમાઈ ગયેલું 'અકોટા' છે. સુવર્ણવર્ષ કંઈરાજના ઈ. સ. ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં 'અકોટક ચતુરશીતિ'(ચોર્યાશી ગામોના સમૂહ)નું એ વહું મથક જોવા મળે છે. ૧૬૦ અકોટકની પૂર્વે આવેલું 'વડ(ટ)પદ્મ' (આજનું 'વડોદરા') ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ ગામ પૂર્વે 'અકોટક'ના ચાતુર્વિધ પ્રાકારથી આપવામાં આવેલું હતું તે અગાઉના રાજાઓએ લુપ્ત કરી નાખતાં 'વટપુર'ના વાસી હાલુ બંદને દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું ત્યાં છેડે કહ્યું છે. આ 'વટપુર', સંભવ છે કે, 'વટપદ્મ'નો જ પર્યાય છે. પ્રમુખચિંતામણિમાં અને પુરાતનપ્રમુખસંગ્રહમાં 'વટપદ્મ'નો કાન્હ પોતે તૈયાર કરાવેલા બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા શ્રીપત્તન ('પાટણ') આવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ૧૬૧ નીચે 'નાદીપુરી'ની વાત કરતાં 'વાટપદ્મ વિષય' અને 'વૈશાભિત્રી નદી' કહેલ છે તેના સબંધ આ 'વટપદ્મ' સાથે સમબળ છે.

નોંધપાત્ર એ વાત છે કે અનુગૈત્રક કાલમાં 'અકોટક' એ ચોર્યાશી ગામોના સમૂહનું વહું મથક હતું અને 'વટપદ્મ' નજીકમાં નાનું ગામ હતું; સમય જતાં 'અકોટક' ('અકોટા') નાનું ગામ બની ગયું અને 'વટપદ્મ' ('વડોદરા') મોટું નગર બની ગયું. અકોટામાંથી ઈ. સ. ૫ મી સદીથી લઈ મહત્વની અનેક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ નીકળી છે એ આ સ્થાનની પ્રાચીન વિશાળ વસાહતની મહત્તા સૂચવવા પર્યાપ્ત છે. ૧૬૨

'વટપદ્મ' નામનાં બીજાં પણ ઘણાં સ્થાન જણવામાં આવ્યાં છે, જે આજે 'વડોદરા' કે બીજી મળતી સંસારી બચેલાં જણી શકાયાં છે. ૧૬૩

ગૌરજી : કટચ્યુરિ રાજ યુદ્ધવર્માના ઈ. સ. ૬૦૬ ના દાનશાસનમાં 'ગૌરજી ભોગ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૬૪ જે ભરુકચ્છવિષયમાં આવેલો હતો. આ એકમનું વહું મથક 'ગૌરજી' વડોદરા જિલ્લાના વાઘોડિયા તાલુકામાં, પંચમહાલ જિલ્લાના હાથોલની હક્ષિણે સોળેક કિ મી (૧૧ માઈલ) ઉપર આવેલું 'ગૌરજી' ગામ હાલે છે

અદિકા : આ સ્થાનનો 'અગ્રહાર' તરીકે ઉલ્લેખ ગુર્જરનૃપતિવંશના જય-ભટ્ટ ૩ જના ઈ. સ. ૭૦૬ ના 'કાયાવતાર'—કારવણની જાવણીમાંથી કરેલા દાન-શાસનમાં થયો છે. ૧૬૫ આ 'અદિકા'નો ગામ તરીકે ઉલ્લેખ મૈત્રકરાજ શીલા-લિપિ ૩ જના ઈ. સ. ૬૭૬ ના દાનશાસનમાં પણ થયેલો છે. ૧૬૬ આ 'અદિકા' એ વડોદરા જિલ્લાના પાદરા તાલુકાનું 'સાધી' છે.

કોરિલાપુર-કોરિલા : નર્મદા નદીના તીરપ્રાંતમાં એક કોરિલાપુરનો સ્કંદપુરાણમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૬૬૭ ન્યાં દેહ કોરા તીર્થ દોવાનું કહ્યું છે. પુરાણમાં નોંધાયેલા નગરનો 'કોરિલા' તરીકે સુવર્નનૃપતિવંશના રાજા બચ્ચક રાજાના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસ્ત્રમાં સ્મર મળ્યો છે. ૬૬૮

કાયાવતાર : આ સ્થળનો ઉલ્લેખ સુવર્નનૃપતિવંશના ન્યસાર રાજાના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસ્ત્રમાં રાજાની જાગૃત્તિના સ્થાન તરીકે થયો છે. ૬૬૯ શિવના અવતાર તરીકે લેખાયેલા, પાશુપત સંપ્રદાયના સંસ્થાપક, હકુલીશનો જન્મ આ 'કાયાવતાર-કાયાવરૌદણ'('કારૌદણ' નામ પણ મળે છે)માં થયો કહ્યો છે. ૬૭૦ આજનું 'કારવણ' નામ આ નગરના 'કાયાવરૌદણ' જેવા પ્રચલિત નામ ઉપરથી આવેલું છે. ૬૭૧ આ કારવણ વડોદરા જિલ્લાના રબોઈ તાલુકાનાં રબોઈની પશ્ચિમે પંદરકે કિ.મી. (૧૧ માઈલ) ઉપર આવેલું તીર્થસ્થાન છે.

દર્શવતી-દર્શવતી : રબોઈની ઈ. સ. ૧૨૫૪ ની વૈષ્ણનાથપ્રશસ્તિમાં વીસલદેવ વાલેલાએ શ્રીવૈષ્ણનાથના મંદિરનો છલ્લોદ્ધાર કરાવ્યો દોવાનું જણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિલેખના સંખ્યાબંધ સમ્પદ નહીં મળેલા હોઈ નગરનું નામ જળવાયેલું જેવા મળતું નથી; પણ સોલકીરાજા જ્ઞાનદેવ રાજાના રાજ્યકાલમાં ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં એક ગ્રંથ લારદેશની 'દર્શવતી'માં લખાવાનું જણવામાં આવ્યું છે. ૬૭૦ તેા ગિરનાર ઉપરના વસુપાદ-દેવપાલના સમયના ઈ. સ. ૧૨૪૨ ના જ અભિલેખોમાં 'અણ્ણદિલપુર' 'ભુસુપુર' 'સ્વલ્લનકપુર' 'સ્વલ્લતીર્થ' 'દર્શવતી' 'વલ્લલ્લક' એમ નગરોનાં નવાં દેરાસરો અને દેરાસરોના છલ્લોદ્ધાર કર્યાનું સૂચવ્યું છે ત્યાં એક સ્થાન તરીકે એ નિર્દેશાયું છે. ૬૭૩ અહીં વીસલદેવનો જન્મ થયો કહેવાયો છે. ૬૭૪ વીસલદેવના સમયના વૈષ્ણનાથ-મંદિરના લખાવશેષ અને રબોઈના કિલ્લાના દરવાજા જેની પ્રાચીન બંદોબસ્તીનો આજે પણ ખ્યાલ આપી રહેલા છે. આ રબોઈ વડોદરા જિલ્લાના રબોઈ તાલુકાનું વડું મથક છે.

સંગમખેટક : સુવર્નનૃપતિવંશના ૬૬ રાજા(પ્રધાનરાજા)નાં ઈ. સ. ૬૪૨માં એ દાનશાસ્ત્રોમાં 'સંગમખેટકવિપત્ત'માં આવેલાં એ રામોની જમીન દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૬૭૫ કાંઈ અને એવું નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલું હોઈ એ 'સંગમખેટક' તરીકે જાણીતું થયેલું. ૬૭૬ એ વિપત્તનું વડું મથક, હાલનું 'સંખેડા', વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે હાલ ખરાદો-હામના દુનર મારે જાણીતું છે.

મંકણિકા : આ સંજ્ઞાનો 'ભુક્તિ' એવા વહીવટી વિભાગ તરીકેનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રકૂટરાજ કર્કે સુવર્ણવર્ષના ઈ સ ૮૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૧૭૭ એ ભુક્તિના વડા મથક 'મંકણિકા'નો ઉલ્લેખ કટચ્યુરિ રાજ તરલસ્વામીના ઈ. સ ૫૬૫ ના માંકણીનાં પતરાંમાંના દાનશાસનમાં પણ આવે છે. ૧૭૮ આ દાનપત્ર બનાવટી હોવાનું અને એ આઠમી સદીમાં ઉપભવ્ય હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ૧૭૯ 'મંકણિકા' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં આવેલું 'માંકણી' છે, જ્યાંથી તરલસ્વામીના દાનશાસનનું પહેલું (સંભવતઃ ખ્રીષ્ટ) પશુ પત્રનું મળ્યું છે.

તંકુલપદ્મક : કટચ્યુરિ રાજ શંકરગણના ભૌગિકપાલક નિરિકુલ્લકના બલાધિકૃત શાંતિલ્લના ઈ સ.ની ૬ કી સદીના છેલ્લા ચરણના દાનશાસનમાં કોઈ વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે 'તંકુલપદ્મક'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૮૦ 'તંકુલપદ્મક' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં સંખેડાથી ઉત્તર-પૂર્વે ૧૬ કિ. મી (દસ માઈલ) ઉપર આવેલું 'તાંદળબ' લાગે છે.

નાંદીપુરી-નાંદીપુર-નંદપુર-નંદપદ્મ : ગુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ જનાં ઈ સ ૬૨૬ અને ૬૩૪ નાં દાનશાસન 'નાંદીપુરી'માંથી અને ઈ. સ. ૬૪૨ નાં બે 'નાંદીપુર'માંથી આપવામાં આવ્યાં હતાં જ્યભટ ૩ જનાં ઈ સ. ૭૧૦ ના દાનશાસનમાં 'નાંદીપુર'નો વિષય તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૮૧ હકીકતે 'નાંદીપુરી-નાંદીપુર' ગુર્જરનૃપતિવંશની રાજધાની સમજાય છે ખૂબ મોડેથી, ઈ સ. ૧૦૭૭ માં, નાંદીપુરમાં નિર્માઈકુલના કોઈ ત્રિવિક્રમપાલનું શાસન જાણવામાં આવે છે, જેણે 'નાગસારિકામંડલ'ના 'વાટપદ્મકવિપય'માં 'વૈશ્વામિત્રી' નદીના તટે અને શુકલતીર્થમાં દાન આપ્યા છે. ૧૮૨ એ પછી છેક ઈ સ. ૧૨૬૧ માં વૈજયાપતન રાજવંશના જૈનસિંહનું શાસન 'નંદપુર-નંદપદ્મ'માં કહેવામાં આવ્યું છે, ૧૮૨ એને એના દાનશાસનમાં 'નર્મદાતટમુકુટભૂત' કહેવામાં આવ્યું છે અને એમાં 'નંદપટ્ટીય દેશ' પણ કહેલ છે.

આ નાંદીપુરીના રથજનિર્ણયમાં તત્તેદ નોંધાયેલા છેઃ ખ્રૂલરે ભરચની પૂર્વે જરેચરના દરવાજાની બહાર આવેલો એ જ નામનો જૂનો કિલ્લો 'નાંદીપુરી' હોવાનો મત આપેલો; કનૈયાલાલ મુનશીનું પણ વલણ એ પ્રકારનું હતું; પરંતુ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ રાજપીપળા વિભાગના હાલના 'નાંદોદ'ને માટે મત આપ્યો હતો, જે વધુ બધેલે છે. ૧૮૪ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આ પાછલા મતનું સમર્થન કર્યું છે. ૧૮૫ આ નાંદોદ ભરચ જિલ્લાના નાંદોદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

ગુડશસ્ત્ર : આચાર્યગચ્છત્રની સૂર્યિમાં એક 'ગુડશસ્ત્ર' નગરનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૮૧ ખપુટાચાર્ય નામના એક જૈનાચાર્ય પોતાના શિષ્યને ભરુકચ્છમાં મૂકીને વૃદ્ધકંટ નામના વ્યતરનો ઉપદ્રવ સમાવવા 'ગુડશસ્ત્ર'માં રથા હતા અને પોતાનો શિષ્ય શિથિલાચારી બની બૌદ્ધોમાં ભળી ગયાતું સાંભળી પાછા ભરુ-કચ્છ આવ્યા હતા. આ નગરનામ સાથે જન્ય-જનક પ્રકારનો સબંધ ધરાવતાં ભરુચ જિલ્લાના અંકલેશ્વર તાલુકાતું 'ગડખોલ', નાદોદ તાલુકાતું 'ગડોદ', વાગરા તાલુકાતું 'ગોલાદરા' અને હાંસોટ તાલુકાતું 'ધોડાદરા' ગામો મળે છે. આમાંતું કયું મૂળ 'ગુડશસ્ત્ર' હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

લોહિગકક્ષ : ગુર્જરનૃપતિવંશના જયભટ્ટ ૪ થાના ઈ. સ. ૭૩૬ ના દાનશાસનમાં 'લોહિગકક્ષ-પથક-આહાર'માંથી નીકળીને આવેલા બ્રાહ્મણને ભરુ-કચ્છ વિષયતું ગામ દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧૮૭ આ પથક-આહારતું વડું મથક 'લોહિગકક્ષ', સંભવ છે કે, ભરુચ જિલ્લાના ડેડિયાપાડા (દેડિયાપાડા) તાલુકાતું રૂખલ હોય.

જંબુસર : આજના ભરુચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકાતું વડું મથક જંબુસર નાંદીપુરીના ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં બ્રાહ્મણોથી વસેલું ગામ હતું. દદ્દ ૨ જના ઈ. સ. ૬૨૯ ના અને ઈ. સ. ૬૩૪ ના પુનરાવર્તિત દાનશાસનમાં દાન લેનારાઓમાં 'જંબુસર'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણનો નિર્દેશ આવે છે. ૧૮૮ છ વર્ષ બાદ ચૈત્રકવંશના કુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૯-૪૦ ના દાનશાસનમાં પણ દાન લેનાર 'જંબુસર'થી આવેલો બ્રાહ્મણ છે. ૧૮૯ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી હાથ લાગેલા, ઈ. સ. ૬૪૩ના ગણાતા, પરંતુ અનેક કારણોથી બનાવટી માલુમ પડેલા, દાનશાસનમાં પણ દાન 'જંબુસર'ના બ્રાહ્મણને અપાયું કહ્યું છે ૧૯૦ નોંધવા જેવું છે કે ચારકના નિરુક્તાની ઈ. સ.ની ૩ ૭ સદી આસપાસની 'દુર્ગવૃત્તિ'નો લેખક દુર્ગાચાર્ય 'જંબુસર'નો વતની માલુમ પડી આવ્યો છે. ૧૯૧

ઉદુબરગર્જ્વર : આનો ઉલ્લેખ ચૈત્રકરાજા કુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૯ અને ૬૪૦નાં દાનશાસનોમાં થયેલો છે ૧૯૨ 'જંબુસર'ના સાનિધ્યે કહી શકાય કે 'ઉદુબરગર્જ્વર' નગર તે ભરુચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકાતું, જંબુસરથી ઉત્તરે ચાર કિ. મી. (અઢી માઈલ) ઉપરતું 'ઉમરા' હશે. ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં પણ આ ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે. ૧૯૩

કાપિકા-કાવિકા : દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા આ નગરનો રાષ્ટ્રકૂટ-વંશના પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજના કાવીના દાનશાસન(ઈ સ. ૮૨૦)માં 'કાપિકાંત-વર્તી કોટિપુર'ના નિર્દેશ ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૯૪ વર્ષી ગોવિંદ ૪ થાના ખલાતના દાનશાસન(ઈ સ. ૯૩૦)માં પણ થયો છે, જેમાં 'કાવિકા'માંથી માન્યખેટમાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણને 'કાવિકા'ની નજીકનું ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫ આ નગર ભરૂચ જિલ્લાના જાલુકામાં આવેલું કાવી છે.

અકૂરેશ્વર-અકુલેશ્વર : ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં અકૂરેશ્વર-અકુલેશ્વર વિષય તરીકે જાણવામાં આવેલું છે દ્વં રજનાં ઈ સ. ૧૨૬ અને ૧૩૪ નાં દાનશાસનોમાં 'અકૂરેશ્વર વિષય', ૧૯૧ તો એના ઈ. સ. ૪૯૫-૯૬ ના કહેલા પણ અનુગ્રંથકકાલમાં ઉપજાવેલા દાનશાસનમાં 'અકુલેશ્વર વિષય' લખવામાં આવેલ છે. ૧૯૭ કૃષ્ણ રજના ઈ સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં એ રાજાને 'અકુલેશ્વર-રાવસ્થિત' કહ્યો છે ૧૯૮ એટલે ત્યાં એ વિષયના વડા મથકની વાત છે. આ હાલનું, નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપર આવેલું, ભરૂચ જિલ્લાના અકુલેશ્વર તાલુકાનું વડું મથક છે, જે આજે એના ખનિજ તેલના કૂવાઓ માટે ખ્યાત થયેલું છે.

કાશકુલ-કાશાકુલ : આ નગર જેનું વડું મથક હોય તેવા 'કાશાકુલ વિષય'નો ઉલ્લેખ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી મળેલાં બનાવટી માલૂમ પડેલાં તામ્રપત્રોના દાનશાસન(ઈ સ. ૬૪૨)માં થયેલો છે ૧૯૯ રાષ્ટ્રકૂટવંશના કચ્છ રજાએ આ 'કાશકુલ વિષય'નું 'સ્થાવરપશ્ચિકા' ગામ એના ઈ સ. ૭૫૭ નાં, હારોલીમાંથી મળેલાં, તામ્રપત્રોના દાનશાસનમાં દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. ૭૦૦ આ વિષયનું વડું મથક 'કાશાકુલ' એ રૂરત જિલ્લાના એલપાડ તાલુકાનું, એલ-પાડથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે હચોક કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું, 'કાસલા' લાગે છે ૭૦૧ મણિલાઈ દિવેદી તાપીના તટ ઉપરનું 'કોર' અથવા 'કુડસદ' કહેવા માગે છે, ૭૦૨ પરતુ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ 'કાસલા' બધ બેસે છે.

કમ્બણીય-કામ્બણીય-કર્મીતપુર : 'પેરિલસ'ના લેખકે એની આ ભૂગોળ-માં અખાતની જમણી બાજુ 'હેગેન' નામનો ખરાબો 'કમ્બોની' ગામની સામે કહ્યો છે તે અખાતના અખાતના પૂર્વકાંઈનું કામરેજ છે, જેના સામેના કાંઠા ઉપર 'અબ્દક પ્ર' (હાથબ) કહ્યું છે ૭૦૩ ગુર્જરનૃપતિવંશના દ્વં રજના ઈ સ. ૪૭૮ ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'કમ્બણીયગૌડ(ય)શત (કમ્બણીય-૧૧૬ ગામોનો સમૂહ) ભુકિત'માંનું ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું

જણાવ્યું છે. ૭૦૪ 'આહાર-વિષય' તરીકે 'કાર્મણ્ય' નો ઉલ્લેખ આલુક્યવંશીય કથાશ્રય શીલાદિપના ઈ. સ. ૬૬૩ ના અને અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૬ ના —એ એ દાનશાસનોમાં થયેલો છે. ૭૦૫ રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમેઘવર્ષ ૧ લાના, તર-સાડીમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૫૦ ના દાનશાસનમાં 'કર્મ' તપુરવિષય' પણ 'કામરેજ' નો જ વાચક છે ૭૦૧ ધ્રુવ ૩ જના ઈ. સ. ૮૬૭ ના દાનશાસનમાં 'કર્મ-ન્તપુરશોડ(શ)શત' તે પણ આ છે, જ્યારે ઈદ્રરાજ ૩ જના ઈ. સ. ૯૧૪ ના દાનશાસનમાં 'કર્મણિજ' પણ આ જ છે. ૭૦૬ અ 'ભુક્તિ' 'આહાર' 'વિષય' એ નાનામોટા વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે રહેલું આ 'કર્મણીય' —'કાર્મણ્ય'—'કર્મ' તપુર' એ સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું વડું મથક, સુરત-થી ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ કિ મી (૬૬ માઈલ) ઉપર આવેલું, કામરેજ છે.

ધરાય : ગૈતકવંશના ધરસેન ૨ જના શાકે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?) ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય' કહેલ છે ૭૦૭ એ વિષયનું વડું મથક 'ધરાય' તે હાલના કામરેજની ઉત્તર-પૂર્વે સાડા ૭ કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપરનું સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું 'ધલા' હોવાની શક્યતા છે. ૭૦૮

કંતારઆમ-કાંનારઆમ : ધરસેન ૨ જના બનાવટી નીકળેલા શાકે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?) ના દાનશાસનમાં 'કંતારઆમશોડ(શ)શતવિષય' નું ગામદાન આપવાનું લખ્યું છે. ૭૦૯ આ ૧૧૬ આમેના સમજના વડા મથક તરીકેનું નગર તે 'કંતારઆમ'. ઉપર 'કર્મનીયશોડ(શ)શત' કહેલ છે તેવો આ પ્રકાર છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશની શુભરાતની સાખાના ધ્રુવ ૨ જના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં, પહેલાં 'કવરિકાહારવિષય' કહેવાતા અને રાજના સમયમાં 'કાંતારઆમ-આહારવિષય' ગણાતા વિભાગના 'કાંતારઆમ' નજીક આવેલી નદીના કાંઠાના બૌદ્ધવિહારને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૦ આ અત્યારે સુરત જિલ્લાના (સુરત જેનું વડું મથક છે તે) ચોર્યાસી તાલુકાનું સુરતથી ઉત્તરમાં ૧૬ કિ મી. (૬૬ માઈલ) ઉપર આવેલું 'કંતારઆમ' છે.

વરિઆવિ : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જના અંકલેશ્વરમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં 'વરિઆવિ' ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૧ આ 'વરિઆવિ' એ આજનું સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાનું 'વરિયાવ' છે.

બાહિરિકા અને કણ્ઠવલ : ચાલુક્યવંશના ક્યાત્રય શીલાલિપ્યના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં 'બાહિરિકા વિષય'માં આવેલા 'કણ્ઠવલ આહાર'માંનું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૭૧૨ આમાંના 'બાહિરિકા વિષય'ના વડા મથક 'બાહિરિકા'ને મણિભાઈ દિવેદી 'વહર-વસર' કહે છે, ૭૧૩ ને હકીકતે સુરત જિલ્લાના મોગદોળ તાલુકાનું 'વહાર' છે, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી બારડોલીથી દક્ષિણ-પૂર્વે ૨૪ કિ. મી. (૧૧ માઈલ) ઉપરનું 'બહરા' પણ સૂચવે છે ૭૧૪ મિરાશી અને 'અંતર્મંડલી'ની જેમ બહારના પ્રદેશ માટેની સંજ્ઞામાત્ર કહે છે, ૭૧૫ પરંતુ એ બંધબેસતું નહિ આવે; એમ કંરવા માટે 'બહિર્મંડલી' જેવી કોઈ સંજ્ઞા અપેક્ષિત લાગે

'કણ્ઠવલ' એ સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકાનું બચ્ચમરાની દક્ષિણે આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) ઉપરનું 'કણાવ' સમજાય છે ૭૧૬ મિરાશી બારડોલીથી દક્ષિણમાં દસેક કિ. મી. (૭ માઈલ) ઉપરનું 'કણ્ઠી' સૂચવે છે, ૭૧૭ પણ એ નામ સુરત જિલ્લાના તાલુકાઓનાં ગામોની યાદીમાં જોવા મળતું નથી.

તથ-ઉંબરા (૧ બગ-ઉંબરા) : શુભંરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ ભ(પ્રજાતરાણ)-ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા શક સ. ૪૧૫ (ઈ. સ. ૪૯૩ ૧)ના દાનશાસનમાં 'આહાર' અને 'આમ' એકી રીતે આતો ઉલ્લેખ થયો છે, ૭૧૮ પરંતુ વાંચવામાં ગરબઠ 'અર્ધ' સહવે છે : એ 'બગ-ઉંબરા' શક્ય છે આ દાનનાં પતરાં બચ્ચમરા-માંથી જ મળ્યાં છે, જે કામરેથીજ દક્ષિણે ૫ દરેક કિ. મી. (નવ માઈલ) ઉપર સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકામાં આવેલું છે.

ત્રેયણ્ણુ-તેન્ન : 'આહાર' તરીકે આતો ઉલ્લેખ બીલ શાસક નિકુંભ-અલ્લશકિતના ઈ. સ. ૬૫૫ ના દાનશાસનમાં થયો છે, તો રાષ્ટ્રકૂટ ઈન્દ્રાણ ૩ ભના ઈ. સ. ૯૧૫ ના દાનશાસનમાં 'કમ્બણિજ્જસમીપે' 'તેન' ગામ અપાચુ કણ્ઠુ છે ૭૧૯ પેલા આહારનું વકું મથક 'ત્રેયણ્ણુ' અને આ 'તેન' એક છે. આ હાલનું સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાનું, બારડોલીની પશ્ચિમે દોદેક કિ. મી. (એક માઈલ) ઉપરનું, 'તેન' સમજાય છે.

કાપૂર-કાપુર : ગ્રૈફ્ટકવ શના દહસેનનાં પારડીમાંથી મળેલાં ઈ. સ. ૪૫૬ નાં 'પતરાંમાં અક્ષિત થયેલા દાનશાસનમાં 'કાપુર'ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; ક્લીટના જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યારાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ-દક્ષિણે આવેલું આજનું 'કાપુર' આ છે. ૭૨૦ મણિભાઈ દિવેદીએ આજનું એ માટેનું અચલિત

‘કપૂરા’ કહ્યું છે ૭૨૧ આ પુર વડું મથક હોય તેવા ‘કાપૂર આહાર’નો ઉલ્લેખ કોટરાત ક્ષેત્રપ નહપાનના સમયના ઈ. સ. ૧ લી સદી જેટલા જૂના સમયનો ભણવામાં આવ્યો છે. ‘કપૂરા’ તરીકે આ આજે સુરત જિલ્લાના વ્યારા તાલુકામાં આવેલું છે.

કવરિકા અને સુહિલા : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કુવ રાજાના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં ‘કવરિકા’નો ‘આહાર-વિષય’ તરીકે અને ‘સુહિલા’નો ‘વિષય’ તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે ૭૨૨ ઉપર ‘કંતાર આમ’ના વિષયમાં જણાવ્યું છે તેમ ‘કંતાર-આમ-આહાર-વિષય’નું પૂર્વનું નામ ‘કવરિકાહારવિષય’ હતું, ૭૨૩ પરંતુ ‘કવરિકા’ નગરસંઘા અને ‘કંતારઆમ’ નગરસંઘા એક ન હોય; અને ઓલપાડ તાલુકામાં ‘કમરોલી’ (શક્ય મૂળ : સં. કવરીપદ્ધિકા > પ્રા. કવરીકલ્પિકા > અપ. કૈવરલ્પિકા) મળે છે એની ઓછી શક્યતા નથી. ‘સુહિલા વિષય’નું વડું મથક ‘સુહિલા’ એ સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકાનું ‘સોલી’, અથવા કદાચ નિઝર તાલુકાનું ‘સુલવાડે’ હોય.

વિજયપુર : લાટના ચાલુક્યવંશના વિજયરાજના ઈ. સ. ૬૪૪ ના બનાવટી માલુમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં વિજયપુરમાં જાવણી હોવાનું મળે છે. ૭૨૪ મિરાશી પંચમહાલના ‘વિજયપુર’ કે જૂના વડોદરા રાજ્યના વિજયપુર(ઉત્તર-શુબરાતમાં મહેસાણા તાલુકાના)ની સંભાવના કરે છે. એ કરતાં હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કેંકણના શિલાહારોના મંડલિક વિજ્ઞાને વસાવેલું ‘સંજયનું’ જ એ નામનું ‘પરું’ હોવાની સંભાવના કરી છે તે વધુ સારી લાગે છે. ૭૨૪અ

નવસારિકા-નાગસારિકા : જૂનામાં જૂનો પહેલો ઉલ્લેખ તોલેમીનો ‘નોસારિપા’ કહી શકાય. ૭૨૫ આલિલેખિક ઉલ્લેખોમાં ચાલુક્યરાજ કપાશ્રય શીલાલિપિના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં ‘નવસારિકા’ના નિવાસી બ્રાહ્મણને ‘નવસારિકા’માં દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ અને અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૧-૩૨ ના દાનશાસનમાં એણે ‘નવસારિકા’ મેળવવા આવેલા તાનિકા(અરખો)ને હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ એ જૂના છે. ૭૨૧ જરા ઉત્તરકાલના રાષ્ટ્રકૂટવંશના કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષના ઈ. સ. ૮૨૧ ના દાનશાસનમાં નાગસારિકા વિભાગના સૂત્રનમાં ‘નાગસારિકા’ કહેવામાં આવેલ છે; સોલંકીકાલમાં પણ કણ્ઠિવના સમયના ઈ. સ. ૧૦૭૪ ના દાનશાસનમાં ‘લાટદેશાતઃપાતી નાગસારિકા’-માં મંડલેશ્વર દુર્લભરાજની સત્તા કહી છે ૭૨૭ આ ‘નવસારિકા-નાગસારિકા’ તે પૂર્ણ નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર વલસાડ જિલ્લાના નવસારી તાલુકાનું વડું મથક ‘નવસારી’ છે.

તલભદ્રિકા : સોલકી રાજ કણ્ઠદેવના સમયનાં નવસારીમાંથી મળેલાં પત્રાનાં ઈ સ. ૧૦૭૪ ના ઉપર્યુક્ત દાનશાસનમાં 'તલભદ્રિકા-પટ્ટનિ શત્પથક'નું ગામ દાનમાં અપાયાનું લખ્યું છે ૭૦૮ આ છત્રીસ ગામોના વહીવટી એકમનું વડુ મથક 'તલભદ્રિકા' એમાં અપાયેલા ગામની ચતુઃસીમાંમાં 'આવલસાદિ' (આજનું 'અમલસાડ') આવતું હોઈ એની નજીકના પ્રદેશમાં હોવું જોઈએ સંભવ છે કે એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાનું 'તલવાડા' હોઈ શકે, જે સ તલપાટક ઉપથી આવી શકે; અમલસાડ કણ્ઠદેવી તાલુકામાં છે.

સંજ્ઞા-સંજ્ઞાન : રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમોઘવર્ષ ૧ દાનાં સંજ્ઞામાંથી મળેલાં પત્રાનાં ઈ સ. ૮૭૧ ના દાનશાસનનો 'સંજ્ઞાન પત્તન' તરીકેનો અને વહીવટી વિભાગ હોય તેવો ત્યાં જ પૂર્વે 'સંજ્ઞા' નજીકની ચોવીસી વિશેનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે ૭૨૯ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ૭૩૦ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઈંદ્રરાજ રાજાના ઈ સ. ૯૨૬ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ' ઉપર મધુમતિ ઉર્ફે સગતિપ (મદમ્મદ ઉર્ફે સુલકત) નામના માંડલિકનો અમલ હતો, જે વખતે સંજ્ઞામાં 'હજમન'થી નિર્દેશાયેલા પારસીઓની વસાહત થઈ ચૂકી હતી એવો જે જે મોદીનો મત સચવાયો છે કૃષ્ણરાજ રાજા(ઈ સ. ૯૩૬-૯૬૭)ના સમયમાં લિલ્લમાલના અમાત્યોએ મધુસૂદન(વિષ્ણુ)ની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણવામાં આવ્યું છે. ઈ સ. ૧૦૨૬-૩૪ ના અરસામાં 'સંયાન' ઉપર કોંકણના શિલાહાર વંશના જિતરાજનું શાસન હતું, જેમાં ઈ સ. ૧૦૩૪ ના દાનશાસન પ્રમાણે 'સંયાનપત્તન'નો વહીવટ મહામંડલેશ્વર ચાચુ'ંદરાજને સોંપવામાં આવ્યો હતો, એનો પિતા વિજ્ઞ રાણક એની પૂર્વે 'સંયાનપત્તનમંડલ'નો શાસક હતો. જેને ઈ. સ. ૧૦૫૩ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ'નો શાસક કહ્યો છે તે મોટકુલના મહામંડલેશ્વર વિજ્ઞલદેવના ઈ સ. ૧૦૪૮ ના દાનશાસનમાં જણાવેલું 'વિજયપુર' એની રાજધાની લાગે છે; એના સપાદક દિનેશચંદ્ર સગકાર આ 'વિજયપુર' 'સંયાન'નું પરુ હોવાનું ધારે છે આ દાનશાસનોનું 'સંયાન' એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકામાં આવેલું આજનું સંજ્ઞા છે, આજે પણ ત્યાં પારસીઓની સારી વસ્તી છે અને એ આવ્યા ત્યારની રચાયેલી અગિયારી છે.

ઉપસંહાર

લિપિરચ સુદ્રિત સાહિત્ય-ગ્રંથો, તાત્રપત્રો શિલાલેખો વગેરેની મદદથી ઈ. સ. ૧૩૦૦ આસપાસ સુધીનાં એવા સાધનોમાં જોવા મળેલા, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના અનેલા 'ગુજરાત રાજ્ય'નાં, દેશો-પર્વતો-વનો-નદીઓ-તીર્થો-નાનાં મોટાં નગરોને

લગતી ઐતિહાસિક અને કવચિત્ નોંધાયેલી આનુશ્રુતિક માહિતી સંક્ષેપમાં બતાવવાનો અહીં આ પ્રયત્ન થયો છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક પ્રકીર્ણ ઉક્લેષ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

ઈ સ. ૪ થી-૫ મી સદીના કહી શકાય તેવા જૈનસૂત્રગ્રંથ જ્ઞાતાધર્મ-કથામાં સુરદ્વાજનવમ્ શબ્દમાં ૭૩૦ અંક દુરદ્વા (સં. દુરાષ્ટ્ર) સ્ત્રીલિંગે નોંધાયો છે, તેા આ. હેમચંદ્રના ઈ સ. ની ૧૨ મી સદીના દ્વાપચકાવ્યમાં ગૂર્જરા અને સંખ્યાવ્યંધ સ્થળે દુરાષ્ટ્ર શબ્દ સ્ત્રીલિંગે પ્રયોજનયા જેવા મળે છે ૭૩૧

ઈ સ. ૧૩ મી સદીના વિનયવ્યંસરિના 'કાવ્યશિક્ષા' નામક ગ્રંથમાં સમૂહવાચક શબ્દો વિશે કહેતાં ગુજરાતનાં કેટલાક સ્થળનામ નોંધવામાં આવ્યાં છે; જેવાં કે ઊડુયાણી (અનભિરાત), પત્તન (અણુહિલપુર પાટણ), માતર (ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાનું વડું મથક), બ્રહ્મ (અનભિરાત), લાલિન્ય ('લાલેન્' - ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં), હર્ષપુર ('હરસોલ'), નાર (ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકામાં), જામૂસર, પડવાણ (અનભિરાત), દર્ભાવતી ('ડભોઈ'), પેટલાપદ ('પેટલાદ'), ખદિરાલુકા (મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળુ તાલુકાનું વડું મથક 'ખેરાળુ'), ભોગપુર (સંભવતઃ 'ભોગવતી' અર્થાત્ 'ખંભાત'), ધવલકુલ ('ધોળકા') અને મોહડવાસ ('મોહ.સા') એ નગરસ્થાનો અને મહીતટ ('મહીકાંઠો'), સુરાષ્ટ્ર (સ્ત્રી, 'સૌરાષ્ટ્ર'), લાટ, ગૂર્જર (ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ 'ગુજરાત') આ દેશનામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે ૭૩૨

આ બાબતમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં અને પ્રશરિતઓમાં પણ માહિતી મળે છે હસ્તલિખિત ગ્રંથોના લગ્ડારોમાં અમુદ્રિત દશામાં પડેલા ગ્રંથોની પ્રશરિતઓનો જે એક સંગ્રહ મુદ્રિત થયો છે તેમાંથી આશરે ઈ સ. ૧૩૦૦ સુધીના સમયની હસ્તપ્રતોમાંથી કેટલાંક વધુ સ્થાન પકડી શકાય છે ઉત. 'મહી' અને 'દમન' ('દમણ') નદીઓ વચ્ચેના 'લાટદેશ' ઈ સ. ની ૧૨ મી સદીના અંતમાં, તેા એ સમયે 'લાટદેશ-મંડલ' પણ ૭૩૩ 'ફંડા[હિપચક]' ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મળે છે ૭૩૪ ઉપર યથાસ્થાન સ્થિત ચર્ચા ગયેલા નગરોમાં 'અણુહિલપાટક' - 'અણુરિલપાટક' - 'અણુહિલવાડ' - 'અનહિલપાટક' - 'અ.ન.રિલપાટક' - 'અણુહિલનયર' - 'અણુહિલપાટણપત્તન' - 'અણુહિલપુર' એમ લિન્ન લિન્ન રીતે જુદી જુદી પ્રતોમાં નકલ થયાના સ્થાન તરીકે, વળી 'પત્તન' - 'શ્રીપત્તન' - 'શ્રીમત્પત્તન' તરીકે પણ ૭૩૫ 'આશાપલ્લી' ૧૩ મી સદીના અંત સુધી, ૭૩૬ તેા 'કર્ણાવતી' ૧૨ મી સદીની પહેલી પચીસીમાં ૭૩૭ 'ખેટકાધાર' (= 'ખેટકાહાર') અને 'ખેટક' નગર

૧૨ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં. ૭૩૮ ‘દધિપદ્ર’ અને ‘દધિપદ્રપત્તન’ (‘દાહોદ’) ૧૨ મી સદીમાં ૭૪૯ ૧૨ મી સદીની ૩ જી પચીસીમાં ‘ગભૂતા’(ગાંધી)ને ‘ચતુષ્તારિ-સાચ્છત્પથક (૪૪૦૦ ગામોનો પથક? ૧૪૪ નો) કહેવામાં આવેલ છે. ૭૪૦ ‘દર્ભાવતી’ અને ‘દર્ભાવતી’ એક રીતે જોવા મળે છે (‘ડભોઈ’), છેક ૧૩ મી સદીના અંત સુધી, વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાં વીસલદેવની પૂર્વે ઈ. સ. ૧૧૫૫ માં ‘શ્રીવૈદ્યનાથ મહાદેવ’ના મંદિરનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે, ૭૪૧ અર્થાત્ વીસલદેવે તો પછી સચુદ્ધાર કરેલો, જે ડભોઈની વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિનો વિષય બન્યો. ૧૩ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોમ ડલ’ (‘ગોડગ’) નેધિયું છે ૭૪૨ કેટલાક તાડપત્રીય ગ્રંથોની નકલ ‘દેવપત્તન’(પ્રભાસપાટણ)માં પણ થયેલી છે, જ્યાં (પાશુપતસંપ્રદાયના) ગંડોનો સબધ પણ નિર્દિષ્ટ થયો હોય છે ૭૪૩ ઈ. સ. ૧૨૫૦ ની એક પ્રતમાં ‘દીપ’-(દીવ)ના નિવાસી આવકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો ‘નાગસારિકા’ (નવસારી) ૧૩ મી સદીના આરંભકાલે સ્થવાઈ છે ૭૪૪ ‘ધવલકુક’ (‘ધોળકા’) ૧૩ મી સદીના અંતભાગ સુધી, તો ‘પ્ર લાદનપુર’ પણ ૭૪૫ પ્રાકૃતમાં ‘ભદુઅમ્મ’, પરંતુ સંસ્કૃતમાં ‘ભુશુકમ્મ’ ૧૩ મી સદીના મધ્યભાગ સુધી જોવા મળે છે. ૭૪૬ ‘મડલી’ (મોડલ) અને ‘મહુમતી’ (મહુવા) અનુક્રમે ૧૨ મી અને ૧૩ મી સદીમાં મળે છે ૭૪૭ ૧૩ મી સદીના અંતભાગમાં લિન્ન લિન્ન જે રથળે ‘વટ-પદ્મામ’ (‘વડોદરા’)નો નિર્દેશ છે. ‘વટપદ્મ’ સામાન્ય તરીકે ૧૨ મી અને ૧૩ મીની ૧ થી પચીસીનો, પરંતુ ‘વટપદ્મપુર’ તરીકે ઈ. સ. ૧૧૬૫ નો છે; એટલે કે ‘વટપદ્મ’ પુર તરીકે ખીલવા લાગ્યું હશે, અને હજી એવું મોટું ન થયું હોય તેથી ‘ગ્રામ’ પણ કહ્યું હોય ૭૪૮ ‘વીળપુર’-‘વીળપુર પત્તન’ અને એક વાર ‘વિશ્વપુર’ તરીકે પણ જોવા મળે છે, ત્યાંની પૌષ્પશાળામાં રહીને નકલો કરવામાં આવી કહી છે ૭૪૯ એક પ્રતમાં ‘સિદ્ધપુર’ (ઈ. સ. ૧૧૪૪) જોવા મળ્યું છે, તો ૧૩ મી સદીમાં ‘સ્તભનક’ (થામણા) પણ ૭૫૦ જ્યાં અત્યારે હવે એક પણ દેરાસર નથી સ્તભતીર્થના નિર્દેશ ૧૩ મી સદીના અંત સુધી જોવા મળ્યા છે, જ્યાં કચિત્ એને ‘નગર’, તો એક રથળે ‘વેલાકુલ’ (બદર) પણ કહ્યું છે ૭૫૧

મનશાસનોમાં અને શિલાલેખોમાં સંખ્યાબધ ‘ગ્રામ’ નિર્દિષ્ટ થયાં છે; તે તે ‘વિષય’ ‘આહાર’ ‘પથક’ ‘ભુકિત’ વગેરેમાં બતાવેલાં હોઈ કેટલાકનો રથળ-નિશ્ચય સરળતાથી થાય છે, કેટલાંક નાશ પામી જવાથી ઝોળખી શકાતાં નથી. ઝોળખી શકાય તેવાં ગામોના વિષયમાં આજે એવું પણ બન્યું છે કે નિકટ નિકટમાં હોય છતાં જિલ્લા અને તાલુકા પણ બદલાઈ ગયા હોય. સાહચર્યથી રથળનિર્દેશ સરળ બની રહે છે જે ગામોનાં નામ સમૂળાં બદલી જ ગયાં હોય

તેઓના વિષયમાં અટકળ કરી સમાધાન મેળવવાનું રહે છે. ૭૫^મ સ્કંદપુરાણની રચના થઈ હશે ત્યારે જુદા જુદા ભૂભાગોમાં ગામોની સંખ્યા કેટલી હતી એના વિશે પણ કહેવામાં આવ્યું છે; ‘કાવ્યશિક્ષા’ જેના અંથમાં પ્રસંગવશાત્ તે તે ગામ વડું મથક હોય તેમ એની સત્તાનીચેનાં ગામોની સંખ્યા પણ કહી હોય છે

પાઠટીપ

૧. ઋગ્વેદ, ૨-૪૧-૧-૬ ૨. એન, ૭-૯૬-૧
૩. B. C. Law, *Rivers of India*, p. 16
૪. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૯૮
૫. મહાભારત, આદિપર્વ, ૧૫૮-૧૭, મીષ્મપર્વ, ૭-૪૪, ૪૫
૬. એન, આરણ્યકપર્વ, ૫-૧ થી ૩ ૭. એન, ૩૭-૩૭
૮. એન, ૧૩૦-૩ થી ૭ ૯. એન, ૮૦-૧૧૮, ૧૧૯
૧૦. એન, ૮૬-૧૭
૧૧. મહાભારત, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૭૫ થી ૭૮ ૧૨. એન, ૩૪-૬૯
૧૩. એન, ૪૧-૨૯ થી ૩૨ ૧૩અ. ઋગ્વેદ, સ્થિતસૂક્ત, ૧૯-૫
૧૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૧-૧૩૧ ૧૪. એન, ૮૦-૧૩૦, ૧૩૧
૧૬. મહાભારત, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૬૯ થી ૭૮
૧૭. ખંભાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૬ ૧૮. પુ. ગ્રં. પૃ. ૨૦૨ વગેરે
૧૯. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૬૪ ૨૦. હમીરમહમદન નાટક, પૃ. ૪૭
૨૧. જી. આ. ગ્રં. પૃ. ૧૮૮
૨૨. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૩-૨૦ ૨૩. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૫૪
૨૪. દ્વાપ્રય કાવ્ય, ૯-૭૬ ૨૪. એન, ૧૩-૧૪
૨૬. કીર્તિકૌમુદી, ૧-૬૦ અને ૧-૭૨ થી ૮૧
૨૭. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૧૮, ૬૩; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૫૧, પુરાતનપ્રવચ્ચ-સંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮ ૨૮. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૫૩
- ૨૮અ. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૧૧૨ ૨૯. માગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯
- ૨૯અ. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૨૧-૧૫

३०. स्कन्दपुराण, ७-१-३३-५३, ५४ बगेरे
३१. मत्स्यपुराण, ११४-५०, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-६२; वायुपुराण, १-४५-१३०
३२. मार्कण्डेयपुराण, ५४-६१ ३३. वामनपुराण, १३-५२
३४. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
३५. आवश्यकचूणि, उत्तरभाग, पृ. ६१, द्वयाश्रय काव्य, ६-५१ ('नदी')
३६. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८७ ३७. विविधतीर्थरूप, पृ. ८५, २०
३८. D C Sircar, *Select Inscriptions*, p. 327
३९. पाणिनि, अष्टाध्यायी-व्याकरण, गणपाठ, ४-२-९७
४०. सिद्धातकौमुदी, (तद्धितेषु शैशिकाः ४-२-९७), पृ. २५०
४१. शुभो आ. पूवे^१ पृ. २९८. ४२. महाभारत, आरण्यकपर्व, २१२-२२
४३. पु. श्रु., पृ. १५६ ४४. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-२०
४५. मत्स्यपुराण, ११४-२३; वायुपुराण, १-४५-९७
४६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९; ब्रह्मपुराण, २५-२८, वामनपुराण १३-२४, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८ ४७. पु. श्रु., पृ. १५६
४८. स्कन्दपुराण, ५-३-५-६ ४९. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ३९-२०
५०. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ५१. प्रबन्धकोश, पृ. १०७
५२. महाभारत, भीष्मपर्व (कुम्भकोनम् आवृत्ति), ९-३१; पद्मपुराण, ३-६-२६
५३. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-३०
५४. वामनपुराण, १-४५-९७, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८
५५. मत्स्यपुराण, ११४-२३, वायुपुराण, १३-२४
५६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९ ५७. ब्रह्मपुराण, २५-२८
५८. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161 ५९. जे. आ. श्रु., पृ. १०६
५९. पुरातनप्रबंधसंग्रह, पृ. ४६
६०. मत्स्यपुराण, ११४-२७; कूर्मपुराण, १-४७-३४; वायुपुराण, १-४६-१०२, ब्रह्माण्डपुराण १-२-१६-३२; मार्कण्डेयपुराण, ५४-२४
६१. पु. श्रु., पृ. ७८ ६२. D. C Sircar, *op. cit.*, p. 161
६३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ६४. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-१५; १०-१९

- १५ B. C. Law, *Historical Geography of Ancient India*, p. 326
 १६. काव्यमीमांसा, पृ ९४ १७. B. C. Law, *op cit.*, p. 296
 १८. महाभारत, आरण्यकपर्व, ५८-२१ १९. एजन्, ८३-८७
 ७०. एजन्, ८६-४, ५, ६ ७१. एजन्, १२०-३०; १२१-१, २
 ७२. एजन्, १२१-१५
 ७३. Pargiter, *Mārkanḍeya Purāṇa*, Translation, p. 299
 ७४. शु. अ. वे., वेअ नं. ६, पृ. ६
 ७५. पद्मपुराण, ६-१३६-२ ७६. काव्यमीमांसा, पृ ९४
 ७७. पद्मपुराण, ६-१७३-१४ वगेरे
 ७८. रमणुजाय ना भठेतल, 'नागवध'-'समथासन', 'स्वाध्याय', पु ७, पृ १४१
 ७९. पद्मपुराण, ६-१३५-१, ६-१३६-२; ६-१३४-२५, २६; पु शु., पृ. २०४
 ८०. पद्मपुराण, ६-१५६ ८०अ. द्वयाभय काव्य, ६-४५
 ८१. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ ७१ ८२. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ ७८
 ८३. पद्मपुराण, ६-१३४-५६, ६-१३६-४ वगेरे
 ८४. एजन्, ६-१४५-१४ श्री १६
 ८५. एजन्, ६-१३४-५६, ६-१६८-६९, ७०
 ८६. मत्स्यपुराण, ११४-२३, वायुपुराण, १-४५-९७, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२७;
 मार्कण्डेय पुराण, ५४-१९; वायुपुराण, १३-२३
 ८७. कूर्मपुराण, १-४७-२९ ८८. पद्मपुराण, ६-१६८-६९, ७०
 ८९. एजन्, ६-१३३-१; ६-१३३-१८ ९०. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-१५, १८
 ९१. पु. शु., पृ. १८५, १८६; Pargiter, *op. cit.*, p. 295
 ९२. मेघदूत, १-२५ ९३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
 ९४. पद्मपुराण, ६-१३६-३ ९५. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १२०
 ९६. प्रभावकचरित, पृ. १६५ ९७. विविधतीर्थकल्प पृ १३, १०४
 ९८. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ९१, ९५ ९९. पद्मपुराण, ६-१३४-५६
 १००. एजन्, ६-१३६-३ १०१. एजन्, ६-१४०-४
 १०२. पाणिनि, उपर्युक्त, ४-२-११६ १०३. शुआ ६५३ यादवीय २३.

- ૧૦૪ મહાભારત, મીઘમર્વ, ૧૦-૨૫ ૧૦૫. એજન, આરણ્યકર્વ, ૮૭-૭
- ૧૦૬ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૪; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૨૦, મહાણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૮ (પાઠા પાઠ), વામનપુરાણ, ૧૩-૨૪ (જરા પાઠ)
- ૧૦૬અ. મહાભારત, આરણ્યકર્વ, ૧૦:-૧ થી ૪
- ૧૦૭ એજન, ૮૭-૯, ૧૦ ૧૦૭અ. રુક્ષપુરાણ, ૭-૪-૨-૩, ૪
- ૧૦૮ એજન, ૭-૪-૫-૪૯ ૧૦૯ એજન, ૩-૨-૩૧-૧૫; ૭-૪-૫-૪૭
૧૧૦. એજન, ૭-૪-૧૪-૪૫ ૧૧૧ મહાભારત મૌસલર્વ, ૮-૪૩ થી ૬૧
૧૧૨. શ્રુતો. ૭૫૨ પૃ. ૨૯૪
- ૧૧૩ પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૧૧૦, ૪-૧-૪૫.
૧૧૪. મહાભારત, આરણ્યકર્વ, ૧૩-૨; મીઘમર્વ, ૧૦-૧૭
- ૧૧૫ ભાગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯ ૧૧૬. ઋગ્વેદ, ૧૦-૭૫-૬
- ૧૧૬અ પુ શ્રુ., પૃ. ૭૬
- ૧૧૭ પદ્મપુરાણ, ૬-૧૫૫ ૩, ૬-૧૫૬-૪ ૧૧૮. મહાણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૫
- ૧૧૯ મહાભારત, સમાર્વ, ૧-૧૯ ૧૨૦. કાવ્યનીમાતા, પૃ. ૯૪
૧૨૧. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161
- ૧૨૧અ મહાભારત, મીઘમર્વ, ૧૦-૧૯
૧૨૨. એજન (કુમ્ભકોનમ્ આવૃત્તિ), ૧૦-૨૪
- ૧૨૨અ. શ્રુ. ઔ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૮ ૧૨૩. એજન, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
- ૧૨૩અ. વિવિધતીર્થકર્વ, પૃ ૧૦
- ૧૨૪ આ નદીઓના સંદર્ભ :
- ‘વરંડા’ : શ્રુ ઔ. લે., લેખ નં. ૧૧૬, પૃ ૩૬
- ‘વત્સવહક’ : એજન, લેખ નં. ૪૧, પૃ ૭૮
- ‘પત્રિમતિ’ - ઐ. શ્રુ., પરિશિષ્ટ ૪, પૃ. ૧૫
- ‘મદાવિ’ - શ્રુ ઐ લે., લેખ નં. ૧૦, પૃ ૧૦૮; ‘પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત’
પૃ ૨૦૩
- ‘નરાઈ’ : ઐ. શ્રુ., પરિશિષ્ટ ૪, પૃ ૨૬
- ‘મદિવાપીવહ’, ‘અર્જીશરતટાકવહ’, ‘વીરવર્મતટાકવહ’ : શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં.
૬૪, પૃ. ૧૪૬

‘વંશકદી’ : મૈ યુ., પરિશિષ્ટ ૪, પૃ. ૨૫

‘મધુમતી’, ‘માણુકજીવકા’, ‘પિંછકપિકા’, : યુ. એ. લે., લેખ નં ૮૨, પૃ ૨૨૮

‘વપોષકા’ : યુ. એ. લે., લેખ નં. ૬૫, પૃ ૨૮૬

‘કલ્પવીરિકા’ : એન. લેખ નં. ૨૩૪, પૃ. ૨૬; લેખ નં ૨૩૫, પૃ. ૩૩

‘દધિમતી’ ‘ક્ષારવલ્લ’ : એન. લેખ નં ૧૪૪, પૃ. ૧૬૩; લેખ નં ૨૨૦અ,
પૃ ૨૧૨

‘ભદ્રા’ : સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૪-૧૪ થી ૧૬

‘જંભુમાલી’ : દ્વયાશ્રય કાવ્ય, ૫-૩૭ અદિ

૧૨૫ મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧ થી ૮; ૨૧૨-૧ થી ૮

૧૨૬. એન, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧ ૧૨૭ એન, ૮૦-૭૭ થી ૮૦

૧૨૮ મહાભારત, મૌલ્લપર્વ, ૪-૭ થી ૫-૨૫

૧૨૯. એન, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૩૬, ૩૭ ૧૩૦. ભાગવતપુરાણ, ૧૧-૩૦-૬

૧૩૧ જુઓ ૬૫૨ પાદટીપ ૧૩અ

૧૩૨. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧ ૪-૪૫ થી ૭૦ ૧૩૩ એન, ૭-૧-૪-૧૨ થી ૧૪

૧૩૪ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૮૯ ૧૩૫ એન, પૃ. ૧૦૧

૧૩૬. વિવિષતીર્થક્રમ્, પૃ ૮૦, ૮૫

૧૩૭ પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ, પૃ ૬૧, ૬૫, ૧૧૨, ૧૨૩

૧૩૮ પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૪૩, ૧૩૦ ૧૩૯ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૭

૧૪૦. એન, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૭૫ થી ૭૮

૧૪૧. એન, ૩૪-૭૯

૧૪૨. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૨૬૮

૧૪૩. મહાભારત, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૩૩

૧૪૪. એન, આરણ્યકપર્વ, ૮૦ ૧૧૮, ૧૧૯

૧૪૫ એન, ૮૬-૧૭

૧૪૬. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧ બંને ૩-૨ (પ્રમાસ્રલ્લ, ધર્મારણ્યલ્લ)

૧૪૭ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૧૪૮. એન, ૮૦-૭૭ થી ૮૫

૧૪૯ એન, ૮૮-૮૩, ૮૪

૧૫૦. વિષ્ણુપુરાણ, ૫-૩૭-૬; ભાગવતપુરાણ, ૧૧-૧-૧૧, હરિવંશ (ચિત્રગાઢા,

પૂના) ૨-૮૮-૪

૧૫૧ હરિવંશ, ૮૮-૫૩

૧૫૨ મહાભારત, અનુવાસનપર્વ, ૨૬-૫૪ ૧૫૩ માગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૧
૧૫૪-૧૫૫. પાદ્મીપોના અંક ૨૬ કરવાના છે.

૧૫૫અ શુઓ ૬૫૨ પાદ્મીપ ૧૪૮.

૧૫૬ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૮૧ ૧૫૭ શુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૬૧

૧૫૮. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨ વગરે; ૭-૨-૧૧-૧૩ થી ૧૬

૧૫૯. એજન, ૭-૨-૧-૨ ૧૬૦. એજન, ૭-૨-૧૧-૧૫ 'વલિના સ્થાન' તરીકે

૧૬૧ એજન, ૭-૨-૧૧-૧૬ ૧૬૨ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૧૦૮

૧૬૨અ પુરાતનપ્રવ-વસંત્રહ, પૃ. ૬૦ ૧૬૩ માગવતપુરાણ, ૬-૫-૨, ૩

૧૬૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦૬ ૧૬૫ એજન ૧૨૯-૬

૧૬૬. શુઓ ૬૫૨ પૃ ૩૩૦.

૧૬૭. સ્કંદપુરાણના ૭ મા પ્રવાસખંડના ચોથા દ્વારકાખાંડાત્મ્ય પેઠાખંડમાં વિશદતાથી
દ્વારકાક્ષેત્રની માહિતી મુલ્ય છે.

૧૬૮. શબ્દપ્રસાદ ઉ દેસાઈ, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા,' "જનસતા"-૧૧ ૩૦-૧૨-૩૦, પૃ ૫

૧૬૯ Kalyanrai N. Joshi. 'Existing Ancient Sites of Dwarka',
"Śārada-pīṭha Pradīpa," Vol. VIII, No II, pp 1-15

૧૭૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪૪-૪-૫૨ ૧૭૧. એજન, ૬-૩૩-૨૪

૧૭૨. એજન, ૬-૪-૫૨; ૬-૩૪-૨૪ આદિ ૧૭૩ શુઓ ૬૫૨ પાદ્મીપ ૭૮.

૧૭૪ સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૪૦-૬૭ ૧૭૫. એજન, ૩-૨-૩૯-૨૫ થી ૩૨

૧૭૬. પૃ. ૩, પૃ. ૧૧૨, ૧૧૩

૧૭૭. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૨૫; ૧-૨-૧૩-૧૦ આદિ, ૧-૨-૧૩-૧૨૦,
૧-૨-૫૫-૩ આદિ

૧૭૮. વસપુરાણ, ૨-૧૩૪-૩૪ ૧૭૮અ-૧૭૬. પૃ ૩, પૃ ૧૪૮

૧૭૯અ. ખંભાતમાં મોટા સાતવાડામાં, કોલમપાડાના ચિવાલયમાં અને શ્રીરસુદેવજીના
મંદિરમાં નમરામાં એક સભ્ય મૂર્તિ બીજી પણ હતી, જે વલ્લભવિદ્યાનગરના પુશવન્નુ-
સત્રમાં લઈ જવામાં આવી છે. શુઓ નર્મદાચંદ્ર ચં. સદે, "દ્વારિકાખંડ અથવા
સ્તંભતીર્થ-ખાંડાત્મ્ય", પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૨.

૧૮૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૩-૩૬-૬૧

૧૮૧. હમ્મીરમદમર્દન નાટક, લંક ૫, પૃ. ૪૩-૪૪.

૧૮૨. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૧-૧-૭ આદિ ૧૮૩. 'ન. ૩, પૃ. ૩૬૫ થી ૪૦૫

૧૮૩અ. પ્રભાવકચરિત, પૃ ૨૦૭ અને પૃ ૮

૧૮૪. *Epigraphia Indica*, Vol XXVI, p. 202

૧૮૫. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૩૬

૧૮૬. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૧૯

૧૮૭. વિવિધતીર્થસ્થ, પૃ ૧૦૪

૧૮૮. પુરાતનપ્રવન્ધસમૂહ, પૃ. ૧૧-૧૩

૧૮૯. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૧૬-૫૪

૧૯૦. વિવિધતીર્થસ્થ, પૃ. ૭, ૮, ૯

૧૯૧. એજન, પૃ ૬-૧

૧૯૨. એજન, પૃ. ૧, ૨, ૩

૧૯૩. એજન, પૃ ૨૨, ૨૦, ૨૧, ૮૮

૧૯૪. એજન, પૃ. ૮૫, ૮૬

૧૯૫. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૯૫

૧૯૬. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૩૭-૩ આદિ

૧૯૭. દીધનિકાચ, ૧૯-૩૬

૧૯૮. પુ. ગ્રં. પુ. ૧૧૦

૧૯૯. ગુણો ૭૫૨ પુ. ૨૮૯

૨૦૦. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૨૧-૧, આશ્વમેધિકપર્વ, ૫૧-૫૬

૨૦૧. એજન, આદિપર્વ, અ ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨

૨૦૨. એજન, સૌપ્તિકપર્વ, ૧૨-૧૧, ૧૨

૨૦૩. એજન, મૌસલપર્વ, ૭-૨૧, ૮-૧૧, ૮-૪૨ આદિ

૨૦૩અ. McCrindle, *op. cit.*, p. 36

૨૦૪. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૨૬, પુ. ૨૨૨ અને નં. ૨૩૦, પુ. ૧૧

૨૦૫. શંકુપ્રસાદ ડે. દેશ ઈ, 'શ્રી કૃષ્ણની દ્વારકા', "અનુસંતા" તા. ૨૧-૧૨-૭૧, પૃ ૫

૨૦૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧, પુ. ૧૮

૨૦૭. પ્રભાવકચરિત, પૃ, ૧૦૮

૨૦૮. વિવિધતીર્થસ્થ, પૃ ૮૫, ૮૬

૨૦૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૪૨-૭

૨૧૦. એજન, ૨૩-૧૩ થી ૧૯ આદિ અને ૨૪-૨

૨૧૧. મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, ૪૭-૭૪

૨૧૨. એજન, ૪૭-૭૪

૨૧૩. મહાભારત, શ્રૌણપર્વ, ૨૮-૨૭ થી ૪૧

૨૧૪. એજન, આશ્વમેધિકપર્વ, ૭૪-૧ થી ૬

૨૧૫. એજન, અ ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬

૨૧૬. મહાભારત, સભાપર્વ, ૧૩-૧૪, ૧૫

મગદત્તો મહારાજ વૃદ્ધસ્તવ પિતુઃ સદા ।
 સ વાચા પ્રણતસ્તસ્ય કર્મણા ચૈવ ભારત ॥
 સ્નેહધન્યસ્તુ પિતૃવન્મનસા મક્ષિમાસ્ત્વયિ ।
 પ્રતીચ્યા દક્ષિણ ચાન્ત પૃથિવ્યાઃ પાતિ ચો નૃપઃ ।

૨૧૭ રામાયણ, કિલ્કિ ધાકાણ્ડ, ૪૧-૧૨, ૧૬, ૨૧ ૨૮, ૨૫; હરિવંશ (ચિત્રશાલા પૂર્ણ), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫; મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૨૧૮ રામાયણ, કિલ્કિન્વાકાણ્ડ, ૪૧-૪, ૫ આદિ

૨૧૯ કાલિકાપુરાણ, અ ૩૭ થી ૪૧

૨૨૦ B. C. Law. *Historical Geography of Ancient India*, pp. 252, 253

૨૨૧. હરિવંશ, અ ૬૩, ૬૮

૨૨૨. ઇજન, ૧૦૫-૬

૨૨૩. કે કા. શાસ્ત્રી, 'દૈવતક ગિરિ અને દ્વારકા', "પથિક", વૃ ૬, અંક ૨, પૃ ૪૬-૧૦ અને V B. Athavale, 'The Authenticity of the Movements of Krishna in Gujarat and Kathiawad', *Journal of The Gujarat Research Society*, Vol. XI, pp 207 ff.

૨૨૪ શુઓ પાદટીપ ૧૬૨

૨૨૫ વિવિધતીર્થકૃત્પ, પુ ૧૦; રેવતગિરિરાસુ, ૧-૧૧

૨૨૬. Dolarrai Mankad, *Puranic Chronology*, p. 183

૨૨૭. મહાભારત, લઘોગપર્વ, ૫૭-૭૪, ૭૯

૨૨૮. શુઓ ૬૫૨ પ્રકરણ ૧૦, પાદટીપ ૩૫૩.

૨૨૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫૦

૨૩૦. ઇજન, ૪૭-૬

૨૩૧. પુ. શ્રી, પુ. ૧૫૦

૨૩૨. શ્રે. આ. શ્રી, પુ. ૧૧૧

૨૩૩ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦

૨૩૪ વ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૧૬-૬૩ (સહકચ્છ); માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (સીરકચ્છ); વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦ (માલુકચ્છ); વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દારકચ્છ) આદિ

૨૩૫. આશ્વકચ્છ, ઉત્તરમાગ, પૃ ૨૦૦; ૧૫૨, ૧૫૩

૨૩૬ શ્રી ઓ. શ્રે, લેખ નં ૨૨૮, પૃ ૭

૨૩૭. ઓળન, લેખ નં. ૭૨, ૭૩; પુ. ૧૮૫, ૧૯૧

૨૩૮. એજન, લેખ નં. ૧૦૬, પૃ ૮ ૨૩૮અ. એજન, લેખ નં. ૧૧૪-૧૧૬, પૃ. ૨૭, ૩૨, ૩૫
૨૩૯. એજન, લેખ નં ૧૨૬, પૃ. ૫૮ ૨૪૦. કયાસરિત્સાગર, ૧-૬
૨૪૧. મહાભારત, સમાપર્ષ, ૨૮-૪૭, ૨૮-૫૦ અને ૪૭-૯ ની પાદટીપો
૨૪૨. ભાગવતપુરાણ, ૮-૧૮-૨૧
૨૪૩. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૧૮૧-૫૭ થી ૬૬; ૫-૩-૧૮૨-૧ થી ૧-; ૫-૩-૧૮૨-૪૭ આદિ ૨૪૪ કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯, ૧૪
- ૨૪૫ ધર્મિનપુરાણ, ૨૧૯-૬૫; સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૧૮૨-૫૨; કૂર્મપુરાણ, ૧-૪૨-૧ થી ૫ ૨૪૬. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૫૧
૨૪૭. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p. 241
- ૨૪૮ પ્રભાવકચરિત, પૃ ૩૪, ૪૫ ૨૪૯ એજન, પૃ ૧૭૨
૨૫૦. એજન, પૃ. ૪૧, ૪૨, ૪૩
૨૫૧. એજન, પૃ ૨૫, ૩૩ થી ૩૮, ૪૨, ૫૪, ૬૦, ૭૭, ૭૮, ૧૪૬, ૧૭૧, ૨૦૭
- ૨૫૨ વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ ૧૯, ૨૦, ૨૧
- ૨૫૩ એજન, પૃ ૪૭, ૮૬, ૮૮, ૨૨૧, ૨૪૩
૨૫૪. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ ૨૬, ૪૦, ૭૬
૨૫૫. એજન, પૃ ૪૦, ૫૬, ૬૨, ૬૫, ૬૯, ૭૪
૨૫૬. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ. ૯, ૨૨, ૧૦ થી ૧૬
૨૫૭. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૮૮, ૧૦૨
૨૫૮. પાદસદ્મહાવૃણવો, પૃ ૮૦૦
૨૫૯. V. S Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p. 712
૨૬૦. ગ્રં. ઐ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ ૮ ૨૬૧. એજન, લેખ નં. ૬, પૃ. ૧૭
- ૨૬૧અ. એજન, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
૨૬૨. હરિવંશ (ચિત્રાશાલા, પૂના), ૨-૩૭-૩૦ થી ૩૨
૨૬૩. એજન ૨-૩૭-૩૮ ૨૬૪ ગ્રં. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
૨૬૫. એજન, લેખ નં. ૬૪, ૮૦, ૮૫; પૃ. ૧૪૯, ૨૨૧, ૨૪૩, અ. જં. ગ્રં. 'અશ્વમેધનાં યે તામ્રકાનપત્રો,' "મુદ્ધિપ્રકાશ," ૫૫૧ ૮૮, પૃ. ૧૧૧; ગ્રં. ઐ. લે., લેખ નં ૧૧૭, પૃ. ૪૩

૨૬૧. જૈ. આ. શ્રુ, પૃ ૧૬ વગેરે; આવડ્યકચૂર્ણ, પૂર્વભાગ, પૃ ૭૧
૨૬૭. આવડ્યકચૂર્ણ, ઉત્તરભાગ, પૃ ૨૮૯
૨૬૮. સૂત્રકૃતાક્ષસૂત્ર, શીલાચાર્યટીકા, પૃ. ૨૯
૨૬૯. શાતાધર્મકથા, અધ્યયન ૫. પૃ. ૧૬૮, ૧૬૯ ૨૭૦. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૮-૪-૩.
૨૭૧. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨૨ ૨૭૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦
૨૭૩. રેવંતગિરિરાસ્ટ્ર, ૧-૧ થી ૧૪ ૨૭૪. પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૧૧૭
૨૭૫. એજન, પૃ. ૧૨૦ ૨૭૬. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૦, ૬૫
- ૨૭૬અ. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૮૫
૨૭૭. જૂનાગઢની ક્ષત્રિણે (સીમમા) ' કુવર તળાવ ' હોવા તરફ ' કીર્તિકૌચુકી- ' (સમન્વેષાદી શુભ અનુવાદ) ની પ્રસ્તાવનાની પૃષ્ઠ ૩૦ ની પાઠટીપ ૧ માં વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય નિદેશ કર્યા છે.
- ૨૭૭અ. શુભો ૭૫૨ પૃ ૨૮૪ માં ' ભિરૂચત્' માં.
- ૨૭૭અા. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૦-૧૩; ૬-૨-૧૪-૧
૨૭૮. જૈ શ્રુ., પૃ. ૨૨૦, પાઠટીપ ૭૨
૨૭૯. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૫, પૃ ૩૨ ૨૮૦. એજન, લેખ નં. ૧૬૫, પૃ ૬૭
૨૮૧. એજન, લેખ નં ૨૨૫, પૃ. ૬૯ ૨૮૨. એજન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૩
૨૮૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૩૦ ૨૮૪. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૨
૨૮૫. એજન, પૃ. ૬૧ ૨૮૫અ. એજન પૃ. ૧૧૪
૨૮૬. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૬૨ ૨૮૭. એજન, પૃ. ૧૦૩, ૧૦૪
૨૮૮. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં. ૪૨, પૃ. ૮૨, ૮૩
૨૮૯. *Inscriptions of Kathiawad*, No. 91, p. 194
૨૯૦. પ્રમાવક્ત્રવરિત, પૃ. ૧૩૩
૨૯૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦૬, ૮૬ (' સ્વમાચ્છ ')
૨૯૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૫
૨૯૩. " જ્યેન સાહિત્યસંશોધક, " અંક ૩, પૃ. ૨૪૧ માં હપાયેલા આ કાવ્યની કડી ૩ છંદ; શુભો વળી શ્રુ. મ. રા. ઈ., પૃ ૧૬૫-૯૧.
૨૯૪. શ્રુ ઐ. લે, લેખ નં. ૨૩૪, પૃ. ૨૫
૨૯૫. એજન, લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩, ૩૪

૨૯૬. એજન, લેખ નં. ૧૬૩, પૃ ૧૦૮
૨૯૭. એજન, લેખ નં. ૨૧૬, પૃ ૬૦; લેખ નં ૨૨૨, પૃ. ૮૨; લેખ નં. ૨૫૦અ, પૃ ૨૫૬
૨૯૮. પ્રભાવકચરિત, પૃ ૧૦૮, ૧૧૫ ૨૯૯ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૧,
૩૦૦. દ્વંજન, પૃ ૧૦૧ ૩૦૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૧, ૧૦૬
૩૦૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૩૮, ૪૩, ૫૪, ૬૧, ૧૦૦
૩૦૩. દ્વંજન, પૃ. ૮૩; પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૧
૩૦૪. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૪૧, ૬૧, ૯૦, ૧૧૭
૩૦૫. McCrindle, *op cit.*, pp 37, 38
૩૦૬. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં ૧૪૫, પૃ ૩૧. આ અભિલેખમાં આ ઉપરાંત 'ચોરુયાળા' (ચોરવાડ), 'વલ્લભ' (બળેશ્વ), 'રામનરથદી' (વંથળી-સોરઠ) વગેરે ગામોનો પણ નિર્દેશ થયેલો છે.
૩૦૭. ગ્ર. ઐ. લે., ભાગ ૩, લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૧; લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૪
૩૦૮. એજન, લેખ નં. ૪૪, પૃ ૯૬; ભાગ ૩ ભગ્ન પૃ. ૬૫
૩૦૯. J.B.B.R.A.S (NS), Vol III. p. 184
૩૧૦. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, p 525
૩૧૧. *Epigraphia Indica*, Vol XXXI, p 15
૩૧૨. પાણિનિ, સપચુંક્ત, ૪ ૨-૮૨
૩૧૩. ગ્ર લે લેખ નં. ૧૬. પૃ ૪ ૩૧૪ મૈ ગ્ર., પૃ. ૧૬૦, ૧૬૪
૩૧૫. ગ્ર. મૈ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૨
૩૧૬. મૈ. ગ્ર., પૃ ૧૬૫, પાઠદીપ ૧૧૬
૩૧૭. Sachau, *Alberuni's India*, Vol I, p 192; Vol II. p. 6
૩૧૮. કયાસરિસાગર, ૪-૬૦
૩૧૯. મૈ. ગ્ર., પૃ ૧૬૮ ૩૨૦. એજન, પૃ ૧૬૮ વગેરે
૩૨૧. Walteis, *On Yuan Chwang's Travels in India*. Vol. II, pp. 109, 246, Beal. *Buddhist Records*, I, p 16; II, pp 266, 268, 269
૩૨૨. I-tsang, *Buddhist Religion*, p 177
૩૨૩. મૈ. ગ્ર., પૃ ૧૬૭ વગેરે, પૃ ૩૭૭ વગેરે
૩૨૪. દશકુમારચરિત, લં ૬, પૃ ૨૨૫

- ૩૨૫ પ્રવન્ધચિન્તામણિ પૃ. ૭૭, ૭૯; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૨૧, ૨૨, ૨૩
 ૩૨૬. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯;
 પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨, ૮૩
 ૩૨૭ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ. પૃ. ૮૫ અને પૃ. ૧૯;
 ૩૨૮. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૨૧૧
 ૩૨૯-૩૩૦. મૈ ગ્રા, પૃ. ૧૧૪-૧૫, પાદ્મીપ ૧૧૬
 ૩૩૧. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧ ૩૩૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬
 ૩૩૩. મૈ ગ્રા, પૃ. ૧૫૪, પાદ્મીપ ૬૨
 ૩૩૪-૩૩૪અ ભૈ. આ ગ્રા, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫ ૩૩૫. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૦૮
 ૩૩૬. ભૈ ભા ગ્રા, પૃ. ૨૧૫ ૩૩૬અ. મૈ. ગ્રા. પૃ. ૧૭૪
 ૩૩૭. 'પેરિપ્લસ' (અનુ. દુધીય પંડ્યા), પૃ. ૧૮, ૧૯
 ૩૩૮. ગ્રા. એ. હે, હેખ નં. ૧૯, ૧૭, ૧૬-૨૩, ૨૫, ૨૬અ અને ૪૫; પૃ. ૪, ૬, ૧૨, ૧૪, ૧૮, ૨૨, ૨૧, ૩૧, (અં. ૩) ૬૩ અને (અં. ૧) ૬૩; J. O. I., Vol. XII, pp. 51 ff.
 ૩૩૯. ગ્રા. એ. હે, હેખ નં. ૧૬, ૨૫ અને ૬૧; પૃ. ૧૨, ૩૧, ૧૩૯
 ૩૪૦. એશન, હેખ નં. ૬૧, ૭૦, ૭૬ અને ૮૦; પૃ. ૧૩૬, ૧૭૧, ૨૧૬, ૨૨૧
 ૩૪૦ભ. E. I. Vol. XXXV, p. 269
 ૩૪૧. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૩૭, ૩૮ ૩૪૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૦, ૧૧૯
 ૩૪૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬ ૩૪૪. ઇજન, પૃ. ૧૦૫
 ૩૪૫. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૫, ૬૩, ૧૧ ૩૪૬. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૧૩
 ૩૪૭-૩૪૮. ભૈ. આ. ગ્રા, પૃ. ૨૦૧
 ૩૪૯-૩૫૦. વિષ્ણુ માર્ટિનુઓ અંશ ૨, પૃ. ૧.
 ૩૫૧. ગ્રા. એ. હે, હેખ નં. ૧૮, પૃ. ૧૦; નં. ૨૩, પૃ. ૨૧
 ૩૫૨ એશન, હેખ નં. ૭૧, પૃ. ૧૭૬; હેખ નં. ૮૦, પૃ. ૨૨૧
 ૩૫૩. એશન, હેખ નં. ૨૨૪, પૃ. ૬૨ ૩૫૪. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૧૪
 ૩૫૫. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧ ૩૫૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૩ અને ૮૫, ૮૬
 ૩૫૭. ગ્રા. એ. હે, હેખ નં. ૨૪૩, પૃ. ૬૩
 ૩૫૭અ. Inscriptions of Kathiawad. No 27, p. 731
 ૩૫૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧ ૩૫૯. ગ્રા. એ. હે, હેખ નં. ૮૨, પૃ. ૧૨૮

- ૩૬૦ દશકુમારચરિત, સં ૬, પૃ. ૨૨૫ ૩૬૧ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૩
૩૬૨. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ ૧૧, ૧૦૧ ૩૬૩. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં ૩૪, પૃ ૫૬
૩૬૪. એચ.ન. લેખ નં ૫૮, પૃ ૧૦૨, *Proceedings and Transactions of the VII All-India Oriental Conference, Baroda*, pp. 659 ff.
૩૬૫. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૩૯, પૃ ૬૫; નં. ૪૫, પૃ. ૯૨; નં ૪૭, પૃ ૯૮; *I. H. Q.*, Vol. XV, p. 284; “શુદ્ધિપ્રકાશ”, ૫૫^મ ૮૨, પૃ. ૪૧૪
- ૩૬૬ પ્રભાવકચરિત, પૃ, ૪૪ ૩૬૭. એજન, પૃ ૧૪૫
૩૬૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧૦૭ ૩૬૯. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ. ૧૭
૩૬૯. D. B. Diskalkar, Inscriptions of Kathiawad, No. 28, *New Indian Antiquary*, Vol 1, p 734
૩૭૦. H. G. Shastri and P. V. Dholakia, “Ambalas Plates of the Saindhava King Ahivarmān,” *Journal of the Oriental Institute, Baroda*. Vol. XIX, No. 3, pp. 283-84
- ૩૭૧ *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, p. 221
- ૩૭૨ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૭, પૃ. ૨૧૪
૩૭૩. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 221
૩૭૪. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ ૧૮
૩૭૫. ગુ. ઐ લે., ભાગ ૩, લેખ નં. ૬૬, પૃ ૧૧૦
૩૭૬. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ ૪૦ ૩૭૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 202
૩૭૮. ગુ. ઐ. ભાગ ૫, પૃ. ૩૩૫.
- ૩૭૯ *E. I.* Vol. XXVI, pp. 215, 220, 225
૩૮૦. મે. ગુ., પૃ, ૨૪૩ ૩૮૧. *E. I.*, Vol XXVI, p. 213
૩૮૨. *Ibid.*, pp. 202, 204, 209 ૩૮૩. *Ibid.*, p. 199
૩૮૪. *Ibid*, pp. 200 ff ૩૮૫ *Ibid*, Vol XXXI, p. 14
૩૮૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૩, પૃ. ૨૨
૩૮૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p 225 ૩૮૮. ગુ. ઐ. મે ગુ., પૃ. ૨૩૪.
૩૮૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૧૫અ, પૃ. ૨૦૩
૩૯૦. એચ.ન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૪
૩૯૧. D. B. Diskalkar, *op. cit*, No. 3, p. 687
૩૯૨. *Ibid*, No. 26, p. 730

૩૬૩. D R. Mankad, *Puranic Chronology*, p 183

૩૬૪. શ્રુ ૨, પૃ ૧૧૩

૩૬૫ જુઓ ઉપર પૃ. ૪૩૧.

૩૬૬ શ્રુ એ લે, (ભાગ ૩) લેખ નં ૨૨૬, પૃ ૨૨૨, (ભાગ-૩) નં ૨૩૦; પૃ. ૧૧

૩૬૭ શ્રુ એ લે, પૃ ૨૨૪-૨૫, પાદ્મીપ ૩૬ ૩૬૮ એજન, પૃ. ૨૨૭

૩૬૯ શ્રુ એ લે, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા', 'જનસત્તા' દૈનિક, તા ૩૮-૧૨-૭૦, પૃ ૫

૪૦૦. Ansari and Mate, *Excavations at Dwarka*, p. 29

૪૦૧. કે કા શાસ્ત્રી, 'સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ-માગધેળ-સૌરાષ્ટ્ર', પૃ ૮૨ ની પાદ્મીપ

૪૦૨. શ્રુ એ લે., નં. ૩૫, પૃ ૧૨૪

૪૦૩ એજન, લેખ નં ૬૧, પૃ ૧૩૬; નં. ૬૩, પૃ ૧૪૭; નં ૭૧, પૃ ૧૭૬;

નં. ૮૧, પૃ. ૨૨૨

૪૦૪ એજન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૧ (કલાદ્યોદકે), નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩ (કાલદ્યોદક)

૪૦૫ એજન, લેખ નં ૮૧, પૃ ૨૨૨, નં ૯૨, પૃ ૨૬૨ અને ભાગ ૩, પૃ ૧૧૩

૪૦૬. શ્રુ એ લે, ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ. ૪૩

૪૦૭. શ્રુ એ લે, લેખ નં. ૯૩. પૃ. ૨૧૬; નં ૯૪, પૃ. ૨૭૯

૪૦૮ જિનસેનસુરિ, હરિવંશપુરાણ, ૬૦-૫૨

૪૦૯. શ્રુ એ લે, લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૭

૪૧૦. શ્રુ એ લે, પૃ. ૪૭૮

૪૧૧ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૬૪

૪૧૨. એજન, પૃ ૮૬

૪૧૩ એજન, પૃ. ૧૨૫

૪૧૪. વિવિધતીર્થવ્રત, પૃ. ૨૯

૪૧૫ પુરાતનપ્રવચ્ચસાહ, પૃ ૬૭

૪૧૬ પ્રવચ્ચકોજ, પૃ ૧૦૩ ૪૧૭ Bom Gaz., Vol. VIII, p. 692

૪૧૮ શ્રુ એ લે., નં. ૨૭, પૃ ૨૭; નં. ૨૮, પૃ. ૫૬, A S Gadre, *Important Inscriptions from The Baroda State*, Vol, 1, pp. 75 ff

૪૧૯. *Ibid.*, p 13 ૪૧૯અ Diskalkar, *op cit.* No 187, p 404

૪૨૦. શ્રુ એ લે, ભાગ ૨, પરિ ૫, પૃ ૩૪

૪૨૧ શ્રુ એ લે., લેખ નં ૯૩, ૯૪, પૃ ૨૬૭, ૨૭૯

૪૨૨ એજન, લેખ નં ૫૩, પૃ ૧૨૧, ૧૨૨

૪૨૩ એજન, લેખ નં ૧૧૬, પૃ ૮૩-અહીં સ ૮૩ કે ૧૨ સ ૧૦૬૩ દે; (શ્રુ મ. શ. ઇ., પૃ ૨૨૨); Amrit V. Pandya, *New Dynasties of Medieval Gujarat*, p 6

૪૨૪. દેવશંકર ના મહેતા, “નાગરમહિમા”, પૃ. ૨૬
૪૨૫. માનશંકર પી મહેતા, “નાગરોત્પત્તિ”, પૃ ૨૦, ૨૧
૪૨૬. જુઓ ‘ત્રેપ્રકાશીન ગુજરાત,’ ભાગ ૧, પૃ ૧૯૮-૧૮૧ અને ભાગ ૨, પદ્મ. ૫, પૃ. ૩૨-૪૪,
૪૨૭. દ્વયાશ્રય વાઘ્ય, ૫-૧૨૭ ૪૨૮ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, ૧૧
૪૨૯. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૩
૪૩૦. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૧૪૪૫, પૃ ૧૬૦
૪૩૧. પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૨૪, ૧૫ ૪૩૨ એન, પૃ ૧૦૪, ૧૦૫
૪૩૩. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૨૧૯અ, પૃ. ૨૦૯. દેવતરામ ખખડે (જુઓ *Report on Architectural and Archaeological Remains in the Province of Kachha* p. 89), એમના લખાણ ઉપરથી દ. બા. ડિસકવરી (જુઓ *Poona Orientalist* Vol III, No. 1, p 20.), અને એ ફીતે રામસિંહજી રાઠોડે (જુઓ ‘કચ્છ’ સંસ્કૃતિદર્શન,’ પૃ. ૭૧, ૭૮) આ લેખમા ઘૂતપચા વાંચેલું; પણ પ્રત્યક્ષ વાંચતા ‘પ’ નહિ, પણ ‘ધ’ સ્પષ્ટ હોઈ એ ‘ઘૂતપટયા’ છે.
- ૪૩૩ અ. શુ ઐ લે., લેખ નં ૧૩૯, પૃ ૧૫
૪૩૪. પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૬ ૪૩૫. એન, પૃ ૧૩૩
૪૩૬. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
- ૪૩૭ પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૬૭ ૪૩૮. શુ ઐ લે, લેખ નં ૧૨૩, પૃ. ૮૯
૪૩૯. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨, ૧૩ ૪૪૦ પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૧૬૩
૪૪૧. રત્નમાળ, રત્ન ૩ થી ૮ ૪૪૨ શુ ઐ લે, લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૬
- ૪૪૩ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩ ૪૪૪. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૧
૪૪૫. જોવાં કે હરિમંત્રસૂરિકૃત-નેમિનાથવરિત (ઈ સ. ૧૧૯૦). પ્રમાદકવરિત (ઈ સ. ૧૨૭૮) વગેરે
૪૪૬. ડું કે. શાસ્ત્રી, શુ મ. રા. ૭, પૃ ૬૧: ૬ જ. શાસ્ત્રી, શુ પ્રા ૭, પૃ. ૧૩૫
૪૪૭. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૨૨૫ બ, પૃ. ૨૧૯
૪૪૮. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪ ૪૪૯-૪૫૦ એન, પૃ. ૬૪
૪૫૧. પિંડનિર્ણય-ક-મલયગિરિકૃત ટીકા, પૃ ૨૩
- ૪૫૨ શુ ઐ લે., લેખ નં. ૧૮૭, પૃ ૯ ૪૫૩ સ્કન્દપુરાણ, ૨-૩-૩૧-૩૧
૪૫૪. પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૪૧ ૪૫૫ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૧

- ૪૫૬ પુરાતનપ્રબન્ધસમ્રહ, પૃ ૩૦, ૪૪, ૪૫ ૪૫૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૫૩
- ૪૫૮ સ્કન્દપુરાણ—નાગરસ્રગ્ધ (વિકટેશ્વર પ્રેસ, મુમ્બઈ), પૃ. ૨ ની પાદટીપ
૪૫૯. H. G. Shastri, "Two Maithaka Copper-edicts from Vadnagar",
Journal of the Oriental Institute, Vol. XVII, p. 63
- ૪૬૦ *Ibid.*, p. 191 ૪૬૧. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં ૧૫૦, પૃ ૧૮૨
- ૪૬૨ એળન, લેખ નં. ૨૦૫, પૃ. ૧૭૨
- ૪૬૨અ એળન. લેખ નં ૨૫૧ અ, પૃ. ૨૫૭ ૪૬૩ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૭૧
- ૪૬૪ એળન, પૃ ૧૫, જુઓ વિવિધગચ્છીયપટ્ટાવલીસમ્રહ, પૃ ૧૧૬ અને ૧૧૮.
- ૪૬૫ સ્કન્દપુરાણ, ૬-૪૦-૫૧
૪૬૬. Altekar, *Ancient Towns and Cities of Gujarat and Kathiawad*, p 14
- ૪૬૭ *Bom. Gaz.*, Vol. I, Pt 1. p 6
૪૬૮. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં. ૩૦, પૃ. ૪૬, લેખ નં. ૧૭, પૃ ૯૬, લેખ નં. ૫૫, પૃ. ૧૨૭;
લેખ ન ૭૨, પૃ ૧૮૭, ૧૮૮
- ૪૬૯ એળન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૧ ૪૭૦. જુઓ ૬૫૨ ૨૦૦ મી પાદટીપ
- ૪૭૧ Watters, *op. cit*, Vol II, p. 247
૪૭૨. ક ભા. દલે, 'ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો': *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol XX, p. 21
- ૪૭૨અ. *Bom. Gaz.*, Vol I, Pt. 1, p 6, note 2
૪૭૩. શ્રુ ઐ લે., નં ૨૨૨ અ, પૃ. ૨૧૪ ૪૭૪. એળન, લેખ નં. ૧૪૩, પૃ. ૨૬
- ૪૭૫ એળન, લેખ નં ૧૧૭, પૃ ૪૩ ૪૭૬ એળન, લેખ નં. ૨૧૯; પૃ ૬૭, ૭૩
- ૪૭૭ એળન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૫, ૪૭
- ૪૭૮ સ્કન્દપુરાણ, ૬-૧૧૪-૭૮ ૪૭૯ એળન, ૬-૧૩-૨૮
૪૮૦. જુઓ ૬૫૨ પાદટીપ ૭૮ ૪૮૧-૪૮૨ જો આ શ્રુ, પૃ ૧૮
- ૪૮૩ એળન, પૃ ૧૬ ૪૮૪ શ્રુ ઐ લે.. લેખ નં. ૧૫૭અ, પૃ. ૧૮૪
- ૪૮૪અ એળન, લેખ નં ૧૧૫, પૃ. ૧૧૩ ૪૮૫ શ્રુ મ રા ઇ, પૃ ૨૧૦
૪૮૬. સૂત્રકૃતાન્ક-ગીલાફદેવદત્ત કૃત્તિ, પૃ. ૩૪૩
- ૪૮૭ જુઓ ૬૫૨ પાદટીપ. ૧૮૪ ૪૮૮. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૬
૪૮૯. પ્રભાવચ્ચરિત, પૃ ૮૦, ૮૨, ૯૧ ૪૯૦. વિવિધર્ત્થક્રમ, પૃ. ૧૧, ૮૬

૪૯૧. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૮૩
૪૯૨. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ. ૨૬, ૨૯, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૪૬
૪૯૩. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૧૨
૪૯૪. એજન, પૃ. ૬૮, ૬૯
૪૯૫. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ. ૧૨૮
૪૯૬. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૫૨
૪૯૭. એજન, પૃ. ૧૧
૪૯૮. એજન, પૃ. ૭૮
૪૯૯. એજન, પૃ. ૧૦૬
૫૦૦. એજન, પૃ. ૮૬
૫૦૧. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૮૭
૫૦૨. એજન, પૃ. ૮૩
૫૦૩. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૫૮, પૃ. ૬૬
૫૦૪. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૫૮, પૃ. ૭૮
૫૦૫. એજન, શ્લેખ નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૨
૫૦૬. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૫૩
- ૫૦૬અ. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૧૮
૫૦૭. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૦
૫૦૮. એજન, શ્લેખ નં. ૨૩૯, પૃ. ૧૪
૫૦૯. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૮૯
૫૧૦. એજન, પૃ. ૩૦
૫૧૧. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૧-૬૬-૧૧૦; ૧-૨-૬૬-૧૧૧; ૩-૨-૩૬-૧૧૨, લેક્ટેશનની આશ્રિતિમાં 'અડાદિશિ' 'અડાદિશ' પાઠાંતર, પૃ. ૨૦૮; ૩-૨-૨૪-૪૬
૫૧૨. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૩
૫૧૩. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૦
૫૧૪. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૨, ૧૧૩
૫૧૫. એજન, ૩-૨-૩૩-૪૬
૫૧૬. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૨૪, ૨૫, ૧૦૬
૫૧૭. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૪૭
૫૧૮. એજન, પૃ. ૪૮
૫૧૯. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૩૦, પૃ. ૧૦
૫૨૦. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૭
૫૨૧. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૦૭, પૃ. ૧૪૩; નં. ૨૦૨, પૃ. ૧૦૩
૫૨૨. એજન, શ્લેખ નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૪; નં. ૨૧૯, પૃ. ૫૫
૫૨૩. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૭૯; પ્રવચ્ચકોશ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૨
૫૨૪. ભુચો ૬૫૨ પૃ. ૩૫૯; શ્રી અમદા, પા., પૃ. ૧૨; છુ પ્ર પૃ. ૨૭, પૃ. ૧૭૪
૫૨૫. શ્રી ઐ. શ્લે, શ્લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ. ૧૦૫
૫૨૬. એજન, શ્લેખ નં. ૨૦૧, પૃ. ૧૯૦
૫૨૭. એજન, શ્લેખ નં. ૨૦૭, પૃ. ૧૧૩
૫૨૮. એજન, શ્લેખ નં. ૨૦૧, ૨૦૨, પૃ. ૧૫૯, ૧૬૨

૫૨૬. એળન, લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૧૦૫ ૩૦. એળન, લેખ નં. ૧૬૫, પૃ. ૧૧૩, ૧૧૪

૫૩૧. એળન, લેખ નં. ૧૬૦, પૃ. ૧૪૨ ૫૩૨ એળન, લેખ નં. ૨૧૬, પૃ ૫૪, ૫૫

૫૩૩. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૧૨ ૫૩૪. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮

૫૩૫ શ્રુ ઐ લે, લેખ નં, ૪૭, પૃ. ૯૯

૫૩૬. ‘બ’રિભિદ્ર’એ અમદાવાદ જિલ્લાના દસઝોઈ ટાણકાણે ‘બારેલ’ કે ‘બારેજી’ ? રસિકલાલ છા પરીખ અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ‘બારેજી’ કહે છે. (કે ગ્રા. પરિ. ૫, પૃ. ૩૭.) મને લાગે છે કે પચકણ વડુ મથક ‘બારેલ’ હોયું બેઈએ. એની પાસે ‘બારેજી’ નામું છે.

૫૩૭ અ. ઈ સ. ૧૦૩૦ (Sachau, Alberuni's India, Vol I, p. 102); ૧૧મી સદી ઈદ્રેસી (Elliot, History of India, Vol. I, p 87)

૫૩૭. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં ૨૧૬, પૃ ૫૫ ૫૩૮. શ્રુ. મ. શ. ઈ, પૃ. ૪૮૭

૫૩૯. પ્રમાવકચરિત, પૃ ૧૬૫ ૫૪૦. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૫૫

૫૪૧. ઝેચરખાની દક્ષિણે અને પાલડીની પૂર્વેના ટેકરાને ખોદી રસ્તા ખુલ્લો કરવા થયેલા ખોદકામમાં મંદિરાના અવશેષ નીકળ્યા હતા, જેમાના ચોડા અવશેષ ભો ભે. વિશ્વાસવન-અમદાવાદના પ્રાગજીમાં લેવા મળે છે ૨. અવશેષો ત્યાં વિશાળ મંદિરો હોવાનો સંદર્ભ ખ્યાલ આપે છે

૫૪૨. ઝેચરખા દેવીના સ્થાનનો તો ઝેચરખમાં પત્તો લાગ્યો છે, પરંતુ જ્યંતીદેવી, કલ્પેશ્વર અને કલ્પસાગર વિશે જાણવામાં આવ્યું નથી સંભવ છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીને પંદરમી સદીમાં ‘હોલેટુબ’ (આજનું કાંકરિયું) અને નગીનાબાગ દરમ્યાં તે સ્થાન અનુક્રમે કલ્પસાગર અને કલ્પેશ્વર મહાદેવનાં હોય જુઓ હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, ‘આશા-પદલી-કલ્પાવતી-અમદાવાદ’, “વિશ્વ પીઠ”, વર્ષ ૨, પૃ ૨૧૧.

૫૪૨અ શુભરાતન પાટનગર . અમદાવાદ, પૃ. ૧૨

૫૪૩. વિવિધતીર્થસ્થ, પૃ ૩૦ ૫૪૪. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ ૨૭

૫૪૫. દુર્ગ, પૃ ૩૨, ૮૦ ૫૪૬. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫

૫૪૭. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૫૬, પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ ૧૨૬. આ ‘ઉદયનવિહાર’નો ઉલ્લેખ સોમેશ્વરે વેળકાના ‘ખીરનારાયણ પ્રાસાદ’ની ૧૦૮ સ્થાંકમાં રચેલી પ્રશસ્તિના સ્તો. ૧૦૧ માં થયેલો લેવા મળે છે જુઓ “પદ્યદીપ”, પૃ ૯૮, ૧૦૧.

૫૪૮ દુર્ગ, પૃ. ૬૬, ૬૭ ૫૪૯. દુર્ગ, પૃ ૮૩, ૮૪

૫૫૦. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ ૨૭, ૨૮

૫૫૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘અમદાવાદનો સંસ્કારવારસો’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૮, પૃ. ૧૪-૧૫

૫૫૨ એળન, પૃ ૧૫

૫૫૨અ. મુદિતકુમુદચન્દ્ર નાટક, પૃ. ૬, ૧૬; પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫, પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૬

૫૫૨આ. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૩૪-૪૮

૫૧૩ સ્વચ્છપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૮

૫૫૪. Gadre, *Important Inscriptions from the Baroda State*, p 7; મે. ડુ, પૃ ૪૮ (*Journal of the University of Bombay*, Vol. XIX, No. 4 pp. 1 ff); ડુ એ. લે, લેખ નં. ૭૫, પૃ. ૨૦૪

૫૫૫ એજન, લેખ નં ૧૨૭, પૃ ૬૮; નં ૧૩૨, પૃ. ૧૧૮

૫૫૬ એજન, લેખ નં ૮૦, પૃ ૨૨૧

૫૫૭. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૪૪

૫૫૮ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૨૧; પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૩

૫૫૯ વિધિધર્તીર્થકરપ, પૃ ૮૫. પાછલે અંથ 'કાસકા' નામ નોધે છે

૫૬૦. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૮૩ ૧૨૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ(પૃ ૨૧)મા કાશફર પૂર્વે પ્રક્ષિપ્તાંશ અર્ચુદતલહટિકાયા મળે છે, એ ત્યાં પ્રામાણિક લાગતું નથી.

૫૬૧. એ ડુ., પૃ ૪૨૩

૫૬૨. ડુ એ. લે, લેખ નં ૨૦૭, પૃ. ૧૫ ૧૨૩

૫૬૩. એજન, લેખ નં. ૨૫૧૫, પૃ ૨૫૮

૫૬૪. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૬૫, ૧૭૨

૫૬૫. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૫૮, ૬

૫૬૬ એજન, પૃ ૬૭

૫૬૭. એજન, પૃ ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૭-૧૨૬

૫૬૮ "પથદીપ," પૃ. ૨૭

૫૬૯ તત્ત્વોપપ્લવસિંહ, પૃ. ૧૨૫

૫૭૦-૫૭૧. "પથદીપ," પૃ. ૧

૫૭૨ કીર્તિકૌમુદી, ૨-૨

૫૭૩. "પથદીપ," પૃ ૧

૫૭૪. એજન, પૃ ૩૧

૫૭૪અ. R. N. Mehta, 'Sculptures at Dholka,' *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, Nos. 6 & 7, p. 75

૫૭૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪-૫૭ ૫૭૬ પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૩૩-૩૪

૫૭૭. ડુ. મ. રા. ઇ., પૃ. ૨૪૨-૪૩, પાદ્દીપ ૪

૫૭૮. R. C. Parikh, *Kāvyānuśāsana*, Introduction, p. clxvi

૫૭૯. Commissariat. *History of Gujarat*, Vol. 1, p. 60, footnote 4; રતનમણિશિવ લીમશિવ, ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ. ૮૭, પાદ્દીપ ૧૬; ડુ. મ. રા. ઇ., પૃ. ૨૪૩ ની પાદ્દીપ

૫૮૦. પ્રભાવકચરિત, પૃ ૧૮૩

૫૮૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૮૩, ૯૩

૫૮૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૩

૫૮૩ પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૭

૫૮૪. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૨૩૬, પૃ. ૩૭, ૩૬

૫૮૫ પદ્મપુરાણ, ૨-૧૩૩-૧૯

૫૮૬ પાણિનિ, અષ્ટા. વ્યાક., ગણપાઠ, ૬-૨-૧૯૩

૫૮૭. V. S. Apte, *op. cit.*, p. 393

૫૮૮ પાદસમૂહમહાણવો, પૃ. ૩૫૧ ૫૮૯ Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 245

૫૯૦. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૩૪, ૭૨, ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૯૬, ૪૭, ૬૪—અનુક્રમે પૃ. ૫૬, ૧૮૮, ૧૯૩, ૨૦૫, ૨૪૩, ૨૯૯, ૩૨, ૧૪૯

૫૯૧ એલન, લેખ નં. ૬૧, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, ૫૫^૧ ૬૭, પ. ૧૩૨; શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૧૪, ૭૩, ૭૬, ૮૨, ૮૫, ૯૩, ૬૪—અનુક્રમે પૃ. ૧૩૯, ૧૩૬, ૧૬૬, ૧૬૩, ૨૦૯, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૬૪, ૨૭૬

૫૯૨ શ્રુ. એ લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૪૭

૫૯૩. એલન, લેખ નં. ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬—અનુક્રમે પૃ. ૬૮, ૧૧૮, ૧૪૨, ૧૪૩-૧૪૪, ૧૪૯

૫૯૪. એલન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૬

૫૯૫ દશકુમારચરિત, ૩૦ ૬, નિમ્વવતીકથા, પૃ. ૨૨૭-૨૮

૫૯૬ આચારાઙ્ગસૂત્ર-શીલાચાર્યવૃત્તિ, પૃ. ૨૫૮ વગેરે

૫૯૭ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૬

૫૯૮ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૬

૫૯૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨, ૧૩૦

૬૦૦ પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૯૯

૬૦૧. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૫૭, ૬૪—પૃ. ૧૩૧, ૧૪૯

૬૦૨. સ્કન્ધપુરાણ, ૨-૨-૩૯-૨૭, ૧૨૩

૬૦૩ મહામારત, સમાપર્ષ, ૨૯-૬ વગેરે

૬૦૪. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૧૩૨, પૃ. ૧૧૮

૬૦૫ એલન, લેખ નં. ૬૬, પૃ. ૨૮૯

૬૦૬, એલન, લેખ નં. ૨૧૪, પૃ. ૪૪

૬૦૭, હરિદાસ ગૌદાની-મધુસૂદન હાકી-હરિશંકર શાસ્ત્રી, ‘મહિસાનો નાંદી અને બ્રાહ્મપ્રતિભાઓ’, “સ્વાધ્યાય”, ૫૫^૧ ૬, પૃ. ૩૭૦ અને હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, ‘મહિસાના નાંદીના લેખ પર એક દષ્ટિપાત’, “સ્વાધ્યાય”, ૫૫^૧ ૭, પૃ. ૮૦, ૮૧

૬૦૮. આવશ્યકસૂત્ર-વૃણિ, પૃ. ૮૦, ૮૧ ૬૦૯. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૨૫, પૃ. ૩૧

૬૧૦ હ હ મુન, ‘નિલ્યાદની વાંતોના લેખ’, ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’, ૫૫^૧ ૩૦, પૃ. ૮૫-૮૮, ૧૮૨-૧૦૬

૬૧૧ શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૩૦૭ થી ૨૧૨, પૃ. ૧૫ વગેરે

૬૧૨ પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૬૫

૬૧૩ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭

૬૧૪. એજન, પૃ. ૧૨૦

૬૧૫ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૩, ૮૬

૬૧૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૬૯, ૯૫
 ૬૧૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૧૪, ૨૩, ૫૨, ૧૦૯
 ૬૧૮. શ્ર. ઐ. લે., લેખ નં ૭૨, પૃ ૧૮૮
 ૬૧૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
 ૬૨૦. કાવ્યશિક્ષા, પૃ ૫૩
 ૬૨૧. શ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૪, પૃ ૩૮; લેખ નં. ૧૨૭, પૃ. ૬૮
 ૬૨૨. એજન, લેખ નં ૨૪, પૃ. ૨૯ ૬૨૩. એજન, લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૪
 ૬૨૪. એજન, લેખ નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩; મૈ. શ્ર., પરિ. ૬, પૃ ૫૪, પાઠદીપ નં. ૩
 ૬૨૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૨; વિવિધતીર્થક્રમ, પૃ. ૮૫
 ૬૨૬. R N. Mehta, *Excavation at Nagara*, p. 19
 ૬૨૭. પુ. શ્ર., પૃ. ૨૧૧ બોરે
 ૬૨૭ અ. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૧-૨૮, પુ. શ્ર., પૃ. ૧૫૬
 ૬૨૮. શ્ર. મ. ૧૧ ઇ., પૃ. ૪૩૨. ૬૨૯. એજન, પૃ. ૧૫૬
 ૬૩૦. શ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૦૭ (લેખ નં ૧૫૧), પૃ. ૧૪ થી ૪૧
 ૬૩૧. એજન, લેખ નં ૨૨૪, પૃ ૬૨ (શ્લોક ૧૦ બોરે)
 ૬૩૨. પ્રભાવકવરિત, પૃ ૧૮૪, ૧૯૬, ૧૯૮, ૧૯૯ ૬૩૩. એજન, પૃ ૧૬૫
 ૬૩૪. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૭૭, ૯૧, ૧૦૨
 ૬૩૫. વિવિધતીર્થક્રમ, પૃ ૧૬, ૭૯, ૮૬
 ૬૩૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૫, ૫૪, ૫૫, ૬૪, ૬૫, ૭૩, ૭૪, ૧૨૩
 ૬૩૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૨, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૯
 ૬૩૮. કાન્હવદેપ્રબન્ધ, ૧-૨૨ ૬૩૯. ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૫-૧૭૪
 ૬૪૦. ઉમાસંકર એશીયન પબ્લિશિંગ હાઉસ, પુ. શ્ર., પૃ. ૨૧૩
 ૬૪૧. આચારાક્ષસૂત્ર-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨ ૬૪૨. સૂત્રકૃતાઈ-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧
 ૬૪૩. જી. આ. શ્ર., પૃ. ૭૯ ૬૪૪. પ્રભાવકવરિત, પૃ ૧૬૫, ૧૮૪
 ૬૪૫. શ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૩, ૧૯૪
 ૬૪૬. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૬, ૧૧૩, ૨૫
 ૬૪૭. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૭૪-૮૮

૧૪૮. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં. ૬૫, પૃ ૨૮૨ ૧૪૯. એજન, લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ ૧૬૩
૧૫૦. કીર્તિકૌમુદી, ૪-૫૭ ૧૫૧. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૬૧
૧૫૨. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૧૦૭, ૧૦૮ ૧૫૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૮૧
૧૫૪. સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૩૧-૨૮ ૧૫૫. હુઆ ઉપરની પાદ્મીપ ૧૮૯.
૧૫૬. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં ૭૪, પૃ ૧૯૮; લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૯
૧૫૭. ધરપુરાણ, ૬-૧૩૩-૫ ૧૫૮. શ્રુ ઐ લે., લેખ ન ૬૫, પૃ. ૨૮૬
૧૫૯. ડૉ. શ્રુ, પરિ ૫, પૃ ૩૩; *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XII, p 53 ૧૬૦. શ્રુ એ. લે, લેખ નં. ૧૨૩, પૃ ૩૨, ૩૩
૧૬૧. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦; પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૪૪
૧૬૨. Umakant P Shah, *Akota Bronzes*, pp 26 ff.
૧૬૩. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૪૬; શ્રુ ઐ લે., લેખ ન ૫૭, પૃ. ૧૩૧; 'વડક'—શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૫૬, પૃ ૧૦૪
૧૬૪. V V Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV, No 15, p 54 ૧૬૫. *Ibid.*, No. 21, p. 86
૧૬૬. એ. શ્રુ, પરિ ૫, પૃ ૪૮, "શુક્લિપ્તકાશ", વર્ષ ૮૮, પૃ. ૧૧૧
૧૬૭. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૨૩૧-૪૫
૧૬૮. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No 21, p. 86
૧૬૯. *Ibid*, No 21, p 85 ૧૭૦. એ. શ્રુ, પૃ ૩૦૦
૧૭૧. એજન, પૃ ૨૧ ની પાદ્મીપ ૩૨ વગેરે ૧૭૨. શ્રુ મ રા. ઠ., પૃ. ૧૬૭
૧૭૩. શ્રુ ઐ લે., લેખ નં. ૨૦૭, પૃ ૧૫, ૩૩, ૩૬
૧૭૪. ત્રજલાલ કા. શાસ્ત્રી, "નાગરપુરાણ", પૃ. ૨૦૫ (હસ્તપ્રત)
૧૭૫. V V. Mirashi, *op. cit.*, No XIII A, p. 77, No XIII B, p. 80
૧૭૬. એ. શ્રુ, પૃ ૨૯૯ ૧૭૭. શ્રુ એ લે., લેખ નં ૧૨૫, પૃ. ૪૭
૧૭૮. Gadre, *op cit.*, pp 4 ff.
૧૭૯. V. V. Mirashi, *op cit*, No 33, p. 163
૧૮૦. *Ibid*, No 13, p. 46
૧૮૧. *Ibid.*, No. 16, p. 59, No. 17, p. 68, Nos 19 & 20, pp 76 & 80; No 22, p. 93
૧૮૨. A V Pandya, *op. cit*, p. 4

- ૧૮૩ *Ibid*, pp 8, 10
- ૧૮૪ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૦૬, પૃ ૫, K M. Munshi, *Glory that was Gurjaradeśa*, Part III, p. 25, ભગ્ય પાસે ન દેવાલ
૧૮૫. મે. ગુ., પૃ ૨૧૭-૧૮ ૧૮૬. જે આ. ગુ., પૃ. ૧૭
- ૧૮૭ V V Mirashi, *op. cit.*, No 24, p 106
- ૧૮૮ *Ibid.*, No. 16, pp. 63, 64, No. 17, p. 7
૧૮૯. ગુ. ઐ લે., લેખ નં ૧૮, પૃ. ૧૬૩
- ૧૯૦ V V Mirashi, *op. cit*, No 34, pp. 167-171
- ૧૯૧ જમાકાત પ્રે. શાહ, 'ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પંડિતો', "મુદ્રિકાશા", વર્ષ ૬૯, પૃ. ૩૦૧
- ૧૯૨ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૮, ૧૯; પૃ. ૧૬૬, ૧૭૩
- ૧૯૩ એજન., લેખ નં ૭૩, પૃ ૧૯૩ ૧૯૪ એજન., લેખ નં. ૧૨૬, પૃ. ૫૯
- ૧૯૫ એજન., લેખ નં ૧૩૫, પૃ ૧૪૩
- ૧૯૬ V. V. Mirashi, *op. cit*, Nos. 16 & 17, pp 63-64, 70
૧૯૭. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૧૬, પૃ ૩૬
- ૧૯૮ એજન., લેખ નં. ૧૩૧, પૃ ૧૦૯
- ૧૯૯ V V Mirashi, *op cit.*, No 34, p 169
૭૦૦. ગુ. અ. લે., લેખ નં ૧૨૦, પૃ ૫
૭૦૧. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ ૫૦
૭૦૨. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ ૨૦૭
- ૭૦૩ દુર્ભાંત પંડ્યા (અમુ), 'પેરિશ્વર', પૃ ૧૮, ૧૯
- ૭૦૪ ગુ. ઐ લે., લેખ નં ૧૧૪, પૃ ૨૮
૭૦૫. એજન., લેખ નં ૧૦૪, ૧૦૬; પૃ ૧૨, ૧૫
- ૭૦૬ H G. Shastri, "Tarasādi Plates of Amcghavarsa I", *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XX, p. 161
- ૭૦૬અ. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૧૦ ૭૦૭. એજન., પૃ ૧૦૪
- ૭૦૮ મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૪૭ ૭૦૯ ગુ. ઐ લે., લેખ નં. ૫૦, પૃ. ૧૦૮
૭૧૦. એજન., લેખ નં ૧૩૦અ, પૃ ૧૫૧ ૭૧૧. એજન., લેખ નં ૧૩૧, પૃ. ૧૦૯
૭૧૨. V V Mirashi, *op cit*, No. 27, p 125
૭૧૩. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ ૨૦૪ ૭૧૪. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૫૦

૭૧૫. V. V. Mirashi, *op cit.*, No 27, p 124 ૭૧૬ મૈ ગ્ર, પરિપ. પૃ. ૫૦

૭૧૭. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 27, p. 124

૭૧૮ ગ્ર. ઐ. લે, લેખ નં ૧૧૫, પૃ. ૩૩

૭૧૯ એજન લેખ નં. ૨૩૧ પૃ ૧૫, લેખ નં. ૧૩૪, પૃ. ૧૩૩

૭૨૦. એજન, લેખ નં. ૧૩, પૃ. ૫ ૭૨૧, પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૦૧, ૨૦૨

૭૨૨. ગ્ર ઐ. લે, લેખ નં. ૧૩૦ અ, પૃ ૧૫૧, ૧૧૨ ૭૨૩. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૯૮.

૭૨૪. V. V. Mirashi, *op cit* , No. 34, pp. 169, 167

૭૨૪અ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'સંભણના ધ્યાનિક ઇતિહાસ પર પડેલા પ્રકાશ,'
'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ૨૧ મું સંમેલન હેવાલ', પૃ ૨૮૨

૭૨૫. McCrindle, *Ancient India as described by Ptolemy*, p. 39

૭૨૬ ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૩, પૃ. ૧૧; મૈ ગ્ર, પૃ ૩૦, ૩૨૧

૭૨૭. ગ્ર ઐ લે લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૧૨૦; લેખ નં. ૧૪૧, પૃ. ૨૧

૭૨૮ એજન, લેખ નં. ૧૪૧-૧૪૨, પૃ. ૨૨

૭૨૯. એજન, લેખ નં ૧૩૦. પૃ. ૧૦૩, ૧૦૨

૭૩૦ જુઓ પાદટીપ ૭૨૪ અ. એનાં પૃ. ૨૭૮-૨૮૮ માંથી આ અને પછીની વિગતો તારવી છે આ દાનચાસનનો મટિ જુઓ D C Sircar, 'Rashtrakuta Charters from Chinchani' and 'Three Grants from Chichani', *Epigraphia Indica*, Vol XXXII, pp 45-60 and 61-76

૭૩૦અ. ક્રાતાવર્મકયા-અધ્યયન ૧૬, પૃ ૧૪૧

૭૩૧ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, ૫-૧૨૧; ૧-૬૮, ૨-૬૪, ૨-૧૦૬, ૨-૧૦૯, ૩-૫૭,
૪-૩૧, ૪-૩૮ વગેરે

૭૩૨. કાવ્યશિક્ષા, પૃ ૫૩

૭૩૩. જિનવિજયજી, જૈન પુસ્તકપ્રસારિતપ્રહ, પ્રથમ ભાગ, પૃ ૨૪, ૧૧૨, ૧૦૭

૭૩૪ એજન, પૃ ૧૨૭

૭૩૫ એજન, પૃ ૨, ૫, ૮, ૨૫, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬,
૧૦૯, ૧૧૮, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૧; ૧૦૧, ૧૧૨, ૧૧૪,
૧૨૭, ૧૦૨; ૧૦૮; ૨૮; ૧૦૭; ૯૮; ૧૩૦; ૧૦૧; ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૩૪,
૧૫૦; ૧૨૭, ૧૩૦

૭૩૬ એજન, પૃ ૫, ૧૮, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૨૬

૭૩૭. એજન, પૃ ૧૦૧
 ૭૩૮. એજન, પૃ ૪, ૭
 ૭૪૧. એજન, પૃ ૧૧૩ અને ૧૦૭
 ૭૪૨. એજન, ૯૭, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૩૦
 ૭૪૩. એજન, ૯૭, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૩૦
 ૭૪૪. એજન, પૃ ૯૪, ૧૧૪
 ૭૪૫. એજન, પૃ ૯૭, ૧૦૩, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૫, ૨૫, ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૦
 ૭૪૬. એજન, પૃ ૧૪૯, ૧૪, ૯૯, ૧૦૪; ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૩
 ૭૪૭. એજન, પૃ ૯૭, ૧૧૦
 ૭૪૮. એજન, પૃ ૧૩૨; ૬૫, ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૪, ૧૧૩
 ૭૪૯. એજન, પૃ ૧૯, ૮૯, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૩, ૧૨૧; ૧૨૨
 ૭૫૦. એજન, પૃ. ૧૦૫, ૧
 ૭૫૧. એજન, પૃ ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૮; ૩૦, ૧૧૯, ૧૧૯

૭૫૨. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સ્થળોનો નિશ્ચય કરવાના વિષયમાં ચિરમશઃક વ આચાર્યના સંકલિત કરેલા 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'ના ત્રણ અંશોમાં તે તે અભિ-લેખની પ્રસ્તાવનાઓ, હરિપ્રસાદ અ. શાસ્ત્રીના 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત'ના અંશમાંની તે તે વંશના રાજ્યવિસ્તારની ચર્ચા, મણિભાઈ દિવેદીનું 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત' અને હસમુખ ધી સાંકળિયાના અંગ્રેજી અંશો *The Archaeology of Gujarat (including Kathiawar)* તથા *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnology of Gujarat* ઉપકારક થઈ પડે એમ છે

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓના અભ્યાસની શરૂઆત ગુજરાતમાં માનવહરતી વિશેના મળતા જૂનામાં જૂના ઇતિહાસના સમયથી કરવી ઘટે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે પાષાણયુગો, આશ-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે તામ્રકાંસ્યયુગ, અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી ઈ. સ. ૧૩૮૪ સુધીના કાલ—આટલા લાંબા સમયાવધિ દરમિયાન ગુજરાતમાં આવીને વસેલી તેમજ ગુજરાતના મૂળ વતનીઓ (જેમના બહીના આગમન વિશે હજી સુધી આપણી પાસે કંઈ જ પુરાવા નથી તે લોકો) જેવી જથ્થાતી જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

‘જાતિ’ શબ્દનો ઉપયોગ સામાજિક શાસ્ત્રોમાં વિવિધ રીતે કરવામાં આવેલો જણાય છે. એક તો, ‘જાતિ’ દ્વારા races કે નૃવંશોનું સૂચન થાય છે; બીજું, ‘જાતિ’ શબ્દ દ્વારા અસલની આદિવાસી ટોળાઓનો ઉલ્લેખ થાય છે; ત્રીજી તરફથી, ખાસ કરીને ભારતમાં, ‘જાતિ’ના ખ્યાલમાં વિવિધ જાતિઓ અને પેટાજાતિઓ પણ સમાવેશ પામે છે આથી ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓની વિચારણામાં ગુજરાતમાં વસેલા નૃવંશોનો, ગુજરાતમાં રચાથી થયેલી આદિવાસી ટોળાઓનો, તેમજ આ અનેક નૃવંશો ને ટોળાઓવાળી વસ્તીને એક વ્યાપક સમાજમાં—વર્ણ ને જાતિવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં—ગૂંથી લેતી જાતિઓ અને પેટા-જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ વિશેની માહિતી પુરાવશૈલીય-ભૌતિક તેમજ હાડપિંજરોના રૂપમાં મળતાં સાધનો પરથી પ્રાપ્ત થયેલી છે પાષાણ-યુગોના દીર્ઘ સમય દરમિયાન તો કદત આ જ પુરાવાઓને આધારે અંદાજ બાંધવાનો રહે છે. આશ-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે પુરાવશૈલીય સાધનો

અને આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો પર આધાર રાખવો પડે છે પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન રાજ્યોએ ક્રોધરોધો, અભિલેખો, આપેલાં દાનશાસનો તથા ચલણમાં મૂકેલાં સિક્કાઓ પરથી તેમજ સાહિત્યિક સામગ્રી પરથી જાણી શકાય છે. આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી

પહેલાં એમ મનાતું કે દખ્ખણમાંથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક આદિમાનવ પશ્ચિમ ને ઉત્તર ભારતમાં વસવાટ માટે આવ્યો હતો, પરંતુ સાંકળિયાએ પાપાણ્યયુગનાં થયેલાં હેલામાં હેલાં સંશોધનોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે ગુજરાતનો આદિમાનવ વિદેશથી આવેલો વસ્યો છે.^૧ દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં આદિમાનવનો જન્મ થયો એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે તો ત્યાંથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ આફ્રિકામાંથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આદિમાનવ આવ્યો હતો (સત્તરથી બાવીસ લાખ વર્ષ પહેલાં) આમ નિઝો કે નિઝિટો જાતિ અહીં આવીને વસનારી સૌથી પહેલી વિદેશી જાતિ જણાય છે.

ત્યાર બાદ મળેલાં લાંઘણજનનાં લઘુપાપાણ્યયુગનાં માનવ-હાડપિંજરોને અભ્યાસ થયો છે.^૨ આ માનવનાં શારીરિક લક્ષણોમાં મોટું લાંબુ માથું, ઠીક ઠીક જાંઘાઈ સાથે ઊપસેલાં જવાં, સહેજ બહાર આવતો નીચલો હોડ અને કમર ત્રીજી નાક નોંધપાત્ર છે આ લક્ષણો સિલોનના વેદા ને ભૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતની વસ્તીમાં આટલા જૂના સમયમાં માનવવંશનિશ્ચય થયેલું હતું એમ જણાય છે.

ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિ અને જાતિઓ

ઈ. સ. ૧૯૩૫ અને ૧૯૫૩-૫૪ નાં રંગપુરના ને ૧૯૫૪-૫૫ નાં લોથલનાં ખોદકામો પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાતના અન્ય વિભાગોમાં માનવ પાપાણ્યયુગમાં હતો ત્યારે બહુ વિકસેલા શહેરી સંસ્કૃતિવાળા લોકોએ સિંધમાંથી કચ્છમાં અને સમુદ્રમાં ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેઓ આખા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના ભાગો પર ફેલાયા હતા ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિનાં લોથલનાં ખોદકામોમાં માનવ-હાડપિંજર મળ્યાં છે તેઓમાં વધુ પ્રમાણમાં દીર્ઘ-કપાલ જાતિનાં, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આર્મેનોઇડ જાતિનાં ને થોડા પ્રમાણમાં ઓરોલોઇડ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ જોવા મળે છે.^૩ આમ આ

હાડપિંજરોમાં ઘણીબધી જાતિઓનાં હાડપિંજર જોવા મળ્યાં છે, એ પરથી આ સંસ્કૃતિની વસ્તી પચરગી હતી એ રૂબરૂ છે. વળી આજે પંજાબ, સિંધ અને ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં જોવા મળતું જનનિરત્વ હડપ્પા, મોહે જો-દરો અને લોથલના આ પ્રાચીન જનનિરત્વ સાથે ઘણુંબધું સામ્ય ધરાવે છે એમ જણાયું છે.

દીર્ઘકપાલ જાતિ એ આર્યો હોય એવું અનુમાન રાવ અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યું છે. આ આર્યો ઋગ્વેદના આર્યોની પહેલાંના આર્યો હોઈ શકે. અન્ય પુરાતત્ત્વવિદોના મતે સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી દીર્ઘકપાલ જાતિ એ ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ છે. પ મોહે જો-દરો અને હડપ્પામાં આ ઉપરાંત ઓરોસોર્મડ જાતિ મોટા પ્રમાણમાં ને થોડા પ્રમાણમાં નિઝિટો-નિઝો તથા મેગિસોર્મડ જાતિતરવા જોવા મળે છે, જ્યારે લોથલમાં મળેલા હાડપિંજરોમાં દીર્ઘકપાલ જાતિ, આમેનોર્મડ જાતિ અને ઓરોસોર્મડ જાતિનરત્વ જણાયા છે.

આમ પુરાવજેથીય માદિતીને આધારે જણવા મળે છે કે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં માનવ-વસ્તી હતી, પાપાણયુગીન માનવ પણ મિત્ર જાતિતરત્વ ધરાવતો હતો તામ્રકાંસ્યયુગનો લોથલની સિંધુસંસ્કૃતિનો માનવ તો એનાથીયે વધુ પ્રમાણમાં જાતિતરત્વોનું સમિશ્રણ રજૂ કરે છે. આમ અતિ પ્રાચીન સમયથી પચરગીપાયું એ ગુજરાતનું વસ્તીકક્ષણ જણાય છે. વળી ગુજરાતનો પ્રથમ માનવ વિદેશથી (પૂર્વઆફ્રિકાથી) અતી આવીને વસ્યો છે એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં ગુજરાત એ યરથી જ પહેલીઓએ વસવાટ કરીને વિકસાવેલો પ્રદેશ છે એમ જણાય છે. ઇસ્કાં ૨૦૦૦ વર્ષથી તે વિવિધ જાતિઓનું ગુજરાતમાં આગમન થતું હતું છે, એના કટીબંધ ઐનિદામિક પુરાવા મળના રહ્યા જ છે.

આર્યોના સભવિત મનાયેલા આગમન સાથે દિશામાં માનવવનની દૃષ્ટ્ય બધી જ જાતિઓ-Indo-નું સમિશ્રણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. રો. મનીનિદામ એટલેજ એ જાતિઓ પ્રાચીન સમયમાં જે નામેથી ઓળખાતી રહે તે નામે રજૂ કર્યાં છે. પાપાણયુગના પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેલી નિઝિટો જાતિનો પાપાણયુગ આવેલી જાતિઓએ આ લો નામ કર્યો હોવો દેખીએ અચર્યા તો નિઝિટો જાતિ સંપૂર્ણપણે એમનામાં ભળી ગઈ હોવી દેખીએ. આ જાતિનું નામ જોયું જણાયું નથી. સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી આઘ-ઓરોસોર્મડ જાતિ એ અતિ પ્રાચીન સમયમાં દિપાદ, નામ, ને ઈન્દી સંસ્કૃતિ આગમનના સમયમાં દેહ,

ભિલ્લ એવાં નામોએ ઝોળખાતી હશે. ઓરિદ્રક જૂથની ભાષા એલનારી આ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ નીચલા વર્ગો ને જ્ઞાતિઓમાં વંદુ પ્રમાણમાં પ્રસરેલાં જણાય છે. મોંગોલોઇડ જાતિ 'કિરાત' નામે ઝોળખાતી. મોહો જો-દડો અને હડપ્પામાં એના અવશેષ દેખાય છે, લોથલમાં જણાયા નથી ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ અને એની સાથે આવેલી આર્યોનોઇડ જાતિ એ દ્રવિડભાષાભાષી પ્રજા હતી ને દ્રવિડ, દસ્યુ ને શૂદ્ર નામોએ ઝોળખાતી આર્યોના શક્ય મનાતા આગમન સાથે નોડિક અને આદ્યપાદન જાતિતત્ત્વ ઉમેરાય છે. આમ વૈદિક કાલ દરમ્યાન જાગતની બધી જ મુખ્ય જાતિઓના જનિત્ર મિશ્રણથી ભારતવર્ષનો માનવ ઉદ્ભવ્યો ને અનેક વિભિન્નતામાંથી ઉદ્ભવેલી અને વિરોધોમાંથી સર્વા જન્મવાનારી એવી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ પામી.

પુરાણોમાં જાતિઓના ઉલ્લેખ

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત મૌર્યકાલથી—લગભગ ઈ ૫૩૨૨ થી થાય છે, અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો સમયવાવિ ઈસ ૧૩૦૪ સુધીનો સોલંકી કાલના અંત સુધીનો ગણવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક કાલ, આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ અને એની વચગાળાના સમય દરમ્યાનની પ્રજાજનન વિશેની કેટલીક માહિતી પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાંપડે છે વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત અને રામાયણનાં મહાકાવ્ય, હરિવંશ, પુરાણો અને ઉપપુરાણોના સમગ્ર સાહિત્યમાં ગુજરાતની જાતિઓ વિશેના ઉલ્લેખોનો દૂકો ખમાલ કરીએ

પુરાણો પ્રમાણે માનવકુલની ઉત્પત્તિ મનુ નામે ઋણ પુરુષથી થઈ છે ને વર્તમાન માનવકુલના ઋણ પુરુષ વૈવસ્વત સાતમા મનુ હતા. એમણે ભાગતવર્ષના પ્રદેશ પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપ્યા ત્યારે આ નૈર્ઋત્ય (આર્યાવર્તની નૈર્ઋત્યે આવેલો) પ્રદેશ શર્પાતિ નામના પુત્રના ભાગમાં આવ્યો. આર્ષ-શર્પાતિ માનવે આનર્ત સ્થાપ્યુ એ બાબન ગુજરાત પર આર્યોના સ્થળાંતરની દ્યોતક છે.^૭

સૌરાષ્ટ્રમાં શર્પાતો કુશસ્થલીમાં રાજધાની કરીને વસ્યા ત્યારે રેવાકંઈ બાર્ગવો વસ્યા હતા ને ભરુકચ્છ(ભુગુચ્છ)માં એમનું મુખ્ય મથક હતું. એ જે વચ્ચે પહેલાં ત્રિશ્રદ ને અંતે સધિ થઈ એવું સ્થવતી કથા પુરાણોમાં આવે છે એવી જ રીતે રેવાકંઈ નીચેના ભાગમાં હૈહયો સત્તા ધરાવતા હતા અને એમની સાથે ભાર્ગવોને ધણો સંઘર્ષ હતો મત્સ્યપુરાણમાં હૈહયોની પાંચ શાખાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૮

અર્થાતિના પુત્ર આનર્તના નામ પરથી આ પ્રદેશ 'આનર્ત' દેશ તરીકે ઓળખાયો એનો પુત્ર કે પૌત્ર એ રૈવત ગુજરાતના શાયરો, આનર્ત અને રૈવત જેવા કુલનામો પરથી આનર્ત દેશમાં ત્રણ જુદા જુદા વંશ અથવા એક લાંબા વંશના ત્રણ મોટા ફિરકા પણ સ્થિત થાય છે. રૈવત બ્રહ્મલોક ગયો ત્યારે પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો, મથુરાના યાદવોએ પુણ્યજન રાક્ષસોને મારીને ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી ને રૈવત કકુદ્દનીએ પોતાની પુત્રી શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામને પરણાવી આમ મથુરાના યાદવો અહીં આવીને વસ્યા. યાદવો પ્રાચીન કાલના છે ને વેદકાલથી એમના ઉલ્લેખ મળે છે એમણે આર્ય-સંસ્કૃતિને દક્ષિણના વિભાગમાં વિકસાવી. યાદવો સ્થાનિક પ્રજામાં વિપુલ પ્રમાણમાં બળ્યા ને તેથી તેઓમાં આર્યોત્તર તત્ત્વ ધણું ઉમેરાયું. યાદવ અગ્રણીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું. મદ ને મદિરા જેવાં દૂધણોને પરિણામે શ્રીકૃષ્ણના જીવનકાલના અંતભાગમાં જ યાદવસત્તા અહીં સમૂળી હુત થઈ.^{૧૦} આમ યાદવો સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં નામરૂપ બન્યા, પણ યાદવો દ્વારા આવેલાં જાતિતત્ત્વ અને સંસ્કૃતિ અહીંની વસ્તીમાં લળીને કાયમી બન્યાં.

આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અતિપ્રાચીન શાયરો, ભાગ્યે ને યાદવો જેવી આર્યોની રાજવંશી જાતિઓ જેવા મળે છે.

યાદવો સાથે આબીરો પણ મથુરાથી આવ્યા.^{૧૧} 'સુ' અને 'રક' જાતિઓ તો યાદવો અને આબીરો પૂર્વે આવેલી હાલે છે,^{૧૨} તેવી જ રીતે કૌલ પ્રજા, જેમનો માર્ક ઉચ પુરાણમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે, પણ યાદવો પહેલાંની જણાય છે.^{૧૩}

પુરાણોમાં કેટલીક આર્યોત્તર જાતિઓના ઉલ્લેખ મળે છે તેઓમાં નાગ જાતિ સૌથી જૂની માલૂમ પડે છે.^{૧૪} નાગ જાતિ નર્મદાના પ્રદેશમાં ને એક સરયે ભારતના વધુ વ્યાપક વિસ્તારમાં પ્રસરી હતી (વિષ્ણુપુરાણમાં ઉલ્લેખેલી) પ્રાગજ્યોતિષ જાતિના લોકોને નાગને જ એક ફિરકો માનવામાં આવે છે. હલ્દિયાએ નાગજનનિના લોકોને આક્રમણ કરીને હાંકી કાઢ્યા જણાય છે.

પુલિદ જાતિનો ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને મહાભારતમાં જેવા મળે છે તેવી જ રીતે અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં અગ્રો, ભોજકો, રાષ્ટ્રિકો અને પુલિદો ઉપર અશોકનું શાસન હતું એવો ઉલ્લેખ આવે છે. આમાંની પુલિદ જાતિ દક્ષિણમાંથી અહીં આવેલી જણાય છે લાટ પ્રદેશની સીમા પર, નર્મદાના કાંઠાના પ્રદેશમાં, દમ્બના અખાતને ઈશાન મુખે ને બનાસકાંઠામાં આવેલી આ પુલિદ જાતિ એ આ વિભાગના બાલોના પૂર્વજો હશે.^{૧૫}

નિષાદ પ્રજા પણ જૂની છે વાજસનેથી યજુઃસંહિતાનો ભાષ્યકાર મહીધર એને 'ભિલ્લ' કહે છે કાત્યાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં નિષાદ રથપતિનો ઉલ્લેખ છે ને મહાભારતમાંથી નિષાદોનું સરસ્વતી-પ્રદેશમાં રાષ્ટ્ર હવું એમ જાણવા મળે છે. નિષાદનો અંશ હાલ સાબરકાંઠામાં વસતા બીલ લોકોમાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

નિષધ નામે આર્યેતર પ્રજા પણ ગુજરાતમાં હતી એમ જોવા મળે છે. અહાંડ, વાયુ ને વામન પુરાણ પ્રમાણે વિધ્યપ્રદેશની હારમાળાના પ્રદેશમાં નિષધ રહેતા મહાભારત જણાવે છે કે નિષધોની રાજધાની ગિરિપૃષ્ઠ (આજનું વાગડ પ્રદેશનું હુમરપુર) હતી, તો વાગડના પાલવાસી બીલો ને કટારાના બીલો નિષધ હોય અહીં 'નિષધ' શબ્દ ભ્રમથી પ્રાયઃ 'નિષાદ' શબ્દને બદલે પ્રયોજ્યો લાગે છે ?

અમર જાતિને મહાભારત 'દક્ષિણપથવાસી' તરીકે ઓળખાવે છે ને તોલોમીએ જણાવેલી સુરિઅસ જાતિ તે જ શબ્દો એમ કે કા. શાસ્ત્રી સૂચવે છે ૧૭ આ જાતિ ગુજરાતની સરહદ પર ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતી, એ સાબરકાંઠાની સરહદની વન્ય જાતિઓમાં લગી મર્જ હોય

એક સમયે બીલો પશ્ચિમ ભારતના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા હશે. ગુજરાતના જૂનામાં જૂના પર પરાગત રાજા એ બીલ-કોળી છે, આસાવલ-આશાપર્લા (અમદાવાદનું પ્રાચીન સ્વરૂપ)ને સ્થાપક આશો બીલ કહેવાય છે વળી અણહિલ્લ બરવાડે વનરાજ ચાવડાને રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી હતી ને એના નામ પરથી વનરાજ અણહિલ્લપાટકની સ્થાપના કરી તે અણહિલ્લ પણ બીલ રાજવી હોવાને જોઈએ ૧૮

રાષ્ટ્રિકો પણ એક સમયે 'સુ' પ્રજાની જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં હશે અને પાછળથી ત્યાંથી ખરીને અપરાંતમાં રાષ્ટ્રકૂટોના રૂપમાં રાજ્ય પામ્યા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. તેઓ પણ આદિમ જાતિ જણાય છે અને મૂળે આસીર જાતિના હોય એમ કે કા. શાસ્ત્રી માને છે. ૧૯

મૂળમાં આર્યેતર હોય ને પાછળથી આર્યોમાં સંપૂર્ણપણે લગી મર્જ હોય તેવી જાતિઓ, જેવી કે હૈહયો, શબરો, કાર્પો, બર્બરો, આભીરો વગેરેના ઉલ્લેખ પણ પુરાણોમાં જોવા મળે છે ૨૦ આમ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી પણ ગુજરાતમાં વસતી અનેક આદિમ જાતિઓના તેમજ આર્યવશોના ઉલ્લેખ મળે છે.

ઐતિહાસિક કાલની ભૂતિઓ

બોમ્બે ગેઝેટિયર દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં ઈ. પૂ. ૩૨૫ થી ઈ. સ. ૭૧૩ સુધીના સમયવાધિ દરમ્યાન મુખ્ય સાત ટોળાઓએ પ્રવેશ કર્યો છે : એક્ટ્રિયન ગ્રીકો (ઈ. પૂ. ૨૫૦-ઈ. પૂ. ૧૨૫), પહ્લવો કે પાર્થિયનો (ઈ. પૂ. ૧૭૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), શકો (મુ-શકો) (ઈ. પૂ. ૧૫૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), યુએચીઓ કે કુપાણો (ઈ. પૂ. ૧૩૦થી), કેદારો કે નાના યુએચીઓ (ઈ. સ. ૩૮૦), લુએ-લુએ કે લુઆ-લુઆ કે અવારો (૫ મી સદીની શરૂમાં), ચેતો કે સફેદ હજો કે ખજરો (ઈ. સ. ૪૫૦-ઈ. સ. ૫૦૦),^{૨૧} અને તુર્કો (ઈ. સ. ૫૫૦-ઈ. સ. ૬૫૦).

આગ તુરક ટોળાઓ ભારતવર્ષમાં સ્થાનિક વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્વીકાર કવી રીતે પામે છે એ બાબત રસપ્રદ થઈ પડશે. સૌ પ્રથમ તો એ ચાલ રાખવું જોઈએ કે દરેક આગ-તુરક ધાતુ પોતે જ કોઈ એકાદ ભૂતિ કે વર્ગ કે ટોળા- (tribe)નું અનેક હોતું નથી, પણ એમાં લિન્ન લિન્ન વર્ગો, ભૂતિઓ (જૂનશો) ને ટોળાઓ (tribes) સામેલ થયેલાં હોય છે. ઈ. પૂ. ૧૫૦-૧૦૦ દરમ્યાન આવેલા ધાડામાં કુપાણોની સાથે શકો, મુશકો, અગ્રણી યવનો, એક્ટ્રિયનો (આફલિકો), પાર્થિયનો કે પહ્લવો અને કાદરાતો. મનો અને જર્જિકો કે બટ લોકો આવ્યા. ઈ. સ. ૪૦૦-૫૫૦ દરમ્યાન પ્રવેશેલા ધાડામાં લુઆ કે લુઆ અવારો, કુપાણો, કેદારો કે નાના યુએચીઓ, સફેદ હજો કે ખજરો અને મિહિરો આવ્યા. ૬૨ શરૂમાં મૂળ (મધ્ય એશિયાના) પ્રદેશમાંથી પરિભ્રમણની શરૂઆત કરતી વખતે જ આવું ધાતુ જોયા ને નીચા વર્ગો તથા શુદ્ધાઓનું અનેક હોય છે એક તરફથી આગળ જતાં જે જે પ્રદેશમાં આક્રમણ કરીને ધાતુ પ્રવેશ કરે તે તે દરેક પ્રદેશમાં આ ધાડામાંથી કેટલાક લોકો વસવાટ કરવા માટે રહી પડે છે અને પરિભ્રમણ કરનાર ધાડામાંથી આક્રમક નેતા અને સભ્યોનું વંદ આગળ ધપે છે આમ ધાતુ એના પરિભ્રમણના માર્ગમાં દેર દેર પોતાનામાંથી પાછળ વસતી મૂકતું જાય છે. ખીજ તરફથી સાબ-હાઈ પ્રદારની ગતિ પણ જોવા મળે છે. ૨૩ આક્રમણ કરીને ધાતુ આગળ વધનાં એના માર્ગમાં આવતા પ્રદેશોમાંથી સ્થાનિક લોકો એનો આશ્રય લે છે અને એની સાથે પરિભ્રમણ, આક્રમણ અને આગળ વસવાટ કરવામાં જોડાય છે. આવું જરૂર પચરંગી ભૂતિઓવાળું ધાતુ ન્યાં પીગળે છે ત્યાં આનંદ સ્થળના નામ જ વર્ગોમાં પ્રવેશીને ભળી જાય છે. દ્વારણ, = જગ મોના દેરબદલી ને એવાં પર-બળોથી વગી પાછાં સ્થાનિક પ્રજાનાં ૨૨૭ાતર ને અન્ય ૩૬૦ મ. થી ૩૦૦૦નાં

આગમન સતત ચાલુ જ રહેતા હોય છે ને એની સાથે જાતિઓ અને પ્રજાઓના સંમિશ્રણની પ્રક્રિયા પણ સતત ચાલુ જ રહેતી હોય છે આમ પ્રચલિત હિંદુચરત માન્યતાને એટલે કે જાંઘા વર્ણો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોએ જાતિની શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે તથા નીચલા વર્ણો અને વર્ગોમાં જ પરદેશી જાતિઓ અને આદિવાસી જાતિઓ પ્રવેશી છે એ મતને કોઈ સમર્થન મળતુ નથી. દે રા. ભાંડારકર મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી ઉલ્લેખો ટાંકીને દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-ચારે વર્ણોમાં આગંતુક જાતિઓ ભળી છે.^{૨૪} આમ પુરાવાઓને આધારે તો એમ પણ કહી શકાય કે અસલી કે આગંતુક જાતિઓ સ્થાનિક સમાજના બધા જ વર્ણો અને જાતિ-જ્ઞાતિઓમાં સ્વીકાર પામી છે

સૌ પ્રથમ દ્રવિડોનો ખ્યાલ કરીએ તો દ્રવિડોમાં^{૨૫} મેલા કે હલકા ધ ધા, ખેતી અને મજૂરી કરનારી વસ્તી શૂદ્ર કે દાસ વર્ણમાં પ્રવેશ પામી હોય એમ લાગે છે, જ્યારે કારીગરી અને વેપારવાણિજ્ય સાથે સંકળાયેલી વસ્તી વૈશ્ય વર્ણમાં પ્રવેશી હશે. એવી જ રીતે પુરોહિતપણામાં કે ધર્મકાર્યમાં પરોણા વર્ગ બ્રાહ્મણવર્ણમાં અને સુદક્ષિયામાં જાણકાર કે રાજકાજમાં પટુતા ધરાવનાર વર્ગમાંના લોક જતે દિવસે ક્ષત્રિયવર્ણમાં ભળ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

વળી અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્નો દ્વારા^{૨૬} જાતિસ મિશ્રણ પણ થયેલું જણાય છે. મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં મિશ્ર જાતિનાં થોડાંક ધ નામ જોવા મળે છે^{૨૭} આ સંમિશ્રણ એવું વ્યાપક પ્રમાણમાં થયું હશે કે મૂળે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વર્ણ સાથે રંગનો ભાવ હતો તે નાથૂદ શર્માને અસુક વ્યવસાય કે ઉલ્લોગ કે શ્રેણીનો કુલપરંપરાગત વારસો એ જાતિ-જ્ઞાતિ-નું મુખ્ય લક્ષણ અને છે. આ શરૂઆતની જાતિઓ-જ્ઞાતિઓ વચ્ચે લક્ષસંબંધ ને ખાનપાનમાં બાંધ નહિ હોય તેમજ વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની પણ સ્વતંત્રતા હશે એમ જણાય છે.

ઈસ્વી સનની પહેલી સદીની આસપાસ આવેલા ચવનો, પદ્મલવો, શકો ને કુષાણોનો તેમજ પાંચમી-છઠ્ઠી સદી દરમ્યાન આવેલા મ્વેત હૂણો, મિહિરો કે ગુર્જરાનો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ વર્ણો અને જાતિઓમાં સ્વીકાર થયેલો જણાય છે.

ક્ષત્રિયો તરીકે સ્વીકાર

ચવન, શક ઇત્યાદિ વિજેતા ટોળીના રાજાઓ રાજત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ને 'ક્ષત્રિય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે. એમના સ્વીકારમાં રાજામાં ઇશ્વરી અંશ છે—ઈશ્વર

રાજામાં વસે છે એવા ખ્યાલ પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતા તેના હિસ્સોહોઈ રહે આ રાજાઓ 'બ્રાહ્મણ, જૈન ને બૌદ્ધ ધર્મ'ને રાજ્યાશ્રય આપે ત્યારે ક્ષત્રિય તરીકેનું આચરણ કરીને પૂરા ભારતીય બનેલા જોવા મળે છે મિહિરો અને હુણોના સ્વીકારમાં એ ઉત્તર-પશ્ચિમ એશિયામાં ગયેલા હિંદુઓ જ સ્વદેશ પાછા કર્યા છે એવી માન્યતા પણ લાગ લગ્ન છે અને આણના અગ્નિકુંડમાં પવિત્ર થઈને તેઓ 'ક્ષત્રિય' તરીકે બહાર આવે છે, અર્થાત્ યજુર્વિધિ દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારનું ક્ષત્રિયત્વ પામે છે ૧૮ નાદોદ-ભર્યના ગુર્જરા ક્ષત્રિય તરીકેના વ્યવહાર કરીને ક્ષત્રિયત્વ પામ્યા છે

બ્રાહ્મણો તરીકે સ્વીકાર

આગતુક ટોળીઓના કેટલાક બ્રાહ્મણ તરીકે પણ પ્રવેશેલા જણાય છે. શકોના ધર્મગુરુઓના ને મિહિરકુલના કુપાણ-કનિષ્ઠ સાથે આવેલા મગોના 'બ્રાહ્મણો' તરીકે સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે. મહાભારત એમને બ્રાહ્મણુદક્ષણોમાં ઊણા ગણે છે એમ છતાં બ્રાહ્મણો તરીકે નિર્દેશ છે રાજતરંગિણીના લેખક કદ્દલ (ઈ.સ. ૧૧૪૮) નામ પુરોહિતોના 'બ્રાહ્મણો' તરીકે ને નાગરાજ આસ્તીકનો 'સુવૌત્તમ બ્રાહ્મણ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે વળી ચિત્રપાવન, કરાડા, શેણવી બ્રાહ્મણો અને ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પરદેશીઓમાંથી બનેલા બ્રાહ્મણ જણાય છે

જે બ્રાહ્મણ અન્ય જાતિની કન્યાઓને પરણતા તેમનાં સત્તાનો 'બ્રાહ્મણ' તરીકે સ્વીકાર થતો જોવા મળે છે સ્થાનિક પ્રજામાંથી જન્મ્યાત ઉપસ્થિત થતા પરશુરામે અને શ્રીરામે બનાવેલા બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ ધણી બ્રાહ્મણ યાત્રિઓની ઉત્પત્તિ અંગે પરપરાપ્રાપ્ત ને પૌરાણિક ખ્યાલોમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવળા બ્રાહ્મણો સ્થાનિક પ્રજામાંથી થયેલા મિશ્ર બ્રાહ્મણો જણાય છે અબ્રાહ્મણ સ્થાનિક લોકો આગતુક વસ્તીના ધર્મગુરુ તરીકે કામગીરી મેળવીને જતે દિવસે બ્રાહ્મણોમાં ગણના પામે એવા ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, ૨૯

વૈશ્યો તરીકે સ્વીકાર

વેપારવાણિજ્ય કરનાર ઉચ્ચ કારીગર વર્ગોમાં લગનાર 'વૈશ્ય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે ને ખેતી કરનાર વર્ગ 'કણ્વળી' બને છે ગુર્જરા જૈન વૈશ્યો ને કણ્વળીઓ તરીકે મોટા પ્રમાણમાં લખ્યા છે એમ જણાય છે ૩૦

નીચલા વર્ગોમાં ભળે છે

આગંતુક ધારાના ઉચ્ચ વર્ગના લોક જતે દિવસે ઉચ્ચ વર્ગોમાં સ્વીકાર પામે તો નીચલો વર્ગ નીચલી કારીગર જાતિઓમાં ભળે. ઉચ્ચ વર્ણમાં ભળનાર પોતાનું જૂનું નામ જાહેરને નવું સંસ્કૃત નામ અપનાવે, જ્યારે નીચલા વર્ણમાં ભળનારને એમ કરવું એટલું જરૂરી ન જણાય. આથી જ કદાચ ઘણીબધી નીચલી જાતિઓમાં ‘ગુર્જર’ નામની પેટા-જાતિઓ જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં વિગેતા તરીકે રાજત્વ પામનાર કુળના કેટલાક લોક પરાભવ પછી ગમે તે વ્યવસાય અપનાવવાની ફરજ પડતાં નીચલા વર્ગોમાં સરકી પડતા હશે એમ પણ જોવા મળે છે.^{૩૧}

આમ બધા વર્ણો-વર્ગોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આગતુક પ્રગ્ન પ્રવેશ પામે છે. શક-કુપાણના સમયમાં વધુ બૌદ્ધ ધર્મ દ્વારા તો ગુર્જર સમયમાં વધુ જૈન ધર્મ દ્વારા તે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ સમય દરમિયાન બ્રાહ્મણધર્મ દ્વારા પરદેશીઓ સ્થાનિક સમાજમાં પ્રવેશ પામ્યા જણાય છે. ગુર્જર જાતિ એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં જુદા જુદા વર્ણો અને જાતિઓમાં ભળી છે કે ગુજરાતની સમગ્ર વસ્તીમાં ગુર્જર પડ પથરાયેલું જોવા મળે છે.^{૩૨}

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓના ખ્યાલ કરીએ ઈ પૂ ૩૨૨ થી ઈ સ. ૧૩૦૪ ના પ્રાચીન ગુજરાતના સમયાવધિ દરમિયાન બહારથી અનેક જાતિઓના આગમનની તેમજ એમની સ્થાનિક સમાજમાં ભળી જવાની પ્રક્રિયા ખૂબ જોરમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં બહારથી આવેલી જાતિઓનું સ્થાનિક પ્રગ્નમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ થયું છે. આથી જ કદાચ ધર્મશાસ્ત્રે સુરાષ્ટ્રને સ્લેષ્ઠ લોકોના પ્રદેશ તરીકે જાણખાતે હોય અને પુરાણમાં સુરાષ્ટ્રમાં પ્રવાસ કરી આવનારને પાપ ધોવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા કરવાનું દર્શાવ્યું હોય.^{૩૩}

ભારતની અનેાખી એવી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થાએ આ વિભિન્ન જાતિઓ કે આદિમ ટોળાઓને એક એકબીજા સાતત્યપૂર્ણ અને સ્થિર સમાજમાં બાંધવાનું કામ સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે,^{૩૪} આ દૃષ્ટીકોણે પ્રાચીન ગુજરાતની વસ્તી એક જ વસંત ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પ્રાચીન સમયાવધિ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરપશ્ચિમમાંથી સમુદ્રમાર્ગે ને જમીનમાર્ગે પ્રજાઓનું આગમન થયું છે સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રકાંઠાના માર્ગે વેપારવાણિજ્ય, રૂઝડ કે વસવાટ અને આશ્રયના હેતુઓથી પ્રજાઓની આવજા (પાયાણ્યુગના નિમિત્તોની ગણના કરતાં) છેક પાયાણ્યુગથી થતી આવી છે. ઈરાનીઓ અને અરબો આ માર્ગે પ્રવેશ્યા છે. આર્યોની ઘણી જૂની વસાહતો દારકા, સોમનાથ પાટણ, કોડીનાર કે મૂળ દારકા તથા ભરૂચ કાંઠે જોવા મળે છે. એ પરથી કહી શકાય કે કેટલીક આર્ય ટોળીઓ પણ આ માર્ગે પ્રવેશી છે ખીજું, પછીથી આવેલા આર્યો તેમજ અન્ય પ્રજાઓ પશ્ચિમ-રાજસ્થાન માર્ગે અરવલ્લીના ધાટ પરથી આવી છે, એવી જ રીતે બગાણા અને ઉત્તર પશ્ચિમમાંથી માળવા-દાહોદને માર્ગે પ્રવેશી છે, તેમજ ચુવાળ-વીરમગામના માર્ગે પણ પ્રવેશી છે આ જમીનમાર્ગો પર ગુજરાતના પ્રવેશદાર પ્રસિદ્ધ દેવીઓનાં સ્થાન છે; અરવલ્લી માર્ગ પર આશુ નજીક અથવા જવાનીનું માળવા-દાહોદ દરતે પાવાગઢ પર કાલિકા માતાનું અને ચુવાળ-વીરમગામના માર્ગ પર બલુચરા માતાનું મશહૂર સ્થાન છે

વળી દક્ષિણ ભારતવર્ષમાંથી પણ ગુજરાતમાં પ્રજાઓ પ્રવેશી છે; દક્ષિણમાંથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ જેવા રાજવંશીના આક્રમણ અને શાસનકાલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણો, રાજ્યવર્ધીવટકર્તાઓ તથા એમની સાથે અન્ય સ્થાનિક લોકો અહીં પ્રવેશ્યા હોય એ સંભવિત છે દુષ્કાળ, આક્રમણો અને રાજવંશીની કેરબદલીઓ કે સ્થાનિક રાજાઓના પ્રોત્સાહનોને પરિણામે ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં પ્રજાઓનો પ્રવાહ સતત વહેતો રહ્યો છે તથા વહોરું અને જાતિઓ-વાળા સમાજમાં ગોઠવાતો ગયો છે એમ કહી શકાય.

હવે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના મુખ્ય મુખ્ય તબક્કાવાર પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન ગુજરાતની જાતિઓનો ખ્યાલ કરીએ.

મૌર્યકાલ (લગભગ ઈ.પૂ. ૩૨૨-ઈ.પૂ. ૧૮૫)

આ સમયના કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સુરાષ્ટ્રની ક્ષત્રિયત્રેણીઓ વાર્તા (કૃપ, પશુપાલન, વાણિજ્ય) તથા શસ્ત્ર દાગ આદિવિકા મેળવતી એવા ઉદ્દેશ્ય છે ૩૫ અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં બ્રાહ્મણ-શ્રમણોને દાન દેવાનો તથા ગુલામો ને નોકરો તરફ સહવર્તન રાખવાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે, આ પરથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણ તથા ગુલામોના વર્ગોમાં સમાજ વહેંચાયેલો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

અશોકનો સુરાષ્ટ્રનો સૂર્યો તુપારક યવન જાતિનો અથવા યવન દેશનો પણ કર્ણની જાતિનો હતો માત્ર એ પરથી યવન કે કર્ણની જાતિના લોકોની વચ્ચે અહીં દીક દીક પ્રમાણમાં હશે એવું અનુમાન કરી શકાય નહિ, એમ જ્ઞાતી મૌર્યકાલ પહેલાં સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશ દારૂચ તે એના અનુમાતીઓની અસર નીચે હશે એ દરમ્યાન કર્ણનીઓની વચ્ચે આવી હશે અને નરસાર મૌર્યોએ અહીં કર્ણની સૂર્યો મુકનાતું યોગ્ય માન્યું હોય. એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે શક ક્ષત્રવ તે સુર વંશોના અમલ દરમ્યાન નિભાવેલા નૃવિશાખ અને પશુદન નામના સુબા કર્ણની છે. આમ સાતસો જેટલા વર્ષના સમય દરમ્યાન યવન સૂબાઓએ સુરાષ્ટ્રમાં રાજ્યવહીવટ કર્યો છે એ લક્ષ્યમાં લેતા આ પ્રદેશમાં કર્ણનીઓની દીક દીક વચ્ચે હોય એમ માની શકાય.^{૩૬}

અનુમૌર્ય કાલ (લગભગ ઇ.પૂ ૧૮૫-ઈ.સ. ૧)

આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં આરણીય-યવન રાજ્યોનું શાસન નેજા મળે છે, તેવી જ રીતે જોડિવંશની અને ભુગુકચ્છમાં બલમિત્ર-સાનુમિત્રની રજા જોવા મળે છે,^{૩૭} પરંતુ આ એ રાજવંશોનાં કુલો વિશે માહિતી મળતી નથી

ઈ. પૂ. ૧૫૦ થી ગુજરાત-સુરાષ્ટ્રમાં શકોના દુમસા શરૂ થયેલા જોવા મળે છે અને ઉજ્જનમાં શક-ક્ષત્રપોના વહીવટ પણ શકોની સત્તા ખાદ કુપાલોના સમયમાં શરૂ થાય છે^{૩૮}

અરબ વસાહતો એહિલ, કલ્યાણ અને સોપારા બંદરોમાં જોવા મળી છે^{૩૯} આ ઉપરથી, દરેલામ-ધર્મી અરબો આક્રમણાર્થે ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ્યા તે અંગદિ, વેપારવાણિજ્ય નિમિત્તે અરબોની વચ્ચે પશ્ચિમના કાંકાના પ્રદેશોમાં હશે એમ કહી શકાય.

આમ યવન, શક અને અરબ જેવા પરદેશીઓનો આ સમયના ગુજરાતમાં પગપેસારો શરૂ થઈ ગયેલો જણાય છે. આથી વિશેષ બીજા કોઈ માહિતી મળતી નથી.

ક્ષત્રપકાલ (લગભગ ઇ.સ. ૧-ઈ.સ. ૪૦૦)^{૪૦} અ

ક્ષત્રપકાલના મળેલા સંખ્યાબંધ સિક્કાઓ પરથી તેમજ કેટલાક ગ્રંથોમાં પરથી એ કાલની જાતિઓ વિશે દીક દીક માહિતી મળે છે.

વણિક વર્ગ

આ સમયમાં વેપારવાણિજ્યની જાહેજલાલીના ઉલ્લેખ જેવા મળે છે અને ધનવાન વણિકો ધર્મસ્થાનોમાં દાન કરત જણાય છે. ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રના એક વેપારીનો પૌત્ર કૌસાળીમાં બૌદ્ધ રતૂપ બધાવે છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૪૫

આબીરો

તોલેમીએ સુરાષ્ટ્રને ‘અબીરિયા’ એટલે કે આબીર દેશ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ પરથી લાગે છે કે અહીં આબીરોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. આજના આહીરો એ જ આબીરો છે એમ ભાંડારકર જણાવે છે. ૪૬ આ આહીરો કે આબીરો કેણુ ? મહાભારત, હરિવંશ ને પુરાણો પ્રમાણે પશ્ચિમના વિભાગોમાં પંજબથી મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશ સુધી આબીરોની વસ્તી પ્રસરેલી જણાય છે. શદ્ધો સાથે ને મ્હેન્છા તરીકે એમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ જેતા તેઓ શદ્ધોનો પેટાવિભાગ નહિ, પણ અલગ જાતિ હશે અને એ સમયમાં આ પ્રદેશના વતની જેવા હશે એમ જણાય છે. અમરકોશ આબીરોને વૈશ્ય વર્ણના ગણે છે, કેમકે યજુર્વેદન એ વૈશ્યવ્યવસાય છે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો અગ્રગણ સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર એ આબીર જાતિનો (૧૦. ૧૫) બીજા એક સ્મૃતિકાર કેવટ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ઉગ્ર સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર તે આબીર છે. કાશિકાવૃત્તિ આબીરોને મહાશ્વર તરીકે ઓળખાવે છે. ૪૭

ભાંડારકર અનુમાન કરે છે કે ઈસ્વી સનની પહેલી સદીની આસપાસ શકો આવ્યા તે જ સમય દરમિયાન આબીરો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હશે. ૪૮ મિરાશી જણાવે છે કે આબીરો જે પરદેશી હોય તો ઈ. પૂ. ૨ છ સદીથી ધણા વહેલા અહીં આવ્યા છે. ૪૯ મહાભારતમાં ઉત્તર-પશ્ચિમમાં આબીર ગણુરાજ્યનો ઉલ્લેખ માલવ અને યૌધેય ગણુરાજ્યોની સાથે કરવામાં આવ્યો છે. બેક્ટ્રિયન ગ્રીકો, સકો ને કુષાણો ઉત્તરેથી આવ્યા ત્યારે આબીરો પણ માલવો અને યૌધેયોની જેમ જ દક્ષિણ તરફ ખસ્યા હશે ને રાજસ્થાનથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના વિસ્તારમાં ફેલાયા હશે. આજે પણ પશ્ચિમ ભારતના પ્રદેશોમાં આબીર બ્રાહ્મણો જેવા મળે છે. એવી રીતે આબીર મોનીઓ ને સુથારો જેવા મળે છે. આ ઉપરથી આબીરો ધણા વહેલા આ દેશમાં આવીને વસ્યા ને વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્થાન પણ પામ્યા એમ જણાય છે. ૫૦

ગુપ્તકાલમાં ધ વાદારી વર્ગોમાં શાકટિક (ગાહુ' ચલાવનાર) અને વૈકટિક (દાર ગાળનાર) વર્ણોના ઉલ્લેખ મળે છે ૫૯ વર્ણી પટ્ટોના વર્ણનાર પટ્ટવાયોની શ્રેણીના ઉલ્લેખ પણ મળે છે આ પરથી જુદા જુદા વ્યવસાયોનાં મહાજનોના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય લાટની રેશમ વર્ણનાર એક શ્રેણીએ માળવામાં સ્થળાંતર કર્યું ને ત્યાં જઈને એમાંના ધણાઓએ જ્યોતિષી, બાણાવળી, કથાકાર, થોહા અને સાધુ જેવા અનેકવિધ વ્યવસાય અપનાવ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ કુમારગુપ્ત અને બંધુવર્માના મંદસોરમાંથી મળેલા અભિલેખમાંથી મળે છે ૬૦ આ ઉપરથી આ સમયમાં ધ ધા સુસ્તપણે પરંપરાગત નહોતા ને વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની સુક્તતા હતી એમ લાગે છે.

આ સમય દરમ્યાન લગ્ન અને વેરાવળ જેવાં બદરોએથી ગુલામોનો વેપાર થતો હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે. ૬૧

મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ સ ૪૭૦-૭૮૮)

મૈત્રકકાલ અગે મોટા ભાગની ઠીક ઠીક માહિતી મૈત્રકો, ગુર્જરા વગેરે રાજ્યોએ આજણો અને શ્રમણોને આપેલાં દાનોની નોંધ રજૂ કરતાં ને વિપુલ પ્રમાણમાં મળતાં તામ્રશાસનો પરથી મળે છે

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન મૈત્રકો સુખ્ય રાજવંશ જણાય છે ને અન્ય રાજકુલોમાં ગારુલકો, સૈંધવો, ત્રેફ્ટકો, ચાહમાનો (ચૌહાણો), ગુર્જરા, સેટ્ટકો, મેદરો, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડ) વગેરે રાજકુલો સત્તાશક્તિ ધરાવતા જણાય છે.

મૈત્રકો

ભાંડારકર મૈત્રકોને પરદેશી જાતિના ગણે છે. મૈત્રકો હજી સાથે આવ્યા છે અને મૈત્રકો તે જ મિહિરો છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૬૨ 'મૈત્ર' કે 'મૈત્રક' શબ્દ જાતિવિશેષના નામ તરીકે મનુસ્મૃતિમાં આવે છે તેમાં એમને વૈશ્ય ગણ્યા છે, પરંતુ સાતમી-આઠમી સદીના સાહિત્યમાં એમની ગણના યાદવકુલના ક્ષત્રિયોમાં કરવામાં આવી છે આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૈત્રકો જ્યારે રાજસત્તા પર આવ્યા હશે ત્યારે એમના કુલને પ્રસિદ્ધ યાદવકુલ સાથે સાકળીને એમની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં આવી હશે. અગિયારમી સદીના 'વૈજયંતી કાશ'માં મૈત્રકોનો ધંધો શાક્ય ચૈત્યના પૂજારી તરીકેનો દર્શાવ્યો છે, આ ઉપરથી રાજસત્તા બળાં જેમ અનેક કુલીન જાતિઓને આજીવિકા અર્થે ગમે તે ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો

છે તેમ જ કોઈ મૈત્રકોએ પોતે પાશુપતો હોવા છતાં શાક્ય ઐત્યનું પૂનરીપણું પશુ સ્ત્રીકાર્યું હોય એમ લાગે છે. ૧૩

આ કુલના મૂળપુરુષ 'મિત્ર' પરથી 'મૈત્રક' નામ પડેલું જણાય છે. આ મિત્ર તે પ્રાયઃ પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તક લકુલીશનો એ નામનો શિષ્ય, જેના વંશજ મૈત્રી કે મૈત્રકો કે મૈત્ર્યો તરીકે ઓળખાયા એમ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સ્પષ્ટ છે પાશુપતો સૈનિકમાથી સેનાપતિ ને એ પછી રાજા બન્યા હશે. ૧૪

આમ મૈત્રકો મૂળ વૈશ્વ, પશુ રાજસત્તા પર આરુઢ થતાં ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા છે આ પરથી એક વર્ણમાથી બીજા વર્ણમાં આવવું-જવું થતું એનો એક પુરાવો મળે છે.

ગાનુલકો

પુરાણોમાથી મળતી વિગતો પ્રમાણે ગાનુલકો એ 'ગુરુપુરુ' કુલના લોક છે ને તેઓ યવનો, શૌ અને દ્રુણો જેવા પરદેશી જાતિના છે સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ આ સમય દરમ્યાન સત્તારુઢ થયેલા ને લગભગ બસો જેટલાં વર્ષો સુધી સત્તાસ્થાને રહેલા જણાય છે. ૧૫

સૈંધવો-જેઠવા

ધૂમલીના સૈંધવો સિંધુ દેશમાંથી આવેલા જણાય છે. અરબોએ સિંધ પર ચડાઈ કરી ત્યારે સૈંધવો મુરાધ્નમાં મૈત્રકોના આશ્રયમાં આવી રહ્યા ને આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં નવા પ્રદેશ પર રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને તેઓએ લગભગ ઈ. સ ૬૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૧૬ એવી સંભાવના કરવામાં આવી છે કે પાછળથી તેઓ 'જેઠવા' નામે ઓળખાવા લાગ્યા. જૂની માન્યતા એવી છે કે ન્યાં મેહરોનું સુખ્ય થાણું હતું તે મોરબીમાં તેઓએ રાજસત્તા સ્થાપી ને પછી નાગનહ (નભનગરનું જૂનું સ્થાન) ને એટદારકા પશુ લીધાં. પગંપરા પ્રમાણે આ કુલના એક રાજાએ ધૂમલીમાં રાજવાની સ્થાપી. આમ જેઠવા મેહર (મેર) કુલ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા રહેવાય છે ૧૭

સિંધુદેશથી આવેલા આ સૈંધવ રાજાઓ પોતાને જ્યઝ્યવંશના ગણાવતા, તેઓ ધૂમલીની આસપાસના પ્રદેશમાં સત્તારુઢ થયા તે પ્રદેશ ઈ. સ ૬૧૫ પછી થોડાં મધ્યકામાં 'જેઠક' દેશ તરીકે ઓળખાયો અને પછી એ પ્રદેશમાં સદીઓ

સુધી જેઠવાઓની સત્તા પ્રવર્તી એ પરથી 'જયદ્રથ' અને 'જેઠવા' વચ્ચે સંબંધ રહેલો સભવ છે. ૧૮ જેઠવા રાજ્યમાં જયદ્રથ-સૈધવોનો વૃત્તાંત વિસારે પડતાં 'મત્સ્ય'ને સ્થાને 'હનુમાન'નું પ્રતીક અને 'જયદ્રથ'ને બદલે 'મકરધ્વજ'ની માન્યતા પ્રચલિત થઈ હાગે છે. ૧૯

મેહરો

૨૬. એશિયામાંના મેડિયા અને જ્યોર્જિયાનાં સામ્રાજ્યો શ્વેત દ્રવ્યોના આક્રમણથી હ્યમચી ભઠવાં ત્યારે તેઓએ દક્ષિણ તરફ ભ્રમણ શરૂ કર્યું આમ મેડિયન સામ્રાજ્યના મેડ અને જ્યોર્જિયાના ગુર્જરા ઉત્તર-પૂર્વ તરફથી ધરાન થઈને બલુચિસ્તાનના માર્ગે ભારતવર્ષમાં ગુપ્તસાસન દરમ્યાન પ્રવેશ્યા જણાય છે. શરૂમાં ગુપ્તોએ એમને નસાડી મૂક્યા, પણ પાછળથી તેઓએ ફરી પ્રવેશ કર્યો ને સિંધુ નદીની પૂર્વના ભાગમાં મેહર લોકોએ અને દક્ષિણ તરફ ગુર્જરાએ વસવાટ કર્યો ૭૦

સુરાષ્ટ્રમાં મેરપીમાં મેહર લોકોનું રાજ્ય કહેવાયુ છે ત્યાં સેધવો આવતાં તેઓ સૈધવોના પડખે રહ્યા છે આજના મેર પોતાને સુરાષ્ટ્રના રણધીરજી જેઠવા- (બરડા પ્રદેશમાં ચોવીસ ગામના ધણી)ના વશને કહેવડાવે છે આમ તેઓ જેઠવા રાજપૂતોની આશ્રિત જાતિના છે. મેર જાતિ રાજપૂતો સાથે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભળી ગઈ છે, એમ મેરની કેશવારા, રાજશાખા, ઝોડેદરા, સિસોડિયા, પરમાર, સોલંકી, ચૌહાણ, ચૂડાસમા, ભટ્ટી, જાડજ, ચાવડા વાદેર, વાળા ધસાદિ જુની જુની શાખાઓ પરથી જોવા મળે છે ૭૧

તળાજમાં તેરમી સદીમાં મેહર(મેર)કુલના રાજા રાજ્ય કરતા હતા ૭૨ હાલ તેઓ વાળાના વંશજ મનાય છે. આ કુલનામને ધંગીની મિહૂર, સ મિર્જિ શબ્દ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાય છે

સેંદ્રકો

સૌ પ્રથમ સેંદ્રકો રાષ્ટ્રકૂટો ને કદંબોના ખડિયા રાજા તરીકે દેખા દે છે. કદંબે ની સત્તાના અસ્ત પછી તેઓ ચાલુક્યોના આશ્રિત જણાય છે અને ચાલુક્યો સાથે લગ્નસંબંધથી પણ જોડાયેલા છે. એમણે ગુજરાતમાં ૨૦૦ જેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે.

સે ટૂંકો પોતાને જીજ્ઞાસુ-અન્વય કે કૃષ્ણાદ્રિવ શના કહેવડાવે છે એ પરથી તેઓ નાગ જાતિના હોવાનો સંભવ છે. મહારાષ્ટ્રના શિ દે-સે ટૂંકોના અનુગામી વંશજો આજે પણ નાગચિહ્ન રાખે છે ૭૩

કૃત્યુરિઓ

આ સમયમાં જ દક્ષિણ ગુજરાતમાં કૃત્યુરિઓનું રાજ્ય સ્થપાયું છે. તેઓ કૃતવીર્યના પુત્ર અર્જુનથી પોતાનો વંશ ગણે છે; અર્થાત્ તેઓ પોતાને 'હૈહયો' તરીકે ઓળખાવે છે. ૭૪ તેઓ ચાલુક્યોને વફાદાર રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડો)

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનાં પગરણુ શરૂ થયેલાં જોવા મળે છે. આ કુલ અગે માનવામાં આવે છે કે અશોકના ધર્મ-લેખમાં દર્શાવેલા રાષ્ટ્રકૂટ-રાઠો લોકો દખ્ખણમાં ગયા હશે ને ત્યાંથી ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરીને રાષ્ટ્રકૂટ નામે ઓળખાવા લાગ્યા હશે ૭૫ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં કન્નડ અસર જોવા મળે છે એ પરથી પણ તેઓ અહીં દખ્ખણ (કર્ણાટક)થી આવેલા જણાય છે દખ્ખણમાં એમણે ચાલુક્યોની મહાસત્તાનું હિન્મૂલન કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, મૈત્રકકાલના અત્તાગમાં તેઓની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થપાઈ અને આગળ જતાં એ હેક હિતર ગુજરાત સુધી પ્રસરી ૭૬ દખ્ખણમાં પછીના ચાલુક્યોના હાથે એમની સત્તા તૂટી પડતાં અહીં પણ એમની સત્તા અસ્ત પામી. આગળ જતાં તેઓનું એક રાજ્ય કનોજમાં સ્થપાયું ત્યાં તેઓ 'રાઠોડ' તરીકે ઓળખાતા, ૧૨ મી સદીના અત્તાગમાં મુસલમાનોએ કનોજથી એમને દક્ષિણમાં હાંકી કાઢેલા અને સોલકી રાજાની મદદથી એમણે મહેસાણા તાલુકાના સામેત્રાગામમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું ૭૭ પાછળથી સોલકી કાલના અત્તાગમાં મારવાડના રાઠોડ કુલના એક કુંવરે ઈડરમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી આ સત્તા સત્તત-કાલ દરમ્યાન પ્રબળ રહી આ રાઠોડકુલના એક ખીજા રાજપૂતે દ્વારકાને કબ્જો લીધો 'વાળ' અને 'વાટેલ' એ આ રાઠોડકુલની શાખાઓ ગણાય છે ૭૮

ગુર્જરો

ગુર્જરોનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય બાણના 'હર્ષચરિત'માં અને યુઝન ગ્રાગના પ્રવાસ-વર્ણનમાં જોવા મળે છે ૭૯ ગુર્જરો કૌણ એ પ્રને ભારે વિવાદ ઝીમો હર્યો છે. એક તરફથી 'ગુર્જર' શબ્દને અતિવાચક તરીકે ધરાવીને ગુર્જરો પરદેશી જાતિના

છે એમ માનવામાં આવે છે, તો ખ્રીસ્તી તરફથી 'ગુર્જર' શબ્દ પ્રદેશવાચક છે એમ દર્શાવીને ગુર્જરા પરદેશી નહિ, પણ આ દેશના જ છે, એવા મત પ્રતિ-
પાદિત કરવામાં આવ્યો છે ભગવાનલાલ,^{૮૦} જેકસન,^{૮૧} ભાંડારકર,^{૮૨} વિન્સેન્ટ
રિમથ,^{૮૩} હર્નલ્ડ,^{૮૪} રત્નમણિરાવ^{૮૫} અને સાર્કળિયા^{૮૬} જેવા વિદ્વાનોએ પહેલા
મતને એટલે કે 'ગુર્જરા પરદેશી છે' એ મતને સમર્થન આપ્યું છે, જ્યારે ઓઝા,^{૮૭}
ચિંતામણરાવ વૈષ્ણ,^{૮૮} આયંગર^{૮૯} અને મુનશી^{૯૦} જેવા વિદ્વાનોએ ગુર્જરાને
આ દેશના જ ગણ્યા છે, તથા એમને પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશજો તરીકે ઓળ-
ખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

વિદેશી ઉત્પત્તિનો મત

ગુર્જરા પરદેશી છે ને પ મી-૬ ફ્રી સદી દરમ્યાન આવેલા પરદેશી ધાડાના
શ્વેત હાથ, ખજર, અવાર કે જુઆ-જુઆ (Juan-Juan) સાથે તેઓ પણ
ભારતમાં આવ્યા છે ટોડ આ ગુર્જરાને ગ્રીક મુલકોના વંશજો તરીકે સ્થાપિત
કરે છે. હિમાલયના પશ્ચિમ ભાગમાં ને સિંધુથી ગંગા સુધી અને હંઝારાના
પહાડોથી નર્મદા સુધી 'ગુર્જર' નામ ધારણ કરનાર લોકો મળે છે કાશ્મીરમાં
ભરવાડોની એક જાતિ પોતાને 'ગુર્જર' નામે ઓળખાવે છે. જમનાના ઉપર-
વાસમાં ને ગંગા-જમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગુર્જર વસ્તી હતી એવા પુરાવા
મળે છે. પંજાબમાં ગુજરાત ગુજરાનવાલા વગેરે નામનાં સ્થળો, આલિયર
રાજના ગુર્જરગટનો ઉલ્લેખ, દક્ષિણ રાજસ્થાનના રાજ્યનું 'ગુર્જર' નામ, નર્મદાકાંઠા
પર ને નાગપુરમાં કે દક્ષિણમાં પણ મળતા ગુર્જર ઉલ્લેખો-આ બધા પરથી
પરદેશી ગુર્જર જાતિ પેશાવરથી નર્મદા સુધી ને એનાથીયે નીચેના ભાગમાં
ભ્રમણ કરતી અને ફેર ફેર વસવાટ કરતી અહીંના વર્ણની ને જાતિની વ્યવસ્થાવાળા
સમાજમાં ભળી ગઈ એમ માનવામાં આવે છે. રાજસ્થાનમાં એમનો મોટો
વસવાટ જણાય છે. ગુર્જર રાજપૂતો, ગુર્જર બ્રાહ્મણો અને જેઠૂતો, કડિયા
એવી બધી વર્ણ-જાતિઓમાં તેઓ ભળી ગયેલા જણાય છે.^{૯૧}

ભાટચારજીની પરંપરા પ્રમાણે અને પૃથુરાજરાસોની વિગતે પ્રમાણે
આશુ પર આવેલ વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુંડમાંથી પવિત્ર ઘર્ષને 'ગજપૂત-ક્ષત્રિય'
તરીકે બહાર આવેલા પ્રતિહારો, ચાહમાનો, ચાલુક્યો અને પરમારો નામે
ઓળખાવા માંડેલા. રાજસૂતા ધરાવતા આ ગજપૂતો પરદેશી ગુર્જર જનિના છે.^{૯૨}

દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે જનજાતીય ગણરાજ્યો, જેમાં કે યૌધેય, માલવ ને આબીર નજરે ચડે છે, જ્યારે દુણીના આગમન બાદ જનજાતીય ગણરાજ્યોને સ્થાને રાજપૂતોના કબીલા (કુલસમૂહ) જેવા કે ચાહમાનો, પરમ ગે અને પ્રતીહારો જોવા મળે છે.

હ. ધી સાંકળિયા ગુજરાતનાં કેટલાંક વ્યક્તિનામોના અભ્યાસ પરથી એવા નિર્ણય પર આવે છે કે ગુજરાતની જૂની ને નવી વસ્તી પરદેશીઓની અનેલી છે ૯૩

એતદ્દેશીય ઉત્પત્તિનો મત ૯૪

ગુર્જરા પરદેશી નથી, અર્થુદ પર્વતની આસપાસનો પ્રદેશ આ નામે ઓળખાતો હશે ને ત્યાં વસવાટ કરનાર વસ્તી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં વહેંચાયેલી હશે. આ લોકો બીજા પ્રદેશમાં જતાં એમના વતનના નામ પરથી 'ગુર્જર' કહેવાતા હશે, જેમ ગોડ, દ્રાવિડ ઇત્યાદિ પણ વતનના નામ પરથી ઓળખાયા છે તેમ દક્ષિણ રાજસ્થાન અને એની આસપાસના આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, માલવ, ઉજ્જન ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં ગુર્જર રાજાઓએ રાજ્ય સ્થાપી સંગઠન કર્યું; પરિણામે આ રાજાઓનાં નામે બધા પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યા હશે. આજે 'ગુર્જર' તરીકે ઓળખાતા છૂટાછવાયા પ્રદેશ ત્યારે વિશાળ ગુર્જર રાજ્યના અવશેષ હોય એ સંભવિત છે.

દેશનું નામ રાજાઓને માટે વપરાયેલું ઉલ્લીર્ણુ ને સાહિત્યિક લેખોમાં જોવા મળે છે; જેમકે લાટ, માલવ, કુંતલ, એદિ 'ગુર્જર'ને પણ દેશનું નામ ગણવું જોઈએ ને એના રાજાઓનો ઉલ્લેખ 'ગુર્જર' નામે થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાણના 'હર્ષચરિત'નો ઉલ્લેખ ગુર્જર પ્રદેશના રાજા તરીકે સમજી શકાય ને યુઅન શ્વાંગે લીનમાલના ગુર્જર રાજાને 'ક્ષત્રિય' કહ્યો છે તે અહીંનો જ ક્ષત્રિય છે એમ દર્શાવે છે એમ સમજવું જોઈએ.

બીજું, કેઈ પણ પ્રદેશના સામાન્ય રહીશોને દેશના નામ પરથી જ ઓળખવામાં આવ્યા છે તેથી ગુર્જર બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માટે વપરાતો શબ્દ વતનસૂચક ગણવો જોઈએ

ત્રીજું, ગુર્જરા જો પરદેશીઓ હોય તો તેઓ આટલી ઝડપથી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થામાં ભળી ગયા કે એ સંભવિત લાગતું નથી, જ્યારે દુણો છે

૧૧ મી સદી સુધી ભળી શક્યા નથી. ત્યારે તો ખાસ વળી પરદેશીઓનો પ્રાણીય તરીકે સ્વીકાર જવલ્યેજ જોવા મળે છે (મગ પ્રાણીઓનો અપવાદ બાદ કરતાં). 'શક' કે 'કુષાણ' પ્રાણીય કે વૈશ્ય જોવા મળતા નથી, જ્યારે 'ગુર્જર' પ્રાણીય, ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ વર્ણ જોવા મળે છે.

ચોથું, ગુર્જરો આ પ્રદેશમાં આવ્યા તે પહેલાંની આ પ્રદેશની મૂળ વસ્તી કયાં મર્ધ ? બહારથી આવનારી જાતિ એમને નિર્મૂળ કરે એ સમજી શકાતું નથી વળી આ દેશના જૂના આર્ય-કવિડ ક્ષત્રિયો કયાં ગયા ? આશુ પર આવેલા વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુડમાંથી જે ચાર (પ્રતીહાર, આલુક્ય, પરમાર અને ચાહમાન) રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પૃથુરાજરાસોની માહિતીને આધારે છે, પણ રાસોની માહિતી આધારભૂત ગણી શકાય તેવી નથી વળી આ ચાર રાજપૂતો અગાઉ અન્યથા ઓળખાતા જણાય છે, જેમકે ચૌહાણો સૂર્યવંશી તરીકે. આ ઉપરથી અગ્નિકુલની ઉત્પત્તિ તો પાછળથી પ્રચારમાં આવી હશે અને એ પહેલાં પણ આ રાજપૂત-ક્ષત્રિયો નાની મોટી ઠંકરાતોમાં રાજ્ય કરતા હશે.

આમ બંને પ્રકારનાં મંતવ્યો પાછળ સખળ દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે અને આ અચરિત વિવાદનો હાલ તુરતમાં અંત આવી શકે એમ લાગતું નથી.

ચાહમાનો (ચૌહાણો)

ભરૂચના ચાહમાન રાજાઓનાં નામોનું મૈત્રક રાજાઓનાં નામો સાથેનું સામ્ય જોઈને હ. ધી સંકળિયા ચાહમાન અને મૈત્રકોનું એક સમાન મૂળ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન કરે છે. ૯૫ આશુના અગ્નિકુડમાંથી રાજપૂત ક્ષત્રિય તરીકે બહાર આવેલા ચાર રાજપૂતોમાં ચાહમાન એક ગણાય છે અને તેઓ પરદેશી ગુર્જર જાતિના જ છે એવો એક મત લોકારકર જણાવે છે, તેમ લાન્તમાનો એમનો મૂળ નિવાસસ્થાન અદિચ્છવ (આ રથળ ધણી બધી પરદેશી ટોળીઓનું ભારતવર્ષમાંનું મૂળ નિવાસસ્થાન જણાય છે) છે. ચાહમાનો પરદેશી ટોળીના પ્રાણીય તરીકે આવ્યા અને પાછળથી ક્ષત્રિય બન્યા છે ૯૬

બીજી તરફથી ઓઝાજી ચાહમાનોને, અગ્નિકુડમાંથી બહાર આવેલા બીજા ત્રણ રાજપૂતોની જેમ જ આ દેશના જૂના ક્ષત્રિયોના ભાગથે ગણે છે. આ કુલના આદિ પુરુષને અદિચ્છવમાં વસેલા વત્સ ગોત્રનો પ્રાણીય માનવામાં

આવે છે એ પરથી ચાહમાનો મૂળે બ્રાહ્મણ છે અને અગ્નિકુલના રાજપૂતો તરીકે તો પાછળથી ઓળખાના થયા છે એમ જણાવે છે

ચાલુક્યો-ચૌલુક્યો

દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશમાં ચાલુક્યોની રુતા જોવા મળે છે. આ ચાલુક્યો એ કલ્યાટક-મહારાષ્ટ્રમાંના વાતાપિ(અ દર્મી)ના ચાલુક્ય રાજવંશની એક શાખા (એમની બીજી એક શાખા વેળીમાં જોવા મળે છે) જણાય છે ગુજરાતના આ ચાલુક્ય અને મહારાષ્ટ્ર-કલ્યાટકના ચાલુક્ય એક જ છે, એટલું જ નહિ, ૧૦ મી સદી અને એ પછીના ગુજરાતના ચૌલુક્ય પણ આ જ કુલના છે દક્ષિણના ચાલુક્યોનું ચિહ્ન 'વરાહ' છે, જ્યારે ગુજરાતના ચૌલુક્યોનું ચિહ્ન 'નદી' છે, એ હકીકતનું અર્થઘટન એ પ્રમાણે કરી શકાય કે ચાલુક્યો શરૂઆતમાં વૈષ્ણવધર્મ પાળતા હશે ને દક્ષિણમાંથી નીકળ્યા બાદ શૈવધર્મી બન્યા હશે. ૯૮ લાટ દેશના સોલંકી રાજા કીર્તિરાજના તામ્રશાસનમાં લખેલા 'ચાલુક્ય' શબ્દ તેમજ એના પુત્ર ત્રિલોચનપાલના તામ્રપત્રમાં લખેલા 'ચૌલુક્ય' શબ્દ પરથી 'ચાલુક્ય'-'ચૌલુક્ય' એક જ છે એમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે ૯૯

દક્ષિણના આ ચાલુક્ય પોતાને હારીતીના પુત્રો અને માનવ્ય ગોત્રના ગણે છે, ૧૦૦ તેથી તેઓ પિતૃપક્ષે મનુના ગોત્રના અને માતૃપક્ષે હારીતી કુલના જણાય છે, અને એ મૂળ બ્રાહ્મણો હોવા જોઈએ

દક્ષિણના આ કુલની ઉત્પત્તિ અગેની પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે ભર-હાજ મુનિએ પોતાનું અપમાન કરનાર દુષ્ટને શાપ આપતા માટે ચલુક- (ખોળા)માંથી લીધેલા જળમાંથી સાક્ષાત્ વિજયની મુર્તિરૂપ જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તેમાંથી ચાલુક્ય-ચૌલુક્ય વંશ પ્રવર્ત્યો ૧૦૧ વળી બીજી માન્યતા પ્રમાણે એમની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના ચલુકમાંથી ગણવામાં આવી છે. ૧૦૨

દસમી સદીમાં ગુજરાતમાં પાટણ ને લાટમાં ચૌલુક્યકુલ સત્તાઙ્ક થયાં છે. તેઓ આગળ જતા પોતાના વંશની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના ચલુક(ખોળા)માંથી દર્શાવે છે ને વાંધેલા-સોલંકી પણ પોતાની ઉત્પત્તિ આ જ પ્રમાણે દર્શાવે છે ૧૦૩

આજી પર્વત ઉપર વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુલમાંથી ચાલુક્ય રાજપૂતો ઉત્પન્ન થયા તેઓમાં ચલુક્યોનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાન, ભગવાન, ભારત, ભારત

વગેરે આ અગ્નિકુલની પરંપરામાં માને છે ને ચાલુક્યો પરદેશી ગુર્જર જાતિના હશે એમ અનુમાન કરે છે. ભાંડારકર^{૧૦૪} દર્શાવે છે તેમ ચાલુક્યોના સમયમાં જ ‘ગુર્જરના-ગુજરાત’ એવાં પ્રદેશોનાં નામ દેખા દે છે, તેથી ચાલુક્યો ગુર્જર જાતિના છે. તેઓ માને છે કે ‘ચાલુક્ય’-‘ચૌલુક્ય’ અને એને મળતાં નામોએ ઝોળખાતી આ જાતિનાં બે ધાડાં આવેલાં જણાય છે : એક છઠ્ઠી સદીના અંત ભાગમાં આગ્યું, જે દક્ષિણનો ચાલુક્યવંશ વિકસાવે છે ને એમની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ સત્તારૂઢ થાય છે; બીજું ધાડું ૧૦ મી સદીની મધ્યમાં આગ્યું, જે કનોજ અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય કે સોલકા વંશ વિકસાવે છે. આમ ઉત્તર ને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચૌલુક્યની ઉત્પત્તિ એક જ ટોળીમાંથી અર્ધ હશે એમ દર્શાવે છે.

ગુજરાતમાં બંને ધાડાંઓના વંશોનેએ રાજ્ય સ્થાપ્યાં છે, કેમકે દક્ષિણ ગુજરાતનું એ મૈત્રકકાલીન રાજ્ય દક્ષિણમાંથી આવેલું છે ને પછીના સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્યો અને ઉત્તર ગુજરાતના ચૌલુક્યો-સોલકાઓ (વાઘેલા સોલકાઓ સહિત) ઉત્તરમાંથી આવેલા જણાય છે.

અ. કુ મજુમદાર^{૧૦૫} ચાલુક્યોને ગુર્જર જાતિના ગણવા માટે પૂરતાં પ્રમાણ નથી એમ જણાવે છે, કેમકે દસમી સદી પહેલાં પણ નાંદોપુરીના ગુર્જર નામના અને ગુર્જર-પ્રતીહારોના રાજવંશો જોવા મળે છે, એટલે ‘ગુર્જર’ નામ ચાલુક્ય-સમયમાં જ દેખાયું એમ કહી શકાય નહિ. તેઓ દર્શાવે છે કે ‘ચાલુક્ય’ નામનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં આવે છે. માર્કંડેય, મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણમાં યુલિકો-શુલિકોનો ઉલ્લેખ ભારતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશની લ’પટેા, કિરાતો ને કાંદમીગની ટોળાઓ સાથે થયો છે. ચરકસંહિતામાં બાહ્લિક, પહ્લવ, ચીના અને શક સાથે ચૌલિકોનો ઉલ્લેખ છે હરાહના અભિલેખમાં આદ્રિ-ગૌડ સાથે જલિકનો ઉલ્લેખ છે તે ‘ચાલુક્ય’ જ છે. આ નામો પહ્લવ શબ્દ ‘સુરક’ ને ‘સુલક’-‘સુલિક’ દ્વારા સોગિડયન સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ બતાવી ચાલુક્યો ‘સોગિડયન’ હતા એમ દર્શાવ્યું છે. ચેત્યી પહેલાં ‘સોગિડયન’ ને પાષ્ટળથી ‘બેક્ટ્રિયન’ તરીકે ઝોળખાયા છે. આમ મજુમદારના મતે ચાલુક્યો પરદેશી છે, પરંતુ ગુર્જર નહિ, સોગિડયન છે.

ચાલુક્યો પરદેશી નથી અને આ દેશના પ્રાચીન આર્ય-દ્રવિડ ક્ષત્રિયોના વંશજ છે એમ ઝોઝા બારપૂર્વક દર્શાવે છે. અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઝોળખાતા

થયા તે પહેલાં ચાલુક્યો સ્થર્વશી જણાય છે, તેથી તેઓ ગુર્જર નથી, પણ અશ્વદાયલની આસપાસના પ્રદેશના ક્ષત્રિય છે એમ તેઓ જણાવે છે ૧૦૬.

ત્રૈતક સમયના કેટલાક રાજકુલ પરદેશી જાતિના જણાય છે, તેા કેટલાંકની ઉત્પત્તિ વૈશ્ય કે બ્રાહ્મણ આદિપુરુષથી થયેલી જેવા મળે છે વળી રાજ્યના અધિકારીઓની પસંદગી બધા વર્ણોમાંથી કરવામાં આવતી હોય એ સંભવિત છે. વલ્લભીના રાજ શીલાદિત્યે અમાત્યની પસંદગી માટે ચારે વર્ણોના વિચાર કરી જોયો હતો એવા 'ઉદયસુદરીકથા'માં ઉલ્લેખ આવે છે, છતાં અધિકારીઓના ઉદ્ભવિત નામો પરથી તેા માટે ભાગે રાજ્યતંત્રનો અધિકાર અને દાનશાસનમાં દૂતક તરીકેનો અધિકાર ક્ષત્રિયકુલની વ્યક્તિઓનો જણાય છે ૧૦૭

બ્રાહ્મણો

ત્રૈતકો, ત્રૈકૂટકો, કટચ્ચુરિઓ અને નાંદીપુરીના રાજાઓના દાનશાસનો પરથી બ્રાહ્મણોનો ખ્યાલ આવે છે બ્રાહ્મણો ધાર્મિક અને એકદર સામાજિક જીવનમાં મુખ્ય ભાગ લેતા હશે બ્રાહ્મણોની ઓળખમાં એમનું નામ, પિતાનું નામ, ગોત્ર, વેદશાખા અને નિવાસસ્થાન મુખ્ય જણાય છે ૧૦૮ વળી બ્રાહ્મણોએ ગ્રંથાંતર કર્યું હોય તેા એ કયા સ્થળેથી કયા અન્ય સ્થળે કર્યું છે એ સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ જેવા મળે છે

દાનશાસનોમાં ઉદ્ભવિત બ્રાહ્મણોની વસ્તી જલ્પસર ને એની આસપાસના પ્રદેશમાં સૌથી વધુ ને અન્ય સ્થળોમાં—વલ્લભી, સિ હપુર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, આનંદપુર, ભરૂચ, કચ્છ ને નવસારિકામાં—પ્રમાણમાં વધુ જેવા મળે છે અહિંચ્છત્ર (ઉ.પ્ર.), ગિરિનગર(સૌરાષ્ટ્ર) ને દસપુર(માળવા)નાં ત્રણ ચાર કુટુંબ બાદ કરતાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં બધાં જ કુટુંબ જલ્પસર ને ભરૂચની આસપાસના જણાય છે ૧૦૯

એ બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોમાં વત્સ, ભારદ્વાજ, દૌરહકીય અને કૌણ્ડિન્ય સૌથી વધુ જણાય છે, અન્યમાં ચૌસિ, ધૂમ્રાયણ, હારીત, કાસ્યપ, લક્ષ્મણ, શ્રાવાયણ, માર્કર, વસિષ્ઠ, ગાર્ગ્ય, ભાર્ગવ, શાર્કરાક્ષિ, તાપસ, આત્રેય, દ્રોણાચન, કૌશ્વરસ, પારાશર, ગાર્ગ્ય, કપિષ્ઠલ, માનવ, શાંડિલ્ય, વ્રજગણ, કૌશિક, ઓપસ્વસ્તિ, ઉપમન્યુ ઇત્યાદિ ગોત્રો પણ જણાય છે. ૧૧૦

વેદશાખામાં સૌથી વધુ ઉલ્લેખ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાનો અને ત્યાર બાદ સામવેદની ઇદોગ્ય શાખાનો આવે છે. અથર્વવેદી ને ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણોનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૧૧

હાંડારકર^{૧૧૦} વલ્લભી અને આનંદપુરના મૈત્રકકાલીન બ્રાહ્મણુ નાગર બ્રાહ્મણો હોવાનો મત રજૂ કરે છે નાગર બ્રાહ્મણોમાં આજે પ્રચારમાં છે અને ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ હતા તેવા તેર નામાંતોના પૃથક્કરણ પરથી તેઓ આ મત પર આવે છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પરદેશી જાતિનું ધણુંબધું મિશ્રણ થયું હોવું જોઈએ. નાગર જાતિના નામાંતોમાં કેવ (બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત), વર્મન (ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત), વક્ત અને ગુપ્ત (વૈશ્યોમાં પ્રચલિત), દાસ (શૂદ્રોમાં પ્રચલિત) એવા નામાંત જોવા મળે છે. એ ઉપરથી બધા વર્ણોનું નાગરોમાં મિશ્રણ થયું છે એમ માનવા કરતાં આ નામાંતો જુદી જુદી ટોળીઓનાં કુલસચ્ચક નામ હોય અને એ બધી ટોળીઓ નાગર બ્રાહ્મણોમાં ભળી હોય એમ માનવું વધુ યોગ્ય છે એમ તેઓ માને છે. વળી આ નામાંતોનું સામ્ય જોઈને તેઓ બંગાળના કાયરથો તથા ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વચ્ચે સબધ જુએ છે પ્રનોરા નાગરોની ટોળીઓ નગરકોટ (અદિચ્છત્રની નજીકમાં) રથજેથી પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં ગુજરાતમાં આવીને નાગર બ્રાહ્મણોમાં ભળી મર્ધ હોય ને અદિચ્છત્ર પાસે આવેલ 'નગર' નામે કેઈ રથજના નામ પરથી સૌ 'નાગર' કહેવાયા હોય એવું અનુમાન કરે છે. આમ ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ પરદેશી જાતિના છે

સાકળિયા^{૧૧૧} જણાવે છે કે આનંદપુરના મૈત્રક બ્રાહ્મણોમાં જણાતા કેટલાક નામાંત તત્કાલીન બીજા પ્રદેશના બ્રાહ્મણોમાં પણ જોવા મળે છે, તેથી બીજા પુરાવા ન મળતાં આનંદપુરના મૈત્રક બ્રાહ્મણોને નાગર બ્રાહ્મણ ગણી શકાય નહિ.

સુરાષ્ટ્રની પ્રભુ વેપારવાણિજ્યમાં મોખરે હતી. વણિકો અંતર્દેશીય તેમજ વિદેશી (સસુદ્રપારના સુધ્ધા) વેપાર કરતા. વણિકોમાં નાવિકપતિઓ અને સાર્થ-વાહોના ઉલ્લેખ આવે છે. યુઅન શ્વાંગ નોંધે છે કે દૂર દેશાવરતી વિરલ અને અમૂલ્ય ચીજો અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થતી અને વલ્લભીપુરમાં કરોડપતિઓનાં સોએક જેટલાં ઘર હતાં. અજિત કક્ક નામના વાણિયાએ વિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી ધનિક વૈશ્યો ધર્મસ્થાનો પાછળ દાન કરતા એ જોવા મળે છે.^{૧૧૪}

મૈત્રકકાલીન રાજાઓએ આપેલાં મનશાસનોમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો ઉપર ફેટલીક વાર વાણિજ્યક, વર્હકિ (સુધાર), કણબી, નાપિત અને કુંભારનો ઉલ્લેખ આ

છે. વલ્લભીનાં ખડેરોમાં મળતા અવશેષો પન્થી સોની, મણિયાર, લુદાગ, કંસારા, વણકર, ઝૂલ, માળી જેવા અન્ય ધધાદારી વર્ગોનું તથા કુટુંબી (કુલ્યમ્બી)-ખેડૂતનું સ્થાન થાય છે. વળી પરિચારકર્મ જેવા કે પગથપી કરનાર, પથારી કરનાર, દાત રંગનાર વગેરે વર્ગો હોવાનું કેટલાક આનુપગિક પુરાવાઓ પરથી ફક્ત થાય છે. યુઅન શ્વાગ ચાર વર્ણોના નિર્દેશ કરે છે તથા ગુલામીના રિવાજની પણ નોંધ કરે છે. આ બધા ઉદ્દેશો પરથી હજી સમાજમાં જાતિભેદ પ્રચલિત થયેલા જણાતા નથી, કદાચ ધધાદારી વર્ગો જ જણાય છે. આ પછીના સોલંકી કાલના સાહિત્ય અને લેખોમાં બ્રાહ્મણ અને વાણિયાની જુદી જુદી પેટા-જાતિઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ મૈત્રકકાલીન લેખોમાં માત્ર રાજવંશોના જુદાં જુદાં કુલોનો, બ્રાહ્મણોનો તેમજ ધધાદારી વર્ગોનો, વણિકોનો અને ખેડૂતોનો જ ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૧૫

અનુમૈત્રકકાલ (ઈ સ ૭૮૮-૯૪)

અનુમૈત્રકકાલ દરમ્યાન ચાપો-ચાવડાઓ, રાપ્ટકટ્ટો, પ્રતીહારો, ચાલુક્યો, સૈધ્વો અને પરમારો ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સત્તા ધરાવતા જણાય છે. એ પૈકી ચાવડા, પરમાર અને પ્રતીહાર રાજકુલોનો પહેલવહેલો પરિચય આ કાલમાં થાય છે.

ચાવડા

રાજસ્થાનના હીનમાલમાં, સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણમાં અને ઉત્તર ગુજરાતના અણહિલનાડ પાટણમાં ચાવડા વંશનાં રાજ્ય જોવા મળે છે.

વઢવાણના ચાપવંશી રાજા ધરણીવરાહના શક વર્ષ ૮૩૬ (ઈ સ. ૯૧૪) ના દાનપત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીએ શંકરને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ, તમે જ્યારે ધ્વાનમન બને છો ત્યારે અમુરો અમને દુઃખ દે છે એ અમારાથી સહેવાતું નથી. આથી શંકરે પોતાના ચાપવંશી પૃથ્વીની ન્હા કરી શકે તેવા પ્રરુપ ઉત્પન્ન કર્યો ને એનાથી ચાપવંશ પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૧૬ આમ બ્રહ્માના ચુલુકમાંથી ચૌલુક્યોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તેવા જ પ્રકારની ચાપવંશીઓની ઉત્પત્તિ ગણાય છે.

ટોડે એમને સીચિયન-શક ગણ્યા છે. ૧૧૭ કેટલાક એમને ગુર્જર ગણે છે. ચાપોટટ અને ગુર્જર હિન્ન છે એમ ઓઝા દર્શાવે છે અને ચાપ નામના

કોઈ મૂળ પુરુષના નામ પરથી 'ચાપ' નામે વંશ ઓળખાવા લાગ્યો હશે એમ માને છે ૧૧૮

પરમારો

પૂર્વ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં માળવાના પરમાર વંશની સત્તા હતી. આ વંશના આઠ રાજા પ્રતીહારોના સામંત લાગે છે પરમાર રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ પણ આજુના અગ્નિકુંડમાંથી કહેવામાં આવે છે અને એ પ્રમાણે તેઓ મૂળે ચાલુક્યો, ચાહમાનો ને પ્રતીહારોની જેમ પરદેશી ગુર્જર-જાતિના છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એમની ઉત્પત્તિના વૃત્તાંતમાં પણ એમની ઉત્પત્તિ આજુના અગ્નિકુંડમાંથી જ કહેવામાં આવી છે. પરમારોના મૂળ પુરુષનું નામ 'ધૂમરાજ' પણ આ માન્યતાને ટેકો આપે છે. ૧૧૯

ઓઝા એમને પરદેશી જાતિના ન ગણતાં આ જ દેશના પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશના ગણે છે ને તેઓ મૂળે આજુની આસપાસ રાજ્ય કરતા હશે એમ માને છે. ત્યારથી એમણે મારવાડ, સિંધ અને ગુજરાતમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે તેઓ અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઓળખાતા થયા તે પહેલાં બ્રહ્મક્ષત્રિય કુલના જણાય છે. રાજા મુજને દરબારના કવિ પણગુપ્ત બ્રહ્મક્ષત્રિય કહે છે. ૧૨૦ 'રાસમાળા' જણાવે છે તે પ્રમાણે પારકરથી થોડા પરમારો દુકાળના માર્યા સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા, એમને વટવાજુના વાઘેલા રાજાએ બીલો સામે દુમલો કરવા રોક્યા ને એમાં એમને સફળતા મળતા રાજાએ એમને મૂળી, થાન, ચોટીલા ને ચોખારી એ ચાર તાલુકા આપ્યા મુસલમાનોએ એમને ૧૧ મી સદીમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાંથી હાંકી કાઢ્યા જણાય છે ૧૨૧

મુનશી જણાવે છે કે હરસોલના દાનપત્રમાં તેઓ અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવો ઉલ્લેખ નથી. એમનો આદિપુરુષ ધૂમરાજ પ્રતીહારોનો સામંત જણાય છે. પ્રતીહાર, ચાહમાન, ચાલુક્ય ને પરમાર એ પરસ્પર સંબંધ (અને હમનસંબંધ પણ) ધરાવતી જાતિઓએ શરૂઆતમાં અગ્નિકુંડમાંથી ઉદ્ભવ થયાનો દાવો કર્યો નહોતો ને તેઓ પરદેશી પણ નહોતા; લોહી ને પ્રજાલિકાના સમ્બંધથી તેમજ મૂળ વતન ગુર્જર-દેશના સંબંધથી આ ચાર જાતિ ઈ. સ ૫૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીના સમયમાં સામ્રાજ્ય બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવે છે ને તદ્દનુસાર પરસ્પર અથડામણમાં પણ આવે છે, એવો મત મુનશી રજૂ કરે છે ૧૨૨

પ્રતીહારો (પઢિયારો)

‘પ્રતીહાર’ એ રાજ્યાધિકારના પદ પરથી વચ્ચે નામ પડયું હશે, મૂળ પુરુષના નામ પરથી નહિ. આયુના અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિવંશી રાજપૂત તરીકે જાણીતા થયા તે પહેલાં તેઓ સર્વવંશી તરીકે ઓળખાતા તેઓ પરદેશી ગુર્જરા નથી એમ ઓઝા, મુનશી વગેરે વિદ્વાનો માને છે હરિયંદ્રને ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશનો આદિપુરુષ માનવામાં આવે છે. એ બ્રાહ્મણ હતો અને બે સ્ત્રીઓને પરણ્યો હતો-એક બ્રાહ્મણી ને બીજી ક્ષત્રિયા. ક્ષત્રિય રાણીના પુત્ર ક્ષત્રિય પ્રતીહાર. એ શાસ્ત્ર મૂકી શસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને પ્રતીહાર વંશ શરૂ કરે છે. ૧૨૩

પ્રતીહારો પણ ગુર્જર જાતિના ને પરદેશી છે તથા આયુ પરના અગ્નિકુંડમાંથી ‘પ્રતીહાર રાજપૂત’ તરીકે બહાર આવે છે ને રાજસતા પ્રાપ્ત કરે છે એવો ખીજે મત છે. ૧૨૪

દક્ષિણના લોકોનું ગુજરાતમાં આગમન

રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્ય-અમલ સાથે દખ્ખણના—મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હોય એવા પુરાવા મળે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ મહારાષ્ટ્ર અને કાનડી બ્રાહ્મણોને દાનશાસન આપીને ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં વસાવ્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ કાલ દરમ્યાન દક્ષિણમાંથી જૈન સાધુઓ પણ આવ્યા છે. ૧૨૫ જૈન ‘હરિવંશપુરાણ’ તથા ‘બૃહત્કથાકોશ’માં વર્ધમાનપુર(વઢવાણ)ના જૈન પુન્નાટસંઘના સાધુઓના ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨૬ એ પરથી પુન્નાટ-કર્ણાટકથી જૈન સાધુઓ પણ ગુજરાતમાં આવેલા જણાય છે. વળી સેનામાં ને રાજ્યવહીવટ અર્થે પણ લોકો દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય

બ્રાહ્મણો

રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ મળે છે જેમ ત્રૈલોક્યાલીન બ્રાહ્મણોમાં જ શુસર અને ભરૂચની આસપાસના બ્રાહ્મણોના સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેમ અનુજૈનક કાલના દાનશાસનોમાં ગોવર્ધન (વડોદરા નજીક) રચળના બ્રાહ્મણોનો સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જ શુસર (ભરૂચ નજીક),

ગોવર્દન (વડોદરા નજીક) તથા ભોરસદ (ખેડા નજીક) એ દક્ષિણ તથા મધ્ય ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની વસાહતનાં કેન્દ્ર જણાય છે ૧૨૮ એ ઉપરાંત કર્ણાટકમાંના બાદામી, તિગાવી અને વેંગીથી આવેલા બ્રાહ્મણોનો ને બગાળામાંના પુરુષાર્થનથી આવેલા બ્રાહ્મણોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨૯

બ્રાહ્મણોનાં ઉદ્ભાવિત ગોત્રોમાં સૌથી વધુ ભારદ્વાજ (૧૦) ગોત્ર ને અન્ય ગોત્રોમાં વત્સ (૧), ગૌતમ (૪), કાત્યાયન (૩), કૌશ (૩), લાવાણ્ય (૩), વાષ્ણેય (૩), કૌશિક (૧), કુપ્લિડન (૧), લાક્ષાયણ્ય (૧), લક્ષમણ્ય (૧), માઠર (૪), પારાશર (૧), શાષ્ટિહ્ય (૧), સૌન્દાન (૧), વરુણ્ય (૧), વાત્સ્યાયન (૧), યૌગન (૧) ઇત્યાદિ ગોત્રો છે એમાં ભારદ્વાજ ગોત્રના અર્ધાં બ્રાહ્મણ યજુર્વેદની કાવ્ય શાખાના ને અર્ધાં સામવેદની કૌશુભી શાખાના જોવા મળે છે. રાજસૂતા દક્ષિણથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ વંશની છે, છતાં ત્યાંથી આવેલા બ્રાહ્મણોનું પ્રમાણ થોડું છે આ ઉપરથી દક્ષિણના બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત જણાતો નથી અને આ રાજ્યોએ બધા બ્રાહ્મણોને સમાનતાએ પ્રોત્સાહન આપેલું જણાય છે ૧૩૦

મુસલમાનોના આગમનનો આરંભ

આ સમય દરમ્યાન ઈ. સ ૭૧૧ માં મુસલમાનોની સિંધ પર પ્રથમ ચડાઈ થઈ ને એમણે સિંધ કબજે કર્યું. વળી સૌરાષ્ટ્ર સાથે સુલેહ કર્યાને ઉલ્લેખ મળે છે, એ પરથી શરૂમાં તેઓ વિગ્રહમાં ઊતર્યા હશે ને પાછળથી તેઓએ સુલેહ કરી હશે એમ માની શકાય ૧૩૧ અરબ તવારીખમાં ને ગૈરકકાલીન દાનશાસનોમાં સુરાષ્ટ્ર અને એની આસપાસના પ્રદેશો પર અરબ હુમલા થયાના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ૧૩૨ શરૂમાં નવસારિકા, નાંદીપુરી ને વલ્લભીના ગળગળાએ તેઓને શિકસ્ત આપી, પરંતુ આ રાજ્યોનો નાશ લાવવામાં અરબ આક્રમણોનો મોટો ફાળો ગણવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો અરબોને પોતાના રાજ્યમાં ઊંચા હોદ્દા આપતા ને અરબો રાષ્ટ્રકૂટો સાથે ગાઢ સબંધ ધરાવતા, ન્યારે ગુર્જર-પ્રતીહાર રાજ્યો સિંધના અરબોને સત્તા ફેલાવવા દેતા નહિ ૧૩૩

ઈ. સ. ૭૬૧ ના અરસામાં હરિયની ઉત્તરે આવેલા ગંધાર બંદરમાં સૌ પ્રથમ મરિકદ બંધાર્ધ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૩૪

ગુજરાતના કાંઠા પર અરબો અને હિંદી મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં વસતા હોવાનું અરબ તવારીખકાર શહરિયા (ઈ સ ૯૦૦-૯૪૦) જણાવે છે.

અલ-મસજિદી (ઈ. સ. ૯૪૨) ખંભાત તથા અણહિલવાડ નગરોમાં મુસલમાનોની મસ્જિદો અને જામે મસ્જિદો હોવાનું તથા ત્યાં મુસલમાનો આબાદ હોવાનું નોંધે છે. ૧૩૫

પારસીઓનું આગમન

પારસીઓ સૌ પ્રથમ દીવ બંદરે ઊતર્યા ત્યાં ઝોગણીસ વર્ષ રહી, ઈ. સ. ૯૩૬ માં ગુજરાતના સળહના રાણા પાસેથી દૂધમાં સાકર ભળે તેમ અહીંની વસ્તીમાં ભળી જવાની શરતે રાજ્યાશ્રય મળ્યો એટલે તેઓ સળહમાં આવી રહ્યા, એવો હિલ્લેખ છે ૧૩૬ પા. સીઓ શાત આશ્રય માટે અહીં આવ્યા, તથા ઉપદ્રવ કર્યા વગર અહીં વસવાટ કરવા લાગ્યા જણાય છે. એમણે પોતાનો ધર્મ સાચવ્યો ને હિંદુઓના રીતરિવાજો પણ અપનાવ્યા અને સંઘર્ષમાં ઊતર્યા વગર અહીંની વસ્તી સાથે અનુકૂળતા સાધીને રહ્યા છે.

સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૩૦૪)

સોલંકી રાજાઓના દીર્ઘશાસન દરમ્યાન ગુજરાતે રાજકીય ને સાંસ્કૃતિક બહોળતાથીનો અનુભવ કર્યો. વળી આ પ્રદેશને “ગુર્જરદેશ” અથવા “ગુજરાત” એવું નામ પણ આ સમય દરમ્યાન જ મળ્યું ૧૩૭

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ચૌહાણ (સોલંકી), પરમાર, ચાહમાન, ચૂડાસમા, વાળા, ઝાલા, જોઢવા, મેર, રાઠોડ, હેરોલ, ગોહિલ, આબીર, કાદી તથા બીલની રાજસત્તાઓ જોવા મળે છે એમાંથી કેટલાકનો પરિચય પહેલવહેલો આ કાલમાં થાય છે

ચૂડાસમા

બોમ્બે ગેઝેટિયર પ્રમાણે સાતમી-આઠમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં આવેલી તુર્કી સમા ટોળાનો એક ક્ષેત્રો સિધમાં આવે છે ને સિધમાં ક્ષેત્રમાં રાજ્ય કરે છે; દસમી સદીની શરૂઆતમાં કચ્છમાં પ્રવેશે છે ને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ૧૫મી સદી સુધી વંશી-જૂનાગઢના પ્રદેશમાં રાજસત્તા ધરાવે છે તેઓ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના વંશના યાદવો ગણે છે ને ગુજરાતના યાદવોની જેમ અન્ય રાજપૂતોથી પોતાને અડિયાતા માને છે. ૧૩૮ આ સમા વંશના મળ પુત્રપત્ન નામ અદ્યુડ હતું તેથી આ વંશ “ચૂડાસમા” કહેવાયો લાગે છે ૧૩૯

વાળા

વળાની આસપાસનો પ્રદેશ વાળાક કહેવાતો. સોલકી કાલમાં ત્યાં વાળા વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા. વળા ઉપરાંત તળાબ પશુ એમને તાબે હતું એ વલ્લીના મૈત્રકોના વંશજ હતા ને મેવાડથી સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા વળ્યા તેથી “વાળા” કહેવાયા એ શબ્દોત્પત્તિ દેખાતી રીતે કૃત્રિમ છે “વાળા” નામ “વળા” (વલ્લી) પરથી જ થયું હોય સંભવે છે ૧૪૦

ઝાલા

ઝલા કુલનો મૂળ પુરુષ હરપાલ કચ્છના મકવાણા કુલનો હતો. એના વંશજોએ આગળ જતાં પાટડીમાં રાજસૂતા સ્થાપી; એ સૂતા હળવદ સુધી પ્રસરી. ૧૪૧ હરપાલની પત્ની શક્તિદેવીએ હાથીના ઉપદ્રવ સમયે બાળકોને ઝરખામાંથી ઝાલી લીધા તેથી તેઓ “ઝાલા” કહેવાયા : એ કપોલકલ્પિત ગણાય. ૧૪૨ શ્રી જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર “ઝાલા” શબ્દની ઉત્પત્તિ “ઝલ” પરથી તારવે છે ને “ઝલ”ને “ઝલ”નું રૂપાંતર માને છે ૧૪૩ કેટલાક “ઝલ” એટલે સરોવર પરથી આ નામ ધટાવે છે. ૧૪૪ ઝાલાઓના નામ પરથી સૌરાષ્ટ્રનો આ પ્રદેશ પશુ “ઝાલાવાડ” કહેવાયો.

હેરોલ

હારકામાં રાઠોડ-વાટેલોની સૂતા સ્થપાઈ તે પહેલાં ત્યાં હેરોલોનું વર્ચસ હતું. એ પરમાર વંશની શાખાના ગણાયા ૧૪૫

ગોહિલ

સેજક ગોહિલે તેરમી સદીના મધ્યમાં મારવાડમાંથી સૌરાષ્ટ્ર આવી, ચૂડાસમા રાજની ઓથથી પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની રાજસૂતા સ્થાપી ને સમય જતાં એ સૂતા આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રસરી, આથી આ પ્રદેશ “ગોહિલવાડ” તરીકે ઓળખાયો. ગોહિલ રાજાઓ પોતાને શાલિવાહન રાજાના વંશજ ગણાવે છે. આ શાલિવાહન તે સામાન્યતઃ દમ્પત્યના પ્રતિષ્ઠાન (પૈકલ) નગરનો પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજા શાલિવાહન મનાય છે; વળી એ મેવાડના ગુહિલ વંશનો રાજા શાલિવાહન (સં ૧૦૩૦) હોવાનો સંભવ પશુ મનાયો છે. ૧૪૬ ગુહિલ, ગોહિલ, ગુહલોત વગેરે નામે ઓળખાતા આ વંશનો મૂળ પુરુષ શુદિત કે ગુહદત ગણાય છે, પરંતુ એ વલ્લીના છેલ્લા મૈત્રક રાજા શીલાદિત્યનો પુત્ર

હુવાનો સંભવ નથી ૧૪૭ આ વશના રાજાઓ પશ્ચિમ ભારવાડના ખેરગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા ને ત્યાંથી રાઠોડોએ એમને નસાડયા હતા ૧૪૮ સેજકજી આવ્યો તે પહેલાં પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલો હતા. એમનો એક મૂલુક ગોત્રિલ સવત ૧૦૦૨ (ઈ સ ૧૧૪૬)માં મારગરાજનો શાસક અધિકારી હતો, જેના પિતાનું નામ સહજિય હતું આ સહજિયના નામ ઉપરથી ચોરવાડથી તળાજના માર્ગમાં એક વાવ અને સહજિયેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરવામાં આવેલાં ૧૪૯

કાઠી

બર્ધર કાઠીનો ઉલ્લેખ મળે છે ચક્રવર્તી જયસિંહદેવે સિદ્ધપુર પાસે વસતા ઋષિના આશ્રમે પર ઉપદ્રવ કરનાર અજય રાક્ષસ બર્ધરકને દરાવ્યો. અહીં બર્ધરક કોમનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ જતાં બાબરિયાવાડ તરીકે જાણીતા થયેલા પ્રદેશના બાબરા એ બર્ધરક લોકો જ ગણાય છે બાબરા એ કાઠીની એક પેટા શાખા છે કાઠીઓ રાજપૂતો કરતાં ધણા દૂરના મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાંથી આવ્યા છે એમ “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”માં જણાવ્યું છે ૧૫૦

કાઠીઓ વાળાઓ સથે ગાઠ સબંધ ધરાવતા; વાળાઓની એક શાખા કાઠીઓમાં જણી ગઈ છે.

બ્રાહ્મણો

સોલકી વશનો પયો નાખનાર મૂલરાજે કુટુંબેત્ર, નૈમિષારણ્ય, કનોજ, પ્રયાગ, કાશી, ગૌડ વગેરે પ્રદેશોમાંથી કર્મકાઠી બ્રાહ્મણોને તેડાવી સિદ્ધપુર, સિહોર, ખલાત વગેરે સ્થળોએ વસાવ્યા એવી અનુશ્રુતિ સ્થલમાહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. ૧૫૧ એ ઉપરથી ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય એમ લાગે છે સોલકી કાલનાં દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણ જાતિઓના ઉલ્લેખો મળે છે મૂલરાજનો પુરોહિત નાગર બ્રાહ્મણ હતો નાગરનો પરમાર રાજ સીયક રજનાં વિ સ. ૧૦૦૫ નાં દાનશાસનોમાં, ઔદીચ્યનો ભીમદેવ ૧ લાના વિ સ. ૧૦૮૬ ના લેખમાં, મોદને એ રાજના વિ. સ. ૧૧૨૦ના દાનશાસનમાં અને રાયકવાલનો ભીમદેવ ૨ જના વિ સ. ૧૨૫૬ ના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૫૨ આમ સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણોની પેટા-જાતિઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

અને ગોત્ર અને વેદશાખાને સ્થાને પ્રદેશ દ્વારા થતી ઝોળખ વધુ મહત્વપૂર્ણ ગણવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ લાગે છે. કૌદીત્ય એટલે ઉત્તરના મોઢ, નાગર, રાયકવાલ એ નામો પ્રદેશ પરથી પડેલાં જણાય છે

વૈશ્યો.

સોલંકી કાલનાં દાનશાસનોમાં અને સાહિત્યમાં વૈશ્ય જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખ વધુ મળે છે, તેમાં ધંધા પરત્વે ને સ્થળ પરત્વે અસ્તિત્વમાં આવતી પેટા-જ્ઞાતિઓના તેમજ વ્યવસાયિક પદ(હોદ્દા)ના ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. પેટા-જ્ઞાતિઓમાં ગ્રામવાટ, મોઢ, ઝોસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરઝટ (આજે રાજસ્થાનમાં જોવા મળે છે) અને પલ્લી જોવા મળે છે આ વૈશ્યોનાં નામોમાં અપ્રાકૃત-અસંસ્કૃત નામો વધુ જોવા મળે છે એ પરથી આ નામ ધારણ કરનારા પરદેશી શક-ગુર્જર ટોળાના હશે અને જૈન ધર્મનો અંગીકાર કરીને વૈશ્યવૃત્તિમાં ઠીક ઠીક પૈસા કમાઈને ગુજરાતના રાજ્યમાં આવ્યા હશે એવું સાંકળિયા અનુમાન કરે છે. ૧૫૩ જૈન જ્ઞાતિઓમાં ગ્રામવાટ, મોઢ, ઝોસવાળ, શ્રીમાળ અને ધરઝટ છે, તેમાં ગ્રામવાટ, શ્રીમાળ અને ઝોસવાળ-કુળના શબ્દો પાછળથી જાતિ માટે વપરાયા હોય અથવા તેા મૂળ પુરુષનાં નામો પરથી જાતિઓને નામ મળ્યાં હોય એવો સંભવ છે. વળી આ નામો પ્રદેશ-સૂચક પણ જણાય છે, ‘પલ્લી’ નામ સ્પષ્ટતઃ સ્થળ પરથી પડેલું છે.

પદ (designation) નાં નામોમાં મુદી (મોદી), સાધુ (શાહ), શેષી (શેઠ), સંધવી, ધ્રુવ, કંકર (કંઠર), પારિ. (પારેખ), ભણ. (ભણસાળી) જેવાં પદોમાં આજની કેટલીક વૈશ્ય અટકાનું આદ્ય સ્વરૂપ જણાય છે ૧૫૪

મરુમંડલ(મારવાડ)ના પલ્લી ગામનો વણિક કાકૃ વલ્લીમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિતામણિમાં મળે છે ૧૫૫ આ પરથી ઉત્તરના રાજસ્થાન, મારવાડ પ્રત્યાદિ પ્રદેશોમાંથી વૈશ્યોના થયેલા આગમનનો એક વધુ પુરાવો મળે છે. ૧૫૫

આમ રાજસ્થાન ને ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી જૈન વાણિયાઓની ઠીક ઠીક વસ્તી ગુજરાતમાં આવીને વસેલી જણાય છે.

કાયસ્થો.

લઢિયા તરીકે રાજ્યવહીવટમાં કામ કરતા કાયસ્થોનો ઉલ્લેખ મળે છે. મૂલરાજનું વિ. સં. ૧૦૪૩(ઈ. સ ૯૮૭)નું દાનપત્ર કાચિન નામના કાયસ્થે લખેલું છે. ૧૫૬ વળી કાયસ્થોમાં વલ્લીનો “ વાલલ કાયસ્થ ” એવો પેટા-વિભાગ

પણ જોવા મળે છે ૧૫૭ વાલભ કાયસ્થોની ઉત્પત્તિ અંગેની પૌરાણિક કથા “ઉદયમુદરીકથા”માં જોવા મળે છે ૧૫૮ આ ઉપરથી કાયસ્થોના વ્યવસાયી વર્ગને ખ્યાલ આવે છે રાજાઓના દરબારમાં સાંધિવિગ્રહિક અને દિવિરપતિ જોવા હોવા હતા તે જ પ્રકારનો લહિયાનો હોદ્દો જણાય છે ૧૫૯ અને શરૂમાં આ હોદ્દા પર કામગીરી બજાવનારની ભરતી નિયમિત રીતે વશપરંપરાગત રીતે નહિ થતી હોય અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શબ્દ બધા વર્ણોમાંથી એમની પસંદગી થતી હશે એમ જણાય છે. આમ એ એક ધધાદારી જૂથ હશે આ સમય દરમિયાન કાયસ્થ-લહિયાના વ્યાવસાયિક વર્ગમાં પણ પેટા યાત્રિ વાલભ કાયસ્થોની જણાય છે સાંકળિયા જણાવે છે તેમ ચૌલુક્ય કાલના કાયસ્થનાં નામોમાં કેટલાક શક-ગુર્જર જેવાં ને કેટલાંક ક્ષત્રિય જેવાં અને એક કિસ્સામાં બ્રાહ્મણ જેવાં જોવા મળે છે ૧૬૦ આ ઉપરથી આ વર્ગમાં ધણી બધી જાતો અને વર્ણોનું મિશ્રણ થયું હોવા સંભવ છે.

આ ઉપરાંત ખેડૂત, સુથાર, લુહાર, કડિયા, કુંભાર, અત્યંજ અને ચાંડાલના ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે ૧૬૧

અરબ પ્રવાસી અલખીઝની લખે છે કે ચાર વર્ણના લોકો એકઠા રહે છે ને એકબીજાના હાથનું ખાય છે. વ્યાસ મુનિ એને ટેકો આપે છે. “કર્પૂર-મજરી”માં ક્નોજના રાજા મહેંદ્રપાલનો ગુરુ રાજશેખર કહે છે કે મારી વિદુષી પત્ની અવન્તિસુન્દરી ચૌહાણ કુટુંબની ક્ષત્રિય હતી. આવા ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે ત્યારે યાત્રિ-જાતિ અને વર્ણો વચ્ચે ખાનપાન ને લગનવ્યવહારની છૂટછાટ હશે ૧૬૨

સ્તભતીર્થ (ખલાત)ના મનાયક તરીકે વસ્તુપાલે જાસની દુકાનોએ સ્પર્શપર્શના નિષેધ માટે અલગ અલગ વેદિકા કરાવરાવી હતી ચાંડાલો ને અસ્પૃશ્યો ગામ બહાર રહેતા અને ગામમાં દાખલ થતી વખતે એમને જુદી જુદી ચિહ્નચિહ્નિ રાખવી પડતી એવો ઉલ્લેખ ‘દ્વાત્રય કાવ્ય’માં આવે છે ૧૬૩ આ પરથી અસ્પૃશ્યતા ને આભડછેટનું પાલન થતું હશે એમ જણાય છે

ગુલામી પણ પ્રચલિત હશે એમ જણાય છે ગુલામો “દાસ” કહેવાતા ને સામાન્ય ને કરચાકર “ભૂતક” કહેવાતા યુદ્ધ સમયે પકડેલા, ખરીદ કરેલા, દાનમાં મળેલા, ધરના દાસથી જન્મેલા, વારસામાં મળેલા, પેટનો ખાડો પૂરવા આપમેળે ગુલામ થયેલા કે આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે દાસ થયેલા એવા અનેક જાતના દાસ હતા. ૧૬૪

સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪-૧૧૪૩) ખંભાતના મુસલમાન વેપારીઓ ઉપર હુમલા થયેલા એની તપાસ કરે છે, હિંદુઓને દંડ કરે છે અને નવી મસ્જિદ બાંધવા મુસલમાનોને પૈસા આપે છે એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૧૫ વેપારધંધાર્થે આવેલા અરબોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોય એવા ઉલ્લેખ મળે છે. હર્મ્યુજ દેશના ખોળા નાખુદા પીરોજે સોમનાથ પાટણની બહાર જમીન ખરીદી ત્યાં મસ્જિદ બંધાવી અને એને અમુક આવક બાંધી આપી એવો ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના સંસ્કૃત લેખમાં ઉલ્લેખ છે. આથી ત્યારે ત્યાં મુસ્લિમોની વસ્તી પણ હશે. ૧૧૬

દેવલ સ્મૃતિકારે મુસલમાન બનેલા હિંદુઓને કરીથી હિંદુ ધર્મમાં અપનાવવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા પણ દર્શાવી છે. ૧૧૭ આથી મુસ્લિમ બનેલાને કરી પાછા સ્વધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવતા હશે.

આ સમયનો સમાજ ધણો જટિલ બનેલો જણાય છે. વ્યાવસાયિક વર્ગો ને વર્ણોની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ-વાણિયામાં પેટા-જ્ઞાતિઓના વિભાગો બંધાવાની શરૂઆત થઈ અને અસ્પૃશ્યતાતું પાલન પણ કડક રીતે ચતું ચાલ્યું. મુસલમાનોના આગમનના સમય સાથે વર્ણજ્ઞાતિવ્યવસ્થાવાળો સમાજ ચુસ્ત બનવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે પ્રાચીન ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક તબક્કાવાર પ્રાપ્ત માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓના ખ્યાલ કર્યો. આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાલના અંતભાગમાં ગુજરાતની વસ્તી કયા કયા વર્ગો-જ્ઞાતિઓ-કોમોમાં વહેંચાયેલી જણાય છે એ જોઈએ.

પ્રાચીન ગુજરાતની જૂની અને નવી વસાહતનાં મહત્વનાં કેન્દ્રો કે પવિત્ર ધામોમાં મુખ્ય મુખ્ય જોઈએ તો ઉત્તર ગુજરાતમાં ખોરસદ, મોદેરા, સિદ્ધપુર, વડનગર, ખડાલ, અડાલજ, ડીસા, ઘોઘા, હરસોલ, ખેડા, માંડલ, અણહિલવાડ-પાટણ, રાયકા અને વિસનગર; સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર, ગોમતી, સિહોર, તળાળ અને જિના; દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનાવલ ભરૂચ, જંજીર, કામરેજ, કાવી અને નરિદ; અને મધ્ય ગુજરાતમાં સજેદ, સાકોઈ અને વડોદરા એ મુખ્ય જણાય છે. આમાંનાં ઘણાં બધાં સ્થળોનાં નામો ઉપરથી આજની ઘણી બધી બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને કેટલીક સોની, સુથાર જેવી ધંધાદારી તેમજ વસવાયા પેટા જાતિઓનાં નામ પડ્યાં છે સભવ છે કે આ જાતિજનોના પૂર્વજો આ પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે સ્થળે જઈ વસ્યા હોય. પૂરતા પુરાવાઓને અવગણ્યાં આજ આનંદીપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

બ્રાહ્મણો

બોમ્બે ગેઝેટિયર ૧૯૮ ધારે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના સૌથી જૂના બ્રાહ્મણોમાં લગ્ન અને એની આસપાસના ભાગવ, જાજુ અને સળેદરા બ્રાહ્મણો, સુરત નજીકના અનાવિલ અને મોતાલા બ્રાહ્મણો, ખેડા નજીકના ખોરસદા અને ખેડાવાળ બ્રાહ્મણો તથા મહી નદીના મુખ નજીકના કાવીના કપિલ બ્રાહ્મણો છે. ત્યાર પછીના બ્રાહ્મણોમાં ૫ મીથી ૮ મી સદી દરમ્યાન જેમના જૂનાગઢ, વડનગર અને વલભીના તામ્રશાસનોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે નાગર બ્રાહ્મણો આવે છે. ઈ. સ. ૯૬૧-૧૦૬૨ દરમ્યાન અણ્ણરિલવાડના રાજાઓના પ્રોત્સાહનથી ઉત્તરમાંથી આવીને વસેલા કડાળિયા, ઔદીચ્ય, હરસોલા, ખડાયતા, મોઢ, રાયકવાળ અને શ્રીમાળી જેવી પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણો; તેવી જ રીતે મારવાડ અને રજપૂતનામંથી મુસલમાનોના આગમન પહેલાં દુષ્કાળને કારણે આશ્રયાર્થે આવેલા અને આજે દિસાવાળ, ઝાલોગ, મેવાડા, પાલિવાલ, શ્રીમૌડ, ઉદુબરા અને ઉનેવાળ પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણ છે આ બધી બ્રાહ્મણોની પેટાજ્ઞાતિઓના ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી; સંભવ છે કે આજની આ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓના કેટલાક જનોના પૂર્વજો પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે રથને વરયા હોય પ્રાચીન સમયના બ્રાહ્મણો અગેના ચોક્કસ પુરાવા તો બ્રાહ્મણોની નાગર, ઔદીચ્ય, મોઢ અને રાયકવાલ પેટા જ્ઞાતિઓના જ મળે છે

આ ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતમાંથી આવેલા મહારાષ્ટ્રી અને કાનડી બ્રાહ્મણોની વસ્તી પણ આ કાલના ગુજરાતમાં જણાય છે.

કાયસ્થ

રાજ્યવહીવટમાં કામ કરનાર કાયસ્થો અને એમાંય વાલલ કાયસ્થ જેવી પેટા જ્ઞાતિના કાયસ્થના ઉલ્લેખો પરથી વસ્તીમાં આ વર્ગ જણાય છે ૧૯૯

વાણિયા

દેહ પ્રાચીન સમયથી વેપારવાણિજ્ય કરનાર વાણિયાઓની વસ્તી ગુજરાતમાં મહત્વપૂર્ણ છે જ. ઉપરાંત ૧૦ મી સદીની આસપાસ રજપૂતાના તથા મારવાડથી જૈન વાણિયા વિપુલ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા છે પોરવાડ, મોઢ, ઝોસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરજીટ અને પલ્લી નામે ઓળખાતી વાણિયાની પેટાજ્ઞાતિઓ આ સમયમાં જ બંધાઈ ચૂકેલી જેવા મળે છે. ૧૭૦

રાજપૂતો

આ સમય દરમ્યાન અનેક રાજકુલો (સ્થાનિક અને બહારથી આવેલાં) થઈ ગયાં છે—ત્રૈલોકી, ત્રૈલોકી, આરુલોકી, સૈંધવો કે જોડવા, ચાહમાનો, ગુર્જરા, ચૌહાણો, સેટકો, પરમારો, પ્રતીહારો, ચૂડાસમા, રાખૂરો કે રાઠોડો, સોલંકી, કાઠી, મેર, આબીર કે આહીર—આ બધાં રાજવંશી કુલો રાજસત્તાએ હોય ત્યાં સુધી બીજી ક્ષત્રિય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા—સત્તા ધરાવતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજસત્તા ગુમાવી બેસતાં કુલનાં બધાં કુટુંબો માટે પ્રતિષ્ઠા ને સંપત્તિ ટકાવવાં મુશ્કેલ બને; કેટલાંક કુટુંબો સરદારો કે સૈનિકો તરીકે ચાલુ રહે, કેટલાંક જાગીરદારરૂપે રાજપૂત તરીકે ઝાળખાય, તો કેટલાંક વેપાર, ખેતી કે અન્ય ધંધાઓનો સ્વીકાર કરીને જતે દિવસે વાણિયા, કણ્ઠી કે ધંધાદારી વર્ગોમાં સ્થાન પામે એ સંભવિત છે. આજે વાણિયા અને કેટલીક ધંધાદારી ને વસવાયા જ્ઞાતિઓમાં રાજપૂત અટકો જોવા મળે છે અને કેટલીક જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશેની દંતકથાઓમાં મૂળ પુરુષ રાજપૂત હોય એવું જોવા મળે છે, જે કે આવા પુરાવા પરથી તેઓ મૂળે રાજપૂત જ હશે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ; પોતાની જ્ઞાતિનો દરજ્જો બીજો આણવા હેતુપૂર્વક રાજપૂત અટકો ધારણ કરી હોય એમ અને એવી જ રીતે રાજપૂતો જોડે પોતાનાં કુલોને સાંકળ્યાં હોય એમ પણ સંભવી શકે બીજી તરફથી વૈજ્ઞાનિક ને અન્ય જ્ઞાતિ-જાતિની વ્યક્તિઓ રાજપૂત બની હોય એમ પણ જોવા મળે છે આમ રાજપૂત વસ્તી અન્ય વર્ણ-જ્ઞાતિમાં, તો અન્ય વર્ણ-જ્ઞાતિના લોકો અને અસલી આદિવાસી કે આગંતુક પરદેશી જાતિઓ રાજપૂતમાં ભળે, એમ બેપક્ષી પ્રક્રિયા કામ કરતી જોવા મળે છે ૧૭૧

કણ્ઠી

ગ્રામીન કાલથી ખેતી કરતો કણ્ઠી ખેડૂતોનો વર્ગ ગુજરાતની વસ્તીમાં બહુ સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોય એ અસંભવિત છે ગ્રામીન કાલના કણ્ઠી-ખેડૂતોમાંના કેટલાક આજે કડવા ને લેઉઆ પાટીદારો તરીકે ઝાળખાતા પાટીદારોના પૂર્વજો હોય એવા સંભવ છે. પુરાવાઓને આધારે તો માત્ર કણ્ઠીઓનો જ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે કણ્ઠીઓમાં ખાસ તો આજે લેઉઆ અને કડવા નામે ઝાળખાતા કણ્ઠીઓમાં ગુર્જર જાતિના પરદેશીઓનો અથવા બાકી પ્રમાણમાં છે એમ બોલે એકાદિયર દર્શાવે છે ૧૭૨

ધંધાદારી વર્ગો

ધંધાદારી વર્ગોમાં સોની, સુથાર, કંસારા, લુહાર, દંડ, કુંભાર, વાળંદ, વણકર, માળી ઇત્યાદિના ઉદ્યોગો મળે છે. એમનામાં પેટા જ્ઞાતિઓના ઉદ્યોગો સાંપડના નથી, પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણની જેમ આ વર્ગોમાં પણ (ખાસ તો સ્થળ પરત્વે ને જાતિ પરત્વે) પેટા જ્ઞાતિઓ પડવા લાગી હોય એવો સંભવ છે. ૧૭૩

અસ્પૃશ્ય વર્ગ

ઉધાડે માથે, ગળામાં ઘૂંટણની લઈને ને પગલાં લૂંછવા કેડે ઝાડુ બાંધીને ફરતા દેડ, ભંગી-અસ્પૃશ્યો ગૌલુક્ય સમયમાં જોવા મળે છે. આ વર્ગ કેવી રીતે બન્યો હશે એ અંગે ધણાં અનુમાન થયાં છે; એમાંના કેટલાકે જણ્યુ શ્રોત્રા કે ચાકરી કરનાર વર્ગના લોકોના વંશજો હોઈ શકે, તો કેટલાકે પ્રતિયોગ લગ્નથી થયેલી (ખાસ તો બ્રાહ્મણ સ્ત્રી ને શૂદ્ર પુરુષની) સંતતિ, તો કેટલાકે પદ્મચૂન કે બહિષ્કૃત રાજપૂતોની સંતતિ હોઈ શકે, તો કેટલાકે મૂળ વનની આદિવાસીમાંના લાંબા સમય સુધી તાબે થવાનો ઇનકાર કરતા લોકોની સંતતિ પણ હોઈ શકે. ૧૭૪

આ ઉપરાંત આજે કોળી, બીલ, દૂબળા, ધોડિયા. ચોધરા, ગામિન, નાયક, નાયકડા જેવાં નામે ઓળખાતા આદિવાસીઓ પણ વસ્તીમાં હોવા સંભવ છે. ૧૭૫

વળી ઈરાની, અરબ અને પારસી કેમો પણ ગ્રામીન ગુજરાતમાં સ્થિર વસવાટ કરતી જોવા મળે છે.

આ પચરંગી મિશ્ર વસ્તીમાં મૂળ વનની કેણુ અને પરદેશી કેણુ; બધા જ વર્ગો, વર્ણો અને જ્ઞાતિઓમાં પરદેશી અને સ્થાનિક પ્રજાઓનું વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થયેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં સૌથી જૂના ભાર્ગવ અને અનાવિલ જેવી અસહની વસ્તી કીક કીક પ્રમાણમાં ભળી દોવા સંભવ છે, તો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પરદેશીઓ(ગુર્જરા)નો અંશ હોવા સંભવ છે.

ક્ષત્રિય-રાજપૂતોનાં અનેક કુલોમાંના કેટલાકે સ્વસ્થી અર્થે ગી ભેગાંમાંથી, તો કેટલાકે બહારથી આવેલી ગુર્જર જેવી જ્ઞાતિઓમાંથી અનેલા હોઈ શકે.

વળી કેટલાંક રાજકુલો ખાસાણુ અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી પણ અનેલાં જણાય છે વાણિયા-વૈશ્યોમાં પ્રાચીન કાલની વૈશ્યધર્મ અનુવર્તી પ્રજાના વંશજો, તેમજ ગુર્જર જેવી કેટલીક પરદેશી જાતિઓના અંશ (શ્રાવક વાણિયામાં ખાસ) હોવા સંભવ છે, તો કેટલાક રાજપૂતોએ તલવાર મૂકીને તાજુડી લીધી હોય એમ પણ જણાય છે.

ધંધાદારી વર્ગોમાં પણ આદિવાસી જાતિઓ તથા આગંતુક પરદેશી જાતિઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લાગી હોય એમ જણાય છે

આમ પ્રાચીન કાલના અંતભાગમાં ગુજરાતમાં પણ અનેક સ્થાનિક અને આગંતુક પ્રજાઓના સમાગમથી અનેલો ભારતનો વર્ણો અને જ્ઞાતિવાળો સમાજ જોવા મળે છે.

પાઠ્યોપાધેય

૧. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૭૮.
૨. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૮૦, ૮૭, ૮૮, ૮૯.
૩. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૭-૧૪૮.
૪. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.
૫. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૯.
૬. S. K. Chatterjee, Presidential Address, *Proceedings and Transactions of the 17th All India Oriental Conference*, pp 15 ff.
- ૭-૮. જુઓ ૬૫૨ પ્રકરણ ૮.
૯. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ ૩૦-૩૧
૧૦. જુઓ ૬૫૨ પ્રકરણ ૯.
૧૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ’, “વિદ્યાપીઠ”, વર્ષ ૫, પૃ. ૧૪૦
૧૨. એજન, પૃ. ૧૪૨
૧૩. એજન, પૃ. ૧૩૨
૧૪. એજન, પૃ. ૧૩૭
- ૧૫-૧૭ એજન, પૃ. ૧૩૮
૧૬. M R. Majumdar, *Cultural History of Gujarat*, p. 35
૧૬. કે. કા. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૯
૨૦. એજન, પૃ. ૧૪૪
૨૧. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part 1, p. 455
૨૨. *Ibid.*, p 461
૨૩. *Ibid.*, p 456 ઠંડા પ્રદેશોમાં બરફ પડતો હોય તેવી જાગૃતિમાં બરફનો દરો જળકાળીએ તો ચારુપાસ પડેલો ૦૨૬ ૧૮૧ને ચોટ અને દરો ચોટા ને ચોટા બનતો જાય, એ પ્રકારની વધવાની ગતિ.

- ૧૪ D. R. Bhandarkar, 'Foreign Element in Hindu Population', *Indian Antiquary*, Vol XL, p. 37
૧૫. S. K Chatterjee, *op. cit*, pp. 50 ff
૧૬. કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ એના કરતાં નીચલા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે અનુલોભ લગ્ન, જ્યારે કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં ઊંચા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે પ્રતિલોભ લગ્ન.
૧૭. P. V Kane, 'History of Dharmashāstra', Vol. II, pt. 1, pp. 69 ff.
૧૮. *Bombay Gazetteer*, Vol IX, pt. 1, pp. 433, 441 ff.
૧૯. *Bombay Gazetteer*, Vol IX, pt. 1, pp. 434 ff.
૨૦. *Ibid.*, pp. 452 f
૨૧. *Ibid.*, pp. 453 ff.
૨૨. *Ibid.*, pp. 492 ff.
૨૩. M R. Majmudar, *Cultural History of Gujarat*, p. 36;
"જે સ્ત્રી, વંશ, કલિંગ, મુરખ કે મગધ નથી તેણે વાળ શુદ્ધિ કરી નેહીએ,
સિવાય કે એ વીરચાત્રા માટે હોય" -વિશ્વકુમાર ૨, ૩૭
૨૪. J. H Hutton, *Caste in India*, p. 119
૨૫. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૫૦
૨૬. H D. Sankalia, SHCGEG, pp. 104 f.
૨૭. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, ઉપશૃંંગ, પૃ. ૫૪-૫૭
૨૮. M R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 42
૨૯. *Ibid.*, p. 65
૩૦. અ. ચ. ૨, પૃ. ૧૦૮
૩૧. દુઓ અ. ૨, પૃ. ૫૨૦-૨૧.
૩૨. ગુ. ઝ. દે. લા. ૧, લેખ નં. ૬
૩૩. H D. Sankalia, *op. cit.*, p. 163
૩૪. M R. Majmudar *Cultural History of Gujarat*, p. 37
૩૫. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 90
૩૬. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 16
૩૭. V V. Mirashi, *Inscriptions of the Kalchuri-Chedi Era*, p. xxxii
૩૮. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 16
૩૯. V. V. Mirashi, *op. cit.*, p. xxxii
૪૦. *Ibid.*, pp. xxxii-xxxiv
૪૧. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 67
૪૨. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. xxvii, xxv
૪૩. *Ibid.*, pp. xl-xliv
૪૪. A. B. O R I, Vol. IX, pp. 283 f.
૪૫. H D. Sankalia, *op. cit.*, p. 107
૪૬. Rapson, *Catalogue*, Introduction, p. clxi, f. n. 6
- ૪૭-૪૮. Mirashi, *op. cit.*, p. xii

૫૬. ભો. જ. સાહેસરા, “જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૮૧
૬૦. M. R. Majmudar, *Chronology of Gujarat*, pp 116 f.
૬૧. અં. ૨, પૃ ૨૨૪
૬૨. D. R. Bhandarkar, *op. cit*, p 31
- ૬૩-૬૪. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકાલીન ગુજરાત”, ભા. ૧, પૃ. ૧૬-૩૦
૬૫. એજન, પૃ. ૨૧૫-૨૧૬
૬૬. એજન, પૃ ૨૩૨-૨૩૬
૬૭. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, pp. 278 f; 566
૬૮. M. R. Majmudar, *op cit.*, pp 259 f.
૬૯. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૩૬
૭૦. H. R. Trivedi, “Mers of Saurashtra”, pp. 102 f
૭૧. *Ibid.*, pp 103 f.
૭૨. D. B. Diskalkar, “*Inscriptions of Kathiawad*”, no. 27
૭૩. V. V. Mirashi, *op. cit*, pp. lvii-lix
૭૪. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. xlv-xlv
૭૫. ડુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૭૫-૭૭
૭૬. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૨૭ થી
૭૭. B G., Vol IX, pt. 1, p. 128
૭૮. *Ibid.*, p. 129
૭૯. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 148
- ૮૦-૮૪. ક. મા. મુનશી, “ચક્રવર્તી ગુર્જરા”, પૃ. ૬-૧૧
૮૫. રતનમણિરાવ લીમરાવ, “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામ યુગ”, ભા ૧-૨, પૃ ૬૪-૬૬
૮૬. H D Sankalia, *op. cit*, p. 109
૮૭. ગૌ. હી. ઓજા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ ૩૬-૮૧
- ૮૮-૯૦. ક. મા. મુનશી, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૯-૧૩
- ૯૧-૯૨. D. R. Bhandarkar, *Indian Antiquary*, Vol. XL, pp 21 ff.
૯૩. H D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
૯૪. ક. મા. મુનશી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨-૧૩
૯૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 109
૯૬. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 25
૯૭. ગૌ. હી. ઓજા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ ૧૩
૯૮. ડુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૩૫-૧૩૬
૯૯. જિ. વ. આચાર્ય (સ), ગુ. એ. લે., ભા. ૧, લેખ ૧૦૨; ભા. ૩, લેખ ૨૩૬
૧૦૦. ડુ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૨
૧૦૧. એજન પૃ. ૧૨૮
૧૦૨. એજન, પૃ. ૧૨૭
૧૦૩. એજન, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮
૧૦૪. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 24

- ૧૦૫ A. K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, pp 15 ff.
 ૧૦૬. ગૌ હી ઓઝા, 'રાજપૂતાન કા ઇતિહાસ', જિ. ૧, પૃ ૮-૨૮
 ૧૦૭. હરિવ્રજાદ શાસ્ત્રી, મે. ગ્ર. ભા. ૨, પૃ. ૫૧૦-૫૧૧
 ૧૦૮-૧૦૯, H. D. Sankalia, *op cit.*, pp 113-125, 130-137
 ૧૧૦. *Ibid*, pp 124 ff ૧૧૧. *Ibid.*, pp. 125 ff.
 ૧૧૨. D. R. Bhandarkar, *op cit.*, pp. 31 ff.
 ૧૧૩. H. D. Sankalia, *op cit.*, pp. 120-122
 ૧૧૪. હ ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૩૧૧ થી
 ૧૧૫ એળન, પૃ ૬૨૧-૬૨૨
 ૧૧૬. ગિ વ. આચાર્ય (સ.), "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો", ભા ૩, લેખ નં. ૨૩૬, પૃ ૩૬
 ૧૧૭. Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Pt 1, p. 105
 ૧૧૮. દુ ડે શાસ્ત્રી, ઉપધ્યક્ષ, પૃ. ૫૦
 ૧૧૯-૧૨૦. ક. મા. મુનશી, "ચક્રવર્તી ગુર્જરા", પૃ. ૩૩-૩૪
 ૧૨૧. "રાસમાળા", ભા ૧, પૃ ૩૯૮-૩૯૯
 ૧૨૨ ક. મા. મુનશી, ઉપધ્યક્ષ, પૃ ૩૪
 ૧૨૩. એળન, પૃ ૨૭-૨૯ ૧૨૪. એળન, પૃ. ૨૫
 ૧૨૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 120 ff.
 ૧૨૬-૧૨૭ હ ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૪૭૮-૪૭૯
 ૧૨૮. H. D. Sankalia, *op cit.*, p. 128
 ૧૨૯. *Ibid*, p 127 ૧૩૦. *Ibid.*, pp. 126 ff.
 ૧૩૧. હ. ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા ૧, પૃ. ૧૪૨-૧૪૩
 ૧૩૨. એળન, પૃ ૨૬૫-૨૬૬; ૩૨૦-૩૨૨
 ૧૩૩ હ. ગ. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ ૧૬૪
 ૧૩૪ એળન, પૃ ૧૦૩ ૧૩૫ એળન, પૃ. ૧૬૪
 ૧૩૬. એળન, પૃ. ૧૬૩ ૧૩૭ લુઓ ઉપર, પૃ. ૨૮૩.
 ૧૩૮. B. G., Vol IX, Pt. 1, p 125
 ૧૩૯. શં હ દેશાઈ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ", પૃ ૧૩૮
 ૧૪૦. B G, Vol VIII, p 672, હ ગ. શાસ્ત્રી, મે. ગ્ર. ભા ૧, પૃ. ૧૬૪-૧૬૫
 ૧૪૧. B G., Vol IX, Pt 1, p 127
 ૧૪૨-૧૪૪. શં હ. દેશાઈ, ઉપધ્યક્ષ, પૃ ૨૬૪-૨૬૫
 ૧૪૫ એળન, પૃ ૨૮૫-૨૮૬ ૧૪૬. એળન, પૃ. ૨૯૧-૨૯૩
 ૧૪૭ ગૌ હી ઓઝા, રાજપૂતાન કા ઇતિહાસ, પૃ ૧; પૃ ૩૮૩ સે
 ૧૪૮ નર્મદાશંકર લાલશંકર, "કાલિયાવાડ સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૬૨
 ૧૪૯ ગ્રુ એ લે, ભા. ૨, લે ૧૪૫
 ૧૫૦. નર્મદાશંકર લાલશંકર, "કાલિયાવાડ સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૭૦

૧૫૧. ડૃ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૭૬
 ૧૫૨. જિ. વ. આચાર્ય, “ગ્ર. ઓ. લે.”, ભા. ૨, લેખ નં. ૧૪૦, ૧૪૦ અ,
 ૧૫૭ બ, ૧૬૮
 ૧૫૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
 ૧૫૪. *Ibid.*, p. 141 ૧૫૫. પૃ. ૧૦૭-૧૦૯
 ૧૫૬. ગ્ર. ઓ. લે., ભા. ૨, લેખ નં. ૧૩૭ ૧૫૭ એજન, લેખ નં. ૧૩૦
 ૧૫૮. ડૃ. ગં. શાસ્ત્રી, મૈ. ગ્ર., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૪, પાટ્ટીપ ૯૨
 ૧૫૯-૧૬૧ H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 146 ff.
 ૧૬૨. ડૃ કે શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૨૧
 ૧૬૩. ડૃ ગં શાસ્ત્રી, ગ્ર. પ્રા. ઇ., પૃ. ૨૯૭
 ૧૬૪ એજન, પૃ. ૩૦૦
 ૧૬૫ એજન, પૃ. ૧૯૮
 ૧૬૬. એજન, પૃ ૨૨૮ ૧૬૭. એજન, પૃ. ૨૯૯
 ૧૬૮ *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Pt. 1, pp. 1 ff.
 ૧૬૯. *Ibid.*, pp. 64 ff. ૧૭૦. *Ibid*, pp. 69 ff.
 ૧૭૧. *Ibid.*, pp. 123 ff. ૧૭૨. *Ibid*, pp. 154 ff.
 ૧૭૩ *Ibid.*, pp. 177 ff. ૧૭૪. *Ibid.*, pp. 228 ff.
 ૧૭૫. *Ibid*, pp. 237 ff; 290 ff.

કાલગણના

કાલગણના એ ઇતિહાસની કરોડરજી છે. રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ધણી ઘટનાઓ તે તે સમયના પ્રચલિત સંવતોનાં વર્ષોમાં નોંધી હોય છે. એને આધારે તે તે ઘટનાનો પૂર્વાપર સંબંધ સાંકળી શકાય છે તેમજ તે તે ઘટનાનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાય છે, આથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખતાં પહેલાં એમાં પ્રયોજાયેલ કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

કાલગણનામાં સૂર્યના હિંદુ-અસ્ત પ્રમાણે પ્રકાશ-અંધકાર દર્શાવતો દિવસ (અહોરાત્ર), ચંદ્રની કલાની વધઘટનો નિયત ક્રમ દર્શાવતો માસ, અને ઋતુઓના પરિવર્તનનો નિયતક્રમ દર્શાવતું વર્ષ, એ ત્રણ મહત્ત્વના એકમ છે. એમાં ઇતિહાસની ઘટનાઓની બાબતમાં વર્ષની સંખ્યા સહુથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર ઇત્યાદિ એમાં વિગતો પૂરે છે. વર્ષ વિનાની મિતિ એ એકલા વિનાનાં મીંડાં છે

કાલગણનાની બાબતમાં જ્યારે કોઈ સળંગ સંવત પ્રયોજતો નહોતો ત્યારે અગત્યના બનાવોનો સમય સામાન્યતઃ તે તે સમયના રાજાના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવામાં આવતો. મૌર્ય કાલમાં કોઈ સળંગ સંવત વપરાતો નહોતો.^૧ મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે પોતાના અભિલેખોમાં ઘટનાઓનો સમય પોતાના રાજ્યકાલના વર્ષોમાં આપ્યો છે. જો મૌર્ય કાલ દરમ્યાન ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સરૂ કરેલ મૌર્ય સંવત વપરાતો હોત, તો અશોકે એના રાજ્યકાલના બનાવો માટે મૌર્ય સંવતના વર્ષો આપ્યા હોત, પોતાના રાજ્યાભિષેકનાં નહિ. વળી મૌર્ય સંવત જોમાં પ્રયોજાયો હોય તેવી કોઈ મિતિઓ કોઈ અન્ય લખાણોમાં ઉપલબ્ધ થઈ નથી

ઘટનાઓનો સમય રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવાની પ્રણાલી ભારતીય-યવન રાજાઓના શાસનકાલમાં પણ ચાલુ રહી હતી.^૨

ગુજરાતનાં લખાણોમાં કાલગણનાને લગતા સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ અભિલેખોમાં આવે છે એમાં વપરાયેલા ધણા સવતો આગળ જતાં ગુજરાતનાં સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ મળે છે. એમાંના કેટલાક સંવત વહેલામોડા ભારતના ખીળ ભાગોમાં પણ પ્રયોજાયા છે, જ્યારે કોઈ કોઈ સંવત કેવળ ગુજરાતમાં જ વપરાયા છે.

ગુજરાતનાં આભિલેખિક અને સાહિત્યિક લખાણોમાં જુદા જુદા સંવતોનો પ્રયોગ ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૧. શક સંવત

પશ્ચિમના શક ક્ષત્રપ રાજાઓના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ભારતીય કાલગણનાં વિશેની માહિતી પૂરી પાડતા સિદ્ધાંતો અને શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થયા છે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની એ મુખ્ય શાખાઓમાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપ રાજ નહપાનનાં અભિલેખ વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ સુધીના છે. આ વર્ષસંખ્યા પહેલાં માત્ર 'વર્ષ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે આ વર્ષોને કેટલાક એના રાજ્યકાલનાં વર્ષો ગણે છે, જ્યારે ખીળ કેટલાક અમુક સવતનાં વર્ષ ગણે છે એમાં આવતી મિતિઓમાં વર્ષ, માસ અને તિથિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની ખીજ શાખાના કાર્દમક ક્ષત્રપોના શિલાલેખ વર્ષ ૫૨ થી ૨૨૮ સુધીના મળ્યા છે. આ શિલાલેખોમાંની મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિનો અને કોઈ વખત નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે કાર્દમક ક્ષત્રપોના સિદ્ધા સામાન્યતઃ સમયનિર્દેશવાળા જોવા મળે છે અને એમાં વર્ષ ૧૦૨ થી ૩૧૨ કે ૩૨૦ સુધીનાં મળ્યાં છે.

કાર્દમક ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં આવતાં વર્ષ સ્પષ્ટતઃ કોઈ સજગ સંવતનાં માદ્યમ પડે છે ક્ષહરાત ક્ષત્રપોના લેખોમાં પ્રયોજાયેલાં વર્ષ એ સંવતનાં હોવા સભવ નથી આ સવતતુ કોઈ વિશિષ્ટ નામ વપરાયું નથી. એને પછીથી 'શક સંવત' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

શક સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મતો પ્રચલિત છે. કેટલાક કુપાણ રાજ કનિષ્ઠને^૮ શક સવતનો પ્રવર્તક માને છે, તો કેટલાક શક ક્ષત્રપ રાજ નહપાનને,^૯ કેટલાક ક્ષત્રપ રાજ આજનને,^{૧૦} તો વળી કેટલાક પદ્મવ રાજ વોનોનસ^{૧૧} કે કુપાણ રાજ વીમ કેડહીસીસને^{૧૨} આ સંવતનો સ્થાપક માને છે.

આ સંવતનો ઉપયોગ પહેલા ખાસ કરીને પશ્ચિમના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં થયેલો માલૂમ પડે છે, આથી એ પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ શક સંવત પ્રવર્તવ્યો હશે એવો એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે. ક્ષહરાત ક્ષત્રપ લેખોના પહેલા ચાર દાયકાનાં વર્ષ નહિ મળતા હોવાથી તેમજ નહપાન અને એનો પુરોગામી ભૂમક ખંડિયા રાજાનું સ્થાન ધરાવતા હોવાથી ક્ષહરાત ક્ષત્રપોને આ સંવતના પ્રવર્તક માનવા ભાગ્યેજ ઉચિત ગણાય.

કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના ક્ષત્રપો કાર્દમક પ્રાયઃ કુપાણુ રાજાઓના આધિપત્ય નીચે હતા. આ કુપાણુએ કનિષ્ક ૧ દાના સમયથી પોતાનો એક સળગ સંવત વાપરેલો અને એનો આરંભ સંભવતઃ ઈ. સ. ૭૮ માં થયેલ જણાય છે આથી શક સંવત કુપાણુ રાજા કનિષ્ક પ્રવર્તવ્યો અને કુપાણુના ખંડિયા એવા કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજાઓએ પણ એનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એ પ્રચલિત મત સહુથી વધુ સ્વીકાર્ય લાગે છે.

શક્રઆતના સૈકાઓમાં જ્યારે કુપાણુ તથા ક્ષત્રપ રાજાઓ જ આ સંવતનો પ્રયોગ કરતા હતા ત્યારે એને માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોજાતું નહિ, પરંતુ આગળ જતાં જ્યારે બીજા સંવત પ્રચલિત થયા ત્યારે એ સંવતોથી અલગ પાડવા આ સંવતને 'શક કાલ' (શક સંવત) એવું નામ અપાયુ,^{૧૩} કેમકે એ સંવત ત્યારે શક જાતિના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં લગભગ ત્રણ સૈકાથી વધારાનો હોઈ શક રાજાઓ સાથે ખાસ સંકળાયેલો હતો.

જ્યોતિષીઓએ નિશ્ચિત કર્યા મુજબ શક સંવતનું આરંભવર્ષ ઈ. સ. ૭૭-૭૮ મનાય છે.^{૧૪} ભારતના ધણાખરા ભાગોમાં આ સંવતનાં વર્ષ ગત વર્ષોની પદ્ધતિ^{૧૫} અનુસાર ગણાય છે.^{૧૬} એ ગણતરીએ આ સંવતનું પહેલું વર્તમાન વર્ષ ૩૭ માર્ચ, ઈ. સ. ૭૮ થી ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ સુધીનું અને પહેલું ગત વર્ષ ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ થી ૧૦ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૮૦ સુધીનું ગણાય છે.^{૧૭}

એ મુજબ શક વર્ષની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા માટે શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી ડિસેમ્બર દરમ્યાન ૭૮ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ દરમ્યાન ૭૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૧૮} શક સંવતનું પહેલું ગત વર્ષ વિ. સં. ૧૩૫-૧૩૬ની બરાબર હોઈ શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી આશ્વિન દરમ્યાન ૧૩૪ ને કાર્તિકથી ફાલ્ગુન દરમ્યાન ૧૩૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતના સમકાલીન વર્ષનો આકેડો નીકળે છે. ^{૧૯}

આખા ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ યૈત્રાદિ૨૦ ગણાય છે અને વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદાથી થાય છે, પરંતુ મહિનાઓની ગણના-પદ્ધતિમાં તફાવત છે. ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતના માસ પૂર્ણિમાત^{૨૧} છે, બ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં અમાત^{૨૨} છે. ૨૪

શુભરાતમાં શક ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તાનો અસ્ત થતાં શક સંવતનો ઉપયોગ લુપ્ત થતો ગયો. શુપ્ત કાલ દરમ્યાન અહીં એને બદલે 'શુપ્ત સંવત' પ્રચલિત થયો. આ કાલ દરમ્યાન શક સંવતના પ્રયોગવાળા આભિલેખિક કે સાહિત્યિક ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

ચૈત્ર કાલ દરમ્યાન શક સંવતની મિતિઓવાળા થોડા આભિલેખિક^{૨૫} તથા સાહિત્યિક^{૨૫} ઉલ્લેખ મળે છે. આ કાલમાં શક સંવતનો ઉપયોગ જ્યારે થતો. હવે અન્ય સંવતોનો ઉપયોગ થતાં આ સંવતનાં વર્ષો સાથે 'શક' એ નામનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. ૨૬

આ દરમ્યાન શક સંવત દખ્ખણમાં પ્રચલિત થયો. ચૈત્ર કાલના અંતભાગમાં શક સંવત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની અસર હેઠળ શુભરાતમાં ફરીથી પ્રચલિત બન્યો. એમણે ત્યાંના પ્રાચીન ચાલુક્યો પાસેથી આ સંવત અપનાવેલ જણાય છે. ૨૭

અનુચૈત્ર કાલ દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ શુભરાત પર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી અને શુભરાતના લાટ પ્રદેશ પર લગભગ ઈ. સ. ૯૩૦ સુધી સીધું શાસન કર્યું. આ સમય દરમ્યાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ પોતાના દાનશાસનોમાં શક સંવતનો ઉપયોગ કર્યો એમનાં દાનપત્રોમાં શક સં. ૫૩૦ (ઈ. સ. ૮૦૮) થી શક સં. ૮૫૨ (ઈ. સ. ૯૩૦) સુધીની મિતિઓ મળે છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિ આપેલ છે; કોઈક વાર વારનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એમાં શકનૃપકાલ એવા ૨૫૪ નામોલ્લેખ છે. પર્વ, ગ્રહણ, નક્ષત્ર અને સંવત્સરનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે.

આ સમયની કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓમાં પણ શક સંવત વપરાયે હોવાનું માલુમ પડે છે. એની મિતિઓ શક સં. ૭૭૨ (ઈ. સ. ૮૫૦) શક સં. ૮૫૩ (ઈ. સ. ૯૩૧) સુધીની ઉપલબ્ધ થાય છે એમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કોઈક વાર સંવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. રાષ્ટ્રકૂટનાં દાનપત્રોમાં આવતા ગ્રહણ અને પર્વના ઉલ્લેખો પરથી આ

પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન અહીં ચૈત્રાદિ વર્ષગણનાની પદ્ધતિવાળા શક સંવતના માસ અર્માત પદ્ધતિએ ગણાતા શક સંવતની કેટલીક મિતિઓમાં સાઠ સંવત્સરોના ચક્રનો^{૨૮} પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે

આ સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું ફક્ત થાય છે કે એની ગણના પ્રાયઃ 'અભસિદ્ધાત' પ્રમાણે થતી, જે સિદ્ધાત ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત હતો.^{૨૯}

સોલહી કાલ દરમ્યાન શક સવતની મિતિવાળા અભિલેખોનું પ્રમાણ અત્યંત જૂજ છે; સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ એનું પ્રમાણ ઘણું મર્યાદિત છે. અભિલેખોમાંની એની બધી જ ઉપલબ્ધ મિતિઓ લાટના ચાલુક્ય રાજ્યો અને એમના મંડલેશ્વરોના દાનશાસનોમાંની છે મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કોષ્ટક વાર વાર, ગ્રહણ તેમજ સંવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. વાર અને ગ્રહણનો મેળ ચૈત્રાદિ વર્ષ અને અર્માત માસની પદ્ધતિએ ખેસતો હોવાથી આ સમય દરમ્યાન ચૈત્રાદિ પદ્ધતિવાળા શક સવતના માસ અર્માત પદ્ધતિ અનુસાર ગણાતા એમ ફક્ત થાય છે

સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું માલુમ પડે છે કે એ સમયે અહીં સંવત્સરો દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિવાળા 'બાહરપત્ય સવત્સરચક્ર' અનુસાર ગણાતા

શિલાલેખોમાં આપેલી મિતિઓ પરથી માલુમ પડે છે કે દિલ્હી સલ્તનતના શાસન દરમ્યાન વિક્રમ સવતના વર્ષની સાથે શક વર્ષ લાગ્યેજ આપવામાં આવતું

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના અમલ દરમ્યાન, ખાસ કરીને લગભગ ૬ સ ૧૪૮૧ થી, વિ. સ ના વર્ષની સાથે સાથે થતા શક વર્ષના ઉલ્લેખનું પ્રમાણ ૬૦ ટકાથી વધુ જોવા મળે છે મુઘલ કાલના શિલાલેખો તેમજ ખતોમાં આપેલી મિતિઓમાં આ પ્રમાણ લગભગ ૪૦ ટકા જેટલું જણાય છે. મરાઠા કાલ દરમ્યાન શક વર્ષનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવાની અપેક્ષા રહે છે,^{૩૦} પરંતુ ઉપલબ્ધ ખતો અને શિલાલેખોમાં મળતી મિતિઓમાં એનું પ્રમાણ એનાથીયે ઘટીને ૩૫ ટકા જેટલું થયેલું દેખાય છે બ્રિટિશ કાલ દરમ્યાન આ પ્રમાણ એનાથીયે વધુ ને વધુ ઘટતું જાય છે.

અર્વાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં શક સંવતનો ઉપયોગ, ખાસ કરીને જ્યોતિષીઓમાં (તથા ગુજરાતમાં વસતા મહારાષ્ટ્રીઓમાં), મર્યાદિત રહ્યો.

જન-મપત્રિકામાં વિક્રમ સંવતના વર્ષની સાથે હંમેશાં 'શ્રીમદ્ભૂપતિશાલિવાહનકલક (વર્ષ) આપવામાં આવે છે.

આજાદ ભારતે જે રાષ્ટ્રીય પંચાંગપદ્ધતિ અપનાવી છે તેમાં શક સંવત પ્રયોજવામાં આવ્યો છે, ૩૧ આથી હવે આ સંવત ભારતભરમાં વિશેષ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે.

૨. કથિક સંવત

સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજી પાસે આવેલા દેવની મોરી નામે ગ્રામ પાસે ખોદકામ કરતાં એક બૌદ્ધ સ્તૂપ મળી આવ્યો હતો. એના પેટાળમાંથી પથ્થરનો એક કબજો મળ્યો મળી આવેલ હતો એના પરના અભિલેખમાં આપેલી મિતિનું વર્ષ “દુસ્રેનના રાજ્યકાલ દરમ્યાનનું” કથિક રાજ્યોનું ૧૨૭ થું વર્ષ” છે. ૩૨

આ કથિક રાજ્યોનો સંવત કોઈ નવો જ સંવત હતો કે કોઈ પ્રચલિત સંવતના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો હતો એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. અભિલેખની મિતિમાં દુસ્રેન રાજ્યનો ઉલ્લેખ આવતો હોઈ પહેલાં એ દુસ્રેનને પશ્ચિમનો ક્ષત્રપ રાજા દુસ્રેન પહેલો (શક સં. ૧૨૧ થી સ. સં. ૧૪૪) માનવામાં આવેલો અને કથિક રાજ્યોના ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવતનું માનવામાં આવેલું, ૩૩ પરંતુ કેટલાક અભિલેખિક, લિપિવિદ્યાકામી અને પુરાતત્ત્વકીય પુરાવાઓથી કથિક રાજ્યોના ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવતનું માનવું સંભવતું નથી. કેટલાક વિદ્વાનો આ મિતિને કશ્યપુરિ સંવતની ૩૪ ગણાવે છે અને દુસ્રેનને ક્ષત્રપ વંશનો રાજા દુસ્રેન ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૮ થી ૩૭૬-૮૦) માને છે ૩૪ આ ગણતરીએ વર્ષ ૧૨૭ એ ઈ. સ. ૩૭૬-૭૭ આવે. કોઈ વળી આ વર્ષને કોઈ અઘાત સંવતનું અને આ રાજ્યને કથિક વંશનો માનવાતું સૂચવે છે, પરંતુ આ સ્તૂપનાં અંશિયરોમાં ક્ષત્રપ રાજ્યોના અનેક સિદ્ધા મળ્યા હોઈ આ રાજા ક્ષત્રપ દુસ્રેન ત્રીજો હોવાનું તદ્દન સંભવિત છે, ન્યારે ક્ષત્રપ રાજ્યોના બધા જ અભિલેખોમાં શક સંવત વપરાયો હોઈ અને ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન કશ્યપુરિ સંવત માત્ર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ વપરાતો હોઈ કુપરની મિતિ કશ્યપુરિ સંવતની લાગ્યેજ હોઈ શકે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો આ અભિલેખમાના દુસ્રેનને ક્ષત્રપ રાજા દુસ્રેન ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૮ થી ૩૭૬) માનવા છતાં કથિક સંવતને એક શુદ્ધ જ સંવત માને છે.

આ રીતે જોતાં કથિક સંવત્તુ આરભવર્ષ ૬ સ. ૨૨૦ થી ૨૫૦ વચ્ચે હોઈ શકે

કથિક રાજ્યો પંજાબના કઠકો અથવા કાઠિઓ હોય એમ માનવામાં આવે છે ૩૬ દેવની મોરીમાં આવીને વસેલ બૌદ્ધ સધ પંજાબના કથિકોના રાજ્યમાંથી આવ્યો હોય અને આ સધે અહીં કથિક રાજ્યોના સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોય એ વિશેષ સંભવે છે. એ અનુસાર એ સમયે એ સ્થળે રાજસત્તા તો ક્ષત્રપ વંશની જ ચાલુ રહેલી, પરંતુ આ લિપ્તસધે પોતાનો આગવો એવો કથિક સવત વાપર્યો, એવું કલિત થાય છે.

આ સવતનો ઉલ્લેખ ભારતમાં કોઈ અન્ય સ્થળે થયેલો મળ્યો નથી; ગુજરાતમાં એનો એકમાત્ર ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આ સંવત અહીં ઝાઝો વખત પ્રચલિત રહ્યો જણાતો નથી તેમ ગુજરાતમાં અન્યત્ર પ્રસર્યો પણ લાગતો નથી.

૩. ગુપ્ત સંવત

ગુપ્ત રાજવીઓના રાજ્યકાલના મુખ્યત્વે કેટલાક અભિલેખ ઉપલબ્ધ થયા છે. આ અભિલેખોમાં સિદ્ધાલેખો મળે છે. સિદ્ધાલેખો પર (ગુપ્ત) 'સ' ૯૦ થી ૯૦ + ૪' એટલે કે 'સ ૯૧ થી ૯૪' સુધીનાં વર્ષોવાળા સિદ્ધા મળે છે કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્તના, ગુજરાત માટેના, સિદ્ધાઓમાં બહુ થોડી મિતિઓ મળે છે, અને એમાં પણ ૧૦૦ નો અંક જ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય છે, જ્યારે દશકના અને એકમના અંક બિલકુલ વાંચી શકાતા નથી.

ગુપ્ત કાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગુ. સં ૧૩૬, ૧૩૭ અને ૧૩૮ના સમયનિર્દેશવાળો એક લેખ મળી આવેલ છે. ૩૭ આમાંના પહેલા બે નિર્દેશોમાં વર્ષ, માસ અને તિથિ આપવામાં આવ્યાં છે.

મગધના ગુપ્ત રાજ્યોએ વાપરેલ સંવતને માટે શરૂઆતમાં કંઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોજાતું નહિ, પણ સ્કંદગુપ્તના સમયથી એને 'ગુપ્ત કાલ' (ગુપ્તોનો સંવત) તરીકે ઓળખવામાં આવતો ૩૮

ગુપ્ત સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે કે ગુપ્ત વંશના પહેલા સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ આ સંવત પ્રવર્તાવ્યો અને એના રાજ્યાભિષેકના પહેલા વર્ષથી આદ્ય સવત્તુ 'પહેલું વર્ષ' ગણાવા લાગ્યું.

અલ્પ-ખીરનીના જણાવ્યા મુજબ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષે થયો ને શુતકાલની મિતિઓ પણ એ રીતે બંધ બેસે છે ૨૬

આ અનુસાર ગુપ્ત સંવતનું પહેલું વર્ષ શક વર્ષ ૨૪૨ (૨૬ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૧૫ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૩૨૧ સુધી) બરાબર ગણાય છે, આથી ગુપ્ત સંવતના વર્ષ બરાબરનું ઈ. સ. નું વર્ષ મેળવવા ગુપ્ત સંવતમાં ચૈત્રથી દિસેબર સુધી ૩૧૬ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધી ૩૨૦ ઉમેરવા પડે છે ૪૦

ગુપ્ત સંવતની વર્ષગણનામાં ઉત્તર ભારતમાં વર્ષનો આરંભ ચૈત્રથી થાય છે અને એના માસ પૂર્ણિમાન છે, ૪૧ પરંતુ જૂનાગઢ શૈલેષ્વરમાં આપેલી મિતિમાં વારનો ઉલ્લેખ નહિ હોવાથી ગુજરાતમાં વર્ષગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ વિશે નિશ્ચિત અનુમાન થઈ શકતું નથી ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાથી ગુજરાતમાં પણ એ ચૈત્રાદિ ગણાતા હશે તેમજ ચૈત્રક કાલની માસગણનાની પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ એની અગાઉના આ સમય દરમ્યાન પણ પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

ગુપ્ત શાસનના અંત પછી આ સંવત ગુજરાતમાં વલ્લભી સંવતના સુધારેલા સ્વરૂપે પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ એના મૂળ સ્વરૂપે તો ત્રણસોએક વર્ષ બાદ ફરી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થયો. ચૈત્રક કાલના અંતભાગમાં ત્યાં સિંધથી આવી વસેલા સૈંધવ રાજાઓએ એને મૂળ સ્વરૂપે પાછો પ્રચલિત કર્યો

આથી અનુચૈત્રક કાલનાં સૈંધવ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આ સંવત દેખા દે છે. આ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં ગુપ્ત સંવતની મિતિઓ વર્ષ ૫૧૩ થી ૫૬૬ સુધીની મળે છે. ૪૨ મિતિઓના નિરીક્ષણ પરથી માલૂમ પડે છે કે આ શાસનોમાં વપરાયેલો ગુપ્ત સંવત ઉત્તર ભારતની જેમ ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિવાળો હતો અને એના માસ પણ પૂર્ણિમાત હતા

સૈંધવ રાજ્યના અંત પછી ગુજરાનમાં ગુપ્ત સંવત સદંતર લુપ્ત થયો

૪. વલ્લભી સંવત

ચૈત્રક કાલ દરમ્યાન ચૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આપેલ મિતિઓનાં વર્ષ કોઈ એક સળંગ સંવતનાં હોવાનું માલૂમ પડે છે; પરંતુ આ દાનશાસનોમાં એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, આથી આ સંવત કયો હશે એ માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કરેલા. ખ્રિસ્તેપ ૪૩ અને

ન્યૂન૪૪ જેવા વિદ્વાનોએ આ સંવતને વિક્રમ સંવત માનેલો, ટોમસ૪૫ અને બાઉ દાહ૪૬ જેવા વિદ્વાનોએ એને શક સવત માનેલો, પરંતુ સમકાલીન ઘટનાઓના અભ્યાસ પરથી મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં વપરાયેલ સંવતનાં વર્ષ વલ્લભી સંવતનાં મનાવા લાગ્યાં સૌ પ્રથમ કચ્છીસને આ મિતિઓનાં વર્ષ વલ્લભી સંવતનાં છે એવું સૂચન કચ્છી ૪૭ અને કૂલીટે વિગતપૂર્ણ અભ્યાસથી આ મતને પ્રતિપાદિત કર્યો. ૪૮ યુગ્મન સ્વાગે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન, અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૪૦ ના અરસામાં, વલ્લભીમાં શીલાદિત્યનો ભત્રીજો દ્રુવપટ્ટ રાજ્ય કરતો હોવાનું અને એ કનોજના રાજા શીલાદિત્યનો અર્થાત્ હર્ષવર્ધનનો જમાઈ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે, એ આધારે દ્રુવસેન બીજો યુગ્મન સ્વાગ અને હર્ષવર્ધનનો સમકાલીન હતો એ નિશ્ચિત છે દ્રુવસેન બીજાનાં દાનપત્રોની મિતિ સં ૩૧૦ થી ૩૨૧ ની છે આ મિતિઓને ઈ. સ. ૩૧૬ ના અરસામાં શરૂ થયેલા ગણાતા વલ્લભી સવતની માનવામાં આવે તો ઉપરનો સંબંધ બરાબર બંધ ખેસે છે વળી નાદીપુરીના દ્વ ૨ ભ(ઈ. સ. ૧૨૬-૪૧)ના સંબંધમાં હર્ષના સમયના વલ્લભીપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે એને પણ આનાથી સમર્થન મળે છે. લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વલ્લભીનાં દાનશાસન ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૮૦૦ ના અરસાનાં મનાય છે આમ મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં પ્રયોજાયેલા આ સવતને ‘વલ્લભી સંવત’ માનવો ઇચ્છ છે.

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં સં. ૧૮૩ થી ૪૪૭ સુધીની મિતિઓ મળે છે ૪૯ તેઓમાં સંવતનું કોઈ નામ જણાવ્યું નથી, પરંતુ મૈત્રક કાલ પછીના કાલના અભિલેખોમાં ‘વલ્લભી સંવત’ નામે સવતનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યમાં પ્રચલિત થયેલો સંવત હોવો જોઈએ અહ્-બીરની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) પણ ભારતના સંવતોમાં વલ્લભી સંવતની નોંધ કરે છે ૫૦

સૂત્ર સંવતની જેમ વલ્લભી સંવતનો આરંભ પણ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષ થયો હોવાનું અહ્-બીરની જણાવે છે. ૫૧ અનુનંદેવના વેરાવળવાળા શિલાલેખોમાં વલ્લભી સંવત ૬૪૫ ની બરાબર વિ. સ. ૧૩૨૦ નું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે એ પરથી પણ આ મતને સમર્થન મળે છે. ૫૨

વધારે સંભવિત તો એ છે કે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યમાં આ સંવત વ્યાપક રીતે પ્રચલિત હોવાથી એમાં એનું ‘વલ્લભી સંવત’ એવું સ્પષ્ટ નામ પ્રયોજવાની લાગ્યેજ જરૂર જણાતી હશે; સંવતના નામ-નિર્દેશ વિના સીધું વર્ષ જ આપવામાં આવતું. ૫૩

વલભી સંવતનાં વર્ષ અને માસનો આરંભ કઈ રીતે થતો એ વિશે વેરાવળનું અર્જુનદેવના લેખની મિતિની વિગતો પરથી જણાય છે કે ‘સુરાષ્ટ્ર’માં એ સમયે કાર્તિકાદિ વર્ષ પ્રચલિત હતું. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાંની મિતિઓમાં નિશ્ચિત્ત સાથે વાર આવ્યો નહિ હોવાથી એ કાલની આ સંવતની વર્ષગણના તેમજ માસગણનાની પદ્ધતિ નક્કી કરવા માટે બહુ જૂજ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે આ દાનશાસનોમાંની એક મિતિમાં સ્વર્ગદક્ષિણો^{૫૪} અને ત્રણ મિતિઓમાં દ્વિતીય માસનો^{૫૫} ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી મિતિઓમાં વર્ષ અને માસની ગણતરી કેવી રીતે થતી એ તપાસી શકાય છે^{૫૬}

મિતિમાં આવતું સ્વર્ગદક્ષિણ પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિએ બંધ એસે છે અધિક માસની મિતિઓ તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે મૈત્રક કાલ દરમ્યાન અધિક માસ ગણવામાં મધ્યમ ગણિતની રચૂલ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને માસનાં નામ આપવામાં હાલની મીનાદિ પદ્ધતિને બદલે મેષાદિ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.^{૫૭} અધિક માસની આ મિતિઓ કાર્તિકાદિ વર્ષની ગણતરી પ્રમાણે જ બંધ એસે છે એ પરથી વલભી સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાંત હોવાનું ક્ષતિ થાય છે

મૈત્રક કાલ પછીની વલભી સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓ^{૫૮} તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે ‘સુરાષ્ટ્ર’માં વલભી સંવત પ્રચલિત રહ્યો ત્યાં સુધી એનાં વર્ષ અને એના માસ એ જ પદ્ધતિએ ગણાતા આ સમય દરમ્યાન દાનશાસનોમાં વપરાયેલ મિતિઓમાં વલ્મી સંવત્ એવું રખેટ નામ જોવા મળે છે.^{૫૯}

વલભી સંવતનું ‘પહેલું’ વર્ષ વિ સં. ૩૭૫ ની કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદ્ધ (અર્થાત્ ઈ. સ. ૩૧૮ ના ઓક્ટોબરની ૧૨ મી)એ શરૂ થઈ વિ સં ૩૭૫ ના આશ્વિન માસની અમાવાસ્યાએ (અર્થાત્ ઈ સ ૩૧૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦ મીએ) પૂરું થાય છે ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાથી વિક્રમ સંવત અને વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં કાયમ એકસરખો તફાવત રહે છે વલભી સંવતની બરાબર વિક્રમ સંવતનું વર્ષ કાઢવા વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં ૩૭૫ ઉમેરવા પડે છે શક વર્ષ જોત્રાદિ હોવાથી વલભી સંવતની બરાબરનું શક સંવતનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિક શુકલથી કાલશૂન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૦ ને જોત્ર શુકલથી આશ્વિન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૧ ઉમેરવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે ઈસ્વી સનનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૩૧૮ ને જનશુઆરીથી આગો સુધીની મિતિ માટે ૩૧૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૬૦}

વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યના અત પછી ગુજરાતમાં જુદા જુદા રાજવંશોના સત્તાઓ પ્રવર્તી, જેમણે શક ગુપ્ત અને વિક્રમ જેવા અન્ય સવતો વાપરી એમ છતાં શતકાથી ગુજરાતમાં ૩૯ થયેલો વલ્લભી સવત અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન પણ થોડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત રહ્યો

અનુમૈત્રક કાલના ગુપ્ત સંવતની મિતિઓને એ કાલના વલ્લભી સંવતની મિતિઓ સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે એ કાલ દરમ્યાન પણ ગુપ્ત સવતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની અને વલ્લભી સંવતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિનો સ્પષ્ટ ફરક હતો. સુરાષ્ટ્રના લેખોની જે જે મિતિઓ ગુપ્ત સવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હમેશાં ઉત્તર ભારતની ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જળવાઈ હોવાનું અને જે જે મિતિઓ વલ્લભી સંવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હમેશાં કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું તદ્દન સ્પષ્ટ છે

સોલંકી કાલ દરમ્યાન વલ્લભી સવતના પ્રયોગવાળી થોડીક મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે એ મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલુમ પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન પણ કાર્તિકાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત રહી. સોલંકી કાલના અત પછી વલ્લભી સવત સમૂળો લુપ્ત થયો.

૫. કલત્યુરિ સંવત

ગુપ્ત કાલ તથા મૈત્રક કાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક જુદો જ સંવત પ્રચલિત હતો, જે આગળ જતાં કલત્યુરિ તરીકે જાણીતો થયો. ગુજરાતના ઉપલબ્ધ અભિલેખોમાં આ સવત પહેલવહેલો દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણના ત્રૈકૂટક વંશના રાજાઓના અભિલેખોમાં વપરાયેલો જેવા મળે છે. એમાં એ સવતનાં વર્ષ ૨૦૭ થી ૨૪૫ નો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાર પછી ભરુકંઘના રાજા સંગમસિંહના દાનશાસન(વર્ષ ૨૬૨)માં, નાસિક અને વડોદરા જિલ્લામાંથી મળેલાં પ્રાચીન કલત્યુરિ વંશના રાજાઓના દાનશાસનો(વર્ષ ૩૪૭ થી ૩૬૧)માં, નાંદીપુરી-ભરુકંઘના ગુર્જર રાજાઓના દાનશાસનો(વર્ષ ૩૮૦ થી ૪૮૬)માં, દક્ષિણ ગુજરાત અને ખાનદેશના સેદ્રક રાજાઓના દાનપત્રો(વર્ષ ૪૦૪ અને ૪૦૬)માં અને દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રાચીન ચાલુક્ય રાજાઓનાં દાનપત્રો(વર્ષ ૪૨૧ થી ૪૬૦)માં આ સવતની મિતિઓ મળે છે. આમ દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમાં આ સવત વર્ષ ૨૦૭ થી ૪૬૦ સુધી પ્રયોજાયેલો જેવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાત અને એની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળેલા અભિલેખોની મિતિઓમાં આ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ કયાંય એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ સંવતનો પહેલો પ્રયોગ ત્રૈકૂટક વશના કપહરી તામ્રપત્રમાં થયો જણાતાં કેટલાક એને ત્રૈકૂટક સંવત કહેતા, ૧૨ પરંતુ ત્રૈકૂટકોના લેખોમાં વહેલામાં વહેલી ૨૦૭ ની મિતિ હોઈ આ સંવત એ રાજવંશ શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી. પછીના અભિલેખોમાં આ સંવતને એની ૯-૧૦ મી સદી દરમ્યાન “કલચુરિ સંવત” તથા “ચેદિ સંવત” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ૧૩ આ પરથી પહેલાંના અભિલેખોમાં વપરાયેલ સંવતને પણ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રૈકૂટકોના સમયમાં આ સંવતનો કલચુરિ વશ અને ચેદિ દેશ સાથે સીધો સબંધ હોય એવો કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ય નથી આથી આ સંવતનું મૂળ નામ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત એવું ભાગ્યેજ હોઈ શકે, છતાં એના મૂળ નામની માહિતીના અભાવે સગવડ ખાતર પહેલાંના કાલના સંવતને પણ ‘કલચુરિ સંવત’ (કે ‘ચેદિ સંવત’) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

કલચુરિ સંવતના આરંભ વિશે સૌ પ્રથમ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી જણાવ્યું કે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૪૪-૪૫ ના અરસામાં થયેલ છે. ૧૪ અનુકાલીન કલચુરિ સંવતના લેખોમાં અલ્હજુદેવી (વર્ષ ૯૦૭) અને એના પિતામહ ઉદયાદિત્ય(ઈ. સ. ૧૦૫૦ ને ૧૧૦૦ વચ્ચે)- ના સમયની તુલના પરથી હોલે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં થયો એમ સૂચન કર્યું. ૧૫ કલચુરિ સંવતની મિતિઓની ગણતરી પરથી કનિંગહમ્એ એ સંવતને ઈ. સ. ૨૪૯ માં શરૂ થયો હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. ૧૬ આ મિતિઓમાં આપેલી વાર વગેરેની વિગત પરથી કિલહોર્ને એનાં વર્ષ પ્રાચ: ભાદ્રપદાદિ અને સભવત: આશ્વિનાદિ, તેમજ એના માસ પૂર્ણિમાત હોવાનું નિશ્ચિત કર્યું. ૧૭

ભાદ્રપદાદિ વર્ષની પદ્ધતિ વિશે અલ્-ખીરનીના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી કિલહોર્ને કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરંભ વિ. સં. ૩૦૫ ની ભાદ્રપદ શુકલ પ્રતિપદાએ (ઈ. સ. ૨૪૯ ના જુલાઈની ૨૮ મીએ) થતો હોવાનું સૂચવેલું, ૧૮ પરંતુ આગળ જતાં ખીજા કેટલીક મિતિઓનો મેળ ભાદ્રપદાદિ વર્ષને બદલે આશ્વિનાદિ વર્ષની પદ્ધતિ સાથે મળતો જણાતાં એના ૧ લા વર્ષનો આરંભ વિ. સં. ૩૦૬ ની આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદા(ઈ. સ. ૨૪૯ ના ઓગસ્ટની

૨૬ મી)એ થયેલો ગણવા લાગ્યો. ૧૯ મિરાશીએ વધારાની મિતિઓની ગણતરી કરી આ સંવતનાં વર્ષ આશ્વિનાદિ નહિ, પણ કાર્તિકાદિ હોવાનું સાબિત કરી એના વર્ષ ૧ નો આરભ ઈ સ. ૨૪૬ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે થયો હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાત નહિ, પરંતુ અમાત હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું ૭૦

દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમા પ્રયોજાયેલ કલચુરિ સવતની મિતિઓમા આપેલાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિની ગણતરી પરથી પણ કલિત થાય છે કે કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરભ વિક્રમ સવત ૩૦૬ ની કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદા(ઈ સ. ૨૪૬ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર)ના રોજ થયો, એ સંવતના વર્ષ ગત અને કાર્તિકાદિ હતાં અને એના માસ અમાત હતા.

આથી કલચુરિ સંવતના વર્ષમા ૩૦૫ ઉમેરવાથી એની બરાબરનું વિક્રમ સવતનું વર્ષ આવે આ ગણતરીએ કલચુરિ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈ સ.-નું વર્ષ કાઢવા માટે કલચુરિ સવતના વર્ષમા કાર્તિકથી રિસેંબર સુધીના સમય માટે ૨૪૮ અને જન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૨૪૬ ઉમેરવા પડે ૭૧

આ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે અનેક જુદાં જુદાં મતવ્ય ૨જૂ થયાં છે ભગવાનલાલ દંડજીએ પહેલા કબ્જેરી તામ્રપત્રને આધારે આ સવતને ત્રૈકૂટકોનો સવત માન્યો, પણ ત્રૈકૂટકરાજાઓના અભિલેખોમા એ સવતનાં વર્ષો ૨૦૭ થી ૨૪૫ સુધીનાં ૪૦થી વધતાં એ સવતનો આરભ એની પહેલાંના સમયમા સૌરાષ્ટ્રમા ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન થયેલા રાજ ઈશ્વરદત્તે કર્યો હોવાનું સ્પષ્ટ થયું. આ ઈશ્વરદત્તને એમણે આભીર વંશનો માન્યો અને એનો શાસનકાલ શક વર્ષ ૧૭૧-૭૬(ઈ સ. ૨૪૬-૫૪)ના વચગાળામા મૂક્યો. એમણે આભીરોને અને પછીના કલચુરિઓને એક વંશના માન્યા, પરંતુ આગળ જતા વચગાળાના ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ ૪૦થી વધતાં રાજ ઈશ્વરદત્તનો સમય શક વર્ષ ૧૧૦-૧૨(ઈ સ. ૧૮૮-૯૦)ના વચગાળામા મૂકવામા આવ્યો. આથી આ સંવત ઈશ્વરદત્તે શરૂ કર્યો હોય એવી કલ્પના સ્વીકાર્ય ગણાતી નથી.

૨ ય મજુમદારે કુષાણ સમ્રાટ કનિષ્કને આ સંવતને પ્રવર્તક માન્યો ૭૨ જયસ્વાલે વાકાટક વંશના સમ્રાટ પ્રવરસેન ૧ લાએ આ સવત શરૂ કર્યો હોવાનો મત ૨જૂ કર્યો, ૭૩ પરંતુ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી હાલ આ મતો સ્વીકાર્ય ગણાતા નથી ત્રૈકૂટકોની પહેલાં અન્ય કોઈ રાજવંશે આ સંવત વાપર્યો હોવાની ખાતરી પડતી નથી. મિરાશીએ આભીર રાજ ઈશ્વરસેનના

નાસિક શુકાના લેખમાં આવતા વર્ષ ૬ ને આ સંવત્સર માનીને તથા પુરાણોમાં જણાવેલા ૧૦ આબીર રાજ્યોનો વશ એ ઇશ્વરસેનથી શરૂ થયો હોવાનું માની લઈને આ સંવત આબીર રાજ્યમાં ઇશ્વરસેનના સત્તારોહણથી પ્રચલિત થયો હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૭૪ ઇશ્વરસેનના લેખનું વર્ષ ૨૫૭૮ તઃ એના રાજ્યકાલનું વર્ષ છે ને એના કેાઈ અનુગામી રાજ્યોના અલિલેખ મળ્યા નથી, નહિ તો એના વશનેએ ઇશ્વરસેનના રાજ્યકાલથી સળંગ સવન પ્રચલિત કર્યાની પ્રતીતિ થાત છતાં આંધ્રભૂત્ય આબીરોના સંભવિત સમયાંકન પરથી તેમજ એમના શાસન-પ્રદેશ પરથી મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વપરાયેલો આ સવત આબીર રાજ્ય ઇશ્વરસેનના સમયથી શરૂ થયો હોય એ ધણે અંશે સંભવિત ગણાય. પૌરાણિક અનુશ્રુતિ અનુસાર મિરાશી સુચવે છે તેમજ આબીર રાજ્યોએ ૧૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો એમનો શાસનકાલ ઈ. સ. ૨૦૭ થી ૪૬૪ નો ગણાય. એ પછી એ પ્રદેશમાં ત્રૈકૂટકોની સત્તા સ્થપાઈ એ સમયાન્વય પણ બધાં જોડે છે. છતાં આ સંવત આબીરોએ શરૂ કર્યો હોવાનો તર્ક પર્યાપ્ત પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત ન થાય ત્યાંસુધી એને હજુ કલચુરિ સંવત તરીકે ઓળખવો સલામત ગણાય.

કલચુરિ સંવત અહીં ત્રૈકૂટકોથી માંડીને ચાલુક્યોના સમય સુધીમાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી (આશરે ઈ. સ. ૨૦૦ થી ૫૦૦) પ્રચલિત રહ્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રની જેમ દક્ષિણ ગુજરાત પર પણ આબીરોની સત્તા પ્રવર્તી હોય તો એ સંવત અહીં એના છેક આરંભકાલથી પણ પ્રચલિત રહ્યો હોય, અર્થાત્ આંધ્રભૂત્ય આબીરોએ પ્રવર્તવેલો આ પ્રાચીન સવત દક્ષિણ ગુજરાતમાં ૧ લા થી ૫ માં શતક સુધી પ્રચલિત રહ્યો હોય એ સંભવિત છે ત્રૈકૂટક રાજ્યના અત પછી પણ આ પ્રદેશના જુદા જુદા રાજવંશોએ, ખાસ કરીને પ્રાચીન કલચુરિઓ, લાટના પ્રાચીન ગુજરા, સેંદ્રકો અને લાટના પ્રાચીન ચાલુક્યોના રાજવંશોએ, એ ૩૬ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો. આ રાજવંશોના લેખોમાં ૨૯૨ થી વર્ષ ૪૬૦ સુધીનાં વર્ષોનો ઉલ્લેખ આવે છે.

દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાત પર પ્રસરતાં ધીમે ધીમે કલચુરિ સંવતની જગ્યાએ શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો. ચાલુક્યો પછી આ પ્રદેશમાં સત્તાદૃઢ થયેલા રાષ્ટ્રકૂટોનાં સર્વ દાનથાસનોમાં શક સંવત જ પ્રયોગ્યો છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કલચુરિ સવતની ઉલ્લામાં છેલ્લી ઉપલબ્ધ મિતિ વર્ષ ૪૬૦ (ઈ. સ. ૭૪૦)ની મળે છે, વગર શક

સવતની વહેલામાં વહેલી ઉપલબ્ધ મિતિ શક વર્ષ ૬૭૯ (ઈ. સ. ૭૫૭)ની મળે છે આ પરથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ સંવત ઈ સ. ૭૫૦ ના અરસામાં હુત થયેલો જણાય છે

આ પ્રદેશના કલચુરિ રાજાઓ આગળ જતાં એદિ દેશમાં સત્તાઈઠ થયા ત્યાં એમણે આ સંવત એદિ દેશમાં પ્રચલિત કર્યો ૭૧ ત્યાં એ સંવત 'એદિ સંવત' તથા 'કલચુરિ સવત' તરીકે ઓળખાયો.

૬. વિક્રમ સંવત

મૈત્રક કાલના હેવટના ભાગમાં તેમજ અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરના પ્રતિહારિના શાસનની અસરથી વિક્રમ સવત વપરાવા લાગ્યો જાઈક દેવના ધીણુકીવાળા દાનશાસનમાં જણાવેલું વિક્રમ સંવત ૭૯૪નું વર્ષ એ ગુજરાતના પ્રાચીન લેખોમાં આપેલું વિક્રમ સવતનું પહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ થાય, પરંતુ એ દાનશાસન બનાવટી હોઈ એની મિતિ કપોલકલ્પિત છે ૭૭ આજમાન રાજા ભર્તૃવૃક્ષ ૨ જના હામેટવાળા દાનશાસનની મિતિમાં આપેલા વર્ષ ૮૧૩ની સાથે એના સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ વર્ષ વિક્રમ સંવતનું હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે. ૭૮ આમ વિક્રમ સંવત જે શતકોથી ગુજરાતમાં મુખ્ય સંવત તરીકે પ્રચલિત છે તે અહીં એના નવમા શતક પહેલાં પ્રચલિત થયો હોવાનું જણાતું નથી. ૭૯

આ સંવત ઈ. પૂ. ૫૮ થી શરૂ થયો જણાય છે અનુશ્રુતિ અનુસાર આ સવત ઉજ્જવના રાજા શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો હોવાનું મનાય છે, પરંતુ ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીમાં એવો કોઈ શકપ્રવર્તક રાજા થયો હોવાનું સપ્રમાણુ ઇતિહાસમાં પ્રતિપાદિત થયું ન હોઈ તેમજ આ સવતના નામનિર્દેશવાળી મિતિઓ એના અનેક આરંભિક શતકોને લગતી ૮૦ મળતી ન હોઈ એની ઉત્પત્તિ સબંધમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત રજૂ થયા છે.

ક્યુસન જેવાના મત અનુસાર માળવાના રાજા હર્ષ વિક્રમાદિત્યે ઈ સ. ૫૪૪ માં ફણેને હરાવી વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો અને આ સંવતને પ્રાચીનતા આપવા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭-૫૬ માં શરૂ થયેલ સંવત સાથે સાંકળી દીધો ૮૧ કનિંગહમ જેવાએ કુપાણુ સમ્રાટ કનિષ્કને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો ૮૨ કિલ્હોર્ને એક વિચિત્ર મત રજૂ કર્યો : એમણે કોઈ રાજાને આ સંવતનો પ્રવર્તક ન માન્યો, પરંતુ

વિક્રમકાલ(પરાક્રમનો કાલ અર્થાત્ શરદ ઋતુ)થી આ સંવતનો પ્રારંભ થયો એમ જણાવ્યું. ૮૩ કેટલાકે મહાક્ષત્રપ આપ્તને, ૮૪ કોઈકે માલવ રાજા યશોધર્માને, ૮૫ તો માર્શલ જેવાએ ગંધારના શક રાજા અજ ૧ લાને ૮૬ અને જયસ્વાલ જેવાએ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીને વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક માન્યો. ૮૭ એવા સૈદ્ધાન્ત અંતભાગમાં ગ્રુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ પશ્ચિમ ભારતના શકો પર વિજય મેળવી ઉજ્જન જતી લીધું ત્યારથી એ ‘ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ જા(વિક્રમાદિત્ય) સાથે ‘વિક્રમ સંવત’માંનું ‘વિક્રમ’ નામ સાંકળવામાં આવ્યું હશે એ મત ધણો પ્રચલિત છે.

ઉજ્જનના પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે માલવ દેશને શકોના શાસનમાંથી મુક્ત કરી ઈ પૂ. ૫૭-૫૬ માં વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો એવી અનુશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે. ૮૮ પાંડેયના મત અનુસાર વિક્રમ સંવત એ રીતે માલવગણે શરૂ કરેલો, કૃતયુગ જેવા સમય દર્શાવતા આ સંવતને “ કૃત સંવત ” કહેવામાં આવ્યો ને આગળ જતાં માલવગણના મુખ્ય અગ્રણી વિક્રમનું નામ આ સંવત સાથે જોડવામાં આવ્યું. ૯૦ દિ. ચં. સરકારના મત અનુસાર વિદેશી વંશો દ્વારા સળંગ સંવતની પ્રથા અહીં પ્રચલિત બની, સીથો-પાર્થિયન રાજા વોનોનાસે આ સંવત શરૂ કર્યો, જે શરૂઆતમાં કૃત , પછી માલવ પ્રજાને લઈને જાલવગણ અને ચંદ્રગુપ્ત ૨ જા(વિક્રમાદિત્ય)ને લઈને વિક્રમ નામે ઓળખાયો. ૯૧

જે સમયે ઉત્તર ગુજરાતમાં વલ્લભી સંવત પ્રચલિત હતો અને દક્ષિણ લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટો દ્વારા શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો તે સમયે ઉત્તર લાટના ચાહમાન રાજા ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જાના (વિ.) સં. ૮૧૩ ની મિતિવાળા દાનપત્રમાં વિક્રમ સંવતનો પ્રયોગ એકાએક દેખા દે છે, એની પાછળ રખટ રીતે ત્યાંના ચાહમાન રાજાઓ પર સત્તા ધરાવતા ઉત્તરના ગુર્જર-પ્રતીહાર નરેશોના આધિપત્યની અસર જણાય છે. મૈત્રક કાલ પછી પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગુપ્ત-વલ્લભી સંવત ઉપરાંત વિક્રમ સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો અને એની પાછળ પણ ગુર્જર-પ્રતીહારોની અસર જણાય છે. એ પછી પરમાર અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશના શાસન દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ખૂબ પ્રચલિત બન્યો.

વિક્રમ સંવતનું પહેલું વર્ષ ઈ. પૂ. ૫૮-૫૭ બરાબર ગણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતની વર્ષગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિઓ હતી એ નક્કી કરવા ચાહમાન ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જાનું (વિ.) સં. ૮૧૩ની મિતિવાળું તામ્રપત્ર ઉપયોગી નીવડતું નથી, કારણ કે એમાં માસનો નિર્દેશ જ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ સંદર્ભમાં ઉત્તર ગુજરાતના ચાવડા વંશની અનુશ્રુતિઓમાં આપેલી મિતિઓની ચકાસણી કરવી યોગ્ય ગણાય અણુહિલપાટકના સ્થાપક વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે જુદા જુદા ત્રણે તેમજલેખોમાં જુદી જુદી મિતિઓ દર્શાવેલી છે. ૯૨ વિક્રમ સંવતમાં દર્શાવેલી આ બધી મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે મોટા ભાગની મિતિઓમાં આપેલ તિથિ સાથે વારનો મેળ ખેસતો નથી. પ્રાયઃ આ બધી મિતિઓ પછીના સમયમાં ઉપજાવી કાઢેલી માલૂમ પડે છે.

અનુગૈત્રક કાલ દરમ્યાન વિક્રમ સવતના પ્રયોગવાળા બહુ ઓછા લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચાલુક્ય રાજ અવનિવર્મા ૨ જાનું ઇનાવાળુ દાનશાસન (વિક્રમ) સં. ૯૫૬ નું છે સાહિત્યિક લેખોમાં હરિષેણની કૃતિ વૃહત્કથા^{૯૩} (વિ સં. ૯૮૬) અને ત્વમિતિમવપ્રમ્ન-કથા^{૯૪} (વિ સં ૯૬૨) ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે આ કાલ દરમ્યાન વિ સં. ના વર્ષોની ગણતરી કાર્ત્તિકાદિ પદ્ધતિ મુજબ થતી હતી. માસગણના વિશે પૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. ચાવડા રાજ્યની અનુશ્રુતિઓમાં આ કાલને લગતી કેટલીક મિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ગણતરી પરથી આ મિતિઓ પાછળથી ઉપજાવી કાઢેલી જણાય છે.

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો મૂલરાજના પૂર્વજો પ્રતીહારોના શાસન નીચેના દક્ષિણ રાજસ્થાનમાંના 'ગુર્જરદેશ' સાથે સંકળાયેલા હતા અને પ્રતીહારોના રાજ્યમાં વિક્રમ સવત પ્રચલિત હતો, આથી ગુજરાતમાં સોલંકી કાલના મોટા ભાગના અભિલેખોમાં તેમજ સાહિત્યિક લખાણોમાં રાજ્યના સંવત તરીકે વિક્રમ સંવતનો વપરાશ થયેલો માલૂમ પડે એ સ્વાભાવિક છે આ કાલના શિલાલેખો, દાનપત્રો, મૂર્તિલેખો અને પ્રશસ્તિઓમાં વિ. સ ૧૦૦૫(ઈ.સ ૯૪૬)થી વિ સં ૧૩૫૮(ઈ. સ ૧૩૦૨) સુધીની મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ સામાન્યતઃ જોવા મળે છે; કેાઈકે વાર અધિક માસ અને સવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલૂમ પડે છે, પ્રશસ્તિઓમાં નક્ષત્ર અને યોગનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે

ઉત્તર ભારતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાંત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, જ્યારે ગુજરાતમાં કાર્ત્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિ છેક ગૈત્રક કાલથી જાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી, ને કલચુરિ સવતની તથા આગળ જતાં મહારાષ્ટ્રમાંથી આવેલ શક સંવતની અસરથી અખાત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હતી, આથી ઉત્તર

ભારતનો વિક્રમ સંવત જ્યારે ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો ત્યારે એની મૂળ પદ્ધતિમાં સ્થાનિક અસરને લક્ષ્યને પરિવર્તન થતુ ગયુ .

સોલકી કાલની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે અહીં વિક્રમ સવતનાં વર્ષ મોટે ભાગે 'ગત' હતાં. એની વર્ષગણનાની પદ્ધતિમાં ત્રૈત્રાદિ કરતાં કાર્ત્તિકાદિ પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી કેમ્ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર- (હાલાર)માં પ્રાયઃ આષાઢાદિ વર્ષની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એવી રીતે આ સંવતની માસગણનામાં પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ કરતાં અર્ધાત પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી

સવત્સરોની ગણતરી પરથી માલુમ પડ્યું છે કે સંવત્સરચક્રની ગણનામાં સાચા બાહરૂપત્વ સવત્સરોનુ ચક્ર પ્રચલિત હતું, જે ઉત્તર ભારતની સ્પષ્ટ અસર દર્શાવે છે સામાન્યતઃ અધિક માસની ગણતરી પ્રજ્ઞસિદ્ધાંતની સદ્ગમ પદ્ધતિ અનુસાર થતી હશે એવુ અધિકમાસવાળી મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલુમ પડે છે.

સોલકી કાલ પછીની વિક્રમ સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં પણ માલુમ પડ્યું છે કે આ સવતનાં વર્ષ પ્રાયઃ 'ગત' હતાં; એનાં વર્ષ પ્રાયઃ કાર્ત્તિકાદિ અને માસ પ્રાયઃ અર્ધાત હતા.

એકંદરે જોતાં સોલકી કાલથી વિક્રમ સવતનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ત્યારથી માઠી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત જ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત રહેલો છે બ્રિટિશ શાસનકાલ દરમ્યાન લોકવ્યવહારમાં અન્ય પ્રદેશોની જેમ ગુજરાતમાં ઈસ્વી સન પ્રચલિત થતાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ મર્યાદિત થતો જાય છે છતાં ધાર્મિક પ્રસંગોએ એનું મહત્ત્વ ચાલુ રહ્યું છે. ગુજરાતમાં ખ્રેસતા વર્ષની ઉજવણી પણ વિક્રમ સવતના કાર્ત્તિક સુદિ પડવાએ લારે ધામધૂમથી થતી હોય છે ૯૫

વિક્રમ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈસ્વી સનનુ વર્ષ કાઢવા માટે વિક્રમ સંવતના વર્ષમાંથી કાર્ત્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૫૭ અને જાન્યુઆરીથી આસો સુધીના સમય માટે ૫૬ બાદ કરવા પડે છે. ૯૬

૭. સિંહ સંવત

સોલકી રાજાઓના કેટલાક અભિલેખોમાં સિંહ સંવતનો પ્રયોગ થયેલો મ.લમ પડે છે. આ બધા અભિલેખ સોરઠ(દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર)માંથી ઉપલબ્ધ થયા છે. આ

સંવતની મિતિઓ સિં' સં. ૩૨ થી ૧૫૧ સુધીની મળે છે. ૯૭ આ મિતિઓમાં 'સિંહ સંવત' એવું ૨૫૪ નામ જોવા મળે છે એમાં માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ માલુમ પડે છે આ સવતની સાથે વિક્રમ કે વલ્લભી સવતનું વર્ષ પણ આપેલું હોય છે

સિંહ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કર્યા છે. જેમ્સ ટોડ જેવાએ સૌરાષ્ટ્રમાંના દીવના ગોહિલોએ આ સવત સ્થાપ્યો એમ જણાવ્યું ૯૮ વલ્લભજી આચાર્યે ભાગદોળના ગોહિલ રાજ સહજગને આ સવતનો સ્થાપક માન્યો ૯૯ ગૌ હી ઝોઝા ૧૦૦ જેવાએ સૌરાષ્ટ્રના મહેશ્વર શ્રી સિંહને આ સવતનો પ્રવર્તક માન્યો, પરંતુ પોરબંદરના કોર્મિ પશુ લેખમાં શ્રી સિંહનો મહામહેશ્વર તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. પંડિત ભગવાનલાલ ધ્રુવજીએ સિંહ સંવતને ચૌકુચ રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે સાંકળ્યો અને જણાવ્યું કે સિદ્ધરાજે સોરઠ અને ખેંગારની છતની યાદગીરી-રૂપે આ સવત શરૂ કર્યો ૧૦૧ એક રીતે આ મત વધુ સ્વીકાર્ય છે, છતાં એક મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ સવત શરૂ કર્યો હોય તો પછી સોરઠ પૂરતો જ એનો પ્રયોગ મર્યાદિત કેમ રહ્યો. સભવતઃ આ સંવત સિદ્ધરાજે સોરઠના વિજયની સ્મૃતિરૂપે શરૂ કર્યો હશે આ સંવત સોરઠ દેશના કોર્મિ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોય એ સભવિત નથી, કારણ કે જો એ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોત તો સૌરાષ્ટ્રના મહેશ્વરોએ આ સવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો હોત.

હેમચંદ્રના સંસ્કૃત દ્વાઞ્ચ કાવ્યમાં ૧૦૨ આવતા ઉલ્લેખ મુજબ કુમાર-પાલને પૂર્વીને ઝાલુમુકત કરી નવો સવત શરૂ કરવાની પ્રેરણા મળી હતી જયસિંહસરિના કુમારપાલમૂળ લક્ષ્મિમાં ૧૦૩ પણ મૂલરાજ પહેલાના પૂર્વજ સિંહવિક્રમના સદર્શમાં આ હકીકત જણાવવામાં આવી છે. ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે રાજાએ રાજ્યને ઝાલુમુકત બનાવી સવત શરૂ કરવાનો રહેતો. ૧૦૪ દ્વાઞ્ચ કાવ્યમાંના ઉલ્લેખ મુજબ સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધરસ દ્વારા મેળવેલ સ્વર્ણસિદ્ધિના સાધનો દ્વારા પોતાના રાજ્યને ઝરમુકત કરેલું અને એ રીતે એ સિદ્ધરાજ બન્યો હતો. ૧૦૫ આ વિધાનને કુમારપાલને લગતા વિધાન સાથે સાંકળીએ તો એમાંથી એવું કલિત થાય છે કે સિદ્ધરાજે રાજ્યને ઝાલુમુકત કરી નવો સવત પ્રવર્તાવ્યો હશે

મને તેમ, આ સંવત માત્ર સોરઠમાં પ્રચલિત રહ્યો એ હકીકત છે, તો સિદ્ધરાજ નવા છતેલા સોરઠ દેશને જ ઝાલુમુકત કરી શક્યો હશે ?

આ સંવતનાં વર્ષો સાથે આપેલાં વિક્રમ સંવત તથા વલ્લભી સંવતનાં વર્ષો પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનો આરંભ વિ સ ૧૧૭૦ (વલ્લભી સંવત ૭૬૫) અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૧૧૩-૧૪ ના અરસામાં થયેલો.

આ સંવતની વર્ષગણનાની આખતમાં વલ્લભી સંવત અને વિક્રમ સંવતની સાથે આપેલી એની મિતિઓના એ સવતોની મિતિઓ સાથેના તકાવત પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ નહિ, પણ ચૈત્રાદિ કે આષાઢાદિ હતાં, પરંતુ ચૈત્રથી જ્યેષ્ઠ સુધીની ઠાઈ નિર્ણાયક મિતિ મળી ન હોઈ એ જેમાંથી કઈ પદ્ધતિ અનુસરાતી હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી આ સવતની ચકાસણીની મિતિઓ બહુ થોડી ઉપલબ્ધ હોવાથી એના માસ પૂર્ણિમાંત હતા કે અખાત એ પણ હજુ નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી.

હાલ સિંહ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાનું ગણીએ, તો એની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા સિંહ સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી રિસેબર સુધીના સમય માટે ૧૧૧૩ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૧૧૧૪ ઉમેરવા પડે.

આ સંવતનો ઉપયોગ સોરઠમાં મર્યાદિત રહેલો; ત્યાં પણ એનો ઉપયોગ વાઘેલા - સોલંકી કાલના અંત સુધીમાં સદંતર લુપ્ત થયો લાગે છે.

૮. વીરનિર્વાણ સંવત

જૈનોનાં સાંપ્રદાયિક લખાણોમાં ઘણી વાર ‘વીરનિર્વાણ સંવત’ પણ પ્રયોગ્ય છે. આ સવત એવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી શરૂ થયો ગણાય છે ૧૦૭ કેટલીક વાર એને “જિનકાલ” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે

આ સંવતનો ઉત્સેખ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછીની પહેલી સદસ્રાબ્દીમાં થયો જણાતો ન હોઈ, એ સંવત એ પછી પ્રચલિત થયો લાગે છે.^{૧૦૮}

સ્વેતાંબર જૈન કવિ નેમિચ દ્રાચાર્યના “મહાવીરચરિય” (ઈ.સ. ૧૦૮૪)માં જણાવ્યું છે કે વીરનિર્વાણ પછી શક રાજા ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસે થશે ૧૦૪ સ્વેતાંબર મેરુતુંગસરિએ પોતાની, ‘વિચારચેજી’માં નોંધ્યું છે કે જિનકાલ વિક્રમની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે શરૂ થયો.^{૧૧૦} દ્વિગંબર સંપ્રદાયના નેમિચ રચેલા “તિલોયસાર”(૧૧મી સદી)માં પણ “મહાવીરચરિય”ના જેવા ઉત્સેખ કરેલો છે.^{૧૧૧} દ્વિગંબર જિનસેનસરિના ‘હરિવંશપુરાણ’માં તથા મેધનંદિના ‘શ્રાવકાચાર’માં પણ વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષે શક રાજા થવાનો ઉત્સેખ છે

આમ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સ પ્રદાયમાં વીરનિર્વાણ સંવતનો આરંભ વિક્રમ સવતની પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષ પહેલાં અને શક સંવતની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસ પહેલાં થયો હોવાની પરંપરા લાંબા કાલથી પ્રચલિત છે મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ દિવાળીને દિવસે થયું ગણાતું હોઈ આ સવત કાર્તિક સુદિ ૧ થી શરૂ થયો ગણાય છે, આથી વિક્રમ સંવતના કાર્તિકાદિ વર્ષમાં હમેશાં ૪૭૦ ઉમેરવાથી વીરનિર્વાણ સવતનું વર્ષ આવે છે, જ્યારે શક સવતના વર્ષમાં ધૈત્યથી આસો સુધી ૬૦૪ અને કાર્તિકથી કાગણ સુધી ૬૦૫ ઉમેરવા પરે ૧૧૩ વીર નિર્વાણ સવતના વર્ષમાંથી કા. સુ. ૧ થી ૩૧ મી રિસેબર સુધી ૫૨૭ અને ૧ લી જાન્યુઆરીથી ૬૧ વ ૩૦ મુધી ૫૨૬ આદ કરવાથી ઈસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે. ૧૧૪

આ સવત બહુધા જૈન ગ્રંથોમાં અને કવચિત જૈન અભિલેખોમાં પ્રયોજાયો છે ૧૧૫ જૈન પંચાંગમાં વીરનિર્વાણ સંવત તથા વિક્રમ સવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે.

૯ હિંજરી સન

અબુ'નહેવના વેરાવળવાળા લેખમાં આ સંવતનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે ૧૧૬ આ લેખમાં આ સવતનું નામ લોકલ રસૂલ મહમદ સંભત એવું આપવામાં આવ્યું છે. પયગંબર મહંમદની હિંજરતથી શરૂ થયેલા આ સંવતને હાલ 'હિંજરી સન' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ગુજરાતમાં આ સંવતના પ્રયોગવાળો આ સૌથી પ્રથમ લેખ છે ૧૧૭ આ લેખમાં આ સવતની સાથે ખીજ નણ સંવતો—વિક્રમ, વલ્લભી અને સિંહ—નો પણ ઉલ્લેખ થયેલો છે; જોકે આ લેખમાં માસ અને તિથિનો નિર્દેશ ભારતીય પ્રણાલી અનુસાર થયો છે

હિંજરી સન મૂળ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો. 'હિંજરી' શબ્દ "હિજર" થાતુ પરથી બનેલ છે, જેનો અર્થ છૂટા પડવું એવો થાય છે ઇસ્લામના સ્થાપક મહંમદ પયગંબરે મક્કાથી મદીના હિંજરત કરી ત્યારથી આ સંવતનો આરંભ થયેલો મનાય છે મહંમદ સાહેબે ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે એટલે કે ઇસ્લામના પ્રથમ રમિયા માસના ૯ મા દિવસે મક્કાથી હજ શરૂ કરેલી, પરંતુ હિંજરી સવતની શરૂઆત ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૧૫ મી જુલાઈ ૧૧૦ એટલે કે ઇસ્લામના પહેલા માસ મહોરમના પ્રથમ દિવસથી અર્થાત મહંમદ પયગંબરની હજના આરંભના દિવસથી ૬૮ દિવસ વહેલી થયેલી માનવામાં આવે છે. ૧૧૯

આરંભમાં હિંજરી સનનાં વર્ષ ચાંદ્ર-સૌર હતાં. મહામ્મદ પયગંબરના જીવનના અતભાગ સુધી અર્થાત્ હિ. સ. ૧૦ (ઈ. સ. ૬૩૨) સુધી આ સંવતમાં અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતો. જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ૮ વર્ષમાં ૩ વખત અથવા ૧૯ વર્ષમાં ૭ વખત અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતા, પરંતુ આ અધિક માસને લીધે અરબ લોકો ગૂંચવણમાં પડવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે અધિક માસ નાબૂદ કરી ૧૨ ચાંદ્ર માસનું હિંજરી વર્ષ ગણાવુ શરૂ થયું.

અરબસ્તાનમાં દિવસો સંચારિતથી શરૂ થતા અને બીબા દિવસના સંચારિત સમયે પૂરા થતા મહિનાનો આરંભ પણ ચંદ્રની પહેલી કક્ષાના દર્શનથી થતો. હિંજરી સનના માસની લગાઈ ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૪ મિનિટ અને ૨ સેકન્ડ-૩૧૨૦ હોવાથી એના માસ એકાંતરે ૩૦ દિવસના અને ૨૯ દિવસના ગણાય છે, પરંતુ ચાંદ્ર માસનું પ્રમાણ ૨૯ $\frac{1}{2}$ દિવસ કરતાં ૪૪ મિનિટ વધારે હોઈ દરેક ૩૦ વર્ષમાંથી ૧૧ વર્ષમાં છેલ્લા મહિનામાં ૧ દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. જો હિંજરી સંવતના વર્ષને ૩૦ વડે ભાગતાં શેષ ૨, ૫, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૨૬ કે ૨૯ રહે તો જ “પ્લુટ વર્ષ” ગણાય. એમાં છેલ્લો માસ ૨૯ ને બદલે ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવે છે ૧૨૧

ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષ કરતાં ૧૧ દિવસ ટૂંકું હોઈ સૌર વર્ષનાં માસ અને ઋતુઓ સાથે એનો મેળ મળતો નથી, આથી હિંજરી સનનું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ અને ઇસ્વી સનના સૌર વર્ષ કરતાં આગળ જતું જાય છે, આથી વિક્રમ સવત તથા ઇસ્વી સન અને હિંજરી સન વચ્ચેનું અંતર ધટ્ટું જાય છે. હિંજરી સનનું પહેલું વર્ષ ઈ. સ. ૬૨૨ માં શરૂ થાય છે, જ્યારે અર્જુનદેવના લેખમાં આવતા હિંજરી સન ૬૨૨ અને ઇસ્વી સન વચ્ચેનું અંતર ૬૦૨ રહે છે. એ જ પ્રમાણે હિંજરી સનનું ૧ હું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ૬૭૭ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે, જ્યારે હિંજરી સન ૬૬૨ અને વિક્રમ સવત ૧૩૭ વચ્ચેનો તફાવત ૬૫૮ નો રહે છે. આમ વિક્રમ સંવત અને હિંજરી સન ૧૨૨ તેમજ ઇસ્વી સન અને હિંજરી સન વચ્ચેનો તફાવત એકસરખો રહેતો નથી.

હિંજરી સન ૬૬૨ વાળા લેખમાં આ સનના મહિના અને તારીખો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ વિક્રમ સવતની સાથે આ સંવતનો પ્રયોગ થયો હોવાથી અને ભારતીય પ્રણાલિનાં માસ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ થયો હોઈ વિક્રમ સવતના વર્ષ કાર્તિકાદિ દર્શાવે એમ સાબિત કરવામાં હિંજરી સનનું વર્ષ સહાયરૂપ થયું છે.

૧૦. આર્મેનિયન સંવત

ગુજરાતમાં આર્મેનિયન ખ્રિસ્તીઓ મુખ્ય કાલમાં વસતા હતા ૧૨૩ અમદાવાદ, ૧૨૪ સુરત ૧૨૫ વગેરે રથળોએ એમની કચેરી આવેલી છે.

આ સંવતનો પ્રસાર કરનાર આર્મેનિયન લોકોનો પ્રદેશ આર્મેનિયા કાળા સમુદ્રની દક્ષિણે તેમજ ઈરાનની ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલ છે આર્મેનિયન લોકોનો સંવત 'આર્મેનિયન સંવત' તરીકે ઓળખાય છે.

આ સંવતનો આરંભ ૧૧ મી જુલાઈ, ઈ સ ૫૫૨ થી થયેલો મનાય છે. વ્યવહારમાં આર્મેનિયન લોકોએ ઇસ્તિના જૂના સંવતનાં અનિશ્ચિત વર્ષોનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ ધાર્મિક રીતે તો જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષો મુજબ તેઓ ગણતરી કરતા એ અનુસાર ૬૭ એથુ' વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું હોય છે, આથી તહેવારો બધી જ ઋતુઓમાં અને વ્યવહારમાં એક જ વખતે આવે છે. આર્મેનિયન લોકો યુરોપિયનો સાથેના વ્યવહારમાં આર્મેનિયન સંવત અને જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષોનો પ્રયોગ કરતા ૧૨૬

આ સંવતના મહિના તેમજ દિવસ જુદી રીતે ગણાતા, પરંતુ અહીં પ્રયોગયેલી મિતિઓ તો ઈસ્વી સન્નાં મહિના અને તારીખો પ્રમાણે ગણાતી. ઈસ્વી સન અને આ સંવત વચ્ચેનો તફાવત ૫૫૨ નો ગ્રહે છે, એટલે કે આ સંવતના વર્ષમાં ૫૫૨ ઉમેરવાથી ઈસ્વી સનનો આકેડે મેળવી શકાય છે.

૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત

ખ્રિસ્તી સંવત હાલ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર અતિપ્રચલિત છે એનો આરંભ રોમ શહેરની સ્થાપનાના ૭૫૪ મા વર્ષની પહેલી જાન્યુઆરીથી થયેલો મનાય છે. આ સંવત જેમની સાથે સંકળાયેલ છે તે ઈસ્ટ ખ્રિસ્તનો જન્મ ત્યારે રોમ સ્થાપનાના ૭૫૪ મા વર્ષની ૨૫મી ડિસેમ્બરે થયેલો માનવામાં આવેલો આગળ જતાં સંશોધનના પરિણામે એમનો જન્મ વસ્તુતઃ એની પહેલાં ૪ (કે ૮) વર્ષ પહેલો, ત્રાયઃ ઈ. પૂ. ૪ના ૫ મી એપ્રિલ ને શુક્રવારે થયેલો એમ પ્રતિપાદિત થયું છે. ૧૭૭

આ સંવતનો પ્રવર્તક ઇટાલીનો શક જાનિનો રિઓનિસીસ એક્સીગસ નામનો સાધુ (લગભગ ઈ સ ૪૯૬-૫૪૦) હતા એણે ઈ સ ૫૨૫ મા પોપ સેર્ઝટ્ટીને ૧ લાની વિનતીથી ઈ સ ૨૮ થી શરૂ થતા એલેક્ઝાન્ડ્રિયન સંવતમાં સુધારો કરી ઈસ્ટ ખ્રિસ્તના જન્મથી ગણના કરી ખ્રિસ્તી સંવતનો આરંભ કર્યો

કાલગણ્યકો ઈ પૂ ૧ લી સદી અને ઈ. સ. ની ૧ લી સદી વચ્ચે કન્ય વર્ષનો સ્વીકાર કરતા નથી ૧૨૮

ખ્રિસ્તી સંવતમાં ઇતિહાસ અને કાલગણનાતું સંકલન હોવાથી એ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યો. ઇજિપ્તમાં એ ૮ મી સદીથી અને ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, જર્મની તેમજ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૮ મી સદીથી તથા બીજા ધણા ખ્રિસ્તી દેશોમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી પ્રચલિત બન્યો. રોમના ધણાખરા ભાગોમાં ઈ. સ. ની ૧૪ મી સદી થી અને ગ્રીસમાં ૧૫ મી સદી પછીથી આ સંવત પ્રયોજવા લાગ્યો. ૧૨૯

આ સંવતનું વર્ષ ૩૬૫ (પ્લુટ વર્ષમાં ૩૬૬) દિવસોનું હોઈ સૌર ગણતરીનું છે. એના જન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી માર્ચ વગેરે બાર મહિના છે. એમાં અમુક માસ ૩૧ દિવસના, ૧૩૦ તો બીજા અમુક માસ ૩૦ દિવસના ૧૩૧ છે, જ્યારે ફેબ્રુઆરી માસ સામાન્ય રીતે ૨૮ દિવસનો હોય છે. આ રીતે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે, પરંતુ સૌર વર્ષ લગભગ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસનું હોઈ દર ચાર વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં ૨૯ મો દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. આ વર્ષને પ્લુટ વર્ષ (leap-year) કહે છે. જે વર્ષની સંખ્યાને ચારથી ભાગતાં શેષ ૪ ન વધે તે વર્ષને પ્લુટ વર્ષ ગણવામાં આવે છે; જેમકે ઈ.સ. ૧૬૬૮, ૧૬૭૨, ૧૬૭૬ વગેરે ૧૩૨ તારીખ મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિની ગણાય છે.

યુરોપીયોના વસવાટ તથા શાસન દ્વારા આ સંવત ધીમે ધીમે ભારતમાં પ્રચલિત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી શરૂ થતા બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન એ ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત થયો. દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી પણ, એનાં શતકોના ૩૬ ઉપયોગને લઈને તથા એના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસારને લઈને, વ્યવહારમાં ઈસ્વી સનનો ઉપયોગ ધણો વ્યાપક થયેલો છે, આથી ભારતીય ઇતિહાસમાં પણ કાલગણના પ્રાપ્ત ઈસ્વી સનમાં આપવામાં આવે છે.

ઈસ્વી સનનાં વર્ષ સૌર હોઈ એમાં ઋતુકાલ બરાબર જળવાય છે, ૧૩૩ પરંતુ એના મહિનાઓના આરંભ-અંત કૃત્રિમ હોઈ એમાં સર્વની સંક્રાંતિના કે ચંદ્રની કક્ષાની વધધટનો ખ્યાલ આવતો નથી વળી એના મહિનાઓની તારીખોની સંખ્યાનો ક્રમ ઘણો અનિયમિત અને અટપટો છે, આથી વિશ્વપંચાંગ (World Calendar) ની સચિત યોજનામાં એના અમુક મહિના સળંગ રીતે ૩૦-૩૦ દિવસના અને બાકીના મહિના સળંગ રીતે ૩૧-૩૧ દિવસના રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જેથી એની સખ્યા યાદ રાખવી ને ગણવી સરળ પડે. ૧૩૧

૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ (National Calendar)

ભારતમાં કાલ કાલગણનાની અનેક જુદી જુદી પદ્ધતિઓ ચાલે છે એ સર્વ પદ્ધતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી સમગ્ર દેશ માટે એક શુદ્ધ અને એકસરખી પદ્ધતિ સૂચવવા માટે ભારત સરકારે ૧૯૫૨માં અધ્યા. મેધનાદ શહાના પ્રમુખપદે ' પચામ-મુધારા સમિતિ ' નીમી હતી. એનો અહેવાલ ૧૯૫૪ માં સરકારને સુપરત કરવામાં આવેલ. ૧૩૭ આ નવી ચોજનાનો અમલ ૧૯૫૭ ની ૨૨ મી માર્ચ ને શુક્રવારથી થયેલ છે.

આ પંચાંગ-પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે :

(૧) દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદા જુદા સંવત ચાલે છે તેઓમાંથી 'શાલિવાહન શક' તરીકે ઓળખાતા શક સંવતને રાષ્ટ્રિય પંચાંગ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે આ સંવત ભારતના ધણા ભાગમાં પ્રચલિત છે અને જ્યોતિષીઓએ એને પહેલેથી અપનાવેલ છે એમાં ૭૮-૭૯ ઉમેરવાથી ઈસ્વી સનતુ અને ૧૩૪-૧૩૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતતુ વર્ષ આવે છે

(૨) આ સંવતનાં વર્ષ સૂર્યની વાર્ષિક ગતિ અનુસાર ગણાય છે. એ વર્ષનો આરંભ સામાન્ય રીતે વસંતસંપાત પછીના દિવસે થાય છે. વસંતસંપાત સૂર્યની સાયન મેપ સંક્રાંતિએ, અર્થાત્ ૨૧ મી માર્ચના ચોવીસ કલાક દરમ્યાન અધવચ થતો હોય છે, તેથી રાષ્ટ્રિય પંચાંગતુ વર્ષ સામાન્યતઃ ૨૨ મી માર્ચે શરૂ કરવામાં આવે છે.

(૩) સામાન્ય વર્ષ ૩૬૫ દિવસતુ હોય છે. દર ચાર વર્ષે એમાં એક દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે શક સંવતના જે વર્ષમાં ૭૮ ઉમેરતાં સરવાળાને (અર્થાત્ એ સમયે ચાલતી ઈસ્વી સનની સખ્યાને) ચાર વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય તે વર્ષને 'લુપ્ત વર્ષ' ગણી એમાં એક દિવસ ઉમેરાય છે, દા.ત. શક વર્ષ ૧૮૯૦, ૧૮૯૪, ૧૮૯૮ વગેરે. પરંતુ જ્યારે સરવાળાનો ૧૦૦ વડે ભાગ ચાલતો હોય ત્યારે એને ૪૦૦ વડે ભાગી શકાતો હોય તો જ 'લુપ્ત વર્ષ' ગણવામાં આવે છે, નહિ તો એ સામાન્ય વર્ષ ગણાય છે; દા.ત. શક વર્ષ ૧૯૨૨, ૨૦૨૨, ૨૧૨૨, ૨૨૨૨, ૨૩૨૨ ઇત્યાદિમાં માત્ર ૧૯૨૨ અને ૨૩૨૨ 'લુપ્ત વર્ષ' ગણાશે, બાકીના સામાન્ય ગણાશે આ ગણતરી રષ્ટ્રતઃ તે તે શક વર્ષે આવતા ઈસ્વી સનના વર્ષ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે.

(૪) વર્ષના બાર માસ છે, જેના આરંભ—અંત સૂર્યની સંક્રાંતિના દિવસની નજીક આવે છે એમાં પહેલો માસ સામાન્યતઃ ૩૦ દિવસનો ને પ્લુત વર્ષ હોય ત્યારે ૩૧ દિવસનો હોય છે. પ્લુત વર્ષ હોય ત્યારે એનો આરંભ ૨૨ મી માર્ચને બદલે ૨૧ મી માર્ચે થાય છે પછીના પાંચ માસ ૩૧—૩૧ દિવસના ને એ પછીના છ માસ ૩૦—૩૦ દિવસના ગણાય છે, આથી દરેક માસ હમેશાં મુકરર તારીખે જ શરૂ થાય છે. આ માસ સાથન વર્ષના હોર્ધ ઋતુકાલ સાથે એનો પૂરો મેળ રહે છે.

(૫) આ મહિના સૌર હોવા છતાં એને ચાંદ્ર મહિનાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે, ૧૩૮ પરંતુ આ મહિના ચંદ્રની કલાની વધધટ દર્શાવતા નથી.

(૬) દિવસના આરંભ—અંત મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિના ગણાય છે.

રાષ્ટ્રીય પંચાંગનો ઉપયોગ સરકારે પોતાના પત્રવ્યવહારમાં તથા આકાશવાણીમાં ધરવી સનની સાથે સાથે કરવા માંડ્યો છે, આથી કેલેન્ડર તથા પંચાંગોમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ પદ્ધતિ લોકોમાં પ્રચલિત થતી નથી. આખા દેશમાં કાલગણનાની એકસરખી પદ્ધતિ પ્રચલિત થાય એ હેતુ સ્પષ્ટતઃ આવકાર્ય છે ને ભારતીય પરંપરાના ચોક્કામાં રાખી એને ધણું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ભારતનાં લગભગ બધાં ધાર્મિક વ્રતો તથા તહેવારો ચાંદ્ર માસની તિથિ પ્રમાણે ગણાય છે, આથી એ માટે તો ચાંદ્ર માસવાળા પંચાંગની જરૂર ચાલુ રહે છે. ને લૌકિક વ્યવહારમાં ધરવી સનનો ઉપયોગ લાંબા કાલથી ધણો રૂઢ થયો હોઈ તેમજ વધતા જતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારને લઈને એનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હોઈ, અનેક પ્રદેશોની ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓના મિશ્રણવાળી આ નવી પદ્ધતિ લોકવ્યવહારમાં ભાગ્યેજ પ્રચલિત થાય એમ છે.

પાદટીપા

૧. ખારવેલના લેખમાં આવતા “મુરિય-કાલે” એવા એક સંભવિત પાઠ ૫૧મી કેટલાકે ‘મૌર્ય કાલ’ નામે સંવત હોવાનું અનુમાન તારવેલું અને એ સંવત ચંદ્રચુપ્ત મૌર્ય શરૂ કરેલો હોવાનું ધારેલું (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 187, n 1-2). પરંતુ “મુરિય-કાલે” એ પાઠ સંદિગ્ધ જ નહિ, અસ્વીકાર્ય ગણાય છે (Barua, *Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri-Khandagiri Caves*, p 4).
૨. સાતવાહન રાજાઓના અભિલેખોમાં પણ એ જ પદ્ધતિ રહેલી છે.
૩. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book II, Nos. 58, 62

૪. Ghosh, *PIHC*, 1931, p. 122, Altekar, *PIHC*, 1950, pp. 39 ff; Sudhakar Chattopadhyay, *Sakas in India*, pp. 43 ff.; K. A. Nilkanta Sastri, *Comprehensive History of India*, Part II, p. 310
- ૫ કનિંગહમ ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં પ્રયોગ્યેલા સંવતને વિક્રમ સંવત માન્યો (*Numismatic Chronicles*, 1888, p. 232) જ્યારે રેન્ડને (*JRAS*, 1899, p. 365), લાડાચક્રે (*IA*, 1918, pp 76 ff.) અને રાયચૌધરીએ (*PHAI*, pp 488 f) આ સંવતને શક સંવત માન્યો.
- ૬ *JASB (NS)*, No. 47, p 95
૭. જમીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સ રહિત”, પૃ ૧૮૬, પા. ડી. ૧૧૦
૮. Fergusson, *JRAS*. Vol. XII, pp. 259 ff; Oldenburg, *IA*, Vol X, p. 214; Rapson, *CICBM*, p. 105, f. n. 4, Banerji, *IA*, Vol XXXVII, p 25, Raychaudhuri, *PHAI*, pp. 296 ff., Ghosh, *IHQ*, Vol. V, p 49, J. E. Van Lohuizen De Leeuw, *The Scythian Period*. Chapters I and 7, Sudhakar Chattopadhyay, *EHNT*, p. 78; Sircar, *Indian Epigraphy*, pp. 258 ff.
- ૯ Bhau Daji, *JBBRAS*, Vol. IX, pp. 139 ff; Indraj, *BG*, Vol. 1, Part 1, pp 26 f.; Fleet, *JRAS*, 1913, pp 966 ff
- ૧૦ Cunningham, *NC*, 1888, p. 232; 1892. p. 44; Dubreuil, *AHD*, p. 35
૧૧. D R. Bhandarkar, *JBBRAS*, Vol XX, pp. 269 ff.
- ૧૨ Sten Konow, *EI*, Vol XIV, p. 141
૧૩. શકનૃપતિરાજ્યામિષેકસંવત્સર (વર્ષ ૫૦૦), શકનૃપતિસંવત્સર (વર્ષ ૫૩૪), શકનૃપસંવત્સર (વર્ષ ૭૩૫), શકનૃપકાલ (વર્ષ ૭૧૬), શક સંવત્ (વર્ષ ૮૩૨) (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 191)

શક સંવત સાથે શાલિવાહન નામ તેા ધણું મોટું સંકળાણ આ નામનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ કનક લાધામાં લખાયેલ સોમરાજની કૃતિ(શક સ ૧૧૪૪-ઈ.સ. ૧૨૨૨)માં મળે છે અભિલેખોમાં સૌ પ્રથમ પ્રયોગ ચાદવ રાજ કૃષ્ણના તાસર્ગાવ દાનપત્રો(શક સ ૧૧૭૨-ઈ સ ૧૨૫૧)માં જોવા મળે છે (Sircar, *IE*, p. 262).

હવે ‘શક’ ને ‘શાક’ એ શબ્દ સંવતના સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોગવા લાગ્યા.

૧૪. *IA*, Vol XVII, p. 208

૧૫. ગત વર્ષોની પદ્ધતિ એટલે વર્ષસંખ્યા આપવામાં વર્તમાન (ચાલુ) વર્ષની નહિ, પણ ગત (ગતીત) વર્ષ, અર્થાત્ છેલ્લા પૂરા થયેલ વર્ષની સંખ્યા ગણાય એ પદ્ધતિ, દા ત ગત પદ્ધતિએ વર્ષ ૧૮૯૦ = વર્તમાન પદ્ધતિએ વર્ષ ૧૮૯૧.

૧૬ તામિલનાડમાં શક સંવતમાં વર્તમાન વર્ષોની પદ્ધતિ હજુ પણ જળવાઈ રહી છે (Fleet, *CII*, Vol. III, p 141).

૧૭. *IA, Vol XVII, p. 208*

૧૮. દા. ત. શક વર્ષ ૧૮૬૦ ની બરાબર ઈ. સ. ૮૦૧ વર્ષ કાઢતું હોય તો એ વર્ષના ચેત્ર સુદિ ૧(૨૯ મી માચ)થી પોષ સુદિ ૧૨ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૮૬૮ આવે, જ્યારે પોષ સુદ ૧૩(૧ લી જાન્યુ.)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માચ) સુધી ઈ. સ. ૧૮૬૯ આવે

૧૯. દા. ત. શક વર્ષ ૧૮૮૦ ના ચેત્ર સુદિ ૧ થી આસો વદિ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૪ અને શક વર્ષ ૧૮૯૦ ના કારતક સુદ ૧ થી ફાગણ વદ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે.

૨૦. અર્થાત્ ચેત્ર માસથી શરૂ થતાં. ૨૧. અર્થાત્ પૂર્ણિમાની તિથિથી પૂરા થતા.

૨૨. અર્થાત્ અમાવાસ્યાની તિથિથી પૂરા થતા. ૨૩. ઓક્તા, માત્રાલિ, વૃ ૧૭૩

૨૪. લાટના રાષ્ટ્રકેટ રાજા કંઠ બીજાના આતરોલી-હારોલી તામ્રપત્રોમાં મિતિ શક સંવત ૬૭૯(ઈ. સ. ૭૫૭)ની છે (*JBBRAS, Vol. XVI, pp 105 ff.*).

૨૫. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવડ્યકમાઘ્ય મા કૃતિના રચનાકાલની મિતિ શક સં ૫૩૧(ઈ. સ. ૬૦૯)ની, જિનદાસગણિ મહત્તરની નન્દીસૂત્રચૂર્ણ મા શક સં ૫૯૮ (ઈ. સ. ૬૭૬-૭૭)ની, ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલા માં શક વર્ષ ૭૦૦(ઈ. સ. ૭૭૯)ની અને જિનસેનસૂરિના હરિવંશપુરાણ મા શક સં. ૭૦૫(ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪)ની જણાવેલ છે.

૨૬. આ સંવતની સાથે “શક” શબ્દ પ્રચોલ્યો હોય તેવા સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉત્તર ભારતમાં વરાહમિહિરની “પચ્ચસિદ્ધાન્તિકા” માં જોવા મળે છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૧ લા ના શક સં. ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા અભિલેખમાં જોવા મળે છે (*Sircar, IE, p. 259, f. n. 2*).

૨૭. દખ્ખણમાં ચાલુક્ય રાજાઓ સૌ પ્રથમ શક સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ પુલકેશી પહેલાના શક સં ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા બાદામીના ખડક લેખ(*Sircar, IE, p. 259*)માં મળે છે.

દખ્ખણના પ્રાચીન ચાલુક્યોએ આ સંવત ગુજરાતમાંથી અપનાવ્યો હોવા સંભવ છે એવું મિરાશીએ સૂચવ્યું છે (*V. V. Mirashi, Studies in Indology, Vol II, pp. 95 ff.*).

૨૮. આમાંના દરેક સંવત્સરને અલગ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ સંવત્સરચક્રને સામાન્યતઃ ‘બાહ્યરપત્ય સંવત્સરચક્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં જે સંવત્સરચક્ર પ્રચલિત છે તે વસ્તુતઃ સાંક સૌર વર્ષોત્તું છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં સાચા બાહ્યરપત્ય સંવત્સર પ્રચોલ્ય છે. બંને પદ્ધતિઓમાં સંવત્સરોના નામ સરખાં છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં એનો આરંભ પ્રભવ સંવત્સરથી થાય છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં વિજય સંવત્સરથી થાય છે શક સંવત સાથે વપરાયેલા સંવત્સર દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિના છે.

૨૯. *V. B. Ketkar, Indian and Foreign Chronology, p. 42*

૩૦. તરણેતરનો શિલાલેખ, જે ગાયકવાડના સેનાપતિ વિઠ્ઠલ ખાખાણને લાગતો છે, તેમાં પહેલા શક વર્ષ અને પછી સંવત્સુ વર્ષ આપેલું છે આ લેખ ઈ સ. ૧૮૧૧ નો છે (*Inscriptions of Kathiawad*, No 185)
૩૧. રાષ્ટ્રીય પચાગની ખદ્દતિનો પરિચય આ પ્રકરણને અંતે આપવામા આવ્યો છે.
૩૨. R. N. Mehta and S. N. Chowdhary, 'Preliminary Note on the Excavations of the Devnimori Stupa,' *JOI*, Vol. XII, pp. 173 ff.
૩૩. Sircar, 'The Reckoning of the Kathika Kings,' *JOI*, Vol. XIV, p. 337
૩૪. જુઓ નીચે સંવત નં. ૫.
૩૫. K. V. Scundara Rajan, 'Andhra Ikshvaku Chronology and its Significance for Early History of Gujarat,' *JGRS*, Vol. XXV, p. 289
૩૬. K. F. Somapura, 'The Problem of the Kathika Dynasty in Gujarat,' *JOI*, Vol. XV, pp. 62 ff.
૩૭. Fleet, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III, No 14; Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, Book III, No 25; ગિ. વ. આચાર્ય, "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો," નં. ૧૫
૩૮. Fleet, *CII*, Vol. III, pp. 29 ff.
૩૯. ગુપ્ત સંવતના આરંભકાલ વિશે કેટલાક વિદ્વાનો સિન્ન સિન્ન મતઓ ધરાવે છે તે ગુપ્તકાલની મિતિઓની ગણતરી પરથી એને બદલે ખીબા જુદા જુદા આરંભકાલ સૂચવે છે કનિગહમે ગુપ્ત સંવતના આરંભ માટે ઈ સ. ૧૬૬-૬૭ નું વર્ષ ગણાવ્યું હતું (*ASI*, Vol. LX, pp. III f.; *A Book of Indian Eras*, pp. 53 ff.), શામ શાસ્ત્રીએ ગુપ્ત-વલ્લી સંવતના આરંભ માટે ઈ સ. ૨૦૦-૦૧ નું વર્ષ ૨૭૬ ક્રિસ્તી હતું (*MAD, An. Rep.*, 1923, pp. 7 f.), ન્યારે ગોવિંદ પાઈએ આ સંવતનો આરંભ ઈ સ. ૨૭૨-૭૩ માં થયો હોવાનું જણાવ્યું હતું (*JIH*, Vol. XI, pp. 175 f.). કે. જી. સંકરે ગોવિંદ પાઈના મતને સમર્થન આપ્યું અને વલ્લી સંવતનો આરંભ પણ એ જ વર્ષમાં થયો હોવાનું સૂચવ્યું (*NIA*, Vol. IV, pp. 419 ff.). મોટા ભાગના વિદ્વાનો ગુપ્ત સંવતનું આરંભ-વર્ષ ઈ સ. ૩૧૬-૨૦ હોવાનો મત ધરાવે છે
૪૦. ઈ. ત. ગુપ્ત સંવત ૧૩૬ ના ચૈ. સુ. ૧(૫ મી માર્ચ)થી માધ સુ. ૭ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ સ. ૪૫૫ અને માધ સુ. ૮(૧ ઈ જાન્યુઆરી)થી ફા. ૧. ૩૦ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સુધી ઈ. સ. ૪૫૬ આવે
૪૧. Fleet, *CII*, Vol. III, p. 80
૪૨. *IA*, Vol. II, p. 257, *EL*, Vol. XXVI, pp. 203 ff., "ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભ-સૂચિ," ખંડ ૨, નં. ૧૭૮, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૨
૪૩. *JRAS*, Vol. VII, p. 354

૪૨. *JBBRAS*, Vol. VII, p. 30 ૪૫. *JRAS*, Vol. XII, p. 5
૪૬. *JBBRAS*, Vol. VII, p 115; Vol VIII, p 247
૪૭. *JRAS* (NS), Vol. IV, p 90 ૪૮. Fleet, CII, Vol III, Introduction
૪૯. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પરિશિષ્ટ ૧-૨
- ૫૦-૫૧. Sachau, *Alberuni's India*, Vol II, p. 7 ૫૨. *JA*, Vol. XI, p. 242
૫૩. વર્ષ માટે ત્યારે સંવત્ શબ્દ પ્રયોજાતો, જે વસ્તુતઃ સંવત્સરનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. સંવત્ ને બદલે સંવ કે સ એવું વધુ સંક્ષિપ્ત રૂપ પણ પ્રયોજાતું. હાલ એને સંવત (Era) કહીએ છીએ તે અર્થમાં ત્યારે કાલ શબ્દ પ્રયોજાતો.
૫૪. ધરસેન બીજાના સં. ૨૫૪ ના દાનપત્રમાં વૈશાખ વર્ષે ૧૫ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ જણાવવામાં આવ્યું છે (મે. ગ્ર., પૃ. ૧, નં. ૨૯).
૫૫. ધરસેન ચોથાના સં. ૩૩૦ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય માગશિરનો (મે. ગ્ર., પૃ. ૧, નં. ૫૯), શિલાદિત્ય ૩ બના સં. ૩૪૩ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય આપાઠનો (એબન, નં. ૧૩) બને એ જ રાત્રના સં. ૩૫૫ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય પોષનો (એબન, નં. ૭૧) ઉલ્લેખ આવે છે.
૫૬. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પૃ. ૧૭૭ થી
૫૭. જ્યારે ચાંદ્ર માસ દરમ્યાન સૂર્યની એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં સંક્રાંતિ ન થાય ત્યારે એ માસને ‘અધિક માસ’ ગણવામાં આવે છે. મધ્યમ માનની સ્થલ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાંદ્ર માસ હંમેશાં સૌર માસ કરતાં દૂંકો રહેતો હોવાથી એમાં ગમે તે માસ અધિક હોવો સંભવે છે, પરંતુ સ્પષ્ટ માનની સ્થલ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિયાળામાં ચાંદ્ર માસ કરતાં સૌર માસ દૂંકો થતો હોવાથી માગસર અને પોષમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ ન થાય એવું ભાગ્યેજ સંભવે છે ને એ કારણે એ બે માસમાં અધિક માસ આવે એવું જવલ્લે જ બને છે (હ. ગં. શાસ્ત્રી, મે. ગ્ર., પૃ. ૫૯૯, પા. ૧૧, ૭૩).
- મેયાદિ પદ્ધતિના પ્રાચીન નિયમને અનુસરતા કાલમાં અધિક માસ હંમેશાં દ્વિતીય માસ જ ગણાતા ને મૈત્રક રાત્રના દાનશાસનોમાં દ્વિતીય માસની જે મિતિઓ આપનામાં આવી છે તે અધિક માસની જ હોવાનું જણાય છે. દાનના મહિમા અધિક માસમાં ગણાતો એ કારણે આ સ્વાભાવિક ગણાય.
- હાલ ચાંદ્ર માસનું નામ એ માસના આરંભમાં રહેલી સૂર્યની રાશિ અનુસાર પાડવામાં આવે છે. એમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતા ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ કહેવાય છે, પરંતુ પ્રાચીન કાલમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતા ચાંદ્ર માસને બદલે સૂર્યની મેયાદિ રાશિમાં પૂરેા થતા ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ ગણાય એવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. માસના આરંભે સૂર્યની મીનાદિ રાશિ હોય ને માસના અંતે એની મેયાદિ રાશિ હોય એ બંને પદ્ધતિ અનુસાર માસનું ચૈત્રાદિ નામ પાડવામાં સામાન્ય રીતે કંઈ ફરક પડતો નથી, પરંતુ અધિક માસના નામકરણમાં ફેર પડે છે. દા. ત. મીનાદિ પદ્ધતિએ જે અધિક માસ પ્રથમ ચૈત્ર ગણાય તે મેયાદિ પદ્ધતિએ દ્વિતીય ક્રાંત્યન ગણાતો (એબન, પૃ. ૫૮૦, પા. ૧૧, ૭૩).

૫૮. મૈત્રક કાલ પછી વ સં. ૫૦૦ થી ૬૪૫ સુધીની મિતિઓ મળે છે (ગૈ. ગ્ર., પૃ. ૫૮૨, પા. દી. ૮૦). “ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ”, ખંડ ૨, નં. ૧૭૪, ૧૮૮, ૨૫૮, ૨૫૯, ૩૦૩ અને ૩૯૨, D. B. Diskalkar, *Inscriptions of Kathiawad*, Nos. 5 and 9
૫૯. અનુ-મૈત્રક કાલથી સંવત્ ૨૫૬ હાલના અર્થમાં પ્રચલિત લાગ્યો હતો.
૬૦. દા. ત. વલ્લ્હી સંવત ૧૮૩ કા. સુ. ૧(૨૯ મી સપ્ટેમ્બર)થી માથ સુદિ ૧(૩૧ મી ડિસે.) સુધી ઈ. સ ૧૦૧ અને માથ સુદિ ૭(૧ લી જાન્યુ)થી આસો વદ ૩૦ (૧૭ મી ઓક્ટોબર) સુધી ઈ. સ. ૫૦૨ આવે.
૬૧. Mirashi, CII, Vol IV, Nos. 11, 12, 14 to 30, EI, Vol. XXXIV, pp 117 f; “ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ”, ખંડ ૨, લેખ નં ૧૨, ૭૦, ૮૨, ૯૧, ૯૪, ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૯-૧૪૧
૬૨. Rapson, *Catalogue of the Andhra Dynasty, the Western Kshatrapas, the Traikutaka Dynasty etc.*, pp. 135 ff.
૬૩. દા. ત. જુઓ Bhandarkar's List, No. 1232 (K. 896), 1233 (K. 898), 1239 (K. 910), 1242 (Ch. 919), 1249 (Ch. 933)
૬૪. IA, Vol XIII, p 76 ૬૫. JAOI, Vol VI, p. 501
૬૬. ASI, Vol IX, pp. 112 f. ૬૭. IA, Vol XVII, pp. 215 ff.
૬૮. Mirashi, CII, Vol IV, p. 10
૬૯. ઓક્ષા, મારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ ૧૭૪
૭૦. Mirashi, *op. cit.*, pp 11 ff.
૭૧. દા. ત. કલચુરિ સંવત ૨૦૭ બરાબર વિક્રમ સંવત ૫૧૨ આવે ને એના કારતક સુદ ૧ (૨૮ મી સપ્ટેમ્બર)થી માથ સુ. ૭ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ સ ૪૫૫ અને માથ સુ. ૮(૧ લી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૩૦ (૧૫ મી ઓક્ટોબર) સુધી ઈ. સ. ૪૫૬ આવે.
૭૨. Mirashi, CII, Vol IV, p. 9 ૭૩. *History of India*, p. 30
- ૭૪-૭૫. Mirashi, CII, Vol. IV, Intro, pp. xxii ff.
૭૬. આ સંવત્સ વહેલામાં વહેલાં ૬૫૬બ્ધ વર્ષ ૫૬૩ ત્રું મળે છે એ પછી લગભગ ૧૩૧ વર્ષના ગાળા બાદ કલચુરિ સંવત ૭૨૪ થી ૯૬૩ સુધીના વર્ષ મળે છે.
૭૭. IA, Vol. XII, pp 155 ff. ૭૮. EI, Vol. XII, pp. 197 ff.
૭૯. અમરેલીના મુત્પાત્ર-ખંડ લેખના સં ૩૪૪ની મિતિ આપવામાં આવી છે, અને એ રીતે આ વર્ષ વિ સં. ત્રું સૌ પહેલું ૬૫૬બ્ધ વર્ષ ગણાય (S. R. Rao. *Excavations at Amreli*, p. 92), પરંતુ ગુજરાતમાં આ સંવત એટલો વહેલો પ્રચલિત થયો હોય એવું લાગ્યેલ સંભવ છે. પ્રાયઃ આ વર્ષની સંખ્યા ૩૪૪ ને બદલે ૨૪૪ હોય અને એ વર્ષ શક સંવત્સ હોય

૮૦. વિક્રમ સંવતના નામવાળો પ્રયોગ ચાહમાન રાજ ચંડમહાસેનના વિ સં ૮૯૮ (ઈ સ. ૮૪૨-૮૪૩)ની મિતિવાળા ધૌલપુર શિલાલેખમાં ઉપલબ્ધ થાય છે (*Bhandarkar's List*, no. 27).
૮૧. *JRAS*, 1870, p. 81
૮૨. *ASI*, Vol. II, p. 68
૮૩. *IA*, Vol. XX, p. 407
૮૪. Velendai Gopal Ayar, *Chronology of Ancient India*, pp. 175 ff
૮૫. *Vikrama Volume*, p. 119, f. n 4
૮૬. *JRAS*, 1914, p. 973; 1915, p. 119
૮૭. *JBBRAS*, Vol XVI, pp. 251 f.
૮૮. Sircar, *IE*, pp. 254 f.
૮૯. *Vikrama Volume*, pp. 483 ff
૯૦. R. B Pandey, *Indian Palaeography*, pp 198 ff.
૯૧. D C. Sircar, *IE*, pp 254 ff.
૯૨. શ્રી. મોહી, ‘પાટણ સ્થાપનાનાં તારીખ વાર તિથિ’, “કાન્તમાલા”, પૃ. ૧૫૭-૫૮
૯૩. હરિવેણ, વૃહત્કથાકોશ, પૃ. ૩૫૫
૯૪. સિદ્ધિર્ષિ, હયમિતિમવપ્રપચ્ચકથા, પૃ ૭૭૬
૯૫. R. K. Trivedi, *Fairs and Festivals of Gujarat*, p 48
૯૬. દા. વ. વિ. સં. ૨૨૨૫ ના કારતક સુદ ૧ (૨૨ મી આકટોબર)થી પોષ સુદ ૧૪ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ સ ૧૯૧૮ અને પોષ સુદ ૧૪ (૧ લી નવેમ્બર)થી આસો વદ ૩૦ (૯ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૯ આવે.
૯૭. *Bhandarkar's List*, Nos. 1461, 1463 1465 and 1466
૯૮. James Tod, *Travels in Western India*, p. 506, f. n 1
૯૯. *BG*, Vol VII, p. 543
૧૦૦. V. G. Ojha, *Bhavnagar Prācīna Śodhasaṅgraha*, pp. 2 f
૧૦૧. *BG*, Vol. I, Part 1, p 176
૧૦૨. સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૧૦૨
૧૦૩. સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૧
૧૦૪. શ્રી. મોહી, “સંસ્કૃત દ્વાપાય કાવ્યમાં અપ્પકાલીન શુભશતબ્દી સામાજિક સ્થિતિ”, પૃ ૭૫
૧૦૫. દ્વાપાય કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૫૦
૧૦૬. દા. વ. સિંહ સંવત ૧૫૧ માં ચૈત્ર સુદ ૧ (૨૯ મી ફેબ્રુ)થી પોષ સુદ ૧૨ (૩૧ મી ડિસે.) સુધી ઈ. સ. ૧૨૬૪ આવે અને પોષ સુદ ૧૩ (૧ લી નવે.)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માર્ચ) સુધી ઈ. સ. ૧૨૬૫ આવે.
૧૦૭. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના ખરા વર્ષ વિશે અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે (સુનિ કલ્યાણવિજય, વીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના, પૃ. ૧૮૧-૫૦), પરંતુ અહીં આ સંવતનો આરંભ વર્તમાન ૩૬ વર્ષથી જ ગણાય છે.

૧૦૮. D C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p 322

૧૦૯. ગૌ. હી. જોષા, મારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૧૬૩, ટી. ૨

૧૧૦. જનન, ટી ૧

૧૧૧. શ્લોક ૮૪૮ (જનન, ટી. ૩)

૧૧૨. જનન, ટી. ૩. આગળ જતાં એકલાંક દિગંબર જૈન લેખકોએ વીર-નિર્વાણ સંવત્ શક સંવત્તને બદલે નિઃકમ સંવત્તની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષે થયો હોવાની ગેરસમજ કરી છે. બીજા કેટલાંક દિગંબર જૈન લેખકોએ વળી શક સંવત્તથી ૪૬૧, ૬૭૭ કે ૧૪૭૯૩ વર્ષ પહેલાં વીરનિર્વાણ થયાવું કહ્યું છે (જનન, પૃ ૧૬૩).

૧૧૩. ડા. વ. વી નિ સ ૨૪૬૫ બરાબર વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે, જ્યારે કારતકથી કાગણ સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૦ અને ચૈત્રથી આસો સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૧ આવે.

૧૧૪. ડા વ. વીર નિર્વાણ સવત ૨૪૬૫ બરાબર કા સુ ૧૨૨ મી ઓક્ટોબર)થી પો. સુ ૧૨ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ સ. ૧૬૬૮ અને પો. સુ. ૨૩(૧ જી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૩૦ (૬ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ સ ૧૬૬૯ આવે છે.

૧૧૫. R B Pandey, *Indian Palaeography*, Part I, p. 181

૧૧૬. *IA*, Vol XI, p. 241

૧૧૭. ભારતમાં આ સંવત્તનો પહેલવહેલો પ્રયોગ મહમૂદ ગઝનવીના લાહોરમાંથી બહાર પાડવામાં આવેલા બે બાલુના કાપાલુવાળા સિક્કાઓમાં લેવા મળે છે, જેમાં દિબ્દી સન ૪૧૮-૮૯(ઈ. સ ૧૦૨૭-૨૮) નો ઉલ્લેખ છે (જોષા, મારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ ૧૯૧) સિક્કા પરના કાપાલુમાં સંસ્કૃતમાં આ સંવત્તને તાજિકીય સંવત્ત એટલે તાજિક (આરબ) લોકોનો સંવત્ત કહેવામાં આવ્યો છે (D. C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p 309).

૧૧૮. આ દિવસ વિ. સં. ૧૭૮ની આવણ શુક્ર ૨ ને શુક્રવારની બરાબરનો છે.

૧૧૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, p. 317

૧૨૦. *Report of the Calendar Reform Committee*, p. 182

૧૨૧. *Ibid*, p. 180

૧૨૨. ઈ સ ૧૬૪૩-૭૬ દરમિયાન દિબ્દી સનના બરાબર વર્ષની સખ્યા ૫૮૦ જેટલી જોઈ આવે છે આમ આ તકાવત સમય જતાં ઉત્તરોત્તર ઘટતો હોવાથી તકાવતનો એક નિશ્ચિત આંકડો રહેતો નથી, છતાં દિબ્દી સનમાંથી ઈસ્વી સન શોધવાની અને ઈસ્વી સનમાંથી દિબ્દી સન કાઢવાની પદ્ધતિઓ શોધવામાં આવી છે.

૧૨૩. M. S. Commissariat, *History of Gujarat*, Vol. II, p. 337

૧૨૪. લોડ' સ્ટીફનના સમયનો (આર્મેનિયન) સંવત ૧૦૭૭(ઈ સ. ૧૬૧૮-૨૯)નો એક કબર-શિલાલેખ અમદાવાદમાં કાંચિયા તળાવ પાસે મળેલો છે (E. L. Rapp, 'An Armenian Epigraph at Ahmedabad', *J O. I*, Vol. XVII, pp. 22 ff.

૧૨૫. M. S Commissariat, *op. cit.*, pp 377 f.

૧૨૬. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 ff.

૧૨૭. D. C Sircar, *IE.*, p 279

૧૨૮-૧૨૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 f.

૧૩૦. ભન્યુઆરી, માચ, મે, જુલાઈ, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર, ડિસેમ્બર

૧૩૧. એપ્રિલ, જૂન, સપ્ટેમ્બર, નવેમ્બર.

૧૩૨. ખરી રીતે સાચા સૌર વર્ષ ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ, ૪૬ સેકન્ડનું હોય છે, એટલે દર ચાર વર્ષે એક દિવસ હમેશવાથી વર્ષની સરેરાશ લંબાઈ ૧૧ મિનિટ ૧૧ સેકન્ડ જેટલી વધી ભથ, આથી દર ૪૦૦ વર્ષે બાકીના ત્રણ વર્ષોને 'શુક્ર વર્ષ' ન ગણીને એ ફરકનો ધણો ભાગ ઘટાડવામા આવે છે. શતક વર્ષોમાં જે વર્ષની સંખ્યાને ૪૦૦ વડે ભાગતાં શેષ ન વધે તેને જ 'શુક્ર વર્ષ' ગણવામા આવે છે; જેમકે ઈ. સ ૨૦૦૦ને, પણ ૧૯૦૦, ૨૧૦૦, ૨૨૦૦, ૨૩૦૦ ને નહિ.

૧૩૩. સૌર સંક્રાંતિ પ્રમાણે આવતો અહીંનો મકરસંક્રાંતિનો તહેવાર આથી દર વર્ષે એક જ તારીખે આવે છે

૧૩૪. ભારતીય સંવતોમાં ૧૨ ચાંદ્ર માસનું વર્ષ હોય છે ને એમા લગભગ ૨૧૧ વર્ષે એક અધિક માસ હમેશીને એનો સૌર વર્ષમાન સાથે મેળ મેળવવાનો રહે છે, તેથી ચાંદ્ર મિત્રો પ્રમાણેના તહેવારોના યોગ્યતામા થોડા દિવસોના જ ફરક રહે છે. હિન્દી સનના વર્ષોમાં ચાંદ્ર માસની સાથે એવો કંઈ હમેશા કરાતો ન હોઈ એમાં તહેવારોના યોગ્યતા હંમેશાં બદલાયા કરે છે

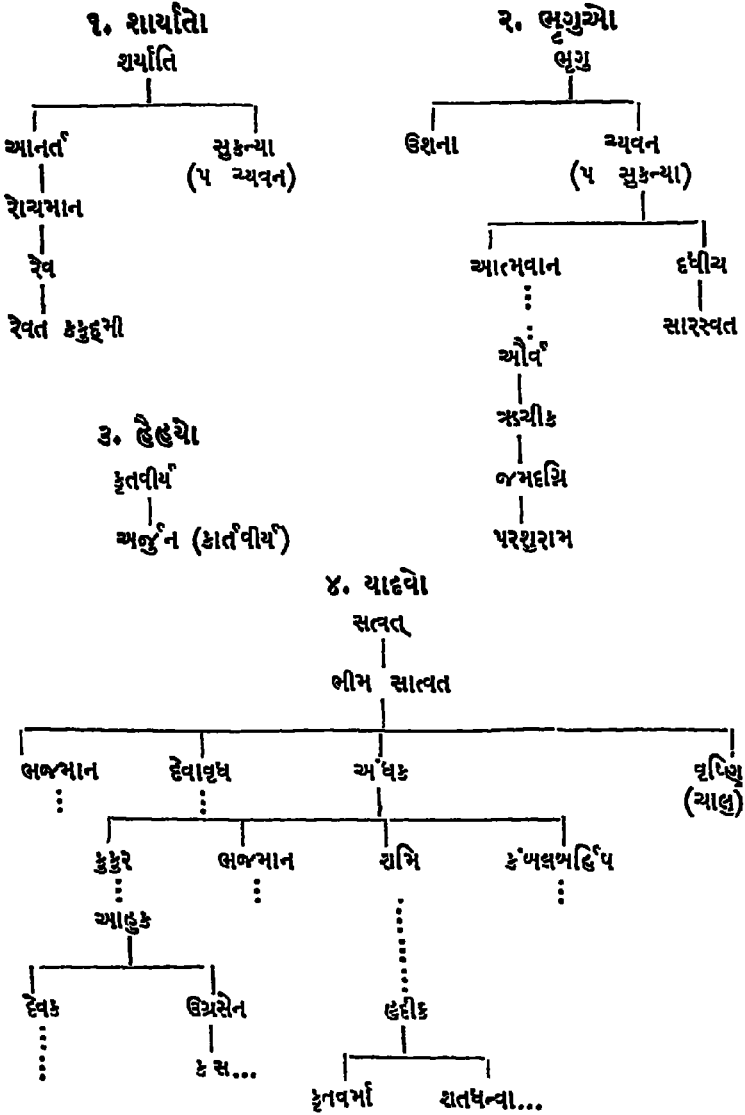
૧૩૫. ઈરાનનો જરથોશ્ટ્રી સંવત, જે અહીંના પારસીઓના ધાર્મિક વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે તેમા બારેય મહિના ૩૦-૩૦ દિવસના ગણીને છેવટે પાંચ ફાલતા દિવસ હમેશવામાં આવે છે એને ગાયાના દિવસ કહે છે. એને ઘઈને જરથોશ્ટ્રી સંવતના વર્ષ ૩૬૫ દિવસનાં હોય છે. એ સૌર માનને અનુસરે છે, પણ એમાં 'શુક્ર વર્ષ'નો પ્રબળ ન હોઈ એનું વર્ષ ખરા સૌર વર્ષ કરતા લગભગ ૧૧ દિવસ જેટલું ટૂંકું રહે છે. આ સંવતના વર્ષમાં ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી ૬૩૦ અને એ પછી ૬૨૯ હમેશવાથી ઈસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે.

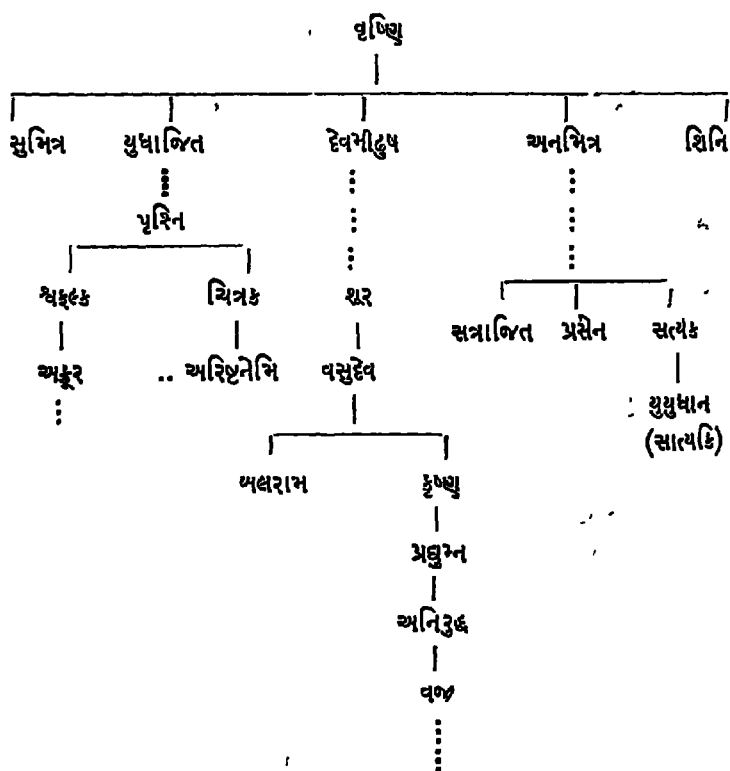
૧૩૬. ભારતના રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં આવી જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે

૧૩૭. *Report of the Calendar Reform Committee* (Government of India), 1955. વળી જુઓ ડ. ગં. ચાક્ષી 'રાષ્ટ્રીય ટ્રેલેન્ડરની સરકારી યોજના' "ક્રિષ્ણપ્રકાશ", પુ ૧૦૪, પૃ. ૬૦-૬૨, ૭૧-૭૯.

૧૩૮. જંગાળામા સૌર માસ પ્રચલિત છે ને એને નિશ્ચય એવાઈ સંક્રાંતિ પ્રમાણે વેશાખ આદિ ચાંદ્ર માસનાં નામ અપાયેલાં છે. તામિલનાડમા એ ચેત્ર આદિ નામે જાણખાય છે, જ્યારે મલબારમા એને મેય આદિ સંક્રાંતિઓના નામ આપવામાં આવેલા છે (Pillai, *Indian Chronology*, Table II)

વંશાવળીઓ.

संदर्भ सूचि

१. सामान्य

१. भूण संदर्भों

(अ) वेद

ऋग्वेद संहिता, भाग १-४

सायणायार्यना भाष्य साथे

Ed by Max Muller

वाराणसी; १८६६

तैत्तिरीय संहिता

सं. व्यासाथे काशीनाथ शारत्री

पूना, १८००

मैत्रायणी संहिता

सं. श्रीपाद दाभोहर सातवणेकर

व्योम, वि. सं. १८६८

अथर्ववेद संहिता

सायणायार्यना भाष्य साथे

मुम्बई; १८६५

एतरेय ब्राह्मण

सायणायार्यना भाष्य साथे

पूना; १८६६

शतपथ ब्राह्मण

सायणायार्यना भाष्य साथे

कलकत्ता; १८०५

गोपथ ब्राह्मण

सं. रा. बा. मित्रमने ह. यं. विद्या-

भूषण; कलकत्ता; १८७२

पञ्चविंश ब्राह्मण

Eng trans. by Dr. W. Caland

Calcutta; 1931

तैत्तिरीय धारण्यक, भा १-२

सायणायार्यना भाष्य साथे

पूना; १८६७-६८

बृहदारण्यक उपनिषद्

सं. सुरेश्वराचार्य

पूना; १८६२

जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण

सं. पं. रामदेव

बाहोर; १८२१

कौशिक सूत्र

Ed. by M. Bloomfield

New Haven; 1890

बौधायन धर्मसूत्र

Ed. by E. Hultzsch

Leipzig; 1884

(આ) ઇતિહાસ-પુરાણ

મહાભારત	અંથ ૧ થી ૧૭; પૂના; ૧૯૩૩-૧૯૬૧
મહાભારત, મીમ્સર્વ	સં. ધૃષ્ટાચાર્ય અને વ્યાસાચાર્ય; કુંભકોણમ્; ૧૯૦૭
હરિવંશ	-સં. રામચંદ્ર શાસ્ત્રી ઈંગ્લેન્ડ પૂના (ચિત્રશાળા); ૧૯૩૬
	-સં. પી એલ વૈદ્ય પૂના; ૧૯૬૯
રામાયણ	અંથ ૧-૪, વડોદરા; ૧૯૬૦-૧૯૬૫
અગ્નિપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૦
કૂર્મપુરાણ	મુ'બઈ; વિ સં. ૧૯૮૩
ગણ્ડપુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૬૩
દેવીભાગવત પુરાણ	મુ'બઈ, ૧૮૮૮
પદ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૯૪
બ્રહ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૯૫
બ્રહ્માન્ડપુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૯૨
મવિષ્ણુપુરાણ	મુ'બઈ; ૧૯૫૯
ભાગવતપુરાણ	ગોરખપુર; વિ. સં. ૨૦૦૮ (પુનર્મુદ્રણ) વિ.સં. ૨૦૧૦
મત્સ્યપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૭
માર્કંડેય પુરાણ	મુ'બઈ; ૧૯૬૭
દુર્ગાસપ્તશતી-(સટીક)	મુ'બઈ; ૧૮૯૪
Mārkaṇḍeya Purāṇa	Eng. trans by F. E. Pargiter Calcutta; 1904
લિંગ પુરાણ	કલ્યાણ; ૧૯૮૧
વરાહ પુરાણ	મુ'બઈ; વિ સં. ૧૯૮૦
વામન પુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૮૬
વાયુ પુરાણ	પૂના; ૧૯૦૫
વિષ્ણુ પુરાણ	સં. મુનિલાલ શુક્ત; વિ. સં. ૧૯૬૦
સ્કન્દ પુરાણ ખંડ ૧, ૫, ૭	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૬૬-૬૭

કાલિકા પુરાણ

સં. ક્ષેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ

મુ.બ. ૧૯૬૪

ગર્ગ સંહિતા

મુ.બ. ૧૯૧૦

(ધ) બોધ ત્રયે

અપાદાન ભા. ૧-૨

સં. બિખુ ને ૩૨૫૫

૫૮૫૫, ૧૯૫૬

આર્યમજ્જીમૂલકન્ય ભા. ૧-૩

સં. ગણપતિ શાસ્ત્રી

ત્રિવેન્દ્રમ, ૧૯૨૦, ૧૯૨૨, ૧૯૨૫

(ઇ) જૈન આગમ

અનુયોગદ્વારસૂત્ર-મલધારિદ્ધિમચ્છસૂરિકૃત
શ્રુતિ સાથે

મુ.બ. ૧૯૨૪

અંતક્રૂદદશાગ અને અનુત્તરોપપાતિકદર્શાગસૂત્ર ભાવનગર;

(સાનુવાદ)

વિ સં ૧૯૬૦

આચારાગ સૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃતચૂર્ણ સાથે રતલામ, વિ સં ૧૯૬૮

આવશ્યકસૂત્ર ચૂર્ણ

(પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ)

રતલામ

કલ્પસૂત્ર-શાન્તિસાગરસૂરિકૃત કૌમુદી ટીકા રતલામ, વિ સં. ૧૯૬૨

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, વાચક શાન્તિચન્દ્રકૃત ટીકા મુ.બ. ૧૯૭૬; વિ સં. ૧૯૭૬

જ્ઞાતાધર્મકથા, અમચદેવસૂરિકૃત શ્રુતિ સાથે મુ.બ. ૧૯૧૬

જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રાક્ષ, માગ ૧-૨ (સાનુવાદ) ભાવનગર, વિ. સં ૧૯૮૬

નંદિસૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃત ચૂર્ણ રતલામ, ૧૯૨૮

નિશીયસૂત્ર, ચૂર્ણ સ.થે

અમદાવાદ, ૧૯૫૨

નૃહત્કલ્પ સૂત્ર

સ. મુનિ ચતુરવિજય અને મુનિ

પુણ્યવિજય; ભાવનગર;

૧૯૩૩-૧૯૪૨

પિન્ડનિર્યુક્તિ, મલ્યગિરિકૃત ટીકા સાથે

અમદાવાદ; વિ સં. ૧૯૭૪

વિશેષાવશ્યકમાખ્યા જિનમદ્રગણિ

સ. રાજેન્દ્રવિજયભ

દ્વમાશ્રમજનકૃત મા. ૧-૨

અમદાવાદ, વીર સં. ૨૪૮૬

વૃષ્ણિદશા

(નિર્યાવલિકા માં મુદ્રિત)

મહેસાણા; સં. ૧૯૭૮

સૂત્રકૃતાન્તરૂર્ણિ, જિનવાસગણિમહત્તરકૃત

૨તલામ, વિ સં. ૧૯૯૮

(ક) આગમેતર જૈન ધર્મશાસ્ત્ર

ક્ષેમેન્દ્ર

ઐતિહ્યવિચારચર્ચા

મુબઈ, ૧૮૯૫

જિનદત્તસૂરિ

ગણધર્મસાધનાતક જૈન પુસ્તક પ્રકાશિતસંગ્રહ,

જિનવિજયજી (સ)

મા. ૧, મુબઈ; વિ. સં. ૧૯૯૯

—વિવિધગ્રન્થીયપદ્યવલીસંગ્રહ

મુબઈ; ૧૯૬૧

(ઘ) જૈન ગ્રંથો અને કથાઓ

ચન્દ્રસૂરિ

મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર

(Peterson's Fifth Report,
pp 7f.) Bombay; 1896

જિનગ્રંથસૂરિ

વિવિધતીર્થકલ્પ (સં જિન વિજય)

શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૪

જિનવિજય મુનિ (સં.)

પુરાતનપ્રવચનસંગ્રહ

કલકત્તા, ૧૯૩૬

ધનપાલ

સત્યપુરીયશ્રીમહાવીરચરિત્ર

(સં. જિનવિજય)

“જૈન સાહિત્ય સંશોધક”, અંક ૩

અમદાવાદ; સં. ૧૯૮૪

નાલ્હ

વિસલદેવરાસો (સ સત્યજીવન વર્મા)

કાશી, વિ સં ૧૯૮૧

પ્રભાચન્દ્ર

પ્રભાવકચરિત (સં. જિનવિજય મુનિ)

મુબઈ, ૧૯૪૦

મેરુતુકાચાર્ય

પ્રવચનપ્રવચનામણિ (સં. જિનવિજય મુનિ)

શાંતિનિકેતન, ૧૯૩૩

રાજગોખરસૂરિ

પ્રવચનકોશ (ચતુર્થ દ્વાપરપ્રવચન)

સં. જિનવિજય; શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૫

સિદ્ધિસૂરિ

ઉપમિતિમવપ્રવચકયા

Bombay, 1918

હરિવેળ

ગ્રહલ્કયાકોગ (Ed. by A. N.

Upadhye); Bombay, 1943

(એ) શાસ્ત્રીય ગ્રંથો

અમરસિંહ

નામલિંગાનુશાસન (અમરકોશ), ૪ થી
આવૃત્તિ, સ વાસુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી
પણ્ડી, મુ'બઈ, ૧૯૧૩

વદ્રદ મટ

કાવ્યાલંકારસમ્રહ; મુ'બઈ; ૧૯૨૮

કૌટિલ્ય

અર્થશાસ્ત્ર (ભા. ૧), સ R P Kangle
મુ'બઈ; ૧૯૬૦

—Eng Trans, by R Shamsastry
Ed 7th; Mysore, 1961

પાણિનિ

અષ્ટાધ્યાયી (ગ્રંથ ૧-૨), સં શ્રીશ ચન્દ્રવંશુ
દિલ્હી, ૧૯૬૨

—સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ સહિત, મુ'બઈ, ૧૯૩૦

—પાણિનીય શિક્ષા (જુઓ સિદ્ધાન્તકૌમુદી).

અયરાધિ મદ

તરતોપચ્ચરિત્ર

સં. પ'ડિત સુખલાલજી અને પ્રો.

૨ જી પરીખ; વડોદરા; ૧૯૪૦

મરત

નાટ્યશાસ્ત્ર સં પ'ડિત કેદારનાથ

મુ'બઈ; ૧૯૪૩

મદ્દેગી રીક્ષિત

સિદ્ધાન્તકૌમુદી (સટીક), મુ'બઈ, ૧૯૩૩

મમ્મટ

કાવ્યપ્રકાશ-સટીક

સ રસિકલાલ જી. પરીખ

જમપુર, ૧૯૫૬

રાજશેખર

કાવ્યમીમાસા; આવૃત્તિ ૩ જી

સ Dalal and Sastry

વડોદરા, ૧૯૩૪

વરાહમિહિર

પદ્ધતિસિદ્ધાન્તિકા, લાહોર; ૧૯૩૦

— વૃહત્સંહિતા, Pts. I-II, સં. સુધાકર દ્વિવેદી
Banaras; 1895-1899

વાગ્મટ

કાવ્યાનુશાસન, મુંબઈ; ૧૮૯૪

વાગ્મટ (ઉત્તરકાલીન)

વાગ્મટાલંકાર, મુંબઈ, ૧૯૩૩

વિનયચન્દ્રસૂરિ

કાવ્યશિક્ષા, સ. હ. ગં. શાસ્ત્રી

અમદાવાદ; ૧૯૬૪

હરગોવિંદદાસ હી. ઝેઠ

પાઙ્ગલમહમ્મદગવો

સં. વા. શ. અગ્રવાલ અને માલવણિયા

વારાણસી; ૧૯૬૩

(એ) લલિત સાહિત્ય

ઉદ્યોતનસૂરિ

કુચલયમાલાકથા

સં. આ. ને ઉપાધ્યે, મુંબઈ; ૧૯૫૯

કાલિદાસ

રઘુવંશ, મુંબઈ; ૧૮૯૮

— મેઘદૂત, મુંબઈ; ૧૯૩૫

કૃષ્ણ

રત્નમાલા, (સં. અને અનુ.) કવિ

દક્ષપતરામ ડા., અમદાવાદ, ૧૯૦૩

...

ચતુર્માળી-શૃંગારહાટ, સં. મોતીચંદ તથા

વા. શ. અગ્રવાલ, મુંબઈ; ૧૯૫૯

જયસિંહસૂરિ

હસ્તીરમ્દમર્દન નાટક, સં. C. D.

Dalal, વડોદરા; ૧૯૨૦

નિનસેનસૂરિ

હરિવંશ-પુરાણ (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ)

સં. પ. ડિત દરબારીલાલ ન્યાયતીર્થ

મુંબઈ; ૧૯૩૦

...

જેસલમેર જૈનભાષાગારીય પ્રત્યાનાં સંજીવનમ

સં. દલાલ અને ગાંધી, વડોદરા; ૧૯૨૩

દુષ્ટી

દશકુમારચરિત

સં. ગોડબોલે અને શર્મા

મુંબઈ, ૧૯૩૬

...

પદ્યતત્ત્વ મા. ૧-૫; મુંબઈ; ૧૮૯૧-૯૬

પદ્મનાભ	કાન્હલદેવવંચ, આગ્રતિ ૨૭ સ ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી અમદાવાદ; ૧૯૨૬ —ગુજ અનુ. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી અમદાવાદ, ૧૯૨૪
...	પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ સં. મિ ડા. દલાલ, વડોદરા, ૧૯૨૦
મોજહેવ	સરસ્વતીવજ્રામરણ, મુ'બઈ; ૧૯૨૫
માધ	શિશુપાલવંચ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૦૫
વાળમટ્ટ	કાદમ્બરી, સ. પી એલ. વૈદ્ય પૂના; ૧૯૩૫
વિલ્હણ	—દર્પચરિત (સસ્કરણ ૬), મુ'બઈ; ૧૯૧૭ વિક્રમાદિત્યેવચરિત મહાકાવ્ય સ. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી ભારદ્વાજ વારાણસી, ૧૯૫૮-૧૯૬૪
ચળાપાલ	મોહરાજપરાજય નાટક સં મુનિ ચતુરવિજયજી વડોદરા; ૧૯૧૮
ચમ્પાચન્દ્ર	મુદિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ બનારસ; વીર સં ૨૪૩૨
રાજશેખર	બાલરામાયણ સં પંડિત ગોવિંદદેવ શાસ્ત્રી બનારસ; ૧૮૬૯
ચાત્સ્યાચન	કામધૂન (સટીક), (હિન્દી અનુવાદ) વારાણસી, ૧૯૬૪
વિશ્વનાથ	સાહિત્યદર્પણ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૫૧
સંચદાસગણિ ધાનક	વસુદેવહિષ્કી (લખ્ણ ૧-૨) સં ચતુરવિજય અને પુણ્યવિજય ભાવનગર; ૧૯૩૦-૧૯૩૧
સોમદેવ મટ્ટ	કથાસરિત્સાગર, મુ'બઈ, ૧૯૩૦ —હિંદી અનુ ભા. ૧-૨

	અનુ પંડિત કેદારનાથ શર્મા
	પટણા, ૧૯૬૦-૬૧
સોમપ્રભાચાર્ય	કુમારપાલપ્રતિભોવ, સ. મુનિ જિનવિજય
	વડોદરા; ૧૯૨૦
સોમેશ્વર	કીર્તિકૌમુદી, સં. પુણ્યવિજયસુરિ
	મુ'બઈ; ૧૯૬૧
	—સુરયોત્સવ મહાકાવ્ય
	સ. પંડિત અને પરમ, મુ'બઈ; ૧૯૦૨
હેમચન્દ્ર	દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત), સં કાશ્યપે,
	મુ'બઈ; ૧૯૨૫-૧૯૨૧

(એ) અભિલેખો

Barua, B M	<i>Old Brahm Inscriptions in Udayagiri-Khandagiri Caves Calcutta, 1929</i>
Bhandarkar, D R (Ed)	"A List of Inscriptions of Northern India" (<i>EI</i> , Vols. XIX-XXI) Delhi, 1932, 1933, 1934
Diskalkar, D B.	<i>Inscriptions of Kathiawad Bombay; 1938-41</i>
Fleet, J. F	<i>Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III : Inscriptions of the Early Gupta Kings and Their Successors, Calcutta; 1888</i>
Gadre, A. S	<i>Important Inscriptions from the Baroda State, Vol. I Baroda, 1943</i>
Mirashi, V V	<i>Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol IV : Inscriptions of the Kalachuri-</i>

- Sircar, D C. *Chedi Era (2 Parts)*
Ootacammund, 1955
Select Inscriptions bearing on Indian History and Civilization, Vol. I
Calcutta, 1942
- આચાર્ય, ગિરનારા કર વલ્લભભટ્ટ (સ)) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧-૩
મુ'બર્ક, ૧૯૩૩, ૧૯૩૫, ૧૯૪૨
- ઓક્સા, વ. ગો. (સ.)) ભાવનગર પ્રાચીન જોષસંપ્રદ
Bhavnagar, 1887
- હપામ્યાય, વાસુદેવ) પ્રાચીન ભારતીય ઇમિલેલોક્કા ઇષ્યયન
દિલ્લી, ૧૯૬૧

(અો) ળીક-લેડિન

- McCrindle, J W *Ancient India as Described by Ptolemy*, Calcutta, 1927
- ... *The Periplus of the Erythraean Sea*
Eng Trans by Wilfred H. Schoff, Calcutta, 1912
- ગુર. અનુ. દુષ્ય ત ૫ ડયા
અલિયાબાડા, ૧૯૬૦

(ક) ચીની

- Hiuen Tsiang *Buddhist Records of the Western World*, Eng Trans. by S Beal, London, 1906
- I-tsing *A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malaya Archipelago*, Eng. Trans. by J. Takakusu
Oxford, 1896

૨. અવધીન ગ્રંથો

- Agrawala, V. S. *India as Known to Pāṇini*
Lucknow; 1953
- Altekar, A. S. *A History of Ancient Towns and Cities of Gujarat and Kathiawad*, Bombay; 1926
- Apte, V. S. *Practical Sanskrit-English Dictionary*, Pts. I-III
Poona, 1957-1959
- Bhagvanlal (Vide Jackson)
- Bloomfield, M. *Hymns of Atharvaveda*
Oxford, 1897
- Campbell, J. M. (Ed.) *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vols. V, VIII, IX, Pt. I
Bombay; 1880, 1884 & 1901
- Commissariat, M. S. *History of Gujarat*, Vols I-II
London; 1938; Bombay, 1957
- Cowell, E. B. *Jātaka Stories*, Vol. IV
London, 1927
- Cunnigham, A. *Ancient Geography of India*,
Calcutta; 1924
- Dey, N. L. *The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*
London; 1927
- Elliot and Dowson *History of India as told by its own Historians*, Vol. I
London, 1867
- Jackson, A. M. T. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vol. I. Part I:
History of Gujarat, Early

- History prepared from notes
by Bhagvanlal, Bombay, 1896*
- Macdonell, A. A. & Keith, A B. *Vedic Index*, Vols. I & II
London, 1912
(Reprint) Varanasi, 1958
- Macdonell, A B. *Vedic Mythology*
Strassburg; 1897
- *A Practical Sanskrit
Dictionary*, Oxford; 1924
- Majmudar, M, R (Ed) *Chronology of Gujarat*, Vol. I
Baroda, 1960
- Majumdar, A K *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay, 1956
- Majumdar, R C (Ed) *The History and Culture of
the Indian People*, Vol II :
Age of Imperial Unity (2nd
edition), Bombay, 1953
- Mehta, Mohanlal *Prakrit Proper Names*, Vol. I
Ahmedabad, 1970
- Pandya, P P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
— *A Review*, New Delhi; 1957
- Pargiter, F E. *The Puranic Text of the
Dynasties of the Kākā Age*
London; 1913
- Parikh, R. C. "Introduction to the History
of Gujarat as Background to
the Life and Times of Hema-
chandra", *Kāvyaśāstrasāna*,
Vol II, Bombay; 1938

- Rao, S. R. "Excavations at Rangpur, "
Indian Archaeology 1953-54
—A Review
New Delhi, 1954
- Sachau, Edward (Ed.) *Alberuni's India*, Vol. I
London; 1914
- Sankalia, H. D. *Studies in the Historical and
Cultural Geography and
Ethnography of Gujarat*
Poona; 1949
—*Pre-history and Proto-history
in India and Pakistan*
Bombay; 1962
- Woolner, A. C. *Asoka Text and Glossary*,
Parts I-II, London; 1924
- Watters, Th. *On Yuan Chuang's Travels in
India*, Vol. II, London; 1905
- વ્લેશી, ઉ. વ્લે. પુરાણોર્મી ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ)
અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- પરીખ, રામલાલ (સં.) ગુજરાત એક પરિચય, ભાવનગર; ૧૯૬૧
દલાલ, સી. ડી. (સં) પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ
વડોદરા; ૧૯૨૦
- મહેતા, ર. ના. પુરાવસ્તુવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧
- મુનશી, કેનૈયાલાલ આ. ગુજરાતની કીર્તિગાથા (ખીછ આદતિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- વૈષ, બાપાલાલ ગ. નિધૃ આદર્શ, અથ ૧-૨
હાસિદ, ૧૯૨૭-૨૮
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૬૪

સાંકળિયા, હ. ધી.

“પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત,”
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
અમદાવાદ; ૧૯૫૨

સડિસરા, બો. જ.

૨. પ્રકરણવાર

[સામાન્ય સંદર્ભસૂચિમાં જણાવેલા અથવા સિવાયના અથોની તથા
નિર્દિષ્ટ લેખોની]

અકરણ ૧

Desai, B N.

“Metereology”, *Indian National Congress, 66 th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat (INC. GG) Bhavnagar; 1961*

Janki, V. A.

“Physical Features”, *INC. GG Bhavnagar, 1961*

Merh, S. S.

“Mineral Resources”, *INC. GG Bhavnagar; 1961*

Oza, H. P

“Sea-Coast”, *INC. GG Bhavnagar; 1961*

Trivedi, R. K. (Ed.)

Census of India, 1961, Vol. V: Gujarat, Part I-A(i) Delhi, 1965

જોડ, રત્નમણિરાવ લી

ખંભાતનો ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૩૫

દવે, નર્મદાશંકર લા.

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, મુંબઈ; ૧૯૮૭

દેસાઈ, ઇશ્વરલાલ ઇ.

સરત સોનાની મૂરત, સરત; ૧૯૫૮

રાઠોડ, રામચંદ

કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન
અમદાવાદ; ૧૯૫૯

શાહ, પુ. છ અને શાહ, ચં. કૃ. (સં.)	ચરોતર સર્વસંગ્રહ, વિભાગ ૧
શાહ, ચંદુલાલ	નડિયાદ; ૧૯૫૪
શુક્લ, શિવશંકર	‘ભૂમિપ્રકારો’
	ગુજરાત એક પરિચય
	ભાવનગર; ૧૯૬૧
	‘પહાડો, નદીઓ અને માતાધામો’
	ગુજરાત એક પરિચય
	ભાવનગર; ૧૯૬૧

અન્ય ૨

Merh, S. S.	“Geology and Mineral Resources”, INC, GG, Bhavnagar, 1961
“Pigott, Stuart	<i>Prehistoric India</i> (Reprint) Middlesex; 1952
દેશસેરી, ડી. પી.	ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન, ઉત્તરાર્ધ
જોશિયા, હ. ધી.	અમદાવાદ; ૧૯૩૨
ખેડિયા, ડી. એન.	“સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના”, પથિક, વ. ૭, અમદાવાદ; ૧૯૬૮
	“ગુજરાતની ભૂસ્તરરચના”, ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ) અમદાવાદ; ૧૯૬૮

અન્ય ૩

Bhandarkar, D. R.	<i>Asoka</i> (3rd Ed.) Calcutta, 1955
Divetia, N. B.	<i>Gujarati Language and Literature</i> , Vol. II Bombay, 1932
Trivedi, R. K. (Ed.)	<i>Census of India</i> , 1961, Vol. V: <i>Gujarat</i> , Part I-A (i) Delhi; 1965

- જુમીનદાર, રસેશ ચ. ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ : (અપ્રકટ મહાનિબંધ) અમદાવાદ; ૧૯૬૬
- જોશી, ઉમાશંકર પુરાણોમાં ગુજરાત અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- જેસાઈ, ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ અમદાવાદ; ૧૯૧૮
- જાસ્ત્રી, કે. ડા. અનુશીલન, વડોદરા; ૧૯૪૮
— સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ : માંગરોળ-સોરઠ, પેરબંદર; ૧૯૬૭
— “સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ગુજરાતના ભૌગોલિક ઉલ્લેખોનો આરંભ”,
Journal of the Gujarat Research Society, Vol. XI, Bombay
- જાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ) અમદાવાદ; ૧૯૫૩
- જાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં મૈત્રકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨ અમદાવાદ; ૧૯૫૫

અકરણ્ણ-૪-૫

- Childe, Gordon *What Happened in History* (Reprint), Middlesex; 1957
- Ehrhardt, Sophie and Kennedy, Kenneth *Excavations at Langhnaj, Port III: The Human Skeletal Remains*, Poona, 1965
- Foot, R. B. *The Foot Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities: Catalogue, Raisonné*, Madras, 1914

- The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Notes on their Ages and Distribution, Madras, 1916
- Ghosh, A. (Ed) "Exploration and Excavation", *Indian Archaeology* 1957-58
—A Review, New Delhi, 1958
- Heras, S. J. "Pre-history or Proto-history?" *JBORAS*, Vol. XXVIII
Patna; 1942
- Malinowski "Culture", *Encyclopaedia of Social Sciences*, Vol IV (Reprint)
New York; 1935
- Rao, S. R. "Excavation at Rangpur", *Indian Archaeology* 1953-54
—A Review
New Delhi, 1954
- Sankalia, H. D. *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*
Baroda; 1946
—An Introduction to
Archaeology, Poona; 1965
—Excavation at Langhnaj: 1944
—63, Part I: *Archaeology*
Poona, 1965
—"Prehistory and Early History of Kutch",
JGRS, Vol. XXX
Bombay; 1968

- Soundara Rajan "Middle Stone Age Sites from Kaira District in Gujarat," *JOI*, Vol X, Baroda; 1960
- Subbarao, B. *The Personality of India* (2nd ed). Baroda; 1958
— "Archaeological Exploration in the Mahi Valley", *JGRS*, Vol I, Bombay, 1939
- બેશી, ઉમાશંકર જે પુરાણમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ) અમદાવાદ, ૧૯૪૬
- મહેતા, ર. ના. પુરાતત્ત્વવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧
- વાડિયા, ડી. એન. "ગુજરાતની બૂતપરચના", ગુજરાતની ઇતિહાસ (બીજી આગતિ) અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- સાંકળિયા, હ. ધી. "પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત", ગુજરાતની ઇતિહાસ (બીજી આગતિ) અમદાવાદ, ૧૯૬૮
- 'સૌરાષ્ટ્રના પાપાબુદ્ધો', "પથિક", વ. ૭ અમદાવાદ, ૧૯૬૮
- 'કચ્છમાં આદિ અરબમુગ', "પથિક" દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૨૪ અમદાવાદ; ૧૯૬૮

પ્રકરણ ૬-૭

- Agrawala, V. S. *Indra as Known to Pāṇini* Lucknow, 1953
- Bibby, G. "Kuruk 1965", *Ind. antiq.*, Vol. XXXII, Cambridge, 1958
- Bridget and Raymond, Allchin *The Birth of Indian Civilisation in the Middlesex*; 1968

- Briggs, Buchanan "A Dated Seal connecting
Babylonia with Ancient India",
Archaeology, 20, No. 2 (1967)
- Chatterjee, B. K. & Kumar R. D. *Anthropology on the March*
Madras; 1963
- Childe, V. G. *New Light on the Most
Ancient East* (Last Reprint)
London; 1954
- Desai, B. N. "Meteorology", *INC GG*
Bhavnagar; 1961
- Dhaky, M. A. "The Indian Civilization: Its
Origins, Authors, Extent and
Chronology", *Indian Prehistory*:
1964, Poona, 1965
- Dikshit, M. G. "Excavation at Rangpur, "
*Bulletin of the Deccan College
Research Institute*, Vol. XI
Poona, 1950
- Ghosh, A. (Ed.) "Excavation & Exploration"
*Indian Archaeology 1954-55
to 1962-63—A Review*
New Delhi, 1955-1963
- Heras, H. *Studies in Proto Sudo-Medi-
terrian Culture*, Bombay, 1953
- Hrozny, B. *Ancient History of Western
Asia, India and Crete*
New York, 1953
- Hunter, A. A. *The Script of Harappa and
Mohenjo-daro*, London, 1934

- Kane, P. V. *History of Dharmashāstra*,
Vol IV, Poona. 1953
- Knorozov and others *Proto Indica*, Moscow; 1968
- Kramer, S. N. "Dilmun : Quest for Paradise",
Antiquity, June, 1963
- Lele, V. S. "Docks at Lothal", *The Journal*
of the Institution of Engineers,
India, Poona Centre
- Oppenheim, A. L. "The Seafaring Merchants of
U S.", *The Journal of American*
Oriental Society, 1954
- Pandya, P. P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
—A Review, New Delhi, 1957
- Parpola Asko
& Thers *Decipherment of the Proto-*
Dravidian Inscriptions of the
Indus Civilization
Copenhagen; 1969
- Piggott, Stuart *Prehistoric India* (Reprint)
Middlesex 1952
- Rao, S. R. "The Excavation at Lothal",
Lalit Kala, Nos 3-4
New Delhi. 1956-57;
Illustrated London News
London. Feb 25, 1961 and
March 11, 1961
—"A Persian Gulf Seal from
Lothal", *Antiquity*, Vol. 37
XXXVII, 1963
Cambridge. 1963

- “The Indus Civilization : Its Origin, Authors, Extent and Chronology”,
Indian Prehistory : 1964
Poona; 1965
- “Lothal and Susa”, *Summary of Papers, International Congress Orientalists*, New Delhi; 1965
- “Shipping; and Maritime Trade of the Indus People”,
Expedition, Vol. VII, No. 3
Pennsylvania, 1965
- Presidential Address,
Proceedings of Historical Conference on Kelady Dynasty
Shimoga; 1969
- Roy, S. K
Indus Script Memorandum,
No. 1, New Delhi, 1963
- *Indus Script Memorandum*.
No. 2, New Delhi, 1965
- Sankalia, H. D.
“ Early Man in India”,
Journal Asiatic of Bombay,
Vols 41-42, Bombay, 1968
- Sarkar, S. S.
Excavation at Lothal
(in the press)
- *Ancient Races of Baluchistan, Punjab and Sindh*
Calcutta, 1964
- Sewell Seymour, R. B.
and Guha, B. S.
“ Human Remains”, *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*,
Vol. II, London; 1931

- Subbarao, B "Archaeology and Tradition,"
The Personality of India
 Baroda, 1956
- Thapar, B. K 'Relations of the Indian
 Chalcolithic Cultures,'
Indian Personality : 1964
 Poona, 1965
- Wheeler, Sir Mortimer *Early India and Pakistan*
 London; 1959

પ્રકરણ ૮-૯

- Ansari, Z. D. and *Excavations at Dwarika*
 Mate, M S. Poona, 1966
- Athavale, V. B. 'Solution of Dwarka
 Controversy',
Bhantiya Vidyā, Vol VIII
 Bombay, 1947
- Bhattasali, N. K. 'Location of Kṛṣṇa's Capital
 Dvāravati', *Indian Historical
 Quarterly*, Vol. X, No.3
 Calcutta; 1934
- Cowell, E. B. *Jataka Stories*, Vol IV
 London; 1957
- Diwanji, P C 'Historical Value of Paurāṇik
 Works," *Journal of Gujarat
 Research Society*, Vol I
 Bombay; 1939
- Edwards, Paul (Ed.) *Encyclopaedia of Philosophy*,
 New York; 1967
- Garraghan, G. J *A Guide to Historical Method*
 (4th Printing), New York; 1927

- Ghosh, A. (Ed) *Indian Archaeology 1956-57*
—A Review, New Delhi; 1957
- Hazra, R. C. *Puranic Records on Hindu Rites and Customs*
Dacca; 1940
- Katri, B. K. *Mother Goddess Kāmākhya*
- Munshi, K. M. *Early Aryans in Gujarat*
Bombay; 1941
- Munshi, K. M. (Ed.) *Glory that was Gūjjarades'a.*
Part I, Bombay; 1943
- Pargiter, F. E. *Ancient Indian Historical Tradition*, Delhi; 1965
- Saletore, B. A. "The Submarine Fire in Indian History," *Indian Culture*, Vol. II
Calcutta; 1936
- Sankalia, H. D. *Excavations at Maheshwar and Navadatoli*, Poona; 1958
- "Dwarka in Archaeology and Tradition", *The Times of India*, Bombay; 2nd June, 1963
- "Dwarka in Literature and Archaeology", *Journal of Asiatic Society of Bombay* (N. S.), Vol. XXXVIII
Bombay; 1963

પ્રકરણ ૧૦-૧૧

- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate Grants from Ghumli", *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI Delhi, 1942
- Ansari, Z. D. and Mate M. S. *Excavations at Dwarka* Poona, 1960
- Belvalkar, S. K. *Systems of Sanskrit Grammars* Poona, 1915
- Commissariat, M. S. *History of Gujarat*, Vol. I London, 1958
- Diskalkar, D B "Some Copper-plate Grants Recently Discovered" *JBBRAS* (N. S.), Vol. III Bombay, 1928
- Divatia, N. B. *Gujarati Language and Literature*, Vol. II Bombay, 1932
- Gadre, A. S "The Viridi Copper-plates of Sam. 297", *Proceedings and Transactions of the VII All India Oriental Conference* Baroda, 1935
- "The Watson Museum Plates of Dharasena II", *Indian Historical Quarterly*, Vol. XV, Calcutta, 1939
- Joshi, Kalyanrai N. "Existing Ancient Sites of Dwarka", *Śāradā-pāṭha*

- Pradipa*, Vol. VIII, No. 2,
Dwarka, 1968
- Katri, B. K. *Mother Goddess Kāmākhyā*
- Khakhkhar, Dalpatram *Report on Architectural and
Archaeological Remains in the
Province of Kacch, Bombay*
- Kielhorn,, F. "Daultpura Plate of Bhojadeva
I of Mahodaya", *Epigraphia
Indica*, Vol V
New Delhi, 1960
- Law, B. C. *Ancient Indian Tribes*
Lahore, 1926
- *Mountains of India*
Calcutta, 1944
- *Rivers of India*
Calcutta, 1944
- Majumdar, R. C. "Rise and Fall of the Pratihāra
Empire". *Age of Imperial
Kanauj*, Bombay, 1955
- Mankad, D. R. *Puranic Chronology*
Anand, 1951
- Mehta, R. N. *Excavation at Nagara*
Baroda, 1968
- "Sculptures at Dholaka"
*Bulletin of the Chumilal Gandhi
Vidyabhavan*, Nos. 6 & 7
Surat, 1960
- Motichandia *Geographical and Economic
Studies in the Mahabharata:*

- Upayana Parva*
Lucknow, 1945
- Munshi, K. M. *Glory that was Gurjaradesha*,
Part III, Bombay, 1944
- Pandya, A. V. *New Dynasties of Medieval*
Gujarat
Vallabh Vidyanagar, 1969
- Pargiter, F. E. *Ancient Indian Historical*
Tradition, Delhi, 1962
- Sankalia, H. D. *Archaeology of Gujarat*
Bombay, 1941
- Shah, Umakant P. *Akota Bronzes*
Bombay, 1959
- Shastri, H. G. "A Maitraka Copper-plate
Grant from Kasindra",
Journal of the University of
Bombay, Vol XIX, Part 4
Bombay, 1951
- "Palitana Plates of the Maitraka
King Dhruvasena I", *Journal*
of the Oriental Institute,
Vol XII, No 1, Baroda, 1962
- "The Location of the Raivataka
Hill near Dwarka", *Bulletin of the*
Chunilal Gandhi Vidyabhavan,
No 10, Surat, 1963
- "Two Maitraka Copper-edicts
from Vadnagar", *JOI*, Vol.
XVII, Baroda, 1967

- “Tarasadi Plates of Amoghavarsha I”, *JOI*, Vol. XX, Baroda, 1970
- Shastri, H. G., and Dholakia, P. V. “Ambalas Plates of Saindhava King Ahivarman”, *JOI*, Vol XIX, Baroda, 1970
- Sircar, D. C. “Rastrakūṭa Charters from Chinchani” and “Three Grants from Chinchani”, *Epigraphia Indica*, Vol. XXXII Delhi, 1959
- “Ghumli Plates of Bāshkaladeva, V. S 1045”, *Epigraphia Indica* Vol. XXXI New Delhi, 1960
- “Devali Plates of Govinda, Valabhi 500”, *EI*, Vol XXXV New Delhi, 1962
- ગદ્દે, અ. શં. ‘વળાનાં પાંચ તામ્રપત્રો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૮૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૫
- ‘અણ્વરતુનાં બે તામ્રપત્રો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૮૮, અમદાવાદ, ૧૯૪૧
- ગાંધી, ન. ન. અને મહેતા, દી. જે. (સં.) “પથદીપ” ઘોળકા, ૧૯૬૩
- ગૌદાની, હરિલાલ; ઢાંકી, મધુસૂદન અને શાસ્ત્રી, હરિશંકર ‘મહિસાનો નન્દી અને વ્રાહ્મ પ્રતિમાઓ’, “સ્વાધ્યાય”, વ. ૬, વડોદરા, સ. ૨૦૨૫
- જોટ, રત્નમણિરાવ ભી. ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- ખંભાતનો ઇતિહાસ અમદાવાદ, ૧૯૩૫

- ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામ યુગ, ખંડ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૪૫
- જ્ઞેશી, ઉમાશંકર પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ) અમદાવાદ, ૧૯૪૬
- દવે, ક. ભા. ‘ ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો ’, *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol XX Bombay, 1958
- દ્વિવેદી, મણિભાઈ પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત નવસારી, ૧૯૪૦
- દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ. ‘ શ્રીકૃષ્ણની દારકા ’, “ જનસત્તા ”, તા. ૩૦-૧૧-૭૦ તથા તા. ૩૧-૧૩-૭૦ રાજકોટ, ૧૯૭૦
- દ્રુવ, આનંદશંકર બા. દિગ્દર્શન, અમદાવાદ, ૧૯૪૨
- દ્રુવ, હ. હ. ‘ કર્ણાવતીના પુરાતન લેખની ખંડિત સંસ્કૃત પ્રત ’, “ શુદ્ધિપ્રકાશ ”, પુ. ૨૭ અમદાવાદ, ૧૮૮૦
- ‘ નડિયાદની વાવનો લેખ ’ “ શુદ્ધિપ્રકાશ ”, વ. ૩૦, અમદાવાદ, ૧૮૮૩
- પાઠક, જગજીવન કાળિદાસ મકરધ્વજવ શી મહીપવાળા, પોરબંદર
- ભટ્ટ, નર્મદાશંકર ત્ર્યં. (અતુ) કુમારિકા ખંડ અથવા સ્ત ભતીથૈ- માહાત્મ્ય, ખંભાત, ૧૯૬૧
- મહેતા, દેવશંકર ના. નાગર મહિમા વિસનગર, ૧૯૫૮
- મહેતા, માનશંકર પી. નાગરોત્પત્તિ ભાવનગર, ૧૯૨૨
- મહેતા, રમણલાલ ના. ‘ નાગરખંડ-સમયાંકન ’, “ સ્વાધ્યાય ”, પુ. ૭ વડોદરા, વિ સં. ૨૦૨૫

- માંકે, ડોલરરાય રં. 'સુરાપ્ર અને આનર્ત', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૬
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૫
- રાઠોડ, રામસિંહજી કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન
અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- વૈષ, બાપાલાલ ગ. નિર્ધંદુ આદર્શ, અં. ૨
હાંસોટ, ૧૯૨૮
- શાસ્ત્રી, કે. કા. 'રૈવતક ગિરિ અને દ્વારકા', "પથિક",
વર્ષ ૬, અં. ૨, અમદાવાદ, સ. ૨૦૨૨
- સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ :
ભાંગરોળ-સોરઠ, પોરબંદર, ૧૯૬૭
- 'પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ',
"વિદ્યાપીઠ", વર્ષ ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- 'અમદાવાદનો સંસ્કાર-વારસો'
"સ્વાધ્યાય", વ. ૯
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૬
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશ કર કે ગુજરાતનો અધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
વિભાગ ૧-૨ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, વ્રજલાલ કા. નાગરપુરાવૃત્ત (હસ્તપ્રત)
દ્વાર્ધસ ગુજરાતી સભા, મુબઈ
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- 'સ જાણના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર
પડેલો પ્રકાશ', "ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ : ૨૧મું સંમેલન : હેવાલ"
કલકત્તા, ૧૯૬૨
- 'આશાપદ્મી-કર્ણાવતી-અમદાવાદ',
"વિદ્યાપીઠ", વ. ૨, અમદાવાદ, ૧૯૬૪

- ‘રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં બે અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૧૧૭ અમદાવાદ, ૧૯૭૦
- ‘મહિસાના ન દીના લેખ પર એક દૃષ્ટિપાત’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૭ વડોદરા, સ. ૨૦૨૫
- શાહ, ઉમાકાન્ત ત્રે. ‘ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પડિતો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૯૯ અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- ‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ’, “સ્વાધ્યાય”, પુ ૧ વડોદરા, વિ સં. ૨૦૨૦
- સડિસરા, ભોગીલાલ જયય દલાઈ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદી (ગુજ. અનુ.-વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય) અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- લોહા, દશરથ, ઔર શર્મા, દશરથ (સં.) રાસ ઘોર રાસાન્વયી કવિતા-આવૃત્તિ વારાણસી, વિ. સં. ૨૦૧૬
- લીક્ષિત, જા. વા. ભારતીય જ્યોતિષ, હિંદી મનુ.-શારદાજી શિવનાથ, પ્રયાગ, ૧૯૫૭

પ્રકરણ ૧૨

Bhandarkar, D. R.

“Foreign Elements in the Hindu Population”, *Indian Antiquary*, Vol. XI, Bombay, 1911

Chatterji, S. K.

“Presidential Address”, *Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference*,

- 17th Session
Ahmedabad, 1953
- Hiralal "The Kalacuris of Tripuri",
*Annals of the Bhandarkar
Oriental Research Institute*,
Vol LX, Parts II-IV, Poona, 1928
- Hutton, J. H. *Caste in India*
Bombay, 1951
- Kane, P. V. *History of Dharmasāstra*,
Voll II. Pt. 1, Poona, 1921
- Majmudar, M. R. (Ed.) *Chronology of Gujarat*
Baroda, 1960
- Majmudar, M. R. *Cultural History of Gujarat*
Bombay, 1965
- Majumdar, A K. *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay, 1956
- Rapson, E. J. *Catalogue of the Coins of
Andhra Dynasty, the Western
Kshatrapas etc.*, London, 1908
- Tod, James *Annals and Antiquities of
Rajasthan, Vols. I-III*
London, 1920
- Trivedi, H. R. *The Mers of Saurashtra*
Baroda, 1961
- બોટ, રતનભણિરાવ ભી ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ધરમાત્ર
યુગ, ખંડ ૧ (આવૃત્તિ ૨ જી)
અમદાવાદ, ૧૯૫૬
- દવે, નર્મદાશંકર લાલશંકર કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, મુબઈ, ૧૮૮૬
દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, જૂનાગઢ, ૧૯૬૮

- દ્વાર્ણસ એ. કિ. ગસમાળા, ભા. ૧ (અનુ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ), ૩૭ આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૨
- મુનશી, કેનયાલાલ મા. ચક્રવર્તી ગુર્જરા, અમદાવાદ, ૧૯૬૬
- શાસ્ત્રી, કેશવરામ કા. 'પુરાણોમા ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ', "વિદ્યાપીઠ", વ ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશ કર કે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિભાગ-૧-૨ (ખીણ આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ, ૧૯૬૪
- સાહેસરા, ભો. જ. જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- બોક્ષા, ગૌરીશંકર હી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, જિલ્લ ૧-૨
અજમેર, ૧૯૨૭, ૧૯૩૨

પ્રકરણ ૧૩

- Aiyar, Valendai Gopal *Chronology of Ancient India*
Madras, 1901
- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate
Grants from Ghumli", *EI.*,
Vol XXVI, Delhi, 1942
- "The Date of Nahapāna",
Proceedings of Indian History
Congress, Nagpur Session, 1950

- Benerji, R. D. "The Scythian Period of Indian History", *Indian Antiquary*, Vol XXXVII, Bombay, 1908
- Bhandarkar, D. R. "Dekkan of the Satavahana Period", *Indian Antiquary*, Vol. XLVII-XLIX
Bombay, 1918-1920
- Bhandarkar, R. G. 'The Morbi Copper-Plate', *IA*, Voll II, Bombay, 1883
- Bhattacharya, N. K. "Location of Kṛṣṇa's Capital Dvāravātī", *Indian Historical Quarterly*, Vol. X
Calcutta, 1934
- Chattopadhyay, Sudhakar *Early History of North India*
Calcutta, 1958
- Sakas in India* (Ed. 2nd)
Santiniketan 1967
- Cunningham, A. *A Book of Indian Eras*
Calcutta, 1883
- "The Gupta Era", *ASI*, Vol. X
Calcutta, 1880
- Dubernil, G. J. *Ancient History of the Deccan*
Pondicherry, 1920
- William, L. R. C. "Chronology", *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI (11th ed.),
Cambridge, 1910
- Fleet, J. F. "A Note on the Epoch and Reckoning of the Saka Era,"
IA, Vol. XVII, Bombay, 1888

- Nilkant Sastri, K. A (Ed.) *Comprehensive History of India*,
Vol II, Bombay, 1957
- Oldenburg, H. "On The Dates of Ancient
Indian Inscriptions and Coins",
IA, Vol X, Bombay, 1881
- Pandey, R. B *Indian Paleography* (2nd Ed)
Varanasi, 1957
- Pillai, L D. *Indian Chronology*
Madras, 1911
- Rao, S. R *Excavation at Amreli*
Baroda, 1966
- Rapp, E. L. "An Armenian Epigraph at
Ahmedabad", *JOI*, Vol XVII
Baroda, 1967
- Rapson, E. J *Catalogue of the Indian Coins*
in the British Museum, Vol. IV
London, 1908
- Raychaudhuri, H C. *Political History of Ancient*
India (5th Ed), Calcutta, 1950
- Sachau, E. C (Ed.) *Alberum's India*, Vol II
London, 1910
- Sanker, K. G. "The Epoch of the Gupta
Era", *NIA*, Vol .III
Bombay, 1941
- Sircar, D C. *Indian Epigraphy*
Delhi, 1965
- Mudgapadra Grant of Yuvarāja
Sryāstraya Śīlāditya", *EI*,
Vol XXXIV, Delhi, 1961

પરિભાષા

અગ્નિવેદી fire altar	ઉત્તર હડપ્પીય Late Harappan
અબ્રુલ ibex family	ઉત્તલ plano-convex
અજીઝમય azoic	ઉત્તરંગ bust
અતિવ્યાપ overlap	ઉપરકેટ acropolis
અ-તર્કિત inter-glacial	ઉપલ pebble
અધઃ-આધુનિક sub-recent	ઉપસ્તર mid-rib
અનુપચયન de-oxidising	ઊધુ પકવવાની ક્રિયા inverted firing
અનુશ્રુતિ tradition	technique
અભરખવાળું લાલ મૃત્પાત્ર micaceous red ware	એકશૃંગ unicorn
અભિલેખવિદ્યા epigraphy	એળેબ plumb
અલૌકિકાખ્યાન myth	કમાનદાર vaulted
અવસ્થા phase	કાણાવાળા શરીરનું foraminifera
અસ્પૃશ્ય અવશેષ-fossil	કાંચરીવાળું carinated
અત્ય-પાષાણયુગ Late Stone Age	કિનારીને ઉપસાવવાની ક્રિયાપદ્ધતિ-crested-ridge guilding
અંતરાલ-મણકો spacer-bead	કિરણોત્સર્ગ-૧૪ carbon-14
આકુંચિત corrugated	ક્રિયાપદ્ધતિ technique
આદ્ય-ઇતિહાસ proto-history	ક્રીડાપટ, ક્રીડાફલક game-board
આધુનિક અત્યલ્પ eligocene	કુલકું crucible
અધિકતમ pleistocene	કુંભારકામ ceramic art
અદ્યયુગ miocene	કેશાકર્ષણ પ્રક્રિયા capillary action
અરુણોદય eocene	કોણ-કોણ corner-tower
આરક્ષિત-લેપન મૃત્પાત્ર reserved slip ware	ખડચી છંદ brick-on-edge
આકું beam	ખાળકૂવો cess-pool, sockage jar
આંકડી-કડી loop-ring	ખાંચો, ખોઠાણ groove
આંકડીવાળો ગલ barbed fish-hook	ગદી fortress
	ગાબો coté

મુદ્રા-ઉત્કરેણ seal-engraving	સમતલોત્તલ plano-convex
મુદ્રાકન sealing	સમયાકન chronology
મૃપાત્ર ceramic ware, earthen-ware, pottery	સમતર દ્વિભુજ ચતુષ્કોણ trapezoid
રૂપક્ષમતા plāsticity	સમોચ્ચબંધ contour bunding
રેખાકિત hatched	સર્વેક્ષણ survey
લઘુપાષાણ microlithic	સંમુખ દષ્ટ front view
વલય wristlet	સ સ્કૃતિ culture
વિકર્ણ diagonal	સાંકેતિક ચિત્રલેખન hieroglyphic
વૃક્ષ-સમયાકન પદ્ધતિ denda-chronology	સેલેપરી steatite
શરીરવિજ્ઞાન anatomy	સ્તર stratum
શસ્ત્રવૈદક surgery	સ્તરવિદ્યા stratigraphy
શૈલીમય stylised	સ્તંભશીર્ષ capital
શ્રુત્યાત્મક syllabic	સ્થળતપાસ exploration
સકેન્દ્ર concentric	સ્થાનવિન્યાસ placement
સભ્યતા civilization	હાથ-કુહારી hand-axe
સમતલ horizontal	હિમયુગ glacial age
	કુનરક્રિયા } technique
	કુનરપદ્ધતિ }

ସୁନା-ଓଡ଼ିକରସ୍ତ seal-engraving	ସମତଳୋତ୍ତଳ plano-convex
ସୁନାକିନ sealing	ସମୟାଙ୍କନ chronology
ସୂକ୍ଷ୍ମାତ୍ମକ ceramic ware, earthen-ware, pottery	ସମାନ୍ତର ଦ୍ଵିଭୁଜ ଯତୁଷ୍ଟକାୟ trapezoid
ରୂପକ୍ଷମତା plasticity	ସମୋତ୍ତ୍ୟାସ contour bunding
ହାତକାଟି hatchet	ସର୍ବେକ୍ଷଣ survey
ଲୁହାପାଖି microlithic	ସମ୍ମୁଖ ଦୃଷ୍ଟି front view
ଘଣ୍ଟା wristlet	ସଂସ୍କୃତି culture
ବିକର୍ଣ୍ଣ diagonal	ସାଂକେତିକ ଚିତ୍ରଲେଖନ hieroglyphic
ଦଣ୍ଡ-ସମୟାଙ୍କନ ପଦ୍ଧତି dendro-chronology	ସ୍ତେଟାଇଟ୍ steatite
ଶରୀରବିଜ୍ଞାନ anatomy	ସ୍ତର stratum
ଶଲ୍ୟବେଦକ surgery	ସ୍ତରବିଜ୍ଞାନ stratigraphy
ଶୈଳୀମୟ stylised	ସ୍ତମ୍ଭଶୀର୍ଷ capital
ସ୍ଵରାଜ୍ୟକ syllabic	ସ୍ଥାନତାପାସ exploration
ସଂକେତ concentric	ସ୍ଥାନବିନ୍ୟାସ placement
ସଂସ୍କୃତି civilization	ହାଥ-କ୍ଢ଼ାଣ୍ଡୀ hand-axe
ସମତଳ horizontal	ହିମଧ୍ରୁଗ୍ ଶୁଭ୍ର ଶୁଭ୍ର
	ହିମଧ୍ରୁଗ୍ ଶୁଭ୍ର ଶୁଭ୍ର } technique

શબ્દમૂલ્ય

અ ક્ર. મલુખનર ૪૫૨
 અકુલેશ્વર ૩૨૫, ૩૬૭
 અકૂરેશ્વર ૩૩૭, ૨૩૦, ૨૩૧
 અકૂરેશ્વર ૪૮ આ, ૩૬૭
 અકોટા, અકોટક ૩૬૩
 અકોટા ચોર્માદી ૩૫૧
 અકાષ ૨૮૬
 અમત્ય ૨૮૬
 અમરપાશ્રમ ૨૬૪
 અગેડ ૧૧૧
 અગ્નિ ૨ બે ૩૫૮, ૩૫૯
 અગ્નિ ૩ બે ૩૫૭, ૩૫૮
 અગ્નિકુમાર ૨૬૨, ૨૬૩
 અગ્નિપેદ ૩૩૩
 'અગ્નિપુરાણ' ૨૭૭
 અગ્નિનગર ૨૭૬
 અચલેશ્વર ૨૮૪
 અચુત ૨૬૨, ૩૫૩
 અજ ૧ લો ૪૮૮
 અજમેર ૪૭, ૩૩૪, ૩૬૦
 અજયપાલ ૩૬૬
 અજટા ૨૭૫
 અજિત કક્ક ૪૫૪
 અજિત વિહાર ૩૩૪
 અજમદર ૩૩૬, ૩૪૮
 અદાલત, અદાલયાત ૩૭૫
 અદાલત ૩૭૫, ૪૬૪

અડાલત, અડાલયિત, અડાલ'ત,
 અડાલિત ૩૭૫
 અડુક, અડાલુક ૩૮૩
 અબુગાર ૩૪૫
 અબુદિલપતન ૪૦૨
 અબુદિલપાટક ૩૬૮, ૪૦૨, ૪૮૬
 અબુદિલપુર ૩૦૭, ૩૧૬, ૩૬૭,
 ૩૭૮, ૩૮૭, ૩૬૪, ૪૦૨
 અબુદિલપુર પાટણ ૩૪૮, ૪૦૨
 અબુદિલવાડ ૪૦૨, ૪૫૬, ૪૬૫
 અબુદિલવાડ-પાટણ ૪૫૫, ૪૬૪
 અબુદિલ્લ ૩૬૧, ૪૩૪
 અબુદિલ્લનયર ૪૦૨
 અબુદિલ્લપાટણ ૩૬૬, ૪૦૨, ૪૩૪
 અબુદિલ્લપુર ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૬૬, ૩૬૭
 અબુદિલ્લપુર પાટણ ૪૦૨
 અબુદિલ્લવાડ ૨૭૬
 અબિ ૨૦૮, ૨૬૪
 અથર્વણ ૨૨૦
 અથર્વવેદી ૪૫૩
 અદિતિ ૨૩૫
 અદિતિ વાવ ૩૩૩
 અનલિલપાટક, અનલિલ્લપાટક ૪૦૨
 અનાવડા ૩૬૬, ૩૬૮
 અનાવલ ૪૬૪
 અનાસ ૧૪
 અનિરુદ્ધ ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧

અનુષાઠ્ય ૨૫૮

‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ ૨૬૧

અનુવિદ ૨૬૬

‘અનુશાસન પર્વ’ ૨૬૩, ૩૨૬, ૩૩૬

અનૂય ૨૩૪, ૨૫૩, ૨૫૪

૨૬૬-૨૭૦, ૨૭૨, ૩૩૭

અનોડિયા-કોટ ૬૯

અપભ્રંશ ૨૮૧, ૩૪૮

અપરસુરાષ્ટ્રામંડલ ૨૫૬, ૩૫૭-૩૫૯

અપરાત ૪૮, ૪૮ અ, ૨૫૩, ૨૫૫,

૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૭-૨૭૦,

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૩, ૩૧૬,

૩૨૬, ૩૩૧, ૪૩૪, ૪૪૩

અપરાતિકા ૨૭૬

‘અપાદાન’ ૨૬૨

અફઘાનિસ્તાન ૧૬૨

અભયદેવસૂરિ ૩૧૬, ૩૭૫, ૩૮૧,

૩૮૬, ૩૮૯

અભયોડ ૩૨૬

અભિનવ સિદ્ધરાજ ૩૭૧, ૩૭૬

અભિનંદનદેવ ૩૧૭

અમદાવાદ ૧૩, ૧૭, ૨૯, ૪૬, ૪૯-

૫૧, ૮૨, ૮૪, ૧૦૮,

૨૧૧, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૩૩,

૩૩૬, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૭,

૩૭૯-૩૮૪, ૩૮૬, ૪૨૧,

૪૩૪, ૪૬૫, ૫૦૫

અમરકંટક ૧૪, ૨૮૯, ૩૧૬

‘અમરકોશ’ ૨૭૨, ૪૪૨

અમરચંદ્ર ૩૪૮

અમરપરિણામ ૩૬૩

અમરાવતી નદી ૧૫

અમરેલી ૧૧, ૪૬, ૪૯, ૮૧, ૩૫૬,

૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૪, ૫૦૩

અમલસાડ ૪૦૧

અમેરિકા ૮૮

અમોઘનર્થ ૧ લો. ૩૫૩, ૩૬૮, ૪૦૧

અયોધ્યા ૨૭૦, ૨૯૪

‘અયોધ્યાકાંડ’ ૨૯૪

‘અરણ્યકાંડ’ ૨૯૪

અરબ ૨૬૩, ૩૪૩, ૪૩૯, ૪૪૦,

૪૪૫, ૪૫૮

અરબસ્તાન ૧૬૮, ૪૬૩, ૪૬૪

અરબી ૨૬૯

અરબી સમુદ્ર ૩, ૪, ૬, ૧૫, ૨૧,

૨૨, ૩૧, ૪૧, ૨૬૧, ૨૭૭

અરવલ્લી ૬, ૭, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯,

૪૩૯

અરંભાડા ૨૫

અરિષ્ટનેત્રિ ૨૨૪, ૨૩૨, ૨૮૮,

૨૯૧, ૩૭૩

અરુણા ૨૬૪, ૩૧૪

અર્ધલિંગ ૨૮૩

અર્ધચંદ્રી ૩૭૧

અર્જુન ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૪,

૨૨૯-૨૩૧, ૨૪૧, ૨૫૪,

૨૫૬, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૮,

૨૮૬, ૨૮૭, ૩૦૩, ૩૨૬,

૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦, ૪૪૭

અર્જુનદેવ ૨૬૦, ૨૭૨, ૨૭૬, ૩૬૬,

૩૬૫, ૩૮૯, ૪૮૧, ૪૮૨,

૪૬૩, ૪૬૪

‘અર્થશાસ્ત્ર’ ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૯
 અર્થુઃ ૨૫૫, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૭૩,
 ૨૭૪
 અર્થુદ્ધેત્ર ૩૩૪
 ‘અર્થુદ્યપંડ’ ૩૩૪
 ‘અર્થુદ્યપંડ-માહારમ્ય’ ૩૨૭
 અર્થુદ્ધિગિરિ ૩૩૪
 અર્થુદાયલ ૪૫૩
 અલતેકર ૨૭૮, ૩૫૮
 અલ-મસીહી ૪૫૯
 અલાહિદીન ૩૪૮, ૩૭૮
 અલિયા-બાડા ૨૦
 અલીલા ૧૩
 અલીરાજપુર ૪૦
 અલેકઝાન્દ્રિયા ૨૬૯
 અલ્ખીરની ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૨,
 ૩૪૩, ૩૫૨, ૪૬૩, ૪૮૦,
 ૪૮૧, ૪૮૪
 અલ્મસુદી ૨૭૭, ૨૮૨
 અલ્લ ૨૭૬
 અલ્મલાદુરી ૨૮૨
 અલ્લાખ ધ ૩૩૦
 અલ્લાહને બંધ ૫
 અલ્વર ૨૨૪, ૨૩૬
 અલ્લુદ્ધેવી ૪૮૪
 અવનિજનાશ્રય પુલકેશી ૩૯૮, ૪૦૦
 અવનિવર્ત ૨૬૦, ૩૪૯, ૪૮૮
 અવતી ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫-૨૬૭,
 ૨૮૮, ૩૩૪, ૩૪૨, ૪૬૩
 અવાર ૪૩૫, ૪૪૮
 અધિલાપલ્લિકા ૩૭૭

અસૌક ૨૬૧, ૨૬૨, ૪૩૩, ૪૩૯,
 ૪૪૦, ૪૪૭, ૪૭૩
 અશ્વધોપ ૨૫૨
 અશ્વત્થામા ૩૩૭
 અશ્વમેધ ૨૨૮
 અશ્વાવભોધતીર્થકલ્પ ૩૧૭, ૩૩૬,
 ૩૪૨, ૩૪૩
 અશ્વિનો ૨૧૦, ૨૨૦
 અષ્ટકંઠ ૩૯૭
 ‘અષ્ટાધ્યાયી’ ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૮,
 ૨૭૦, ૨૭૯
 અસમૌભ ૨૨૫
 અસલાલી ૩૭૬
 અસામલી ૩૨૦
 અસિકાનો કુંભર ૯
 અસિત પર્વત ૨૦૯, ૩૨૨
 અસ્તકંઠ ૩૫૩
 અસ્તિ ૨૨૫
 અરપૃથ્વવર્ગ-પેટાલાતિઓ ૪૬૭
 અરમાર ૧૫૪, ૧૬૦
 અહમદનગર ૪૦
 અહમદશાહ ૩૭૯, ૩૮૦
 અહમદશાહની મસ્જિદ ૩૮૬
 અહિચંત્ર ૩૬૪, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૪
 અહિવર્મા ૩૫૭
 અંકલેશ્વર ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૪૮ આ,
 ૧૯૨, ૩૨૫, ૩૯૩, ૩૯૮
 અંકુલેશ્વર ૩૯૭
 અદાદક-અતુરશીતિ ૩૫૧, ૩૬૩
 અકાદક ૩૯૨
 અંગિરસ ૨૦૮

અંગર ૧૨, ૨૭, ૩૩૬, ૩૪૮	આડાવલી ૬-૬, ૧૬, ૩૨, ૩૩, ૭૪,
‘અતકૃદ્દશા’ ૨૮૪, ૨૬૧, ૨૬૨	૧૦૨, ૨૬૫, ૨૭૩, ૨૮૩,
અંતરના ૩૪૮	૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૪, ૩૨૦
અંતર્નર્મદ ૨૭૩	આણુંદ ૩૭૦, ૩૮૭, ૪૦૨
અંતર્નર્મદા વિપય ૨૬૭	આણુંદપુર ૬
અંતર્મુડલી ૩૬૬	આતરસ્યા ૧૩
અંતાળી ૨૬૬	આત્મવાન ૨૧૨
અંતિયોક ૨૬૬	આત્રેય ૪૫૩
અંધક ૨૨૪, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪,	આદિયાણા ૨૧
૨૫૬	આદિનાથ ૨૬૧, ૩૪૬, ૩૮૧
અંધક-વૃષ્ટિઓ ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨	‘આદિપર્વ’ ૨૬૮, ૨૭૩, ૨૮૬, ૨૮૭,
અંધ્રો ૪૩૩	૨૮૯, ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૩૭
અંબરેણુ ૩૬૪	આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ ૪૮ અ, ૨૬૨,
અંબાક ૩૮૫	૪૨૬, ૪૩૧
અંબાજી ૭, ૧૦, ૩૩, ૨૮૫, ૩૧૪,	આનર્ત ૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૩૩,
૩૫૭	૨૩૪, ૨૩૭, ૨૪૦,
અંબાદેવી ૨૮૫, ૩૫૭, ૪૩૬	૨૫૩-૨૫૬, ૨૬૧, ૨૬૩,
અંબિકા ૨૭૫, ૩૨૪	૨૬૪, ૨૬૬-૨૬૮, ૨૭૩,
અંબિકાતીર્થ ૩૩૪	૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
અંબિકા નદી ૧૬, ૨૫, ૭૧, ૮૦	૩૩૨, ૩૩૬, ૩૪૪, ૩૭૦,
અંબુચીચ ૩૫૩	૪૩૩, ૪૪૬
‘અંબુચીચનૃપમ્બ’ ૩૫૩	આનર્તક ૨૬૮
અબુલક ૩૪૬	આનર્તનગર ૨૫૪, ૨૫૫, ૩૩૨,
આકર ૪૮, ૨૫૩	૩૩૭, ૩૭૦
આખજ ૮૨, ૮૬	આનર્તનગરી ૨૬૧
‘આગમિકવિચારસારપ્રકરણ’ ૩૭૬	આનર્તપુર ૪૮ અ, ૨૫૫, ૨૫૬,
‘આચારંગસૂત્ર’ ૨૭૦	૨૬૧, ૩૩૭, ૩૬૬, ૩૭૦
‘આચારંગસૂત્રચૂષ્ણિ’ ૨૬૫, ૩૬૦,	આનર્તપુરી ૩૭૦
૩૬૬	આનલેશ્વર ૩૭૪
‘આચારંગસૂત્રવૃત્તિ’ ૩૮૫	આનંદનગર ૩૬૧
આટકોટ ૧૦૫, ૧૮૪	આનંદપુર ૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૫૫,
આડુબંધ ૩૩૦	૨૫૬, ૨૭૧, ૨૭૬, ૩૬૬,
	૩૭૧, ૪૫૩, ૪૫૪

आनन्दशंकर कुव २५६
 आनुमंशु ३६३, ३६४
 आशिका ३५, ३६, ४१, ७३, ७८,
 ४३१
 आभिरिया २६५
 आशु ८, १२, ४७, २१३, २५३,
 २७३, २८०, ३०७, ३३२, ३६६,
 ४३७, ४३८, ४५०, ४५६, ४५७
 'आशुरास' २८२
 आशु रोड ४६, ३१३
 आलापर १०, २४५, २८७, ३४१
 आलीर २६३-२६५, २६८, २७१,
 २७६, ३२३, ४३३, ४३४,
 ४४२, ४४३, ४४६, ४५६
 आलीरक २७६
 आलीर देश ४४२
 आभयतरिका विहार ३३४
 आभ ३३८, ३४६
 आभरण ३३६, ३६४
 आभरा १०७
 आभूर्तराय ३१६
 आभ्रकूट २८६
 आभ्रलट ३४३
 आभ्रगर ४४८
 आर. डी. कुमार १४६
 'आरुपयक पर्व' २५४, २५७, २६६,
 २८३, २८४, २८८-२९०, २९३,
 २९४, ३११, ३१६, ३१७, ३१८,
 ३२२, ३२६, ३२८, ३३०, ३३७
 आर्मेनियन ५०५
 आर्मेनियन संवत् ४६५

आर्मेनोपडि ४३०, ४३१
 आर्थ अपुटाआर्थ ३४३
 'आर्थमंजूषीमूलकल्प' ४८ आ,
 २७५
 'आर्थसिद्धांत' २७४
 'आरंक्षसिद्धि' ३७६
 आरासुर ७, ८, १२
 आरिकाका २७७
 आलट २७८
 आलभगीरपुर १५१
 आलाप्य ३३०, ३३२
 आलिया २४
 आलेय १०, ३५८
 आहपाधन १४८
 आवलसाहि ४०१
 'आवश्यक' २२४
 'आवश्यकचूर्ण' २६६, ३१६
 'आवश्यकसूत्र' ३४२
 'आवश्यकसूत्रचूर्ण' ३४५, ३८६
 'आवश्यकसूत्र-निर्णयिका' ३५४
 आवर्त्य ३३७
 'आवर्त्य-भंड' ३३४
 आशापल्ली ३२०, ३७७-३८०,
 ३८६, ४०२, ४३४
 आशो नील ४३४
 आन्ध्रलिया-काष्ठाग्राम ३२६
 आसराय विहार ३४६
 आसाम ८०, २३५, २६१, ३४०, ३४१
 आसावल २२०, ३७३, ३७८,
 ३८०, ४३४
 आसावली ३३३

આસાવલ્લી. ૩૭૪, ૩૭૮	કરિ ૮, ૧૭, ૩૩, ૩૪, ૩૬
આસાબિલી ૩૨૦	૪૮ આ, ૫૦, ૩૨૨, ૪૪૭
આસ્તોડિયા ૩૭૭, ૩૮૦	કરિન ૧૬૮, ૧૮૮, ૧૮૯,
આહાડ ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૯૫	૪૪૧, ૪૬૫
આહીર ૨૫૮, ૨૭૬, ૩૯૦, ૪૩૪, ૪૪૨	કરિની ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૪૬
આંતરનર્મદ ૪૮ અ, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૧૬	કરિની અખાત ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૫૭,
આંધ્ર ૧૩૩, ૨૦૨, ૨૬૧, ૨૬૮, ૪૩૩	૧૬૧
આંધ્ર-ગૌડ ૪૫૨	કશ્વરદત્ત ૪૪૩, ૪૮૫
આંધ્ર-મૈસૂર ૧૮૨	કશ્વરમેન ૪૪૩, ૪૮૬
આંખળાસ ૩૫૭	કસુ ૪૬૫
આંખા કુંગર ૩૨	કસ્તી સન ૪૬૦, ૪૬૪, ૪૬૫
આંબુરિણિ ગ્રામ ૩૩૬	કટિવા ૩૩૫
કલ્પાકુ ૨૩૩	કિંગસેલુગદ ૩૪૦, ૩૪૬
કલ્પાકુવ શ ૨૬૬	કિંગસેલુ-ગદ-કુચ્ચુ ૩૪૧
કળિત ૪૬૫	કિંગસેન ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨, ૩૪૭
કદાલી ૪૬૫	કિંગસેનગદ ૩૪૫-૩૪૭
કલિસંગ ૨૭૫, ૩૫૨	કિંગસેનકુર્ગ ૩૪૦
કનાભર્ગાવ ૧૦૦	કિંગ્યાનગર-પ્રત્યર્થ ૩૬૬
કરક ૮૭	કિંગ્યાપુરી ૩૬૬
કરાવતી ૩૧૬	કિંગ્યાન ૪૩, ૪૮, ૨૫૩, ૨૭૫,
કરિણ, કરિનોન ૨૭૧	૨૭૬, ૨૮૦, ૩૩૪, ૩૮૧,
કલા ૨૨૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	૪૪૦, ૪૪૬, ૪૮૭, ૪૮૮
કલિયદ ૨૬૫	કિંગ્યાનત ૨૪૨, ૨૫૭, ૨૮૩-૨૮૮,
કસરોડા ૩૭૪	૨૬૨, ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦,
કસમાબલી ખોળા ૩૬૫	૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦,
કસલામ ૪૪૦	૩૪૫
કદ્રપ્રસ્થ ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૬૩,	“કિંગ્યાનતસ્તવ” ૨૯૨
૨૬૪, ૨૭૩	કિંગ્યાયિની ૧૬૩, ૨૬૧, ૨૭૬, ૩૮૧
કદ્ર ૨૧૦, ૨૮૪, ૨૩૫, ૩૨૧	કિંગ્યાનત ૨૮૪, ૨૮૫
કદ્રરાજ ૨૭૫, ૩૮૮, ૩૯૬, ૪૦૧	કિંગ્યા કોકિલ ૪૪૩
કદ્રો-ડ ૭૩, ૪૬૬	કિંગ્યાનર્મદ ૩૬૬

ઉત્તરનાથ	૩૮૬	ઉપસુંદ	૨૮૯
ઉત્તર પ્રદેશ	૨૨૬, ૩૨૩	ઉપાધ્યક્ષ-અનુપાધ્યક્ષ	૨૫૮
ઉત્તરાપથ	૩૨૩	ઉપધક્ષેટ	૩૮૬
ઉત્તરેશ્વર	૩૮૬	ઉમરગામ	૨૫, ૪૦૧
ઉદ્દેશ્વર	૨૮૭	ઉમરસાડી	૨૫
ઉદ્દલટ	૨૭૭	ઉમગ	૩૯૬
ઉદ્યન મંત્રી	૩૬૨, ૩૭૮, ૩૭૬, ૩૮૯	ઉમગેઈ	૩૩૬, ૩૮૭
ઉદ્યનવિહાર	૩૭૮, ૪૨૧	ઉમાપુર	૩૬૯
ઉદ્યપ્રભાસરિ	૩૭૯	ઉમામહેશ્વર	૩૬૭
ઉદ્યમતી	૩૬૮	ઉમાશકર નેશી	૫૨, ૫૩, ૯૩, ૨૫૬, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૮, ૨૮૮, ૨૯૦, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૮૮
‘ઉદ્યસુદરીકથા’	૩૫૩, ૪૫૩, ૪૬૩	ઉર	૧૬૦
ઉદ્યંત ગિરિ	૨૮૫	ઉર્જાન્તી	૨૨૪
ઉદ્યાદિય	૪૮૪	ઉર્જી	૨૦, ૩૨૪, ૩૪૭
‘ઉદ્યોગપર્વ’	૨૬૪, ૩૩૯	ઉલ્ખાન	૩૪૮, ૩૭૮
ઉચોતનસુરિ	૨૫૨, ૨૭૭, ૨૮૦,	ઉલ્લાટ	૨૭૪
	૫૦૦	ઉન્નટ	૩૭૦
ઉદવાડા	૨૫	ઉપવદાત	૩૧૮, ૩૬૯, ૩૨૪
ઉદુન્ધર ગણ્ધર્વ	૩૯૬	ઉપા	૨૨૯, ૨૪૧
ઉદેપુર	૧૦૨	ઊદેશવશ	૩૭૯
ઉધના	૧૯	ઊના	૩૨૬, ૩૩૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૪૬૪, ૪૮૯
ઉન્નતદુર્ગ	૩૪૮	ઊભાશેડ	૫૫૩, ૩૨૬
ઉન્નતાયુ	૩૪૮	ઊભિયા	૩૯
ઉનાટ	૨૭૪	ઊર્જાન્ત	૨૪૨, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૭, ૩૪૪
ઉપકેશ ગચ્છ	૩૭૯	ઊર્જાન્તી	૩૮૭
ઉપગિરિ	૩૩૯	ઊઝ	૧૪, ૩૯૪
ઉપમન્સુ	૪૫૩	ઝંઝા	૩૬૯, ૩૭૪
‘ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા’	૪૮૯	ઝંડ	૨૦, ૨૫
ઉપરકોટ	૨૪૧, ૨૯૨, ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૪૭, ૩૮૧		
ઉપલેટ	૩૮૬		
ઉપલેટા	૩૫૮		

અક્ષ ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬	ઓખા બંદર ૨૬
અક્ષવાન ૨૨૬, ૨૮૮, ૨૮૯	ઓખામઢી ૨૬
અક્ષુ ૩૨૨	ઓખામંડળ ૪૯, ૮૧, ૨૩૮,
‘અગ્નેષ’ ૨૮૪, ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૨૭,	૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૩
૩૪૭	ઓધડ ૧૦
અપભાદ્રેવ ૨૯૧, ૩૪૬, ૩૭૪	ઓઝત ૨૦, ૨૬, ૨૬૭
અપભા ૨૮૯	ઓઝા ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૨
અપ્યશૃંગ ૨૯૦	૪૫૫-૪૫૭
એકલવ્ય ૨૮૬	ઓટલપુર ૮૨
એડ્ગર્ટન ૨૬૯	ઓડેદરા ૪૪૬
એન. કે ભટ્ટસાલી ૨૬૯	ઓ-તીન-પો-ચિ-લો ૨૭૧
એરણ ૧૭૯, ૧૮૭, ૧૯૫, ૩૧૭	ઓપસ્વરિત ૪૫૩
એલમ ૧૩૭	ઓપેનટાઈમ ૧૬૧
એલેક્ઝાન્દ્રિયન સવત ૪૯૫	ઓર ૧૪, ૩૯૪
એશિયા ૩૫, ૧૬૭, ૧૮૮	ઓરસંગ ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭,
એસ. એસ. સરકાર ૧૪૪, ૧૪૬	૮૧, ૮૨
એસ. કે. બસુ ૧૪૬	ઓરિસા ૩૯
એસ કે. રાવ ૧૫૦	ઓલપાડ ૩૯૭, ૪૦૦
એસ. આર. રાવ ૧૪૩	ઓલ્ડવાઈ ગોર્જ ૭૮
એસ. એસ. કેમર ૧૬૧	ઓર્ટ્રેક ૨૯૧, ૩૪૧, ૪૩૨
એસીરિયન ૧૬૩	ઓર્ટ્રેલિયા ૩૯
‘એતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪૩૩	ઓર્ટ્રેલોઈડ ૧૪૬, ૪૩૦, ૪૨૨
એહોલી ૨૮૦	‘ઓગિત્યવિચારચર્યા’ ૨૮૧
‘એહોલી-પ્રશરિત’ ૨૭૫	ઓરંગા ૧૬, ૨૫
ઓખા ૨૫, ૨૮, ૪૧	ઓર્વ ૨૧૨

કમ્મણિજ ૨૭૫	કલચુરિ સંવત ૪૭૮, ૪૮૩ ૪૮૫,
કમ્મણિજ ૩૬૯	૪૮૭
કમ્મણિય ૩૬૭, ૩૬૮	કલિયુગ ૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
કમ્મેની - ૩૬૭	કલોલ ૧૭
કરજણ ૧૪, ૧૫, ૭૧, ૭૪,	‘કલ્પસૂત્ર’ ૨૨૪, ૨૯૨
૭૬, ૭૭	કલ્યાણ ૪૦૦
કરખેણા ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	કલ્યાણપર ૨૨
કરલી ૩૫૧	કલ્યાણરાય ન. જોશી ૩૩૨
કરાડા ૪૩૭	કલ્હણ ૧૭૭
કરમી ૨૭	કવડિ ૩૫૪
કરુપ ૨૭૬	કવરિકા ૪૦૦
કક્ક ૨ જો ૩૫૧	કંટોકશરી ૩૬૬
કર્ક સુવર્ણવર્ષ ૨૭૫, ૨૮૦, ૩૬૫	કઠી ૩૩૮
કર્ણ ૩૭૮	કઠીનો અખાત ૩૩૮
કર્ણદેવ ૨૮૨, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૬,	કડલા ૨૮
૩૭૮, ૪૦૦, ૪૦૧	કંતારઆમ ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૮
કર્ણસાગર ૩૭૭, ૪૨૧	કબોળ ૨૭૦
કર્ણાટ ૩૬૯	કંસ ૨૨૫
કર્ણાટક ૨૭૬, ૩૭૮, ૪૪૭, ૪૫૧,	કાફૂ ૩૫૨, ૪૬૨
૪૫૭, ૮૫૮	કાચ્છીક ૨૬૮
કર્ણાવતી ૩૨૦, ૩૭૭, ૩૭૮-૩૮૦,	કાઠિયાવાડ ૪૬, ૪૮-અ, ૪૦
૩૮૮, ૪૦૨	‘કાઠિયાવાડ સર્વસંઘ’ ૪૧૩
કર્ણેશ્વર ૩૩૭, ૪૨૧	કાઠી ૩૫૩, ૪૫૬, ૪૬૧, ૪૭૯
કર્કમ ૨૬૬	કાવવશાખા ૪૫૮
કર્નૂલ ૧૩૩	કાત્યાયન ૪૫૮
કર્પટ ૩૩૨, ૩૮૫	‘કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર’ ૪૩૪
કર્પટવાણિજ્ય ૩૮૫, ૩૮૬	‘કાદંબરી’ ૨૯૪
કર્મોત્પુર ૩૬૭, ૩૬૮	કાનમ ૧૮
કલકતા ૧૪૬	કાન્યકુબ્જ ૨૮૦, ૩૮૨
કલચુરિ ૪૪૩, ૪૮૩	કાન્હ ૩૬૩
કલચુરિ-એદિ ૪૪૩	‘કાન્હદેવપ્રબંધ’ ૩૬૦

કાસણદ ૩૮૧	કુંકર ૪૮, ૨૨૪, ૨૩૪, ૨૫૩,
કાસીદરા ૩૮૦, ૩૮૧	૨૬૭, ૨૬૮
કાસીદ્રા ૩૩૬	કુક્ષિપુર ૩૫૪
કાળકા ૧૦	કુક્ષિમંત ૨૭૪
કાળી ૨૨	કુ-ચે-લો ૨૭૬
કાળેગાંવ ૭૯	કુંદ ૨૫૮
કાળો સમુદ્ર ૪૬૫	કુંડસદ ૩૬૭
કાંકરિયા ૪૨૧, ૫૦૫.	કુંડગેશ્વર ૩૭૪, ૩૯૧, ૩૯૨
કાંકરેજ ૧૭	કુણા ૩૮૫
કાંચન ૪૬૨	કુણિંદ ૨૫૪, ૩૩૬
કાંટાસેળિયો ૨૯૩	કુણ્ડન ૪૫૮
કાંટેલા ૨૫૯, ૨૭૬	કુતિયાણા ૧૯, ૩૫૧
કાંતારઆમ ૩૯૮, ૪૦૦	કુતુબુદીન ૪૨૧
કાંતીનગર ૩૨૧	કુન્તિસુરાષ્ટ્ર ૨૫૭
કાંપિદ્યતીર્થ ૩૩૫	કુબેરનગર ૨૪૦, ૩૫૭
કાંપિદ્યનગર ૨૬૧	કુમરસર ૩૪૬
કિરાડ ૪૭	કુમરસિંધ ૩૬૯
કિરાત ૨૨૯, ૨૨૬, ૨૭૩, ૩૩૯,	કુમાઉ ૨૨૯
૪૩૨, ૪૫૨	કુમારગુપ્ત ૨૭૪, ૪૭૯
કિલહોન ૪૮૪, ૪૮૭	કુમારદેવી ૩૪૬
કિશ ૧૪૬, ૧૬૦	‘કુમારપાલકારિતામારિ પ્રબંધ’ ૩૪૩
‘કિષ્કિંધાકાંડ’ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯,	‘કુમારપાલ દેવ-નીર્થયાત્રા પ્રબંધ’ ૩૬૩
૨૯૦, ૩૧૫, ૩૧૭ ૩૪૦	‘કુમારપાલ-પ્રતિજ્ઞાબંધ’ ૨૮૨
કીટ ૨૭૧	‘કુમારપાલ-ભૂપાલ-ચરિત’ ૪૯૧
કીથ ૨૮૪	કુમારપાળ ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦,
કીમ ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૨૫, ૮૧,	૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૬,
૧૦૭, ૧૭૨, ૨૬૭	૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૬,
‘કીર્તિકૌમુદી’ ૩૧૬, ૩૮૨, ૩૯૧	૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯,
કીર્તિરાજ ૪૫૧	૪૯૧
કીલેશ્વર ૩૩૦	કુમારિકા ક્ષેત્ર ૩૩૩
કીર્દરખેડા ૧૦૬, ૧૦૭, ૩૪૧	કુમુદચંદ્ર ૩૭૮-૩૮૦

કુમુદતી ૨૮૯
 કુરુક્ષેત્ર ૨૨૯, ૨૫૦, ૨૧૩, ૩૧૫,
 ૪૬૧
 કુલ્લી ૧૨૫
 કુવર તળાવ ૪૧૩
 કુવલયમાલા ૨૭૦, ૨૮૦, ૫૦૦
 કુશસ્થલી ૪૮-અ, ૩૦૪, ૨૨૫,
 ૨૫૫, ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૮૬,
 ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૩૨, ૪૩૩
 કુશલ્લ ૩૮૧
 કુશાવતી ૨૬૪, ૩૨૨
 કુલોધરનાભેષ્ઠેવ કલ્પ ૨૪૩
 કુંતલ ૪૪૯
 કુંભી ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૫૭
 કુંતીભોજ ૨૨૫, ૩૬૬
 કુંદાપરાંત ૨૬૮
 કુંભકારકર ૨૯૩
 કુંભકોણ ૩૨૪
 કુંવારકા ૧૨
 કુંભડા ૩૫૭
 'કુંભપુરાણ' ૩૧૯
 કુંતવતી ૨૨૦
 કુંતવીર્ય ૨૧૩, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૬૬, ૪૪૭
 કુંત સંવત ૪૮૮
 કુંતરમર ૨૪૩, ૨૮૮, ૨૯૦
 કુંભ ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૨૪, ૨૩૬,
 ૨૨૭, ૨૪૭, ૨૨૮, ૨૩૦,
 ૨૩૫-૨૩૭, ૨૪૦, ૨૪૩,
 ૨૪૬, ૨૫૪-૨૫૭, ૨૬૩,
 ૨૬૫, ૨૮૬, ૨૮૭,

૨૯૧-૨૯૩, ૩૩૮, ૩૩૯,
 ૩૪૧, ૩૫૩, ૩૭૩, ૪૩૩,
 ૪૫૬
 કુંભ ૨ ને ૩૭૪, ૩૮૦, ૩૮૬,
 ૩૯૭, ૩૯૮
 કુંભ ૩ ને ૪૦૧
 કુંભા ૧૮૨ ૧૮૮
 કુંભ ૨૫૮
 કું કા ચાત્રી ૪૩૪
 કું. છ. શંકર ૫૦૧
 કુંદારંગા ૨૨૯
 કુંદારો ૪૩૫
 કુંદ નદી ૨૨૪
 કુંનેથ કુંનેરી ૮૯
 કુંદલ ૮૦, ૨૭૧
 કુંદકોટ ૨૬૫
 કુંવર ૪૪૨
 કુંશવ ૩૩૦, ૩૬૨
 કુંશવાગ ૪૪૬
 કુંગોદ ૩૫૦
 કુંપલ ૮૨
 કુંચરબ ૩૩૭, ૩૭૮, ૪૨૧
 કુંચરબા કેરી ૪૨૧
 કુંખરબા ૩૭૭, ૩૭૮
 કુંદાચોદા ૨૦
 કુંદા-પંકા ૯
 કુંદા-સંગ્રહ ૫૦
 કુંદિનગર ૩૫૬, ૩૫૭
 કુંદિનપુર ૩૯૭
 કુંદિન ૭, ૧૨, ૨૩, ૨૭૩, ૩૬૮,
 ૩૩૨

કોઠં ૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૦
 કોઠીનાર ૨૧, ૧૦૬, ૨૩૯, ૨૪૦,
 ૨૪૩, ૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૨,
 ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૧,
 ૪૩૯

કોણુક ૩૮૫

કોણુક પથક ૩૨૫

કોપાલીની ખાડી ૨૩

કોમિસરિયેટ ૩૮૩

કોયલો કુંગર ૨૪૦

કોરિલાપુર ૩૯૪

કોરિલ્લા ૩૯૪

કોરિંટકા ૩૬૮

કોરિંટ વન ૨૯૩, ૩૧૭

કોરીનાળ ૪, ૫, ૨૨, ૧૦૨, ૩૩૨

કોલ ૪૩૧

કોલક ૧૬, ૨૫

કોસંબળ ૨૯૨

કોસંબા ૨૯૩

કોસીન્દરા ૩૮૧

કોસુઆરણ ૨૯૨, ૩૫૩

કોકળ ૩, ૬, ૩૫, ૪૮, ૨૧૪,
 ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૯૪,
 ૩૬૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૬,
 ૪૮૩

કૌટિલ્ય ૨૨૩, ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૯

કૌલિકન્ય ૪૫૩

કૌથુમી શાખા ૪૫૮

‘કૌમારિકા ખંડ’ ૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૧

‘કૌમુદી-ટીકા’ ૨૯૨

કૌલ ૨૬૦, ૮૩૩

કૌશ ૪૫૮

કૌશલ્યા ૩૭૭

કૌશિક ૨૨૧, ૪૫૩, ૪૫૮

કૌશિકાચાર્ય ૨૫૭

કૌશવસ ૪૫૩

કૌસામી ૪૪૨

કૌસુમ્યા રાન ૨૯૨

કૌસુભવન ૨૯૨

કૌસુભારણ્ય ૨૯૨

કૌ કિન્યપુર ૩૫૦, ૩૫૧

કંતુ ૨૦૮

ક્ષહરાત ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૬૦,
 ૪૦૦, ૪૩૫, ૪૪૧, ૪૭૪,

૪૭૫

ક્ષારવહ ૩૨૬

ક્ષિપ્રા ૨૮૯

ક્ષીરભદ્રેવી તીર્થ ૩૩૪

ક્ષેમકીર્તિ ૩૭૧

ક્ષેમરાજ ૩૧૬, ૩૩૭

ક્ષેમેન્દ્ર ૨૮૧

ખજર ૪૪૮

ખઝર ૪૩૫

ખડાલ ૪૬૪

ખડીર ૫, ૨૦૨

ખપુટાચાર્ય ૩૯૬

ખર ૨૯૪

ખરગ્રહ ૩૫૬, ૩૬૩, ૩૮૦

ખરગ્રહ ૨ જો ૩૬૦, ૩૯૨

ખગતરગચ ૩૭૯

ખરેરા નદી ૧૬

ખલ્લ ૩૮૯

અપ ૨૭૯
 અંગારગઢ ૨૩૬, ૨૪૧, ૩૧૩,
 ૩૪૬, ૩૪૭
 અંગારકુર્ગ ૩૫૦
 અંડેરાય-સાંજીલાક ૩૮૯
 અંભાત ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૪૧, ૪૪,
 ૫૦, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૩૨,
 ૩૩૩-૩૩૬, ૩૫૫, ૩૮૮-
 ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૦૬, ૪૫૬,
 ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૪
 અંભાતનો અખાતે ૬, ૧૪, ૧૯,
 ૪૧, ૨૬૧, ૩૧૫, ૩૧૮-
 ૩૨૦, ૩૫૧, ૩૬૭
 'અંભાતનો પ્રતિહાસ' ૩૭
 અભાતેનું રણ ૧૦૯
 અંભાલીડા ૩૩૫
 અંભોળિયા ૨૬૦, ૩૬૨
 ખાંડ આંબાનો કુંગર ૨૬
 ખાનદેશ ૩, ૬, ૧૫, ૩૫, ૪૮૩
 ખારવેલ ૪૬૮
 ખારાધોડા ૩૪
 ખારાવો વોકળો ૩૨૬
 ખારી ૫, ૧૩, ૨૧, ૨૨
 ખારોડ ૨૨
 ખાવડા ૫
 ખિરસરા ૫૦
 ખેટક, ૪૮-અ, ૨૫૪, ૨૭૫,
 ૩૮૦, ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૦૨,
 ૪૫૩
 ખેટકપુર ૩૮૫
 ખેટક મંડલ ૨૭૫, ૩૮૪, ૩૮૫

ખેટક વિષય ૩૮૦
 ખેટકાધાર ૪૦૨
 ખેટકાધાર મંડલ ૩૮૫
 ખેટકાહાર ૩૭૭, ૩૮૫-૩૮૮, ૩૯૦,
 ૪૦૨
 ખેટકાહાર વિષય ૩૨૫
 ખેડ ૩૩૬, ૩૮૫
 ખેડખલા ૮, ૩૨૨, ૩૩૩, ૩૩૪,
 ૩૮૪
 ખેડા ૧૩, ૨૩, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૯,
 ૮૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૦,
 ૩૧૮, ૩૨૦, ૧૨૧, ૩૩૬,
 ૩૬૯, ૩૭૭, ૩૮૧, ૩૮૪-
 ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૬, ૩૯૭,
 ૪૦૨, ૪૫૮, ૪૬૪, ૪૬૫,
 ૪૬૧
 ખેરાળુ ૨૭૧, ૪૦૨
 ખેગાર ૪૬૧
 ખ્રિસ્તી સંવત ૪૬૫, ૪૬૬
 ગડખોલ ૩૬૬
 ગડોઈ ૨૨૬
 ગડોદ ૩૬૬
 ગઢડા ૮૨
 ગણદેવી ૧૬, ૨૫, ૪૦૧
 'ગણધરસાધંશતક' ૨૮૧
 'ગણપાઠ' ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૬,
 ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૨,
 ૩૩૬, ૩૪૫, ૩૫૧, ૩૫૨,
 ૩૮૪
 ગતરાડ ૩૮૦

ગદ્રે ૩૬૪
 ગબરનો કુંગર ૭
 ગચત્રાડ ૩૮૦
 ગચાસુર ૩૭૩
 ગ્વાલિયર ૪૪૮
 ગળતી ૧૪
 ગળતીશ્વર ૧૪
 ગંગા -૧૮૩, ૨૧૧, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮
 ગંગા-મધુના ૧૬૩
 ગંધાર ૨૭૦, ૪૫૮, ૪૮૮
 ગંભીરા ૧૪
 ગંધૂતા ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩
 ગાડર ૩૧૮
 ગાતરાડ દેવી ૩૮૦
 ગાયકવાડી ૩૭૩
 ગારુલક વંશ ૩૩૧, ૩૩૮, ૪૪૪, ૪૪૫
 ગાયર્ ૪૫૩
 ગાર્ગ્ય ૪૫૩
 ગાળા ૩૭૬
 ગાંધાર ૨૧૭
 ગાંધીનગર ૪૬, ૪૯, ૩૭૫
 ગાંધીવાડા ૩૮૨
 ગાંધૂ ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩
 ગિરનાર ૧૦, ૧૧, ૩૨, ૪૧, ૨૩૮-
 ૨૪૨, ૨૪૭, ૨૫૭, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૨૯૨, ૩૨૭, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૪-૩૪૬,
 ૩૫૭, ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૩,
 ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૬૪

ગિરિ ૨૦૬

ગિરિકથિંકા ૩૨૦

ગિરિનગર ૪૮, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૫૬,
 ૨૬૨, ૨૭૬, ૨૮૫, ૩૪૪,
 ૩૪૫, ૩૫૧, ૪૩૩, ૪૩૯,
 ૪૫૯

ગિરિપત્તન ૩૪૫, ૩૫૪

ગિરિપુર ૨૩૪, ૨૫૫, ૨૬૬, ૩૪૪

ગિરિપુંજ ૨૮૪

ગિરિપૃષ્ઠ ૪૩૪

ગિરિમાળા ૧૬

ગીર ૧૧, ૧૯, ૨૪૦, ૨૫૧, ૩૧૪

૩૧૫, ૩૨૬, ૩૩૮, ૩૫૧

ગીર પંથક ૩૪૯, ૩૫૭

ગુજરાનવાલા ૪૪૮

ગુજ્જર ૨૮૦

ગુજ્જરતા ૨૬૩, ૨૭૯, ૨૮૧

ગુજ ૨૬૩

ગુજ્જત ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯, ૨૮૦

ગુડચાસ ૩૯૬

ગુણ્યમતિ ૩૫૨

ગુણ્યરાજ ૩૮૦

ગુપ્તક્ષેત્ર ૩૪૮

ગુપ્ત સંવત ૩૬૦, ૪૭૬, ૪૭૯-

૪૮૧

ગુર્જરગઢ ૪૪૮

ગુર્જરના ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯, ૩૭૮,

૪૫૨

ગુર્જરના મંડલ ૨૮૦

ગુર્જરના ભૂમિ ૨૮૦

ગુર્જર દેશ ૪૮-અ, ૨૭૩, ૨૭૬-

૨૮૧, ૩૮૧, ૩૮૦, ૪૫૬

૪૮૯

ગુર્જરધરા ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૨	- ગોપ ૧૦, ૨૦, ૧૦૭, ૩૩૧, ૩૪૦
ગુર્જરધરિત્રી ૩૭૬	ગોપગિરિદુર્ગ ૩૭૨
ગુર્જર-વૃષતિવંશ ૨૭૦, ૨૮૦, ૩૨૫	ગોપનાથ ૨૬
૩૪૨	ગોપમંદિર ૩૫૬
ગુર્જરભૂ ૩૬૬	ગોપાલકૃષ્ણ ૨૬૦
ગુર્જરભૂમિ ૪૮-આ	ગોમટા ૩૫૬
ગુર્જરમંડલ ૨૭૬, ૨૮૧, ૩૮૧	ગોમતી ૨૬૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૪૬૪
ગુર્જરાટ ૨૭૬	ગોમલ ૩૨૩
ગુર્જરાત્ર ૨૭૬	ગોમંડલ ૩૫૮, ૪૦૩
ગુરુવડ ૪૪૫	ગોમંત ૨૪૦
ગુલામશાહ ૪	ગોમુનિકા ૩૫૭
ગુહકર્તા ૪૬૦	ગોરખનાથ ૧૦, ૨૮૫
ગુહસેન ૩૬૦, ૩૬૩	ગોરખ ૩૬૩
ગુર્જરા ૪૦૨	ગોરખજી ૩૬૩
ગુર્જરદેશ ૨૮૧	ગોરખજીભોગ ૩૬૩
ગુર્જરાત ૨૭૬	હર્ન ચાઈનિઝ ૧૪૮
ગૂંદા ૪૪૩	ગાલાદરા ૩૬૬
ગૃક્ષમક ૨૦૭	ગૌવર્ધન ૪૫૭, ૪૫૮
ગૃહ ૧ ૩૫૬, ૩૮૫	ગોવર્ધન ૩૧૮
ગોડી ૨૭૨, ૩૬૫	ગોવા ૨૬૮
ગોકુળ ૨૨૫	ગોવિંદ ૩૪૨
ગોગનારાયણ ૩૬૨	ગોવિંદ ૪ શે ૩૫૧
ગોદાવરી ૭૨, ૭૬, ૧૮૨, ૧૮૮,	ગોવિંદ પાર્શ્વ ૫૦૧
૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૭	ગોવિંદરાજ-પ્રભૂતવર્ષ ૩૫૪, ૩૮૭
ગોદાહ ૩૬૧	‘ગોવિંદચુત’ ૩૩૭
ગોદાહક ૩૨૬, ૩૬૧, ૩૬૨	ગોવિંદચરિત્ર ૩૮૫
ગોધર ૩૩૩	ગોવિંદાચાર્ય ૩૭૨
ગોધરા ૧૭, ૪૩, ૪૮-આ, ૫૧,	ગોશુળ ૨૭૩
૩૧૮, ૩૨૬, ૩૩૩, ૩૬૧,	ગોદાહ વિહાર ૩૩૪
૩૬૨	ગોદાતી ૩૮૦
ગોધ્રા ૩૧૮, ૩૬૧	ગોદાહવાટી ૩૬૩

ગોહિલવાડે ૨૦, ૪૬, ૫૦, ૩૫૩,
૩૬૩, ૪૬૦

ગોહિલ મંડલ ૩૭૪

ગોડવાના ૪૨

ગોડળ ૪૯, ૩૩૫, ૩૫૭,
૩૫૮, ૪૦૩

ગોડે ૩૫૦, ૪૪૯, ૪૬૧

ગૌતમ ૨૮૮, ૪૫૮

ગૌતમકુમાર ૨૬૧

ગૌતમચુદ્ધ ૨૦૦, ૨૦૨

ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી ૪૮૮

ગૌ. ઘી. ઝોઝા ૪૬૧

ગાહરિપુ ૩૨૬, ૩૬૪

ગિરિથ ૨૩૨

ગિરિસન ૧૪૮

ગીઝ ૨૬૧, ૪૪૮

ઘડહડિકા ૩૬૫

ઘરાય ૩૬૮

ઘરાય વિષય ૩૨૫, ૩૬૮

ઘલા ૩૬૮

ઘસારી ૩૫૦

ઘાધર ૧૫૪, ૩૧૩

ઘાસરક ૩૫૦

ઘી નદી ૨૦

ધુડખર ૨૨

ધૂધલ મંડલિક ૩૬૧

ધૂમક ૩૪૧

ધૂમલી ૨૫૯, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૫૮-
૩૬૦, ૪૪૫

ધૂસડી ૩૭૬

ધૂતધટી ૨૭૨, ૩૬૫

ધેડ ૨૬, ૨૬૭

ધોધા ૨૬, ૨૭, ૩૪, ૧૦૬, ૧૧૬,
૩૫૪, ૪૬૪

ધોડાદરા ૩૬૬

ધોડાસર ૧૩

ધોષ ૪૪૩

ચક્રકુંડ ૨૪૦

ચક્રતીર્થ ૨૪૦

ચક્રપાલિત ૨૫૯, ૩૪૬

ચક્રવાન ૨૬૦

‘ચતુરસીતિ મહા-

તીર્થ’નામસંગ્રહકલ્પ ૩૪૩

‘ચતુરસીતિ’ ૩૮૭

ચમત્કારપુર ક્ષેત્ર ૩૩૨, ૩૭૦, ૩૭૧

ચમસોદ્ધેષ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૧૫

ચમસો-મન્મથન ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૧૪,
૩૨૬, ૩૨૯

‘ચરકસંહિતા’ ૪૫૨

ચરોતર ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૬, ૩૭,
૩૮૭

ચર્મવતી ૨૮૩, ૩૧૭

ચંગદેવ ૩૮૩

ચંડમહાસેન ૫૦૪

ચંદના ૩૨૦

ચંદોલી ૧૦૦, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૮૩

ચંદ્ર ૩૨૬

ચંદ્રગચ્છ ૩૬૬

ચંદ્રગુપ્ત ૧ લો ૩૪૫, ૪૭૩, ૪૭૯

ચંદ્રગુપ્ત ૨ લો ૪૮૮

ચંદ્રગુપ્ત ૪૫૯

ચંદ્રગુપ્ત ૩૨૭, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૨

‘અંદ્રપ્રભચરિત’ ૩૭૧, ૩૭૬	ચિતપાવન ૪૩૭
અંદ્રલાગા ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૬૪, ૩૨૦,	ચિતલે ૬૪
૩૨૨, ૩૨૩	ચિત્રક ૨૨૫
અંદ્રલેખા ૩૨૧,	ચિત્રકૂટ ૨૬૪
અંદ્રવલ્લી ૪૪૩	ચિન્તિ ૨૫૭
અંદ્રસૂરિ ૨૮૧	ચિન્તિસુરાષ્ટ્ર ૨૫૭
અંદ્રાવતી ૧૨, ૪૭	ચિમનલાલ દલાલ ૩૧૬
અંપકનગર ૩૬૨	ચિરંદ ૧૦૦
અબલ ૨૨૪, ૨૮૬, ૩૧૭, -૩૧૮	ચિંતામણિ પાર્થનાથ ૩૫૫, ૩૮૬
આબ્દિ ૧૪૬	ચિંતામણિરાવ વૈષ્ણ ૪૪૮
આઉલ્લડ ૩૬૭	ચીન ૩૬, ૨૭૫
આચિગ ૩૭૬	ચીના ૨૬૬, ૩૩૬, ૪૫૨
આચો ૩૭૬	ચીનાઈ સાહિત્ય ૨૬૧
આડવા ૨૨૧, ૨૨	ચુલિક ૪૫૨
આણકય ૨૫૮	ચુવાળ ૧૭, ૪૩૬
આણરમા ૩૬૬, ૩૭૨	ચૂડા ૫૦
આતુર્વિંશ (મોઢ) ૩૩૩	ચેલિ ૪૪૦
આન્હુ-હડો ૧૩૭, ૧૩૬	ચેકિતાન ૨૨૬
આપ ૩૬૨, ૩૮૩, ૪૫૫	ચેદિ ૪૫૬, ૪૮૭
આપોતકટ ૩૬૭, ૪૫૫	ચેદિરાજ ૨૨૬
આમુડરાજ ૩૪૮, ૪૦૧	ચેદિ સવત ૪૮૪
આરુતર ૩૭	ચેમૂર ૨૭૭
આરુદેશ્ય ૨૩૦	ચેપીક ૨૬૫
આર્લ્સ યુનિવર્સિટી ૧૫૦	ચોખડાના મહાદેવ ૨૭૩, ૩૬૫
આર્વાક સંપ્રદાય ૩૮૨	ચોટીલા ૧૦, ૪૫૬
આજન ૪૭૪, ૪૮૮	ચોડ ૨૬૪
આહડ ૩૭૮	ચોખારી ૪૫૬
આગ ૨૨	ચોરવાડ ૪૧૪, ૪૬૧
આફ ૩૮૨	ચોરુમાવાડ ૪૧૪
આદિ-કરનાળી ૧૪	ચૌર્યાત્રી તાલુકો ૩૬૬
આપાનેર ૮, ૫૧, ૩૬૩	ચૌલિ ૩૫૩

ચૌધિક	૪૫૨	જયસેનસૂરિ	૩૬૨
ચવન	૨૦૩, ૨૦૮-૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૦, ૩૨૨	જયરત્નાલ	૪૮૫, ૪૮૮
છત્રપ	૪	જયંતસિંહ	૩૭૧, ૩૭૬, ૩૮૯
છાદિગ્ય	૪૫૩	જયંતીદેવી	૨૭૭, ૪૨૧
છિતરાજ	૪૦૧	જરહગવ	૨૭૪
છોટા ઉદેપુર	૮, ૧૪, ૧૭, ૩૨, ૩૩, ૪૦, ૫૦, ૫૭	જરા	૨૩૦
જખીની	૨૭	જરાકુમાર	૨૯૨
જગજીવન-કાલિદાસ પાઠક	૨૮૭	જરાસંધ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૮૬, ૩૭૩
જગમલ	૩૫૫	જત્રિકા	૪૩૫
જગમાલ	૩૪૭	જર્મની	૪૯૬
જડેશ્વર	૩૯૫	જલાલપુર	૧૬
જનોડ	૧૪	જસદણ	૧૯, ૫૦, ૧૦૩
જમદગ્નિ	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૬	જંજીરા	૪૭
જમના	૪૪૮	જંજીમાલી	૩૨૬, ૩૬૪
જમાલપુર	૩૭૭, ૩૮૦	જંજીસર	૧૪, ૩૪, ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪
જય	૨૫૨	જંજીવાનક	૩૬૪
જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર	૪૬૦	જંજીખંડ	૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦
જયતલદેવ	૩૪૮	જાઈક	૩૬૦, ૪૮૭
જયદામા	૪૪૧	જાઈક ૧ લો	૩૫૯
જયદ્રથ	૩૫૬, ૩૫૯, ૪૪૫, ૪૪૬	જાઈક ૨ જો	૩૫૮
જયપુર	૨૨૪, ૨૭૯, ૨૮૦, ૩૨૬, ૩૪૯	‘જાતક સાહિત્ય’	૨૫૨, ૩૪૨
જયભદ્ર ૩ જો	૩૪૫, ૩૯૩-૩૯૫	જાતિરમર	૨૯૦
જયભદ્ર ૪ થો	૩૯૬	જાફરાબાદ	૪૯
જયવરાહ	૩૬૨	જાખાણિપુર	૩૭૮
જયશિખરી	૩૬૬	જામકંડોદણા	૩૫૮
જયસિંહ	૨૮૨, ૩૭૭, ૩૮૨, ૪૬૧	જામજોધપુર	૩૫૯
જયસિંહસૂરિ	૩૧૫, ૪૯૧	જામનગર	૨૧, ૨૫, ૨૮, ૪૬, ૪૯, ૭૮, ૧૦૬, ૨૩૨, ૨૬૦, ૩૨૫, ૩૩૬, ૩૫૯, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૮૫

નાલમપુરા ૮૨
 નાલોદ ૭૪, ૨૭૭
 નાવડ ૩૫૬
 નાવડિ ૩૫૬
 નાસોર ૭
 નાહનવી ૩૧૩
 નાભવતી ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨
 ના'બવાન ૨૨૬
 ના'શુધોડા ૩૩, ૩૪
 ના'શુડા ૩૬૪
 નિતશત્રુ ૩૬૮
 નિનકાલ ૪૬૨
 નિનદત્તસૂરિ ૨૮૧
 નિનદાસગણિ મહત્તર ૫૦૦
 નિનપદ્મસૂરિ ૩૭૬
 નિનપ્રભસૂરિ ૩૩૬
 નિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૫૦૦
 નિનભદ્રસૂરિ ૩૭૬
 નિનવિજયજી ૨૮૨, ૩૮૩
 નિનસેનસૂરિ ૨૬૧, ૪૬૨, ૫૦૦
 નિનેશ્વર ૪૬૮
 જમૂતવાહન ૩૫૨
 જ્યૈ'દુર્ગ ૩૪૭
 જ્યદામા ૪૪૧
 જુઆ-જુઆ | ૪૩૫, ૪૪૮
 જુએ-જુએ |
 જુપજુગ ૩૪૧, ૩૪૬, ૩૪૭
 જુલિયન ૨૭૧, ૪૬૫
 જૂનાગઢ ૧૬, ૨૧, ૩૪, ૪૬,
 ૪૬, ૫૨, ૭૧, ૮૨, ૯૭,
 ૨૩૮-૨૪૧, ૨૬૦, ૨૬૭,

૨૭૬, ૩૩૬, ૩૪૫-૩૪૮,
 ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮,
 ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૪,
 ૩૮૦, ૪૧૩, ૪૫૬, ૪૬૫,
 ૪૭૬
 જૂનાગઢ શૈલશેખ ૨૫૩, ૨૫૮,
 ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨,
 ૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬,
 ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૪૪
 જૂનોગઢ ૩૪૬
 જૂર્ણદુર્ગ ૩૪૬
 જેકસન ૪૪૮, ૪૫૧
 જે. જે. મોદી ૪૦૧
 જેતપુર ૧૬, ૮૦, ૩૨૬, ૩૩૧,
 ૩૫૭
 જેતપુર પિઠડિયા ૫૦
 જેતપોર ૧૦૭
 જેતલસર ૩૫૮
 જેમ્સ ટોડ ૪૬૧
 જેસલમેર ૩૬૬
 જેઠુક ૪૪૫
 જેત્રસિંહ ૩૬૫
 જૈન આગમ સાહિત્ય ૨૬૧
 જોગણિયો કુગર ૩૨૪
 જોખા ૮૨
 જોડવે ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૬૫
 જોડિયા ૨૫, ૩૬૪
 જોધપુર ૪૭, ૨૨૪, ૨૮૦
 જોન ૧ લો, સેન્ટ ૪૬૫
 જો-શ્યાસા ૩૬૪
 'જ્ઞાતાધર્મકથા' ૨૬૧, ૨૮૪, ૨૬૨,
 ૩૪૫, ૪૦૨

જ્યેષ્ઠક પ્રદેશ	૩૫૧, ૩૬૦	કુંગરપુર	૧૩, ૪૭, ૨૫૩, ૩૦૭, -
જ્યેષ્ઠિયા	૪૪૬		૩૧૮, ૩૭૪, ૩૭૮, ૪૩૪
અધડિયા	૧૫, ૨૪, ૮૦	ડેડિયાપાડા	૩૯૭
અર	૩૬૪	ડેસર	૩૮૭
અરિ	૩૬૪	ડેડવાણુક	૨૮૦
આખવા	૪૦	ડોલરરાય માંકડ	૨૬૧, ૩૪૦, ૩૬૦
આરા	૪	ઢક	૩૩૫, ૩૩૬, ૩૫૮, ૩૬૧
આલા	૪૫૬	ઢાઢર	૧૪, ૧૮, ૨૪, ૧૦૮
આલાવાડ	૪૯, ૫૦, ૩૨૫, ૪૬૦	ઢાક	૩૩૫, ૩૫૮
અંજલુ	૩૭૬	તક્કલકોટ	૧૬૫
ઝીણવાળી	ગોપ ૩૫૬	‘તસ્વોપ’સ્થવસિંહ’	૩૮૨
ઝીંઝરીઅર	૩૩૫, ૩૬૧	તથ-ઉંબરા	૩૯૬
ટંકારી	૨૪	તપાગમ્બ	૩૭૬
ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ	૮૩, ૯૦	તમરિયા	૨૫
કુવા	૧૭	તરણેનર	૫૦૧
ટોડ	૪૪૮	તરલરનામી	૩૬૫
ટોડિયો	૧૦૭	તરસાડી	૩૯૮
ટોમસ	૪૮૧	તરુણાદિત્ય	૩૪૬
ઠાના	૨૬૭	તલપાટક	૪૦૧
ઠાસરા	૧૩, ૧૪, ૩૮૬, ૩૮૭	તલભાદ્રિકા	૪૦૧
ઠાંગાનો કુંગર	૧૦	તલવાડા	૪૦૧
ઠેપક	૩૫૫	તળાળ	૧૧, ૨૬, ૩૩૫, ૩૫૫,
ડભોઈ	૧૬, ૩૯૪, ૪૦૨, ૪૦૩		૪૪૬, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૪
ડાકોર	૧૩, ૩૮૬	તંકુલપદ્મક	૩૯૫
ડાંગ	૯, ૧૬, ૧૭, ૪૬, ૪૯, ૫૦,	તાજિક	૪૦૦, ૫૦૫
	૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૯૨,	તાપસ	૪૫૩
	૨૫૩, ૨૬૪, ૨૬૩, ૨૬૪	તાપી	૮, ૯, ૧૪, ૨૩-૨૫, ૩૪,
ડાંગરવા	૮૨		૮૧, ૯૨, ૧૦૦, ૧૦૮,
ડિયોનિસીસ એકસીગસ	૪૯૧		૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૩,
ડીસા	૧૨, ૩૨, ૪૬૪		૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૯, ૨૯૪,
કુમસ	૨૫		૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૪
		‘તાપી-આહાત્મ્ય’	૩૧૯

નામલુકા ૩૬૦	તેન, તેન્ન ૩૬૯
નામ્નકસ્ય યુગ ૪૨૯, ૪૩૧	તેરાવાળી ૨૨
નામ્નલિપ્તિ ૩૮૪, ૩૮૬-૩૮૯	તેલોદ ૧૦૮
નામ્નલનાડ ૪૯૮, ૫૦૬	તેમિસ ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૬૭
નારકપુર ૩૮૮	તોચા ૨૮૯
નારકાસુર ૩૩૩	તોલેમી ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૧૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૩, ૩૫૦, ૪૦૯, ૪૩૪, ૪૪૧
નારણગિરિ ૩૩૫	ત્રવણ ૨૫૫
નારંગગિરિ ૩૩૫	ત્રંગાવતી ૩૮૮
નારંગ નાગ ૩૩૫	ત્રિકલિંગક ૪૪૩
નારંગા ૮, ૧૨, ૩૩૫	ત્રિકૂટ ૪૪૩
નારા ૧૬૯, ૨૬૦	ત્રિગત ૩૮૫
‘નારાતત્ર’ ૨૬૫	ત્રિભુવનપાલ ૩૬૯, ૩૭૪, ૩૭૫
નારદેવી ૩૩૫	ત્રિલોચનપાલ ૪૫૧
નારાપુર ૩૮૮	ત્રિવિક્રમપાલ ૩૬૫
નારાપોરનો કુંગર ૯	ત્રિવેણીસંગમ ૩૧૪, ૩૨૨, ૩૨૪
નાલકન્ય ૩૫૫	ત્રિશીર્ષ ૨૬૪
નાલળ ૩૬૫	ત્રેતા ૩૨૦, ૩૩૩
તિમાવી ૪૫૮	ત્રેમણ ૩૬૯
‘તિલકમંજરી’ ૩૬૬	ત્રેવિલ બ્રાહ્મણ ૩૭૫
‘તિલોચસાર’ ૪૬૨	થર-પારકર ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫
તીથલ ૧૬, ૨૫	થરાદ ૩૬૬
તુરુક ૩૧૮, ૩૪૮	થલતેજ ૩૩૩
તુર્વશ(સ) ૨૩૧, ૨૩૨	થલત્વજ ૩૩૩
તુલખેટ ૩૩૩	થંભણપુર ૩૨૧
તુલશીસ્થાન ૧૧	થંભણપ ૩૪૮
તુપાસ્ક ૪૪૦	થાણા ૨૫૩, ૨૫૬, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૯૩, ૩૨૪
તુંગભદ્રા ૧૦૦, ૧૮૨	થાણા દેવળી ૫૦
તુખર ૨૭૯	થાન ૧૦, ૨૦, ૨૧, ૩૨૫, ૪૫૬
તેજપાલ ૩૪૬, ૩૬૩, ૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૪	
તેજપુર ૩૪૫-૩૪૭	

આમણા	૧૩, ૩૨૧, ૩૩૬, ૩૮૭, ૪૦૩	હર્ષાવતી	૩૯૪, ૪૦૨, ૪૦૩
આરાપદ્ર	૩૬૬	‘દશકુમારચરિત’	૨૬૦, ૩૫૨, ૩૫૬
આરાપદ્ર ગચ્છ	૩૬૬	દશપુર	૩૧૮, ૪૫૩
આવચ્ચા	૩૪૫	દશાહ	૨૨૪, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૪
ચૌરિયમ	૩૩	દશેરક	૨૫૫
દક્ષિણપથ	૨૬૧, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૨૬	દસકોર્ષ	૩૩૬, ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૨૧
દક્ષિણોદધિ	૩૨૦	દસકોશી	૧૩
દખખણ	૧૬૭, ૪૪૭, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૭૬	દસારો	૨૬૧
દત્તાત્રેય	૧૦, ૨૮૫	દસ્યુ	૪૩૨
દત્તાત્રેય બા.		દહાણુ	૩૨૪
ડિસકળકર	૩૪૭	દહોજ બાંદર	૨૪
દ્વ ૨ જો	૨૮૦, ૩૨૫, ૩૫૨, ૩૯૫, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૮૧	દહસેન	૩૯૯
દધિતીર્થ	૩૧૬	દંડક	૨૯૩, ૨૯૪
દધિપદ્ર	૩૯૨, ૪૦૩	દંડકા	૨૯૩
દધિપદ્રપત્તાન	૪૦૩	દંડકારણ્ય	૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૯
દધિપદ્ર મંડલ	૩૯૨	દંડરાજપુર	૪૭
દધિમતી	૩૨૬	દંડાહી દેશ	૩૭૪
દધીચ	૨૧૧	દંડાહી પથક	૩૭૪, ૪૦૨
દધીચિ	૨૧૨, ૨૨૦, ૩૨૦, ૩૨૩	દંડાહી વિપય	૩૭૪
દમધોષ	૨૩૪	દંડી	૨૫૨, ૨૬૦, ૩૫૨
દમણ	૯, ૨૫, ૫૦, ૫૧, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૪૦૨	દતિદુર્ગ	૨૮૦
દમણગંગા	૬, ૧૬, ૨૫, ૩૨૪	દાઈમાબાદ	૯૭, ૧૭૯, ૧૯૫
દમન	૪૦૨	દાણીમાતા	૩૮૩
દમયંતી	૩૧૯	દાતાર કુંભર	૧૦
દરદ	૨૭૧	દાદ	૧૮૪
દર્ભાવતી	૩૯૪, ૪૦૩	દાદરા-નગર હવેલી	૩૦૭
		દાધીચ	૨૧૯
		દામસેન	૪૪૧
		દામોદર	૨૮૫, ૩૩૮
		દામોદર કુંડ	૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૮, ૩૪૫

દામોદર મંદિર	૨૩૨, ૨૪૭, ૩૩૧
દારપસ	૪૪૦
દારુક	૨૩૦
દાર્વ	૨૭૧
દાશરાત્રી	૨૩૧
દાહાતુકા	૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪
દાહોદ	૮, ૨૫૯, ૨૮૧, ૩૨૬, ૩૬૧, ૩૬૨, ૪૦૩, ૪૩૯
દાંડી ૨૫	
દાતા ૭, ૨૪, ૩૪, ૬૯	
દિગંબર સપ્રદાય	૩૬૨, ૩૬૮
દિ ચં. સરકાર	૪૦૧, ૪૮૮
દિયાલા	૧૬૦
દિયાળ	૧૬૨
દિલ્લખન	૧૬૧
દિલ્લી	૩૭૮
‘દીપનિકાય’	૩૩૭
‘દીપવંસ’	૨૭૫
દીપાયન	૨૯૨
દીપિકા	૩૮૨
દીવ	૨૬, ૫૦, ૩૦૭, ૩૫૭, ૪૦૩, ૪૯૧
દુદાવિહાર	૪
દુર્ગમા	૨૮૯
‘દુર્ગવૃત્તિ’	૩૯૬
દુર્ગા	૨૬૨
દુર્ગાચાર્ય	૭૫
દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રી	૫૩, ૨૩૮, ૩૮૩
‘દુર્ગાસપ્તશતી’	૨૬૨
દુર્ગેધન	૨૨૬, ૨૨૯

દુર્લભરાજ	૪૦૦
દુર્વિભાગ	૨૭૧
દુષેશ્વર	૩૨૦, ૩૮૦
દુષણ્ય	૨૯૪
દુપદ્મી	૨૬૪, ૩૧૩
દોડિયાપાડા	૩૯૬
દેલવાડા	૨૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૯૩
દેવક	૨૨૫, ૨૨૬
દેવકી	૨૩૦, ૨૩૨
દેવગઢ	૨૬૫
દેવગઢનો કુંગર	૮
દેવગઢબારિયા	૫૦
દેવચંદ્ર	૩૮૦
દેવચંદ્રસૂરિ	૩૬૬, ૩૮૩
દેવચંદ્રાચાર્ય	૩૭૮
દેવની મોરી	૩૩૫
દેવપદ્મણ્ય	૩૪૮-૩૫૦
‘દેવપદ્મણ્ય-પ્રશસ્તિ’	૨૭૬, ૩૪૯
દેવપત્તન	૨૯૦, ૩૪૯, ૩૫૦, ૪૦૩
‘દેવપાટણ્ય-પ્રશસ્તિ’	૩૪૯
દેવયાની	૨૨૪
દેવરક્ષિતપાટક	૩૨૫
દેવરત્નસૂરિ	૩૭૯
દેવલિંગણિ ક્ષમાશ્રમણ્ય	૩૫૨
દેવલ	૪૬૪
દેવલવાડેઉં.	૩૪૮, ૩૪૯
દેવલી	૩૫૧, ૩૫૪
દેવશ્રી	૩૮૨
દેસલપર	૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૨૬,

૧૩૦, ૧૭૨, ૧૭૭-૧૭૯
 દેવસભા ૨૫૫
 દેવસૂરિ - ૩૬૯, ૩૭૮
 દેવળિયા ૧૦૭
 દેવાચાર્ય - ૩૭૮, ૩૭૯
 દેવાદિત્ય ૩૮૫, ૩૯૦
 દેવાત - ૩૯૦
 દેવાવૃષ ૨૨૪
 દેવેન્દ્રસૂરિ - ૩૭૫
 દેસેનક - ૩૨૪, ૩૫૬
 દેહમર્ષિ ૩૨૬
 દેહોત્સર્ગ ૩૧૪
 દોઆમ ૧૯૩
 દૌણ્ડીય ૪૫૩
 દ્રવિડ ૨૭૬, ૪૩૨, ૪૩૬
 દ્રાવિડ ૨૬૧, ૪૪૯
 દુપદ ૪૫૧
 દ્રોણસિંહ ૩૫૧, ૩૫૩
 દ્રોણાયન ૪૫૩
 દ્યુતિમા ૨૧૩
 દ્વાપર ૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
 દ્વારકા ૨૬, ૩૫, ૫૩, ૧૦૧,
 ૧૦૬, ૨૨૬-૨૨૮, ૨૩૮-
 ૨૩૨, ૨૩૬-૨૪૩, ૨૪૬,
 ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૬૩,
 ૨૬૪, ૨૭૧, ૨૮૫-૨૮૮,
 ૨૯૨, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૬,
 ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૨,
 ૩૩૬-૩૪૦, ૩૫૩, ૩૬૧,
 ૩૭૦, ૪૩૯, ૪૪૭
 'દ્વારકાક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય' ૨૩૯, ૨૬૪,
 ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૭, ૩૩૨

દ્વારકાધિપતિ ૨૪૧, ૩૬૧
 દ્વારવતી ૪૮-અ, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૮,
 ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૭-૨૪૬,
 ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૪-૨૫૮,
 ૨૬૧, ૨૮૫-૨૮૬, ૩૧૬,
 ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૩૯,
 ૩૪૦, ૩૪૫, ૩૭૦
 'દ્વાયાત્રય ૨૮૨, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦,
 ૩૨૬, ૩૬૪, ૪૦૨, ૪૬૩,
 ૪૯૧
 ધનપતિ ૩૨૧
 ધનસૂરા ૩૭૪, ૩૭૫
 ધનેશ્વર ૩૪૩
 ધરક્ષત્ર ૪૬૨
 ધરણીવરાહ ૩૬૨, ૩૮૩, ૪૫૫
 ધરણીદેવ ૩૭૩
 ધરમપુર ૧૬, ૪૭, ૫૦, ૫૧, ૨૫૨,
 ૨૭૪
 ધરસેન ૨ જો ૨૫૯, ૩૨૫, ૩૪૮,
 ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૭૦, ૪૫૬,
 ૪૯૮, ૫૦૨
 ધરસેન ૩ જો ૨૫૯, ૩૫૩, ૩૫૪,
 ૩૬૨, ૩૮૦, ૪૮૫
 ધરસેન ૪ જો ૨૭૩, ૩૪૨, ૩૫૪,
 ૩૫૫, ૩૭૦, ૩૮૭, ૪૮૮,
 ૪૯૧, ૪૯૬, ૫૦૨
 ધરાસણા ૧૬, ૨૫
 ધરૂડ ૧૭૭
 ધરોર્ષિ ૭૫
 ધર્મશુભ ૨૭૫

ધર્મનેત્ર ૨૬૬
 ધર્મપુર ૨૪૦
 ધર્માદિત્ય ૩૬૨, ૩૭૦
 ધર્મારણ્ય ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૭૨, ૩૭૫,
 ૩૯૨
 'ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય' ૩૬૮, ૩૭૫,
 ૩૮૫
 ધનલ ૨૮૧, ૩૮૨
 ધનલક ૩૮૧
 ધનલકપુર ૩૯૧
 ધનલલક ૩૬૨, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૬,
 ૩૮૯-૩૯૧, ૩૯૪, ૪૦૨,
 ૪૦૩
 ધનલલક-તટપ્રામ ૩૮૧
 ધંતુરિયા બેટ ૨૪૧
 ધંધ ૩૮૪
 ધંધાદારી વર્ગો-
 પેટા જાતિઓ ૪૬૭
 ધંધુક- ૩૮૩, ૩૮૪
 ધંધુકા ૧૯, ૧૮૦, ૩૭૮, ૩૮૩,
 ૩૮૪
 ધંધુલક ૩૮૩, ૩૮૪
 ધંધુલકપુર ૩૮૩
 ધંધુલ ૩૮૩
 ધંધેશ્વર ૩૮૩, ૩૮૪
 ધામોદનો કુંગર ૧૩
 ધાર ૧૧
 ધારવાડ ૪૦, ૬૮, ૧૬૧
 ધારા ૨૭૭, ૩૭૪, ૩૭૮
 ધારાબેટ ૩૬૪
 ધારાગઢ ૩૨૪

ધારાનગર ૧૪૭, ૩૮૧
 ધારી ૩૫૭
 ધારુકા ૩૬૪
 ધાર્તરાષ્ટ્ર ૨૨૬, ૨૨૯
 ધિભોધર કુંગર ૧૧
 ધિગેશ્વર ૩૩૫
 ધીણુકી ૩૬૦, ૪૮૭
 ધુરૂંચ થર
 ધુવારણ્ય ૧૪, ૧૮
 ધૂમરાળ ૪૫૬
 ધૂમ્રાયણ ૪૫૩
 ધૃતરાષ્ટ્ર ૨૫૪
 ધોડ ૭૨
 ધોરાજી ૩૫૮
 ધોલેરા ૧૯, ૨૩, ૨૬
 ધોળકા ૧૩, ૧૯, ૧૦૮, ૧૮૬, ૩૬૩,
 ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૦૨, ૪૦૩,
 ૪૨૧
 ધોળા ૩૬૫
 ધૌમ્ય ૨૫૪, ૨૫૬
 ધૌલપુર ૫૦૪
 ધ્રાંગધ્રા ૧૦, ૩૩, ૩૬, ૪૬, ૭૧,
 ૭૪, ૮૦
 ધ્રુવ ૪૬૨
 ધ્રુવપદ્મ ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૧ ભો ૨૫૬, ૩૫૫, ૩૬૩,
 ૩૭૦, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૨
 ધ્રુવસેન ૨ ભો ૨૭૫, ૩૨૫, ૩૪૫,
 ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૮૦, ૩૮૫,
 ૩૮૮, ૩૯૬, ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૩ ભો ૩૮૦, ૩૮૨

ક્રોળ ૪૯	નરવરાહ ૩૮૨
નકુલ ૩૮૫	નરસિંગપુર ૭૨
નકપુર ૩૫૪	નર્મદા ૮, ૧૪, ૨૪, ૩૪, ૩૬,
નક્ષિપુર ૩૪૯	૪૦, ૪૭, ૭૧, ૮૨, ૧૦૦,
નક્ષિપુર-અતુરશીતિ ૩૨૬, ૩૪૯	૧૦૮, ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૯૩,
નખત્રાણા ૧૧, ૧૨, ૭૪, ૭૫, ૭૮,	૨૦૪, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૩,
૧૦૬	૨૨૪, ૨૫૩, ૨૬૫-૨૬૭,
નગર ૩૭૧	૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૯,
નગરક ૩૮૮, ૪૫૩	૨૯૪, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯
નગરકપથક ૩૮૮	૩૨૨, ૩૩૭, ૩૪૨-૩૪૪,
નગરકોટ ૪૫૪	૩૯૪, ૩૯૭, ૪૩૩, ૪૪૮
નગરકઠ્ઠા ૨૫૩, ૨૫૮	નર્મદાશંકર ત્ર્યં. બાદ ૪૦૯
નગર મહાસ્થાન ૩૮૮	નલ ૩૧૯
નગરા ૧૩૨, ૩૩૩-૩૩૫, ૩૮૮,	નવધણુ ૩૬૨
૩૯૦, ૪૦૯	નવલખી ૨૫. ૨૮
નગીનાબાગ ૪૨૧	નવસારિકા ૪૮-આ, ૨૭૫, ૪૦૦,
નટખત્ર ૩૮૬	૪૫૩, ૪૫૮
નટપદ ૩૮૬	નવસારી ૧૬, ૧૯, ૨૫, ૪૮-આ,
નટપિટક, નટકપુત્ર ૩૪૬	૫૦, ૮૧, ૨૮૦, ૨૮૨,
નડિયાદ ૩૭૫, ૩૮૬	૩૧૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩
નદુલ ૪૬	નવસુરાધ્વા ૩૫૯
નન્દીસત્ર ૫૦૦	નવાગામ ૧૫
નન્નસરિ ૩૭૨, ૩૮૫	નવાનગર ૩૪, ૪૯, ૫૧
નબોવાહન ૩૪૨	નવીનદર ૧૯
નમદો(દે)સ ૩૧૬	નહયાન ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૩૪૨,
નમ્મદુસ ૩૧૬	૩૬૦, ૪૦૦, ૪૪૧, ૪૭૪,
‘નયચક્ર’ ૩૫૨	૪૬૫
નરક ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૦, ૨૯૧,	નળકાંઠા ૬
૩૪૦	નળસરોવર ૧૦૯, ૩૧૫
નરકાસુર ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૫, ૩૩૬,	નંદ ૨૦૧, ૨૨૫
૩૪૧, ૩૬૦.	નંદન ૨૮૮

નંદનવન	૨૯૨
નંદપદ	૩૯૫
નંદપદ્મીય	૩૯૫
નંદપુર	૩૯૫
નંદરબાર	૪૭
નંદલાલ દે	૩૧૭
નંદિમામ	૨૬૪
નંદીકુડ	૩૨૦
નંદીસરક	૩૨૫
નાઈલ	૧૬૭
નાગ	૪૩૧
નાગડસ	૩૫૭
નાગદા	૧૨૯, ૧૭૯
નાગદાસર	૧૨
નાગદિન્નાનક	૩૫૮
નાગનદ	૪૪૫
નાગપતિ	૪૩૩
નાગપુર	૪૪૮
નાગમતી	૨૦, ૨૨
નાગરખંડ	૩૨૦, ૩૩૨, ૩૬૪, ૩૬૯, ૩૭૧
નાગરાજ આસ્તીક	૪૨૭
નાગલ	૧૯૨
નાગસારિકા	૨૮૨, ૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૩
નાગાશુર્ન	૩૨૧, ૩૨૨, ૩૩૫, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૮૭
નાગિલ	૩૭૯
નાગોદ્બોદતીર્થ	૨૫૭, ૩૧૪
નાગોર	૪૭
‘નાટ્યશાસ્ત્ર’	૨૫૨, ૨૫૮
નાથાવદી	૨૪૧

નાથકૃવા	૩૩
નાથદ્વાર	૩૧૮
નાનાક	૩૭૧
નાયર	૨૨
નાર	૩૮૮, ૪૦૨
નારદ	૨૩૦, ૨૩૮
નારા	૨૨
નારાયણ	૨૧૧, ૨૭૯, ૩૭૦
નારાયણ-કવચ	૩૧૬, ૩૩૦
નારાયણ-સર	૩૩૧, ૩૩૨
નારાયણ-સ્થાન	૩૩૧
નારાયણાશ્રમ	૩૩૧
નારાયણી	૨૨૯
નાચુર	૨૮૪
નાલંદા	૩૫૨
નાવડા	૧૮૮
નાવડાતોલી	૧૦૦
નાસિક	૩, ૪૭, ૧૭૯, ૧૯૫, ૨૫૮, ૨૬૭, ૨૯૩, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૩૬૦, ૪૮૩, ૪૮૬,
નાસિક્ય	૨૬૯, ૨૯૪
નાંદીપુર(રી)	૪૮-આ, ૨૭૦, ૨૮૦, ૩૯૩, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૮, ૪૮૧, ૪૮૩
નાદિક	૧૫, ૪૮-આ, ૫૧, ૨૮૦, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૬૪, ૪૬૭,
નિકુમતી	૨૪૦
નિકુલ-અલ્લશકિત	૩૯૯

નિદોશની ખાડી	૩૨૫	નેમિચંદ્ર	૪૬૨
નિશિથો	૪૩૧, ૪૩૬	નેમિનિન	૬૮૯
નિશિથો-નિશો	૪૩૧	નેમિનાથ	૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૮, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૯
નિમાડ	૪૦, ૨૫૩, ૨૬૭		૩૭૯
નિમ્બકૃપ	૩૬૪	-શિવ	૩૩૬
નિરિદુક્ષક	૩૬૫	-તેરાજી	૩૨૫
નિરુક્ત	૩૬૬	-તેરાસા	૭૯, ૧૨૪, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૫
નિરોળાનાળો	૨૨	નેમિધ્યાનરુપ	૪૬૧
નિર્ઝર	૪૦૦	નેર્ઝત્ય	૨૭૩
‘નિર્વાણીલાવની કંઠો’	૩૭૯	નેર્ધ	૨૬૨
નિર્વિધ્યા	૨૮૯	‘નેર્ધધીયરુનિ’	૩૮૨
‘નિશીથચૂલિ’	૨૬૧, ૨૬૩	નોસારિયા	૪૦૦
નિપથ	૨૬૬, ૨૭૨, ૨૮૪, ૪૩૪	ન્યંકુ	૩૧૫
નિપથા	૨૭૪	ન્યંકુમની	૨૪૦
નિપથાવતી	૨૭૪	ન્યૂન	૪૮૧
નિપાદ	૪૮, ૨૩૦, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૬૬, ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૩૩, ૪૩૧, ૪૩૪	પચ્છત્રી	૩૫૮, ૩૫૯
નિર્પાદભૂમિ	૨૭૩	પચ્છમ	૫
નિર્ગલ	૧૬૨	પછેગામ	૩૬૪
નિર્બકૃપસ્ત્રલી	૩૨૫	પટ્ટચર	૨૭૩
નિર્બવતી	૩૮૫	પટ્ટનાથ	૪૦૨
નિર્બાકુંકુલ	૩૮૫	પત્તજલિ	૨૫૨, ૨૭૯
નીમનાંહિયા	૩૨૬	પનિયાળા	૩૧૩
નીલ	૨૬૬	પતન	૩૨૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૦૨
નીલકંઠ મદોદેવ	૨૪૫	પત્તડીની	૨૬૫
નીલરતન સ્વરકાર મેડીકલ કોલેજ	૧૪૬	પથર	૨૮૯
નીલુ	૨૫૩, ૨૬૬		
નૃગરાજ	૩૧૯		
નેપાપોલ	૧૮૯		

પદ્મકુંડ	૩૨૯	પંચમદાસ	૧૦, ૨૯, ૩૨, ૩૩, ૩૮,
પદ્મગુપ્ત	૪૫૧		૪૦, ૪૧, ૪૯, ૧૧૦,
પદ્મનાભ	૧૯૦		૨૫૩, ૩૧૮, ૩૮૬, ૩૯૧-
‘પદ્મપુષ્પ’	૨૭૦, ૨૮૦, ૩૧૮, ૩૨૦-		૩૯૩, ૪૦૦
	૩૩૩, ૩૩૩, ૩૮૦, ૩૮૪,	પંચવર્ણ	૨૩૮, ૨૮૬
	૩૯૧, ૩૯૨	પંચવટી	૨૯૪
પદ્મવર્ણ	૩૨૪	‘પંચસિદ્ધાન્તિકા’	૫૦૦
પદ્માવતી	૨૭૩	પંચાલ દેશ	૨૬૧
પદ્મિમતિ	૨૨૫	પંચાશ્રય	૩૬૬
પદ્મમંદ	૧૦૬	પંચાસર	૧૨, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨,
પદ્મોદ્ભા	૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪,		૩૭૬
	૩૧૬, ૩૧૯	પંચાસરા-પાર્થનાથ	૩૬૬
પદ્મગુપ્ત	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૦૧	પંચાંગમુધારાસમિતિ	૪૯૭
પદ્મશર	૨૬૫	પંભળ	૧૪૮, ૨૫૩, ૨૬૪, ૨૬૫,
પદ્મંત	૩૧૮		૪૩૧, ૪૩૯, ૪૪૨, ૪૪૮,
પરીશિત	૨૦૧		૪૭૯
પરીનળાવ	૩૪૬	પાકિસ્તાન	૩, ૪, ૨૭, ૨૩૦, ૩૯૧
પદ્મોદ્ભા	૨૩૨	પાળનર	૩૫૯
પદ્મોદ્ભ	૪૪૦	પાટડી	૪૬૦
પદ્મોદ્ભા	૨૬૪, ૩૧૮	પાટણ	૧૨, ૧૭, ૫૧, ૧૯૦, ૩૦૭,
પદ્મોદ્ભા	૩૨૨		૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૬૭,
પદ્મસાગ્રા	૧૬, ૩૯૯		૩૬૮, ૩૭૭, ૩૯૩
પદ્મસાગ્રી	૨૮૮, ૨૮૫, ૩૨૪	પાટણનગર	૩૮૦
પદ્મસી	૪૬૨	પાણિનિ	૪૮-અ, ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૫૬,
પદ્મનયર	૩૪૮		૨૫૮, ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૪,
પદ્મસિવા	૩૨૪		૨૭૯, ૨૮૪, ૨૮૬, ૩૧૭,
પંચ-કર્પૂર	૩૮૫		૩૨૨, ૩૨૩, ૩૩૬, ૩૩૬,
‘પંચતંત્ર’	૨૧૦		૨૪૫, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૮૪
પંચનદ	૨૩૧, ૨૬૩-૨૬૫, ૨૮૪	પાતાલ	૨૬૫
	૩૨૩	પાતાલકિતક	૨૭૪
પંચનદ તીર્થ	૨૬૪		

પાંદરા	૩૯૩	પાલીતાણા	૧૧, ૪૯, ૩૫૩
પાદલિતપુર	૩૫૪	પાલ્લા	૧૩
પાદલિતાચાર્ય	૩૩૫, ૩૪૩, ૩૫૪, ૩૮૭	પાલ્લણપુર	૩૬૬
પાનમ	૧૪	પાવગિઠ	૭, ૮, ૧૪, ૪૧, ૩૨૨, ૩૯૩
પાપવતી	૩૮૮	પાશુપત સંપ્રદાય	૩૯૪, ૪૦૩, ૪૪૫
પાર	૧૬, ૭૧	પાચળન્ય	૨૮૬, ૩૭૩
પારડી	૧૬, ૩૯૯	પાંડવો	૨૨૭-૨૨૯, ૨૩૮, ૨૫૪, ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૧૩, ૩૧૬
પારદ	૨૭૧	પાંકુ	૨૨૫
પારનેર	૯	પાંડિય	૪૮૮
પારસકૂલ	૩૪૫	પાંડિય	૨૯૪
પારસીકો	૨૭૬	પિતામહમુખ	૩૫૪
પારા	૩૨૨	પિપરિયા	૧૫
પારાહા	૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	પિપળાવ	૩૬૯
પારાશર	૪૫૩, ૪૫૮	પિપ્પલાવી	૩૬૯
પારિયાત્ર	૨૮૮-૨૯૦, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૨	પિ-લો-મો-લો	૨૭૯
પાર્નિટર	૨૩૮, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨	પિંગલવાડા	૧૪
પાર્થનાથ	૩૪૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૮૧, ૩૮૭	પિંછકૂપિકા	૩૨૫
પાલ	૧૪	પિંડતારક	૨૪૩, ૩૩૮
પાલડી	૩૭૭, ૩૭૮, ૪૨૧	‘પિંડનિર્ધુક્તિ’	૩૬૮
પાલણુ(ન)પુર	૩૩, ૩૯, ૫૦, ૩૬૩, ૩૬૬	પિંડારક	૨૩૮, ૨૪૨, ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦
પાલિ	૨૬૨	પિંડારા	૨૩૮
પાલિતપુર	૩૫૪	પીપલુલાતડાગ	૩૬૭
પાલિતાણ્ય	૩૫૩, ૩૫૪	પીરમળેટ	૭૨
પાલિતાનક	૩૫૪	પીરોળ	૪૬૪
પાલીતાણ્યક	૩૫૪	પીંડારા	૨૫, ૭૬, ૭૮, ૨૪૦, ૨૪૨
		પીંપળનેર	૧૫
		પુરુષોત્તમ	૪૩૩

પુણ્યાક ૩૬૪	પૂર્ણિ ૧૫, ૩૧૬, ૪૦૦
પુનાટ ૪૫૭	પૂર્ણિશા ૩૧૮
‘પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ’ ૩૧૬, ૩૧૮,	પૂર્વગંગા ૩૨૩
૩૧૦, ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૩૧,	પૃથા ૨૨૫
૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૮, ૩૫૦,	પૃથિવીસેન ૪૪૧
૩૫૨-૩૫૪, ૩૫૧-૩૫૮,	‘પૃથુસાળરાસો’ ૪૫૦, ૪૮૮
૩૬૩, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯,	પેટલાઉદ્ર ૩૮૬
૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૮,	પેટલાઉદ્રપુર ૩૬૩
૩૭૯, ૩૮૧-૩૮૩, ૩૮૫,	પેટલાદ ૩૬૩, ૩૮૭, ૪૦૨
૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧, ૩૯૩	પેટલાપદ્ર ૪૦૨
પુલકેશી અવનિબ્ધનાશ્રય ૨૮૦	પેદામલી ૬૬, ૮૨
પુલકેશી ૧ લો ૫૦૦	પેયડશાહ ૩૬૮
પુલકેશી ૨ જો ૨૮૦	પેનસિદ્ધવેનિયા ૧૫૫
પુલસ્ત્ય ૨૦૮	‘પે ર ’ ૨૬૫, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૭,
પુલિશ ૨૭૪	૩૧૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૩,
પુલિંદ્યવન ૨૭૦, ૪૩૩	૩૫૩, ૩૬૭
પુલુહ ૨૦૮	પેર ૮૮
પુલોમા ૨૧૬	પેલેસ્ટાઈન ૮૭, ૧૪૬
પુલ્કર ૪૭, ૨૮૪, ૩૩૪	પેશાવર ૪૪૮
પુષ્પગિરિ ૨૮૩, ૨૮૪	પૈઠ્ઠ ૪૬૦
પુષ્પવતી ૩૮૨	પોરબંદર ૨૬, ૨૮, ૩૪, ૩૫, ૪૬,
પુષ્પસાગપુર ૩૬૨	૧૦૬, ૨૪૦, ૨૪૫, ૩૫૧,
પુસાળકર ૨૩૮	૩૬૦
પુણભાવિ ૨૫૮, ૨૬૦	પોર્ટુગીઝ-સીન્ડા ૩૪૬
પુહરીક ૨૬૧	પો-લ-ક-ઉ-પો ૩૪૩
પુક ૨૨૬, ૨૭૩	પોલકક વાસુદેવ ૨-૬, ૨૩૬
પુન્નવર્ધન ૪૫૮	પોરવ ૨૨૬
પૂના ૧૦૪	પોર વેલાકુલ ૩૫૧
પૂરણ ૪	પોલોમી ૨૦૮
પૂર્ણભટ્ટાવિહાર ૩૩૪	પ્રકાશ ૧૭૯, ૧૬૫
પૂર્ણભદ્ર ૨૮૨	પ્રચંડ ૩૭૪

પ્ર ચં. દીવાનજી ૨૪૦	૧૯૦, ૧૯૧, ૨૨૦, ૨૪૩,
પ્રતિષ્ઠાન ૪૬૦	૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૮, ૨૮૬,
પ્રતિજ્ઞાનનગર ૩૬૯	૨૮૮, ૨૯૦, ૩૧૪-૩૧૬,
‘પ્રતિજ્ઞાનપત્તનકલ્પ’ ૩૪૩	૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૨૭,
પ્રભુન્ન ૨૩૦, ૨૩૧	૩૨૮-૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૫,
પ્રભુન્નસુરિ- ૩૭૯	૩૩૬, ૩૩૮, ૩૪૯, ૩૫૬-
પ્રઘોત ૩૪૨	૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૭૯,
‘પ્રખંધકોશ’ ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૩૫,	૩૮૦, ૪૦૩
૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૮,	પ્રભાસક્ષેત્ર ૨૯૦, ૩૨૭, ૩૪૯
૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૬૩,	„-આહાત્મ્ય ૩૧૫
૩૬૬, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૩,	‘પ્રભાસખંડ’ ૨૮૫, ૨૯૦, ૩૧૫,
૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૫,	૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૫,
૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧	૩૪૫
‘પ્રખંધચિંતામણિ’ ૨૮૫, ૨૯૧,	પ્રભાસ તીર્થ ૩૧૩, ૩૧૫
૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦-૩૨૨,	પ્રભાસત્રિવેણીસંગમ ૨૫૭
૩૨૭, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૫,	પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજ ૩૯૭
૩૪૮-૩૫૦, ૩૫૨-૩૫૫,	પ્રમુદ ૨૭૩
૩૬૨, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯,	પ્રયાગ ૪૬૧
૩૭૪-૩૮૩, ૩૮૫, ૩૮૭-	પ્રવરસેન ૧ લો ૪૮૫
૩૮૯, ૩૯૩, ૪૬૨	પ્રવરા ૭૨, ૭૯, ૧૮૮
પ્રભાકરવર્ધન ૨૭૫	પ્રચાંતરાગ ૩૯૪, ૩૯૯
પ્રભાચંદ્ર ૩૩૮	પ્રચાંતવર્ષ ૩૪૨
‘પ્રભાવક્યરિત’ ૨૮૫, ૨૯૧, ૩૨૧,	પ્રજ્ઞાનકા ૩૬૧, ૩૬૪
૩૨૨, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૦,	પ્રજ્ઞાનપુર ૩૬૩, ૩૬૪
૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૫૫,	પ્રસેન ૨૨૫, ૨૨૬
૩૫૭, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૭૨,	પ્રહલાદન ૨૬૬
૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧,	પ્રહલાદનપુર ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૦૩, ૪૦૫
૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦	પ્રાચ્યોપાનિય ૨૨૮, ૩૪૦, ૩૪૧,
પ્રભાસ (પ્રભાસ પાટણ) ૧૯, ૮૨, ૯૭,	૪૨૩
૯૯, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૩૩,	પ્રાચ્યોપાનિયદુર્ગ ૩૨૯, ૩૪૦
૧૫૫, ૧૭૯, ૧૮૫-૧૮૭,	

પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ૨૨૭, ૨૩૫, ૨૪૫,
૨૫૪, ૨૬૬, ૨૬૦, ૨૬૧,
૩૩૬, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૬૦
પ્રાચીતીર્થ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૨૬, ૩૩૮
પ્રાચી સરસ્વતી ૨૪૨, ૨૪૩, ૩૧૪,
૩૧૬, ૩૨૭, ૩૩૦
પ્રાપ્તિ ૨૨૫
પ્રાવૃષ્ણ ૨૬૮, ૨૭૩
પ્રાતીજ ૧૩, ૧૬, ૩૭૪
પ્રાથક ૫
પ્રિન્સેપ ૪૮૦
પિલ્લની ૨૬૨
ફલ્ગુદિવ શ ૪૪૭
ફરંગટા ૩૬૧
ફર્થુસન ૪૮૧, ૪૮૭
ફલી ૨૨
ફકમસવળ ૩૩૮, ૩૬૧
ફિનિશિયા ૧૫૧
ફુટેકા ૮૨
ફુલ્કર ૨૦
ફૂટ ૮૨
ફોન્સ ૮૮, ૪૬૬
ફલીટ ૨૨૧, ૩૬૬, ૩૬૬, ૪૮૧
બગુમરા ૩૬૬
બળાણ ૫૦
બઝાન ૨૭૬
બહુ ૪૦૨
બદલપુર ૨૩
બનાસ ૭, ૧૨, ૮૨, ૨૬૪, ૨૮૬,
૩૧૮

બનાસકાંઠા ૭, ૮, ૧૨, ૧૭, ૩૨-૩૪,
૩૮, ૪૬, ૪૬, ૫૦, ૨૬૧,
૨૬૪, ૨૭૩, ૩૧૫, ૩૧૮,
૩૩૬, ૪૩૩
બન્નાસા ૩૧૮
બન્ની ૨૨
બપપાદીય વિહાર ૩૩૪
બપભટ્ટિસરિ ૩૫૮, ૩૭૨
‘બપભટ્ટિસરિયરિત’ ૩૩૮, ૩૭૨,
૩૮૫
બહુ ૨૩૦, ૨૩૪
બરગોસા ૩૪૩
બરટક ૨૬૧
બરડાનો કુંગર ૧૦, ૨૩૮, ૨૪૫,
૨૫૬, ૨૮૭, ૨૬૧, ૩૩૦,
૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૬૦,
૪૪૬
બરડિયા ૩૨૩
બરાકા ૨૭૧, ૨૭૭, ૩૨૮
બરાકેનો અખાત ૩૩૭
બરુસ, બરુસી ૩૪૩
બરુહ ૩૪૩
બરૌઝ ૩૪૩
બરૌસ ૩૭૦
બર્ણાસા ૩૧૮
બર્નર ૨૭૬, ૪૩૪, ૪૬૧
બર્નરક ૪૬૧
બલદેવ ૨૦૭
બલભદ્ર ૩૫૬, ૩૮૫
બલમિત્ર ૪૪૦
બલરામ ૨૨૫-૨૨૭, ૨૨૬, ૨૩૦,
૨૬૨, ૨૬૨, ૩૩૫, ૪૩૩

અલ્લખર્મા ૩૨૬, ૩૪૬	આરમાસી ૨૮
અલ્લિ ૩૪૭	આરવન ૩૬૪
અલ્લિતીર્થ ૩૩૧	આરિગાઝા ૨૭૦, ૨૭૭, ૩૧૧, ૩૪૩
અલિરાબ ૩૪૨	આરિયા ૩૨, ૫૦
અલુચિસ્તાન ૪૪૩	આરેજી ૪૨૧
અહલ ૧૬૫	આરેજ ૩૭૭, ૪૨૧
અહાદરપુર ૮૨	આર્જુસા ૩૧૬
અહિર્મંડલી ૩૬૬	આર્હરપત્ય સંવત્સર ૪૭૭, ૪૬૦,
અહેરામપુર ૩૭૭	૫૦૦
અહુચરાણ ૧૭, ૪૩૬	‘આલકાંડ’ ૨૫૮
અહેરીન ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૦,	આલમુકુદ ૨૮૪
૧૬૧, ૧૬૮	‘આલરામાયણ’ ૨૭૬
અજેજ ૪૧૪	આલહ સસરિ ૩૬૩
અંગાળ ૩૧, ૩૬, ૩૮૧, ૩૬૦, ૩૬૧,	આલારામ ૭
૪૩૬, ૪૫૪	આલેરા ૨૮૧
અંટિયા ૩૫૧	આલ્લીક ૨૬૩
અંડરિનિદ્રિ ૪૨૧	આવસનક ૩૬૪
અંડરિનિદ્રિપથક ૩૭૭	આબ્લદેવ ૩૫૧
અંધુવર્મા ૨૭૪, ૪૪૪	આહડ ૩૭૮
આગલાણુ ૪૭	આહિરિકા ૩૬૬
આણુ ૨૨૬, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૨,	આહુલોડનગર ૩૮૨, ૩૮૩
૨૬૪, ૪૪૭	આહલીક ૩૪૦
આણાસુર ૩૭૩	બિયાસ ૨૬૪
આઠામી ૪૫૧, ૪૫૮, ૫૦૦	બિલિમોરા ૧૬, ૨૫, ૩૨૪
આપક ૪૪૩	બિલ્વખાત ૩૩૧, ૩૬૪
આબરકોટ ૧૦૭	બિસૌલી ૧૩૬, ૧૪૦
આબરા ૪૬૧	બિહરોજ ૨૭૬, ૩૪૩
આબરિયાવાડ ૫૦, ૪૩૧	બિહાર ૬૬
આબીવંશ ૨૬૦	બિહલણ ૨૫૨, ૨૮૧
આઠાણુગામ ૧૪	બિબિસાર ૫૬, ૨૦૨
આરડોલી ૩૬૬	બી. કે. કૃત્રી ૩૪૧

બી કે. ગેટરજી ૧૪૬
 બી બી લાલ ૧૩૮
 બીલ ૨૭૧
 બીલખા ૫૦, ૩૩૧, ૩૬૪
 બીલેશ્વર ૩૩૦
 બી. સી. લો ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૯
 બુધગુપ્ત ૩૧૭
 બુદ્ધસાધાર ૪૩૪
 બુદ્ધવર્મા ૩૯૩
 બુદ્ધિસાગરજી ૩૭૯
 બુથ ૬૬
 'બૃહત્કથા' ૩૪૨, ૪૮૯
 'બૃહત્કથાકોશ' ૪૫૭
 'બૃહત્કથપ્રસૂત' ૩૭૧
 'બૃહત્સહિતા' ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૫૯,
 ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૪,
 ૨૮૪, ૨૮૫
 બૃહદ્ગન્ધ ૩૬૯
 બેક્ટ્રિયન ગ્રીકો ૪૩૫, ૪૪૨, ૪૫૨
 બેટ ૨૫
 બેટ દારકા ૪૪૫
 બેટવા ૨૨૪, ૨૩૫, ૩૨૧
 બેટી ૨૫, ૨૮
 બેબિલોનિયા ૧૬૩
 બેલવલકર, ડો. ૩૬૮
 બેલા ૫
 બેલારી ૧૬૩
 બેલિનમ ૫૯૬
 બેલરીન ૧૨૯
 બોચી ૨૨
 બોટાદ ૩૫૮

બેટાલી ૮૨
 બોધિવંશ ૪૪૦
 'બોમ્બે ગેઝેટિયર' ૨૬૨, ૨૮૨, ૩૭૦,
 ૪૩૫, ૪૫૯, ૪૬૫
 બોરસદ ૩૮૧, ૩૮૮, ૪૫૮, ૪૬૪
 બોરિયાસ્તૂય ૩૩૫
 બૂલર ૩૭૦, ૩૯૫
 બહા ૨૮૩
 'બ્રહ્મક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય' ૩૩
 બ્રહ્મખેટક ક્ષેત્ર ૩૩૩
 બ્રહ્મખંડ ૩૮૪
 બ્રહ્મગુપ્ત ૨૭૪
 બ્રહ્મપુર ૩૩૩
 'બ્રહ્મપુરાણ' ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૩
 બ્રહ્મસર ૩૧૪
 'બ્રહ્મસિદ્ધાંત' ૪૭૭, ૪૯૦
 બ્રહ્મા ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૮૪, ૪૫૧
 બ્રહ્માની ખેડ ૩૩૩, ૩૮૪
 બ્રહ્મા-મંદિર ૩૩૪
 બ્રહ્મા-સાવિત્રી ૩૮૨
 'બ્રહ્માંડ પુરાણ' ૨૫૯, ૨૭૩, ૨૮૯,
 ૨૬૭, ૨૬૯, ૩૧૭, ૩૧૯,
 ૪૩૪
 બ્રાહ્મ ૧૬૦
 'બ્રાહ્મખંડ' ૩૩૩
 બ્રાહ્મણ પેટાજાતિઓ ૪૬૫
 બ્રાહ્મણવાહ ૨૫૫
 બ્રાહ્મી ૩૧૬
 બ્રિટિશ ૪૮-અ, ૪૯, ૪૭૭, ૪૯૦
 ૪૯૬
 બ્રુસ ફ્રેટ ૯૧

ધ્રુવ, રોબટ ૮૧	
ભગદત્ત ૨૩૫, ૨૫૪, ૩૩૯, ૩૪૦	૩૪૩, ૩૯૦, ૩૯૩, ૩૯૬, ૪૩૨, ૪૮૩
ભગવદાલંબ ૨૩૯	ભરૂચ ૧૬, ૧૮, ૨૪, ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૬, ૪૮/આ, ૪૯, ૫૧, ૮૦, ૧૦૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૮, ૨૨૧, ૨૬૯, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૯૩, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૩૬, ૩૮૬, ૩૮૯, ૩૯૫- ૩૯૭, ૪૩૭, ૪૪૪, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૯
ભગવાનલાલ ઈન્દ્ર ૨૭૬, ૨૮૨, ૩૯૫, ૪૪૧, ૪૪૮, ૪૫૧, ૪૮૪, ૪૮૫	
ભચાઉ ૧૧	ભર્તૃદામા ૪૪૧
ભટાર્ક ૩૫૧	ભર્તૃવૃક્ષ ૪૮૭, ૪૮૮
ભટાર્કવિહાર ૩૩૪	ભર્તૃહરિ ૪૪૩
ભટ્ટકપત્ર(દ્ર) ૩૫૦, ૩૫૧	ભત્રીશ્વર તટાકવૃક્ષ ૩૨૫
ભટ્ટસાળી ૨૪૦	ભણાટ ૨૭૪
ભટ્ટિ ૨૫૨, ૩૫૨	ભવનાથ ૨૮૫, ૩૨૪, ૩૪૫
ભટ્ટી ૪૪૬	‘ભવિષ્યપર્વ’ ૨૯૦, ૩૪૦
ભદ્ર ૩૮૬	‘ભવિષ્યપુરાણ’ ૨૭૦, ૨૮૦
ભદ્રપત્તન ૩૫૬	ભંભેરી ૩૬૯
ભદ્રપાટક ૩૫૬	ભાઉદાશ ૪૮૧
ભદ્રશ્રેણ્ય ૨૬૬	‘ભાગવતપુરાણ’ ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૮૭, ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૨૯-૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૨
ભદ્રા ૨૩૦, ૩૨૬, ૩૩૧	‘ભાગવત-માહાત્મ્ય’ ૨૮૦
ભદ્રાણુક-મણ્ડપિકા ૨૬૦	ભાગાતળાવ ૧૦૮, ૧૭૭
ભદ્રેશ્વર ૨૭, ૨૭૧, ૩૬૫	ભાડલ ૯
ભદ્રેશ્વર-વેલાકુલ ૨૭૨	ભાણુ જોડેવો ૩૬૦
ભરત ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૯૪	ભાણુવડ ૩૫૯
ભરત ચક્રવર્તી ૨૭૧	
ભરતવન ૧૦, ૨૯૨	
ભરૂાજ ૪૫૧	
ભરાણા ૨૬૦	
ભરુ ૩૪૩	
ભરુઅમ્બ ૩૧૭, ૩૪૩, ૪૦૩	
ભરુકમ્બ ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૯૩, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૩૬, ૩૪૧,	

ભાતગામ ૩૮૧
 ભાદર ૧૦, ૧૪, ૧૬, ૨૬, ૭૧,
 ૭૪, ૭૭, ૮૦, ૧૦૦, ૧૦૩,
 ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૬૭, ૩૨૬,
 ૩૩૧, ૩૫૧, ૩૫૭
 ભાદરોડ ૩૫૬
 ભાતુ ૩૬૦, ૩૬૮
 ભાતુભટ્ટ ૩૫૧, ૩૬૩
 ભાતુમિત્ર ૪૪૦
 ભાયાવદર ૩૩
 ભારત-ધરાની ૧૫૧
 ભારત-કારિયમન ૧૪૭
 ભારતચુદ્ધ ૨૨૬, ૨૪૧, ૨૪૨, ૩૩૬
 ભારતવિજય ૩૩૬
 ભારતીય-યુદ્ધ ૪૪૦, ૪૭૩
 ભારદ્વાજ ૪૫૩, ૪૫૮
 ભારુકચ ૪૮/અ, ૪૮/આ, ૨૦૬,
 ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૪૧,
 ૩૪૪
 ભાર્ગવ ૨૨૧, ૨૬૮, ૨૭૩, ૪૩૨,
 ૪૩૩, ૪૫૩
 ભાલ ૧૬, ૩૦, ૧૦૬, ૩૮૩,
 ૩૮૪
 ભાલ-નળકાંડા ૬, ૧૦૫
 ભાલિજ્ય ૪૦૨
 ભાલેજ ૪૦૨
 ભાવડ ૩૫૬
 ભાવનગર ૨૬, ૨૮, ૪૧, ૪૬, ૪૮,
 ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૬૨, ૩૫૪-
 ૩૫૬, ૩૬૪
 ભારકર ૩૭૬

ભાં ઓ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૨૬૬
 ભાંડારકર ૪૩૬, ૪૪૧, ૪૪૪, ૪૪૮,
 ૪૫૦-૪૫૨, ૪૫૪
 બિલોડા ૮, ૧૩
 બિલ્લ ૨૭૮, ૪૩૨, ૪૩૪,
 બિલ્લમાલ ૪૮/આ, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦,
 ૪૦૧
 બીનમાલ ૨૭૬, ૨૮૦, ૪૪૬, ૪૫૫
 બીમ ૨૭૫
 બીમદેવ ૧લો ૨૬૦, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૪૬,
 ૩૭૪-૩૭૬, ૩૬૪, ૪૬૧
 બીમરથી ૩૧૬
 બીમ સાતત ૨૨૪, ૨૩૪
 બીમસિંહ ૩૬૫
 બીમસેન ૨૭૦
 બીમા ૭૨
 બીલસા ૪૭, ૪૮
 બીખક ૨૨૬
 'બીખપર્વ' ૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૩,
 ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૬-૩૧૯,
 ૩૨૨, ૩૨૪
 ભુજબેદ્ર ૪૭૭
 ભુજવર્મા ૨૭૦
 ભુચડ ૩૬૭
 ભૂખી ૧૪, ૨૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૭૮
 ભૂજ ૫, ૧૧, ૩૬, ૧૦૬, ૧૭૦,
 ૩૬૫
 ભૂતાંબિકા ૨૫૬, ૩૪૧, ૩૫૬,
 ૩૬૧
 ભૂતાંબિકા ૩૪૧, ૩૫૬, ૩૬૦
 ભૂતપ્રતી ૩૬૦

ભૂમક	૩૪૧, ૩૬૦, ૪૭૫	ભોજ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૭૬, ૨૭૭, ૩૭૨
ભૂમકપદિકા	૩૬૦	ભોજદેવ	૨૮૧
ભૂમધ્યસમુદ્ર	૩૯, ૮૯, ૪૩૧, ૪૩૨	ભોજરાજ	૩૪૭
ભૂમલિકા	૩૫૯ ૩૬૦	ભોજરાજનો	૨૮૬, ૨૮૭
ભૂમલી	૩૪૧, ૩૬૦	ભોજ વૃષ્ણિ	૨૩૨
ભૂમિપાલ	૨૮૧	ભો. જે. વિદ્યાભત્ત	૪૨૧
ભૂમિલિકા	૩૫૯, ૩૬૦	ભોળો	૨૨૪, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪
ભૃગુ	૨૦૮, ૨૧૩, ૨૧૮, ૩૨૨, ૩૪૨, ૩૪૩	ભોપાળ	૩૨૧
ભૃગુન્નપિ	૩૪૨	ભોમપક્ષિયા	૩૪૧
ભૃગુકચ્છ	૨૫૫, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૭૮, ૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૩, ૪૦૩, ૪૩૨, ૪૪૦	ભોળાદ	૩૮૩
ભૃગુકુલ	૩૪૨	ભોડાનક	૩૬૩
ભૃગુક્ષેત્ર	૩૪૩	ભૌમપદિકા	૩૪૧, ૩૬૧
ભૃગુતીર્થ	૩૪૩	ભૌમાચાર	૩૩૯, ૩૪૧, ૩૬૦
ભૃગુપત્તન	૩૩૬	ભૌમે	૩૩૪
ભૃગુપુર	૩૧૭, ૩૪૩, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૩૪	મકરધ્વજ	૪૪૬
ભેટડિયા ભાણ	૩૮૩	મક્કન	૧૬૧
ભેંસલો	૧૧, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૮૫, ૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૧	મક્કા	૪૯૩
ભેંસાણ	૧૯	મક્કા પાસગાર	૭૩
ભૈમરથી	૩૧૯	મગ	૪૫૦
ભૈમે	૨૩૪	મગદલા	૨૫
ભૈરવજપ	૨૯૨	મગધ	૨૨૫, ૨૬૧, ૪૭૯
ભૈરવી દેવી	૩૭૭	મગધરાજ	૫૯
ભોગપુર	૪૦૨	મગન	૧૫૫, ૧૬૧
ભોગવતી	૩૮૮, ૪૦૨	મચ્છુ	૨૦, ૫૦
ભોગાવો	૧૩, ૧૦૮, ૧૦૯	મચ્છુદરી	૩૪૮
ભોગીલાલ	જ. સ્પિસરા ૨૬૫, ૨૯૨	મન્નેવડી	૩૬૩, ૩૬૪
		મણિભાર્ગ દિવેદી	૩૯૭, ૩૯૯
		મનિકા	૩૭૯

‘મત્સ્યપુરાણ’ ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૬૭,	મરુપ્રદેશ ૨૫૭
૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૩, ૨૮૯,	મરુભૂમિ ૨૬૫
૨૯૦, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૪૦,	મરુમંડલ ૪૬૨
૩૪૨, ૪૩૨, ૪૪૬, ૪૫૨	મરુસ્થલી ૩૭૮
મથુરા ૨૨૪-૨૨૬, ૨૪૧, ૨૬૫,	મરેડી ૩૧૮
૨૮૬, ૨૯૨ ૪૩૩	મરોલી ૨૫
મદ્ધર ૩૬૪	મહુવા ૩૮૫
મદાવી ૩૨૫	મલક ૨૮૩
મદિરા ૨૩૦	મલધારી ચંદ્રસરિ ૩૭૬
મદ્રો ૪૩૫	મલખાર ૧૧૬, ૫૦૬
મધુ ૨૨૪, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૬૬	‘મલયગિરિ-ટીકા’ ૩૬૮
મધુ દાનવ ૨૫૫	મલાવ તળાવ ૩૮૨
મધુ દૈત્ય ૩૪૪	મલિવાપીવહ ૩૨૫
મધુમત્ ૨૭૦	‘મલ્લવાદિપ્રખંધ’ ૩૮૫
મધુમતી ૨૩૩, ૨૩૪, ૩૨૫, ૩૫૬,	મલ્લવાદિસરિ ૩૪૩, ૩૫૨, ૩૮૬
૩૮૫, ૪૦૧, ૪૦૩	મલ્લાટ ૨૭૪
મધુમતીદ્વાર ૩૨૫	‘મલ્લનાથચરિત’ ૩૭૧
મધુસૂદન ૪૦૧	મરકત ૧૬૨
મધ્ય એશિયા ૨૭૫, ૪૪૧, ૪૪૬	મહતી ૩૧૭
મધ્યપ્રદેશ ૩, ૬, ૧૫, ૪૭, ૧૪૭,	મહમૂદ ગઝની (ગઝનવી) ૩૪૮, ૫૦૫
૨૨૫, ૨૯૦, ૩૧૭, ૩૧૮	મહમ્મદ ૪૦૧, ૪૬૪
૩૩૬	‘મહર્ષિચરિત-પ્રશસ્તિ’ ૨૮૨
મનુ ૨૧૧, ૨૫૫, ૪૩૨	મહમ્મદ ૪૬૩
મનુષ્ય ૨૦૩	મહાકાલ ૨૭૬, ૩૩૪
‘મનુસ્મૃતિ’ ૪૪૨, ૪૪૪	મહાકાલી ૩૮૨
મન્મદ ૨૭૭	મહાગૌરી ૨૮૬
મયણ્મલ્લદેવી ૩૮૨	મહાકુર્ગાધિકરણ ૩૬૦
મરીચિ ૨૦૮	‘મહાભારત’ ૨૦૬, ૨૨૬, ૨૩૭, ૨૩૮
મરુ ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૬૭, ૨૭૨,	૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૭,
૩૯૧	૨૫૨, ૨૫૪-૨૫૭, ૨૬૩,
મરુ-ધનવા ૨૬૩, ૩૧૩	૨૬૫-૨૬૭, ૨૬૬-૨૭૧,

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૨-	મહીસા ૧૩, ૩૮૬
૨૮૪, ૨૮૬-૨૯૦, ૨૯૩,	મહીસાગરસંગમ ક્ષેત્ર ૩૩૩, ૩૮૮
૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭-	મહીય ૩૫૫
૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૪,	મહુવા ૧૫, ૩૨૫, ૩૫૬, ૩૬૪,
૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૯-૩૩૧,	૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૫, ૪૦૩
૩૩૫-૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૨,	મહેગામ ૧૦૮, ૧૬૨
૩૪૪, ૩૭૦, ૩૮૫, ૪૧૩,	મહેન્દ્ર ૨૮૮
૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૪૨	મહેન્દ્રપાલ ૩૨૬, ૩૪૬, ૪૬૩
‘મહાભાષ્ય’ ૨૭૯	મહેન્દ્રસુરિ ૩૪૩
મહારાષ્ટ્ર ૩, ૬, ૪૬, ૪૭, ૭૧,	મહેમદાવાદ ૧૩, ૩૮૫, ૩૯૧
૭૨, ૭૯, ૨૬૧, ૨૭૬,	મહેર ૩૫૫
૨૯૪, ૩૬૯, ૪૪૨, ૪૪૩,	મહેથર ૧૦૦, ૩૩૭, ૪૪૩
૪૪૬, ૪૫૧, ૪૫૭, ૪૮૬	મહેસાણા ૮, ૧૭, ૩૪, ૪૬, ૪૯,
‘મહાવંસ’ ૨૭૫	૮૨, ૧૯૦, ૨૭૩, ૩૬૮,
મહાવીર ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૨, ૩૫૪,	૩૬૯, ૩૭૧-૩૭૪, ૪૦૦,
૩૭૨, ૩૭૩, ૩૮૧, ૩૮૫,	૪૦૨
૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૪	મહોર ૧૩
‘મહાવીરચરિત્ર’ ૪૯૨	મંડલિકા ૩૯૫
મહિતા ૩૧૭	મંગલપુર ૩૫૦, ૩૫૧
મહિમાન ૨૬૬	મંગલાનક ૨૮૦
મહિસાણા ૩૭૪	મંજુમ ૩૨૨
મહી ૬, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૩,	મંડપદુર્ગ ૩૭૯
૨૪, ૨૯, ૪૪, ૭૦, ૭૧, ૭૪,	મંડલિકા ૩૪૮
૭૫, ૮૨, ૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૬,	મંડલી ૩૫૬, ૩૬૪, ૩૭૫, ૩૭૬,
૨૭૮, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૧,	૪૦૩
૩૨૪, ૩૭૫, ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૬૫	મંડલીદિગ ૩૫૬, ૩૭૬
મહીકાંઠા ૪૮/અ, ૫૦, ૨૬૮, ૨૬૯,	મંડુકેશ્વર ૩૧૬
૩૧૮, ૪૦૨	મંદસોર ૪૭, ૪૪૪
મહીધર ૨૫૬, ૪૩૪	મંદોલી ૧૯૫
મહીનગર ૧૩૨, ૩૮૮	માધ ૨૫૨, ૨૮૫
‘મહીપાલરાસ’ ૩૭૯	માઝુમ ૧૩, ૮૪, ૩૨૨

માહર ૪૫૩, ૪૫૮
 માહાગારકર ૨૬, ૪૧
 માહાપ્રજ્ઞા ૩૨૫
 માહાવદર ૨૬, ૫૦, ૩૫૮
 માહિકચમ્પર ૩૮૬
 માતર ૧૩, ૩૨૦, ૪૦૨
 'માથુરી વાચના' ૩૫૨
 માધવ ૨૩૪, ૩૭૮
 માધવદેવ ૩૩૮
 માધવપુર ૨૬, ૨૪૦, ૨૪૩, ૩૩૮
 માધવમંદિર ૩૩૮
 માનવગોત્ર ૪૫૩
 માનવ્ય ૪૫૧
 માનસર ૩૬૪
 માન્યખેટ ૩૬૬
 માયસોર ૧૩૩
 મારવ ૩૬૬
 મારવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૨૫૩, ૨૬૩,
 ૨૭૫, ૨૭૭, ૨૭૯-૨૮૧,
 ૨૮૩, ૩૫૨, ૪૩૦, ૪૪૭,
 ૪૫૬, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૫
 મારીચ ૨૬૪
 'માઈ ડેવપુરાણ' ૨૬૨, ૨૬૭, ૨૬૯,
 ૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૮-૨૯૦,
 ૩૧૬-૩૧૯, ૪૩૩, ૪૪૩,
 ૪૫૨
 માર્ટિન, સેટ ૨૭૧
 માર્તિકાવ્રત ૨૩૧, ૨૩૬
 માર્શલ ૧૩૬, ૪૮૮
 માલજી ૨૨
 માલન ૩૨૫

માલવ ૨૫૩, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૫,
 ૨૭૬, ૨૮૦, ૩૬૬, ૩૭૮,
 ૩૮૫, ૩૮૮, ૪૪૨, ૪૪૬,
 ૪૮૮
 માલનક ૪૮/આ, ૨૭૫
 માલો ૨૭૮
 માલ્ય ૨૮૮
 માહિક ૨૬૬
 માહિક ૨૬૮
 માહિકમતી ૨૦૨, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૮૬,
 ૨૯૪, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૩૭
 માહિકસક ૩૮૬
 માહિકસતિ ૩૩૬
 માહ્ય ૪૮/આ, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૧૭
 માળવા ૬, ૧૩-૧૫, ૩૫, ૪૭, ૪૮,
 ૪૮/આ, ૧૮૮, ૨૮૮, ૨૮૯,
 ૩૧૭, ૩૨૧, ૩૨૪, ૩૩૬,
 ૪૩૬, ૪૫૩
 માળિયા ૨૧, ૫૦
 માંકણી ૩૬૫
 માંગરોળ ૬, ૧૦, ૨૬, ૩૪, ૩૫,
 ૨૫૬, ૨૬૦, ૩૨૬, ૩૩૦,
 ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૮૦,
 ૩૯૬, ૪૩૧, ૪૬૧
 માંડલ ૨૬૧, ૩૧૬, ૩૫૬, ૩૭૫,
 ૩૭૬, ૪૦૩, ૪૬૪
 માંડલા ૧૪
 માંડલી ૩૭૬
 માંડવ કુંગર ૧૦
 માંડવા ૧૫
 માંડવી ૨૨

મધાતા ૩૩૬	મૂલનાથ દેવ ૩૭૬
મિત્રવિંદા કાલિદી ૨૨૭	મૂલરાજ ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૨૬,
મિથિલા ૨૨૭	૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૧,
મિયાણી ૨૬, ૨૪૦	૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૬૧,
મિરાશી ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૯૬, ૪૦૦,	૪૬૨, ૪૮૯, ૪૯૧
૪૪૧, ૪૪૩, ૪૮૫, ૪૮૬,	મૂલવાસર ૩૩૮
૫૦૦	મૂલસણુ ૮૨
મિસર ૮૭, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૯	મુલુક મૂહિલ ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦, ૪૬૧
મિહિર ૪૩૫-૪૩૭, ૪૪૪	મૂલેશ્વર ૩૭૫, ૩૭૬
મિહિરકુલ ૪૩૭	મૂળદારકા ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૫,
મિહિરભોજ ૨૮૦, ૨૮૨	૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૧, ૩૩૨,
મીઠાપુર ૨૬	૩૫૬, ૩૬૧, ૪૩૯
મીનનગર ૧૩૨	મૂળી ૫૦, ૪૫૬
મીનલસર ૩૮૨	મેહ ૮૨
મીઠોળા ૧૫, ૨૫, ૩૨૫, ૩૩૫	મેહડોનલ ૨૮૪
મુધલ ૪૭, ૪૯, ૪૭૭, ૪૯૫	મેહલ પર્વત ૧૪
મુચકુંદ ૨૩૪	મેધહત ૨૮૯, ૩૨૧
મુચકુંદશાહ ૩૦૭	મેધનદિ ૪૯૨
મુઢેરા ૩૭૨	મેધનાદ શાહા ૪૯૭
‘મુક્તિકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ’ ૩૮૦	મેડ ૪૪૬
મુનશી ૨૨૧, ૪૪૮, ૪૫૬, ૪૫૭	મેડિયા ૪૪૬
મુનિ સુવ્રત ૩૪૩	મેલા ૩૭૦
‘મુનિસુવ્રત-સ્વામિચરિત’ ૨૮૧, ૩૭૯	‘મેહિનીકાશ’ ૨૫૬
મુરનિસુંદ ૨૨૮	મેટુ ૨૦૫, ૪૪૩
મુહડાસય ૩૭૪, ૩૭૮	મેટુગંગાચાર્ ૪૪૫, ૩૬૨, ૪૯૨
મુંજ ૨૮૧, ૩૭૪, ૩૮૧, ૪૫૬	મેલુહા ૧૫૫, ૧૬૧
મુંડા ૨૬૨	મેવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૪૭, ૫૧, ૧૮૩,
મુંદ્રા ૨૭, ૧૩૦, ૩૬૫	૨૮૯, ૩૧૮, ૩૨૦, ૪૬૦
મુંબઈ ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૯૨, ૧૦૪,	મેવાસ ૫૦
૧૦૫, ૧૧૭	મેશ્વો ૧૩, ૩૨૫
મૂર ૩૨૩	મેસરી ૧૪

भेसोपोदाभिया १२६, १५४, १५५,
१६८

भैनाक पर्वत ३२२

भैयूर १६२, १६१, २६६

भोअहीघाट १५

भोजनीन ३८६

भोटी भोरु ३८३

भोडासा १३, ३७४, ३७८, ४०२

भोदेर ३६६, ३७२

भोटेरअ ३७२

भोदेरक ३७१

भोटेरकीय अर्धाष्टम ३७२

भोटेरग ३७२

भोटेर। ३३२, ३३३, ३३६, ३७२,
४६४

भोटेश्वरी ३३३, ३७२

भोनेडीस २६२

भोनोभोसन ३५०

भोरघार ११

भोरणी १०, २१, ४६, ३६४, ४४५,
४४६

भोरा ४

भोहडवास ४०२

भोहडवासक ३७४

‘भोहडपराज्य’ २८२

भोहरेक ३३३, ३७२

भोहरे-जो-हो। ११३, ११८, १२०,
१२५, १३०, १३५, १३७,
१३६, १४२, १४३, १४८,
१५५, १५७, ४३१, ४३२

भोजिबोधि ४३१, ४३२

भौलिस्तान ३६१

‘भौसलपर्व’ २३७, २३६, २६३, २८७,
३२३, ३३७

भौसलपुष्प २२६

यक्षश्वर विहार ३३४

‘यलुवेई’ ३७०, ४५३, ४५८ .

यदु २३२, २३४

यमुना २६४, ३१३, ३१६, ३२१,
३२३

ययाति २२४, २३४

यशःपाल २८२

यशोदाभा ३७६

यशोदेवसरि ३४८

यशोधर ३४८

यशोधर्मा ४८८

यादवास्थणी २६४

यायात यदु ३३४

यारक ३६६

युअनस्वांग ४८/आ, २७१, २७५,
२७६, २८५, ३४३, ३५२,
३७०, ३८४, ४४७, ४४६,
४८१

युअयी ४३५

युअयेन ८८

युधिभिर् २२८, २५४, २५७, २७६,
३३६

युकेतिस-तैग्रिस १५४, १६०, १६७

युयुधान २२६

युरोप ३५, ४२, ८८, ६४

युले २७६

येत ४३५

ચેત્સી ૪૫૨	રંગપુર ૮૨, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૦૫,
ચૈગરાજ ૩૬૭	૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૮, ૧૩૯,
ચૌગેન ૪૫૮	૧૪૯, ૧૫૧, ૧૭૨, ૧૭૫-
સામોતિક ૩૬૦	૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨,
‘રઘુવંશ’ ૨૬૭, ૨૬૮	૧૮૩, ૧૮૫-૧૮૭, ૪૩૦
૨. ચ. મનુમદાર ૪૮૫	રંગમતી ૨૦
રજપૂતાના ૪૬૫	રાષ્ટ્રધિ ૩૨૫
૨૬- ૨૬૨	રાજકોટ ૯, ૧૦, ૪૬, ૪૯, ૭૧,
૨૬૬ ૨૬૨	૯૮, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨,
રણજિતસાગર ૨૩૨	રાજગૃહ ૩૭૩
રણછોડજી મંદિર ૨૪૫	‘રાજતરંગિણી’ ૪૩૭
રણછોડપુરા ૮૨	રાજપીપળા ૮, ૯, ૧૫, ૩૩, ૩૪,
રણછોડરાયજી ૩૨૩	૪૧, ૫૦, ૭૪, ૮૪, ૧૬૨,
રણધીરજી ૪૪૬	૩૯૫
રણસિંહ ૩૩૫	રાજપૂતો-પેટાસાતિઓ ૪૩૫
રતનપુર ૪૧, ૮૪	રાજશેખર ૨૫૨, ૨૫૫, ૨૫૯, ૨૭૦,
રતનમાળ કુંગર ૮, ૯	૨૭૧, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
રતનમણિરાવ બીમરાવ ૩૭, ૨૭૮,	૨૮૫, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૪,
૩૧૫, ૩૮૩, ૩૯૦, ૪૪૮	૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૮-૩૨૧,
‘રત્નમાળ’ ૩૬૬	૩૨૩, ૩૪૨
રતનવતી ૩૫૬	રાજશેખરસરિ ૩૧૮
રત્નશેખર સુરિ ૩૭૯	રાજસૂય ૨૨૮, ૨૩૯, ૩૩૯, ૩૪૦,
રત્નાદિત્ય ૩૬૭	૩૪૨
રમણલાલ ના. મહેતા ૩૨૦, ૩૩૨,	રાજસ્થાન ૩, ૬, ૭, ૪૦, ૪૬,
૩૭૧	૪૮, ૪૮-આ, ૪૯, ૧૨૬,
રવગ્રામ ૩૬૫	૧૫૨, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૯૦,
રવિકીર્તિ ૨૭૫	૨૧૩, ૨૨૪, ૨૫૩, ૨૮૯,
રવેચી ૨૭૨, ૩૬૫	૩૧૨, ૩૧૮, ૪૩૯, ૪૪૨,
રસિકલાલ છો. ખરીખ ૩૮૩	૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૧, ૪૮૯,
૨૬ ૩૮૧	રાજિ ૨૮૦
	રાજિમતી ૨૩૨

રાજમતી છિંપિકા ૩૭૮	રાયપુર ૧૩૩
રાજુલા ૨૧, ૩૫૬	રાવ ૪૩૧
રાઠિ ૪૪૭	રાવણ ૨૬૪
રાણક ૩૫૮, ૩૫૯	‘રાવણવધ’ ૩૫૨
રાણકદેવી ૨૮૫	રાવલ ૩૬૦
રાણપુર ૧૮૦, ૩૩૫	રાવી ૨૩૨
રાણા ખેમાજી ૨૮૭	રાષ્ટ્રિક ૪૦૩, ૪૩૪, ૪૪૭
રાણીની વાવ ૩૬૮	રાષ્ટ્રીય પંચાંગ ૪૬૬
રાણીપ ૩૨૩	‘રાસમાળા’ ૪૫૬
રાધનપુર ૧૨, ૫૦, ૨૬૧, ૩૭૫	રાટિર ૧૫
રાપર ૧૧, ૩૬૫	રિશ્તિક ૨૬૨
રાખડાલ ૩૨૬	રિહનઝૂર ૨૭૬
રામ ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૧, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૭૬, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૬૮, ૩૭૫, ૩૯૨	રૂકમતી ૨૧, ૨૨
રામકૃષ્ણ ગો લાંડારકર ૩૭૦	રૂકમિણી ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૨, ૨૪૦
રામતીર્થ ૨૯૩	રૂકમી ૨૨૬, ૨૫૫
રામદેવ ૩૮૯	રૂઢ ૨૨૭
રામનગર ૪૭, ૫૧	રૂઢામા ૫૨, ૫૩, ૨૫૩, ૨૫૮, ૩૬૬, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૮૪, ૩૨૦, ૩૩૪, ૩૪૫, ૪૪૧
રામભદ્ર ૨૭૬	રૂઢભૂતિ ૪૪૩
રામલાલ યુ મોદી ૩૮૩	રૂઢ મહાકાલ પ્રાસાદ ૩૬૮
રામસિંહ રાઠોડ ૩૭	રૂઢમાતા ૨૨
‘રામાયણ’ ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૪૦, ૩૪૪, ૪૩૨	રૂઢમાળ ૩૬૮
‘રામોપાખ્યાન’ ૨૯૪	રૂઢસિંહ ૪૪૧, ૪૪૩
રાયકા ૪૬૪	રૂઢસેન ૩૩૮, ૪૪૧, ૪૬૮
રાયખડ ૩૭૭, ૩૮૦	રૂઢસેનવિહાર ૩૩૫
રાયચુર ૧૮૮	રૂખલ ૩૯૬
રાયચૌધરી ૪૯૮	રૂપડ ૧૫૧
	રૂપારેલ ૨૦
	રૂપેણ ૧૨, ૧૬

રૂંઢ	૧૫	રોણકી	૩૫૮
રેણુકા	૨૧૩	રોણિયા બેટ	૨૭
રૈસન	૪૪૩, ૪૬૮	રૈબાર્ટ પ્લસ	૬૬
રૈવ	૨૦૫, ૨૫૫	રોમ	૨૪૬, ૨૬૯
રૈવત	૨૩૪	રોમક	૨૭૧
રૈવતધાર	૨૮૭	રોમા	૨૬૯, ૩૪૨
‘રૈવંતગિરિ રાસુ’	૨૮૨, ૨૮૫, ૨૯૨, ૩૪૧, ૩૪૬	રોહા	૧૨
રૈવતી	૨૦૬	રોહાણક	૩૫૮
રૈવા	૧૪, ૨૬૭, ૩૧૬, ૩૪૨	રોહિણી ૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦, ૨૩૨	
રૈવાકાઠા	૪૦, ૪૭, ૫૦, ૪૩૨	રોહિણી ભાવવતી	૨૨૭
‘રૈવાખંડ’	૩૧૬	રોહીશાળા	૩૫૮
રૈવત	૨૧૬, ૨૩૭-૨૩૯, ૨૪૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૦, ૩૬૫, ૪૩૩	લકુલીશ	૩૬૪, ૪૪૫
રૈવતક	૨૨૮, ૨૩૬, ૨૩૯-૨૪૩, ૨૫૬, ૨૬૮, ૨૭૪, ૨૮૪- ૨૮૮, ૨૯૨, ૩૨૪, ૩૩૧, ૩૩૬, ૩૫૭, ૩૬૮	ભક્ષ	૩૬૪
રૈવત કંકુલી	૪૩૩	લક્ષારામ	૨૯૨
રૈવતકક્ષેત્ર	૩૩૧	લક્ષમણ	૨૯૩, ૨૯૪, ૪૫૩, ૪૫૮
રૈવતક ગિરનાર	૨૪૦	લક્ષમણા	૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨
રૈવતક ગિરિ	૨૩૮, ૨૮૪, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૪૭	લક્ષ્મીસાગરસુરિ	૩૭૯
રૈવત ગિરિ, રૈવત વન	૨૯૨	લખતર	૪૫૦
રોચમાન	૨૦૫	લખપત	૪, ૧૧, ૧૨, ૨૭, ૩૩૨
રોજડી	૯૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૧, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૩-૧૮૫	લખખારામ	૩૬૬
રોઝડી	૭૪, ૮૦	લગાશ	૧૬૦
રોઝી દાપુ	૨૫	લઘુ પાપાણુયુગ	૪૩૦
		લટ્ટો	૨૭૮
		લલિતા દેવી	૩૫૪
		લલિતા માતા	૩૮૦
		લવણપ્રસાદ	૨૮૨, ૩૭૬, ૩૮૨
		લસદા	૧૩, ૧૭
		લપકો	૪૫૨
		લાક્ષાગૃહ	૨૨૭
		લાયણાણ	૪૫૮
		લાખાક	૩૬૫

લાખા ટાપુ ૨૯૨
 લાખાપર ૧૦૬
 લાખા ફૂલઉત્ર ૩૬૫
 લાખાખાવળ ૧૦૬, ૧૦૭
 લાટ ૪૮/આ, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૪-
 ૨૮૦, ૩૧૭, ૩૬૯, ૩૮૪, ૩૯૧
 ૩૯૪, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૩૩, ૪૪૪
 ૪૪૯, ૪૭૪, ૪૮૩, ૪૮૮
 લાટદેશ મડલ ૪૦૨
 લાટદેશ ૨૭૬
 લાટ મડલ ૪૮/આ
 લાટાવન ૨૭૮
 લાટિયા ૨૭૭
 લાટી ૨૭૭, ૨૭૮
 લાટશ્વર મડલ ૨૭૫
 લાટયાવન ૨૭૮
 લાહી ૫૦, ૩૬૪
 લાડ ૨૭૬
 લાણાસરી ૫
 લાવાણુ ૪૫૮
 લાર ૨૭૭
 લારખાના ૨૭૭
 લાર દેશ ૮૪૩
 લારિકા ૨૭૪, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૫૦
 લાસા ૧૬૨
 લાપાક ૩૬૫
 લાસન ૩૫૦
 લાખ ૨૭૫, ૩૫૫
 લાંધજી ૭૦, ૮૩, ૮૩, ૮૭,
 ૮૯-૯૧, ૯૬, ૧૦૩
 લિખિતખંડ ૩૬૩

લીમડી ૪૯
 લીબડી ૧૦૩, ૧૦૪
 લીખોડા ૩૬૪
 લુહુવિગ ૨૮૪
 લુણાવાડા ૫૦, ૩૨૫, ૩૨૬
 લુણપસાય ૩૭૬
 લુણા ૧૦૬
 લુણી ૪, ૧૩, ૨૬૪
 લેલે, વી એસ. ૧૧૭
 લોથલ ૮૨, ૯૭, ૧૦૧-૧૦૩, ૧૦૫,
 ૧૦૭, ૧૧૧-૧૧૨, ૧૧૫-૧૨૨,
 ૧૨૪-૧૨૬, ૧૨૯-૧૩૨, ૧૩૫,
 ૧૩૮-૧૫૦, ૧૫૨-૧૬૨, ૧૬૫,
 ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૫,
 -૧૭૮, ૧૮૦-૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૪૩૦-૪૩૨
 લોલો ૨૭૫
 લોલિયાણુ ૩૪૮
 લોલાણુ ૩૯૧
 લોદાર ૫૦૫
 લોદારી ૩૬૧
 લોદામુર ૩૭૩
 લોદિગદ્દશ ૩૯૬
 વક્રમાત ૨૯૦
 વગ્ગડ દેશ ૩૭૪, ૩૭૮
 વાગ ૨૩૧
 વાલ, આર્ય ૨૬૫
 વાલગુ ૪૫૩
 વાલન ૨૩૫, ૩૧૯
 'વાલગિરિ' ૩૩૫
 વાલગિરિ ૩૫૬

વજિણી	૩૧૫	વત્સગુહમ	૨૬૮
વટનગર	૩૬૩, ૩૬૪	વત્સવહક	૩૨૫
વટપત્ર	૩૬૩	વદરસિદ્ધિ	૩૮૭, ૩૮૮
વટપદ્ર	૩૬૩	વધૂસરા	૨૧૯
વટપદ્રક	૩૫૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૪૦૩	વનરાજ	૩૬૬, ૩૬૭, ૨૭૨, ૪૩૪,
વટપદ્મિકા	૩૬૪		૪૮૯
વટપુર	૩૬૩	વનરાજવિહાર	૩૬૬
વડનગર	૪૮-અ, ૫૩, ૨૦૫,	વનસ્થલિકા, વનસ્થલી	૩૪૭
	૨૫૫, ૩૩૨, ૩૬૪,	વનોડા	૧૪
	૩૬૬-૩૭૧, ૩૮૮, ૪૬૪,	વપોષકા	૩૨૫
	૪૬૫	વરદાનક્ષેત્ર	૩૨૬-૩૩૧
‘વડનગરપ્રશસ્તિ’	૩૭૧	વરડા	૩૨૫
વડ(ટ)પદ્રક	૩૬૩	વરાહ	૨૬૦, ૨૬૧, ૩૪૦
વડલી, વડાલી	૪૮-આ, ૩૬૪	વરાહદાસ રબો	૩૩૮, ૩૬૧
વડિયા	૫૦	વરાહમિહિર	૨૫૨, ૨૫૯, ૨૬૮, ૨૭૪,
વડીયાર	૩૭૬		૨૮૫, ૫૦૦
વડેલી	૮૨	વરાહમંદિર	૩૮૨
વડોદરા	૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૦, ૩૨,	વરસી	૧૩
	૩૩, ૩૪, ૪૧, ૪૩, ૪૬,	વરિઆવિ	૩૬૮
	૪૯, ૫૧, ૮૧, ૨૭૬, ૩૨૨,	વરિયાવ	૧૫, ૩૬૮
	૩૩૩, ૩૬૪, ૩૮૧, ૩૯૨-	વરુણ	૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૮
	૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૫૭,	વર્ણાશા	૩૧૮
	૪૫૮, ૪૬૪, ૪૮૩	વર્ણ	૨૭૦
વડુમુખ	૪૫૮	વર્ધમાન ભુક્તિ	૩૬૨, ૩૬૩
વઢવાણ	૧૦, ૩૬, ૪૦, ૪૩, ૪૬,	વર્ધિપથક	૩૭૧, ૩૭૧, ૩૭૬
	૭૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૮૩,	વર્ધિવિષય	૩૭૬
	૪૫૫-૪૫૭	વર્ધમાન મહાવીર	૩૫૨, ૩૬૨, ૩૬૩
વઢિયાર	૧૭	વર્ધમાનપુર	૩૬૩, ૪૫૭
વઢીયાર	૩૬૩, ૩૭૬	વર્ધમાનસરિ	૨૭૨
વણાકબોરી	૧૭	વસંત	૪૧૪
વત્સ	૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૮,		

वज्रभी २६, ३५, ४८-अ, २५५, २५६,
२६०, २७५, २७६, २४६, ३५१
-३५२, ३५६, ३५७, ३६२,
३६४, ३६७, ३७०, ३७२, ३७३,
३८१, ३८४, ३८५, ४३२, ४५३
-४५५, ४५८, ४६८, ४६५,
४८१, ४८३, ४६१

वज्रभीनाथ ३७३, ३८१

'वज्रभील गमय ध' ३५०

वज्रभी विद्यापीठ ३५२

वज्रभी संवत् ४७६-४८२, ४८८, ४८२
४६३

वज्रसाध १६, १६, २५, ४३, ४६, ४६,
७०, ३०४, ४००, ४०१

वज्रासङ्गा ७५

वज्रक्षिणी ३२२

वज्रपीठ ३५३

वज्रलाल ह आचार्य ४१३, ४६१

वज्रलालविद्यानगर ४८६

वज्रलोचन १४८

वज्रलुथनी ३८३

वज्रर्ष ४३

वज्रिह २०८, २१२, २८३, ३१४, ३२०
४४८, ४५०, ४५३

वज्रिह आश्रम ३३४

वज्र २३४

वज्रदेव २२५, २२६, २३०, २८८,
२३४

वज्रपुत्र ३१८, ३२७, ३२१, ३४३,
३४८, ३५८, ३५८, ३६३,
३७२, ३७३, ३८१, ३८२,

३८७, ३८८, ३८०, ३९४,
४६३

'वज्रपुत्र-लेखनप्रयोग' ३४३

वज्रपुत्र ३२६, ३३०, ३३१, ३८५,
३४५, ३४७

'वज्रपुत्र-भाषा-म्' ३८१, ३८६,
३८७

वज्र-वज्र ३६८

वज्र ३६८

वज्र आली १४, २३

वज्रा ५०, ८१, २५२, ३७०, ४८०

वज्रणी २०, ३३६, ३८५, ३४७,
३४८, ३५३, ३६०, ३६४,
३७०, ४१८, ४५६

वज्र-परी ३२५

वज्र ३२५

वज्रमिह ३२५

वज्र १८

'वज्रपदी' ४४८

वज्र ५, १४, २२, २८, ३५३,
३६३, ३६४, ३६७, ३८७,
३६५, ३७४, ४३८

वज्र ३६६

वज्र ३६६

वज्र ३६६

'वज्रमाला' ३६७

वज्र ३६८

वज्रपदी ३६८, ३६९

वज्र १८, ३८३

'वज्रपदी' ५१८, ५१९, ५२०

वज्र ३६३

वज्र ३६३, ३६४, ३६५

વાડજ	૩૨૩, ૩૮૦	વાળ્જીય	૪૫૮
વાડવનગર	૩૮૦	વાલઝ	૩૫૩, ૩૫૪
વાડાસિનોર	૧૪, ૧૭, ૩૪, ૪૦, ૫૦	વાલજી વાચના	૩૫૨
વાડિયા	૬૩	વાલમ	૧૨
વાણિયા-પેટાસાતિઓ	૪૬૫	વાલાક	૩૫૩-૩૫૫
વાતાપિ	૪૫૧	વા. શિ. આપ્ટે	૨૭૮
વાત્રક	૧૩, ૧૪, ૮૧, ૨૭૫, ૩૧૫, ૩૨૧, ૩૮૪, ૩૯૨	વાલ્યમ	૩૫૩, ૩૮૪
વાત્સ્યાયન	૨૫૨, ૨૬૮, ૨૭૪, ૪૫૮	વાલ્હીક	૨૫૮, ૨૬૩
‘વાદસ્થલ’	૩૭૯	વાસલ	૧૪, ૨૩, ૭૫, ૮૨
વાદિદેવસરિ	૩૪૩, ૩૭૯	વાસિષ્ઠીપુત્ર	૨૫૮, ૨૬૦
વાપી	૩૨૪	વાસુકિનાગ	૩૩૫
વામણચલી	૩૪૮	વાસુદેવ	૨૦૬, ૨૨૪, ૩૪૬
વામન	૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૯, ૩૩૬, ૩૪૭	વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશી	૨૬૩
વામનનગર, વામનપુર	૩૩૧, ૩૪૫, ૩૪૭	વાલીક	૨૬૩
‘વામનપુરાણ’	૨૫૯, ૨૬૯, ૩૦૬, ૩૧૭, ૪૩૪	વાંકાનેર	૧૦, ૪૯
વામનસ્થલી	૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૬૩, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૪૧૪	વાંકી નદી	૧૬
વાયડ	૩૩૬	વાંસદા	૧૬, ૫૦, ૨૫૩, ૨૭૪
વાયુ	૨૮૩, ૨૮૯	વાંસવાડા	૧૩, ૪૭, ૨૫૩, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૭૪
‘વાયુપુરાણ’	૨૫૫, ૨૫૯, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૭૩, ૨૮૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૪૩૪, ૪૫૨	વિક્રિસ્લિચ	૩૨૫
વારણાવત	૨૨૭	વિક્રમ	૩૬૦, ૪૮૮, ૪૯૧
વારાણસી	૩૧૭, ૩૫૪	વિક્રમ સંવત	૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭-૪૯૦, ૪૯૨-૪૯૪, ૪૯૭
વાર્તામી	૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૧	વિક્રમાદિત્ય	૩૭૪, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૮૭, ૪૮૮
વાર્તમી	૩૨૧	‘વિક્રમાંકદેવચરિત’	૨૮૧
વાર્તમી-સામમતીસંગમતીર્થ	૩૨૧	‘વિચારશ્રેણી	૪૯૨
		વિજય	૩૮૬
		વિજયનગર	૮, ૫૦
		વિજયપુર	૪૦૦, ૪૦૧

વિજયરાજ ૩૯૩, ૩૯૭, ૪૦૦

વિજયસાગર ૨૨

‘વિજયસિદ્ધસૂરિયરિત’ ૩૪૩, ૩૬૬,
૩૬૮

વિજયસેન ૪૪૧

વિજયનંદ ૩૬૦

વિજયપુર ૬૯, ૮૨, ૪૦૦

વિજય રાણક ૪૦૧

વિજયલક્ષ્મી ૪૦૦, ૪૦૧

વિક્ષ્ણ બાલાજી ૫૦૧

વિતરતા ૩૧૯

વિદર્ભ ૨૨૪, ૨૨૬, ૩૧૯

વિદર્ભરાજ ૩૧૯

વિદર્ભા ૩૧૯

વિદ્વારુણ ૩૯૨

વિદુર ૩૫૩

વિદ્યાપુર ૩૬૩

વિદ્યુતપુર ૪૦૩

વિનયચંદ્ર ૩૮૭, ૪૦૨

વિનયન ૨૬૩

વિનયન-કુરુક્ષેત્ર ૩૧૩

વિન્સેન્ટ રિમથ ૪૪૮

વિમલગિરિ ૩૩૬

વિમલગુપ્ત વિહાર ૩૬૪

વિમલનાથ ૩૫૫

વિમલમંત્રી ૩૭૧

વિમલાદિ ૩૫૪

વિરાટ ૨૬૨

વિરાધ ૨૯૪

વિલાસિની ૨૮૫, ૩૨૪

‘વિવિધતાથી’ ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૧,

૨૯૨, ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૨૫,

૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૮,

૩૪૦, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૮,

૩૪૯. ૩૫૨-૩૫૭, ૩૬૭,

૩૭૨-૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૮,

૩૮૧, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૮૯,

૩૯૧

વિવિધન ૬ સેન્ટ્રી માટે ૩૭૦

વિશાખાપદ્મનમ્ ૧૧૭

‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ ૫૦૦

વિશ્વમર્ભ ૨૩૪

વિશ્વનાથ ૨૭૭

વિશ્વમાલા ૨૮૯

વિશ્વસિદ્ધ ૪૪૧

વિશ્વસેન ૪૪૧

વિશ્વામિત્ર ૨૦૭, ૨૨૧, ૨૩૦, ૩૧૪,
૩૨૦

વિશ્વામિત્રા ૧૪, ૨૦૯, ૩૨૨
વિશ્વામિત્રી

વિષ્ણુ ૩૮૨

વિષ્ણુમયા ૨૪૦

વિષ્ણુગુપ્ત ૨૫૮

‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૨૧૬, ૨૩૭, ૨૫૯,
૨૬૫, ૨૮૭, ૩૨૯,
૩૩૭, ૪૩૩

વિષ્ણુપ્રયાગ ૨૪૦

વિસનગર ૪૬૪

વિસાવાડા ૨૪૫, ૨૮૭, ૩૩૧

વિંદ ૨૬૬

વિંધ્ય ૬, ૭, ૧૩, ૧૩, ૨૫૩, ૨૬૭, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨, ૪૩૪	વૃદ્ધનગર ૩૭૦ વૃદ્ધવાદિસુરિ ૩૪૩ વૃદ્ધિનગર ૩૩૨ વૃષિણુ ૨૨૪, ૨૨૬, ૨૨૮-૨૩૦, ૨૫૬
વીળપુર-વિળપુર પત્તન ૩૬૩, ૪૦૩	વૃષિણુ-અધિકૃ ૨૩૧, ૨૪૦
વી. બી આઠવલે ૨૪૦, ૩૪૦	‘વૃષિણુશા’ ૨૦૪, ૨૯૨
વીમ-કેડકીસીસ ૪૭૪	વેકમપડલ ૨૭૨
વીરઠામા ૪૪૧	વેકમી ૩૨૨
વીરધવલ ૩૨૦, ૩૩૫, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૭- ૩૮૯, ૩૯૧	વેટેલિન ૧૪૬ વેડોર્ધડ ૧૪૬
વીરનાગ શેઠ ૩૪૩	વેણા ૨૬૫, ૨૮૯
વીરનારાયણપ્રાસાદ ૪૨૧	વેણાસા ૩૧૮
વીરનિર્વાણ સંવત : ૪૯૨, ૪૯૩	વેણુ ૨૮૭, ૩૪૧
વીરપુર ૫૦, ૩૫૭	વેણુમંત ૨૩૮
વીરમ ૩૬૨, ૩૭૬, ૩૮૭	વેણુમાન ૨૮૬, ૨૮૭
વીરમગામ ૧૬, ૨૬૧, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૩૯	વેણુ-વેણુ ૩૧૮, ૩૧૯
વીરમેશ્વર ૩૭૬	વેન્નવતી ૩૨૧, ૩૯૨
વીરવર્મતટાકવલ ૩૨૫	વેદગર્ભશાસિ ૩૭૫
વીરસેન ૨૬૨	વેદભવન ૩૩૨, ૩૩૩
વીરસ્વામી ૩૭૨	વેરાનળ ૨૬, ૨૮, ૩૫, ૬૭, ૧૦૬, ૩૪૯, ૪૪૪, ૪૮૨, ૪૯૩
વીસલદેવ ૨૭૬, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૭૧, ૩૭૫-૩૭૬, ૩૭૯, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૦૩	વેંગી ૪૫૧, ૪૫૮
વીસલ પંડિત ૩૪૮	‘વૈનયતીકોશ’ ૪૪૪
વૃક ૨૮૩	વૈકૂર્ણ ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨
વૃત્ર ૩૨૧	વૈદર્ભી ૨૨૭
વૃત્રમ્ની ૩૨૧	વૈદિત્રી સરસ્વતી ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૨૩
વૃદ્ધકટ ૨૯૬	‘વૈદ્યનાથપ્રચરિત’ ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈદ્યનાથ મહાદેવ ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈયમક ૨૭૧
	વૈરસિંહ ૩૬૬

વૈવસ્વત ૨૫૫, ૪૩૨	શંખ ૩૪૩, ૩૮૬
વૈશ્વામિત્રી નદી ૩૬૩, ૩૬૫	શ ખંડૂપ, શ ખપુર ૩૭૩
વૌકળા ૧૭૭	શ ખેસર, શ ખેસર ૩૭૨, ૩૭૩,
વૌટર્સ ૨૭૧	૩૭૫
વોનોનસ ૪૭૪, ૪૮૮	શ ખોહાર ૨૫, ૨૪૦, ૨૪૨, ૩૩૮
વૌઠા ૧૩, ૩૨૧	શંભુપ્રસાદ હ દેશાઈ ૩૩૮, ૩૬૧
‘વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય’ ૨૫૨	શાકલ ૩૩૬
વ્યાસ ૨૬૪, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૬૩	શાલિડલ્ય ૪૫૮
વતંત્રી ૩૨૧	શાતવાહન ૩૨૧
વહીશ્વર ૧૫૪	શામશાસ્ત્રી ૫૦૧
શક સંવત ૪૭૪, ૪૮૦, ૪૮૧	શામળાળ ૩૩૫, ૩૭૫
શકારિ વિક્રમાદિત્ય ૪૮૮	શારદાપીઠ ૩૩૮
શકુનિકા વિહાર ૩૨૭, ૩૩૬, ૩૪૨,	શાર્કરાક્ષિ ૪૫૩
૩૪૩	શાર્યાત ૪૮-અ, ૨૦૪, ૨૦૫,
શક્તિદેવી ૪૬૦	૨૩૬, ૩૩૭, ૪૩૨, ૪૩૩
શતદ્રુ ૩૨૩	શાલિવાહન ૪૬૦, ૪૬૭
શતધન્યા ૨૨૭, ૨૨૦	શાલ્વ ૨૨૮, ૨૩૬, ૨૧૦, ૨૫૪,
શત્રુજય ૨૬૧, ૩૩૬, ૩૫૪-૩૫૬,	૨૫૬
૩૬૫, ૩૭૩, ૩૮૧	શાલ્વદેસ ૨૧૩
શક્તલ ધાગ ૧૫૧	શાહ પૂનડ ૩૪૬
શબર ૨૭૦, ૪૩૪	શાખાચન ૨૭૮
શરભંગ ૨૬૪	શાંડિલ્ય ૪૫૩
શરભ ગામ્રમ ૨૬૩, ૨૬૪	‘શાંતિપર્વ’ ૨૮૮
શર્યાતિ ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૫૫, ૨૫૬,	શાંતિલક્ષ ૩૬૫
૪૨૨, ૪૩૩	શાંતિસાગરસૂરિ ૨૬૨
‘શલ્યપર્વ’ ૨૬૩, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૨૬	શાંતિસૂરિ ૩૬૬
શશ્વિંદુ ૨૨૪	‘શિક્ષા’ ૨૫૮
શહરિયા ૪૫૮	શિખિ ૩૮૫
શ કર ૪૫૫	શિનબરદાસ ૩૬૪
શ કરગણ ૩૬૫	શિયાલકાદ ૩૩૬
શંકરાચાર્ય ૨૪૧, ૩૩૮	શિરવાણિયા ૩૬૪

શિરોહી	૩૩, ૪૭, ૩૦૭	શીલાકંઠેય	૩૫૪, ૩૭૨
શિલા	૨૮૬	શુકિતમાન	૨૮૮
શિલાહાર	૪૦૧, ૪૦૧	શુક્લતીર્થ	૧૫, ૨૪, ૩૮૩
શિવ	૩૩૫, ૩૮૨, ૩૯૮	શુલિક	૪૫૨
શિવકપદ્રક	૩૪૮	શુંગ	૨૦૨
શિવપતન	૩૫૦	શુદ્રાભીર	૨૬૩-૨૬૫
શિવભાગ પુર	૪૮-આ, ૩૯૦, ૩૯૩	શુર	૨૨૫, ૨૬૫, ૨૭૧
શિવરાજપુર	૮, ૩૨, ૪૮-આ	શુરસેન	૨૨૪
શિવ	૨૩૨	શુરાભીર	૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૪૦
શિવાદૈત	૩૮૧	શુર્પણખા	૨૬૪
શિવોદ્ધમેષ	૩૧૪, ૩૧૫	શુર્પારિક	૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૪
શિશુપાલ	૨૨૬, ૨૨૮, ૨૫૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૩૯	શેઠી	૧૩, ૩૨૧
‘શિશુપાલવધ’	૨૮૫	શેણવી	૪૩૭
શિહોર	૧૧, ૩૫૩	શેત્રુંજી	૧૧, ૧૯, ૩૫૫
શિદે	૪૪૭	શેરથા	૧૭
શીલ	૨૬	શેષાવન	૧૦
શીલગુણ્યુરિ, શીલાચાર્ય	૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨	શૈભક	૩૪૫
શીલાદિત્ય	૧ભો ૫૩, ૨૭૫, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૭૦, ૪૮૧	શૈલકપુર	૩૪૫
રળે	૩૬૨	શૈશુનાગ	૨૦૧
રળે	૨૭૦, ૩૨૫, ૩૪૫, ૩૫૪-૩૫૭, ૩૬૨, ૩૮૧, ૩૮૮, ૩૯૬, ૫૦૨	શાણ	૨૧૧, ૩૧૭
ખભો	૨૫૬, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૬	શાણિતપુર	૨૨૬
ફંદો	૩૫, ૩૬૧, ૩૬૨	શાપરિગ	૩૧૮
ખભો	૩૮૬, ૪૬૦, ૪૮૧	શૌરિપુર	૩૫૪
શીલાદિત્ય વિહાર	૩૩૫	શૌરિયપુર	૨૩૨
		સ્થામસરોવર	૩૩૫
		અલ્પિકા	૩૯૩
		‘આવકાચાર’	૪૯૨
		આવસ્તી	૨૦૨
		આવાયણ	૪૫૩
		શ્રીક્ષેત્ર	૩૪૨, ૩૬૮

શ્રીધર ૩૪૯
 શ્રીનગર ૨૪૦
 શ્રીનાથગઢ ૭૪, ૮૦, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩,
 ૧૦૫, ૧૦૭
 શ્રીપતિ ૨૭૦
 શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર ૨૬૪
 શ્રીપાલકવિ ૩૬૮
 શ્રીમાલ ૨૭૫, ૪૬૨
 શ્રીમાલનગર ૩૭૧
 શ્રીમાલપુર ૩૫૨, ૩૭૩, ૩૮૧
 શ્રીસ્થલ ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૬૯
 શ્રેયાંસ ૩૫૪
 'શ્રૌતસૂત્રો' ૨૭૮
 શ્યામશ્રી શીલાદિત્ય ૩૬૮-૪૦૦
 શ્વેદક ૨૨૫
 શ્વેત ૪૮, ૪૮-અ, ૨૫૩, ૨૫૪,
 ૨૬૭, ૨૭૨, ૩૨૦
 શ્વેતવતી ૨૭૨, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૦,
 ૩૨૧
 ષડીર દેશ ૨૭૨
 સકલદીપ ૩૩૯
 સગતિપ ૪૦૧
 સગમતી ૩૧૭
 સચીન ૨૫, ૫૦
 સન્નેદ ૪૬૪
 સતલજ ૨૬૪
 સતિયાદેવ ૬
 સત્યક ૨૨૫
 સત્યદામા ૪૪૧
 સત્યપુર ૫૧, ૨૮૧
 'સત્યપુરકથ' ૩૪૮

'સત્યપુરતીર્થકથ' ૩૬૩
 'સત્યપુર મંડન મહાવીર ઉત્સાહ' ૩૪૮
 સત્યપુર મંડલ ૨૮૦
 સત્યભામા ૨૨૭ ૨૩૦
 સત્યમંદિર ૩૩૨
 સત્યવતી ૨૧૩, ૨૨૧
 સત્યા નાગનજિતી ૨૨૭
 સત્રાજિત ૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦
 સત્વત ૨૩૪
 સનાળા ૩૫૮
 સપ્તગોદાતીર્થ ૨૬૩
 સપ્તગોદાવરી ૨૭૬
 સપ્તદીપ ૨૫૪
 સપ્તર્ષિનો આરો ૩૭૮
 સફરજંગ મુઝિયમ ૧૨૫
 'સભાપત્ર' ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૫૫, ૨૬૩,
 ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૯-૨૭૧,
 ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૬, ૨૮૭,
 ૨૯૩, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૨,
 ૩૮૫
 સમાદર ૧૩
 સમાધિ ૨૬૨
 સમિત આર્થ ૨૬૫
 સમી ૩૭૩
 સમુદ્વિજય ૨૩૨, ૨૬૧
 સરકાર, પ્રો. ૧૪૬-૧૪૮
 સરખેજ ૩૬૮
 સરસ્વતી ૪, ૭, ૧૨, ૪૮-અ, ૧૬૧,
 ૨૩૧, ૨૪૩, ૨૫૬, ૨૫૮,
 ૨૬૩-૨૬૫, ૨૬૦, ૩૧૩
 ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨,
 ૩૨૬, ૩૩૦, ૪૩૪

સરસ્વતી-અનુભા સંગમ ૩૧૪

‘સરસ્વતીકે’ ઠાકરણ ૨૭૬, ૨૭૭,
૨૮૧-

‘સરસ્વતીપુરાણ’ ૩૧૫

સરસ્વતીસાગરસંગમ ૩૧૪, ૩૧૫,
૩૨૭, ૩૨૯

સર્વદેવ ૩૮૧

સલાયા ૨૫

સસોઈ ૨૦

સહનિગ ૪૬૧, ૪૬૧

સહનિગેશ્વર ૪૬૧

સહદેવ ૨૫૭, ૨૬૬, ૨૬૬, ૨૭૩,
૩૪૨

સહસ્રલિંગસર ૩૧૬, ૩૧૮

સહસ્રાત્રવન ૨૯૨

સહસ્રાણ્ણ ૨૬૬

સજ્જિરિ-સલાદ્રિ ૬, ૯, ૧૬, ૪૧,
૨૬૮, ૨૮૮, ૨૮૯

સંખઉર-સખપુર ૩૭૩

સંખેડા ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૩,
૪૮/આ, ૫૦, ૩૮૧, ૩૯૪,
૩૯૫

સંગપુરી ૩૫૩

સંગમખેટક ૪૮/આ, ૩૯૪

સંગમસિંહ ૨૬૭, ૩૪૨, ૪૮૩

સંધદામા ૪૪૧

સંધવી ૪૬૨

સંન્ય ૨૫૪

સંનભુ-સંનભન ૩૫૩, ૪૦૦, ૪૦૧,

૪૫૯

સંતરામપુર-૧૭

સંપ્રતિ ૨૬૧

સયાન ૪૦૧

સંયાનપતન ૪૦૧

સંયાનમઝ ૪૦૧

સાકરલા ૧૧

સાખડ ૩૬૭

સાગરાનૂપ ૨૬૬, ૩૩૯

સાઠોઠ ૪૬૪

સાણુંદ ૩૩૩

સાણા ૧૧, ૩૩૫

સાતપૂડા ૮, ૧૪, ૧૬, ૪૧, ૨૦૪,
૨૦૯, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૨૨,
૪૪૩

સાત્યકિ ૨૨૯-૨૩૧

સાત્તત ૨૨૪, ૨૩૧

સાદોલિયા ૬૯

સાધી ૩૯૩

સાનદીયા ૩૩૩

સાખરકોઠા ૮, ૧૭, ૩૩, ૩૪, ૩૮,

૪૦, ૪૬, ૪૮, ૪૮/આ,

૧૧૦, ૧૬૨, ૨૫૩, ૨૭૨,

૨૭૪, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૩૩-

૩૩૫, ૩૭૪, ૩૮૪, ૪૩૪

સાખરમતી ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૩, ૨૪,

૨૯, ૪૪, ૬૯-૭૧, ૭૪-

૭૭, ૭૯, ૮૧, ૮૪, ૯૩,

૧૦૦-૧૦૨, ૧૦૫, ૧૮૯,

૧૯૦, ૨૧૧, ૨૭૨, ૨૭૩,

૩૧૪, ૩૨૦-૩૨૨, ૩૭૫,

૩૮૦

સાખમતી ૩૨૦, ૩૨૩

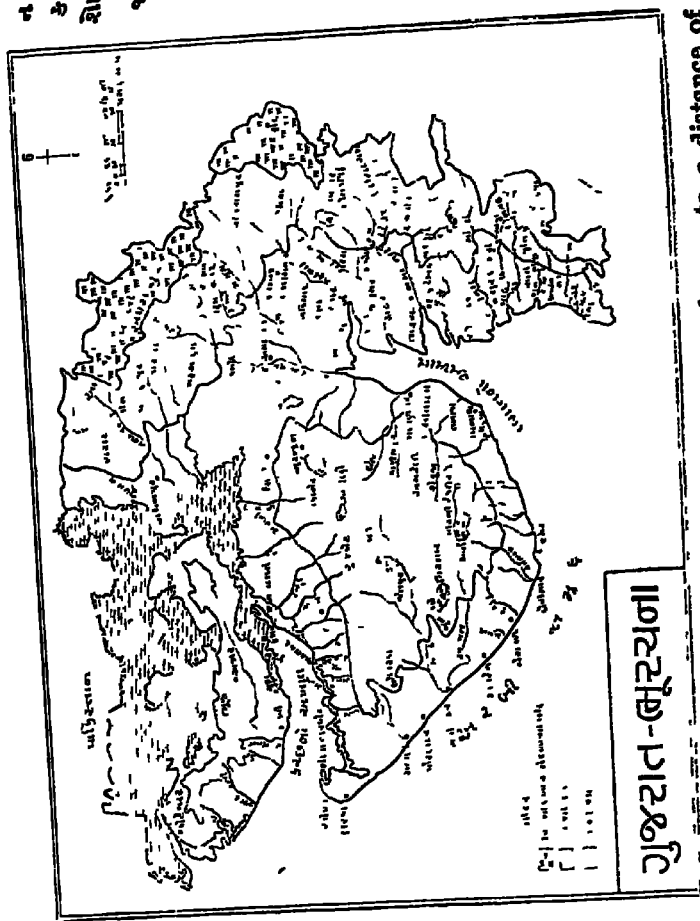
૧૧૯, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૯-	સિંહ સંવત ૪૯૦-૪૯૩
૧૩૧, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૯,	સિંહાદિત્ય ૩૬૧
૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૪,	સીતા ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૩,
૧૬૧-૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૧,	૨૯૪
૧૭૨, ૧૭૪-૧૮૧, ૧૮૩-	સીયક ૩૭૧, ૩૭૪, ૩૮૪, ૪૬૧
૧૮૬, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૫૩,	સીરિયા ૧૬૨, ૨૬૯
૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૫,	સીંહાડ ૩૧૮
૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૫,	સુઅર ૨૬૨
૨૭૭, ૨૮૫, ૩૧૫, ૩૧૭,	સુઅરિ ૨૬૨
૩૨૩, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૨,	સુકન્યા ૨૫૫
૩૬૯, ૩૯૦, ૪૪૮	સુકભાદર ૩૮૪
—ખીણ ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૪૭,	સુગ્રીવ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૦
૧૪૮	સુજનીપુર ૧૯૦
—તીર્થ ૩૧૩, ૩૧૪	સુતીક્ષ્ણ ૨૯૪
—દ્વીપ ૨૭૦	સુત્રાપાડા ૨૬
—દેશ ૪૪૫	સુદતા શૈલ્યા ૨૨૭
—નગરો ૧૧૦, ૧૧૫	સુદર્શન ૨૮૪, ૩૨૪
—સુદ્રા ૧૬૦	સુદર્શન તટાક ૩૪૫
—સંસ્કૃતિ ૪૩૦, ૪૩૧	સુદોષ્ણ ૨૭૩
સિંધુસમુદ્રસંગમતીર્થ ૩૨૯, ૩૩૦	સુનર્મદ ૩૧૬
સિંધુરાજ ૨૮૬	સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ૪૩૧
સિંધુવર્મા ૨૭૦	સુપ્રભા ૨૩૪
સિંહ ૩૬૦, ૪૯૧	સુપ્રકત ૪૦૧
સિંહણુ નદી ૨૦	સુચારા ૨૭૭
સિંહપદ્ધિકા ૩૮૭	સુભગા ૩૮૫
સિંહપુર ૨૭૫, ૩૨૦, ૩૩૬, ૩૫૩-	સુભદ્રા ૨૨૯, ૨૪૧, ૨૮૬, ૨૮૭,
૩૫૫, ૪૫૩	૩૨૬, ૩૩૭
સિંહપુરી ૩૫૪	સુભાક્ષ ૨૩૪
સિંહબાહુ ૩૫૫	સુમતિસ્વામી ૩૨૬
સિંહલ-સંસ્કૃતિ ૩૫૫	સુમેર ૧૩૭, ૧૫૫, ૧૬૧
સિંહવિક્રમ ૪૯૧	સુમેરી ૧૬૨

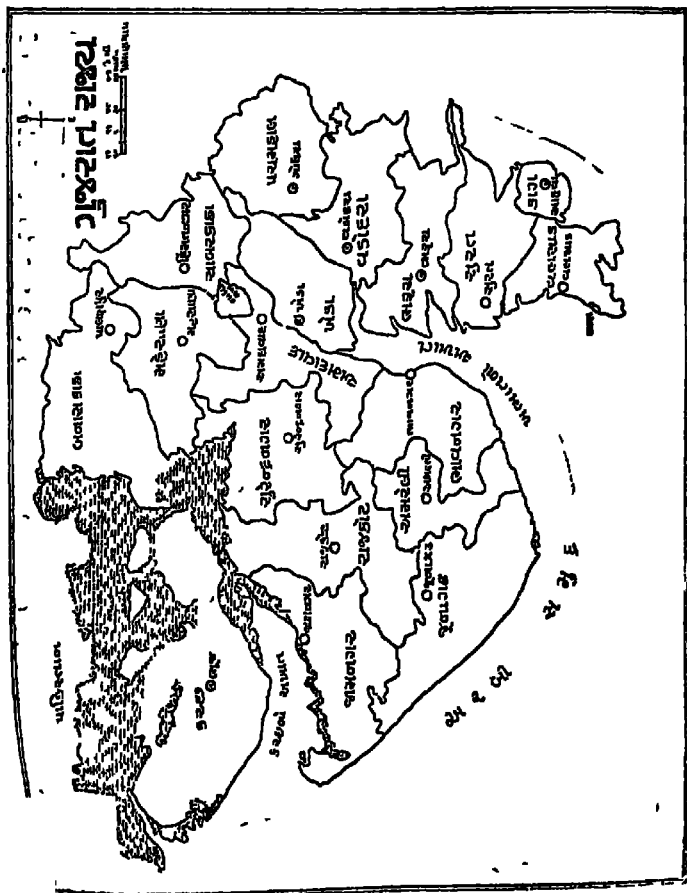
સુમત્ર ૨૫૮	સુરેન્દ્રનગર ૪૧, ૪૬, ૮૨, ૩૬૩
સુરકોટડા ૧૦૬	સુરેલી ૩૬૨
સુરઠ ૪૮-આ, ૨૫૮, ૨૬૦-૨૬૨	સુ-લ-અ ૨૬૧
સુરકા ૪૦૨	સુલતાનપુર ૧૮૪
સુરત ૯, ૧૩, ૩૩, ૪૧, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૯-૫૧, ૮૨, ૩૧૬, ૩૬૭-૪૦૦, ૪૫૭, ૪૬૫	સુલચિક ૨૬૨
સુરથ ૨૬૨	સુલવાડ ૪૭, ૨૮૨
‘સુરથોત્સવ’ ૨૮૨	સુલેમાન ૪૭, ૨૮૨
સુરપાણ્ય ૧૫	સુવણ્ણરેહા ૩૨૫
સુરપાણેશ્વર ૧૫	સુવર્ણમંજરી ૩૫૮, ૩૫૯
સુરપ્રિય ૨૬૨	સુવર્ણરેખા ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૫, ૩૪૬
સુરાષ્ટ્ર ૪૮-આ, ૪૮-આ, ૨૫૩- ૨૫૭, ૨૫૯-૨૬૨, ૨૬૫- ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨-૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૨, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૫૮, ૪૦૨, ૪૪૯, ૪૫૪, ૪૮૨	સુવર્ણવર્ષ કર્કરાજ ૩૬૩
સુરાષ્ટ્રક ૨૬૮	સુવર્ણસિકતા ૨૮૪, ૩૨૪
સુરાષ્ટ્રપુર ૨૬૨	સુવિશાખ ૪૪૦
સુરાષ્ટ્ર મંડલ ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૬૦	સુશીલા માદ્રી ૨૨૭
સુરાષ્ટ્રા ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩, ૪૦૨	સુપેણ ૨૩૪, ૨૬૦
સુરાષ્ટ્રીન ૨૬૫	સુદ ૨૮૯
સુરિચ્ચ ૪૩૪	‘સુતકૃતાંગચૂષિ’ ૨૬૧
સુરિલા ૪૦૦	‘સુતકૃતાંગ સુત’ ૩૪૫, ૩૫૪, ૩૭૨
સુરપ ૩૬૮	સુનલ ૨૮૫
	સુમલેશ્વર ૩૭૬
	સુર્પદેવ ૨૨૬
	સુર્પપલ્લિકા ૩૬૨
	સુર્પાપુર ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૨
	સુર્પાપુર વિષય ૩૬૨
	સૂચ ૪૭, ૫૦
	સેગમતી ૩૧૭
	સેજક ૪૬૦, ૪૬૧
	સેટિકા ૩૨૧, ૩૮૭
	સેટી ૩૨૧
	સેડી, સેડી ૩૨૧

સેરીસક, સેરીસય, ૩૭૫
 સેલ્યુકસ ૨૬૬
 સેવાલિયા ૧૮
 સેસાવન ૨૬૨
 સૈનેયો ૨૨૪
 સૈમૂર ૨૭૭
 સૈયદ ૩૪૩
 સોગિયન ૪૫૨
 સોલ્ળી-વાવ ૩૪૭, ૩૫૦
 સોનગઢ ૬, ૧૫, ૩૩
 સોનપુર ૩૫૮
 સોનરેખ ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૬
 સોનવડિયા ૩૫૬
 સોપારા ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૬૩, ૪૪૦
 સોફી એરહાર્ડ ૮૬
 સોમ ૩૨૭
 સોમચંદ્ર ૩૮૬
 સોમજી નાથિ ૩૭૯
 સોમનાથ ૫૧, ૨૪૦, ૨૮૫, ૩૭૮,
 ૩૮૩
 સોમનાથ પાટણ ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૮૨,
 ૪૩૬, ૪૬૪
 સોમપ્રભ ૨૮૨
 સોમલદ્ ૩૫૭
 સોમરાજ ૩૪૭, ૪૬૬
 સોમલધિ ૩૯૬
 સોમાલિય ૩૪૮
 સોમેશ્વર ૨૫૨, ૨૮૨, ૨૮૫, ૩૫૪,
 ૩૧૬, ૩૨૭, ૩૪૬, ૩૫૦,
 ૩૫૮, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૬૧,
 ૪૨૧

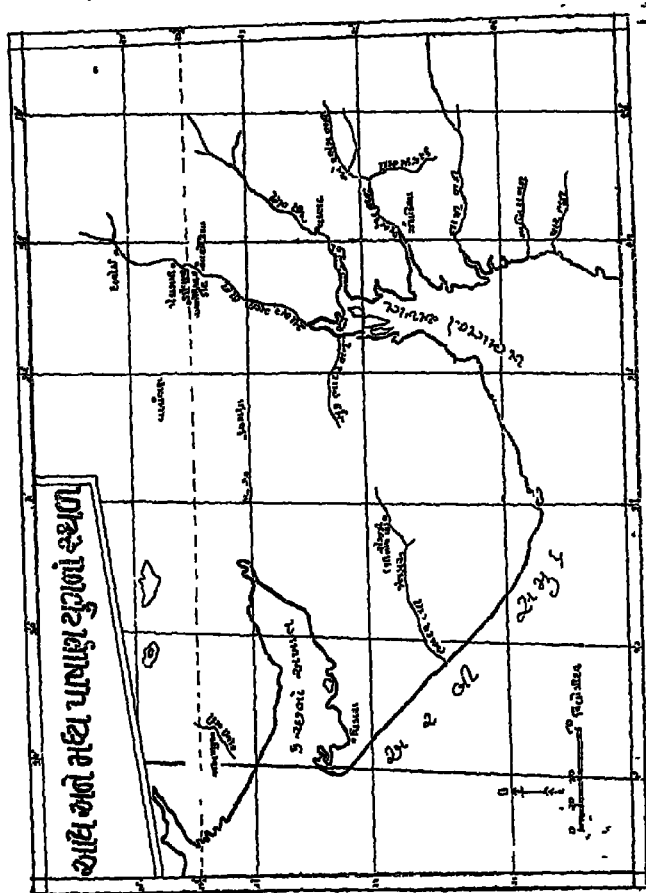
સોમેશ્વર પતન ૩૩૮, ૩૪૬, ૩૫૭
 સોમેસરુ ૩૪૬
 સોરક ૧૦, ૩૪, ૮૫, ૪૮-અ,
 ૪૬, ૫૧, ૨૫૬-૨૬૧,
 ૨૬૭, ૩૨૬, ૩૪૮, ૩૫૦,
 ૩૬૪, ૩૭૦, ૩૭૮, ૪૬૦,
 ૪૬૧
 સોલી ૪૦૦
 સૌન્દાન ૪૫૮
 'સૌમિકપર્વ' ૨૩૭, ૩૩૭
 સૌભ ૨૩૬
 સૌભનગર ૨૨૮
 સૌરાષ્ટ્ર ૩, ૪, ૬, ૯, ૧૧, ૧૬,
 ૨૮, ૩૦, ૩૨-૩૫, ૩૬-
 ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૪૮-
 અ, ૪૬, ૫૧, ૫૩, ૭૦-
 ૭૨, ૭૪, ૭૮-૮૧, ૬૦,
 ૬૨, ૬૭, ૧૦૧-૧૦૩,
 ૧૦૫-૧૦૭, ૧૧૦, ૧૩૧,
 ૧૪૮, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૬૧,
 ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૫,
 ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬,
 ૧૮૬, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૪,
 ૨૨૪, ૨૫૧, ૨૫૬-૨૬૧,
 ૨૬૮, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૯૦,
 ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૬૬,
 ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૬૦
 સૌરાષ્ટ્રિકા નારી ૨૫૮
 સૌવીગ ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૨,
 ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮
 સ્કમ્ભાલિય ૩૬૦

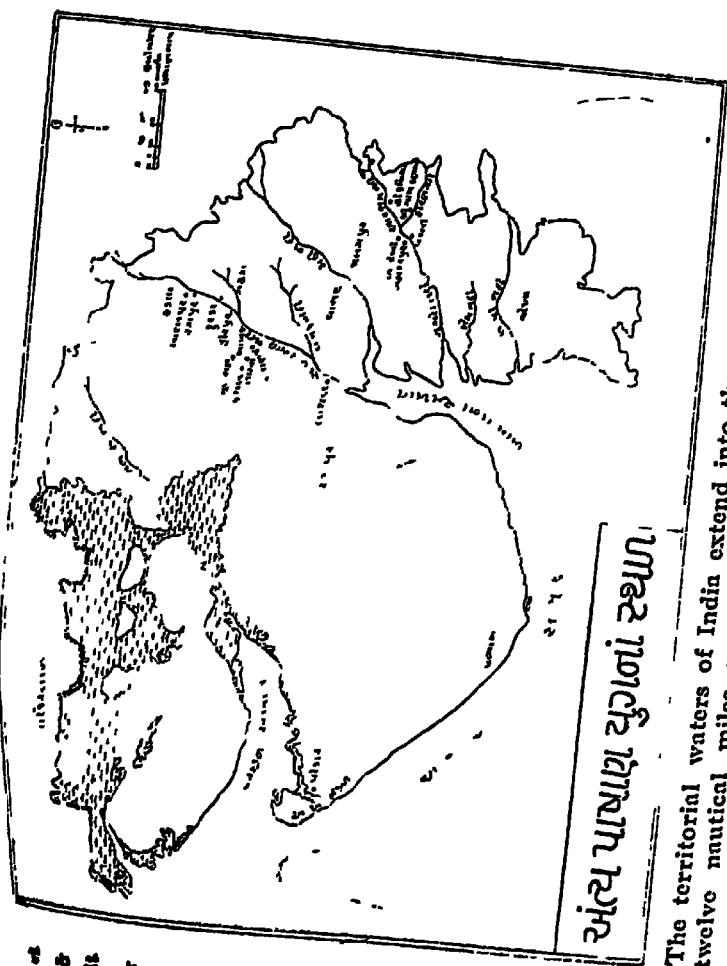
હર્ષપદ, હર્ષપુર ૩૭૪, ૩૮૦, ૪૦૨	હિડિંગ્યા ૩૧૫
હર્ષવર્ધન ૨૭૬, ૪૮૧	હિતાબત ૧૫૦
હલ્લૂર ૧૯૧	હિત્રેટસ ૧૪૭
હસમુખ ધી. સાકળિયા, ડૉ. ૯૨, ૯૩, ૨૨૧, ૨૪૧, ૪૪૩, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૬૨, ૪૬૩	હિમવાન ૨૮૩
હસ્તવત્ર ૨૯૨, ૩૫૩	હિમાલય ૩૬, ૪૨, ૨૧૬, ૨૬૦, ૨૭૪, ૨૮૬, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮
હસ્તપ્રાહરણી ૩૮૬	હિરણ્યપુર ૩૩૩
હસ્તિકલ્પ ૨૯૨, ૩૫૩, ૩૫૪	હિરણ્યમથી ૩૨૨
હસ્તિકલ્પપુર ૩૫૩	હિરણ્યા ૧૬, ૩૭૪
હસ્તિકુંડી ૨૮૧	હિસ્સર ૧૩૬
હસ્તિનાપુર ૧૯૨, ૨૦૨, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૧	'હિંદનો પ્રવાસ' ૨૮૦
હસ્તિમતી ૩૨૦, ૩૨૧	હિંમતનગર ૧૩, ૩૩
હળધરવાસ ૧૩	હીરણ ૧૪, ૧૬, ૮૧, ૮૨, ૨૯૦, ૩૧૪, ૩૨૨
હળવદ ૪૬૦	હીરપુર ૮૨, ૮૩, ૮૬
હળમન ૪૦૧	હીરાનંદ શાસ્ત્રી ૨૩૬
હંચલ ૨૫, ૨૮	હીરાલાલ, રા. બ. ૪૪૩
હાટકેશ્વર ૩૩૨, ૩૬૬, ૩૭૧	હીરુયાણી ૪૦૨
હાથબ ૧૦૭, ૨૯૨, ૩૫૩, ૩૬૭	હિંદિક ૨૨૫
હાથમતી ૧૩, ૩૨૦, ૩૨૧	હેમચંદ્ર ૨૫૨, ૨૮૨, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૨૬, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૭, ૩૬૪, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૬૧
હાથીપગા ૩૨૪	'હેમચરિત્રમંધ' ૩૧૬, ૩૬૩
હાથીભાર્ગ શાસ્ત્રી ૨૩૬, ૨૪૦	હેમદંસગણિ ૩૭૬
હારીજ ૩૭૩, ૩૮૧	હેંગાન ૩૬૭
હારીત ૪૫૩	હેરાલ ૪૫૬, ૪૬૦
હારીની ૪૫૧	હેન્ને કુતુબ ૪૨૧.
હાલાર ૪૬, ૫૦, ૪૬૦	દોલ ૪૮૪
હાલોલ ૩૬૨, ૩૬૩	દોશ ગામાદ ૭૨
હાંકેશ્વર ૧૫	
હાસિદ ૩૬૬	
હિન્દીસન ૪૩૬, ૪૪૪	

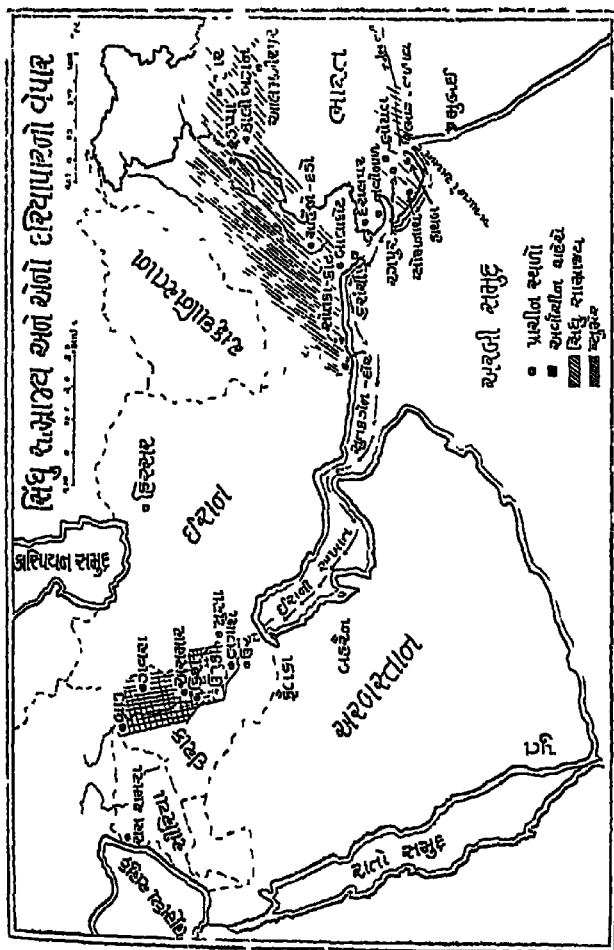
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

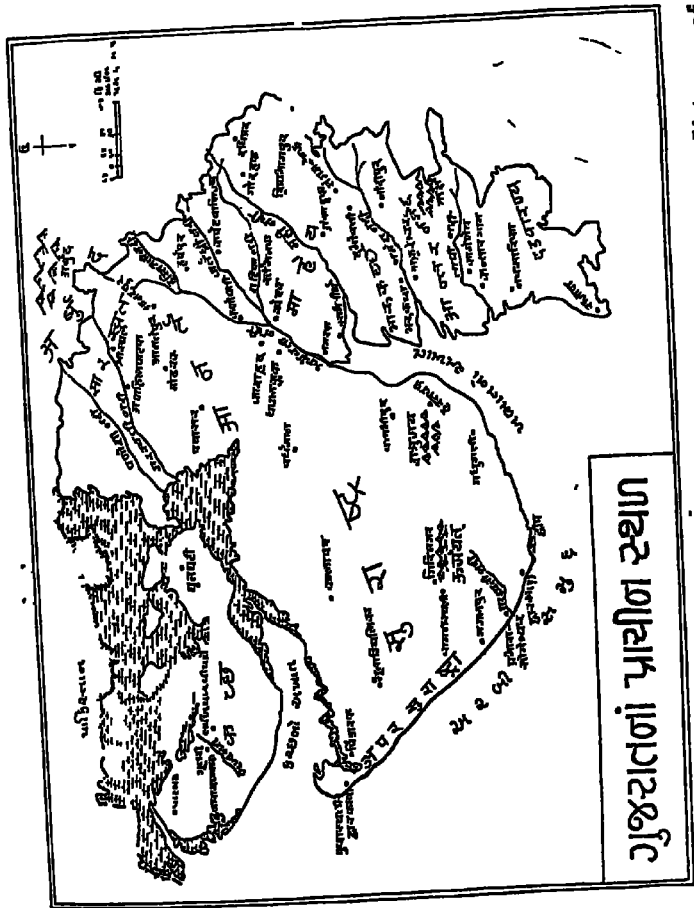

અંત્ય પાસાણા પુરુણી સ્થળ

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line

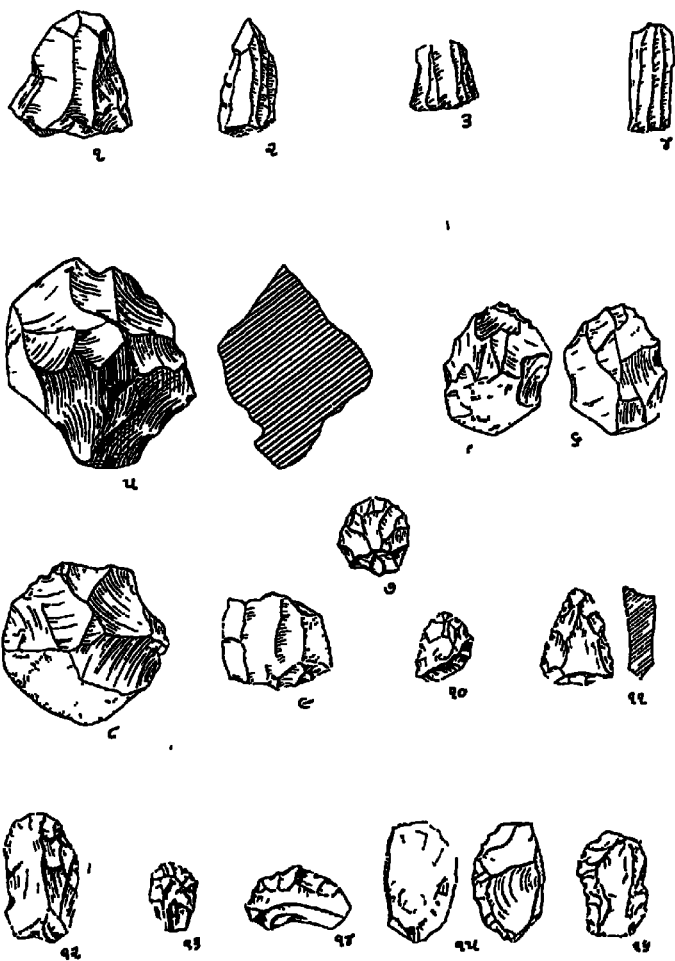
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

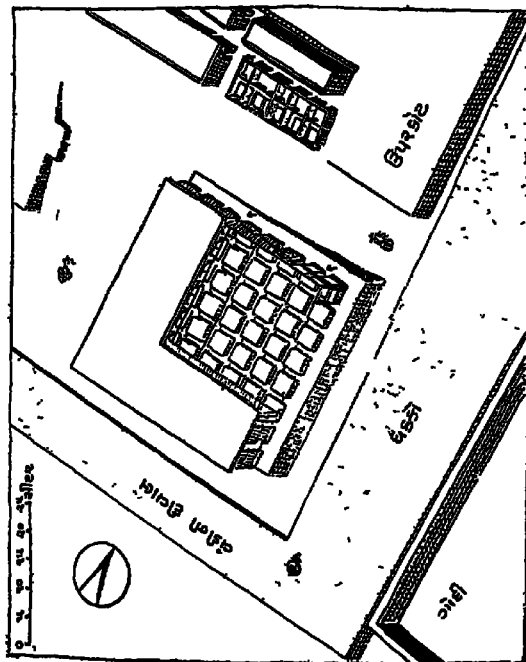
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

આધે-ઐતિહાસિક ભારત

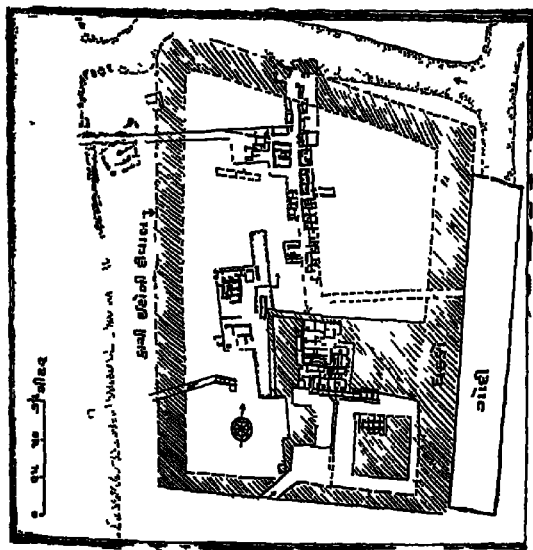
[illegible]

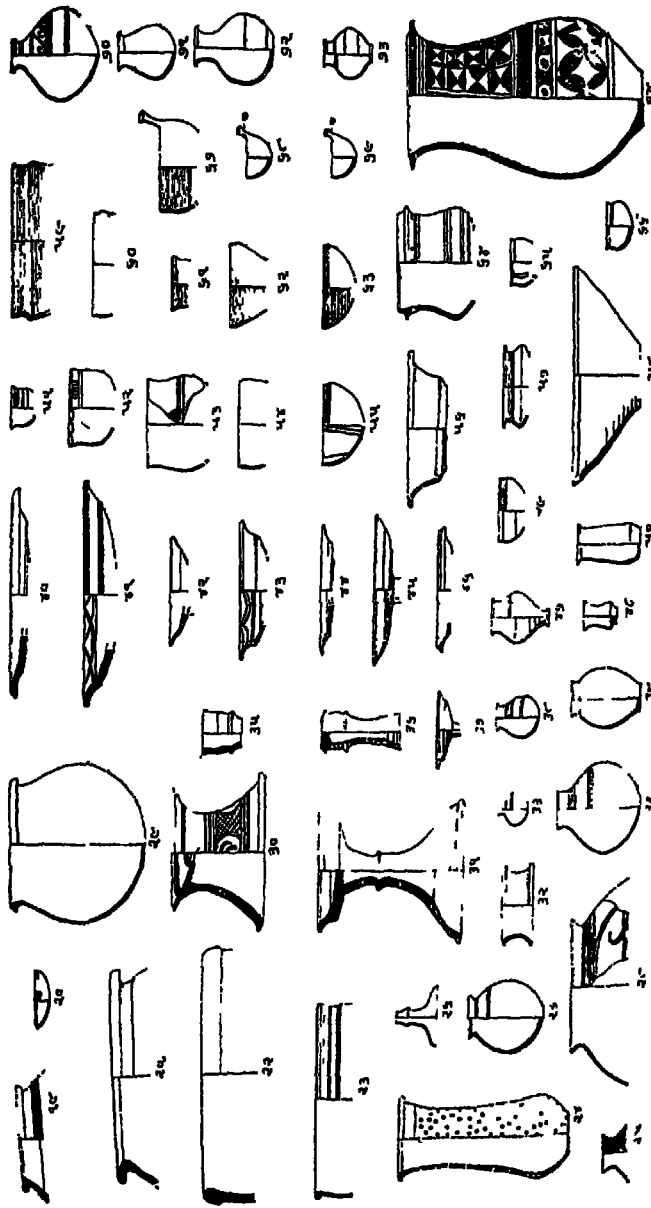
ଆକୃତି ୧ થି ୧୮. ଶସ୍ତ୍ରାଧାରଣ ଉପଯୋଗୀ

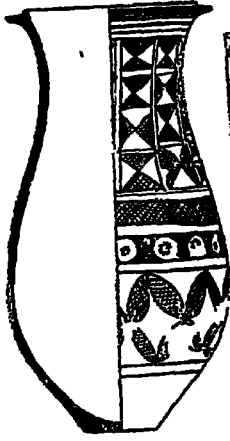
આકૃતિ ૧૮ વખાર, લોથલ

આકૃતિ ૧૭. નગર-આયોજન, લોથલ

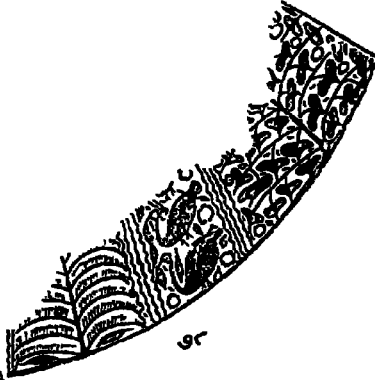
આકૃતિ ૧૮ થી ૭૪ માટીની વાસણ, ઢોચલ

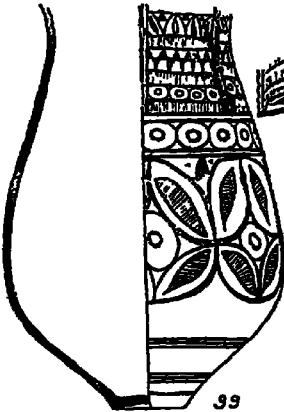
૭૫

૭૬

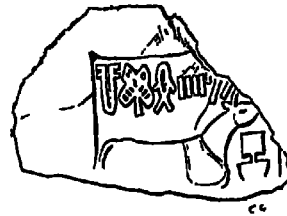
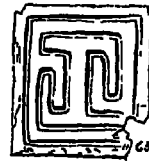
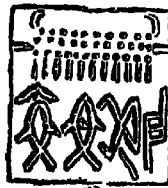
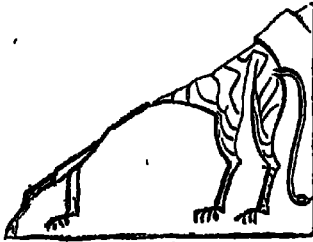

૭૭

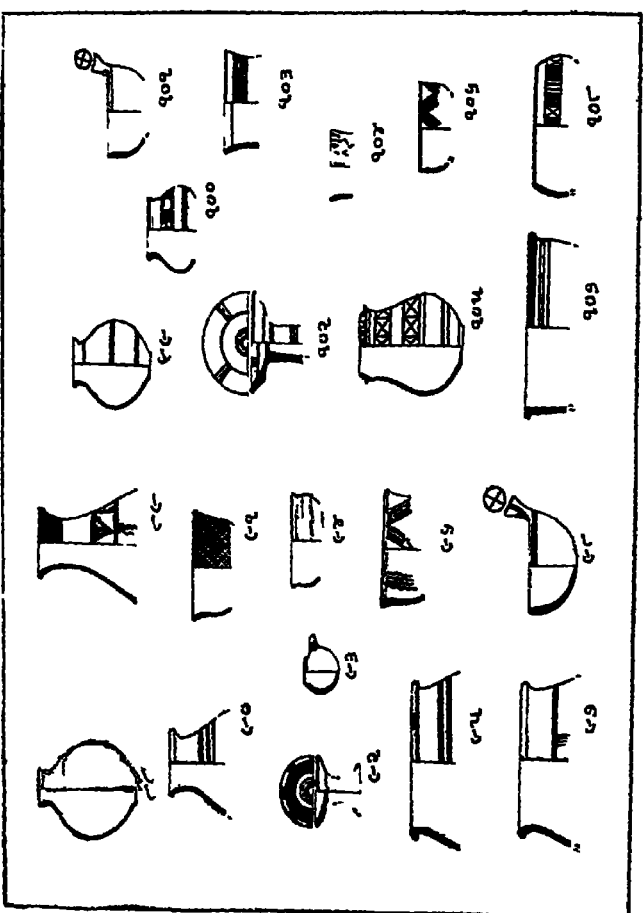
૭૮

આકૃતિ ૭૫ થી ૭૮. ચિત્રિત વાસણો લેઝલ

આકૃતિ ૭૬ થી ૮૭ મુદ્રાઓ, લોચલ

17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

૨૬ ૭

આકૃતિ ૧૦૯ નદીનું દ્રશ્ય (હીરપુરા પામે)

આ.

૧૧૦

થી

૧૧૧

↓

હા

થ

કે

હા

હી

અ

ને

પ

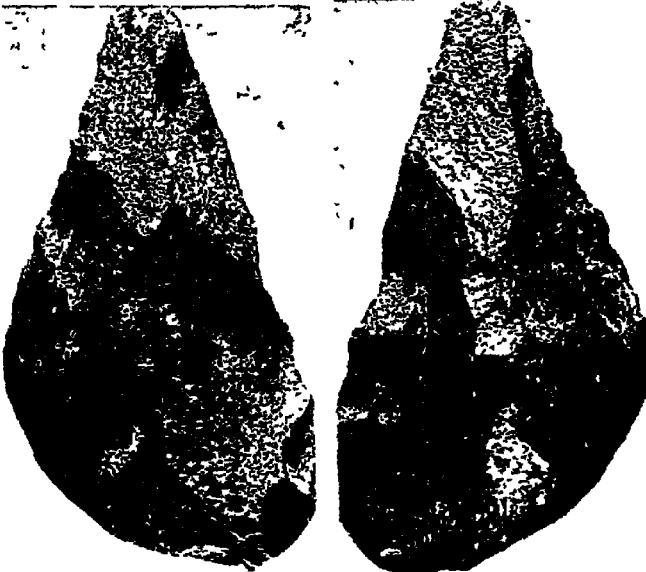
ત

રી

આકૃતિ ૧૧૨ પતરી

આકૃતિ ૧૧૩. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૪. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૬ પતરી અને હાથ-કુહાડી કચ્છ,

આકૃતિ ૧૧૭-૧૧૮ પતરી અને હાથ-કુહાડી, ગાંધી

પટ્ટ ૧૦

આકૃતિ

૧

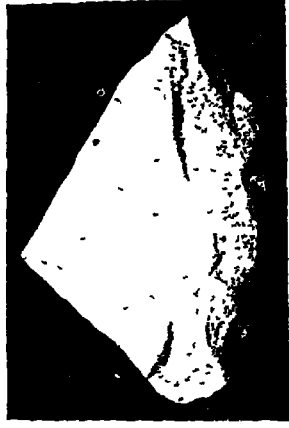
૨

૧.

૨૬

૫

૨

આકૃતિ ૧૧૬-૧૨૦. મધ્ય પાષાણ યુગનાં હથિયાર

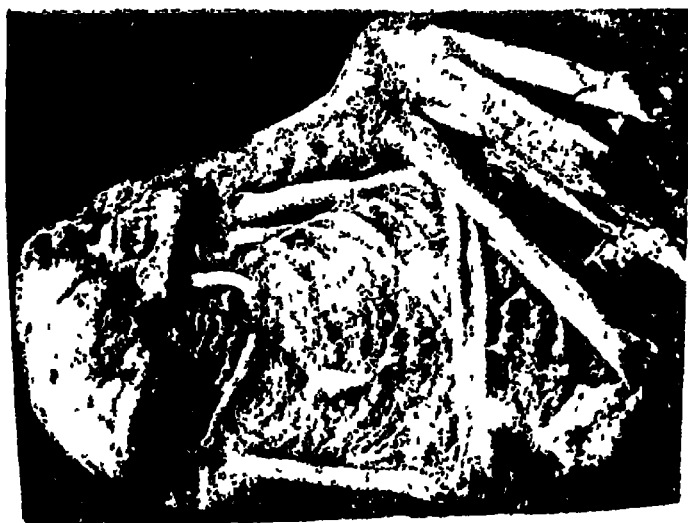

આકૃતિ ૧૨૩. રોકેટ, કાચ

આકૃતિ ૧૨૨. ઝોકમુખ કાચ-કુકાડી

આકૃતિ ૧૨૪ ગે'ડાના ખલાતું હાડકું, લાંધણજ

આકૃતિ ૧૨૫. સ્ત્રીનું હાડપિંજર, લાંધણજ

આ રૂંડિ જરૂર વળા રૂંડિ આ લ

આકૃતિ
૧૨૭ ગદર
અને
ખાળ-ઢાંઢી
|
સોયસ

આકૃતિ ૧૨૮ ખાનગી મોરીઓ અને જાહેર ગટર, લોધિકા

આકૃતિ
૧૨૯.
અભારતો
રસ્તો
—
લોથલ

આ ફોટો ૧૩૦. મુદ્રા-શિલ્પ

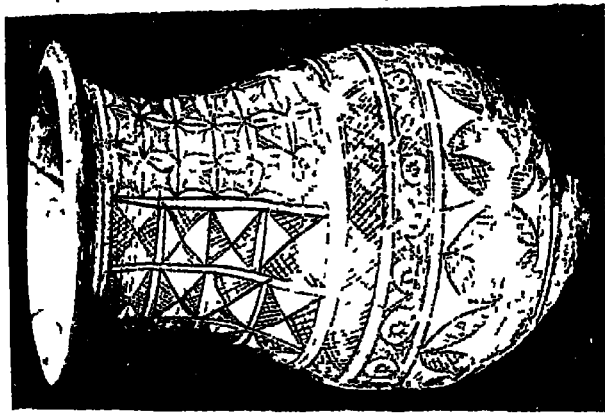

આકૃતિ ૧૩૧ નિર્ગમ-માર્ગ, ધણો, લોચલ

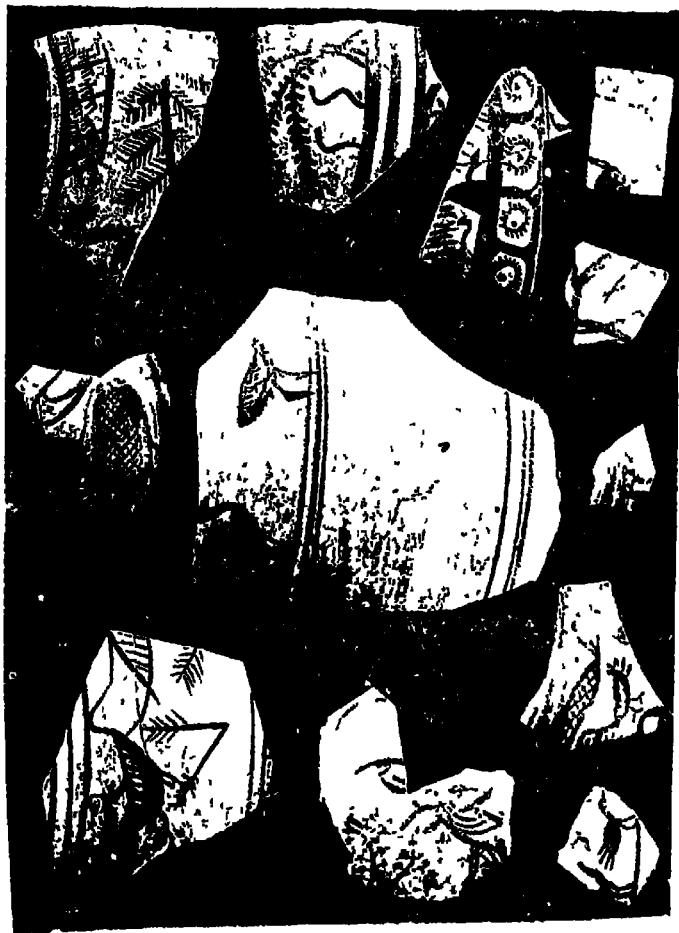

આકૃતિ ૧૩૨ મણકાની ભદ્રી, લોચલ

આકૃતિ ૧૩૩. ચિત્રિત વાસણ, લોચલ

આફ્રિકા
૧૩૪ ચિ ત્રિ પ વા સ છો, હો થ લ

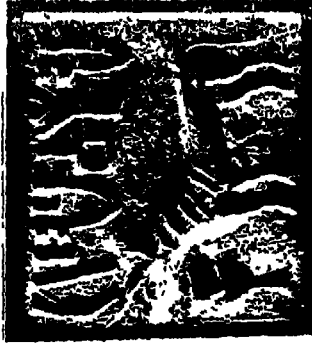
આકૃતિ ૧૩૫. માટીનો પકવેલો જુથાં, લોથલ

આકૃતિ ૧૩૬. ઇરાની અખાતની મુદ્રા

પૃષ્ઠ ૨૧

આકૃતિ
૧૩૭.
મુદ્રા,
લોચલ

આકૃતિ ૧૩૮. મુદ્રા, લોચલ

આકૃતિ ૧૩૯. મુદ્રા, લોચલ

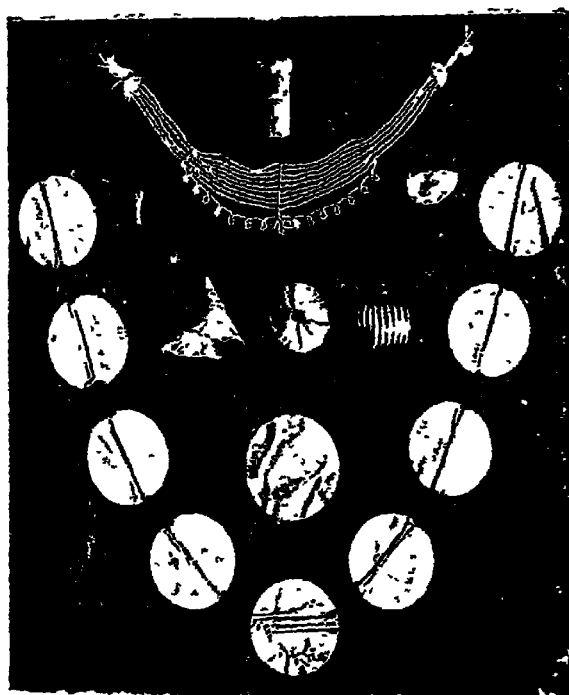
આકૃતિ
૧૪૦.
મુદ્રા,
લોચલ

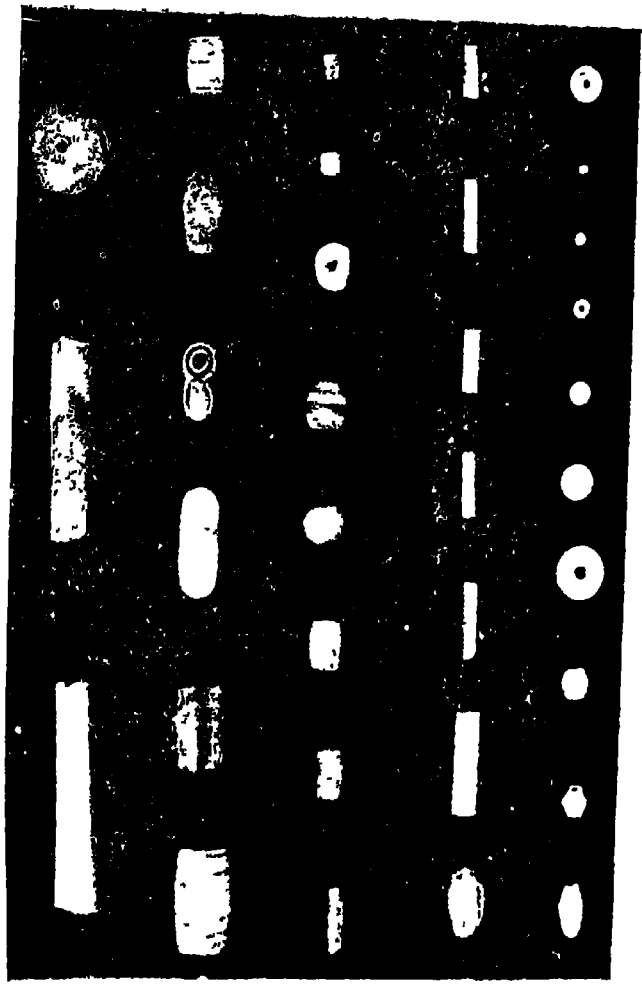
આકૃતિ ૧૪૧ મુદ્રાક, લોચલ

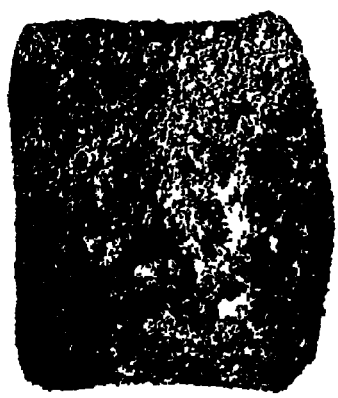
આકૃતિ ૧૪૨ મુદ્રાક, લોચલ

आकृति १४३. सोनाना हागीना दोयस

આદિ ૧૪૪. મણકા, લોચલ

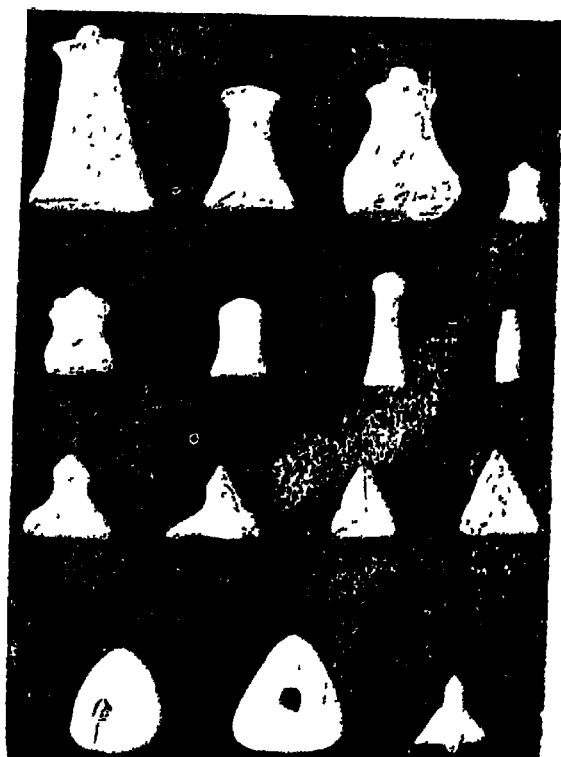

આકૃતિ ૧૪૬ તાંબાનાં ઝોળાંદરા અને હાથિયાંદરા, લોથલ

આકૃતિ ૧૪૫.

પ થય ર નો તો લો — લો થ લ

आकृति १४७. सोगरा, दोधन

આકૃતિ
૧૪૮.

એ વંશ ક ક ન | લોચલ

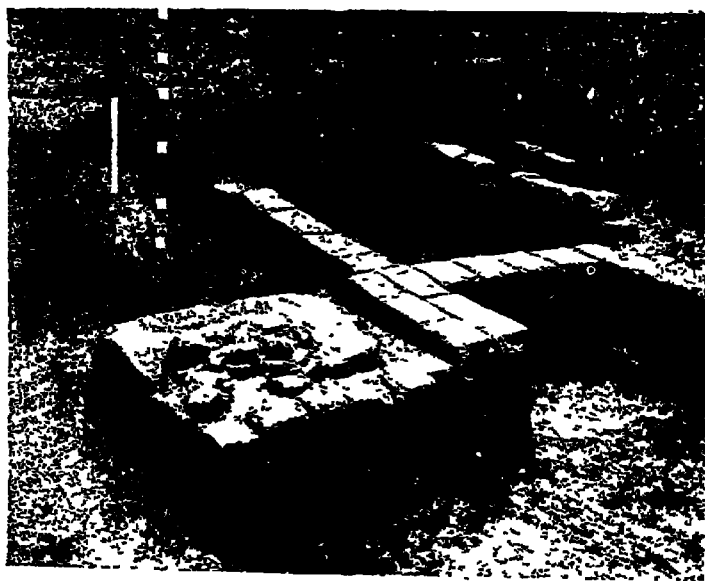

આકૃતિ ૧૪૬. જોડવડુ અને જોડવડુ દેવ, લોચલ

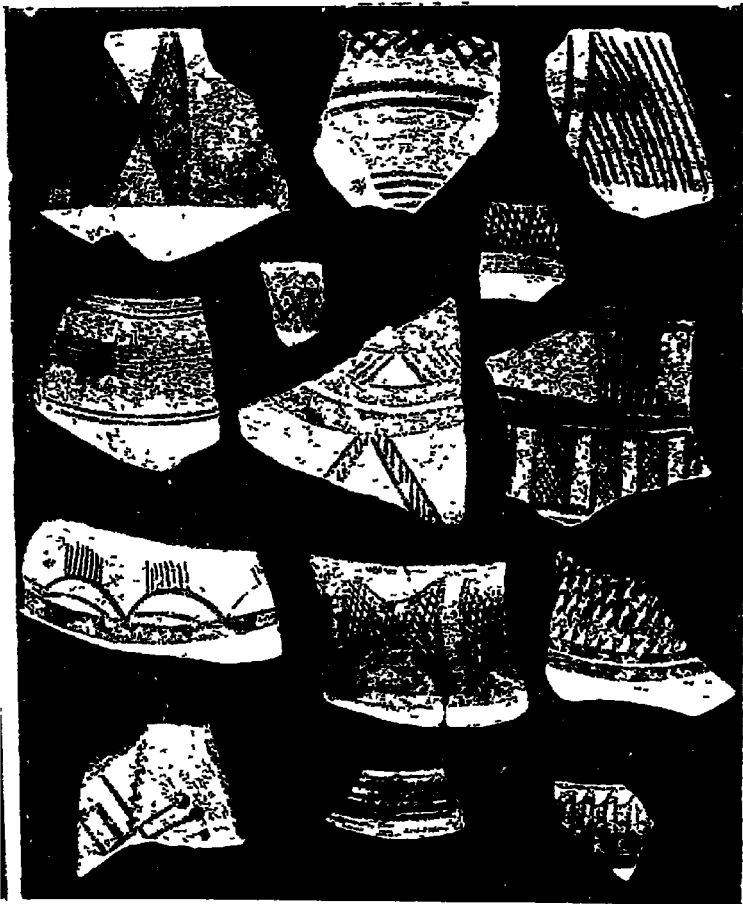
આકૃતિ ૧૫૦. પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોથલ

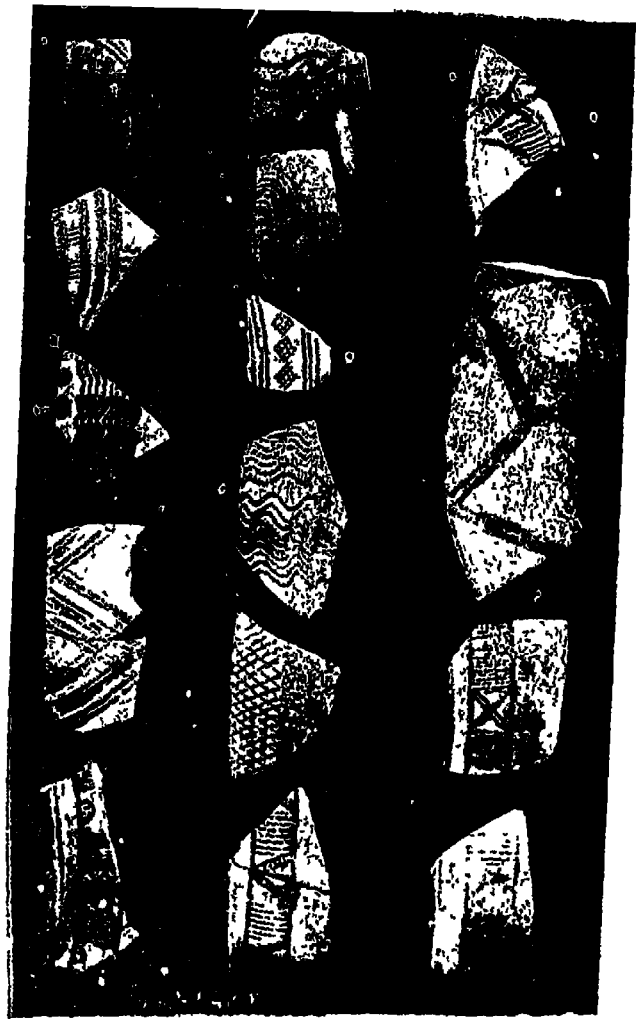
આકૃતિ ૧૫૧ વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોથલ

પટ્ટે રહે
 આકૃતિ
 રૂપર.
 મ
 કા
 મો.
 મો
 રી
 જો.
 વ
 ગ
 રે | ર
 મ
 પ
 ર

આકૃતિ ૧૫૩. ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર, રંગપુર

આકૃતિ ૧૫૪. પ્રભાસ મુદ્યાન, ગોમનાથ

